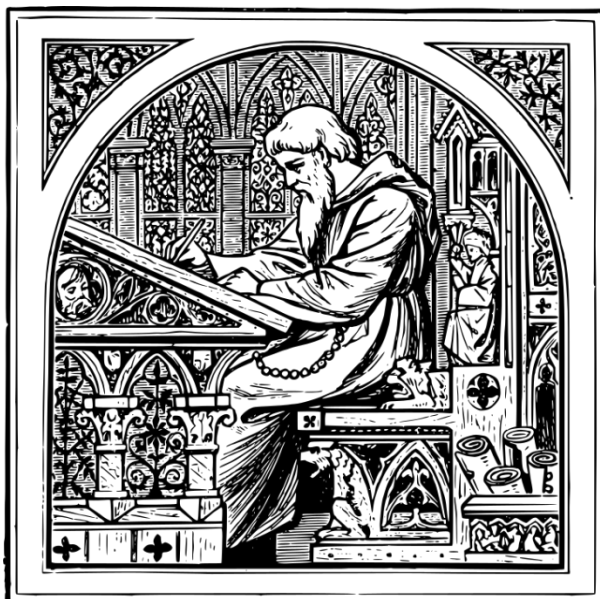

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
XI.

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.

2021. október 27–28.

Szerkesztette
Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2022

Lektorálták

Berente Anikó, Büky László, Dér Csilla Ilona, Haader Lea, Horváth Katalin,
Horváth László, Juhász Dezső, Kalcsó Gyula, Kocsis Zsuzsanna, Korompay Klára,
Kubitsch Rebeka, M. Nagy Ilona, Marótiné Korchmáros Valéria, Németh Miklós,
Forgács Tamás, Pelczéder Katalin, Schirm Anita, Sipőcz Katalin, Szabó Ditta,
Szabó Martina Katalin, Varga Mónika

A borítón lévő kép forrása:

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Medieval_writing_desk.jpg

© A szerzők, szerkesztők

Technikai szerkesztő

Sinkovics Balázs

Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyő, Ipartelep 4.

.

Tel.: +36 (62) 493-626, +36 (62) 493-638

Fax: +36 (62) 493-914

Email: nyomda@innovariant.hu

ISBN 978-963-306-909-7

ELŐSZÓ

Kötetünk A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI. konferencia előadásait foglalja magában. A tizenegyedik szegedi nyelvtörténeti konferenciát 2021 októberében rendeztük meg, és örömeinkre szolgál, hogy az előadásokból szerkesztett, minden korábbinál terjedelmesebb és átfogóbb tematikájú kötetet a rendezvény után bő egy évvel átnyújthatjuk az olvasónak.

A konferenciasorozat 24 évvel ezelőtt kezdődött, 1998 szeptemberében, az ennek előadásait tartalmazó kötet 188 oldal terjedelmű volt, és 1999-ben jelent meg. Az első kötet egyik szerkesztője Büky László volt, akit mostani konferenciánkon az akkori társszerkesztő, Forgács Tamás köszöntött 80. születésnapja alkalmából. Van tehát bizonyos megnyugtató állandóság a majd negyedszázados rendezvény- és kiadványsorozat ilyen módon keretbe foglalt történetében, ugyanakkor a kiadványokat kézbe véve sokféle tekintetben tapasztalható a bővülés, kiszélesedés tendenciája, amelynek köszönhetően talán már a hazai tudománytörténet perspektívájában is érzékelhetővé vált a múlt évezred végén indult szegedi vállalkozásunk.

Ez az öröndetes bővülés egyfelől jelenti a különféle hazai nyelvtörténeti műhelyek egyre szélesebb körének a megjelenését, másfelől a nyelvtörténetet kutató újabb és újabb generációk bevonódását, harmadszor pedig a tematika jelentős kiszélesedését. E vonatkozásban az első kötet alapvetően rendszertörténeti jellegű írásokat tartalmazott, alcíme szerint a magyar és finnugor mondattörténet volt a fókuszban. (Megjegyzendő, hogy hiánypótló jellegű volt, hiszen a mondattörténeti kutatások az 1990-es évek végéig nem voltak a magyar nyelvtörténettel foglalkozó kutatók érdeklődésének középpontjában.)

A legutóbbi konferencia 36 előadásából 31 jelenik meg most írott tanulmányként (kettős vak lektorálás után), köztük uráli és magyar nyelvtörténeti tárgyúak egyaránt. A nyelvtörténet különféle korszakai mind megjelennek a korai ómagyar kortól kezdve az újmagyar korig. Póczos Rita például a 11. századi forrásokban kutatja a szlávtság nyomait, Katona Csilla tanulmánya pedig a zabori oklevelekkel foglalkozik. Ugyancsak a korai ómagyar kort idézi Pelczéder Katalin írása Veszprém ómagyar kori helyneveiről. A kései ómagyar korba vezet bennünket P. Kocsis Réka dolgozata a kódexekben elhelyezett 17–18. századi marginális glosszákról és Gréczi-Zsoldos Enikő munkája a Gömör-kódex másolójának palócos nyelvjárási jegyeiről. Az ómagyar kori szövegek olvasóbarát szövegközlésének lehetőségeit tárgyalja Korompay Klára írása.

A középmagyar korra az ezredforduló óta érezhetően jelentősen nagyobb figyelem irányul – ezt a tendenciát jól mutatja például Mohay Zsuzsanna írása a korszak múlt idő használatának funkcionális vetületeiről, Dömötör Adrienne tanulmánya a *ki*-típusú és a *mely*-típusú vonatkozó névmások használatát vizsgálja középmagyar kori boszorkánypere és úriszéki iratokban, Kocsis Zsuzsanna dolgozata a különféle írások személyének lehetséges meghatározásáról vagy éppen Kalcsó Gyula írása a középmagyar kori ablativusi határozóragok rendszeréről.

Az újmagyar kor egy érdekes váltakozását vizsgálja Horváth László az MNSZ adatai alapján: a *támadott/támadt* kettősség használatát. Szintén az újmagyar korban Dé

Csilla azt kutatja, milyen szövegekben jelentkezhetnek legkorábban a *hogy* kötőszós in-subordinált mellékmondatok.

A kötet tematikailag is sokrétű. Ha az írásokat a vizsgált nyelvtörténeti problémák szempontjából kíséreljük meg rendszerezni, akkor igen színes kép tárul elénk. A rendszertörténeti leírások között Bácsi Enikő a kötőmód használatát vizsgálja középkori misszilisekben, Gugán Katalin a pleonasztikus tagadást szintén a középmagyarban, Pomázi Bence pedig a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjának folyamatát. A helyesírástörténet jelenik meg Tóth Valéria Gesta Hungarorum-elemzésében, és az írás- és alakváltozatok adják M. Nagy Ilona és Bényei Ágnes Margit-legendára vonatkozó írásának témáját.

A nyelvtörténeti kutatásokban az utóbbi évtizedekben végbement pragmatikai fordulatot a kötet több írása is tükrözi. Ilyen például Varga Mónika írása a boszorkányperekben megjelenő pragmatikai markerekről és Schirm Anitáé a *bezzeg* diskurzusjelölő történeti használatáról vagy Havasi Zsuzsannáé a boszorkányperek kérdéseinek tipológiájáról. A történeti dialektológia felé fordul Juhász Dezső írása, amely a fordítók dialektusának és idiolektusának a szövegfordításokban való megjelenését tárgyalja.

A számítógépes nyelvészeti módszerek sem maradnak ki a nyelvtörténeti kutatásokból. Bajzát Tímea klaszteranalízissel vizsgál középmagyar kori főnévi igeneves szerkezeteket, Szabó Martina, Guba Csenge és Szabó Kristóf pedig a *borzasztóan szép* típusú fokozók történeti alakulását kutatja számítógépes nyelvészeti eszközökkel.

A klasszikus etimológiai és szójelentés-történeti kutatás sem maradt ki a kötetből: ezt képviseli Horváth Katalinnak az *ölt* szócsaladjáról szóló tanulmánya. Forgács Tamás tanulmányában a történeti frazeológia, ezen belül a frazeológiai egységek visszazorolása, illetve kivészése kerül az érdeklődés homlokterébe. Az uráli nyelvészeti előadások is szerteágazó tematikájúak: megjelenik bennük a 16. századi finn helyesírás és hangjelölés problematikája Juhos Merinél, az evidencialitás kifejezésének problémája Szeverényi Sándornál, az idő fogalmának metaforikus használata Sipőcz Katalin tanulmányában, vagy éppen az északi lapp helyesírástörténetben felbukkanó magyar minták vizsgálata Kelemen Ivettnél. Maticsák Sándor egy 18. századi cseremisiz gyűjtést tesz közzé, Pukánszky Alexandra pedig azt kutatja, miként tükröződnek a finn társadalom változásai a Grimm-mesék fordításaiban előforduló, nemekre vonatkozó szóhasználatban.

Köszönjük a tanulmányok lektorainak gondos és alapos munkáját. A kötet szerkesztőiként bízunk abban, hogy minden olvasó megtalálja az őt érdeklő témákat a kötet tanulmányai között – ehhez pedig sikeres böngészést kívánunk!

Szegeden, 2022 decemberében

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

BÜKY LÁSZLÓ KÖSZÖNTÉSE

Kedves Kollégák!

Hosszú nap van mögöttünk, nyelvtörténeti konferenciánk első napja. De igazán hosszú az az életpálya is, amelyet Büky László tanár úr – vagy ahogy magunk között hívjuk: Büky Laci – a szegedi egyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékén töltött. A Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások című sorozat 61. füzetében (ELTE, 2002) olvasható beszámolója szerint krisztusi korban, 33 évesen került a tanár úr a szegedi tanszékre, amely a második munkahelye volt. Az első Palinban volt, általános iskolában, ahol tizennégy évig tanított – mintegy multitalentumként – a magyar nyelv és irodalom és a történelem mellett orosz és kémiát is. A tizennégy palini év alatt végezte el levelező hallgatóként a pécsi tanárképzőn a magyar–történelem szakot, majd a szegedi egyetemen a magyar szakot is.

Saját bevallása szerint a nyelvészethez, pontosabban a stilisztikához valójában a versírás vezette el. Még palini tanárként, 1972-ben előadást tartott a magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusán. Erre a konferenciára Kemény Gábor tanár úr, aki az említett füzetben ugyancsak bemutatja Büky Lászlót mint tanárt, kutatót, ismeretterjesztőt és embert, így emlékezik:

„...ma is elevenen él emlékezetemben egy fiatal résztvevőnek a képe, aki finom szépségű ifjú hitvesével kézen fogva róttá Szeged utcáit és a kongresszusi színtereket. A férfit Büky Lászlónak hívták. Magas, karcsú alakja, finoman metszett, szakállas arca múlt századi orosz regényhőshöz tette hasonlatossá. Azt hiszem, neki is ez volt az első fellépése, »début«-je a nemzetközi kongresszusok forgószínpadán. Előadását Füst Milán költői nyelvéről, a Szellemek utcája című költemény nyelvi képeiről tartotta.” (i. m. 20)

Az orosz regényhőshöz hasonló ifjú tanárembernek két évvel később, 1974-ben már megjelent első cikke a Magyar Nyelvőrben, és ugyanebben az évben került az ekkor még Nyíri Antal által vezetett szegedi tanszékre is, amelyet később Deme László, azután Velcsov Mártonné, majd két évig Károly Sándor vezetett, akivel a tanár úr éveken át együtt utazott a szegedi vonaton is. 1990-től pedig a tanár úr lett a tanszék vezetője, s az volt egészen 2006-ig, 65 éves koráig. Két évvel később ment nyugdíjba, de azóta is óraadóként rendszeresen járt le közénk, s tanította tovább a hallgatókat egészen a pandémia kitöréséig.

Összesen 45 éven át járt le tehát a tanár úr Szentendréről a szegedi tanszékre, s volt lakója a hét közepén annak az igen puritán szobának, amit magunk között csak Büky-szobának nevezünk. Ennek a bútorzata gyakorlatilag nem változott az elmúlt évtizedekben semmit, legfeljebb „érettebbek” lettek a kicsit szocreál bútorok. De a szoba lakója is alig öregedett ezalatt, s elnyúlhatetlen energiával járt minden héten a vonattal Szegedre, ahol már minden kalauz messziről ismerte.

A tanszéken az idők folyamán nagyon sokféle tárgyat tanított, köztük a szívéhez talán legközelebb álló stilisztikát, de oktatott nyelvtörténetet, jelentéstant, szövegtant és a magyar nyelvudomány történetét is, valamint nyelvművelés szemináriumokat is vezetett. Emellett a Magyar Nyelvészeti PhD-program alapító és sokáig tőrzstagja is volt.

Oktatóként magam is ismerhettem a tanár urat. Ismeretségünk már a felvételi vizsgától indult, aztán egy évvel később, a katonai szolgálat után a 9. számú tanteremben folytatódott egy kora őszi szürke reggelen. Csoporttársaimmal elfoglaltuk a helyünket a teremben, ahol volt már valaki, de kifelé nézett az ablakon, s nem szólt semmit. Aztán mikor 8 óra lett, egyszer csak hirtelen megfordult, s azt mondta: *Hát akkor darvadozunk...* Utóbb kiderült, hogy ezzel Mészöly Gedeonnak egy kitűnő szöfejtését vezette fel, melynek címe: Juhász Gyula darvadozása és Petőfi rónája, s hamarosan megismerhettük a szó mögött lévő motivációs tartalmat is.

Ami tudományos munkásságát illeti, az ELTE-n doktorált 1976-ban, a nyelvtudomány kandidátusa 1984-ben lett, 2002-ben megszerezte az MTA doktora címet, 2003-ban pedig habilitált az SZTE-n. A saját gyönyörködtetésére írott versek mellett¹ igen gazdag a publikációs teljesítménye is. Írásai elsősorban a stilisztika, a nyelvművelés, a nyelvtörténet körébe tartoznak, sőt a nyelvészeti ismertetések mellett irodalmi kritikákat is ír.

Manapság az MTMT-ben szokás ellenőrizni egy-egy tudós publikációs teljesítményét. Ez a tanár úr esetében elképesztően magas számot mutat: 803 publikáció szerepel a neve mellett, ami akkor is igen magas szám, ha figyelembe vesszük, hogy köztük nagyon sok az egy oldalnál nem hosszabb írás: nyelvművelő és nyelvhelyességi témákkal. A tanár úr mondhatni „házi szerzője” az Édes Anyanyelvünknek, és sokáig annak számított a Magyar Nemzet nyelvművelő rovatában is, de mára a napilap mondhatni elengedte ezt a tematikát.

Bár kitűnően ismeri Karinthy Frigyes és más nyugatosok költészetét is, azért akik ismerik a tanár úr írásait, tudják, hogy legfőbb kutatási területe Füst Milán munkássága. Ez irányú kutatásainak első nagy összefoglalása kandidátusi értekezésének 1989-ben megjelent Képalpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében című monográfiája, amely Kemény Gábor szerint a magyar nyelvészeti stilisztika egyik legalaposabb, ma is haszonnal forgatható alkotása.

Kemény tanár úr az említett, 2002-ben megjelent füzetben így ír erről a tematikáról: „Ismeretes, hogy jeles pályatársamnak kedvenc költője és örök témája Füst Milán, ez a különös, sötét, fanyar, nagy próféta és poéta, akiről – talán az egy Somlyó Györgyöt kivéve – senki sem tud annyit, mint Büky tanár úr. Hadd kívánjam hát neki, jusson elég ideje, ereje és kedve arra, hogy a gazdag előtanulmányok után megalkossa a méltó összegezést: Füst Milán költői nyelvének monográfiáját. És melléje azt a Füst Milán-képszótárt, amelyet évekkel ezelőtt tervezett, de akkor – a kellő támogatás hiányában – nem tudott megvalósítani” (i. m. 21).

Kemény tanár úr jókívánságai azóta kötetű érlelődtek: megjelent a tervezett képszótár is (Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából – szótárszerű feldolgozásban. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2004) és az összegző monográfia is (Lírai én a tárgyi és szellemi világban: Füst Milán költői nyelvének szemiotikai, szöveg-tani és stilisztikai háttere. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2018). Mindeközben pedig nagyon aktívan írta egyéb, hosszabb-rövidebb munkáit, szöfejtéseit és nyelvhelyességi cikkeit is a tanár úr (lásd pl. Verseks, szavak szerkezetek Weöres Sándor lírájában. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2019; Karinthy és a nyelv. Budapest:

¹ Egyet-egyét néha közread: <https://palocfold.wordpress.com/2021/11/14/buky-laszlo/>

Magyar Szemiotikai Társaság, 2020; Dolgok, tárgyak, személyek. Régi magyar szavak magyarázatai. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 2022).

Most, hogy 80. születésnapja alkalmából köszöntjük, azt kívánom neki mindannyiunk nevében, hogy tartsa meg a Jóisten továbbra is abban az erőben és egészségben, amelyben az elmúlt hosszú évtizedekben is tartotta, hogy még sokáig gyarapíthassa publikációinak számát. Amíg ereje engedi, néha látogasson el közénk továbbra is, hiszen minden alkalommal nagyon szívesen látjuk, mint ahogy abban is reménykedünk, hogy még különböző konferenciákon is összefuthatunk vele. Írásait is szeretnénk még sokáig olvasni. Ehhez adjon az Isten lámpájába lángot, adjon fényeket, s még hosszú életet.

Isten éltesen sokáig, Tanár Úr!

Forgács Tamás

KÖTŐMÓD A KÖZÉPMAGYAR KORI MISSZILISEKBEN

BÁCSI ENIKŐ

1. Bevezetés¹

A kötőmód funkcióját a magyar nyelvben a felszólító mód jelölőjével alakilag azonos módjel tölti be, valamint a történetiségben a feltételes mód jelölője is elláthatta ezt a szerepet. E morfoszintaktikai kategóriának a más módokkal alakilag egybeeső formái bizonyos szempontok alapján elkülöníthetők azonos jelű társaiktól. A megkülönböztetésben ilyen kritériumnak számít a főmondati keretkifejezés fajtája, a mellékmondatban szereplő kötőszónak a léte, valamint az ige és a hozzá kötődő igemódosító szórendje. A jelen írás ezek közül az első tényező részletes vizsgálatát kísérli meg történeti anyagon, emellett röviden kitér a mondatbeli kötőszóhasználatra és a kötőmódot tartalmazó mellékmondat szórendjére is.

A tanulmány célja, hogy azonosítsa azokat a főmondati predikátumokat, kulcsszavakat, amelyek után a mellékmondatban konjunktívusz állhatott, valamint bemutassa, a középmagyar korban mely mellékmondat típusokban fordult elő leggyakrabban ez a mód. A kutatás forrásául a Történeti magánéleti korpuszból (a továbbiakban: TMK) származó 16–18. századi misszilisek szolgáltak.

A dolgozat először a kötőmódnak az elemzéshez szükséges elméleti sajátosságait ismerteti, majd a vizsgált anyagot és az alkalmazott módszert mutatja be. Ezután következnek az eredmények diagramokkal szemléltetve, végül az összegzés kap helyet.

2. A kötőmód szakirodalmának áttekintése

Az indoeurópai nyelvekben a kötőmód olyan igemód, amely a többi módtól jól elkülöníthető jegyekkel rendelkezik. Rendszerint az összetett mondat alárendelt tagmondatában fordul elő (H. Varga 2020: 442), szerepe pedig az, hogy a még be nem következett, irreális eseményeket kifejezze (Turi 2009: 29). Teljes paradigmával bír, vagyis minden számban és személyben létrehozható (H. Varga 2020: 442). Az egyes nyelvekben alkalmazását tekintve eltérések figyelhetők meg (Chubaryan–Karapetyan 2009: 210). Különbség mutatkozik az alapján, hogy mely főmondatbeli kulcsszók után jelentkezik a mellékmondatban kötőmód. Ez az igemód a beszélőnek a beágyazott mondatban szereplő eseményekhez fűződő mentális viszonyát jelöli (például akarátát, vágyát, félelmét, kételyét), emellett udvarias kéréseknél, megengedő, feltételes és összehasonlító stb. mondatokban is megtalálható (a kötőmód lehetséges megjelenéseiről a különböző nyelvekben áttekintés olvasható: Yoon 2011: 60).

A magyarban a kötőmód az alárendelt tagmondati részben lelhető fel. Grammatikai jelölője a felszólító mód *-J* jelével alakilag azonos, valamint a történetiségben egyes

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú, *Regiszterfügő változatok a középmagyarban* című munkálat keretében készült. Szeretnék köszönetet mondani lektoraimnak hasznos és elgondolkodtató észrevételeikért, javaslataikért.

ó- és középmagyar mellékmondattípusokban a *-nA/-nÁ* módjel is megjelenhetett ebben a funkcióban (Simonyi 1881: 69–70; Klemm 1928: 576; E. Abaffy 1983: 170–174; Dömötör 1985: 347, 1985–1986: 104, 1988: 421–422; Kántor 2010: 20–22, 2014: 93; Bácsi 2021a, 2021b). A feltételes mód jelen idejének mellékmondatbeli előfordulása a latin minta lehetséges hatásával is magyarázható. A későbbiekben a középmagyar szövegek ilyen szempontból történő kutatása segíthet állást foglalni ebben a vitatott kérdésben (E. Abaffy 1983: 113–179; E. Abaffy 1992: 168–182; Kántor 2010: 21).

A kötőmód más módokkal alakilag egybeeső formáinak az elkülönítésében segítséget jelent egyrészt a főmondati keretkifejezés fajtájának megvizsgálása. A következőkben bemutatom azokat a kontextusokat, amelyek a mai magyarban a mellékmondatban kötőmódot vonzanak. E mód leggyakrabban a célhatározói mellékmondatokban jelenik meg; és a két tagmondat közötti logikai kapcsolódás, a célhatározói viszony hívja elő (H. Varga 2020: 449–450). A mondatbeli *azért, avégre, avégett* utalószavak sematikusan kidolgozzák a keretet, például: *Azért jöttem Magyarországra, hogy megtanuljak magyarul* (H. Varga 2020: 449–450, lásd még Tóth 2005: 177–180; Turi 2009: 30; Kugler 2017: 839). A főmondatban található predikátum bizonyos szemantikai jegyei (keretkifejezések, kulcsszók) váltják ki a mellékmondati kötőmódhasználatot (Hadrovics 1969; Turi 2009: 29–30; H. Varga 2020: 445–446). A főmondat az, amely megszabja a szerkezet beszédcselekvés-értékét, a főmondat által elrendelt fogalmi keret pedig meghatározza a mellékmondatban lévő ige módját. A főmondatban megképződő keret asszociálódik a potencialitással (Kugler 2017: 839). A kötőmódot előhívó legfontosabb szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok az alábbiak: racionális értékelést, ezen belül kvalitatív (*fontos*) és deontikus (*kell*) értékelést, episztemikus értékelést (*nem tudja elhinni*), engedélyezést (*megenged*), tiltást (*megtilt*), célt (*igyekszik*), szándékot (*rászánja magát*), hajlandóságot (*hajlik*) és vágyakozást (*vágyik*) kifejező predikátumok. Mind felszólító, mind kötőmódú mellékmondat társulhat az akaratot, óhajt (*szeretne, óhajt*) kifejező predikátumokhoz (Tóth 2005: 177–180; Turi 2009: 30; H. Varga 2020: 451–454). A főmondati predikátumok egy részét az jellemzi, hogy bennük a beszélőnek az alárendelt tagmondatban leírt eseményhez, tényálláshoz fűződő viszonyulása (értékképletek, érzelmek stb.) mutatkozik meg (H. Varga 2020: 453–454).

Az ómagyar anyagban a *-J* és a *-nA/-nÁ* módjellel megalkotott kötőmódú formák a legnagyobb arányban a célhatározói mellékmondatokban: *es mene az helyre holott vala frater Bernald hogy zolnanak ewzue ysteny myuelkedettrewl* (JókK. 9), valamint a felszólító-engedélyadó tárgyi mellékmondatokban: *Azert masod estendewben engede hogy frater Bernald elmenne zent Jakabhoz* (JókK. 14) fordultak elő (Kántor 2010: 21). A következő igei predikátumok vonzottak a mellékmondatban kötőmódot: engedélyezést, tiltást (*megenged*), célt, hajlandóságot (*törekszik*), akaratot (*kíván*), továbbá negatív episztemikus értékelést (*nem hisz*) kifejező predikátumok (Kántor 2014: 94). Egy 16. századi esettanulmány alapján tanulmányoztam a középmagyar korban megjelenő főmondatbeli kifejezéseket, amelyek után a mellékmondatban kötőmódban lévő ige állt. A kategóriákat nem a szakirodalomban kialakított ontológiák mintájára alkottam meg, hanem a keretkifejezés jelentéséhez a legpontosabban ragaszkodva. Ha utólag megkísérlem a kapott eredményeket az ismert csoportokba elhelyezni, az látható, hogy a kötőmódot

megkívánó szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok az alábbiak voltak: deontikus értékelés (*illik*), episztemikus értékelés (*vél*), engedélyezés, tiltás (*nem tűrhetem*), cél, hajlandóság (*szándéka volt*), akarat (*akar*) (Bácsi 2021b: 297).

Másrészt a megkülönböztetésben nagy szerepet játszik a mondatban lévő kötőszónak az elemzése is. A mai magyarban a *hogy* kötőszó a konjunktívuszt tartalmazó mellékmondat éléről nem hagyható el, például: *Meséltem neki, hogy elaludjon* (Kugler 2000: 107), ugyanis elmaradása esetén agrammatikus mondat keletkezik. A felszólító mondatból ellenben mellőzhető (Pataki 1984: 213; Turi 2009: 31). A történeti szövegek vizsgálatakor ugyanakkor ettől különböző eredmény is előfordult. 15–18. századi írások kötőmódú mellékmondataiban általánosan adatolható volt a *hogy* kötőszó nélküli típus. Ezek alapján a középmagyar korban opcionális lehetett a kötőmódhasználat az ilyen mondatokban (Bácsi 2021a, 2021b).

Az alakilag egybeeső formáknak az elválasztásánál a harmadik vizsgálandó tényező a mellékmondat szórendje. A mai magyarban a strukturalista megközelítés alapján a fókuszot tartalmazó, a felszólító (a beágyazott felszólítókból is), valamint a tagadó mondatokban megjelenik az igemozgatás, a kötőmódú mellékmondatokban viszont ez elmarad (Turi 2009: 32). Funkcionális szempontból az igemódosító és az ige fordított sorrendje különféle, a magmondat alapértelmezett funkcióját felülíró műveleteket jelöl (Imrényi 2017). A standard nyelvváltozatban a kötőmód feltűnése tehát nem eredményezi az igemódosító és az ige fordított szórendjét, például: *Óvlak attól, hogy elmenj!* (Kugler 2000: 107); míg a fent ismertetett mondatok esetében megjelenik (Prileszky 1974: 474; Pataki 1984: 217; É. Kiss 2003: 143; Kugler 2017: 835). A történetiségben lépéseken keresztül jött létre ez a szórendi sajátosság (Gugán 2008). A beágyazott felszólító mondatok kapcsolhatók leginkább a kötőmód *-J* jeles formájához, mert a kötőmód morfológiai jelölésmódja ebben a környezetben alakult ki. A konjunktívuszt magában foglaló mellékmondatokban az igemódosító és az ige egyenes sorrendje azt a kort példázza, amikor ez a szórend jellemezte a felszólító mondatokat (a beágyazottakat különösen). A mai standard magyarban a kötőmódú mellékmondatokban ez őrződött meg. A beágyazott felszólítás és a kötőmód kapcsolatát mutatja, hogy nyelvjárási változatok esetében a kötőmódnál is előfordul a fordított sorrend (Gugán 2008, 2017a, 2018). Középmagyar szövegekben megtalálható volt az igekötő és az ige fordított szórendű megformálása (Bácsi 2021a, 2021b).

3. Anyag és módszer

A kötőmódot vonzó főmondati predikátumok, kulcsszavak azonosításához, valamint az ezt az igemódot tartalmazó mellékmondat típusok megvizsgálásához a TMK-ban előforduló 16–18. századi misszilisek jelentették a kiindulást. Az adatbázisban az ó- és középmagyar kor magánéleti nyelvi regiszteréhez legközelebb álló műfajok találhatók meg, így segítségével tanulmányozhatók voltak az 1772 előtti magánlevelek (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017; Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018). Mivel a TMK annotált és morfológiaiailag elemzett korpusz, így lehetőség nyílik morfoszintaktikai címkével történő keresésre. A „Subj” címke alkalmazásakor egy találati listában szerepelnek a *-J* módjellel létrehozott kötőmódú és felszólító módú adatok is. A kifejezés beírása után 11 174 találatot jelenített meg a program, amely adatmennyiséget gépi és manuális szűrések után szűkítettem. Fontos szempont volt, hogy a TMK-ban található mind a tizenkét

levélforrásból közel azonos mennyiség kerüljön be a vizsgált adatok közé. Mindezek nyomán a felsorolás 24,16%-át, 2700 mondatot néztem át. A kötőmód és felszólító mód elkülönítése a történeti szövegekben olykor nem problémamentes (ezt mutatják a 2. fejezetben ismertetett kötőszó-elhagyhatósági és szórendi sajátosságok is a történetiségben), de a szétválasztásban nagy szerepet játszott az a kötőmódú mellékmondatra jellemző tulajdonság, hogy benne a *-J* módjeles igealak nem rendelkezik valódi felszólító jelleggel, míg a felszólító (mellék)mondatban lévő igéhez kapcsolódik felszólító operátor. Az elemzett anyagból 524 konjunktívuszt tartalmazó mellékmondatot és 2176 felszólító (mellék)mondatot határoltam el. A történetiségben *-nA/-nÁ* módjellel is állhatott kötőmódú mellékmondat, így a „Cond” címkével kilistáztam a korpuszból az összes feltételes módú igét abból a célból, hogy kigyűjtsem közülük az ilyen funkciót betöltőket. A 8637 adatnak 8,1%-át, 700 találatot vizsgáltam meg, ugyanis ebben az esetben is ügyeltem arra, hogy az egyes levélforrásokból közel megegyező tételt elemezzek. Ebben az anyagban 29 konjunktívuszt magában foglaló mellékmondat és 671 felszólító (mellék)mondat fordult elő. A dolgozatban ezt az 553 kötőmódú mellékmondatot tanulmányoztam a fentebb bemutatott szempontok mentén.

4. Eredmények I.: A *-J* módjellel létrehozott adatok

4.1. A főmondati predikátumok, keretkifejezések alapján

Bizonyos szemantikai tartalmak és főmondati predikátumok kötőmódot vonzanak a bővítményi mellékmondatokban. A középmagyar kori misszilisekben döntően az episztemikus értékelést kifejező (távoli lehetőség kifejezésére szolgáló) predikátumok hívták elő ezt az igemódot, az adatoknak a 26,07%-a (55 eset) ide sorolható. A főmondati predikátumok által kiváltott kötőmód a mellékmondatbeli cselekvés vagy történés feltételezett és vélt jellegét felerősítette. Figyelemre méltó volt, hogy az ómagyar és a mai magyar eredményekkel szemben nemcsak a negatív, hanem a pozitív episztemikus értékelést kifejező predikátumok is megkívánhatták a konjunktívusz jelenlétét a mellékmondatokban. A levelekben a következő negatív és pozitív igeik szerepeltek ebben a csoportban: *(nem) gondol, alít, nem remél, nem remélendő, (nem) hisz, nehezen hisz, alig hisz, (nem) tud, (nem) vél, bán*.

- (1) *Az Baberletis olj kegjetlen Harmadnapj Hidegh lely hogj azt **túttam** tegnap hogj **megh Halljon** bele* (LobkPopp. 17., 1632)²

A másik nagy kategória az akaratot kifejező predikátumoké volt. A vizsgált anyag 23,22%-ában (49 alkalommal) a *vár, igen vár, kíván, (nem) akar, igen akar, az leszen akarata* predikátumok és kifejezések után állt kötőmód a mellékmondatokban. A levélíró ilyenkor a beágyazott mondatban leírt eseményhez való saját vagy egy másik személy akaratát, óhaját fejezte ki.

- (2) *de császár holnap Ujhelybe megyen és azt **akará**, hogj vele **menjek*** (Nád. p. 55–56, 1560)

² Az adatokat betűhűen közlöm, a hivatkozás az adott forrásnak a TMK-ban alkalmazott rövidítése, a levél száma/oldalszáma és az év alapján történik.

Számottevő volt a racionális értékelést kifejező predikátumokat követő kötőmód jelenléte is a korpuszban. 14,22%-ban (30 találat) ez az osztály vonzotta a konjunktívuszi formákat. A misszilisekben a *lehetetlen, lehetetlenség, nem lehet, illik, nem szükség, szükséges, kellemes, féltő, megérdemel, érdemel, gyalázatnak tart, megítéli* kifejezések szerepeltek a főmondatokban. A (3)-as mondat is erre minta.

Jelentős számban kapcsolódott kötőmódú mellékmondat az engedélyezést kifejező predikátumokhoz is, ugyanis ez az elemzett mondatoknak a 12,80%-át (27 adat) érintette. Ilyenkor a levélíró valamely személy engedélyétől/döntésétől függőnek tartja a mellékmondat tartalmának végrehajtását. Az alábbi kifejezések jelentek meg a szövegekben: *(meg)enged, megjövendöl, hagy, megvár, adja Isten*. Jól szemlélteti ezt a fajtát a (4)-es példa.

- (3) *noha az Catholicusok még eddig gyengébbek, de **felő**, hogy az Francziától és Romából pénzel ne **segíttessenek*** (Peregr1. 8., 1712)
- (4) *Csak azt nem tudom, hogy **engedi meg** ő Kegyelme, hogy soldost **fogadjanak** az hajdúvárosiak.* (Bark. 28., 1704)

A mai magyarban a direktívákat a felszólító operátort tartalmazó mellékmondatot vonzó főmondati predikátumoknak tartják (Turi 2009: 29). A történeti anyagban ezzel szemben előfordultak olyan, a direktívák csoportjába felvehető predikátumok, amelyek alkalmazásakor a mellékmondatban nem rendelkeztek valódi felszólító jelleggel az igealakok. Például: *megír, (meg)hagy, ad, kérdeztet, vár*. 9,95%-ban (21 elem) ilyen kifejezések után következett kötőmódban lévő igealak a mellékmondatban. Egyes esetekben függő idézetet is tartalmazhattak a mondatok, mint az (5)-ös példában:

- (5) *Az Leueledet megh adták, ma úgy mjnt kedden estue hat orakor, melyben **irod** hogy az Purgoltot **haza külgjem*** (LobkPopp. 22., 1632)

A főmondatban a célt, hajlandóságot kifejező predikátumok is befolyásolták a mellékmondati ige módhasználatát. A misszilisekben található kötőmódú mondatoknak a 7,11%-a (15 eset) ehhez a típushoz kötődött. A főmondati kifejezésekre példák a *szándéka az, szándéka vala, célja volt, azon van, törekszik* szavak.

- (6) *Egész **szándékom vala**, hogy ha csak Ecsedig is, Kegyelmedet, Édes Szivem, **elkísírijem**,* (Bark. 41., 1705)

14 alkalommal, a korpusz 6,64%-ában a tiltást kifejező predikátumok hívták elő a kötőmód használatát a mellékmondatokban. A levelekben a *(meg)tilt, nem enged, meg nem enged, nem tűrheti* főmondati predikátumok olvashatók.

- (7) *azt pediglen **meg tiltyák** Sándor kedves Őtsém Uramnak, hogy azt **nevesse**,* (MikLev. 4., 1761)

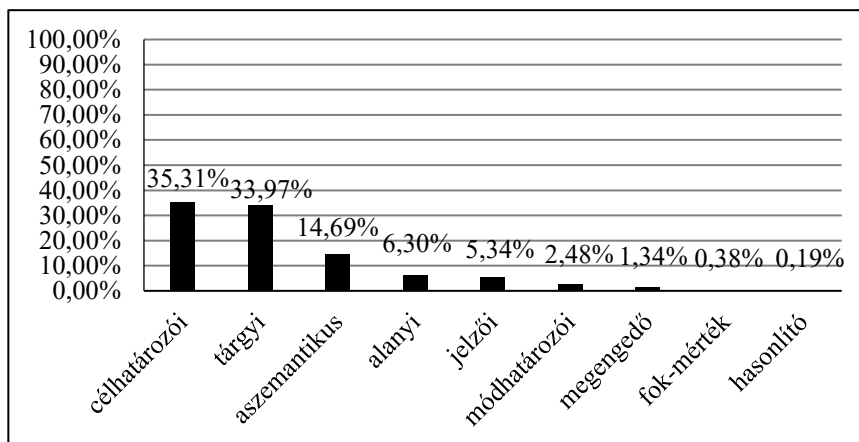
4.2. A mellékmondatok típusai alapján

A -J módjeles igealakok legnagyobb arányban a célhatározói mellékmondatokban fordultak elő (8), amelyet az 1. diagram szemléltet. A mellékmondatoknak 35,31%-a (185 adat) ebbe a típusba tartozott. A mai magyar és az ómagyar eredményekhez hasonlóan ez a mondat szerkezet dominált a kötőmód megjelenésénél. Majdnem ugyanakkora számban szerepelt ez az igemód a tárgyi mellékmondatokban (9), ugyanis 33,97%-át (178 találat) az anyagnak ez a kategória jelentette. Ez a jelentős használat párhuzamban áll az ómagyar eredményekkel.

- (8) *Az mi a Bóné hada dolgát illeti, azért tartják az ebet, hogy ugasson,* (Kár. 26., 1704)
- (9) *Az zegeny mancza, olj beteges alapattal wacion lattak az Vraym, hogj soha en nem remellem, hogj csak eztendeigh elljen* (LobkPopp. 17., 1632)

Meghatározó volt még a konjunktívusz jelenléte az aszemantikus határozói mellékmondatokban. Ezt a csoportot az adatok 14,69%-a (77 eset) képviselte. Érdeemes megjegyezni, hogy a mellékmondatoknak e fajtája legtöbbször célt, hajlandóságot kifejező főmondati predikátumokhoz, valamint direktívákhoz kapcsolódott:

- (10) *a' természet arra ösztönöz, hogy kívánnyam meg látni Ötsém Uramat,* (MikLev. 3., 1760)

1. ábra. A -J módjeles adatok a különböző mellékmondatokban

A korábbi kategóriáknál jóval kevesebb alanyi, valamint jelzői mellékmondatban jelentkezett kötőmód. Az előbbi az adatok 6,30%-ánál (33 alkalommal), az utóbbi pedig 5,34%-ánál (28 adat) volt megfigyelhető. A jelzői osztályon belül kiemelendők az áljelzői szerkezetek, amelyeknél a tagmondatokat általában vonatkozó névmási kötőszó kötötte össze, és azt a speciális típust mutatták, amikor a vonatkozó mellékmondat célhatározói értelmet fed le (Dömötör 2006: 41, 43). A (11)-es mondat az alanyi, a (12)-es pedig az áljelzői mellékmondatra hoz egy-egy példát.

- (11) *felő mindazon altall hogÿ addigh valamj ne törtennjek*, (Zr. p. 72, 1641)
 (12) *szinten most kezdet uala oruosságokat csinálnj, a kikkel élliek*, (LobkPopp. 60., 1638)

Csupán néhány találatban tűnt fel kötőmód az alábbi mellékmondatokban: 13 módhatározói (az anyag 2,48%-a), 7 megengedő (1,34%), 2 fok-mérték határozói (0,38%), továbbá 1 hasonlító (0,19%) mellékmondatban fordult elő ez az igemód. Az egyes típusokra minták a következő példák:

- (13) *nem kétlem, Isten segítségével úgy kormányozza a dolgot, hogy tóllök meg ne csalattassék*. (Bark. 87., 1706)
 (14) *egész készületi volt a Pathai Urammal valo le menetelre, ámbár csak esztendeig lakott légyen ide fel*; (Peregr1. 16., 1713)
 (15) *az Balgatagságh nem czábétott annyira, hogy mellette iáró társáúá akariam tenny*, (Szépir3. p. 573, 1630)
 (16) *Nem bánom, Édesem, job, hogy azt viselje, mintsem mezítelen járjon Kegyelmetek közt*, (Bark. 86., 1706)

4.3. A mellékmondat kötőszava és szórendje alapján

A -*J* módjellel létrehozott kötőmódú mondatok nagy részében, 81,11%-ában (425 esetben) a *hogy* kötőszó fűzte össze a tagmondatokat. Általánosságban tehát ez a forma jellemezte a szerkezetet, de előfordult a korpuszban a *hogy* kötőszó elmaradása is. A mondatok 18,89%-ában (99 alkalommal) vagy semmilyen kötőszó nem állt tagmondatkapcsolóként, vagy egy másik kötötte össze őket. Az alábbi példa a tipikus mintát mutatja be:

- (17) *Nem engedi az Isten, hogy a mi meggyalázásunk által az német okot vegyen nagyob istentelenségre*. (Bark. 28., 1704)

A *hogy* kötőszó elhagyásakor legnagyobb arányban, a mondatok 81,82%-ában (81 találat) nem jelentkezett semmilyen kötőszó. Ezt az esetet szemlélteti a (18)-as mondat is. A maradék 18 alkalommal, a mondatok 18,18%-ában valamely másik kötőszó alkalmazása volt megfigyelhető. Elsősorban vonatkozó névmási kötőszó kapcsolta össze a tagmondatokat. A (19)-es példa az áljelzői szerkezeteknek már korábban ismertetett fajtáját prezentálja.

- (18) *Magam is azon vagyok, felforduljak Hevesre* (Bark. 36., 1705)
 (19) *szinten most kezdet uala oruosságokat csinálnj, a kikkel élliek*, (LobkPopp. 60., 1638)

Emellett megjelentek általános névmási (20), valamint a *bár/ámbár* (21) kötőszavak is tagmondatkapcsolói szerepben. Ilyenkor sajátos jelentés társult a tagmondatokhoz: a megengedő értelmezés. Hasonlításakor pedig egy alkalommal (22) a *mintsem* kötőszó tűnt fel.

- (20) *Nincs lehetetlen előtte, akármint ijeszék.* (Bark. 84., 1706)
- (21) *egész készületi volt a Pathai Urammal valo le menetelre, **ámbar** csak esztendeig lakott **légyen** ide fel;* (Peregr1. 16., 1713)
- (22) *Nem bánom, Édesem, job, hogy azt viselje, **mintsem** mezítelen járjon* *Kegyelmek közt,* (Bark. 86., 1706)

A *-J* módjeles kötőmódú mellékmondatok szórendjét megvizsgálva megállapítható volt, hogy azokban az esetekben, amikor igekötős ige jelentkezett bennük, akkor az igekötő és az ige egyenes sorrendje dominált. Ez a megoldás az anyag 91,33%-át (158 találat) érintette, példa rá a (23)-as adat. Bár a mai standard nyelvváltozatra nem jellemző, hogy a kötőmód megjelenésével az igekötő és az ige fordított szórendben állna, a középmagyar anyagban erre az esetre is mutatkozott néhány találat (24). A mellékmondatok 8,67%-a (15 alkalommal) formálódott meg így.

- (23) *ha ugi lezen kellemetesb, kegd anny adasson, hoga **be eriem** ott ualo szüksegemet uele* (Szépir2. p. 411–412, 1629)
- (24) *Az több marhát megvetetem, az szekereket, az mint megírtam, küldd el Pozsonba, hogy **mehessek haza rajta.*** (Nád. p. 12, 1554)

5. Eredmények II.: A *-nA/-nÁ* módjellel létrehozott adatok

5.1. A főmondati predikátumok, keretkifejezések alapján

A vizsgált *-nA/-nÁ* módjeles formákat legnagyobb mértékben, a találatok 65%-ánál (13 eset) az akaratot kifejező predikátumok hívták életre a bővítményi mellékmondatokban. Ez összefügghet azzal, hogy a vágyak és a kívánságok jelölése elsősorban a feltételes móddal történhet a mai magyarban is, és a jelenlegi korpuszadatok esetében is a levélíró kívánatosnak tartja a mellékmondat tartalmát. Figyelemre méltó volt, hogy a főmondatbeli kijelentő módú akaratot kifejező igékhez szinte minden alkalommal a mellékmondatban *-J* módjeles ige társult; míg a főmondatban lévő feltételes módú igét mindig *-nA/-nÁ* módjeles igealak követte a mellékmondatban. A főmondatban az *akarná, akarja, kívánná, várná, nem bánna, tetszenék, kívánsága az, örömet megcselekedné* kifejezések fordultak elő.

- (25) *csak alig **várnám,** hogy **hallhatnék** valamit felőled, várom Bosnyákot.* (Nád. p. 8, 1553)

Hangsúlyos volt még a bővítményi mellékmondatokban a célt, hajlandóságot kifejező predikátumok által kiváltott kötőmód jelenléte is. Az anyag 25%-a (5 adat) tartozott ide. A főmondatban a *szándéka az volna, nem adja tanácsul* kifejezések szerepeltek, amelyre példa a következő mondat:

- (26) ***zandeka az wona** az Teoreoknek az matjus feöldere **menne** rablanj* (LobkPopp. 18., 1632)

A *-J* módjellel megalkotott igéknél legnagyobb mértékben az episztemikus értékelést kifejező (távoli lehetőség kifejezésére szolgáló) predikátumok vonzották a konjunktívust a mellékmondatban. A *-nA/-nÁ* jeles igealakok esetében erre csak két találat (10%) mutatkozott a vizsgált korpuszban, amelyek közül egy az alábbiakban olvasható:

- (27) *Pálffi János Uram levelét látom, nehéz elhinni, hogy az haza javát kívánná munkálódni,* (Bark. 20., 1704)

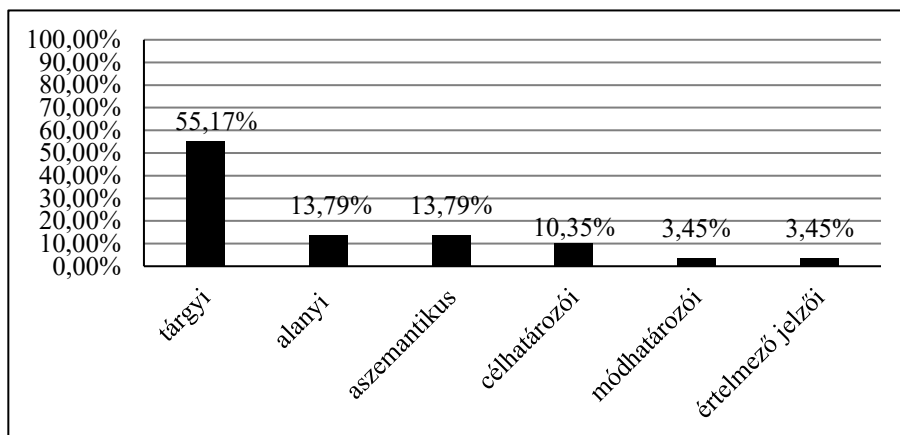
5.2. A mellékmondatok típusai alapján

A *-nA/-nÁ* módjeles igealakok több mint fele, 55,17%-a (16 adat) tárgyi mellékmondatokban bukkant fel, amely eredmény a 2. ábráról leolvasható. Ez a mondat típus az ómagyar anyagban is kiemelt szerepet töltött be, így nem meglepő, hogy a középmagyar levelekben is domináns funkcióval bírt.

- (28) *én nékem még több Spiritualis Könyveim is vannak, a' melyeket szivesen kívánám hogy hazamban másoknak lelki hasznokra lehetnének,* (MikLev. 4., 1761)

Jelentős arányban fordult elő ez az igemód az alanyi, illetve az aszemantikus határozói mellékmondatokban is, ugyanis ezek a kategóriák 13,79-13,79%-át (4-4 találat) adták a vizsgált mondatoknak. Az aszemantikus határozói mellékmondatokhoz minden esetben célt kifejező predikátum társult a főmondatban. A következő példák illusztrálják ezt a két mellékmondatfajtát:

- (29) *Az uraimnak odahaza oly módon irtam, hogy mintha eszembe sem volna, hogy ez szüretre haza mennék.* (Nád. p. 4–5, 1551)
- (30) *de bizony njnts arra uálo ereje, hogy haza mehetne uagy koczin uagy Louon* (LobkPopp. 21., 1632)

2. ábra. A *-nA/-nÁ* módjeles adatok a különböző mellékmondatokban

Bár mind a mai magyar, mind a történeti kutatások alapján a célhatározói mellékmondatok jelentik a kötőmód leggyakoribb megjelenési helyét, a *-nA/-nÁ* módjeles formáknál ez a típus csupán a negyedik helyet foglalta el. Három mondatot, az adatok 10,35%-át lehetett ide besorolni.

- (31) *Hol az Miklós Pál fia mellett írsz, hogy **megkegyelmeznék** néki,* (Nád. p. 52–53, 1559)

Egy-egy találat (3,45-3,45%) szerepelt a módhatározói, valamint az értelmezői jelzői mellékmondatokban:

- (32) *Istennek hála szegényeket ő szent Felsege még úgy el nem hagyott bennünket, hogy kettőt hármat **el ne tarthatnánk.*** (Kár. 22., 1704)
- (33) *Csak tudnám, ki van Kegyelmed mellet, az kinek **írhatnék,*** (Bark. 20., 1704)

5.3. A mellékmondat kötőszava és szórendje alapján

A *-nA/-nÁ* módjeles mondatokban a tagmondatokat általában, az esetek 72,41%-ában (21 példa) a *hogy* kötőszó kapcsolta össze. Ez jelentette a tipikus megformálást. A *-J* jeles kötőmódú mondatokhoz hasonlóan viszont ennél a kategóriánál is előfordultak olyan találatok, amikor a tagmondatkapcsoló kötőszó elmaradt: 7 alkalommal nem jelent meg semmilyen kötőszó az elemzett mondatokban. Emellett egy adatban vonatkozó névmási kötőszó szerepelt, amely az áljelzői szerkezeteknek egy speciális típusát adja (Dömötör 2006: 41, 43). Az első mondat (34) a legtöbbször alkalmazott létrehozást példázza, amikor a *hogy* kötőszó megtalálható benne; ezt követi egy kötőszót nem tartalmazó minta (35); végül a sajátos, vonatkozó névmási kötőszós példa (36) látható. Figyelemre méltó volt, hogy sok esetben a főmondatbeli igén is jelentkezett a feltételes mód jele, optativus/desiderativus funkcióban. Továbbá azt is érdemes megjegyezni, hogy a mellékmondatban a kötőmódban álló ige többnyire a ható ige képzőjét is tartalmazta, amely a mellékmondati cselekvés lehetséges voltát erősítette.

- (34) *Kedves Őtsém Uram tudom hogy kednek egyik szives kívánsága a', **hogy** én is a' Felseges Fejedelmünknek a' hvei között **lehetnék*** (MikLev. 4., 1761)
- (35) *Bolond hir, az királyt várják Posenba ország gyűlésre, **lenne** békesség csinálására.* (Kár. 31., 1705)
- (36) *Csak tudnám, ki van Kegyelmed mellet, **az kinek írhatnék,*** (Bark. 20., 1704)

A mellékmondatokban 12 alkalommal csatlakozott az igéhez igekötő, amelyeknek a 83,33%-ára (10 esetre) az egyenes szórendű létrehozás volt jellemző (37). Bár a mai standard nyelvváltozatban az igekötő és az ige fordított sorrendje nem figyelhető meg a kötőmódot tartalmazó mellékmondatokban, a vizsgált középmagyar misszilisekben két adatnál (az anyag 16,67%-ában) is megjelent (38).

- (37) *Az Leueledet megh adták, megh értettem édes fiam mjrül irgy, hogy az Uraim beteges allapattal vannak, es hogÿ az Purkoltoth auagyÿ az Veit **haza küldenem*** (LobkPopp. 21., 1632)

- (38) *tahat rea köllenek ingerleni Nagyságodnak hofi haszasadnam megh* (LobkPopp. 16., 1631)

6. Összegzés

A jelen dolgozat betekintést nyújtott abba, hogy a középmagyar korban mely főmondati predikátumok, kulcsszavak után állhatott kötőmód a mellékmondatban, valamint azonosította azokat a mellékmondattípusokat, amelyekben leggyakrabban megjelent e mód. Emellett röviden ismertette a mondatbeli kötőszóhasználatot és a mellékmondat szórendjére is kitért. A kutatás forrásai a TMK-ban előforduló 16–18. századi misszilisek voltak. A történeti szövegekben összesen 553 konjunktívuszt tartalmazó mellékmondatot elemeztem. Mind a *-J*, mind a *-nA/-nÁ* módjellel létrehozott igealakokat megvizsgáltam: az előbbiből 524, míg az utóbbiból 29 találatot tanulmányoztam.

A *-J* módjeles formáknál a kötőmódot vonzó legfontosabb főmondati predikátumok a következők voltak: episztemikus értékelést, akaratot, racionális értékelést, engedélyezést, célt, hajlandóságot, tiltást stb. kifejezők. Az ómagyar és a mai magyar eredményekkel szemben a pozitív episztemikus értékelést kifejező predikátumok is előhívhatták az ilyen típusú mellékmondatokat. Ellentétben a mai magyar kategorizációval, a történeti anyagban a direktívák csoportja is helyet kapott a kötőmódot megkívánó predikátumok közötti felsorolásban, alkalmazásukkor ugyanis a mellékmondatban nem rendelkeztek valódi felszólító jelleggel az igealakok. Leggyakrabban a célhatározói és a tárgyi mellékmondatokban fordult elő ez a mód, amely eredmény párhuzamba állítható az ómagyar adatokkal. A célhatározói mellékmondatokban az *azért* és az *avégre* utalószavak sematikusán kidolgozták a keretet. Számottevő volt még a konjunktívusz jelenléte az aszemantikus határozói mellékmondatokban. Csekélyebb arányban, de az alanyi, valamint a jelzői mellékmondatokban is jelentkezett ez az igemód. A további mondatípusokban elenyésző számban szerepeltek ezek az igealakok.

A *-nA/-nÁ* módjeles forma esetében legnagyobb mértékben az akaratot kifejező predikátumok vonzották a kötőmódot a bővítményi mellékmondatokban. Ezt a jelenséget az is magyarázhatja, hogy valamely vágy vagy kívánság jelölésére elsődlegesen a feltételes mód szolgált. Jelentős volt emellett a célt, hajlandóságot kifejező predikátumok által előhívott kötőmód szerepe is. Döntően a tárgyi mellékmondatokban szerepelt e mód, ami az ómagyar eredményekkel egyezést mutat. Meghatározó volt még az alanyi, illetve az aszemantikus határozói mellékmondatokban is a jelenléte. Kiemelendő, hogy az ómagyar és a mai magyar kutatásoktól eltérően e módjeles forma megjelenítésénél a célhatározói mellékmondat csak a negyedik helyet foglalta el.

Mind a *-J*, mind pedig a *-nA/-nÁ* módjellel megformált mondatokban tipikusan a *hogy* kötőszó kötötte össze a tagmondatokat. Bár a mai magyarban elmaradása agrammatikus mondatot eredményez, a középmagyar misszilisekben erre több példa is akadt. Ilyenkor vagy nem jelentkezett kötőszó, vagy valamilyen másik (elsősorban vonatkozó névmási) kötőszó szerepelt. Érdemes megjegyezni, hogy a történeti anyagban erre a hiányra úgy is lehet tekinteni, hogy a grammatikalizációs folyamat egyik kései lépése, a kötelezővé válás még nem következett be az adott szerkezetben (Haader 2008: 78; Gugán 2017b: 77–78).

A mai magyarban a kötőmódot tartalmazó mondatokban az igekötő és az ige szórendje egyenes. Ezt a megállapítást a történeti példák is igazolták, de néhány esetben a

fordított sorrend is előfordult a levelekben, amely napjainkban a felszólító (mellék)mondat sajátja. A későbbiekben az egyes jelenségek okainak feltárásához gyümölcsöző lehet további középmagyar missziliseket és egyéb regisztereket is beemlíteni a kutatásba.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1983: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban. In Balázs János szerk.: *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó, 113–179.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer. In Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 120–182.
- Bácsi Enikő 2021a: Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a középmagyar mellékmondati módhasználatról. In Dömötör Adrienne szerk. – Gugán Katalin – Varga Mónika társszerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében = Nyelvtudományi Értekezések* 169. Budapest: Akadémiai, 110–128.
- Bácsi Enikő 2021b: Mihez kötődik a kötőmód? Kötőmódhasználat a Nádasy-levelezésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 117, 281–300.
- Chubaryan, Astghik – Ruzanna Karapetyan 2009: The subjunctive mood: a linguo-cultural approach. *Armenian Folia Anglistika* 5/1–2, 208–213.
- Dömötör Adrienne 1985: Az idézés grammatikai módjai Heltai Gáspár nyelvében. *Magyar Nyelvőr* 109, 337–348.
- Dömötör Adrienne 1985–1986: A függő idézések a XVI. századi levelekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30, 99–106.
- Dömötör Adrienne 1988: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben [2. rész]. *Magyar Nyelv* 84, 415–425.
- Dömötör Adrienne 2006: Az áljelzői mellékmondatok a középmagyar korban. In Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 37–45.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Gugán Katalin 2008: *Az egyszerű mondat története*. [Kézirat.]
- Gugán Katalin 2017a: A magyar tagadó mondatok szórendje és a konstansráta-hipotézis. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia* 3. Budapest–Pilisicsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 91–110.
- Gugán Katalin 2017b: Diakrón rondó: tagadás – hogy-törlés – igemódosítók – tagadás. In Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő szerk.: *Stratégiák és struktúrák: Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. Szeged: JATEPress, 71–80.
- Gugán Katalin 2018: Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla

- szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. Budapest–Pilis-csaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 57–75.
- Haader Lea 2008: Az alárendelő mondatok változási irányairól. In Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest: Tinta, 77–87.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai.
- Imrényi András 2017: Az elemi mondat viszonyhálózata. In Tolesvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 664–760.
- JókK. = P. Balázs János 1981: *Jókai-kódex*. Budapest: Akadémiai.
- Kántor Gergely 2010: A feltételes mód és a felszólító mód használata a kései ómagyarban. [Kézirat.]
http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/043_kantor_felteteles_felszolito_piliscsaba_kezirat.pdf
- Kántor Gergely 2014: Az igemódok ómagyar kori funkcióinak változása. In É. Kiss Katalin szerk.: *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai, 73–94.
- É. Kiss Katalin 2003: Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris, 17–186.
- Klemm Antal 1928: Magyar történeti mondattan. In Melich János – Gombocz Zoltán – Németh Gyula szerk.: *A magyar nyelvtudomány kézikönyve* II/6. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kugler Nóra 2000: Az igeragozás. In Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 104–126.
- Kugler Nóra 2017: Az összetett mondat. In Tolesvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 806–895.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Pataki Pál 1984: A francia subjonctif és a magyar kötőmód. In Szépe György szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XV*. Budapest: Akadémiai, 207–218.
- Prileszky Csilla 1974: A felszólító módú mellékmondat néhány kérdéséről = *Nyelvtudományi Értekezések* 83. Budapest: Akadémiai, 473–475.
- Simonyi Zsigmond 1881: *A magyar kötőszók, egyúttal az összetett mondat elmélete* II. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- TMK = *Történeti magánéleti korpusz*: <http://tmk.nytud.hu/>
- Tóth Enikő 2005: Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felszólító módról. In Sinkovics Balázs szerk.: *LingDok4: Nyelvészeti doktoranduszok dolgozatai*. Szeged: SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 175–193.
- Turi Gergő 2009: Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5, 25–38.
- H. Varga Márta 2020: Igemód és mondatmód: A felszólító mód és a kötőmód („a mellékmondati felszólító mód”) összefüggései a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 144, 441–459.
- Yoon, Suwon 2011: *'Not' in the mood: the syntax, semantics, and pragmatics of evaluative negation*. Chicago: University of Chicago.

A (PRE)MODÁLIS TARTOMÁNYOKKAL ÖSSZEFÜGGŐ FŐNÉVI IGENEVES MINTÁZATOK KLASZTEREZÉSÉNEK LEHETŐSÉGE A TÖRTÉNETISÉG PERSPEKTÍVÁJÁBAN¹

BAJZÁT TÍMEA BORBÁLA

1. Bevezetés

A tanulmány célkitűzése egy olyan klaszterezési eljárás mód tapasztalatainak rögzítése történeti nyelvi anyagok tükrében, amely már előzetesen mai magyar nyelvi korpuszadatokon [a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ v2.0.5)] alkalmazásra került (vö. Bajzát 2023). A dolgozatban bemutatott vizsgálat a premodális tartományokkal összefüggő főnévi igeneves szerkezetek elemzésére és mintázatalapú csoportosítására fókuszál számítógépes nyelvészeti eszközökkel, elméleti keretét tekintve pedig a funkcionális kognitív nyelvészeti (Langacker 1987, 1991, 2008; Tolcsvai Nagy 2017c) kiindulópontot érvényesíti. A funkcionális kognitív szemléletmód választása több aspektusból is motívált. Egyfelől támogatja a nyelvi adatok használatalapú, holisztikus megközelítését, másfelől pedig elutasítja a szinkronia és a diakronia éles elválaszthatóságát (Tolcsvai Nagy 2017a: 52). A kutatásnak ugyan a segédige/predikatív melléknév + főnévi igenév szerkezetek vizsgálata áll a fókuszában, hangsúlyozandó az, hogy a dinamikus jelentéskonstruálás (Tolcsvai Nagy 2017b: 123–126) során az absztrakció magasabb fokán kezelhető mintázatsémák a nyelvi környezetek komplex, kvalitatív vizsgálatával válhatnak hozzáférhetővé.

A kutatás a jelen szakaszában a Történeti magánéleti korpuszból (TMK <http://tmk.nyttud.hu/> vö. Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017; Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018) és a Magyar Nemzeti Szövegtár 2-ből (MNSZ2 v2.0.5. <http://clara.nyttud.hu/mnsz2-dev/> vö. Oravecz – Váradi – Sass 2014) vételezett minták klaszteranalízissel való feldolgozására fókuszál, s enged betekintést az eredmények összehasonlító elemzésébe. A vizsgálatban a manuális elemzéssel rögzített tulajdonság-együttállások (szemantikai és morfoszintaktikai jegyek rögzítésével) automatizált klaszterezése a PAST szoftverben (Hammer–Harper–Ryan 2001) valósult meg, azért, hogy a példányok által reprezentált konstrukciós mintázatok elérhetővé váljanak, és visszacsatolást kapjunk arra vonatkozóan, hogy az eljárás mód alkalmazása hogyan hasznosítható a diakrón irányú vizsgálatokban.

A mintavételezésnél törekedtem az intuíción minimalizálására. Ebből kifolyólag a vizsgálandó szerkezetek meghatározása korpuszalapon történt, indirekt eljárási módszerrel (vö. Bajzát 2023) az MNSZ2 főnévi igenévi kifejezéseinek gyakorisági listája alapján (lásd 2. fejezet). A mintavételezéskor olyan főnévi igeneves szerkezetekhez kértem le

¹„Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.”

konkordanciákat, amelyek a dinamikus jelentésfeldolgozás során valamilyen, az elsődleges figura/megnyilatkozó belső, mentális állapotait (pl. TUDÁS, VÁGY, HAJLANDÓSÁG, AKARAT) teszik hozzáférhetővé. A tanulmányban ezentúl bemutatom azt a szempontrendszert, amelyet mind a mai magyar nyelvi adatok elemzésében (vö. Bajzát 2023), mind pedig a diakrón korpuszokból (TMK) vett konkordanciák feldolgozásában alkalmaztam (néhány szükséges módosítással). Az elemzési szempontok rögzítésénél törekedtem arra, hogy a szemantikai jegyek (ontológiai csoportosítások) vizsgálata együttesen történjen meg a morfoszintaktikai és szintaktikai jellemzők azonosításával, hiszen feltételezhető, hogy ezek együttesen dolgozzák ki, s teszik értelmezhetővé a nyelvileg aktivált szereplők és azok körülményeinek viszonyrendszerét a premodális–modális tengelyen. A detektált jellemző-együttállásokat adattáblába felvéve, majd a klaszteranalízis módszerét alkalmazva rajtuk, olyan módon lehet osztályozni az adatok csoportjait, hogy azok valószínűsítést tegyenek a funkcionálisan összetartozó kifejezőmódra, s a vizsgált nyelvallapotok közötti eltérést is tükrözzék a csoportok típusaiban. Egyfelől az előbb részletezett módszerrel körülhatárolt mintázatsoportokat van lehetőségünk azonosítani a premodális–modális határsáv szimbolikus viszonyai szerint, másfelől lehetőség nyílt arra, hogy a vizsgált szerkezetek nyelvi profiljába, mintázatokba való szerveződésük változásaiba kaphassunk betekintést.

A tanulmányban bemutatott megközelítésmód és módszertani eljárás reményeim szerint hozzájárul ahhoz, hogy a modalitás kifejezése konstrukciós mintázatainak alakulástörténetére vonatkozóan újabb adalékok kerüljenek felszínre a nyelvészeti diskurzusban.

2. A dolgozat által érvényesített elméleti kiindulópontok, összefüggésben a modalitással

A jelen tanulmány nem vállalkozik arra, hogy a teljesség igényével rögzítse a nemzetközi és a hazai tudományos diskurzusokban megjelenő szemléletmódokat a modális szemantika területéről, azonban igyekszik röviden betekintést nyújtani abba, hogy a jelen részletezett vizsgálat milyen elméleti alapfelvetésekkel közelít a kutatási célkitűzéseinek megválaszolásához. Kugler (2017a: 469, 480) alapján a modalitás olyan mondatsemantikai jelenségeként határozható meg, amellyel a diskurzusszituációban a megnyilatkozó fél konstruáló szubjektumként kifejezésre juttatja a saját mentális műveleteit, ezáltal jelöltté teszi azt, hogy az általa nyelvileg megkonstruált jelenet egy lehetséges szituáció.

A modalitás vizsgálatában elterjedt nézőpont, hogy a szükségszerűség és a lehetőségesség fogalmi dichotómiájának tengelyéről teszik értelmezhetővé a modális jelentéstartalmakat a kategorizációs kísérletekben (vö. van der Auwera–Plungian 1998: 80; Kiefer 2000, 2005). A szereplő szempontjából a belső lehetőségesség/szükségesség azt jelenti, hogy a szereplő tulajdonságaitól függ a potenciális esemény megvalósulásának lehetősége, ez tehát a diszpozicionális kategóriának felel meg. A szereplő részéről külső hatóerő mind a cirkumsztanciális, mind a deontikus tartománynak jellemzője. Ilyenkor a szereplő erődinamikai viszonyba lép a fizikai és a társas környezettel. A jelenetből kiindulva külső lehetőségesség és szükségesség az episztemikus tartománnyal kapcsolódik össze, és nem szereplői, hanem konceptualizálói (megnyilatkozói, ill. beszélői) nézőpontot feltételez. Fontos kiemelni, hogy van der Auwera és Plungian (1998: 84) nem tárgyalja modális szemantikai tér részeként a volitív (3) (volitív modalitás lásd Palmer: 1986:

115, 116–119, 152–153) és a buletikus (buletikus vö. Kiefer 2000: 298) tartományt, viszont elismerik annak szoros kapcsolódását a modális szemantikai térhez (van der Auwera–Plungian 1998: 86). A modalitásfajták a beszédhátterüket tekintve mutatnak egymástól eltérést. A deontikus, a cirkumsztanciális, a buletikus és a diszpozicionális modális beszédháttereket jellemzően dinamikus modalitásnak nevezi a szakirodalom (Kiefer 2000: 298), ezzel ezeket a szereplőorientált modalitásokat (vö. van der Auwera–Plungian 1998) kategorikusan megkülönböztetve az episztemikus modalitástól (vö. Kiefer 2000: 298), amely beszélőorientált. A dinamikus modalitásnak azonban ennél létezik egy szűkebb megközelítésmódja is, amely szerint csak a diszpozicionális, cirkumsztanciális és részben a buletikus tartományok azok, amelyek ebben a kategóriában kezelhetők (Van linden 2010). Kiefer fenntartja az objektív-szubjektív kettősséget is (2005: 74). Ennek alternatíváját a funkcionális kognitív megközelítés a konstruálás módjában látja (lásd Langacker 1987: 128–132, 2008: 77, 260–264).

A premodális (vö. Van linden 2010: 9–10) és az alapmodális (dinamikus modalitás és a deontikus modalitás egyszerre) szemantikai tartományok közötti határvonalat nem lehet élesen megállapítani, a prototípuselvű és kontinuumelvű szerint való szerveződés lehetőségét fenn kell tartani. A premodális tartomány(ok) esetében fontos jellemző az, hogy a megnyilatkozás a jelentésképzés során olyan állapotokhoz kapcsolódik, amely önmagában hordozza egy folyamat megvalósulásához kötődő feltételeket, ezért implikálja a folyamat bekövetkeztének lehetőségét (lásd (1a)–(1b)).

(1a) Peti tud zongorázni.

(1b) Peti képes zongorázni.

Az (1a)–(1b) jelentésének a része, hogy Peti rendelkezik olyan TUDÁS-sal, KÉPESÉG-gel, amely elengedhetetlen a ZONGORÁZÁS-hoz (Kiefer 2005: 96–111, 2000: 337–339), ugyanakkor a (7a) és a (7b) mondatok magát a TUDÁS-t, KÉPESSÉG-et figyeltetik meg. A jelentésnek a fenti példákban azonban nem egyformán része az, hogy az elsődleges figura zongorázik (szokott zongorázni). A két példában maga a TUDÁS és a KÉPESSÉG van a figyelem előterében, nem a Petiben rejlő képesség megnyilvánulása, a zongorázás. Ugyanakkor a TUDÁS és a KÉPESSÉG megkonstruálása alapján következtetünk arra, hogy megvan a lehetősége annak, hogy Peti használja is a megszerzett tudást.

A modális szemantikai térbe való bejutásnak a premodális tartományból az az alapfeltétele, hogy a nyelvileg kidolgozott elemi jelenetben a folyamat és azok megkonstruált erőviszonyai emergens kapcsolatot hozzanak létre magával a potencialitással. A premodális tartományban – a világról való tudásunk alapján – az adott konstelláció inherens részének tartjuk a szükségességet (Nuyts 2006: 3; Van linden 2010: 4). A modális tartományba való átlépés akkor történik, amikor a folyamat potencialitása már nem az így értelmezett inherens viszony, hanem 'lehetséges' vagy 'szükséges' jelentés a jelenet erődinamikai konstrukciójának az értelmezésében jön létre. Langacker (1991: 272) ezt a potencialitást modellálja kiterjesztett realitásként, és a kiterjesztés műveletében ragadja meg a modális konstruálás lényegét.

3. A mintavétel

A koncepció a szerkezetek kiválasztásánál az volt, hogy olyan főnévi igeneves kompozitumokat vizsgáljak, amelyek a jelentésképzés művelete során valamilyen mentális, az elsődleges figura szempontjából belső állapottal asszociálódnak a jelentésképzésben (pl. VÁGY, AKARAT, SZÁNDÉK, KÉPESSÉG). Az ehhez a kategóriákhoz kapcsolódó konstrukciók meghatározásánál szükséges volt egy olyan fogalmi készlet összeállítása, amely elemeinek környezetében előfordulhat olyan segédige, illetve olyan melléknév, amely az elsődleges figura mentális állapotát jelöli (a fogalmi készlet összeállításáról vö. Bajzát 2023).

Az alábbi felsorolás ismerteti azokat a komponenseket, amelyek a keresőkifejezésekkel kompozitumot alkottak, és megfeleltek a választott szemantikai kritériumoknak, tehát az elsődleges figura nézőpontjából belső állapotot reprezentálnak, a zárójel az MNSZ2-ben való előfordulási értéküket mutatja: *tud* (1 317 457); *akar* (612 684); *szeret* (487 039); *kíván* (192 733); *képes* (135 704); *mer* (63 905); *képtelen* (48 840); *hajlandó* (48 449); *bír* (22 218); *szándékozik* (9023); *remél* (6580); *óhajt* (5508); *imád* (5135); *hajlamos* (4552); *vágyik* (1681); *utál* (1474); *vonakodik* (1167); *gyűlöl* (191); *vágyakozik* (35) (Bajzát 2023).

A jelen vizsgálatba a gyakoriság szerinti első négy szerkezettagot vontam be (*tud*, *akar*, *szeret* és *kíván*). Két korpuszból vételeztem a mintáimat: a Történeti magánéleti korpuszból és a Magyar Nemzeti Szövegtárból. A Történeti magánéleti korpuszban az alábbi kifejezéssel kerestem a vizsgált segédige + főnévi igenév szerkezetekre: L~*tud*@C~Vfin .. Inf; L~*akar*@C~Vfin .. Inf; L~*szeret*@C~Vfin .. Inf; L~*kíván*@C~Vfin .. Inf. Az MNSZ2-ben először a részletes keresés funkcióval a korpuszban előforduló összes főnévi igenév előfordulásra indítottam szűrést, majd az így kapott konkordanciát tovább szűrtem a fent megadott segédigei komponensekre a nódusztól 2L–2R keresési ablakban.

A mintavételezés után manuálisan távolítottam el a konkordanciákból azokat az eseteket, amikor az adatok nem az általam keresett szerkezetet tükrözték, illetve a duplumokat. Az így kapott listákból reprezentatív elemszámú (Krejcie–Morgan 1970 alapján) mintát vettem (1. táblázat), az Excel táblázatkezelő program =VÉL() függvényét alkalmaztam erre a feladatra a TMK esetében. A táblázat 3. oszlopa tartalmazza a vizsgálat során elemzett minták méretét.

Kompozitumszerkezet	Teljes konkordancia az adatok kézi ellenőrzése után (db)	Az elemzéshez előkészített minta mérete (db)
<i>tud</i> + NI	1383	302
<i>akar</i> + NI	1570	310
<i>szeret</i> + NI	28	28
<i>kíván</i> + NI	278	162
Összesen	3259	802

1. táblázat. Mintavétel a TMK-ból

A Magyar Nemzeti Szövegtárból eleve a reprezentatív mintavételnek megfelelő elemszámú konkordanciát nyertem ki a „Véletlen minta” funkció alkalmazásával, azonban az adatok kézi ellenőrzését így sem tudtam elkerülni (2. táblázat). A táblázat 3. oszlopa tartalmazza a vizsgálat során elemzett minták méretét.

Kompozitumszerkezet	A konkordancia mérete (db)	Elemzéshez előkészített minta mérete (db)
<i>tud + NI</i>	500	488
<i>akar + NI</i>	384	378
<i>szeret + NI</i>	384	359
<i>kíván + NI</i>	384	370
Összesen	1652	1595

2. táblázat. Mintavétel az MNSZ2-ből

4. Az elemzési módszer ismertetése

4.1. Az elemzéshez alkalmazott szempontrendszer

Az elemzési metódus során a klaszteranalízis módszerét alkalmaztam azért, hogy a tulajdonság-együttállások, relációs mintázatok hozzáférhetővé váljanak a vizsgálatban. Ahhoz, hogy a jellemző-együttállások szisztematikusan feldolgozhatók legyenek az automatikus klaszterezésben, egy olyan elemző szempontrendszer kialakítása volt szükséges, amellyel a szemantikai szempontok és a morfoszintaktikai jellemzők együttesen kezelhetővé válnak, továbbá (szintén egyidejűleg) az elemzés a nyelvi aktívált és kidolgozott szereplők (Paradis 2005), valamint a körülmények kategorizációjával is kiegészüljön (lásd. 3. táblázat) (klaszteranalízis alkalmazása vö. Bajzát 2023).

Szempontok	(A)kategóriák
1. Mondattípus	1. Direkt kérdő mondat
	2. Független kérdő mondat
	3. Direkt felszólító mondat
	4. Független felszólító mondat
	5. Egyéb főmondat
	6. Egyéb mellékmondat
2. <i>Ha</i> kötőszó	7. <i>Ha</i>
3. Az elsődleges figura ontológiája (Paradis 2005 alapján) élőség szerint	
3.1. Élő elsődleges figura	8. Humán, konkrét
	9. Nem humán, de élő, konkrét
	10. Metonimikusan konstruált
3.2. Nem élő elsődleges figura	11. Konkrétum
	12. Absztraktum
	13. Topikfolytonosság

4. Az elsődleges figura nyelvi kidolgozása abban az esetben, ha az nem főnévvel történik	14. Névmási koreferencia
	15. Sematikus névmási kidolgozás személyes névmással
	16. Határozatlan névmási kidolgozás
	17. Kidolgozás általános névmással
5. A beszédpartnerhez való lehorgonyzódás	18. Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás
6. A kopolán vagy a segédigén kidolgozott inflexiói toldalék szám- és személybeli lehorgonyzása	19. E/1.
	20. E/2.
	21. E/3.
	22. T/1.
	23. T/2.
7. A segédigén vagy a kopolán jelölt grammatikai mód	24. T/3.
	25. Kijelentő mód
	26. Feltételes mód
	27. Konjunktívusz
8. A segédigén vagy a kopolán jelölt grammatikai idő	28. Felszólító mód
	29. Múlt idő
9. A főnévi igenév által aktivált folyamattípus kategorizációja a WordNet ontológia alapján (vö. Fellbaum 1998; Miller 1995)	30. Jelen idő
	31. <body> (TESTI FOLYAMATOK)
	32. <change> (VÁLTOZÁS)
	33. <communication> (KOMMUNIKÁCIÓ)
	34. <competition> (VERSENGÉS)
	35. <consumption> (FOGYASZTÁS)
	36. <contact> (ÉRINTKEZÉS, KAPCSOLAT)
	37. <creation> (ALKOTÁS)
	38. <emotion> (ÉRZELEM)
	39. <motion> (MOZGÁS)
	40. <perception> (ÉRZÉKELÉS)
	41. <social> (TÁRSAS/TÁRSADALMI ESEMÉNYEK)
	42. <possession> (BIRTOKLÁS)
43. <stative> (ÁLLAPOT)	
44. <cognition> (KOGNÍCIÓ)	
45. <weather> (IDŐJÁRÁS)	
10. Azonosíthatóvá válik-e a megnyilatkozó részeről valamilyen beszédcselekvés foratókönyvi sémája?	46. közvetett beszédaktus

3. táblázat. A nyelvi elemzésre alkalmazott szempontok (Bajzát 2023)

A mondat típusok szisztematikus megkülönböztetése (1. szempont) azért volt szükséges, mert azok tipikusan összekapcsolódnak a beszédcselekvéssel, nyelvi viselkedést jellemző, konvencionalizálódott sémákkal (Imrényi 2017: 763). A *ha* kötőszó jelölését az indokolja (2. szempont), hogy ez a kötőszó hipotetikus mentális teret képes aktiválni a jelentésfeldolgozás során, prototipikusan a főmondati részben konceptualizált elemi jelenet megvalósulásához kapcsolódó feltételt vezet be (Kugler 2017: 852), tehát keretként képes a figyelem előterébe hozni szerkezet a potencialitást 'ha..., akkor' viszonyban.

A példányok által kidolgozott elsődleges figura ontológiai kategorizációja szintén megtörtént (3. szempont). Ez azért indokolt, mert feltételezhető az, hogy az elsődleges figura a különböző jelentéskiterjesztések (lásd Tolcsvai Nagy 2017b: 255–261; Kövecses–Benczes 2010) létrehozásában is szerepet kapnak az absztrakt segédige/predikatív melléknév + főnévi igenév sémák esetében. Egyfelől a szereplők azonosítása hozzájárul a kiterjesztett jelentés azonosításához, másfelől összefügg a potencialitás megítélésével. Módszertani relevanciával bír az elsődleges figura nyelvi kidolgozásának kategorizációja (4. szempont), mert azokban az esetekben, amikor a vizsgált elemi mondaton belül nem főnévi kidolgozással vált elérhetővé az elemi jelenet elsődleges szereplője, a szövegkörnyezetből következtetéssel végeztem el a szereplő ontológiai kategorizációt, ezáltal szükségesnek találtam rögzíteni ezen eseteket, ahol a döntés nagyobb fokú elemzői intuíciót követelt meg. Az 5. szempont azon példányok jelölésére szolgál, ahol a segédigei komponens a diskurzusból rész vevő és azonosított beszédpartnerhez horgonyzódik le az inflexiók todalék segítségével, ehhez a kategóriához szorosan kapcsolódik a 6. címke, amely a segédigén azonosítható személyjelöléssel függ össze. A segédigén vagy a kopulán jelölt grammatikai mód azonosítása is megtörtént, hiszen a nyelvi kidolgozás során potenciálisan olyan tipikus konstrukcionális mintázatok megvalósulásaival asszociálódhat, amelyek képesek megnyitni a volitív/buletikus modális szemantikai teret (pl. feltételes mód). A deiktikusan jelölt igeidő szintén hatással lehet a modális térbe való belépés feltételeire, méghozzá úgy, hogy a múlt idő (de nem szabályszerűen minden esetben) eliminálhatja a nyelvileg megkonstruált elemi jelenet 'lehetséges' értelmezését (8. szempont).

A vizsgált kompozitumok főnévi igenévi komponense által aktivált eseményszerkezetek kategorizálását a WordNet (Fellbaum 1998; Miller 1995) ontológiája alapján végeztem el (vö. Bajzát 2023). Ez a kategorizációs eljárás 15 szemantikai osztály alapján teszi leírhatóvá a főnévi igenév által aktivált folyamatípust (9. szempont).

A megnyilatkozások által végrehajtott közvetett beszédaktusok (vö. Tátrai 2017: 1019–1022) azonosítását is elvégeztem (46. (al)kategória), mert ezek szintén tipikus konstrukciós mintázatokkal képesek aktiválni a közvetett beszédaktusok metonimikus feldolgozásából kiindulva (Thornburg–Panther 1997). Valamint ezek a deontikus vagy volitív/buletikus modális tartományokat aktiválhatják, hiszen részt vesznek a diskurzusból megkonstruálódó társas viszonyok dinamikus alakításában.

4.2. A klaszteranalízis

A klaszteranalízis egy olyan dimenziócsökkentő eljárás, amellyel az általunk vizsgálni kívánt adatok, adatsoportok különböző algoritmusok és eljárások segítségével csoportokba rendezhetők (Divjak–Fieller 2014), a klaszterezés alapulhat a hasonlóságon,

de akár a különbségeken is. A számítógéppel végrehajtott elemzési eljárás előnye, hogy egyszerre nagy mennyiségű adatot vagyunk képesek kezelni, azonban tudnunk kell azt, hogy az általunk választott elemzőszoftver beállításait a kutatási kérdéshez, és anyaghoz optimalizálva kell megtalálnunk (Divjak–Fieller 2014). A klaszteranalízis módszere kevésbé alkalmas hipotézisek tesztelésére, hiszen az eredményként kapott dendrogramokon ugyan látjuk az adatscsoportjainkat, és azt, hogy ezen csoportok a többi csoporttól számítva milyen távolságban helyezkednek el, azonban az analízis önmagában nem kínál fel információt arra vonatkozóan, hogy ezen csoportok miért tartoznak össze. Az elemzői interpretáció bevonása tehát nem kerülhető el.

A klaszteranalízis elkészítéséhez ebben a vizsgálatban (vö. Bajzát 2023) is a PAST szoftvert alkalmaztam (Hammer–Harper–Ryan 2001). Az interpretációkor figyelniünk kell arra, hogy a dendrogramok ágain az egymáshoz közelebb elhelyezkedő tulajdonságscsoportok nem feltétlen határoznak meg önmagukban konstrukciós mintázatokat. A tulajdonságok szoros összekapcsolódását motiváló jelenség lehet az is, hogy bizonyos jegyek nem specifikálnak önmagukban mintázatokat azért, mert túlságosan általánosak (pl. az ige jelen ideje), s ebből következően őket sem specifikálja más formai, illetve szemantikai jellemző.

A PAST szoftverben a Bray–Curtis-féle similarity függvényt beállítva generált a program egy olyan dendrogramot, amely az Y-tengely mentén 0 és 1 közötti értékkel (arányskálán) jelzi azt, hogy az adattáblára felvitt adatok milyen mértékben alkotnak egymással csoportosulásokat az azonosság alapján. Azért esett a Bray–Curtis similarity függvényre a választásom, mert ezen módszer a hasonlóságokat veszi figyelembe a klaszterezési eljárás során; korábbi vizsgálatok alapján úgy tűnik (Bajzát 2023), hogy érzékeny az adatok előfordulásának gyakoriságára, tehát vélhetően azon jellemzők csoportosításakor működik megbízhatóan, amelyek relatív gyakorisága magas volt a vizsgált példányok körében, kevésbé érzékeny a hapaxokra, tehát alkalmasabb lehet az általánosabb mintázatok feltárásában, viszont a kutatás későbbi szakaszában indokoltá válik az, hogy más függvényekkel (pl. koszinusz, Manhattan-távolság) is feldolgozzuk a kézi elemzéssel létrehozott adattáblákat.

4.3. A klaszteranalízist kiegészítő kvalitatív szempontok

Az elaboratív műveletek azonosítása mellett szükséges volt egy olyan szintaktikai modellnek az alkalmazására is, amelyben lehetővé válik a szemantikai-művelési szempontok érvényesítése egységes, többdimenziós ábrázolással a választott nyelvelméleti keretbe illeszkedően. Ennek révén a dolgozat Imrényi András viszonyhálózati modelljében (2017: 664–760) kezeli és a modell terminusait használva írja le azokat a műveleteket, amelyek a predikátum jelentését kívülről módosítják.

Az elemzésben a kontextualizációs utasításként működő megnyilatkozásrészek és a kontextualizált hálózatrész azonosításán kívül fontos volt bevonni a funkcionális pragmatika által alkalmazott *kontextus* fogalmát (Tátrai 2017: 927–951) és a kontextualizálás műveletét, hogy a példányok diszkurzív szerveződését és beágyazottságát is kezelni tudjuk.

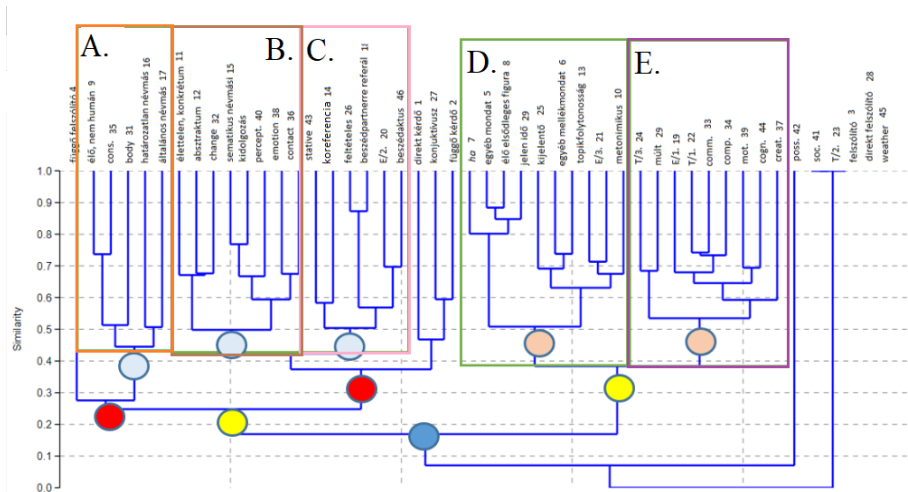
Összegezve megállapítható az, hogy (i) a diskurzus alapjához való személybeli lehorgonyozódás (társas deixis), (ii) az elsődleges figura ontológia, (iii) a főnévi igenév által kidolgozott folyamat típus, (iv) a deiktikusan jelölt igeidő, (v) a vizsgált példányok

magmondatainak szintaktikai környezetének (különösen a felülírás és a kiterjesztés műveletének (Imrényi 2017: 720–725); és a kontextualizáló viszonyok azonosítása kulcs szerepet játszik a vizsgálatban mint szempont.

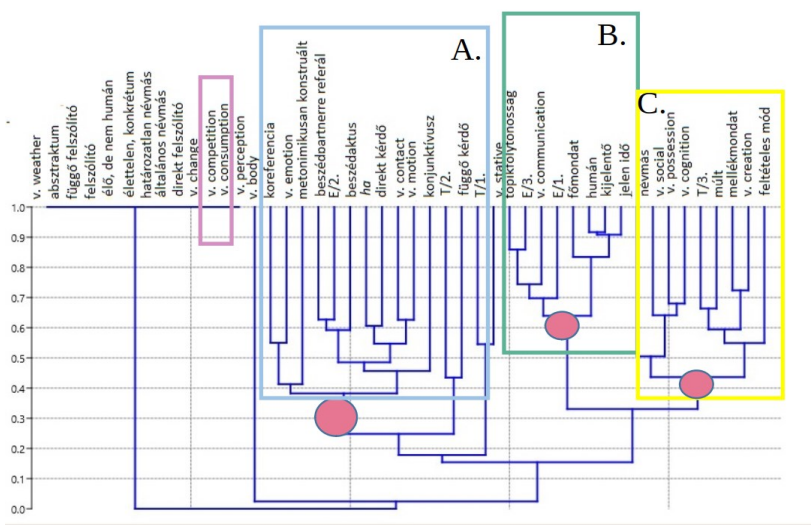
5. A módszer és az eredmények bemutatása a *tud* + főnévi igenév és az *akar* + főnévi igenév kompozitszerkezet feldolgozásán keresztül

A jelen dolgozatban azon szerkezetek kvalitatív elemzésének bemutatására vállalkozom, amelyek a premodális–modális viszony és a potencialitás azonosítási módjának szempontjából összefüggésekre mutatnak rá a diakrón adatokat tekintve, összevetve a mai magyar nyelvi adatokkal. Illetve olyan adatok bemutatására, amelyek feltehetően egy körülhatárolható s a bemutatott konstrukció szempontjából releváns mintázati sémák megvalósulását mutatják. A következő ábrákon (1–4.) látható dendrogramok jobb áttekinthetőségét segítik a fejezetben található táblázatok (4–10.) A dendrogramokon igyekeztem a hasonlósági alapon összetartozónak számító tulajdonságcsoportokat elkülöníteni (az ábrákon ezek színekkel és betűkkel válnak jelöltté), ezek a tömbök láthatóak kiterítve a táblázatokban is. A táblázatokban megjelenő sorszámok megegyeznek a 3. táblázatban látható (al)kategóriák sorszámával, így azonosíthatóvá válik az, hogy melyik jellemző melyik szempontcsoporthoz tartozik. Tehát például az 4. táblázat az 1. ábrán látható E ágat tükrözi. A jelen dolgozatban nem törekszem arra, hogy a dendrogramokon látható csoportok teljes körű bemutatását elvégezzem.

5.1. A *tud* + főnévi igenév szerkezet dendrogramjai

1. ábra. A *tud* + főnévi igenév szerkezet dendrogramja az MNSZ2-ből származó példányok alapján (Bajzát 2023)

2. ábra. A *tud* + főnévi igenév szerkezet dendrogramja az TMK-ból származó példányok alapján

A *tud* + főnévi igenév szerkezet a KÉPESSÉG forrástartományból léphet be a modalitás szemantikai tartományaiba. A továbbiakban a tulajdonság-együttállásokat vizsgálom a premodális–modális jelentés aspektusából összekapcsolva a két korpuszból vételezett minta közötti eltérések rögzítésével.

Az 1. és a 2. ábra összehasonlításával hozzáférhetővé válik az számunkra, hogy a TMK-ból és az MNSZ2-ből vételezett adatok elemzése után kirajzolódó szemantikai mintázatok eltérnek abban a tekintetben, hogy a TMK-ból vett mintában nem azonosíthatunk olyan főnévi igenévi előfordulásokat a *tud*-dal egy kompozitumon belül, amelyek az MNSZ2-ből vett mintában megtalálhatók voltak (<competition>, <consumption>, <perception>, <change> és <body>). Ezen kívül az elsődleges figura ontológia típusok közül az absztraktum és a nem humán, de élő kategóriákra nem volt adatolható előfordulás a TMK-ból származó listában.

24.	T/3.	34.	<competition>
29.	Múlt idő	39.	<motion>
19.	E/1.	44.	<cognition>
22.	T/1.	37.	<creation>
33.	<communication>		

4. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának E ágán megjelenő szempontok (az MNSZ2-ből vett példányok alapján)

13.	Topikfolytonosság	5.	Egyéb főmondat
21.	E/3.	39.	Humán elsődleges figura
33.	<communication>	44.	Kijelentő mód
19.	E/1.	37.	Jelen idő

5. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok (a TMK-ból vett példányok alapján)

Az tette indokolttá, hogy az MNSZ2 adatai alapján készült dendrogram E ágának és a TMK-ból vételezett minta vizuális reprezentációjának B ágának összehasonlítását emeljem ki elsőként az eredmények ismertetésében, hogy a csoportokhoz kapcsolódó példányok a diskurzusalaphoz képest az MNSZ2 esetében a múlt időben horgonyzódnak le, míg a TMK tekintetében a jelen időben. Azonban a mindkét táblázat által mutatott mintázatokban jellemző volt az E/3.-hoz és az E/1.-hez való lehorgonyzódás (az 4. táblázatban a T/3. is megjelenik). A mintázatokra specifikus folyamatípusoknál azt látjuk, hogy az MNSZ2-adatok sokkal nagyobb variabilitást tükröznek, míg a TMK-ból származó mintában a <communication> volt az egyetlen specifikáló folyamatípus.

(3) [...] *árról és a tervezett darabszámról azonban a cég képviselői még nem tudtak közelebbit mondani.* (MNSZ2, doc#1111)

Az E ágon olyan kirajzolódó mintázatok voltak adatolhatók, amelyek az alapmodális térrel asszociálódhatnak a folyamatípusok és a szereplők viszonyában, azonban a múlt idejű konstruálás révén következtethetünk arra, hogy az elemi mondatban megképződő események már lezárultak, tehát a potencialitás mérlegelése a beszédhelyzetben nem bír relevanciával, így ugyan még azonosíthatók a modális források a múltra vetítve, azonban a beszéd idejében vélhetőleg ezek már nem állnak fenn.

A (3) aktiválja a diszpozicionális tartományt, hiszen az esemény (*mondani*) az elsődleges figura információhiánya révén nem tudott megvalósulni. A szubjektívizáltan jelölt időviszonyok (vö. *még nem*) azonban jelzik azt a megnyilatkozási értelmezést, hogy a megjelenés előtt (de legkésőbb a megjelenéskor) ismertté válnak a pontos adatok (a dolgok normális működése szerint). Az esemény tehát a megnyilatkozás jelenében kizárható, a jövőben azonban biztosan bekövetkezik, egyik sem engedi meg a 'potenciális' értelmezést.

(4) *Az doktor felől mast sem tudok Kdnk mit írnom, mert volt egynihányszer nála, [...]* (TMK)

A B ágon tükröződő jellemző-együttállás egy olyan konstrukciós altípus/sémát határolt körül a TMK-ból vételezett mintákban, amely (4) főmondatként, a megnyilatkozó metapragmatikai tudatosságának jelzéseként (Tátrai 2017: 1046) a társalgási lépés színrevitelével kontextualizálja a mellékmondatban kidolgozódó állítást. Egyfelől ez a metapragmatikai tudatosság jelölőjeként funkcionáló megnyilatkozásrész a közös jelen-

tésfeldolgozás számára explikálja a konstruáló szubjektum vélt TUDÁS-át a diskurzus által tematizált információval kapcsolatban, valamint jelzi a kommunikációs szándékát. A tagadás révén a példány esetében nincs relevanciája a modális térrel való összefüggés mérlegelésének. Azonban érdemes számolnunk az átmenetiség esetével is, a példány(ok) ugyan nem bizonyulnak modálisnak az egészleges feldolgozás során, viszont mégis előtérbe állítják az elmondás vágyát elkülönítve azt az elmondás tényétől, valamint a *mást* mutató névmás explikálja azt, hogy az információátadás részben potenciálisan megvalósulhatott/megvalósulhat az adott diskurzusban.

43.	<stative>	20.	E/2.
14.	Névmási koreferencia	46.	Beszédaktus
26.	Feltételes mód	18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás

6. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának C ágán megjelenő szempontok (az MNSZ2-ből vett példányok alapján)

14.	Névmási koreferencia	46.	Beszédaktus
38.	<emotion>	7.	<i>Ha</i>
10.	Metonimikusan konstruált elsődleges figura	1.	Direkt kérdő mondat
18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzódás	36.	<contact>
20.	E/2.	39.	<motion>
27.	Konjunktívusz	23.	T/2.
2.	Függő kérdő mondat	22.	T/1.

7. táblázat. A *tud* + főnévi igenév dendrogramjának A ágán megjelenő szempontok (a TMK-ből vett példányok alapján)

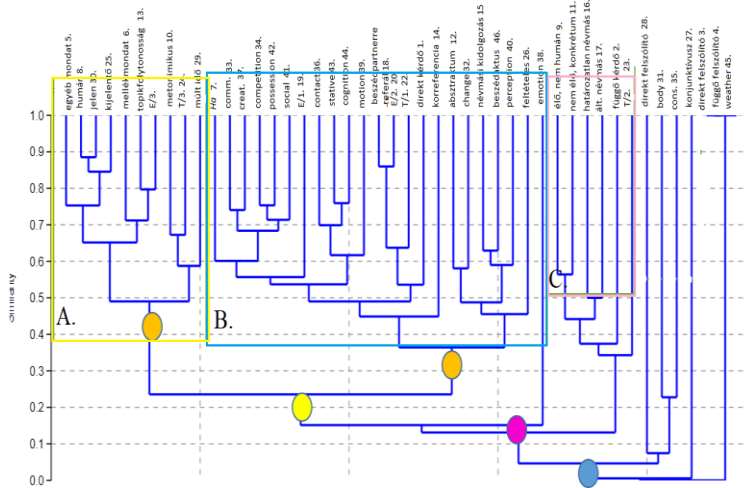
(5) *Akkor inkább ne mondj semmit sem rólam, ha nem tudod azt mondani, hogy én a te kedvesed vagyok.* (MNSZ2, doc#433)

(6) [...] *tude a Tanu valamit réa mondani, hogy cselekedett volna?* (TMK)

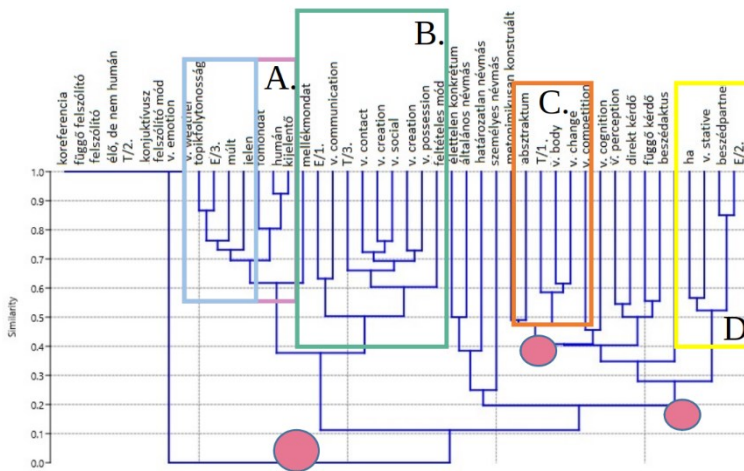
Az (5) és a (6) példányban a partner verbális tevékenységének potencialitásán keresztül juttatja érvényre a felé irányuló elvárását a megnyilatkozó, amely metonimikus figyelemáthelyeződéssel dolgozható fel a jelentésképzés művelete során. A példányban a szereplők a diskurzusszituáció résztvevői, ezzel a diskurzusban működő interperszonális viszonyok közvetlen alakításában is funkcionálnak a megnyilatkozások.

A beszédpartnerhez lehorgonyzott segédígés, 'verbális közlés' jelentésű folyamatot tartalmazó fenti példányok esetében a társalgási implikátúra hozza létre azt, hogy a megkonstruált folyamat 'lehetséges, nem kizárható' eseményként konceptualizálható. Az implikátúra konvencionálódása révén a konstrukció részévé válhat ez a deontikus modális jelentés. Látható, hogy a jellemzően középmagyar kori nyelvi anyagból vételezett konkordanciában is megjelenik a deontikus modális térrel asszociálódó társalgási implikátúra-mintázat.

5.2. Az *akar* + főnévi igenév szerkezet dendrogramjai

3. ábra. Az *akar* + főnévi igenév szerkezet dendrogramja az MNSZ2-ből származó példányok alapján (Bajzát 2023)

4. ábra. Az *akar* + főnévi igenév szerkezet dendrogramja az TMK-ból származó példányok alapján

Az *akar* + főnévi igenév szerkezet a VÁGY, AKARAT premodális forrástartományból léphet be a modális szemantikai térbe. Ha a 3. és a 4. ábrát vetjük össze egymással, akkor kirajzolódik az a tendencia, hogy már a TMK adataiban találunk előfordulást szinte az összes folyamattípus-kategóriára (az IDŐJÁRÁSI JELENSÉG-ekkel összekapcsolódó kategória az MNSZ2-ben sem adatolható az *akar* + főnévi igenév esetében), kivéve az ÉRZELMI ÁLLAPOTOK-kal összekapcsolódó csoportra vonatkozóan, tehát kevésbé bizonyul

korlátozottak az, hogy a vizsgált szerkezettag milyen folyamat típus-kategória példányként azonosított főnévi igenévvel alkothat kompozitumot, szemben a *tud* + főnévi igenév középmagyar kori előfordulásaival. A másik feltűnő jelenség a vizualizáción az, hogy az MNSZ2 példányainak összefüggéseit bemutató ábrán az A ág együttállási mintázata erőteljesebben generikus, kevésbé jellemzik a specifikusabb, a sémák körülhatárolására alkalmas tulajdonság-együttállások. A TMK adataihoz tartozó dendrogramon ezek jobban elkülönülnek egymástól (4. ábra).

7.	<i>Ha</i>	41.	<social>
33.	<communication>	19.	E/1.
37.	<creation>	36.	<contact>
34.	<competition>	43.	<stative>
42.	<possession>	1.	Direkt kérdő mondat
44.	<cognition>	14.	Névmási koreferencia
39.	<motion>	12.	Absztraktum
18.	Beszédpartnerhez való lehorgonyzás	32.	<change>
20.	E/2.	15.	Sematikus névmási kidolgozás
22.	T/1.	40.	<perception>
46.	Beszédaktus	38.	<emotion>
26.	Feltételes mód		

8. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok (az MNSZ2-ből vett példányok alapján)

6.	Egyéb mellékmondat	37.	<creation>
19.	E/1.	41.	<social>
33.	<communication>	39.	<motion>
24.	T/3.	42.	<possession>
36.	<contact>	26.	Feltételes mód

9. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév dendrogramjának B ágán megjelenő szempontok (a TMK-ből vett példányok alapján)

A TMK-ból vételezett mintában az E/1.-hez és a T/3.-hoz lehorgonyzó segédigei példányok rendeződtek mintázatba a KOMMUNIKÁCIÓ-val összekapcsolódó folyamat típusú előhívó főnévi igenévi példányokkal, de ha megfigyeljük a dendrogramot, akkor észrevehetjük, hogy erősebben az E/1.-es jelöltség asszociálódik velük. Ezen tendencia megfigyelhetővé válik az MNSZ2-ből nyert minta esetében is, tehát a két minta ebből az aspektusból szemlélve hasonlóságot mutat egymással. Szintén egyezést mutatnak afelől közelítve, hogy az ALKOTÁS; ÉRINTKEZÉS, KAPCSOLAT; TÁRSAS/TÁRSADALMI ESEMÉNYEK és a BIRTOKLÁS folyamatokkal összefüggő eseménytípusok közelítenek az előbb említett kategóriákhoz.

- (7) *Ha én százalékosan akarom kifejezni az egy 10-20 százalék között lehet, a most bajjutott embereknek az a rétege.* (MNSZ2, doc#2754)
- (8) *mindazonáltal elébb Disputálni akarnék [...]* (TMK)
- (9) *Félre ne érts, csak poénkodtam, nem akartalak bántani! Bocszsz.* (MNSZ2, doc#2815)
- (10) *Kegyelmednek tudván sok dolgait, terhelni nem akartam velle, [...]* (TMK)

A (7) példánynál megfigyelhető, hogy a megnyilatkozó által nyelvi jelöltté tett metapragmatikai tudatosság jelzéseként funkcionál az *akar* + főnévi igenév szerkezet megvalósuló példánya, mely a főmondatbeli vélekedést kontextualizálja a konstruáló szubjektum kiindulópontjából.² Ebben az esetben a százalékos kifejezés tényleges megvalósulás (a *ha* kötőszós tagmondat nem valódi feltételt közöl), csak az érték becslült, bizonytalan. A mennyiségi arányoknál a százalékos kifejezés a számítással kapcsolatos tudáson alapuló képesség, nem mérlegeljük azt, hogy a példány összefüggne a potencialitás szemantikai terével, tehát nem modális.

A (8) példány a Történeti magánéleti korpuszból származik. Megfigyelhető, hogy a buletikus/volitív modális térrel kapcsolódik össze, hiszen az elemi mondatban nyelvi kidolgozott elemi jelenet egy lehetséges szituáció. A modális jelentéstartalommal bíró példány mintázatához a feltételes módú konstruálás is tetten érhető a segédigei komponensen. Ez a mintázat nagy arányban jellemezte a csoporthoz tartozó többi példányt is az elemzett konkordanciában, a (7)-hez hasonló, tehát az *akar* + főnévi igeneves szerkezeten keresztül történő explicit metapragmatikai tudatosság jelzéseként funkcionáló előfordulás nem volt azonosítható a KOMMUNIKÁCIÓ-val összekapcsolódó folyamat típus esetében.

A (9) nyelvi adat feldolgozásánál a BOCSÁNATKÉRÉS beszédaktusának forgatókönyvi sémája aktiválódik. A megnyilatkozó a saját kommunikatív szándékaihoz fűződően juttatja érvényre az értékelői reflexióját, azonban a múlt időhöz való epiztemikus lehorgonyzás a folyamatot az aktuális beszédhelyzethez képest eltérő időben konceptualizálja ('nem volt bántásra irányuló akarat'). Mindazonáltal a BOCSÁNATKÉRÉS forgatókönyvébe illeszkedően, a jelek szerint a partner bántásként értelmezhetette a poénkodást, a bántás tehát nem kizárható lehetőség. A megnyilatkozás a beszédpartner érzelmi beállítódását igyekszik összehangolni a beszélő/elsődleges figura szándékaival. A (10)-ben szintén egy <contact> folyamat típus-csoportba tartozó példány kerül a segédige + főnévi igenév sematikus szerkezetbe, valamint a megnyilatkozó szintén a múlt időhöz való epiztemikus lehorgonyzáson keresztül teszi nyelvi kidolgozottá az értékelői reflexióját az előzetesen vélt szándékaival összefüggésben. A megnyilatkozásban nem eliminálható annak a potencialitása, hogy a partner mégis terhelőnek tulajdonítja a

² A kontextualizáló tagmondat a megnyilatkozó saját nyelvi tevékenységéhez való reflexív viszonyulását fejezi ki, ennek explicit jelölője az E/1.-hez és jelen időhöz lehorgonyzódó performatív 'létrehozás' és 'közlés' jelentésű ige (Tátrai 2017: 1046–1053).

megnyilatkozó által közölni szándékozott információkat. Ennél az esetről ugyan azonosítottuk a múlt időhöz való lehorgonyozódást, viszont a kontextusból következtethetünk arra, hogy a kimondás még nem realizálódott esemény, tehát modálisként azonosíthatjuk a példányt.

12.	Absztraktum	32.	<change>
23.	T/1.	34.	<competition>
31.	<body>		

10. táblázat. Az *akar* + főnévi igenév dendrogramjának C ágán megjelenő szempontok (a TMK-ból vett példányok alapján)

Az eddigi elemzésekben láthattuk, hogy olyan szerkezetek kerültek felszínre, amelyek esetében az elsődleges figura ontológiai kategóriája minden esetben humán elsődleges figura. Azonban indokolt lehet megvizsgálni azon eseteket, amelyeknél elkülönbözést adathatunk, mivel a humán kategóriától elváló elsődleges figurák a jelentéskiterjesztések létrehozásában erősebb potenciállal bírnak az absztrakt segédige + főnévi igenév sémák tekintetében, kiemelten azokban az előfordulásokban, amelyek a VÁGY, AKARAT premodális forrástartományból aktiválhatják a modális szemantikai teret, hiszen feltételezzük azt, hogy ezen tartományok alapvetően az emberi tudatossággal bíró entitásokkal kapcsolódnak össze.

(11) *Egyáltalán mindenki feszült, mert hajszoja a boldogság két madarát, ami nem nagyon akar megmutatkozni.* (MNSZ2; doc#2284)

(12) [...] *hogy az Isten úgy akarja maga munkáját végbevinni [...]* (TMK)

A (11) példány az MNSZ2-ből származik. Az absztraktumok csoportjára ezen korpuszban jellemző a variabilitás, illetve a metaforikus jelentéskiterjesztésen alapuló konstruálás, amelyet a példaként idézett adat is szemléltet. A (11)-ben a segédigés predikátum polaritásának negatív felülírása eliminálja a modális olvasat lehetőségességét, hiszen a kifejezés feldolgozásánál azonosíthatóvá válik az, hogy a metaforikusan megkonstruált boldogság (absztraktum) megmutatkozásának hiányáról szól a közlésegyesség a megszemélyesítésen keresztül. A (12) példány kategorizációja az elsődleges figura ontológia felől kérdéses. Az adatok feldolgozásakor azt az elemzői döntést hoztam, hogy minden természetfeletti erővel összekapcsolható entitást absztraktumként címkézek, azonban megfigyelhető az ágens magas fokú antropomorfizációja az idézett példányban. Ebből fakadóan akár a humán entitások kategóriájához is rendelhetnénk mint periférikus kategóriapéldányt, de ez az antropomorfizáció a kontextus viszonyában dolgozódik fel, tehát indokoltan láttam azt, hogy megtartsam a primer kategorizációs eljárásomat. A TMK példányaiban megfigyelhető az, hogy az absztraktum csupán ezzel a nyelvi megvalósulással asszociálódik, tehát nem variábilis a példányok köre, amelyre kiterjedhet az MNSZ2 előfordulásaival szemben.

6. Összefoglalás, kitekintés

A tanulmány célja egy olyan módszer tapasztalatainak rögzítése volt diakrón perspektívában, amely a mai magyar nyelvi korpuszadatokon már előzetesen alkalmazásra került. A dolgozatban bemutatott vizsgálat a premodális tartományokkal összefüggő főnévi igeneves szerkezetek elemzésére és mintázatalapú csoportosítására fókuszált számítógépes nyelvészeti eszközökkel, funkcionális elméleti keretben. A jelen dolgozatban csupán a feldolgozott adatok töredékének bemutatása valósulhatott meg. A vizsgált szerkezetek mintázatainak alakulástörténetére csak nagyon óvatos következtetéseket tehetünk, a kutatás későbbi szakaszában a dendrogramokon látható összes csoport szisztematikus feldolgozásával és bemutatásával várhatjuk ezeket, valamint érdemes lesz a következőkben bevonni más diakrón korpuszok nyelvi anyagának a feldolgozását is [Ómagyar Korpusz (Simon–Sass 2012), MTSz (Sass 2017)]. A *tud* + főnévi igenév esetében megfigyelhető volt az, hogy bizonyos folyamattípusok (VERSENGÉS, FOGYASZTÁS, ÉRZEKELÉS, VÁLTOZÁS és TESTI FOLYAMATOK) nem fordulnak elő a *tud* szerkezettag környezetében, tehát korlátozottabbak a megvalósulások a főnévi igenév típusokat tekintve. Ez az *akar* + főnévi igenév középmagyar kori előfordulásaiban nem volt kimutatható (kivéve egy kategóriában). Továbbá a *tud* TMK-ból vételezett példányai között kevésbé voltak változatosak az elsődleges figura ontológiai kategóriáinak az előfordulásai is. Megfigyeltük, hogy a középmagyar kori adatoknál is kimutatható volt a deontikus modális tér aktiválása, amely a grammatikalizációs ösvényen való elmozdulást jelöli a dinamikus modalitás kategóriái felől (vö. Van linden 2010). Az *akar* + főnévi igenév TMK-ból vételezett mintájában szintén azonosíthatók voltak a példányok azon csoportjai, amely a társalgási implikátúra konvencionalizálódottabb formáit valósítják meg.

A későbbiekben célkitűzés a bemutatott szempontrendszer optimalizálása (kategóriák számának csökkentése), további függvények tesztelése, illetve a vizsgálat kiterjesztése további szerkezettagokra.

Hivatkozások

- Bajzát Tímea Borbála 2023: A premodális tartományokkal összekapcsolódó segédige/melléknév + főnévi igenév konstrukciók mondatszintű szemantikai vizsgálata. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Magyar mondat és kontextuális környezete*. Megjelenés előtt.
- Divjak, Dagmar – Fieller, Nick 2014: Cluster analysis. Finding structure in linguistic data. In Dylan, Glynn – Robinson, A. Justyna eds.: *Corpus Methods for Semantics. Quantitative studies in polysemy and synonymy*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 405–439.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből, *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Fauconnier, Gilles 1985: *Mental spaces: aspects of meaning construction in natural language*. Cambridge–Massachusetts–London: Bradford Book – MIT Press.
- Fellbaum, Christiane ed. 1998: *WordNet: An Electronic Lexical Database*. Cambridge, MA: MIT Press.

- Hammer, Øyvind – Harper, David A.T. – Ryan, Paul D. 2001: PAST: Paleontological statistics software package for education and data analysis. *Palaeontologia Electronica* 4/1, 1–9.
- Imrényi András 2017: Az elemi mondat viszonyhálózata. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 663–761.
- Kiefer Ferenc 2005: *Lehetőség és szükségszerűség*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2000: *Jelentéelmélet*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Krejcie, Robert V. – Morgan, Daryle W. 1970: Determining Sample Size for Research Activities. *Educational and Psychological Measurement* 30, 607–610.
- Kugler Nóra 2017a: Az evidencialitás és a modalitás. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 467–494.
- Kugler Nóra 2017b: Az összetett mondat. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan* (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 806–895.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2. Descriptive application*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008: *Cognitive Grammar: A basic introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Novák Attila – Gugán Katalin – Varga Mónika – Dömötör Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Miller 1995: WordNet: A Lexical Database for English. *Communications of the ACM* 38/11, 39–41.
- Nuyts, Jan. 2006: Modality: Overview and linguistic issues. In William Frawley eds.: *The expression of modality*. (The expression of cognitive categories 1.) Berlin: Mouton de Gruyter, 1–26.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014: The Hungarian Gigaword Corpus. In Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios eds.: *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA), 1719–1723.
- Palmer, Frank Robert 1986: *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Paradis, Carita 2005: Ontologies and construals in lexical semantics. *Axiomathes* 15: 541–573.
- Sass Bálint 2017. Keresés a korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelv-történeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012. Nyelvtudomány és kulturális örökség, avagy korpusz-építés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*, 243–264.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.

- Tátrai Szilárd 2017: Pragmatika. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 899–1057.
- Thornburg, Linda – Panther, Klaus-Uwe 1997: „Speech Act Metonymies.” In Liebert, Wolf Andreas – Redeker, Gisela – Waugh R., Linda eds.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, 205–219.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017a.: A nyelv emberi lényege. A magyarázat látóköralkotó változatai a nyelvtudományban. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Megértés és megértetés*. Budapest: Gondolat Kiadó, 38–62.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017b.: Jelentéstan. In Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris, 207–466.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017c: *Nyelvtan*. (A magyar nyelv kézikönyvtára 4.) Budapest: Osiris.
- van der Auwera, Johan – Plungian, Vladimir A. 1998: Modality’s semantic map. *Linguistic Typology* 2, 79–124.
- Van linden, An. 2010: From premodal to modal meaning: Adjectival pathways in English. *Cognitive Linguistics* 21/3, 537–571.

*Ó, HOGY AZT TSAK A' SZERELMEK 'S A' LÁGY
SZELLŐK HAJTSÁK!*
AZ INDULATSZÓKAT KÖVETŐ, ILLETVE
A NÉLKÜLÜK ÁLLÓ HOGY KÖTŐSZÓS
INSZUBORDINÁLT MONDATOK MEGJELENÉSÉRŐL¹

DÉR CSILLA ILONA

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány az *ó-oh, jaj* és *ah* indulatszavaknak a *hogy* kötőszós mondatokat megelőző használatával, közelebbről azokkal az esetekkel foglalkozik, amikor az utóbbiak a mellékmondatot követő, hátravetett főmondat nélkül, szintaktikailag függetlenül jelentkeznek a nyelvhasználatban.

Alapvető kérdésünk, hogy az online nyelvtörténeti és szinkrón adatbázisok (Régi magyar konkordancia, Történeti magánéleti korpusz, Magyar történeti szövegtár, Magyar Nemzeti Szövegtár 2), valamint a kiegészítő gyűjtések (főként Kazinczy művei) alapján mikor és milyen szövegekben jelentkezhetek a legkorábban ilyen függetlenedett mellékmondatok, mely funkciókban voltak használatosak és milyen variációkat mutatnak.

Inszubordináció alatt azt a jelenséget értjük, amikor egy korábbi alárendelt mellékmondat formai sajátosságait, így kötőszavát is megőrizve önálló főmondatként tűnik fel, s e használatában konvencionalizálódik (Evans 2007), más mondatoktól tehát szintaktikai értelemben független (D'Hertefelt 2018). Az inszubordinált mellékmondatok különböző metapragmatikai-metatextuális funkciókat láthatnak el (például interperszonális kontroll, indirektség visszaadása) (1), valamint beszélői attitűdöket – evidenciális és episztemikus jelentéseket – fejezhetnek ki (Evans 2007, Heine – Kaltenböck – Kuteva 2016) (2):

- (1) „*Már kiszálltam abból a hangjátékból – mondja Kalocsai –, nem tudom, mit akartok ezzel?*” „*Idefigyelj!*” És ez már megint Pazár. „***Ha csak egy ujjal is hozzá mersz nyúlni Csutakhoz...***” Megrázza Kalocsait. (MNSz2, doc#1720, magyarországi, szépirodalom)
- (2) ***FEJEDELEM Engem így pirongatsz! Hogy ezt kell megérenem!*** (MNSz2, doc#1561, magyarországi, szépirodalom)

¹ A kutatást a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, valamint az NKFI FK 135186 számú nyertes pályázata – „Regiszterfüggő változatok a középnyelvi magyarban” (ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont Történeti Nyelvészeti és Uralisztikai Intézet) – támogatta. Ezúton szeretném megköszönni a tanulmány névtelen lektorainak segítő javaslatukat.

Az inszubordinált mondatokkal foglalkozó kutatásokban az indulatszóval jelentkező eseteket az egyes szemantikai csoportokhoz és funkcióikhoz kapcsolva, az indulatszó nélkül álló változatokkal együtt, azok egyfajta variánsaként mutatják be. Feltehetően azért, mert az inszubordinált mondatok többsége önmagában véve is erősen emfaticus és érzelmileg telített (nem inszubordinált megfelelőikhez képest is azok, vö. Dér 2020), és ez a bennük kódolt megnyilatkozási attitűd tükröződik az indulatszó megjelenésében is. Kérdéses azonban, hogy időben mely formák – az indulatszóval állók vagy az a nélküliek – voltak a korábbiak.

D’Hertefelt (2018: 82) a lehetséges, irreális és a kontrafaktuális kívánságok esetében is a feltételes alárendelt kötőszó és az óhajtó partikula mellett említi az őket megelőző, de nem kötelezően használatos angol *oh* vagy svéd *ååå* ’ó!’ indulatszókat. Két, eltérő típusú – feltételes, illetve bővítményt kifejtő mellékmondatot tartalmazó – angol példát említünk tőle:²

- (3) **"Oh, if I could only make him understand! – if I could only make him understand!"**

I kept thinking, as I shouted again hoarsely; (<http://www.readbookonline.net/read/41794/88531/>, 20/11/2014, D’Hertefelt 2018: 75)

”**Ó, ha megértethetném vele!** – ha megértethetném vele’ gondoltam folyamatosan, miközben ismét rekedten kiáltottam’

- (4) [comment on a picture of an antenna]

Greetings fellow hams. No, the antenna shown above is not mine, I only WISH it were! [...] Oh, that I only had room in my backyard.

(<http://www.wrcrc.net/~flaughner/N9AAT.htm>, 01/10/2014, D’Hertefelt 2018: 28)

’[megjegyzés egy antenna képén]

Üdvözetem, rádióamatőr-társak! Nem, a fenti antenna nem az enyém, csak SZERETNÉM, hogy az legyen! [...] **Ó, hogyha/bárcsak lenne hely a hátsó udvaromban!**’

A magyarban egyes korai szövegméleinkben is adathatók már indulatszókat követő mondatok (pl. ÓMS: *O en efes urodū*), ezek azonban nem mellékmondatok, ilyeneket a kései ómagyartól, még inkább a középmagyar kortól kezdve találhatunk:

- (5) *De yay merth fokak fordwnak hathmege az arwlo ywdaffal* (KazK. 1526/1541: 79)

Az indulatszó-előfordulások gyűjtését a korábbi nyelvtörténeti korszakokból, különösen az ómagyar forrásokból számos tényező nehezíti: elsősorban az, hogy ezek az elemek a spontán beszédhez kapcsolódnak a leginkább (ez az inszubordinált mellékmondatokra is igaz); és ha egyes műfajok (dráma, versek) lehetővé is teszik a megjelenésüket,

² A tanulmánybeli összes példát betűhűen idézzük (az esetleges helyesírási-elütési hibákkal együtt).

akkor is kis számban szerepelnek azokban. Gallasy (1992: 840) szerint ez a kései ómagyarban különösen így volt: a vallásos és liturgikus irodalomban csekély az indulatszók mennyisége, a félhivatalos és hivatalos írásokban nem volt helyük, a misszilisekben is inkább mellőzték őket. A legtöbb kódexben pedig csak az *ó-oh* jelentkezik (i.m. 841).

Az *oh-ó* relatív gyakorisága miatt döntöttünk amellett, hogy ez lesz az egyik indulatszó, amelynek a függetlenedett mellékmondatokkal való előfordulását részletesen vizsgálni fogjuk. További indulatszóként az ugyancsak elterjedtebbnek vélt *jaj-t*, és az *oh* egyfajta variánsának tekinthető *ah*-ot választottuk.

2. Korpuszok, vizsgálati módszer

Diakrón és szinkrón korpuszként kereséseinkhez az Régi magyar konkordanciát (<http://corpus.nytud.hu/rmk/>), a Történeti magánéleti korpuszt (TMK, <http://tmk.nytud.hu/>, Dömötör és mtsai 2017), a Magyar történeti szövegtárat (MTSz, <http://clara.nytud.hu/mtsz/>), valamint a Magyar Nemzeti Szövegtár 2-t (MNSz2, <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>) használtuk.

Ezenkívül az MTA és a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának folyamatosan bővülő, Kazinczy Ferenc műveit tartalmazó elektronikus kritikai kiadását (https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/) választottuk a vizsgált indulatszók (*ó, oh, ah, jaj*) és a *hogy*-os mellékmondatok kapcsolatainak Kazinczy Ferenc munkáiban történő felkutatására, a „teljes szövegű keresés” lehetőségét választva. Egy korábban a látókörünkbe került példa miatt (l. a címbeli mondatot) azt feltételeztük, hogy Kazinczynak meghatározó szerepe lehetett az inszubordinált mellékmondatok megjelenésében és elterjesztésében.

A *hogy* változatos szerepköre (a kérdő névmás rövidebb alakja, '(mennyire) nagyon' jelentésű partikula, alárendelő kötőszó) miatt két próbát is használtunk az inszubordinált mellékmondatok azonosítására a szöveggörnyezetben jelentkező (kitett vagy ki nem tett, de odaérthető) főmondatokkal álló változatok eliminálása mellett. A „hogyan” próba szerint, ha a *hogy* elemnek a 'hogyan/mennyire (nagyon)' jelentés adható, akkor az nem kötőszó, hanem partikula, és nincs szó inszubordinációról. A „plusz kezdő *hogy*” próba pedig arra épül, hogy ha az aktuálisan vizsgált *hogy* elem elé plusz egy további *hogy* behelyezhető, akkor az első a kötőszó, a második a *mennyire/milyen/mekkora* partikulákkal (vö. Kas 2005: DMMH funkciósók) váltakoztatható partikula (Dér 2019). Amelyik mondatnak a státusa kicsit is kérdéses volt, nem fogadtuk el érvényes adatként, például:

- (6) *Segíts meg Uramisten sóhajtsa segíts meg, ó hogy félek én tőle akit szeretek tűzben égek* (MNSz2, doc#1609, magyarországi, szépirodalom) – behelyezhető még egy *hogy*: *ó, hogy hogy(an) ['mennyire'], félek én tőle...*

A következő példa viszont megfelelő:

- (7) *Njoythestyle Reni 2013. július 29. 13:18 Ó hogy ezek mennyire szépek, a London Butter igazi különlegesség, gyönyörű árnyalata van! :)* (MNSz2, doc#2681, magyarországi, személyes-közösségi)

3. Eredmények

3.1. Ómagyar Korpusz (Régi magyar konkordancia) és Történeti magánéleti korpusz

A két, ó-, illetve középmagyar korpuszon végzett keresések (*ó/oh/ah/jaj + hogy*, továbbá az előbbi indulatszókat és az azokat követő mondatok jellegét egyenként is megvizsgáltuk) nem hoztak pozitív eredmény,³ találtunk azonban egy kétféleképpen is értelmezhető adatot:

- (8) *S monda Levayne jaj hogy vézséssek két lölköt*, (TMK, Bosz. 165., 1653, Naszvad)

'S monda Lévainé: Jaj, hogy veszítsek két lelket'

Az előbbi boszorkányperben a vádlott, Lévy Ferencné a terhessége alatt beteg lett, s azt mesélte az egyik tanú szerint annak feleségének, hogy Nagy Miklós (Lévainé akkori ura) egy asszonyhoz, Fölső Jánosnéhoz küldte őt, azzal a megjegyzéssel, hogy az majd „innod ad”. Erre felelte válaszként Lévainé a (8)-as példában szereplő mondatot. Nagy Miklós maga kérte Fölső Jánosnét, hogy tegyen jót velük, mert „bizony elesett az asszony”. A (8)-as példáról azonban nem dönthető el biztosan, hogy miként értelmezhető: 'Jaj, hogyan veszítsek (el) két lelket?' vagy 'Jaj (nekem), hogy (el)veszítsek két lelket! [ti. magát és a magzatát]?' Nem világos tehát, hogy a *hogy* kötőszó vagy pedig kérdő névmás.

3.2. Magyar történeti szövegtár

Az MTSz esetében az *ó+hogy*-ra 11, az *oh+ hogy*-ra 36 találatot kaptunk, ezekből 28 (2+26) bizonyult valóban inszubordinálnak. Típusaikat tekintve – egy kivételt leszámítva – **a deontikus** és **az értékelő** (D'Hertefelt 2018) szemantikai konstrukciók közé tartoznak: az előbbieket a lehetséges helyzetet a **kívánatosság** szempontjából minősítik (a mondatfajtaikat tekintve kevert, kötőmódú – l. Bácsi 2021 – illetve óhajtó-felszólító mondatok tartoznak ide); az utóbbiak pedig az aktuális helyzetet az **elvártság** szempontjából (várt, nem várt) értékelik (a mondatfajtaik közül elsősorban egyes felkiáltások ilyenek, de kérdő formát is ölthetnek, l. lentebb).

Az első megfelelő adat a 18. század legvégéről származik, és az értékelő típust reprezentálja:

- (9) *BERÉNYI: El-tafzítván Leányát: Félre puruttya Nemzetség. Inkább halva lábom előtt, mint annak karjai között élve lássalak. Annak karjai között: ki mind lányomat, mind böcsületemet, haramja módra, el-rablotta töllem. Nagy méreggel eleibe-állván Leányának: Oh hogy én ezen férget el-nem-tiportam az-előtt, midőn lábaimnál fetrengett.* (MTSz, Dugonics András: Jeles történetek 2: 309, 1795)

A legtöbb érvényes találat 19. századi, és dominánsan negatív érzelmeket (panasz, csalódottság, szemrehányás, szomorúság stb.) adnak vissza:

³ A lekérdezéseket 2022. február 9-én végeztük.

- (10) **Ó hogy az ember, legnemesebb szándékában, érzelmében is gyarló bír lenni, s el nem felejtkezhetik ön kis személyéről soha?** (MTSz, Fáy András: A Béltekyház 2: 120, 1832)
- (11) *Kihozom, megmentem képed a lángokbul, Elhajtom a füstöt fényes homlokodrul – **Oh hogy rajt' a szégyen újra lángba borul!*** (MTSz, Vajda János: Összes művei 1. Kisebb költemények 1844–1860, 1854: 97)

A deontikus esetek is kizárólag negatív kívánságok, átkok, pozitív óhajto mondatok nincsenek közöttük:

- (12) *Ott Krupavár elvész, 's én kibujdosom. Itt elhagyom Dobort, és újra bujdosom. **Oh hogy szakadna rám Kárpát ' nehéz hegye. 's feszülne égig fáradt testem, ne kellene többé futnom e' világon.*** (MTSz, Vörösmarty Mihály: Összes művei 6. Drámák 1. Zsigmond, 1823: 228)
- (13) *Högyi.: **Oh hogy e' pillanatban nem lehetek olly' közel hozzá, hogy két kezemmel fojthatnám-meg, hogy szakaszthatnám-ki szívét mejjéből, mint az eleven testből a' fenét.*** (MTSz, Fogarasi Nagy Pál: Színjátékai 1. A mágnesálm-járó, 1829: 113)

A fent említett szemantikai típusokon belül a *hogy*-os mellékmondatok a mai magyar nyelvhasználatban **idéző** szerepűek is lehetnek, amelyekben **a kötőszó maga is az idézet részévé válik** (Dér 2021); erre önállóan is képesek, de gyakorta diskurzusjelölőkké (vö. *na hogy*), illetve indulatszókkal kombinálódva jelentkeznek e szerepükben. Ennek nyomait a 19. században is megtaláljuk már, az MTSz-ben egyetlen ilyen, értékelő típusú adat szerepelt:

- (14) *Hallani, ahogy kirobog két udvaron, két kapun keresztül, s viszi a maga drága zsákmányát haza, Erdődre. Volt másnap a sápadtra virrasztott, agyontáncolt Júliának mit csacsogni, a kedvesnek. **Ó hogy így meg úgy, micsoda érdekes új ismeretségre tett szert.** Meglátszik azon a Petőfin mindjárt, hogy nem közönséges ember.* (MTSz, Hatvany Lajos: Feleségek felesége 1919: 75)

Az *ah+hogy* és a *jaj+hogy* lekérdezésekre 2–2 találat született, de csak egyetlen 20. század eleji bizonyult megfelelőnek, ez is az elterjedtebb értékelő típusba tartozik:

- (15) *Faust.: **Ah hogy a jámbor tiszta lélek, Saját értékét sosem ismeré meg!** Szerény alázat az az égi jó, Mit legfőbb kincsül ád az alkotó.* (MTSz, Palágyi Lajos: Faust, 1919: 109).

3.3. Kazinczy művei

A Kazinczy-művek online kritikai kiadásában rákerestünk az összes **záró írásjelet (pont, kérdőjel, felkiáltójel) követő Hogy-előfordulásra is** az indulatszókat követők mellett, majd a találatokat egyenként ellenőriztük, hogy megfelelőek-e.⁴ Az 1. táblázat mutatja az érvényesnek bizonyult inszubordinált esetek mennyiségét.

	érvényes inszubordinált találatok száma (db)
. Hogy	7
? Hogy	0
! Hogy	16
Jaj hogy	2
Ó/Oh hogy	7
Ah hogy	0
Összesen	31

1. táblázat. A Kazinczy-művek online kritikai kiadásában végzett keresések eredménye⁵

Ezenkívül a MEK-ben szereplő Kazinczy-művek többségében (válogatott versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok; levelek) is megkerestük az inszubordinált *hogy*-mondatokat, a találatokat egyenként átnéztük (összesen 8668 darab *hogy/Hogy*-gyal induló mondatot). Ez utóbbiakban végül öt megfelelő adatot találtunk **indulatszó nélküli változatra** (de ezekből csak kettő nem volt azonos a kritikai kiadásban felleltekkel) és összesen két adatot indulatszóval, ill. diskurzusjelölővel álló változatra. Így tehát mindösszesen 37 indulatszóval vagy a nélkül álló inszubordinált mellékmondatot adatoltunk Kazinczytól.

Mivel a Kazinczy használta változatok sokfélék, részletesebben is bemutatjuk őket. A **csak hogy kötőszóval (tehát indulatszó nélkül) álló változatokról** a következők állapíthatók meg: a deontikus típusból jóval kevesebb adatolható (összesen 4), mint az értékelőkből, ez az MTSz-találatokra is igaz volt. Az előbbieket ugyanakkor egy kivétellel (16) mind megszólítást vagy indulatszót követő *hogy*-os inszubordinált mellékmondatot követnek. A (16)-os példa a kontrollálatlan altípust képviseli (D’Hertefelt 2018), tehát amikor a megnyilatkozóknak nincs befolyása a nemkívánatos helyzetre: itt egy házaspár civakodik, megbánva, hogy egyáltalán összeházasodtak:

- (16) *REBÉK ASSZONY. Vesszen meg a párája, tudós embere!*
RIGÓ JONATHÁN. Vesszen meg a párája nyelves asszonya!

⁴ Segítséget jelentett, hogy Kazinczy maga sokszor (de nem mindig) aposztróffal jelölte, ha a *hogy a hogyan* ’miként, mennyire (nagyon)’ rövidebb változata és nem kötőszó, például: *Pedig oh hogy ’szerették egymást!* (Kazinczy: Goethe: Esztelle, fordítás, 1815)

⁵ Lényeges, hogy a záró írásjelek utáni *Hogy* nem zárja ki, hogy az írásjel előtt a vizsgált indulatszók valamelyike szerepeljen, pl. *Oh! Hogy...*

REBÉK ASSZONY. Hogy soha ne láttam volna a napot, mikor rá hagyám magam venni, hogy azt mondjam neki, hogy igen!

RIGÓ JONATHÁN. Hogy sohase értem volna az estvét, mikor oly bolondul rábeszéltetém magam, hogy elvegyem!

(Kazinczy: Molière: A botcsinálta doktor, fordítás, 1834)

- (17) *ORSINA. (...) – De ki tehát az a ' menyasszony? Megtörténhetnék hogy ismerjem. – Olly régen oda vagyok a ' városból, hogy semmiről nem tudok.*

MARINÉLLI. Emília Galotti.

ORSINA. Kicsoda? – Emília Galotti? – Emília Galotti? – Marinélli! hogy hazudását való gyanánt ne vegyem! (Kazinczy: Lessing: Emília Galotti, fordítás, 1830)

- (18) *– El innen, Esztelle! el innen! – A ' kép után nyúl. Téged is elhagyjalak e? – Kést fog, 's feszegeti a ' szegeket. Oh, hogy minden gondolat elhagyna! hogy buta alvásban, hogy könnyűknek özönében folyhatna-széllyel életem!* (Kazinczy: Goethe: Esztelle, 1815)

Kilenc esetben adatoltunk indulatszó nélkül álló, értékelő típusú *hogy*-inszubordinációt, mindegyikük negatív érzelmet (bosszankodás, csalódás) fejez ki. Két példa:

- (19) *pál. Minden sorát, minden szavát tudom, és még is mindég olvasom. Ha meglátom írását 's a ' papírost mellyen keze nyugodott, azt hiszem most is rajta nyugszik. – És valóan ott is nyugszik! – Gyermeksírást hallanak. Hogy Mariska békével nem tud lenni! Megint előkapá a ' szomszéd' fjiát, 's azt nyaggatja napestig, 's bosszantgat sikoltásaival midőn csendesen szeretnék lenni magamban.* (Kazinczy: A Testvérek, 1815)

- (20) *Oh barátom! hogy az ember a maga érzéseit annyira megtagadhatja, s utána veteti a haszonnak s bevett balgatagságoknak! Emlékezel mint örvendénk tavalyi ittlétünk alatt, midőn Halasit és Veszprémi Marie-t egymást oly híven szeretni látánk? Nem esküdt volna-e meg a város kétharmada, hogy ők egyek lesznek? nem megkészültnek nézte-e a dolgot minden? s ime a szerencsétlen Marie ma consiliarius Nagyfalvi úrhoz eskettetett! – Hogy az a teremtés, melynek a természet, kedvében-e vagy haragjában? legtöbb érzést ada, ily érzéketlen tud lenni! Ime most világosodék ki, hogy az öregek soha nem akarták, hogy gyermekek Halasiné legyen, azon minden tekintetet lenyomó ok miatt, mert Halasinak nincs sokja.* (Kazinczy: Levél Bácsmegyei Marosihoz, 1814)

További négy olyan értékelő eset van, amikor nem közvetlenül indulatszót, hanem megszólítást (és azt esetleg megelőző indulatszót) követő inszubordinált használat figyelhető meg, például:

- (21) *pál. Angyal! Édes Mariska! Hogy meg tudom állani hogy nyakába nem esem, 's neki mindent meg nem vallok!* (Kazinczy: A ' Testvérek, 1815)

- (22) *beaumarchais. Hah, barátom! hogy végre itt vagyok!* (Kazinczy: Goethe: Clavigo, fordítás, 1815)

A diskurzusjelölővel (*de*) álló változat a deontikus típusba tartozó idézés:

- (23) *Kértem tiszteinket, engedjenek gyalog menni. – Igen, de hogy a commandirt velem jöjjön; idegen földön vagyunk. Példámat minden társam követte.* (Kazinczy: Fogságom naplója, 1799)

Az indulatszókat követő **hogy-inszubordinációk** Kazinczynál – ahogyan az indulatszó nélküli változatok esetében és az MTSz adatai alapján is láthattuk – a legtöbbször negatív érzelmeket adnak vissza (sajnálát, bánat stb.), illetve irreális vágyat fogalmaznak meg:

- (24) *Mit építene a' természet ha nem ronthatna? Addig oscillálunk, míg megállunk végre. **Jaj hogy sokszor csak azért lelünk holmit jónak, mert ott állánk meg.*** (Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek írt levele, Széphalom, 1811. március 8.) – értékelő
- (25) *HAMLET magában. **Ó hogy ez a' kemény – igen is kemény hús el-lágyúlhatna, el-olvadhatna, 's könnyekké tsepeghetne!*** (Kazinczy Hamlet-fordítása) – deontikus

Egyelőre egyedinek tűnik azonban, hogy néhány – összesen három – alkalommal Kazinczy **pozitív kívánságot** fejez ki inszubordinációval – a mai magyar nyelvhasználatban ugyanis több ezer korpusztalálatban sem találtunk példát pozitív kívánság ilyen megvalósítására (szemben az átkokkal, amelyek függetlenedett *hogy* kötőszós mellékmondattal való visszaadása szokványos).⁶ Nézzük ezeket a példákat!

- (26) *SARA. Él? igazán él? – **Oh, hogy még sokáig éljen! hogy igen szerencsés, örömben gazdag napokat éljen! Oh, hogy Isten az ő életéhez toldja az én napjaim' felét!*** (Lessing: Miss Sara Sampson. Fordítá Kazinczy Ferenc, Buda, 1842)
- (27) *De míg a' könnyen-gyúladt tüzek olly hamar elalszanak másoknál a' melly hamar lángot kaptak, az Ő hűsége teerántad és a' tiéd Őeránta el nem alvék, 's szép tavaszunk' emlékezete a' gazdag nyár' és ősz' napjaiban újult erővel rohan ránk, 's addig kísér, míg a' tél bé következik, 's szemeinket álmra szenderíti. **Oh hogy te, boldog férj, atya és nagyatya, még megláthasd Őtet, a' hogy Őtet nekem engedtetett meglátnom...*** (Kazinczy: Utazások Erdélybe. 1816: 317)
- (28) *Indúl a' Tsonak, melly Daphnét / Közzülünk el-viszi. / **Ó hogy azt tsak a' Szerelmek / 'S a' lány Szellők hajtsák! Habok, öleljétek körül!*** (Kazinczy: Geszner Idylliumi, 1788)

⁶ Molnár Cecília hívta fel a figyelmemet arra, hogy – a pozitív kívánságnak számító – áldásokban megjelenhetnek inszubordinált megoldások, de erre eddig célzott kereséssel csak egyetlen bibliai példát találtam: *Hogy a mi Urunk Jézus Krisztusnak Istene, a dicsőségnek Atyja adjon néktek bölcseségnek és kijelentésnek Lelkét az Ő megismerésében; És világosítsa meg értelmetek szemeit, hogy tudhassátok, hogy mi az Ő elhívásának a reménysége, mi az Ő öröksége dicsőségének a gazdagsága a szentek között.* (Ef: 17–19, <http://stud-theol.blogspot.com/2010/05/bibliai-aldasok.html>)

Salamon Gessner Idyllen versgyűjteményének megfelelő szöveghelyén megengedő kötőszó (*zwar*) áll, indulatszó nélkül:

- (29) *Es flieht, das Schiff, das Daphnen weg / Zu fernem Ufer führt! / **Zwar dich umflattre Zephyr nur, / Nur Liebesgötter dich;** / Ihr Wellen, hüpfet sanft um 's Schiff!*
(Gessner: Idyllen, 1829: 74.)

Lessing német nyelvű szövegében viszont inszubordinált formák szerepelnek, indulatszóval együtt:

- (30) *Sara. Lebt er noch? Ist es wahr, lebt er noch? **Oh! daß er noch lange leben und glücklich leben möge! Oh! daß ihm Gott die Hälfte meiner Jahre zulegen wolle!***
(Lessing: Miss Sara Sampson, <https://www.projekt-gutenberg.org/lessing/sampson/chap004.html>)

Annak eldöntéséhez, hogy Kazinczy esetében ez fordítói stratégia volt-e, sajnos túl kevés a pozitív kívánságot visszaadó adat.

Kazinczy mind a felszólító, mind a feltételes módot is használja a deontikus típusban, amiből kiténik, hogy a felszólító változat már a felvilágosodás korától kezdve létezett a feltételes módú variáns mellett. Az utóbbi vált később a gyakoribb megoldássá, aminek alighanem az óhajító mondatokban elterjedtebb feltételes mód lehet a magyarázata, ez hathatott rá (pl. *Bár pusztulna el! ~Hogy pusztulna el!*).

Mint látható, Kazinczy a különböző (fordított) dialógusokban, illetve szereplőinek és (leveleiben) a saját gondolatainak a visszaadásakor használta az inszubordinált variánsokat. Bár esetében a német nyelv hatásának érvényesülése hipotézisként nem vehető el, további beható vizsgálatokat igényel a bizonyítása, így annak tisztázása is, hogy a németben pontosan mikortól használták a magyarnak megfelelő inszubordinált formákat (*dass, wenn* kötőszókkal).

3.4. Kazinczy levelezőpartnerei

A korszakban azonban nemcsak Kazinczy műveiben láthatunk inszubordinált *hogy* kötőszós mellékmondat-használatokra példákat, hanem levelezőtársainál is (a Kazinczyhoz írt levelek is szerepelnek az online kritikai kiadásban, ezért vizsgálhattuk meg őket). Indulatszóval (31) és a nélkül is jelentkezhetnek, ám az utóbbiak kizárólag a nyelvi tevékenységre vonatkozó metapragmatikai reflexiókat (vö. Laczkó 2021) tartalmaznak – ezek funkcionális szempontból az elaboratív típusba (D’Hertefeldt és Verstraete 2014) sorolhatók (32):

- (31) *Bizonyos vagyok, hogy a Tekintetes Úrnak Virtusokkal telt nagy lelke érzékeny fájdalommal vette e gyászos esetet, azért bátorodom szíves részvételemet kiönteneni; enyhül a fájdalom ha magát kitörheti szűk mellünkéből. Oh vagy talán a Tekintetes Úrnak ez által ismét újra felszaggatom sebeit, de lehetetlen hogy elrejtsem könnyeimet. **Oh hogy mindig a jobbknak kell a fatum’ játékainak lenni;** gyakran végig hasítja a villám a hasznos tölgyet s a túskebokor épen marad mellette.* (Dukai Takács Judit Kazinczy Ferencnek, 1815)

- (32) *Ez a' soha nem képzelt történet egész Európát bámulásra bírta, leszen is annak sok következése – **Hogy el ne felejtsem.** A' 14-ik Octoberi Bétsi békesség után, Bacsfányi a' Fr. Status Titoknokkal Marettel Párisba ment.* (Decsy Sámuel Kazinczy Ferencnek, 1810)

Az utóbbiak esetében értelemszerűen kevésbé várható indulatszók megjelenése, mert nem az érzelmi viszonyulás visszaadása van a középpontjukban (hacsak az *oh-ó* témát irányító diskurzusjelölőként fel nem tűnik előttük, ekkor azonban elsősorban nem indulatszó, l. Schiffirin 1987). Az általunk adatolt változatokban (az előbbi példán kívül: *hogy többet ne írjak, hogy őszinte vallást tegyek*) nem szerepelt ilyen indulatszóval álló inszubordinált változat. Kazinczy az online kiadásban jelenleg hozzáférhető leveleiben nem használta ezt a típust, csak a fordításaiban.

3.5. MNSz2

A Magyar Nemzeti Szövegtár 2-ben a három indulatszó *hogy* melletti megjelenésére irányuló keresések e formák igen csekély mennyiségét mutatták az adatbázis egyes regisztereiben: az *ah+hogy*-ra kapott 4 találat valójában 3 duplikátumot tartalmaz, és esetében egy tudományos munkában szereplő idézetről van szó. Mivel ez egy jóval korábbi nyelvi állapotot reprezentál, nem fogadtuk el érvényes találatnak. A *jaj+hogy* 35 előfordulásából – a duplumokat és a nem valid találatokat törölve – csak 14 bizonyult inszubordinátnak, ezek zöme (85,72%) is a szépirodalomból (dialógusok, belső monológok) származik. Kizárólag negatív érzelmeket adnak vissza, elsősorban **értékelők** (33), de **deontikusok** (34) is vannak köztük:

- (33) *Raadasul boritekolom, hogy ezek utan jonne a **jaj hogy en nem tudtam hogy az ebay is levesz nem is keves penzre ha felrakom**, meg hgyo a paypal is levesz ha a penzt a számlamon akarom tudni, es meg a NAV is erdeklodhet a jovedelmem irant es ki kell fizetnem a 20%-at szja-ba" stb. stb. es sose lesz vege* (MNSz2, doc#2842, magyarországi, személyes-közösségi)
- (34) *ki vagyok én hogy szívport köhögök ? aranypapírt mely folyton megakad hegedűtokkal kéne verni a hátam **jaj hogy ne most fulladjak meg ne most*** (MNSz2, doc#610, magyarországi, szépirodalom)

Végezetül az *oh-ó* esetében (17, illetve 78 darab találat, ebből valid: 5 és 28 darab) azt tapasztaltuk, hogy az egyharmaduk deontikus (35), kétharmad részük – vagyis ismét a többségük – értékelő (36):

- (35) *2013-12-09 Bonemine Az OPQS ebbe a négycsillagos vityillóba vonul edzátáborba. **Ó hogy meg ne sajnáljam őket!*** (MNSz2, doc#2924, magyarországi, személyes-közösségi)
- (36) *2013-09-26 Bettina Huszár Falu basszus falu **oh hogy miért kell minden járókelőnek elmagyarázni hogy pesten maradt a lakáskulcsom**, anyát meg elkerültem ezért állok a kapuba –_– komolyan, ma öregszen min.40 évet @.@* (MNSz2, doc#2800, magyarországi, személyes-közösségi)

Mint korábban láttuk, az értékelők a felkiáltó mondatfajta mellett ölthetnek kérdő formát is, elsősorban akkor, ha méltatlankodást, felháborodást fejeznek ki (ekkor tipikusan *miért?* kérdőszóval állnak). Az *ó-oh* indulatszóval induló deontikusok többsége **átok** – jó részük már frazémává vált –, csaknem a felük (6 db) felszólító módú igealakot tartalmaz (37), a másik felük (6 db) feltételest (38), egy esetben pedig félbeszakad a mondat, tehát nem tartalmaz igealakot, de a káromlások-átkozódások közé sorolható (39):

- (37) *Szilvási Lajos 2013-07-05 Fiametta Földes mától a kártyás fizetés is pénzbe kerül.. egyéb jó hírek mára? a pénzes fizetés után nem kell még fizetni? **ó hogy száradjon le minden végtagja annak, aki ezt intézte.** amint lehetőségem nyílik elköltözöm egy másik bolygóra .. D:*
(MNSz2, #957179670,doc#2666,pers_hu_kozmed_010_fixed.cleaned,magyarországi,személyes-közösségi)
- (38) *A BKK azt kérte a rendőrségtől, hogy a lehetőségekhez képest minél rövidebb ideig várakoztassák a közösségi közlekedés járműveit. A demonstráció után 15 és 18 óra között a 20E, a 30-as, a 30A és a 230-as autóbusz és a 75-ös trolibusz módosított útvonalon közlekedik. 2013-10-20 Gordon Xavier **ó hogy rohadtátok meg mindanyian!** az egész rohadt vitézy család meg az összes bkk-s köcsög!*
(MNSz2, #1109840203,doc#2812,pers_hu_kozmed_172_fixed.cleaned,magyarországi,személyes-közösségi)
- (39) *A szülőnek az első és legfontosabb lépése az, hogy megfejtse, vajon mi is a gyermeki káromkodás oka. Mit tehet a szülő? **Ó hogy az a...** – Ha káromkodik a gyerek; Ne kiabálj rá a gyerekekre! Vegyél mély levegőt, és igyekezz normális hangon, egy egyszerű mondattal rendreutasítani.*
(MNSz2, #722372664,doc#2500,pers_hu_promenad_000,magyarországi,sajtó)

4. Következtetések

Vizsgálataink azt mutatták, hogy az indulatszóval álló *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok a felvilágosodás korától kezdve jelentkeztek biztosan a magyarban. A mai nyelvhasználatban is élő három fő szemantikai típust (értékelő, deontikus, elaboratív) példázták. Megállapítottuk, hogy a deontikus típusban megjelenő felszólító mód, illetve az idézet részeként való használat egyike sem az újabb magyar kor jelensége: ezek már az újmagyar kortól adathozhatóak. Egyedinek tűnik ugyanakkor, mivel csak Kazinczynál szerepeltek ilyen esetek, hogy a pozitív kívánságokat tartalmazó deontikus szerkezetek csak a korszakban jelentkeztek, és kizárólag *oh-ó* indulatszóval együtt.

Feltehető, hogy a *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kezdetben elsősorban különböző érzelmeket tükröző indulatszavakhoz kapcsolódva jelenthettek meg, később pedig már önállóan is képesek voltak hordozni ezeket az érzelmi viszonyokat. Ennek azonban egyelőre ellentmond, hogy a nyelvi tevékenységre vonatkozó metapragmatikai funkciójú inszubordinált variánsok esetében egyelőre nem találtunk indulatszóval álló példát (oka azonban lehet adathiány is).

Hivatkozások

- Bácsi Enikő 2021: Hogyan mondták kötőmódban? – Előtanulmány a középmagyar mellékmondati módhasználatról. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika szerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. = *Nyelvtudományi értekezések* 169. Budapest: Akadémiai, 110–128.
- Dér Csilla Ilona 2019: Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 47–62.
- Dér Csilla Ilona 2020: Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 31–45.
- D’Hertefelt, Sarah 2018: *Insubordination in Germanic. A typology of complement and conditional constructions*. Berlin–Boston: De Gruyter, Mouton.
- D’Hertefelt, Sarah – Jean-Christophe Verstraete 2014: Independent complement constructions in Swedish and Danish: Insubordination or dependency shift? *Journal of Pragmatics* 60, 89–102.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Evans, Nicholas 2007: Insubordination and its uses. In Nikolaeva, Irina ed.: *Finiteness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford: Oxford University Press, 366–431.
- Gallasy Magdolna 1992: Az indulatszók. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 839–852.
- Heine, Bernd – Kaltenböck, Günther – Kuteva, Tania 2016: On insubordination and cooptation. In Evans, Nicholas – Watanabe, Honoré eds.: *Insubordination*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 39–64.
- Kas Bence 2005: Az óhajtó mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 136–174.
- Laczkó Krisztina 2021: A metapragmatikai tudatosság jelzései internet közvetítette diskurzusokban. *Magyar Nyelvőr* 145/3, 253–276.
- Schiffrin, Deborah 1987: *Discourse markers*. Cambridge: Cambridge University Press.

Források

- Bessenyei György 1997: *Bessenyei György összes versei*. Budapest: Arcanum
<https://mek.oszk.hu/00600/00615/00615.pdf>

- Bessenyei György 1804: *Tariménes utazása: satirikus állambölcseleti regény*.
<https://mek.oszk.hu/18300/18396/18396.pdf>
- Bessenyei György 1992: *Társadalombölcseleti írások*. Sajtó alá rendezte: Kulcsár Péter.
Budapest: Argumentum – Akadémiai Kiadó.
<https://mek.oszk.hu/05500/05567/html/>
- Ef = Pál apostolnak az efézusbeliekhez írt levele, Károli Gáspár revideált fordítása. Bu-
dapest: Arcanum, 1995.
<https://szentiras.hu/KG/Ef%C3%A9z1,17.19.1Thess;1,5.2Kor;4,7>
- Gessner, Salamon 1829: *Idyllen*. [https://books.google.hu/books?id=w3ZIAAAA-YAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_book_other_versions_r&re-
dir_esc=y#v=onepage&q&f=false](https://books.google.hu/books?id=w3ZIAAAA-YAAJ&printsec=frontcover&source=gbs_book_other_versions_r&redirect_esc=y#v=onepage&q&f=false)
- Kazinczy Ferenc 1979. *Kazinczy Ferenc művei I. Versek, műfordítások, széppróza, ta-
nulmányok*. A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Szauder Mária [= Sza-
uder Józsefné] munkája. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
<https://mek.oszk.hu/07000/07016/html/>
- Kazinczy Ferenc 1979: *Kazinczy Ferenc. Levelek*. Válogatás és szöveggondozás: Szauder Mária. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
<https://mek.oszk.hu/05600/05606/05606.pdf>
- Kazinczy Ferenc [é.n.]: *Kazinczy Ferenc összes művei*. Elektronikus kritikai kiadás.
MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport.
https://deba.unideb.hu/deba/kazinczy_muvei/
- KazK. = *Kazinczy codex*. Közzéteszi: Volf György 1877. Magyar Nyelvemléktár 6. Bu-
dapest: MTA.
- Lessing, Gotthold Ephraim 1755. Miss Sara Sampson. Ein Trauerspiel in fünf Aufzügen.
<https://www.projekt-gutenberg.org/lessing/sampson/chap004.html>
- Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (MNSz2) <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/>
- Magyar történeti szövegtár (MTSz) <http://clara.nytud.hu/mtsz/>
- ÓMS. = Ómagyar Mária-síralom. In Vizkelety András 1986. „*Világ világa, virágnak vi-
rága...*” *Ómagyar Mária-síralom*. Budapest: Európa Kiadó.
- Régi magyar konkordancia: <http://corpus.nytud.hu/rmk/>
- Történeti magánéleti korpusz (TMK) <http://tmk.nytud.hu/>

ÉLŐNYELV, HIVATALOS NYELV – EGY VÁLTOZÁS TERJEDÉSE KÖZÉPMAGYAR KORI PERSZÖVEGEKBEN*

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

Mint ismeretes, a vonatkozó névmások a középmagyar korban kétféle váltakozást is mutatnak; mindkettő egy-egy terjedőben lévő nyelvi változás történetébe enged betekintést. Egyfelől lendületesen növekszik az *a(z)*- előtagos innovatív formák aránya. Másfelől folyamatban van a differenciálódás, amelyben a *ki-a(z)ki* lefoglalódik a [+személy] jelentésjegyű antecedensek mellé, míg a [-személy]-t jelölő antecedensek mellett fokozatosan a *mely~amely*, *mi~ami* névmás terjed el. A jelen dolgozat ez utóbbi folyamattal foglalkozik, jóllehet a címében is jelzett kérdés először az előző témakör feldolgozása során merült fel.

Az előtagos formák terjedése kapcsán még csak részkérdésként vetődött fel, hogy megragadható-e az élőnyelv(közel)i és a hivatalos nyelvi regiszter különbsége. A rendelkezésre álló boszorkányperek azáltal, hogy a beidézett személyeket általában kifejezetten részletezően szólaltatják meg, az élőnyelvet (is) rögzítik, míg az úriszéki iratok szövegi kiadása olyan peranyagot tesz közzé, amelyben a lejegyzők többnyire összefoglalóbban fogalmaznak, így a szövegeket inkább a hivatalos nyelvhasználat megnyilvánulásainak szokás tekinteni.¹ Kérdés, hogy a stílus- és szókincsbeli jellegzetességeken túl bizonyos grammatikai jellemzők is kirajzolják-e ezt a kétféleséget.

1.1. A tanulmány háttere

Legutóbb a vonatkozó névmások előtagos formájának középmagyar kori terjedését két időbeli metszet három-háromféle regiszterében vizsgáltam (Dömötör 2021). Arra a kérdésre kerestem választ, hogy a korszak folyamán az egyes regiszterekben mennyire intenzív az újabb forma előre törése (ezzel együtt: a konzervatív változat visszább szorulása), illetve hogy a korszak előrehaladtával mutatkozik-e ebben változás, azaz megragadható-e a regiszterek egymásra hatása.

A 16. század második feléből élőnyelvközel-i szövegeket (boszorkányperek tanúvallomásait és magánleveleket), a könyvnyomtatás különböző műfajú alkotásait, valamint a bibliafordítások nyelvét vettem forrásul. Erre a korszakra nézve bebizonyosodott, hogy a vizsgált változás terjedése a bibliafordításokban a legintenzívebb, ezt az általános

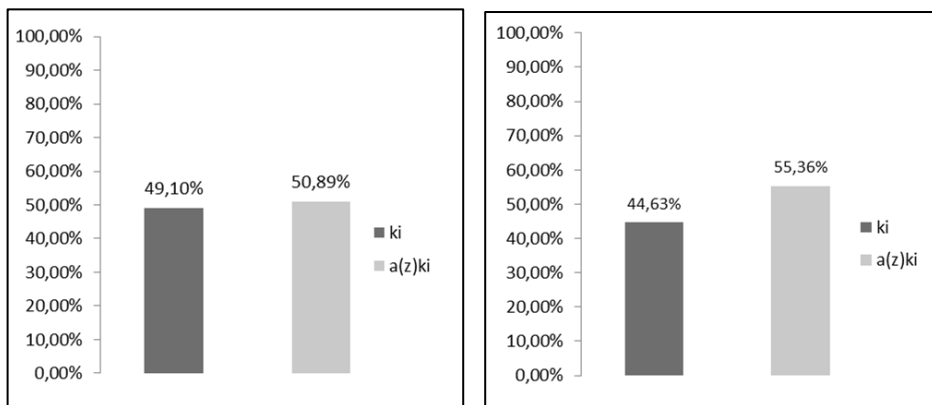
* A tanulmány az NKFIH–OTKA K 116217 és FK 135186 pályázatainak keretében készült.

¹ Ekként szerepelt a TNYt. tervezett középmagyar kori kötetéhez készült forrásbesorolásában is. – Önálló kutatási téma, hogy a tárgyalásokon elhangzó megszólalásokat a jegyzők milyen eljárásmodok szerint rögzíthetik (vö. pl. Varga M. 2018, 2022a, 2022b, 2022c: 30–32). Minden írásba foglalt vallomás magán viselhet élőnyelvi és hivatalos nyelvi jegyeket egyaránt, az arányok ugyanakkor – a lejegyzés gyakorlatától függően – igen eltérők lehetnek.

könyvnyelv követi, és a legkonzervatívabbnak az élőnyelv mutatkozott.² A 17. század második feléből az élőnyelvközeli és az általános könyvnyelvi források mellé a hivatalos(nak tartott) nyelvhasználati réteg képviselőiként az úriszéki perekből gyűjtöttem anyagot. Erre a korszakra vonatkozóan azt lehetett tapasztalni, hogy az egyes regiszterekben a vizsgált jelenség gyakorisága látványosan felzárkózott az előző korszak bibliafordításainak adataihoz. A terjedési arányok ilyen irányú változása leginkább azzal magyarázható, hogy a katolikus liturgia magyar nyelvű részeinek, illetve a protestantizmus magyar nyelvűségének köszönhetően a bibliafordítások szövegével a beszélőközösség legszélesebb rétegei találkoztak (nem csak az olvasni tudók szűk köre). Idő jártával ennek hatása megmutatkozott a különböző nyelvhasználati rétegekben.

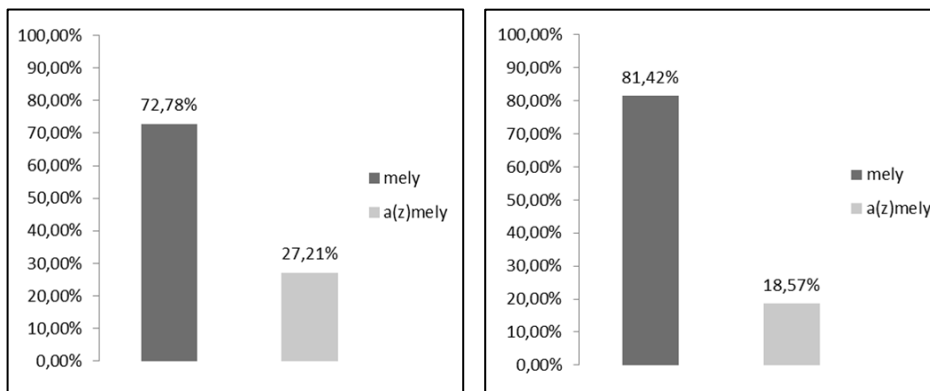
Az egyes regiszterekről szólva azonban az egyik kérdés nem tisztázódott megnyugtatóan. Mutatnak-e lényegi különbséget a vizsgált szempontból az élőnyelvközeliiséget reprezentáló szövegek és a hagyományosan a hivatalos nyelvi réteghez sorolt úriszéki periratok? A válasz azért is érdekes lehet, mert adalékul szolgálhat annak tisztázásához, hogy a kétféle perlejegyzési gyakorlat valóban más-más nyelvi réteghez tartozó szövegeket generált-e.

Az előtagos formák térnyerését például a következő diagramok szemléltették a 17. századi élőnyelvközeli, illetve hivatalos regiszterre vonatkozóan (ih. 77):

1–2. ábra. A *ki* / *a(z)ki* arány az élőnyelvben (boszorkánypererek, magánlevelek; bal oldali diagram), illetve a hivatalos nyelvhasználatban (úriszéki periratok; jobb oldali diagram)

² Az élőnyelv viszonylagos konzervativizmusára a változások elterjedésével kapcsolatban először egy néhány évvel korábbi kutatásomban figyeltem fel (Dömötör 2017), majd a vonatkozó névmások előtagosodásának vizsgálatokor több előtanulmányban is ugyanerre a következtetésre jutottam (Dömötör 2018, 2020a, 2020b). Különböző témák kapcsán az utóbbi évtizedek nemzetközi szakirodalmában is megjelentek hasonló eredmények a regiszterkutatásokban (pl. Peitsara 1997, Ayres-Bennett 2018). Bizonyos változók esetében ugyanakkor – vélhetőleg pragmatikai meghatározottság miatt – az egyes szerzők nyelvhasználata különböző irányokban is eltérhet az élőnyelvi regisztertől (vö. Gugán 2021).

3–4. ábra. A *mely* / *a(z)mely* arány az élőnyelvben (boszorkányperek, magánlevelek; bal oldali diagram), illetve a hivatalos nyelvhasználatban (úriszéki periratok; jobb oldali diagram)

Az első adatpár tehát valamivel innovatívabbnak mutatta a hivatalos nyelvhasználatot, mint az élőnyelvet (az eredmény – ha nem túl erősen is – szignifikánsnak bizonyult); a második adatpár viszont nem adott szignifikáns eredményt (ih. 77–78). Ezek után indokoltnak látszott más jelenség tükrében is megvizsgálni, hogy valóban elválí-e egymástól a magánéleti és a hivatalos nyelvi regiszter.

2. A jelen tanulmány kiindulása és célja

A fentebbiek értelmében ebben a dolgozatban arra vállalkozom, hogy egy másik grammatikai jelenség szempontjából is tesztelni próbáljam a két nyelvhasználati réteg viszonyát. Ezúttal azonban – ahogy a tanulmány címe is jelzi – nem az általában vett élőnyelv(közel)i nyelvhasználatot vetem össze a hivatalos regiszterrel, hanem célzottan a boszorkányperek szövegét az úriszéki iratanyaggal.

A most szemügyre vett jelenség szintén a vonatkozó névmások használatához kötődik: a téma a *ki*-típus lefoglalódása [+személy] jelentésjegyű antecedensek mellett, valamint a *mely*-típus lefoglalódása [-személy] jelentésjegyű antecedensek mellett. (A *mi*-típus sorra vételétől a kis adatszám miatt el kell tekinteni.) A témaválasztást az indokolja, hogy ebben az esetben is egy olyan innovációról van szó, amely dinamikus terjed a középmagyar korban (Dömötör 2017), és így alkalmas lehet arra, hogy vizsgálata kapcsán regiszterfüggő megállapításokat tehessünk.

3. A vizsgált jelenségről és a már ismerhető adatokról

A kései ómagyartól – az első olyan korszaktól, amelyben vizsgálható mennyiségű adat áll rendelkezésre – megfigyelhető, hogy a nyelvtörténet során huzamos ideig a *ki* a domináns vonatkozó névmási forma. A *mely* (és különösen a *mi*) részesedése a kései ómagyarban és egy ideig még azt követően is csekély, de már érvényesülni kezd az a tendencia, amelynek értelmében a névmásformák használata aszerint differenciálódik,

hogy személy vagy nemszemély jelentésjegyű-e az antecedensük. Vagyis a következő folyamat zajlik: a *regula, ki~a(z)ki* típusú szerkezet gyakoriságának rovására terjeszkedik a *regula, mely~a(z)mely / mi~a(z)mi* típusú szerkezet, miközben a *soror, ki~a(z)ki* típus a mai napig ható eredménnyel stabilizálódik.

A konzervatív forma tehát a *regula, ki~a(z)ki*, amely bár egyre fogyatkozó arányokban, mégis hosszú időn át tartja magát, amint erről az alábbi táblázatok jobb oldali oszlopai vallanak. Az első a kései ómagyar kori képet mutatja (G. Varga 1992: 537 alapján):

[+személy]	[-személy]
66,71%	33,28%

1. táblázat. A *ki~a(z)ki* antecedense a kései ómagyarban³

A középmagyar kor általános nyelvhasználatából csak a minőségjelzői (és a nekik megfeleltethető értelmező jelzői) mellékmondatokról állnak rendelkezésre adatok (Dömötör 2008: 45). Mivel azonban a vonatkozó szerkezetek túlnyomó többsége ezt a mondatkapcsolatot képviseli, ezen mutatók is követhetővé teszik a folyamatot:

	[+személy]	[-személy]
16. század	65,59%	34,40%,
17. század	70,39%	29,60%
18. század	91,00%	9,00%

2. táblázat. A *ki~a(z)ki* antecedense a középmagyarban (minőségjelzői mondat szerkezetek)⁴

Látható, hogy a konzervatív használat a középmagyarban eleinte a kései ómagyaréhoz hasonlóan magas részesedéssel van jelen, majd a 17. században lendületet vesz ezen formák visszaszorulása, a 18. században pedig már szinte ritkaságnak számít a konzervatív szerkezet.

4. A vizsgálat anyaga és az adatgyűjtés szempontjai

A kutatás ezúttal két évszázadra korlátozódik, mivel az úriszéki iratok gyűjteményes kiadása (Varga E. 1958) csak 16–17. századi anyagot tartalmaz. A 16. századi források a kötetben 1582 és 1599 közötti származnak; emellé az időkor mellé a 17. század második felét (1650–1699) jelöltem ki.

A teljes 16. századi rész hozzávetőleg 150.000 karakter terjedelemben kínált anyagot, ugyanebből az időszakból a boszorkányperek szövegéből is hasonló terjedelmű

³ A TNyt. kései ómagyar kötetei számára kijelölt törzsanyagban.

⁴ A TNyt. korábban tervezett középmagyar kori kötete számára kijelölt törzsanyagban, amely vegyes regiszterekből származó gyűjteményt tartalmaz.

anyagot dolgoztam fel. (Az utóbbi szövegcsoport közvetlen forrásául a Történeti magánéleti korpuszt használtam.)⁵ A 17. századi részből pedig 250.000–250.000 karakter terjedelmű anyagot vettem, a Történeti magánéleti korpusz kínálta anyagmennyiséghez igazodva. Mindezek alapján a teljes megvizsgált forrásanyag terjedelme körülbelül 800.000 karakter.

Ez kibővített anyagmennyiség a tanulmány alapjául szolgáló előadáshoz képest. Ott arra tettem kísérletet, hogy a 17. századi anyagban – amely a 16. századinál lényegesen nagyobb terjedelemben és változatosságban áll rendelkezésre – mind az évszámok, mind a tájegységek tekintetében a lehető leginkább kiegyensúlyozott részkorpuszokkal dolgozzak. Az így kapott adatmennyiség azonban nem kínált megnyugató nagyságú anyagot a kitűzött vizsgálathoz. Ezért a dolgozat elkészítésekor megnöveltem a 17. századi forrásanyag terjedelmét, ezzel összefüggésben viszont le kellett mondanom az előzőekben kitűzött válogatási elvekről.

Az anyaggyűjtés szempontja az volt, hogy kikeressem a mondatrészkifejtő vonatkozó névmással alkotott szerkezeteket, vagyis a teljes állományból kiszűrjem a független vonatkozó típusokat (az ún. álvonatkozó és áljelzői szerkezeteket).

Az álvonatkozó tagmondatok a korban – a szöveg továbbfűzésének eszközeként – feltűnően gyakori megjelenési helyei a vonatkozó névmásoknak. Esetükben nem lehet forma szerinti antecedenst megjelölni:

- (1) mikor megfogták Rugónét, eleintén firtatták, zaklatták, hogy valljon, *melyre mond Rugóné [...]*⁶ (Bosz. 447.)
- (2) Ezen fátens is Molnár Ferencnét megfogván eltaszította, *kiért Molnár Ferencné éjjel fátensre reáment boszorkány képében* (Bosz. 128.)

Ugyancsak gyakoriak az áljelzői tagmondatok is. Ezek a szerkezetek annak ellenére maradtak ki a vizsgálatból, hogy esetükben van a vonatkozó névmásnak antecedenense. A döntés háttérében az állt, hogy az új eredményeket (legalább valamennyire) összevethetővé kellett tenni a korábban kapott középmagyar kori adatokkal (2. táblázat). Példák:

- (3) nemcsak az említett tisztartó ellen (*ki is másképpen ezeránt ura személyét visel-vén*), hanem az dominus A. et magistratus ellen is támadott (Úsz. 261.)
- (4) találatván városunkban valami suspecta perszónák, *kiket inkaptiváltattunk is* (Bosz. 17.)

Az úriszéki iratokból kézi adatgyűjtéssel dolgoztam, a boszorkányperes szövegeken gépi keresést futtattam le, amelynek eredményét kézzel szűrtem meg.

⁵ A TMK-ból 2021. szeptember 22-én töltöttem le az adatokat. – A korpusz leírását I. Dömötör et al. 2017 és Novák et al. 2018.

⁶ Dolgozatomban az adatokat olvasati átírásban közlöm.

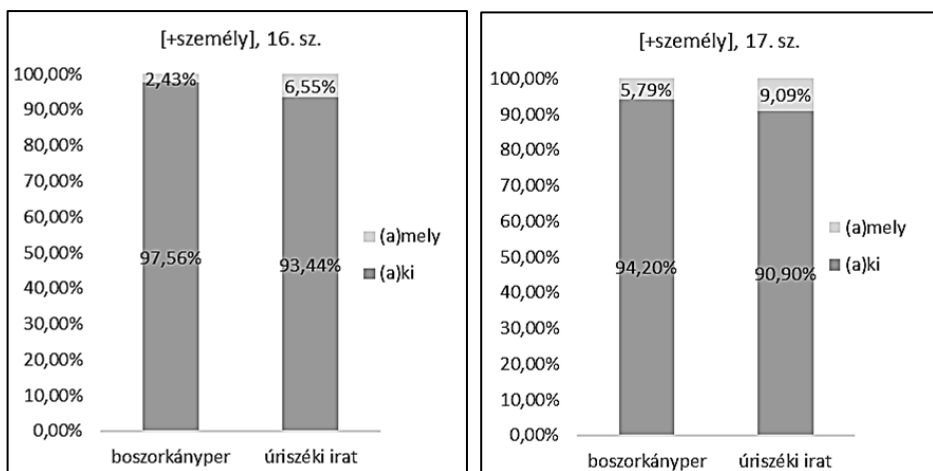
A gyűjtés a fentebbiekben leírt kibővített forrásfeldolgozás ellenére is viszonylag szerény adatmennyiséget hozott: *ki* vagy *mely* típusú vonatkozó névmást tartalmazó mondatrészkifejtő szerkezetként mindössze 396 adat állt rendelkezésemre.

5. Az eredmények

A vizsgált jelenséget két irányból is megközelíthetjük: a [+/- személy] jelentésjegy felől, illetve a vonatkozó névmások váltakozása felől. Mivel a megfigyelés tárgya két névmás használata két évszázad kétféle szövegtípusában, mindkét megközelítési mód esetében nyolc mutatót kell szemügyre vennünk.

5.1. Közelítés a [+/- személy] jelentésjegy irányából

Az alábbi négy ábra a jelenségeknek afféle felülnézeti képét mutatja, amennyiben a kétféle antecedens melletti névmáshasználat összetételét szemlélteti.

5–6. ábra. [+ személy] melletti névmások a kétféle szövegcsoporthoz⁷

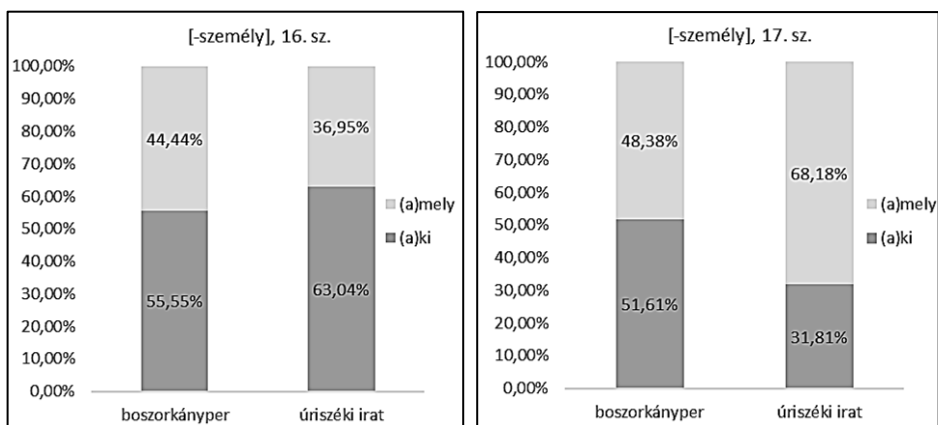
Az itt kirajzolódó kép kevés meglepetést tartogat: a személyekre vonatkoztatáson belül a *ki~a(z)ki* meghatározó részesedéséről vall. Amit mégis érdemes kiemelni: a csoportban jelen van a *mely~a(z)mely* névmás is. Ez több tényezővel is összefügg. Egyfelől a determinánsként álló névmás szerkezete ezt a formát preferálja, az antecedens jellegétől függetlenül is:

- (5) jobbágházak közül való volt az Tóth Márkó háza is, *mely* Tóth Márkó mind holtáig szolgáló jobbágya volt Balinger Kristófnak (Úsz. 84.)

A névmás azonban ezen kívül is behatol a *ki~a(z)ki* felségterületére:

⁷ Adatszámok: 16. század: Bosz.: 41, Úsz.: 61; 17. század: Bosz.: 69, Úsz.: 55.

- (6) Mind pedig a Deák Györgyné és Szabó Zsuzsa, amannak öccse egy férfúval együtt, *melyet* nem ismerhettem meg semmiképpen, kegyetlen szorongatásokkal és fojtogatásokkal kínoztanak (Bosz. 404.)
- (7) az Alföldről jött volt őhozzá, Szabó Andráshoz egy legény, úgymint szolgálotra, *melynek* neve Tóth Ambrus volt (Úsz. 19.)

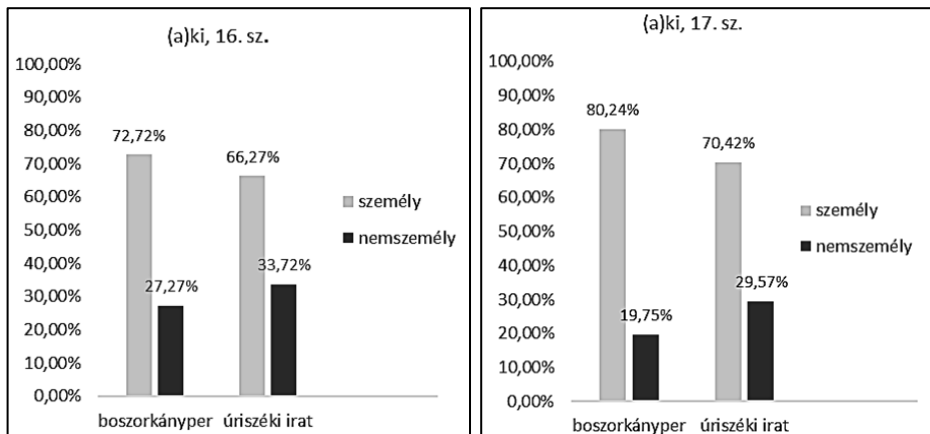
7–8. ábra. [- személy] melletti névmások a kétféle szövegcsoportban⁸

Ez az ábrapár a jelenség természetéből következően az előzőnél érdekesebb képet mutat, hiszen a változóban lévő szerkezet történetébe enged bepillantást: arról árulkodik, milyen intenzitással terjed a nemszemélyt jelentő antecedenens mellett a *ki~a(z)ki* helyébe lépő *mely~a(z)mely*. A 16. századi anyag a boszorkányperek csoportját láttatja innovatívabbnak: ebben szerepel nagyobb arányban a *mely*-típus. A 17. századra megfordul a helyzet, itt már az úrészéki iratok mutatkoznak újítóbbnak: míg a boszorkányperekben alig történt változás az előző évszázadhoz képest, addig az úrészéki iratokban jelentősen megnőtt a *mely*-típus aránya. Azonban mielőtt értelmezni próbálnánk az eltéréseket, tanácsos a szignifikanciát is megvizsgálni. Az R számítógépes programmal elvégzett khinégyszet teszt sem a 16. századi, sem a 17. századi anyagban nem jelzi szignifikánsnak a két szövegcsoport eltérését. (A 16. századra: $p=0,7014$; a 17. századra: $p=0,9946$.) Ezek szerint a fentebbi adatok alapján nem vonhatók le megalapozott következtetések a két szövegcsoport összehasonlításával kapcsolatban.

⁸ Adatszámok: 16. század: Bosz.: 27, Úsz.: 46; 17. század: Bosz.: 31, Úsz.: 66.

5.2. Közelítés a vonatkozó névmások irányából

Az eredményeket úgy is megközelíthetjük, hogy a kétféle vonatkozó névmás használatában hasonlítjuk össze a [+/- személy] megoszlást:

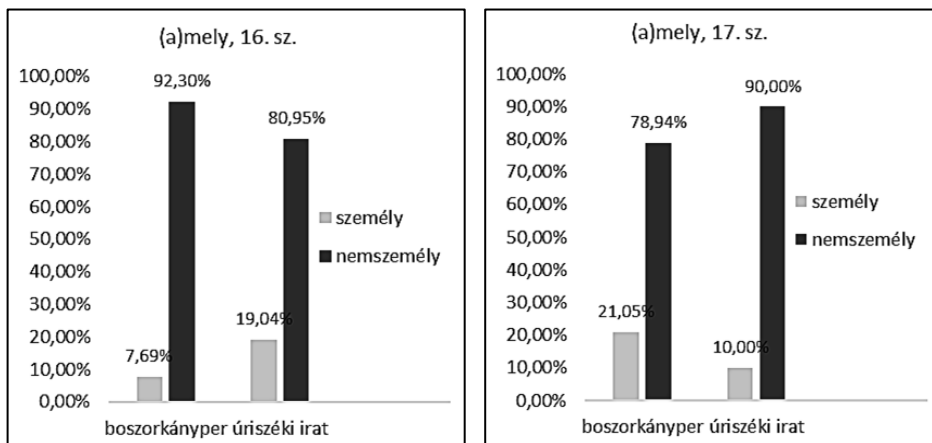

9–10. ábra. A *ki~a(z)ki* antecedense a kétféle szövegcsoportban⁹

Az ábrapáron látható, hogy a 16. században a konzervatív szerkezetek részesedése – azaz a nemszemély melletti *ki*-típus – mindkét szövegcsoportban jelentősnek mondható; a szerkezetek kisebb arányával a boszorkánypererek mutatkoznak inovatívabbnak. Alapvetően a 17. századra is ugyanez a jellemző, némileg fogyatkozó részesedésekkel. A két szövegcsoport eltéréseit azonban a khi-négyzet próba – az előzőekben látott eredmények után egyáltalán nem váratlanul, de a tesztet mintegy ellenőrzésképp itt is elvégezve – nem mutatja szignifikánsnak. (A 16. századra $p=0,5354$; a 17. századra $p=0,2229$.) Ennek alapján tehát ugyanúgy nem állíthatjuk kellő megalapozottsággal, hogy a mutatók alapján elkülöníthető a kétfélének feltételezett regiszter.

Ha az itt kapott adatokat összevetjük a 2. ábrán bemutatott eredményekkel, azt látjuk, hogy nemcsak egymástól nem különböznek jelentősen, de nem szórnak messzire a 16. és a 17. század egyes regiszterei által kirajzolt képtől sem. Első feltételezésként arra gondolhatnánk: a [+/- személy] vonatkozás vizsgálata talán nem alkalmas jelenség arra, hogy markáns regiszterbeli eltéréseket rajzoljon ki; az innovatív szerkezet terjedése az egész nyelvhasználói közösségben hozzávetőleg azonos léptékben történik. Ugyanakkor a korábbi, nagyobb adatszámokon alapuló vizsgálatok különbséget mutattak a nyelvhasználati rétegek között: az élőnyelv(közel)i anyag számottevően konzervatívabbnak bizonyult a korszak nyelvhasználatának összképénél (Dömötör 2017). Emiatt jelen esetben inkább arra lehet gyanakodni, hogy a kisebb adatszámok alapján kapott eredmények nem alkalmasak az eltérések feltárására.

⁹ Adatszámok: 16. század: Bosz.: 55, Úsz.: 86; 17. század: Bosz.: 81, Úsz.: 71.

11–12. ábra. A *mely*–*a(z)mely* antecedense a kétféle szövegcsoportban¹⁰

A *mely*-típust szemléltető ábrapár egyértelműen jelzi, hogy a névmás mind a két szövegcsoportban és mind a két században meghatározóan a nemszemély vonatkozásra használatos. (A kis adatszám miatt azonban a chí-négyzet próba nem végezhető el.)

6. Összegzés

Tanulmányomban azt próbáltam megvizsgálni, mutatkozik-e regiszterfüggő különbség a [+/- személy] antecedensű vonatkozó névmások használatának tendenciáiban a középmagyar kori boszorkányperes és úrészéki iratok között. Válaszként az rajzolódott ki, hogy az összegyűjtött adatok meggyőző erejű (szignifikanciatesztel hitelesíthető) különbségekről nem árulkodnak.

Eddig két jelenséggel kapcsolatban tanulmányoztam, megragadhatók-e rendszeres grammatikai különbségek a kétféle peranyag között. Markáns eltérést egyik vizsgálat sem igazolt. Az azonban aligha vitatható, hogy jelen esetben ez az eredmény a kisebb adatszámából fakadó korlátokkal is összefügghet. (A viszonylag gyér adatszám a rendelkezésre álló anyag mennyiségéből adódott, illetve abból, hogy ezúttal – a dolgozatban részletezett okokból – vizsgálati anyagként kizárólag a mondatrészkifejtő vonatkozó szerkezetek jöhettek csak szóba.)

Összefoglalásul tehát elmondható: a jelen vizsgálat sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudta, hogy a különböző típusú perlejegyzések két eltérő nyelvhasználati réteget képviselnek, amelyet grammatikai tekintetben például az innovációk terjedésének eltérő természete igazolhatna. A dolgozat alapkérdése tehát további kutatások segítségével megadható válaszra vár.

¹⁰ Adatszámok: 16. század: Bosz.: 13, Úsz.: 21; 17. század: Bosz.: 19, Úsz.: 50.

Források

- Varga Endre szerk. 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Budapest: Akadémiai.
- Történeti magánéleti korpusz: tmk.nyttud.hu, amely az alábbi tételek boszorkánypereit tartalmazza:
- Pakó László – Tóth G. Péter szerk. 2014: *Kolozsvári boszorkányperek. 1564–1743*. Budapest: Balassi.
- Schram Ferenc szerk. 1970–1982: *Magyarországi boszorkányperek I–III. 1529–1768*. Budapest: Akadémiai.

Hivatkozások

- Ayres-Bennett, Wendy 2018: Historical sociolinguistics and tracking language change: sources, text types and genres. In Ayres-Bennett, Wendy – Carruthers, Janice (eds): *Manual of Romance Sociolinguistics*. Berlin/Boston: De Gruyter, 253–279.
- Dömötör Adrienne 2008: A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Budapest: Tinta, 38–63.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Dömötör Adrienne 2017: „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen” – a vonatkozó névmás(i) kötőszó) a középmagyar kor élőnyelvében. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 39–53.
- Dömötör Adrienne 2018: Hagyomány és újítás a Két könyv... és a Vizsolyi biblia nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károlyi-biblia nyelve*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 37–56.
- Dömötör Adrienne 2020a: Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 47–67.
- Dömötör Adrienne 2020b: Előtagos és előtag nélküli vonatkozó névmások versengése a középmagyar kor első fél évszázadában. *Magyar Nyelv* 116, 190–205.
- Dömötör Adrienne 2021: A vonatkozó névmás innovatív formájának regiszterfüggő terjedése a középmagyarban. In Dömötör Adrienne szerk. – Gugán Katalin, Varga Mónika társszerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. = *Nyelvtudományi Értekezések* 169. Budapest: Akadémiai, 63–85.
- Gugán Katalin 2021: Tagadás és pleonasztikus tagadás Pázmány Péter műveiben. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Surányi Balázs szerk.: *Nyelvelmélet és*

- dialektológia* 5. Budapest: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 13–37.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Peitsara, Kirsti 1997: The development of reflexive strategies in English. In Matti Rissanen – Merja Kytö – Kirsti Heikkinen (eds), *Grammaticalization at work. Studies of long-term developments in English*. Berlin: Mouton de Gruyter, 277–370.
- G. Varga Györgyi 1992: A vonatkozó névmások. In Benkő Loránd főszerk. – E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Budapest: Akadémiai, 524–543.
- Varga Mónika 2018: Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái. Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114, 185–200.
- Varga Mónika 2022a: Adalékok a lejegyzői diskurzusstratégiák feltárásához boszorkányperekben. In Boros István – Takács László szerk.: *III. Scriptorium*. Budapest: Szent István Társulat, 273–288.
- Varga Mónika 2022b: Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján. (Sajtó alatt.) In Boros István – Takács László szerk.: *IV. Scriptorium*.
- Varga Mónika 2022c: *Kommunikáció és szövegformálás boszorkányperekben*. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK VISSZASZORULÁSÁNAK ÉS KIVESZÉSÉNEK OKAIRÓL

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés

A frazeológiai egységek számos változáson mehetnek keresztül, például megváltozhat az alakjuk, kicserélődhetnek bennük bizonyos komponensek, felvehetnek másodlagos jelentéseket stb. A változásukhoz hozzátartozik azonban az is, hogy az idők során bizonyos egységek **viasszaszorulhatnak** a nyelvhasználatban, sőt akár teljesen el is tűnhetnek. Ennek **nyelvi és nyelven kívüli okai** egyaránt lehetnek.

2. Nyelvi okok

2.1. Univerbálódás

Csak a frazeológiai rendszerből, de nem a szókincsből vesznek ki azok a frazémák, amelyekben a kapcsolat tagjainak összeforrásával (pl. *tönkre megy* → *tönkremegy*) vagy a kifejezés egyik elemének a magára maradásával (pl. *kimúlik a világból* → *kimúlik*) van dolgunk. Jesko szerint (2007: 1102) különösen a szinsemantikus funkciójúvá váló frazémák és egyes kollokációk esetében gyakori ez a jelenség. Ilyennek tekinthetjük a németben azokat a határozószóvá vagy kötőszóvá összeolvadó alakulatokat, amelyek korábban több komponensből álltak, de mára – többségükben elhomályosult – összetételek, pl. *sít her* → *seither* 'azóta', *under des/diu* → *unterdessen* 'azalatt, aközben', *war umbe* → *warum* 'miért', *in eban* → *neben* 'mellett' de azokat az 1996-ban bevezetett német helyesírási reform által létrehozott univerbálódott képződményeket is, mint a *zurzeit* 'jelenleg, pillanatnyilag' vagy a *sodass* 'úgyhogy' – igaz, ez utóbbiak esetében a szabályozás megengedő, és elfogadja a különírt alakokat is (*zur Zeit, so dass*) is (vö. Jesko 2007: 1096 és 1102).

Hasonlóan egybeforrta a magyarban a németből átvett *berdó* örkiáltás (< *Wer da?* 'Ki az?'), a *Wie geht's?* 'Hogy van/vagyunk?' fordulatból összevonódott *vigéc* vagy a köszönésképpen használatos *kisztihand* (< *küsse die Hand* 'Csókolom a kezét!') is. De nemcsak idegen eredetű példák között találunk ilyen alakulatokat, hiszen ilyen 16-17. századi nyelvünkben a kollokációszerű *mit tesztek?* kérdés helyébe lépő *metzek*, *me(c)cek* vagy ennek *medgyek*, *me(g)gyek* (< *mit tegyek?*) változata is. Ezekben az eredeti morfológiai tagoltság, illetve motiváltság teljesen eltűnik, de vannak olyan kifejezések, amelyekben inkább csak a morfológiai tagoltság jellege változik meg: szókapcsolatból összetétel alakul (vö. Károly 1980: 150 is). Ez alá- és mellérendelő szerkezetek esetében egyaránt előfordulhat, pl.

- (1) *végbe megy* → *végbe|megy*
tönkre megy → *tönkre|megy*
agyon ver → *agyon|ver*

Különösen gyakori ez a fejlődés a produktivitásuk folytán igeekötővé vagy igeekötőszerűvé váló előtagok esetében (*agyon-, tönkre-*), de másutt is előfordul, pl. *jóvá|hagy, jóvá|ír, jóvá|tesz, jól|áll, észre|vesz*, illetve *ágról|szakadt, tagba|szakadt, semmire|kellő*.

- (2) *hébe hóba* → *hébe-hóba*¹
üggyel bajjal → *üggyel-bajjal*
agyba főbe → *agyba-főbe*

Vö. még *nyakra-főre; apait-anyait (belead vmibe); csapat-papot (otthagy)* stb.

Az univerbálódás azonban nem visszafordíthatatlan folyamat, hiszen ha a morfológiai tagoltság nem homályosul el, csak a kapcsolat jellege változik meg (különírás → egybeírás), akkor egy helyesírási reform akár korábban már összetétellel vált alakulatokat „visszaterelhet” a frazeológiai kapcsolatok körébe is. Ez történt a magyarban a *cserben hagy* vagy a *véghez visz* szókapcsolatok esetében, amelyeket A magyar helyesírás szabályainak 1984-ben megjelent 11. kiadása egybeírni rendelt, ám a 2014-ben megjelent 12. kiadás újra a különírt alakot tartja helyesnek.

2.2. A frazéma egyik komponense szabad lexémaként kihalt

Ilyennek tekinthető a magyarban a *duskát iszik* kifejezés, mely a 16. század közepéről adathozható, s szláv eredetű főnévi eleme még a 19. században is használatos, mára azonban kihalt nyelvünkéből (vö. TESz. I: 693). Emiatt a szólás is kiszorult a használatból, helyét az *áldomást iszik* vette át, igaz, ez nem viszi tovább a *duskát iszik* poliszémáját (1. 'egy hajtásra kiissza a poharát'; 2. 'áldomást iszik'; 3. 'részegeskedik'), inkább csak annak 'megállapodás megpecsételése iszik' jelentését örökli.

Ugyancsak kihalt mára az O. Nagy gyűjteményében *régi nyelviként, gúnyos stílusmegjelöléssel* közölt *Se írja [íre], se szelencéje* (, mégis borbélyá [doktorrá] teszi magát) szólás (1976: 303). Ez több régi gyűjteményünkben is adathozható, pl. Dugonicsnál: *Se írja, se szelencéje, még is gyógyít* (II: 21); *Ha se szelencéd hozzá, se írod, ne borbélkodgy* (II: 133) vagy *Se írja szegénnek, se szelencéje* (II: 244), de Margalits Pázmányra való hivatkozással is közli: *Sem írek, sem szelencéjek, mégis borbélyá tették magukat* (1896: 670). A kifejezés jelentése O. Nagy definíciója szerint a következő: 'erejét, tehetségét v. lehetőségeit meghaladó vállalkozásba fogott'.

Mára mind a 'gyógyító hatású kenőcs vagy folyadék' jelentésű *ír*, mind a '(kisméretű) doboz' jelentésű *szelence* lexéma használata erősen visszaszorult, köznyelvi szinten csaknem kihaltak tekinthetők. Velük együtt eltűnt ez a szólásunk is a magyar frazémakincséből.

Az ÉKsz.² által is *régiesnek és ritkának* minősített, 'aludttejszerű, megsűrűsödött tejtermék' jelentésű *szerdék* szavunkkal régibb nyelvünkben több állandósult szókapcsolat is alakult, itt csak kettőt mutatnék be:

- (3) *Meg nem állja szerdék a nyársat, asszony a titkot.* 'asszonyok nem tudnak titkot tartani' (Erdélyi 1851: 365)
Villával eszi a szerdéket. 'bolond' (Margalits 1896: 189)

¹ Eredeti jelentése: 'hőségben és hidegben (télben és nyárban)'.

Nem ehhez a lexémához tartozik ugyanakkor az *Ebül gyűlt szerdéknék ebül kell (el)veszni* közmondás. Ebben ugyanis a vele – feltehetőleg divergens jelentésfejlődés miatt – homonim, ’zsákmány, szerzemény’ jelentésű *szerdek*² főnevet találjuk (vö. ÉKsz.² 1249 és TESz. III: 733). Mint O. Nagy gyűjteményéből is látható, ennek a kifejezésnek számos szinonim komponenssel alkotott variánsa volt: „*Ebül gyűlt [jött] szerdéknék [szerzéknék v. jószágának v. vagyonnak v. rég: marhának] ebül kell (el)veszni [elmenni; rég: Ebül gyűlt szerzéknék komondor sáfára]* = a tisztességtelen úton szerzett vagyonnak, értéknék az a sorsa, hogy elpredálják, v. hogy nem veszik igazán hasznát” (1976: 160).

Az idézett kifejezések közül mára gyakorlatilag mindegyik eltűnt a használatból. Ennek a folyamatnak a legfőbb okát bizonyára a *szerdek*¹ és *szerdek*² lexémák visszaszorulásában kell keresnünk.

Számos esetben nem is csak a frazémában szereplő lexéma, hanem maga az általa jelzett reália is kiszorul a használatból. Ennek ellenére előfordul, hogy a vele alkotott frazéma mégis használatban marad. Ilyen esetekben megtörténhet az is, hogy az érintett komponens népetimológiásan újraértelmeződik. Ez történt a *hátra van még a feketeleves* szólásunk esetében. Az eredetileg sötét színű mártásféle mint reália már a 19. században sem volt igazából divatban, így idővel a *feketekávét* keresték a kifejezésben, s építettek köré olyan „mítoszt”, hogy a fordulat valamely magyar főurnak (Török Bálint, Thököly Imre) a török általi elfogásához kapcsolódik (vö. Csefkó 1934: 73–85).

Ugyancsak népetimológiásan alakult át a németben az *am Hungertuch nagen* fordulat igei komponense is. *Hungertuch* ’éhségterítő’ volt régen a neve annak a lepelnek, amellyel a böjt idején az oltárt lefedték. Mivel ezt szép hímzésekkel díszítették, kialakult és a 16. század óta adatolható az *am Hungertuch nâhen* ’varrja az éhségleplet’ kifejezés. Később azonban a szokás eltűntével az ’éhség’ komponens mellett logikusabbnak tűnhetett a ’rág’ értelmű *nagen* igét használni, ezért a kifejezés alakilag is átalakult, jelentése pedig eltolódott a mai ’koplal, nyomorog, nélkülöz’ irányba (vö. Röhrich 1991: 769)

2.3. A frazéma egyik komponense szabad lexémaként elveszíti azt a jelentését, ami a fordulatban kifejezésre jutott

Eddig olyan példákat láthattunk, amelyekben a frazéma egyik komponense szabad lexémaként teljesen eltűnik a használatból, s ez az ilyen összetevőt tartalmazó fordulatok kiveszéséhez vezet (kivéve, ha az illető elem unikális lexémaként él tovább egyes kifejezésekben). Előfordulnak azonban olyan esetek is, amelyekben egy többjelentésű komponens nem egészében avul ki a használatból, ám elveszíti azt a jelentését, amely a frazéma létrejöttében szerepet játszott. Ennek eredménye ugyanúgy lehet az állandósult fordulat kiveszése. Lássunk néhány ilyen példát is!

Régebben a németben az *es geht an die Riemen* ’a szíjról van szó’ és a *die Riemen ziehen* ’(meg)húzza a szíjat’ szólások a pénzkidásra, a fizetésre utaltak. Ezekben a *Riemen* Burger–Linke szerint (1998: 752) a pénzes erszény összehúzására szolgáló bőrszíjat jelentette. Mivel az erszények helyébe időközben más típusú pénztárcák léptek, a *Riemen*nek ez a jelentése ma már kevéssé ismert, így a fenti két kifejezés is kiszorult a használatból. Megmaradt ugyanakkor a *Riemen* ’öv’ jelentése, amely azonban a *den Riemen enger schmallen* ’összehúzza a nadrágszíjat’ szólásban nem a költekezésre utal, mint a fenti kifejezések, hanem – hasonlóan a magyarhoz – a takarékoskodásra, nélkülözésre. Ennek a szólásnak azonban van olyan variánsa is, amelyben főnévi komponensként az

ugyancsak 'derékszij' jelentésű *Gürtel* lexéma található (*den Gürtel enger schnallen* 'ua.'), s ez is segíthette a kifejezés fennmaradását.

A magyarból is vannak ilyen példáink. O. Nagy Gábor is régi nyelviként tünteti fel gyűjteményében a következő két szólást (1976: 616):

- (4) *szárába száll az esze* 'öregkorára meggyengül az esze'
szárába száll a szíve 'megretten, megijed'

Ezekben *szár* szavunk eredeti jelentését ('a lábnak a térdtől a bokáig terjedő része, Unterschenkel') találjuk (vö. TESz. III: 677–678). Ebből a ma is eleven további jelentései (pl. 'növény szára, Stengel'; 'nadrágszár, Hosenbein' stb.) részben hasonlóságon, részben érintkezésen alapuló névátvitellel alakultak ki. Idővel azonban az eredeti értelem kezdett háttérbe szorulni, helyét a *láb*, illetve pontosabb kifejezőmód esetén az összetétellel alakult *lábszár* szó vette át. A *szár* lexéma tehát eredeti jelentését mára elvesztette, így a vele alakult két fenti szólás is kiszorult a használatból. O. Nagy szerint ugyanakkor népnyelvi változatként kimutatható az első kifejezésnek egy valamivel bővebb, birtokos jelzős változata is: *a lába szárába száll az esze* (1976: 415). Ez nyilvánvalóan akkor keletkezhetett, amikor a *szár* eredeti jelentése már kezdett visszaszorulni, s a pontosabb kifejezés érdekében – némileg tautologikusan – hozzákapcsolták a jelzői komponenst is, hasonlóan a *lábszár* összetételhez.

O. Nagy gyűjteménye szerint (1976: 301) létezett ugyanakkor egy további szinonimája is a fenti kifejezésnek: *inába szárad az esze*. Ezt ugyanúgy régi nyelvinek kell minősítenünk, mint a *szárába száll az esze* változatot, hiszen *ín* szavunk számos jelentése közül a jelentésszűküléssel létrejött, de kódexeink korából többször is adathozható 'láb(szár)' értelem mára ugyancsak teljesen visszaszorult, legfeljebb olyan kifejezések őrzik, mint az *(el)inal* vagy az *inába száll a bátorsága*.

Az *ín* komponenssel egyébként számos egyéb szólást is közöl O. Nagy (uo.), ezek nagy részét régiesnek, kisebb részét tájnyelvinek tüntetve fel. Lássunk néhányat ezek közül is!

- (5) *inába száll* [rég: *szakad*] *a szíve* [*Inába szorul a virtus; Inába szalad a gatyája*]
 'elveszti a bátorságát, megijed' (*táj*)
inába száll az ital [*megy a bor*] 'megárt neki az ital, berúg' (*táj*)
inában bízik 'a futásban keres menekülést' (*rég*)
inában vannak 'a nyomában vannak, üldözik' (*rég*)
megüti az inát 'bajba keveredik, pórul jár' (*rég*)

Első példánkból látható, hogy a *szárába száll a szíve* szólásnak is volt az *ín* komponenssel alakult variánsa, amely mára ugyancsak kihaltnak tekinthető. De eltűnt a felsorolt többi fordulat is, hiszen mára az *ín* szavunknak meglehetősen dominánssá vált az 'izmot a csonthoz rögzítő rostos képződmény, Sehne' értelme, a 'lábszár' jelentése viszont kiveszett.

Ugyanakkor – hasonlóan az eltűnő lexémákkal alakult szólásokhoz – itt is azt tapasztaljuk, hogy egy komponens szólásbeli jelentésének visszaszorulása nem törvényszerűen eredményezi az illető kifejezés eltűnését, ugyanis a fentebb már említett *inába*

száll a bátorsága szólásban is a 'láb' jelentése szerepel *in* szavunknak, de a kifejezés ma is széles körben használatos.

2.4. Szemantikailag szoros kapcsolatban álló frazémák konkurálnak egymással, ez egyes kifejezések kiveszéséhez vezethet

Egyes frazémákat kiszoríthatnak velük szinonim állandósult szókapcsolatok vagy akár univerbálódott lexémák is. Ez különösen olyan kifejezések esetében fordul elő, amelyeknek a jelentése megegyezik, s hasonló vagy azonos a morfoszintaktikai felépítésük. Ezek közül Bierich szerint többnyire azok a kifejezések élnek tovább, amelyeknek erősebb, intenzívebb a képi tartalmuk (2012: 90). Ez persze szubjektív megítélés kérdése is, ám az kétségtelen tény, hogy így váltotta fel az 'ábrándozik, álmodozik' jelentésben a középfelnémetben használatos *üf den rëgenbogen zimbern* [szó szerint: a szívárványra ácsol] fordulatot az újfelnémetben a *Luftschlösser bauen* 'légvárat épít' szólás (vö. Jesko 2007: 1103).

Vannak azonban olyan esetek is, amelyekben nagyjából azonos a kifejezések expresszivitási foka, mégis kiszorítja egyik a másikat. Így történt ez a 'jelentéktelen ügyet felfúj, felnagyít' jelentésű orosz *из болхи делать верблюда* [szó szerint: 'bolhából tevét csinál'] és az *из мухи делать слона* [szó szerint: 'légyből elefántot csinál'] kifejezések esetében, amelyek közül mára csak az *из мухи делать слона* maradt használatban (vö. Bierich 2012: 90).

Ez utóbbi kifejezést illetően egyébként a magyarban is tapasztalhatjuk a szinonim kifejezések harcát és a *bolhából elefántot csinál* változat dominánssá válását. O. Nagy gyűjteménye régi nyelviként tünteti fel az előbbi orosz példával megegyező *légyből (is) elefántot csinál (tüntet)* változatot (1976: 428), s utal *(a) szűnyogból is elefántot csinál* változatra, amelyet nem lát el stílusminősítéssel, így nyilván ezt tartja a mai magyarban járatosnak (i. m. 653). Feltünteteti ugyanakkor azt is, hogy ennek is volt régen *szűnyogból tevét*, illetve *szűnyogból bikát csinál* változata, sőt egy *a szűnyogot is tevének látja* variánsa. Számomra érthetetlen módon ugyanakkor sem itt, sem a **bolha** szócikkében (1976: 91–92) nem jelzi, hogy van a kifejezésnek *bolhából elefántot csinál* változata is, holott az MNSzt. tanúbizonyossága szerint inkább ez a napjainkban valóban használatos forma, hiszen erre 22 adatot találni, míg a *szűnyogból elefántot csinál* alakra egyet sem. Ebből a „variánsáradatból” tehát gyakorlatilag egy maradt meg mára: a *bolha* komponenssel alakult változat.²

Hasonló változást tapasztalunk *a szösz is pösznek mondja* szólás kapcsán is. Ezt O. Nagy régi nyelviként tünteti fel, a jelentését pedig így adja meg: 'olyan öreg v. fogatlan, hogy beszélni is alig tud' (1976: 652). Utal ugyanakkor a **hamu** címszóra, amelyben a fenti szólás ma elterjedt változatát találjuk meg: *a hamut is mamunak mondja* (i. m.

² Érdekes egyébként, hogy régebbi gyűjteményeinkben, így Margalitsnál (1896: 154) vagy Sirisakánál (1890: 130) valóban a *szűnyogból elefántot csinál* változat szerepel, ez lehet esetleg az azonos jelentésű német *aus einer Mücke einen Elefanten machen* fordulat hatása is. Sirisaka – Baróti Szabó Dávidra hivatkozva – a *légyből elefántot csinál* változatot is közli (i. m. 276), ebben a változatban – amint a fenti orosz példában is – szerepe lehet az Erasmusnál is fellelhető *elephantum ex musca facis* variánsnak is (vö. Röhrich 1991: 1055).

266). Igaz, ehhez O. Nagy zárójelben, azaz fakultatív kiegészítésként hozzászól egy lehetséges főmondati előtagot is (*olyan vén* v. ritk.: *olyan fáradt, hogy*), de ettől még a két kifejezés egyértelműen egymás konkurense lehetett valaha a nyelvhasználatban, hiszen ez az előtag vélhetően lehetséges volt a *szösz* is *pösznek mondja* változat mellett is, csak legfeljebb nincs szótárázva.

Az alábbi három közmondás mindegyike azt jelenti, hogy 'idősebbek is kívánhatják még a testi szerelmet':

- (6) *Vén kecske is megnyalja a sót.*
Vén ló is megröhögi az abrakot.
Vén darázs is megdongja még a mézeskörtét.

Érdekes, hogy O. Nagy gyűjteményébe csupán az utolsó kifejezés került bele, tájnyelvinek minősítve (1976: 138). A szócikkben utalást találunk arra, hogy volt a közmondásnak régebben olyan változata is, amelyben a *mézeskörte* komponens helyett a *gyümölcs* főnevet találjuk, sőt használták a fordulatot elliptikusan is: *Vén darázs legalább megdongja* (vö. Erdélyi 1851: 83 és Dugonics 1820: II: 331 is). Hogy mi az oka, hogy a *kecskével* és a *lóval* alakult változatok, melyek 19. századi gyűjteményeinkben is egyértelműen adathatók (vö. pl. Margalits 1896: 407, 513), nem kerültek be O. Nagy munkájába, nem tudhatjuk, de elképzelhetőnek tartom, hogy a korszak prűdériája is szerepet játszhatott elhagyásukban.

Ráadásul O. Nagy még a kifejezés jelentését is némileg pontatlanul tünteti fel, ugyanis csak a férfiakra vonatkoztatja annak értelmét: 'idősebb férfiak is szeretnek csinos nők körül legyeskedni'. Valójában azonban mindkét nemmel kapcsolatban használhatjuk mindhárom közmondást. A *Vén kecske is megnyalja a sót* jelentése kapcsán ezt Erdélyi is jelzi: 'vén szerelmesre mondják', s hozzáteszi azt is, hogy megvan ennek pontos német megfelelője is: *Alte Ziegen lecken auch gern Salz*. Hogy valóban nem csak férfiakra vonatkozhatott ez az állítás, azt egyértelműen bizonyítják vizsgált közmondásainknak nőkre szűkítve használt változatai: *Néha a' vén aszszonnak is piszsenik* (Dugonics 1820: I: 170) és *A vén aszszonnak is van ugy hogy szeszenik* (Erdélyi 1851: 16).

De jelen vizsgálatunk szemszögéből nem annyira a kifejezések jelentése a fontos, hanem az, hogy a fenti három, egymással versengő változat közül mára csak a *Vén kecske is megnyalja a sót* közmondás maradt meg, a másik kettő kiszorult a használatból. Ezt bizonyítja az is, hogy az MNSZ-ben csak ez a változat lelhető fel, a másik kettőre egyetlen adatot sem találtam.

3. Frazémák eltűnésének nyelven kívüli okai

A frazémák visszaszorulásának vagy eltűnésének nem nyelvi okai között elsősorban **kultúrtörténeti háttérük** módosulását tarthatjuk számon. Az állandósult szókapcsolatok kultúrtörténeti háttéréhez olyan aspektusok tartoznak, amelyek azok képi háttérének motivációjához járulnak hozzá, és a metaforizáció kiindulópontjául szolgálnak. Filatkina szerint (2013: 46) ide tartoznak például bizonyos kulturális szimbólumok (*kiönti a szívét vkinek, hamut hint a fejére* stb.), az anyagi kultúra különböző eszközei (*sok van a rovásán, ebrúdon vet ki vkit* stb.), sztereotip elképzelések (*Hosszú haj, rövid ész; Csata után okos a magyar* stb.), szemiotizálódott gesztusok (*hamut hint a fejére,*

összevonja a szemöldökét stb.). Ezek megváltozása is okozhatja a frazémák változását, például azáltal, hogy elhomályosul a képi háttérük, vagy módosul a jelentésük.

Ez utóbbira igen jó példa a német *Perlen vor die Säue werfen* 'disznók elé gyöngyöt szór' szólás. Ennek a kultúrtörténeti háttérét illetően nagyon fontos a kifejezés intertextualitása, egészen pontosan az a körülmény, hogy a Máté-evangéliumból (7:6) származó fordulat évszázadokon át kifejezetten ismert volt, s használói tisztában voltak a szólás bibliai eredetével is. A fordulatot sokáig csak Isten tanításaival kapcsolatban használták. Mára azonban valószínű, hogy a kifejezés használóinak túlnyomó többsége nincs tisztában a bibliai eredettel, s a *gyöngyök* komponens eredeti metaforikus értelmével (vö. Filatkina 2013: 47). Minél kevésbé ismerik a kifejezés használói a bibliai gyökereket, annál könnyebben tágulnak annak használati kontextusai, ami ezáltal a kifejezés jelentésének bővüléséhez vezet. Filatkina szerint (uo.) valószínűtlen, hogy a közép- és a kora újkorban ugyanúgy elhomályosultnak tekinthetnénk a kifejezés bibliai eredetét, mint manapság, de az tény, hogy a 13. század óta megfigyelhetjük az Isten tanaihoz kapcsolódó értelem gyengülését, s a jelentés fokozatos bővülését más tartalmak irányába. Mindezt megtámogatja még a kifejezés képi ábrázolásainak megszorodása, amelyek többnyire nem vallásos kontextusokra utalnak, vagy nincs is didaktikus funkciójuk. Ezen ráadásul gyakran már nem gyöngyöknek a disznók elé szórását látjuk, hanem virágokét (margarétákét vagy rózsákét). Ez utóbbi tény valószínűleg a görög és latin források *margarita* 'drágakő, gyöngy' lexémájának a középkori német *Margerite* 'margaréta' főnévvel való összetévesztésével magyarázható. Valószínűleg a kifejezés bibliai eredetének csökkent ismerete segíti a komponensek megváltozását is: így könnyebben cserélődik ki a *gyöngy* elem más értékes dolgokkal, mint például drágakövek vagy értékes fűszerek (*szegfűszeg, szerecsendió, gyömbér*).

A kultúrtörténeti háttér megváltozása hatott a magyar *Hosszú haj, rövid ész* közmondás használatára is. Ez a nőket gúnyoló sztereotípiára régebb nyelvünkben meglehetősen közkeletű volt, léteztek kicsit hosszabb variánsai is (*Az asszonyembernek hosszú a haja, de rövid az elméje; Az asszonynak hosszú a haja, rövid az esze*; vö. Margalits 1896: 23). Mára azonban ezek a nők társadalmi szerepének megváltozásával, s még inkább a feminista mozgalmak hatására kifejezetten politikailag inkorrekt kijelentésnek számítanak, ennél fogva egyrészt csökkent a használati gyakoriságuk, másrészt a korábbi, humorosnak mondható mellékízük inkább pejoratívrá változott.³ Emellett egy időben a *Hosszú haj, rövid ész* fordulat jelentése is némiképp módosult: a hippimozgalom idején a nyárspolgárok szóhasználatában a hosszú hajú férfiakat is leszólták vele, de ez a használata is visszaszorult mára.

Ez a példánk is mutatta, hogy a kultúrtörténeti háttér gyengülése kihathat a kifejezések használati dinamikájára. Noha számos kifejezés van nyelvünkben, amelyeket a mögöttük levő képi háttér elhomályosulása vagy a bennük szereplő reália kiveszése ellenére is meglehetősen gyakran használunk, számos olyannal is találkozunk, amelyek ezen okok miatt erősen visszaszorultak a nyelvhasználatban, vagy ki is veszték nyelvünkéből. Kihalásuk legfőbb bizonyítéka az, ha hiányoznak a mai szókészletből. Az eltűnés időhatárát természetesen nem lehet pontosan megállapítani: elméletileg az utolsó

³ Sirisaka a *Hosszú haj, rövid ész* fordulat mellett zárójelben ezt közli: „Férfiak mondják a nőkre tréfából” (1890: 78).

felbukkanás időpontjával esik egybe, ám nem zárható ki, hogy a frazéma jó ideig még azután is része a nyelvhasználók passzív szókincsének, hogy aktívan már nem élnek vele. Ez azonban a nyelvtörténeti kutatás oldaláról nem igazán tárható fel (vö. Jesko 2007: 1102).

3.1. A mindennapi élethez tartozó reáliák, szokások elavulnak vagy eltűnnek

Korábban tárgyaltunk már olyan eseteket, amelyekben a frazéma kiveszésének okát abban kellett keresni, hogy a frazéma egyik komponense szabad lexémaként kihalt. Ezek között olyan is volt, ahol egy fogalomhoz több megnevezés is tartozott, s ezek közül csak az egyik tűnt el, de maga a fogalom másik megnevezéssel tovább él nyelvünkben (pl. *duska* → *áldomás*). Gyakori azonban az is, amikor nem pusztán a fogalom egyik neve veszett ki, hanem maga a fogalomhoz tartozó reália is, s ez okozta a velük alkotott szólások eltűnését vagy népetimológias újraértelmezését (pl. *hátra van még a feketeleves*). Ezt különösképp olyan esetekben tapasztalhatjuk, amikor a régi korok szokásai, mesterségei, azokkal kapcsolatos munkafolyamatok, jogszokások vagy éppen babonák merülnek feledésbe, s ez okozza egyes állandósult szókapcsolatok háttérbe szorulását, esetleg teljes eltűnését. Lássunk ezekre is néhány példát!

Előfordul, hogy egy – különböző frazémák számára képi háttérül szolgáló – szociokulturális szimbólumrendszer szorul háttérbe, s emiatt merül számos ide tartozó kifejezés feledésbe. Burger–Linke szerint (1998: 752) ez a helyzet például a németben a testrészneveket tartalmazó frazémák egy részénél, különösen a *nyak* komponenssel alakultaknál. A középfelnémetben ugyanis még egy sor olyan kifejezés adatható, amelyek ma nem ismertek vagy legalábbis nem használatosak, pl.

- (7) *einem den hals kurz machen* [szó szerint: megrövidíti vkinek a nyakát]
einen umbe den hals bringen [szó szerint: megfoszt vkit a nyakától]
bî dem halse [szó szerint: nyaknál, nyak mellett, azaz halálbüntetés terhe mellett]

Ezek eltűnésében bizonyára nem kis szerepe van annak, hogy zömmel olyan büntetésformákra vonatkoznak, amelyeket ma már nem alkalmaznak. Mára maga a halálbüntetés sem elfogadott már az európai jogrendben, de mikor még létezett ez a büntetésnem, számos korábbi formája akkor sem volt már alkalmazható. Így például a pallossal való lefejezés vagy a pellengérré különféle vasalatokkal (pl. *Halseisen* 'nyakvas') való kiállítás helyett a 20. században már legfeljebb az akasztás vagy a nyaktílóval (guillotine) való kivégzés járta, de sok helyen ennek a helyébe is a villamosság vagy a különböző méreginjekciókkal való kivégzésformák léptek. Ezért aztán a *nyak* komponens jelentősége eléggé megváltozott a frazeológiában is: egyre többször találjuk olyan szólásokban is, amelyek már nem régi büntetészokásokhoz kötődnek. Ráadásul azt figyelhetjük meg, hogy a *nyak* összetevővel alakult szólások egy részében is gyakran másik, „korszerűbb” szimbolikájú elem váltja fel a korábbi *Hals* komponenst, lásd Burger–Linke alábbi példáit (uo.):

- (8) *mit úfgerichtetem halse* → mai: *mit hocherhobenem Haupt/Kopf* 'emelt fővel'
ich hân úf minem halse vünf hundert jár → mai: *auf meinem Buckel* 'vmilyen teher> van a nyakán' → 'a hátán (púpján)'

A magyarban is egy sor olyan frazémával találkozunk, amelyek az *akasztófához*, illetve a *palloshoz*, mint kivégzőeszközökhöz kapcsolódnak, s ezek zöme mára ugyan-csak eltűnt nyelvünkől.

O. Nagy gyűjteményében például az **akasztófa** címszó alatt (1976: 40) összesen 12 különböző szólást, illetve közmondást találunk, de ezek közül mindegyiket régi nyelv-nek vagy tájnyelvnek jelöli a szótár. Itt csak néhányat mutatok be:

- (9) *Akasztófa címere* (rég: *hóhérpallos levele*) [rég: *Akasztófa bimbaja* v. *só dara*; táj: *Akasztófa virága, hóhérpallos cifrája*] 'akasztani való gazember' (nép)
Magához szívja az akasztófa 'természetében van a gonoszság, a bűnözési hajlam' (rég)
Kivitték száradni az akasztófára 'felakasztották' (rég)
Kinek akasztófa (a) helye, nem hal a Dunába 'senki sem kerülheti el a sorsát' (rég)

Ezek közül ma már talán csak az *akasztófa címere* van még valamennyire divat-ban, de erre a fogalomra is inkább használatos már az *akasztófavirág* összetétel. A többi – összefüggésben a halálbüntetés, de már korábban is a nyilvános akasztások megszűné-sével – eltűnt a nyelvünkől.

Ugyancsak nagyszámú szólás veszett ki vagy szorult vissza amiatt is, hogy a *ló* mint közlekedési vagy harci eszköz, illetve mint igavonó nem tölti már be azt a szerepet, amit korábban. Hadrovics is kitér arra (1995: 189), hogy az állatvilágban talán nincs is másik olyan lény, amely annyira összefonódott volna az emberrel, mint a ló. Ehhez kap-csolódóan számos olyan kifejezés alakult ki, amelyek kitűnően alkalmasak egyes pszic-hés folyamatok képi megfogalmazására is (*megzaboláz, lovat ad vki alá, elragadja a ló* stb.). Ezeknek egy kisebb része ma is él nyelvünkben, ám sok olyan is van, amelyek mára eltűntek.

A hátaslovakkal kapcsolatban ma is használjuk például a *lóra ül* vagy *felül a lóra* kifejezéseket, ám – mint Hadrovics is rámutat (uo.) – régen sokkal több hasonló értelmű kifejezés létezett, pl.

- (10) Mind *lóra kap*, aki csak ülhet (Fazekas 1: 173)⁴
 Nagy gyorsan Titus *lovára fordula* (BalB és 16. SzK 1: 630)
 Homonnai *paripára ragada* (BalB és 16. SzK 2: 758)

A ló fegyelmezésére és irányítására szolgáló *zablával* és *kötőfékkel*, illetve ezek használatával kapcsolatosan is számos kifejezés létezett régi nyelvünkben. A *lóra* például *zabolát vetettek*, de ezt a képet hamar átvitt módon is alkalmazták, pl.

⁴ A Hadrovicstól átvett példákat a Magyar frazeológia nyomán, tehát nem az eredeti forrásból s he-lyesírással idézem, a források bibliográfiai adatait is ott találjuk (1995: 17–23).

- (11) Én szájamra *zabolát vetöttem* (RMKT 17. sz. 6: 103)
 ... megmenekedhetem ... az én age(b) férjemtül, ki *zabolán* akar vala *tartani*
 (RMDE 1: 794)
 Nyelvedet *zablán hordozzad* (Laskay E 6r)

Ugyancsak eltűntek nyelvünkéből azok a szólások, amelyek a sorshúzásnak régi formáját, a *nyilhúzással* való sorsolást idézik. Ezeknek is számos variánsa adatolható régi nyelvünkéből, lássunk néhányat:

- (12) Meğoztottac o magocnac èn ruhamat τ èn ruhamon *èzèzettèc nilat* (MünchK. 34vb35)
 Wk engõmet meg-foztanak es en ruhamon *nilath vetenec* (NagyszK. 283, NySz. II: 1037)
 Az török s franc (= francia) Európa felett *nyilat vonnak* (RMKT 17. sz. 11: 433, idézi Hadrovics 1995: 209)

Ezek képi háttere onnan ered, hogy amint ma gyakran két egyenlőtlen hosszúságú gyufa- vagy szalmaszál közül kell sorsot húzni, s aki *a rövidebbet húzza*, az a vesztes, régen eltérő hosszúságú nyilvesszőkkel tették ugyanezt. Ennek a sorshúzásnak volt egy speciális változata is: az újraosztásos földközösségben a földeket ugyancsak sorshúzással osztották fel, s ehhez is eleinte nyilakat használtak. Ezért az eljárás mód megnevezései között több olyat is találunk, amely utal erre: *nyilazás*, *nyilvonás*, *nyilas osztás*, *nyilhúzás*, *nyilvetés* (egyéb elnevezési még a *fűnosztás*, *fűvön osztás*, *fűves osztás*). Ez úgy zajlott, hogy a határ felosztásra kerülő részeit talajminőség szerint vagy a lakóhelytől való távolság alapján kisebb-nagyobb részekre osztották, majd ezeket tovább tagolták parcellákra, s ezeket sorsolták ki a közösség tagjai között. A *nyil* komponenst tartalmazó megnevezések ennek a sorsolásnak azt a régi eljárásmódját idézik, amikor a földdarabok jelét nyilvesszőkre rótták fel, majd a résztvevők húztak egyet a nyilkötegből. Ezután a következő osztásig mindenki a kiválasztott nyilon levő jelnek megfelelő földdarabot használhatta (vö. NéprLex. 4: 57).

A hadakozás és a vitézi élet is számos szólásunknak adott képi hátteret, s ezek között is találni olyat, amely ugyan megvan mai nyelvünkben, de feledésbe ment eredeti motiváltsága. A 'nehéz körülmények között is helytáll' jelentésű *legény a gáton*, R. *megállja a gátat* fordulatok egyik variánsa például az *állja a sarat*, *megállja a sarat* szólás, amely Bárdosi szerint „kapcsolatban van a végvári harcokkal. A várakat legtöbbször vizesárok vagy mocsár vette körül, az ostromlóknak gyakran meg kellett küzdeni a sárral, azaz *állniuk kellett a sarat*. E konkrét jelentésből fejlődött ki az elvont tartalom” (2015: 461).

3.2. Egyes frazémák szociokulturális használati értéke megszűnik

Erre a szempontra Burger–Linke hívják fel a figyelmet (1998: 753). A mechanizmus szoros összefüggésben van az előző két pontban vázolt okok közül azokkal, amelyek esetében a frazémáknak képi hátterül szolgáló szociokulturális szimbólumrendszer szorul háttérbe, s ez bizonyos kifejezések feledésbe merüléséhez vezet. Ebben az esetben azonban a figyelem inkább a társadalomtudományi háttérre irányul. Arról van szó, hogy

egy-állandósult szókapcsolatok stilisztikai és szociolektális jelöltsége (Markiertheit) mellett – legalábbis bizonyos frazeológiai területek, illetve frazémacsoportok vonatkozásában – számolni kell szociokulturális, illetve szocioszemiotikai jelöltséggel is. Az ilyen jelöltség teszi lehetővé, hogy egy nyelvhasználó

a) bizonyos frazémák használata révén egy társadalmilag releváns szociokulturális habitust jelezzon, pl. a kötődését a vallásos keresztény világképhez azáltal, hogy nagy számban használ a keresztény mitológiából, illetve a bibliai szövegekből származó frazémákat;

b) egy bizonyos társadalmi csoporthoz való tartozását jelezzon. Ez érvényes például a németben a szállóigék használatát illetően, amelyeket a kialakulóban levő polgári osztály széles körben használt. Annak a szocioszemiotikai jelzőfunkciónak (Schibboleth-Funktion) a leírása, amely ezeknek kifejezéseknek a művelt polgárság mint társadalomalakító réteg megszilárdulásában osztályrészül jutott, csak a 20. század végén történt meg (vö. pl. Frühwald 1990).

Amint azt bizonyos kulturális területek – például a vallás és az egyház témaköre – veszítenek társadalmi relevanciájukból, csökken annak lehetősége is, hogy egyes nyelvhasználók társadalmi hovatartozásukat azáltal jelezhessék, hogy a mindennapi kommunikációban ilyen szocioszemiotikai töltöttségű frazémákat használnak. Ezzel kapcsolatban Burger–Linke (1998: 753) az ’adonisten!’ jelentésű *Griß Gott!* köszönetforma szociokulturális jelöltségének megváltozását említik, valamint a nyelvjárási szinten még itt-ott előforduló ’Isten fizesse meg!’ értelmű *Vergelt’s Gott!* hálaadó formula világnézeti töltöttségének átalakulását.

Ami pedig a b) pontban jelzett mechanizmust illeti, a szállóigék csökkenő ismertségét ugyancsak társadalomtörténetileg meghatározott kontextusba kell illeszteni, összefüggésben a társadalmi struktúrában és egyes társadalmi rétegek önmeghatározásában bekövetkezett változásokkal. A polgárság széles rétegeinek fokozódó gazdasági megerősödése egyre kevésbé tette szükségessé, hogy a feltörekvő társadalmi osztály tagjai valamiféle „képzettségi bizonyítványt” próbáljanak kiállítani magukról, s ezeknek a kifejezéseknek a használatán keresztül próbálják magukat mint társadalmi osztályt pozicionálni. Ezzel viszont elveszett a szállóigéknek az a fentebb említett jelzőfunkciója, ami a 19. század polgári társadalmában nyelvi jelként a szociális hovatartozás mindennapos jelzésében osztályrészül jutott nekik.

4. Összegzés

Dolgozatom a történeti frazeológia bizonyos aspektusait tárgyalja: a frazeológiai egységek változásának egyes kérdéseivel foglalkozik. A frazémáknak életük során változhat az alakjuk (pl. egyes komponensek cseréje folytán) vagy a jelentésük (poliszemizálódás vagy egyes jelentések eltűnése). Mindezek mellett előfordul, hogy a változás magának a szóképzeti egységnek a felhasználási lehetőségeit is érinti: egyes egységek esetleg **elavulttá**, s így ritkává **válnak**, vagy **esetleg teljesen el is tűnhetnek** a nyelvi rendszerből. Ennek a folyamatnak lehetnek nyelvi és nyelven kívüli okai egyaránt.⁵

⁵ A dolgozat terjedelmi korlátai miatt csak korlátozott számú példa bemutatására nyílt mód, továbbiak olvashatók még Forgács 2021: 356–387 alatt.

A nyelven belüli okok közé tartozik az **univerbálódás**, melynek során a korábbi komponensek összetett szóvá olvadnak össze, s így már nem minősülnek frazémának, de ide sorolandók azok az esetek is, amikor a frazéma **valamely komponense tűnik el** a nyelvi rendszerből, s ez esetleg az egész szókapcsolat kiveszéséhez is vezethet. De az is a szókapcsolat kiveszéséhez vezethet, ha a frazéma valamely **poliszém összetevője a frazémában előforduló jelentését veszíti csupán el**, de egyébként más jelentésben tovább él.

A frazémák visszaszorulásának vagy eltűnésének **nem nyelvi okai** között első sorban **kultúrtörténeti háttérük** módosulását említhetjük. Ide főként olyan aspektusok tartoznak, amelyek a kifejezések motiváltságával kapcsolatosak. Oka lehet még a frazémák visszaszorulásának az is, ha azok szociokulturális használati értéke változik meg, például azáltal, hogy egyes frazémáknak megszűnik az a korábbi szerepe, amely használoknak egy bizonyos világméretű vagy társadalmi csoporthoz való tartozását jelezte.

Hivatkozások

- Bárdosi Vilmos 2015: *Szólások, közmondások eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Bierich, Alexander 2012: Zur Entwicklung der russischen Phraseologie im 18–20. Jahrhundert. In Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald szerk.: *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 83–112.
- Burger, Harald – Linke, Angelika 1998: Historische Phraseologie. In Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan szerk.: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiadás. Berlin–New York: De Gruyter. 1: 743–755.
- Csefkó Gyula 1934: Hátra van még a feketeleves. *Szegedi füzetek* I, 73–85.
- Dugonics András 1820: *Magyar példa beszédek és jeles mondások* I–II. Szeged: Grün Orbán betűivel. (Hasonmás kiadás: Szeged, Bába Kiadó. 2009. Forgács Tamás utószavával.)
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest: Kozma Vazul nyomdája.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. 2., átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó. 2003.
- Filatkina, Natalia 2013: Wandel im Bereich der historischen formelhaften Sprache und seine Reflexe im Neuhochdeutschen: Eine neue Perspektive für moderne Sprachwandeltheorien. *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte*, Volume 4. Berlin/New York: Walter de Gruyter, 34–51.
- Forgács Tamás 2021: *Történeti frazeológia. A történeti szólás és közmondáskutatás kézikönyve*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218.) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Frühwald, Wolfgang 1990: Büchmann und die Folgen. Zur sozialen Funktion des Bildungszitates in der deutschen Literatur des 19. Jahrhunderts. In Koselleck, Reinhard szerk.: *Bildungsbürgertum im 19. Jahrhundert*. II. Teil. *Bildungsgüter und Bildungswissen*. Stuttgart: Klett-Cotta, 197–220.

- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heltai Gáspár 1980: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. (Magyar remekírók) Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jesko, Friedrich 2007: Historische Phraseologie des Deutschen. In Burger, Harald – Dobrovolskij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. szerk.: *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Berlin–New York: Walter de Gruyter, 2: 1092–1106.
- Károly Sándor 1980: Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. In Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 121–155.
- MNSZ = *Magyar nemzeti szövegtár. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (2021. 12. 30.)
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. Ortutay Gyula. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1977–1982. [Elektronikus kiadása: In: *Arcanum DVD könyvtár* 6. – *Lexikonok, adattárak*. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft. 2004.]
- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása. 1890–1893.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Röhrich 1991 = Röhrich, Lutz 1991–1992: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- Sirisaka Andor 1890: *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye*. Pécs: Engel Lajos nyomdája.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1967–1976.

LEGÉNDY KATÓNAK, A GÖMÖRY-KÓDEX FŐ MÁSOLÓJÁNAK PALÓC NYELVJÁRÁSI JEGYEI

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

1. A Gömör-kódex 8. keze

A Gömör-kódex egyike a Domonkos-rendi kódexeinknek. Magánhasználatra, megrendelésre készült ún. „pápisztás” imádságoskönyv, amelyet közvetlenül a reformáció előtt másoltak a Nyulak szigetén, a mai Margit-szigeten épült kolostor scriptoriumában (Papp 2001a: 24–25). Volf György, a Nyelvelmléktár szerkesztője jelentette meg először a kódexet a hozzá fűzött magyarázatokkal a 19. század végén (Volf 1882). A kódex fő másolójának a Katalin nevű apácát tartja, mivel a szöveg kétharmadát ő írta. Soror Katerinát nemcsak a kódex imádságainak lejegyzőjeként, hanem az imakönyv összeállítójaként, szerkesztőjeként is említi. Timár Kálmán szintén soror Katerinát teszi meg a Gömör-kódex összeállítójának (Timár 1930: 275). A kódex legújabb, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének 2001. évi kiadását szerkesztő Haader Lea és Papp Zsuzsanna nemcsak a szöveg hasonmás változatát és betűhű átíratát adta közre, hanem alapos elemző- és kutatómunkájuk eredményét is közlik a kötet bevezető lapjain és a jegyzetekben (Haader–Papp 2001). Volf György kevesebb kezet különített el, mint a legutóbbi kódexkiadás szerkesztői. Ma már tudjuk, hogy a magát soror Katerinaként jegyző apáca az 1516-ban készült Gömör-kódex 11 keze közül a 8. kéz. A kor legismertebb kódexmásolójával, Ráskay Leával egy időben élt és tevékenykedett. Valamelyest tudott latinul is, mivel ő másolta a kódex lapjaira Árpádházi Szent Margit latin nyelvű zsolozsmáját, amelybe beékelte Margit latin nyelvű legendáját, illetve beiktatott egy Domonkos-rendi liturgikus szöveget, a magyar Domonkos-rendiek breviáriumának függelékét. A latin szövegrészekben azonban sokat hibázott, nem birtokolta úgy a nyelvet, mint Ráskay Lea.

Pontosan tudjuk, hogy soror Katerina mikor kezdte el a kódexmásoló munkát. Maga tudósít erről: „*Ez kys kevnjvet kezdetem irnom Vr zvletetjnek vtana ezer wt zaz tizen hat esztendevbe zent clara azonj napjan. Atjank zent domokosnak oktauaian. het oran.*” [Ez kis könyvet kezdettem írnom Úr születetinek utána ezerütszáztizzenhat esztendőbe Szent Klára asszony napján. Atyánk, Szent Domokosnak oktaváján, hét órán.] Tehát 1516. augusztus 12-én, 7 órakor kezdte meg a másolómunkát, és 1517 tavaszáig, haláláig 202 lapot írt a kódexbe. Katalin apáca kihasználta az utolsó kéz által üresen hagyott helyet, ott folytatta a másolást, ahol az előző kéz abbahagyta. Tőle tudjuk meg az előző másoló, Tetemy (?) Pál vázsonyi pálos vikárius nevét. Horvát István még úgy tudja, hogy Tetemi (!) Pál írta az egész kódexet (Horvát 1835: 101–105).

A magát soror Katerinának nevező kódexmásoló személyének azonosításában Ráskay Lea egyik bejegyzése segít. A Domonkos-kódex 265. lapjának aljára jegyezte föl, hogy 1517-ben meghaltak „*az veen sororok*”, s közülük név szerint egyedül Legéndy

Katót említi. A magát soror Katerinának nevező apáca minden bizonnyal azonos Legéndy Katóval. Sokatmondó, hogy Ráskay Lea csak az ő nevét említi meg az elhunyt apácák közül. Ez bizonyára azt jelenti, hogy személyét tisztelet övezte, fontosnak és hasznosnak ítélték munkásságát, sőt az, hogy beceneven említi (*Kató*), vélhetően azt jelenti, hogy kedvelte, közel állt hozzá. A kódex keletkezésének hátterét tanulmányozók szerint elképzelhető, Timár Kálmán szerint szinte biztosra vehető, hogy korábban Legéndy Kató töltötte be a legtisztéletreméltóbb feladatot a kolostorban, azaz ő lehetett a könyvtáros, amit aztán Ráskay Lea örökölt meg tőle, s így méltán emlékezhetett a nagytisztületű elődre (Timár 1930: 274; Haader 2004: 201).

Úgy tűnik, hogy 1516-ban, amikor Katalin apáca a szöveget másolta, idős és beteg volt. Erre több jel is utal. Egyrészt Ráskay Lea fentebb említett bejegyzése, amelyből egy évvel későbbi haláláról szerzünk tudomást. Másrészt Legéndy Kató válogatásában több olyan imádság szerepel a kódexben, amelyeket betegekért, haldoklókért, halottakért mondanak, sőt egy ima arra az esetre, ha az apáca nem tud eljutni a templomba betegség miatt (Papp 2001a: 28), s ezekbe az imákba a saját nevét helyettesítette be. Írásán is meglátszik törődöttsége, fáradtsága, beteg állapota, mivel a máskor egyenletes írás ilyenkor hanyagabb, ritkásabb. Maga is többször utal betegségére. Lapalji jegyzetben háromszor is panaszkodik, hogy beteg, vagy az volt: „igen faj fejem” (73); „igen betek valék” (173); „býzon igen betek valék” (289).

Soror Katerina minden bizonnyal másolt mást is, vélhetően kolostori élete nagy részét írással töltötte, mégsem ismerjük a Gömör-kódexen kívül több munkáját. A 16. században csak keveseknek adatott meg az írni-olvasni tudás. Legéndy Katót kora egyik legműveltebb apácájaként tartjuk számon. Ha csak ezt a 202 lapot ismerjük a valószínűleg Nógrád megyéből származó Legéndy Kató apácától, így is méltán sorolhatjuk személyét a középkori magyar nyelvű kultúra jeles nőalakjai, jeles kódexmásolóink és a legjelesebb nógrádi, palóc területről származó írástudók közé.

2. Legénd és a Legéndyek

Vezetékneve (hasonlóan pl. Ráskay Leához és Sövényházi Mártához) szülőhelyére utal. Legénd nyugat-nógrádi település, amelyet a középkorban a legéndi Legéndy család bírt. Levéltári adatok bizonyítják, hogy a 14–15. században Legénden éltek a Legéndy család tagjai. A szintén nógrádi származású genealógustól, heraldikustól, Nagy Ivántól tudjuk, hogy 1396-ban Legéndy András fia és Bodonyi Csuday László osztozott a falun (Nagy 1860: 76). A család előkelő szerepet játszott Nógrád vármegye történetében. Két alispánt is adott a megyének, Ágostont (1448–1462) és Bertalant (1479–1496). 1483-ban Legéndy Miklós volt a falu ura, aki Legéndy Katónak akár apja, testvére, nagybátyja vagy unokatestvére is lehetett. A krónikákból tudjuk, hogy a Legéndy családnak Katalin halála után is voltak a településen birtokai (pl. erre vonatkozóan ismerünk egy levéltári adatot közvetlenül a Katalin halála utáni évből, 1518-ból). A Legéndy család 15., 16. századi jelenléte tehát ezen a településen jól dokumentálható, és bár nem zárható ki, hogy Katalin máshol látta meg a napvilágot, mégis jó eséllyel feltehető, hogy ennek a családnak a tagjaként ezen a településen született, fiatal korát ezen a vidéken töltötte, majd később innen került a Nyulak szigetén működő domonkos kolostorba.

A nyugat-nógrádi Legénd palóc területen található település. A magyar nyelvjársók atlaszában Legéndhez legközelebb eső kutatópontja a településsel szomszédos

Becske (J–1). Imre Samu a becskei nyelvjárást az Ipoly vidéki nyelvjárástípusba sorolja (Imre 1971: 352–353), ebből következően a településsel szomszédos Legénd beszélőit is e nyelvjárási csoporthoz köthetjük. Haader Lea is leírja, hogy soror Katerinát, aki nagy valószínűséggel azonosítható Legény Katóval, származása és egyes nyelvjárási jegyei a palóc nyelvjáráshoz kötik (Haader 2004: 203). Csak röviden jegyzi meg, hogy Katerina nyelvjárárásban palóc sajátságokat lehet megállapítani (Haader 2004: 201), de ebben a tanulmányában ennél bővebb információt nem kapunk erről. Véleménye szerint a nyelvjárási szempontot egyébként is csak korlátozottan lehet érvényesíteni (Haader 2004: 198), mivel a kései ómagyar kori kéziratok nyelvjárásilag tarkák, az egyén nyelvjárársára való következtetés nehéz, hiszen a szövegek legnagyobb része többszörös másolat, s ezekbe az előző másolóktól, kezeztől származó nyelvjárási nyomok is beszivárognak sokszor tiszteletben tartva azok nyelvviségét.

3. A nyelvjárástörténeti vizsgálat akadályai és lehetőségei

Benkő Loránd azt állapította meg, hogy a másolók egy része kevéssé viszi bele a saját nyelvállapotát a másolt kéziratba, mivel rendkívül tisztelik a másolt szöveget (Benkő 1957: 43). Ám tudjuk azt is, hogy nem szolgálai módon másoltak, sőt ebben a korban jellemző a szövegalkotók kevert nyelvjárása. A. Molnár Ferenc (2007: 155–156) szerint is számíthatunk bizonyos nyelvi keveredésre, módosulásra, amely a scriptor másolási, leírási szokásaitól ugyancsak függ. A. Molnár Ferenc figyelmeztet arra is, hogy a másolás sokszor belső beszéd alapján valósulhatott meg, úgy, hogy a másoló a szöveg egy-egy kisebb részletét vagy egy-egy szavát elolvasva memorizálta, és magában mondva, mormolva írta le. Ez kombinálódhatott a szűkebben vett másolással, a szöveg folyamatos nézésével, de olykor a szöveg bizonyos szerkezeti, szóhasználati átalakításával is. A szöveg ilyen belső beszéddé alakítása ugyancsak kedvezhetett annak, hogy a másoló a saját nyelvhasználatát érvényesítse.

Megvizsgálva soror Katerina másolt szövegét arra kerestem a választ, hogy a nyelvemlékben felfedezhetők-e és milyen mértékben a palóc nyelvjárársra jellemző jegyek. A vizsgálatot egyfelől az indokolja, hogy a kódexszel foglalkozók a Gömör-kódex 8. kezét (Volf György a kódex 10. kezének tartja, l. Volf 1882: 24) palóc származásának gondolják, és a kódex szövegének közzétevői is felvetik a másoló esetében a palóc (anya)nyelvjárási lehetőséget (Haader–Papp 2001: 122), de egy jelenségnek, a *-val*, *-vel* rag hasonulatlanságának az említésén kívül részletesebben nem foglalkoznak a nyelvjárási sajátosságok bemutatásával.

A vizsgálat módszertanát indokolja egy korábbi nagy hatású, hasonló témájú dolgozat. Horger Antal a doktori értekezésében (az ő írásmódjával) *Ráskai* Lea nyelvjárársát mutatja be. 1897-ben jelent meg két részben közölt tanulmánya, amelyben a Ráskay Lea másolta kódexek nyelvjárási sajátságait vizsgálja (Horger 1897: 193–202, 245–251). Ez a tanulmánya bekapcsolódik abba a munkába, amelyet Balassa József a Codexeink és a nyelvjárársok című tanulmányában tűzött ki célul (Balassa 1891: 5–12), azaz a könyvnyomtatás előtti kódexeinknek mint nyelvjárási emlékeknek a vizsgálatát és mai nyelvjárársainkkal való kapcsolatuk kiderítését. Horger Antal látta az ilyen irányú kutatás akadályait, azt, hogy a helyesírás ingadozása és a szövegek másolt volta nehezé teszi az ilyen jellegű munkát. Vizsgálata viszont abból indul ki, hogy a „kódexeink valóságos

nyelvjárási szövegek” (Horger 1897: 195). Bár a nyelvjárások nagy mértékben nem változtak az évszázadok során, de a nyelvi változás a területi nyelvváltozatokat is érintette, tehát a kódexek egykori nyelve ma már nem egyezik teljesen valamely mai nyelvjárással, így a kutatásnak meg kell elégednie a főbb és jellemzőbb sajátságok egyezésének kiemelésével. Horger Antal munkásságával kapcsolatban erre még nekrológjának írója, Sági István (1947: 72) is felhívja a figyelmet. Ugyanakkor a nyelvjárástörténeti kutatások azt is bizonyították, hogy az ómagyar korra kialakultak azok a nyelvjárástípusok és nyelvjárási régiók, amelyek a nyelvjárások mai elhelyezkedését és arculatát meghatározzák (Juhász 2018: 322). Beöthy Zsolt a 19. század végén írt irodalomtörténetében szintén megfogalmazza, hogy „a mi eltérést találunk az egyes kódexekben, az többnyire csak nyelvjárási sajátság, mely az illető kódex vidékén ma is megvan” (Beöthy 1896: 134). Jelen van tehát a folyamatosság a nyelvjárásokban, így a vizsgálat nyelv földrajzi-dialektológiai szempontból is megalapozottnak tekinthető.

Benkő Loránd a mai nyelvjárási helyzet módszeres nyelvjárástörténeti „visszaforgatását”, a kombinációs, egybevetéses vizsgálatot, az aszcendens módszert ajánlja (Benkő 1957: 44), amely azt jelenti, hogy a nyelvjárások mai vagy közelmúltbeli állapotából következtetéseket tudunk levonni a korábbi nyelvjárási korszakok jelenségeire vonatkozóan. Bár a törökdúlás kissé átrendezte az etnikai és a nyelvjárási szerkezetet, de nem számottevően, így eredményekkel járhat az egybevetéses vizsgálat.

Horger Antal kiváló elemzéssel választja ki azokat a nyelvi jellemzőket, amelyek Ráskay (Horger írásmódjával: *Ráskai*) Lea szövegeinek sajátságai voltak, s megállapítja azokat a jelenségeket, amelyek a másoló nyelvjárásából kerültek a kézírásával ránk maradt szövegek nyelvébe. Módszere: „tisztán a szövegek nyelvének dialektikus sajátságaiból meghatározni azt a nyelvjárást, melyet beszélt” (Horger 1894: 194). Vizsgálatának eredménye megerősíti azt a feltevését, hogy a kódexíró apáca a zempléni Ráska faluból származott. Hasonlóan én is azt igyekszem kideríteni, hogy vajon a Gömör-kódex 8. kezének, a magát (összesen 11 alkalommal) soror Katerinának nevező kódexmásoló apácának, akit Ráskay Lea Legény Kató néven említ, nyelvhasználata köthető-e a palóc, azon belül az Ipoly vidéki palóc nyelvjárási területhez.

4. Katalin apáca másolt szövegének nyelvi jegyei

A magánhangzók hosszúsága soror Katerina írásában nem vizsgálható, hiszen legtöbbször nem használt hosszúságjelölő ékezeteket. Ugyanígy az *a* illabialitása (*ā*) és az *á* labialitása (*ā*), a palóc nyelvjárás fonetikai jellegét meghatározó jegyek sem tisztázhatók, mivel az írásmód nem ad erre lehetőséget. Ellenben néhány más fonetikai jelenséget van módunk adatolni a 8. kéz írásából.

Következésképpen **illabiálisak** a magánhangzók, a palóc nyelvjárásra jellemző módon *ö* és *ő* helyén a legtöbbször *e* (*é*) áll.

- (1) *veres*, *kenyérwly* [kenyerülj] ’könyörülj’, *gezet* [kezett] ’között’, *ietel* [jettél] ’jöttél’, *gywleltedben* [gyüleltedben] ’gyűlöletedben’, *teremtem* [teremtém] ’teremtöm’, *tekelet* [tekélet] ’tökélet’, *tekeletes* [tekéletes] ’tökéletes’, *feld(re)* ’föld(re)’, *gyenyérw* [gyenyerű] ’gyönyörű’, *zepletelen* [szeplételen] ’szeplőtelen’, *gyenyerkedyk* [gyenyerkedik] ’gyönyörködik’, *gyetrelm* [gyetrelm] ’gyötrelm’, *Ieyel*

[jejj el] 'jöjj el', *pekdesesekuel* [pekdesésekvel] 'pökdösésekkel, köpdösésekkel', *mÿne* [miné] 'minő'

A *zinrél* [színrél?] 'színről' szó toldaléka illabiális, de mivel ez egyedüli eset, így akár elírásnak is tekinthető. A *bwnes* [bűnes] 'bűnös' – *bÿnem* [bínem] 'bűnöm' szópárban egyrészt arra találunk példát, hogy a toldalék magánhangzójában is jelentkezik az illabiális *e*-zés, másrészt a két szóalakban eltér a tő, míg az egyikben labiális, a másikban illabiális a magánhangzó (*ü* – *i*). Elképzelhető, hogy a *beuen* [béven v. bēven] 'böven' adat első szótagjában az *e* graféma a palóc nyelvjárás korai változataiban meglévő hosszú *ē* hangnak feleltethető meg. Juhász Dezső megállapítása (2018: 328) megerősítheti ezt a feltételezést, hisz az ómagyar korban erősebben *ē*-ztek a többinél az északi (köztük a palóc) nyelvjárások beszélői. Később is megmaradt ez a jellemzőjük, de legkevésbé a palóc, legerősebben az északkeleti nyelvjárási régióban.

Az *i* ~ *é* és az *i* ~ *e* változóból a nyiltabb alakváltozatú szóalakokra sok adatot találunk a Gömör-kódex 8. kezének lejegyzett szövegében, pl.

- (2) *kenoknak* [kénoknak], *kenokat* [kénokat], *kenualasok* [kénvallások], *kenÿa* [kénynya 'kínja'], *keuannom* [kévánnom]; *zerent* [szerént], *menden* [menden] 'minden'.

Az *i* ~ *é* hangmegfelelés *é*-ző változatait Imre Samu – egyéb más területek mellett – a középpalócsághoz köti (Imre 1971: 146), az *i* ~ *e* változóból az illabiális fonéma jelenlétét a keleti nyelvjárásokban és egyes palóc típusú területeken jelentkező sajátosságának tartja (Imre 1971: 225). Katalin apáca másolt szövegében találunk illabiális nyílt *e*-zést még *ü* ~ *e* viszonylatban is: *nekenk*, de előtűnik a labiális *ü*-zés egy példája is: *dÿchevsegnek* [dücsőségnek].

A pótlónyúlás ugyan más terület nyelvjárási beszélőinél is feltűnik, de a palócok körében is, s mivel a korai nyelvjárásleírások is archiválták ezt a sajátosságot palóc területen – a 19. századi palócn nyelvjárás-leírások közül Szeder Fábián (1819: 10–11) az Ipoly mentén, Szabó István (1837: 47) a Karancs völgyében, Pap Gyula (1865) a Salgóvidéken és Istvánffy Gyula (1894: 284) a Mátra-vidéken adatolta az *l* kiesését és az előtte álló magánhangzó nyúlását – , s mivel ma is jellemző nyelvi sajátosság a palócoknál, ezért említésre méltónak találok, ám lokalizációs értéke – mivel más nyelvjárási területek beszélőinél is előfordul – nem számít magasnak. Legéndy Katónál pl. az *otalmat* [ótalmat] 'oltalmat', *otalmÿdert* [ótalmidért] 'oltalmaidért' szóalak többször is előfordul.

Soror Katerina írott szövegében az *ly* és az *lÿ* – gyaníthatóan – a palatális *l* ejtett *l* jelölői:

- (3) *felÿül* [felyül], *nyavalÿas* [nyavalyás], *kÿralÿ* [király], *kÿralÿahoz* [királyához], *kÿralÿyat* [királyát], *kÿralÿoknak* [királyoknak].

Mivel a nyelvemlékek tanúsága szerint az ómagyar korban még minden nyelvjárásban jelen volt a palatális *l*, ezért Legéndy Katalin apáca idejében nem számított nyelvjárási jelenségnek, így a kézírásában megjelenő *ly*, *lÿ* jelenléte sem bír lokalizációs

értékkel. Juhász Dezső nyelvjárástörténeti megállapítását idézve ebben az időben „érintetlen még az *ly* fonéma, *j*-vé, *l*-lé válás nem indult meg” (Juhász 2018: 326). Azért tartom mégis érdemesnek megemlíteni, mert – néhány szórványos északi és déli csángó vagy néhány Nyitra vidéki előforduláson kívül – többen a palócok őrizték meg ezt a fonémát. Vizsgálataim bizonyítják, hogy a 21. században is őrzik, főként az idősebb nemzedék tagjai, a korábban nagyobb területre kiterjedt palatális *l*-ezést (Gréczi-Zsoldos 2016, 2017).

A *-val*, *-vel* rag hasonulatlansága az egyik legárukodóbb nyelvi jegy Katalin apáca nyelvhasználatában, amely a másoló palóc anyanyelvjárásának feltételezését erősítheti. Lokalizációs értéke magasnak számít, mert az ómagyar korban is felmutatja mindazokat a változatokat, mint az újmagyar nyelvjárásokban. Papp Zsuzsanna is megjegyzi a kódexkiadáshoz fűzött tanulmányában, hogy a soror Katerina által másolt szövegrészekben gyakori, hogy a *-val*, *-vel* rag – a palóc nyelvjárásra jellemzően – nem hasonul, csaknem kivételtelen ezeknek a toldalékoknak a hasonulatlan használata, s ez utalhat „palóc-típusú (anya)nyelvjárására” (Papp 2001b: 122). Ám figyelembe kell venni azt is, hogy a névszórágok közül az egyik legszövevényesebb a *-val*, *-vel* viselkedése, erre Korompay Klára is utal (1992: 379–380). A ragváltozatok nyelvemlékeinkben igen sok eltérést mutatnak, a változatok tarka sorával találkozunk. Korompay Klára e morféma használatát vizsgálva négy típust lát az ómagyar korban: a) a rag nem hasonul a tövégi mássalhangzóhoz, b) kevert: van a szövegemlékben hasonult és nem hasonult forma is, c) hasonul a rag, d) a geminált és a rövid változat váltakozik (Korompay 1992: 379–380). Az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a Gömör–kódex szövegének lejegyzését megelőző korszakban már bőven találunk hasonult változatokat, sőt azt is tudjuk, hogy a 15. századi nyelvemlékeink legtöbbje már meglehetősen tiszta típusokat mutat a hasonulás (geminálás) és a hasonulás nélküli, *v*-s változatok között (Benkő 1957: 80). Ezek a megállapítások megerősíthetik azt a gondolatot, hogy a kódex 8. kezének másolt szövegrészeiben az apáca nyelvhasználat, palóc nyelvjárása miatt találunk szép számmal hasonulatlan *-val*, *-vel* ragos alakokat:

- (4) *vereduel* [véredvel], *istenuel* [istenvel], *igeduel* [igédvel], *hjtuel* [hitvel], *ajtatossagual* [ájtatosságval], *zemejduel* [szemeidvel], *zeretetuel* [szeretetvel], *keuansagual* [kévánságval], *tevruel* [törvel], *lekeduel* [lekedvel], *zentyduel* [szentidvel], *bwnekuel* [bünekvel], *ezekuel* [ezekvel], *remenseguel* [remenségvel], *tjztasagual* [tisztaságval], *tjztessaguel* [tisztességvel] stb., még latin szótó esetében is hasonulatlan: *pater nosteruel* [páter nosztervel].

A 15–16. századból vannak olyan nyelvemlékeink, amelyekben a *v* nélküli, nem geminálás alakváltozat dominál. Többségében ezek az alakok a nyugati nyelvjárásainkhoz köthetők. A Gömör–kódexben is feltűnik néhány ilyen adat, amely a következtelen helyesírásnak vagy a másolás egyenetlenségének, esetleg a másolt szöveg nyelvi hatásának tudható be, pl. *lelekel* [lélek(k)el], *edesege*l ’édesség(g)el’, *ajtatossagual* [ájtatosság(g)al], *veredel* [véred(d)el], de egy lappal előtte: *vereduel* [véredvel]; ugyanígy kettősség vagy következtelenség mutatkozik az alábbi szóalakpárban, melyek ráadásul egymás alatti sorban követik egymást: *chapasokual* [csapásokval] és *chapasokal* [csapások(k)al], de akad adat a hasonult változatra is: *hjtuseggel* [hívsséggel ’hűsséggel’]. A *-val*,

-*vel* rag máig nyelvjárási megoszlást mutat, legjellegzetesebb foltja a palóc régióban található, de történeti nyomon követését megnehezíti, hogy „a helyi dialektusok fölé emelkedő nyelvi norma nemigen engedte érvényesülni az írásbeliségben” (Juhász 2018: 331). A norma persze ekkor inkább még csak írásgyakorlatot jelentett, nem beszélhetünk írásban rögzített, kodifikált szabályokról, viszonylag kevés nyelvi jelenségre terjedt ki, és általában regionális érvényű volt, mint ahogy ezt Benkő Loránd is leírja a magyar nyelvjárási történetét feldolgozó munkájában (Benkő 1957: 39). Soror Katerina kézírásában azonban igen sok a hasonlatlan alakváltozat, ezért árulkodó jegyek tekinthető a nyelvjárási azonosításban.

A nyelvemlékek tanúsága szerint a **határozóragok** alakjai változatosak ebben az időben. Juhász Dezső is megjegyzi, hogy ezeknek a névszóragoknak a magánhangzói változatos képet mutattak az ómagyar korban, s a nyelvjárási többsége a ragjait az ómagyar kor végén és a középmagyar kor folyamán „igyekezett (...) magánhangzójukban azonos nyelvváltsókra hozni” (Juhász 2018: 331).

A Gömör-kódex 8. kezének raghasználatát nehéz nyelvjáráshoz kötni. A korai ómagyar korban a *-tól, -től* ragoknak csak a felső nyelvváltsó magánhangzós változata adatolható. Soror Katerina kései ómagyar kori másolt szövegében is csak a felső nyelvváltsó ragváltozatot találjuk. A magánhangzó hosszúsága nem dönthető el, még a mellékjeles formák sem feltétlenül tükröznek hosszú ejtést.

(5) **-tul/-tűl** *talpatul* [talpátul ~ talpátúl], *asztaladtul* [asztalodtul ~ asztalodtúl], *latoktűl* [látóktul ~ látóktúl], *latatlanoktűl* [látatlanoktul ~ látatlanoktúl], *halaltűl* [haláltul ~ haláltúl], *elensegymtűl* [ellenségeimtül ~ ellenségeimtúl] *tetejtűl* [teteitül ~ teteitúl].

A *-ból, -ből, -ról, -ről* ragok Katerina apáca szövegéből csak középső nyelvváltsó magánhangzós formában adatolhatók:

(6) **-bol:** *ájtatosságabol* [ájtatosságából], *ruhadbol* [ruhából]; az ékezet hiánya nem a rövidülés jele, mivel a rövid magánhangzós változat még a mai nyelvjáráisainkban is ritka, az ómagyarban pedig szinte kizárt;
-bevl: *erdemembevl* [érdememből], *menybevl* [mennyből], *testetbevl* [testedből], *bűneymbevl* [bűneimből], *gyekerebevl* [gyekeréből];
-rol: *nyomorúságýdrol* [nyomorúságídról], *banatýdrol* [bánatídról], *zomorúságýrol* [szomorúságíróról], *kenokrol* [kénokról], *gondolatýdrol* [gondolatídról];
-revl: *keserusegegrevl* [keserúségekről], *sebeýdrevl* [sebeídről], *keserusegegrevl* [keservességekről], *serelmedrevl* [szerelmedről].

Később a *-tül, -tűl* hathatott analógiásan ezekre a ragokra, s alakultak ki egyes nyelvjárásiokban a *-rül, -rűl; -bül, -bűl* ragváltozatok (Korompay 1992: 373–4).

Katerina apáca írásában a ragok közül megjelenik a palócra ma is jellemző *-ho* ragváltozat: *výlagosagaho* [világosságáho]. Az Ipoly vidéki nyelvjárásiában, amelynek területéről származónak gondoljuk Legéndy Katót, a rag tipikus formája: *-ho, -hő* (Imre 1971: 353). Nyilván egy adat nem bizonyíték, de a palóchoz kötést erősítő példaként

megemlíthető ez is, illetve egy másik szórványadat, a MNyA. térképlapján a palóc területen jelentkező és a palócok körében ma is használatos alakváltozattal teljesen egyezik: *kerbe*.

Abban a nyelvtörténeti korban, amikor Legéndy Kató másolta a szövegeit, a **ki**, **aki** vonatkozó névmást általánosan használták személyre és dologra utalva egyaránt, tehát az a számos adat, amely lejegyzett szövegében jelen van, a kor nyelvhasználatának jellegzetessége. Ám ez a jelenség a palóc nyelvjárásra még napjainkban is jellemző, ezen a területen a *ki*, *aki* névmás az élettelenre is használatos. Levéltári iratok szövegeit elemezve az adatok azt mutatják, hogy ez a jelenség a 17. században is jelen volt a nógrádi, palóc vidéken működő írnokok nyelvhasználatában (Gréczi-Zsoldos 2002: 46–49, 2007: 108–115), holott már a kései ómagyar korban elindult a korábban univerzális használatú *ki* vonatkozó névmás specializálódása. A nyelvemlékek tanúsága alapján ekkor kezdenek kirajzolódni a *ki* és a *mi* funkciómegoszlásából adódó különbségek (G. Varga 1992: 525). Katalin apáca másolt szövegében csak a *ki* alakváltozatot találjuk meg.

- (7) *imadsagogy kÿket...* [imádságok, kiket]; *keserwsegegeknek ... kÿket...* [keserőségeknek, kiket]; *keserwsegegerth Kÿket...* [keserőségekért, kiket]; *imadsag kÿth...* [imádság, kit]; *Irgalmassagydat kÿknek...* [irgalmasságidat, kiknek]; *nÿaualÿakat kÿkket* [nyavalyákat, kiket]; *ajánlasodrol kÿuel...* [ajánlásodról, kivel]; *serelmedrevl kÿket...* [szerelmedről, kiket]; *soksagarol kÿkuel...* [sokságáról, kivel]; *karhozatÿt kÿuel...* [kárhozatit, kivel]; *lassusaga Kÿt...* [lassúsága, kit...]

5. Összefoglalás

A Gömör-kódex 8. kezének a Legéndről származó Katerina/Katalin/Kató személyével való azonosítása és a palóc nyelvjárási területhez kötése a nyelvjárástörténeti vizsgálatot követően megerősödni látszik. Az erős illabialitás, a különböző hangtani és alaktani sajátosságok, leginkább a *-val*, *-vel* rag hasonulatlansága, de egyéb nyelvhasználati jegyek is palócos jelleget mutatnak, és még ha szórványos adatunk is van egy-egy nyelvi jelenségre, annak ellent nem mondanak. Feltűnnek olyan nyelvi jegyek, amelyek nem bírnak erős lokalizációs értékkel, ugyanígy akadályt jelent, hogy nem lehet teljességgel egybevetni az ómagyar kori nyelvjárásokat a maival, mivel a korabeli állapot nem teljesen ugyanaz, mint a mai nyelvjárási helyzet. A nyelvemlékek lokalizálása fogódzók híján problematikus. Nehéz megállapítani, hogy milyen mértékben tartották tiszteletben a másolók az eredeti szövegek nyelvállapotát, s ilyenformán a lejegyzett szöveg milyen mértékben köthető a lejegyzőhöz. A normatörekvések felbukkanása a nyelvjárási sajátosságok kerüléséhez vezethet, az egyenetlen helyesírás és a változatos írásszokás az olvasatot olykor bizonytalanná teszi. A nehézségek ellenére mégis érdemes elvégeznünk a kódexek nyelvjáráshoz kötését, mivel a kódexek nyelvjárástörténeti feldolgozottsága igen hézagos, így ezzel még adós a nyelvjárástörténetírás.

Hivatkozások

- Balassa József 1891: Codexeink és a nyelvjárások. In *Hunfalvy Album*. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása, 5–12.
- Beöthy Zsolt 1896: *A magyar irodalom története* I–II. Budapest: Athenaeum.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Gerstner Károly 2018: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 103–128.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2002: Az élő és élettelen inkongruenciájának nyelvjárástörténeti vizsgálata. Adalékok az *aki* vonatkozó névmás történetéhez. In Gréczi-Zsoldos Enikő – Kovács Mária szerk.: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Miskolc: Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 46–49.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*. (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 52.) Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2016: Egy palóc település, Karancslapujtő generációinak nyelvhasználata a 21. század elején. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Generációk nyelve*. Tanulmányok. Budapest: ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék – Inter – MSZT, 365–372.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2017: Nyelvjárás és attitűd egy palóc faluban a XXI. század elején. In Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc szerk.: „...ahogy a csillag megy az égen...”. *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely: Savaria University Press, 113–120.
- Haader Lea 2004. A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128, 196–205.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna közléteszi, bevez.: *Gömör-kódex 1516*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Horger Antal 1897: Ráskai Lea nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* 26, I. rész: 193–202, II. rész: 245–251.
- Horvát István 1835. A' Magyar Nemzeti Museumnak 1516-dik évi Imádságos Könyve. *Tudományos Gyűjtemény* 10, 101–105.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai.
- Istvánffy Gyula 1894: Tréfás versikék. *Magyar Nyelvőr* 23: 284.
- Juhász Dezső 2011: A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és az idő dimenziójában. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 123–128.
- Juhász Dezső 2018: A nyelvjárások történetéből. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta, 314–349.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 355–410.
- MNYA. = Deme László – Imre Samu szerk. 1968–1976: *A magyar nyelvjárások atlasza* 1–6. Budapest: Akadémiai.

- A. Molnár Ferenc 2007: Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán. *Magyar Nyelv* 103, 149–163.
- Nagy Iván 1860: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal* 7. Pest: Ráth Mór kiadása.
- Papp Zsuzsanna 2001a: A kódex tartalma. In Haader Lea – Papp Zsuzsanna közléteszi, bevez.: *Gömör-kódex 1516*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 24–37.
- Papp Zsuzsanna 2001b: A kódex másolóinak írása és hangjelölése. In Haader Lea – Papp Zsuzsanna közléteszi, bevez.: *Gömör-kódex 1516*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 103–30.
- Pintér Sándor 1880: *A Palócokról*. Népismertető tanulmány. Budapest. (Hasonmás: 1995. Szécsény)
- Reguly Antal 1854/1994: *Magyarországi jegyzetek*. Szerk. és közreadja: Selmeczi Kovács Attila. Budapest: Néprajzi Múzeum.
- Sági István 1947: † Horger Antal. *Magyar Nyelv* 43, 71–77.
- Timár Kálmán 1930: Domonkos-rendi magyar kódexek. *Irodalomtörténeti Közlemények* 40/3, 265–276.
- G. Varga Gyöngyi 1992: A vonatkozó névmások. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai. 524–542.
- Volf György közléteszi 1882: *Régi magyar codexek: Debreczeny Codex. – Gömör Codex. = Nyelvemléktár* 11. Budapest: a Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 293–379.

„FÉLŐ, AZ ISTEN IS EL NE HAGYJON” PLEONASZTIKUS TAGADÁS A KÖZÉPMAGYARBAN¹

GUGÁN KATALIN

1. Bevezető

A pleonasztikus tagadás logikailag nem tekinthető tagadásnak: a tagadószó ilyen esetben nem változtatja meg annak a propozíciónak a polaritását, amelyben szerepel (Jin–Koenig 2019). Az alábbi középmagyar példák egyikében sem fejez ki tagadást az adott tagmondatban a *ne*, illetve a *nem*: Ádám számára a gyümölcs megevése, illetve illetése volt megtiltva, nem pedig a 'nem-evése /-illetése' (1), a vallomásrészlet pedig a Sipőcz Ferencné megbetegedése előtti időkre vonatkozik (2).

- (1) miképpen Ádámot nemcsak attúl tiltá, hogy a tudomány-fának gyümölcséből **ne** egyék, hanem (ha Éva anyánk nem hazudott) attúl is, hogy azt **ne** illesse. (Pázmány Péter, 1636)
- (2) sohasem hallotta, hogy valaki ellen fenyegetődött volna, és rossz híret sem hallotta azelőtt, minekelőtte Sipőcz Ferencné hirtelen betegségben **nem** esett volna. (Bosz. 296, 1755)²

Írásom célkitűzése elsődlegesen leíró jellegű: átfogó jellegű bemutatást kíván adni erről a jelenségről a Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017, tmk.ny-tud.hu) alapján. Emellett, ha óvatosan is, egy általánosabb jellegű megfigyelést is megfogalmaz, bár egyelőre inkább kérdésként, mint kijelentésként. A vizsgálat során ugyanis az derült ki, hogy a kategóriába vonható jelenségek morfoszintaktikai tulajdonságai meglehetősen különböznek egymástól a középmagyarban, és későbbi sorsuk is eltér egymástól, azaz az egyes környezetekben megfigyelhető minták a középmagyarban is különbözőek voltak, a mai magyarban is azok. Ez elvezet ahhoz a problémához, hogy mennyire lehet egységes, akár szintaktikai, akár szemantikai alapú leírást adni a pleonasztikus tagadásról, illetve van-e olyan morfoszintaktikai tulajdonság, amely a kategória egészére jellemző.

Dolgozatomban először áttekintem a jelenségre vonatkozó szakirodalmat, részletebben is bemutatva azt a megközelítést, melyet a dolgozatban magam is követek (2.), majd bemutatom a pleonasztikus tagadásra vonatkozó tipológiai megfigyeléseket, amelyek egyben a dolgozat által követett vizsgálati szempontok is (3.). Ezután hármas tagolásban következik a középmagyar kori adatok bemutatása. Az első egységben azokat az

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani írásom névtelen lektorának, hogy sok elgondolkodtató kérdést tett fel, és számos pontatlanságra mutatott rá. Igyekeztem mindezeket kijavítani, de ha mégis maradtak a cikkben következetlenségek, azért csak engem terhel felelősség. A kutatás az NKFIH FK 135186 sz., *Regiszterfüggetlen változatok a középmagyarban* c. projekt keretében zajlott. Emellett szeretném megköszönni a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatását.

² A Történeti magánéleti korpuszból származó példákat az egyszerűség kedvéért normalizált formájukban idézem.

előfordulásokat tekintem át, amelyekben a pleonasztikus tagadás (a továbbiakban: PT) olyan vonzatértékű mellékmondatban jelenik meg, amelynél a főmondati állítmány jelentése hívja elő a mellékmondatban a PT használatát (4.1.). A második egységben szintén alárendelt mellékmondatban jelenik meg a PT, de ezekben a mellékmondat kötőszava váltja ki a PT megjelenését (4.2.). A harmadik csoport jelentéstani egységet képez: ezek különböző megformáltságú konstrukciók, amelyeknek jelentése az, hogy egy adott esemény kis híján bekövetkezett, és ez a közös jelentés hívja elő a pleonasztikus tagadást (4.3.). A dolgozatot összegzés (5.) zárja.

2. A pleonasztikus tagadás funkciója

Arra a kérdésre, hogy mi motiválja a pleonasztikus tagadás megjelenését, az idők során többféle válasz született. Simonyi Zsigmond (1881: 78) azzal magyarázza, hogy bizonyos főmondati állítmányok³ mellett megjelenhet a pleonasztikus tagadás, hogy az adott igék „a főmondatból szintén átvonatkoztatják tagadó erejüket a mellékmondatra”. A jelenségre a pleonasztikus tagadás terminust használja, és egy lábjegyzetben felhívja a figyelmet az egyéb nyelvekben megfigyelhető párhuzamokra. Ezzel gyakorlatilag ellentétes Otto Jespersen (1917) elképzelése, aki úgy vélekedett, hogy a pleonasztikus tagadás azért bukkanhat fel olyan mellékmondatokban, amelyek egy tagadó jellegű / negatív értelmezésű főmondati ige (*tagad, tilt, akadályoz, kélti*) bővítményei, mert a mellékmondat ezekben az esetekben függetlenebb a főmondattól, a tagadás úgy jelenik meg, mintha nem lenne a környezetében a tagadó értelmű főmondat – ezért is vezeti be a *parataktikus tagadás* terminust. Van olyan értelmezés is, hogy a mellékmondati tagadószó és az annak megjelenését lehetővé tévő elem egyeztetési viszonyban van egymással, ezért is nincs a tagadószónak önálló tagadó értelmezése (Espinal 2000). Egy további szakirodalmi álláspont pedig az, hogy a pleonasztikus tagadás ugyan szemantikailag értelmezhető, de nem tagadásként, hanem más jelentést hordoz: azt fejezi ki, hogy a beszélő hogyan viszonyul az adott propozícióhoz, azaz modális jelentésű, és ez tükröződik abban is, hogy gyakran jelenik meg olyan módjelölőkkel, amelyek az adott nyelvben a tényellentétes (kontrafaktuális) értelmezést kódolják (Yoon 2011). Van továbbá olyan levezetés is, mely szerint a pleonasztikus tagadás csak abban különbözik a mondattagadástól, hogy más a hatóköre, és ennek következménye az eltérő értelmezés (Zovko Dinković – Ilc 2017).

A jelen dolgozat arra a megközelítésre épül, amely a beszédprodukciónak sajátosságaira alapozva ad funkcionális magyarázatot a pleonasztikus tagadás megjelenésére (Jin-Koenig 2019).⁴ Ez a tanulmány – hasonlóan a jelen dolgozathoz – a pleonasztikus tagadás lehetséges környezeteinek (l. alább) egy szűkebb, de épp ezért (bizonyos szempontból) koherensebb csoportjára fókuszál: azokra az esetekre, amikor van egy olyan lexikális elem, amely a pleonasztikus tagadás megjelenését kiváltja. A levezetés alapja a beszédtervezés azon sajátossága, hogy azok a jelentéselemek, amelyek egy mondat jelentéséből következnek, a beszédtervezés során aktiválódnak, és – hibaként – lexikalizálódhatnak. A szerzőpáros szerint a pleonasztikus tagadást kiváltó elemek esetében éppen

³ Felsorolásában a *tagad, akadályoz, tilt, őrizkedik, visszatart, lebeszél* igéket említi, és utal arra, hogy van még néhány, ezekkel rokon értelmű ige.

⁴ Simonyi feltételezése ezt az elképzelést tűnik megelőlegezni.

ez történik: azok is aktiválják a mellékmondatuk tagadó változatát, és ez magyarázza a magának a tagadóelemnek a megjelenését.

Mivel a hiba forrásának tekinthető szemantikai viszony eleve adott, állandó, az ilyen típusú tévesztés gyakoribb lehet, mint a más típusú beszédhibák, és ez elvezethet a pleonasztikus tagadás grammatikalizációjához. Egyes nyelvekben így a pleonasztikus tagadás erősen elsáncolttá válik, más nyelvekben sokkal kevésbé, de attól, hogy a pleonasztikus tagadás egy adott nyelvben nem jellemző a standard nyelvhasználatra, más, kevésbé formális regiszterekben ugyanazokban a környezetekben bukkanhat fel, mint a pleonasztikus tagadást a standardban is használó nyelvekben. A szerzőpáros hangsúlyozza, hogy ha a kutatás csak az elsáncolt esetekre fókuszál, akkor sokkal több megmagyarázhatatlan, idioszinkratikusnak tűnő különbséget talál a nyelvek között, mintha a pleonasztikus tagadás bármilyen jellegű megvalósulására irányulna a vizsgálat. Esetlegesség ugyanis nem abban van, hogy mely környezetekben fordulhat elő pleonasztikus tagadás, hanem abban, hogy ezek közül mely környezetekben válik egy adott nyelvben elsáncolttá a használata. Ez a megközelítés a jelen dolgozat esetében azért is szerencsés, mert így nemcsak a nyelvek közötti, hanem a nyelven belüli (akár egy szinkrón állapotban belüli, de regiszterek közötti, akár azonos regiszterek közötti diakrón) változatosságra is kézenfekvő magyarázattal szolgál.

Azok a kiváltóelemek, amelyek mellett a pleonasztikus tagadás megjelenhet, oly módon aktiválják egyszerre a vonzatuk állító és tagadó formáját, hogy a két ellentétes polaritású propozíció különböző világokban igaz. Ilyen kiváltóelemnek bizonyult például a TMK-ban a *fél* ige:

(3) Félő mindazonáltal, hogy addig valami ne történjék. (Zr. p. 20, 1641)

A szövegalkotó attól fél, hogy valamilyen támadás ér egy birtokot, tehát az 'addig valami történik' állítás azokban a lehetséges világokban igaz, amelyek konzisztensek a beszélő félelmével. A tagadott változat ('valami / semmi nem történik') pedig minden olyan lehetséges világban igaz, amelyek konzisztensek a beszélő vágyaival. Jin–Koenig (2019: 178) a kiváltóelemeket az alábbi nyolc csoportba sorolják.

predikátum	tagadó propozíció
FÉL	$\neg p$ azokban a világokban, amelyek konzisztensek X vágyaival
SAJNÁL	$\neg p$ azokban a világokban, amelyek konzisztensek X viselkedési elvárásaival
TAGAD	$\neg p$ azokban a világokban, amelyek konzisztensek X hitével
ELFELEJT	$\neg p$ az aktuális világunkban
MIELŐTT	$\neg p$ a referenciaidőben
LEHETETLEN	$\neg p$ minden elérhető világban
HACSAK	$\neg p$ a feltételezhető világokban
HASONLÍTÁS	$\neg A(Y, d')$

1. táblázat. A kiváltóelemek típusai és az általuk aktivált tagadó propozíció (Jin–Koenig 2019: 178)

A jelen dolgozattól a hasonlító szerkezetek vizsgálata kimarad, mert ezeket majd egy külön dolgozat keretében szeretném vizsgálni, az eredményeket az ómagyar kori kódexek szövegeivel összevetve. A többi predikátumtípus közül a FÉL, a TAGAD, a MIELŐTT, az ELFELEJT és a HACSAK csoportjára, azaz majdnem az összes lehetséges környezetre találtam példákat a vizsgálat alapját képező Történeti magánéleti korpuszban (a továbbiakban: TMK).

3. A pleonasztikus tagadás morfoszintaktikai jellemzői

Pleonasztikus tagadás elsősorban (ha nem is kizárólagosan) azokban a nyelvekben jelenik meg, melyekben tagadás szerinti egyeztetés is van (Yoon 2011: 1–13; az ebben a fejezetben olvasható ismérvek nagyrészt innen származnak). Sajátos jellemzője azonban, hogy – szemben a standard mondattagadással – a pleonasztikus tagadás maga nem vált ki tagadás szerinti egyeztetést. Mint arról fentebb már szó esett, körvonalazható, hogy milyen típusú környezetekben jelenik meg: a fent felsoroltakon kívül előfordulhat még főmondatokban is (kérdőszavas felkiáltó mondatok, meglepetést kifejező tagadó felkiáltó mondatok, ld. Halm–Huszár 2021), ezzel a típussal azonban a jelen dolgozat nem foglalkozik.

A pleonasztikus tagadásra jellemző, hogy ha több-kevesebb rendszerességgel megjelenik is egy bizonyos környezetben egy-egy nyelvben, használata igen ritkán kötelező az adott kontextusban. Korábban szintén említett tulajdonsága a nem-indikatívuszi móddal való együttes előfordulás. Érdekesség még, hogy megfigyelték azt is, hogy jellemző lehet rá a prozódiai jelöltség: a tipikus minta az, hogy – szemben a mondattagadással – a pleonasztikus tagadás hangsúlytalan. Emellett ha formailag is különbözik egy nyelvben a mondattagadás és a pleonasztikus tagadás, akkor az utóbbi általában rövidebb is.

Ezek a tulajdonságok állnak a jelen dolgozat középpontjában is, pontosabban azok a tulajdonságok, amelyek ezek közül a TMK anyagában relevánsnak bizonyultak. Az alábbiakban tehát – kiválóelemenkénti csoportosításban – az alábbi szempontokat fogom vizsgálni:

- a pleonasztikus tagadás megjelenése / elmaradása az adott környezetben (hiszen a PT szinte mindig opcionális);
- névmáshasználat a mellékmondatban: ha a mellékmondatban tagadó névmás fordul elő, az mindenképpen külön magyarázatot igényel, mert elviekben a pleonasztikus tagadás nem válthat ki tagadás szerinti egyeztetést, hiszen maga sem fejez ki tagadást;⁵
- módhasználat a mellékmondatban: jelölt-e ebből a szempontból is a mellékmondat, azaz az ige valamilyen nem indikatívuszi módban áll-e.⁶ A vizsgálati kérdés tehát

⁵ Ezzel szemben a határozatlan névmás előfordulása nem tekinthető automatikusan a PT diagnosztikus tulajdonságának, hiszen értelmezett tagadást tartalmazó mondatokban is előfordulhat határozatlan névmás: a *Válaki nem volt ott* éppúgy grammatikus, mint a *Senki nem volt ott*, csak az előbbi esetben a névmás specifikus értelmezésű, és nincs benne a tagadás hatókörében.

⁶ Feltételes módban vagy kötőmódban: a konjunktívusz kifejezése maga is egy grammatikai változó volt a korban, ezzel a két változattal, vö. Bácsi (2021).

az, hogy az adott környezetben a tényellentétesség jelölése jellemzően hogyan valósul meg: speciális módhasználattal, pleonasztikus tagadással, vagy akár a kettő együttesével.

Ezekon kívül még további két szempontot vettem fel. Az egyik ezek közül a főmondat polaritása. Ha a főmondat tagadó, annak kompozicionális értelmezéséből az következne, hogy a mellékmondatban ilyenkor nem jelenik meg a pleonasztikus tagadás. Abban a példában, hogy *Tagadám, hogy én nem szidogattam volna* (KBosz. 19., 1584), a beágyazott mondatban megjelenő pleonasztikus tagadást az motiválja, hogy $\neg p$ ('nem szidogattam') igaz azokban a világokban, amelyek konzisztensek p meggyőződésével. Az *azt nem tagadom* jelentése azonban állító (kontextustól függően 'állítom; tény; bevallom' stb). A *Hogy ne búsulnék rajta, azt nem tagadom* (Bark. 25., 1704) értelmezése tehát: 'Hogy búsulok rajta, azt bevallom / az tény', azaz, bár itt nincs arról szó, hogy bizonyos világokban a $\neg p$ (a nem búsulás) igaz, mégis megjelenik a PT. Sőt, azt is megfigyelték, hogy a tagadott főmondat mellékmondatában épp, hogy gyakrabban tűnhet fel a PT. Jin–Koenig (2019) ezt azzal magyarázzák, hogy ha a főmondat kérdő, vagy abban tagadás van, akkor ez önmagában is aktiválja a főmondat állító és tagadó változatát. Az állító változat előhívja a $\neg p$ -t, a tagadás viszont inkompatibilis lenne a $\neg p$ -vel, és ennek a kétféle aktiváltságnak az együttes, egymással versengő jelenléte vezethet ahhoz, hogy megjelenik a tulajdonképpen háromszoros tagadás. (A továbbiakban ezt a magyarázatot röviden csak beszédprodukción alapuló magyarázatnak hívom.) A vizsgált tényező ebben az esetben tehát az, hogy a főmondat tagadása milyen módon hat a PT megjelenésére: meggátolja-e azt (ez következne a főmondat kompozicionális értelmezéséből), vagy sem (ez van jobban összhangban a beszédprodukción alapuló megközelítéssel).

A másik tényező meglehetősen nyelvspecifikus, de összefüggésben van a PT prozódiai jelöltségével. Korábbi vizsgálataim szerint a korszak azon tagadó mondataiban, amelyekben igemódosító is van, jelentős többségben volt az igemódosító – tagadószó – ige (a továbbiakban: megszakított) szórend. A ma általánosan jellemző tagadószó – ige – igemódosító (azaz: fordított) szórend a középmagyarban feltételezésem szerint jelölt volt, nyomatékosabb tagadást fejezhetett ki, mint a korszakra általánosan jellemző megszakított szórendű változat (Gugán 2021). Mivel a pleonasztikus tagadás logikailag nem tagadás, arra számítottam, hogy ennek esetében nem várható a tagadás pragmatikailag motivált nyomatékosítása sem, tehát erre a csoportra a megszakított szórend kizárólagosságát vártam.

4. Pleonasztikus tagadás a Történeti magánéleti korpuszban

4.1. Pleonasztikus tagadás főmondati állítmányok mellékmondatában

A pleonasztikus tagadás iskolapéldája a *fél* ige lehetne. Ennek azon példái relevánsak a vizsgálat szempontjából, amelyben eseményként, mellékmondat formájában jelenik meg az alany félelmének forrása. Ez lehet *ha* vagy *hogy* kötőszóval bevezetett mellékmondat:

(4) Félek is, ha gaz hír lenne. (Bark. 103., 1706.)

(5) Mondanék én valamit, de nem merek, félek, hogy kiadtok. (Bosz. 333., 1754.)

A mellékmondatban megjelenő tagadás természetesen nem tekinthető automatikusan pleonasztikus tagadásnak: a (6)-os példában egyértelmű, hogy a mellékmondatban 'valódi' tagadás van. Érdekes ezt összevetni a (7)-es példával, amely pleonasztikus tagadást tartalmaz: a szövegalkotó a hagymáztól fél, nem annak hiányától; a tagadás – hasonlóan a (3)-as példához – azokban a világokban értelmezhető, amelyek a beszélő vágyaival vannak összhangban.

- (6) Igen követem a méltóságos gróf urat, hogy ilyen csekély módon írhatok most; sietek, félek, hogy a posta nem várakozik. (Peregr. 1. 160., 1721)
- (7) Továbbá a Lenora még most is beteg, félek, hogy a hagymáz ne legyen rajta. (Svetk. 115., 1568)

Már ez a két példa is tükrözi, hogy a kétféle tagadás ebben a környezetben más-más móddal jár együtt. Az adatok összesítése azt mutatta, hogy pleonasztikus tagadás esetén teljesen általános a kötómód használata: a 27 esetből 26-ban ez fordult elő.⁷ Ezzel szemben amikor értelmezett tagadás van a mellékmondatban, a jelölt mód használata egyáltalán nem jellemző: a 16 esetből 15-ban indikatívusszal találkozhatunk.⁸ Ez összevethető azzal is, hogy a jelölt módhasználat így jobban jellemzi az állító mellékmondatokat (a 98 példából 10 esetben van kötómód, 9 esetben feltételes mód), mint a logikai tagadást tartalmazó mellékmondatokat. A PT-t tartalmazó mellékmondatban nem fordult elő tagadó névmás (határozatlan névmásra két példa van, ld. pl. (3)).

A *fél* példája azt is látványosan mutatja, hogy mekkora szerepet játszik az elsáncoltság. A főmondati predikátum alakját tekintve ugyanis izgalmas kép rajzolódik ki arról, hogy az opcionálisan megjelenő pleonasztikus tagadás milyen alakváltozatok mellett jelenik meg gyakrabban.

	állító mm.	tagadó mm.	PT	?PT	nehogy	netalán	össz.
<i>fél</i> (finit alakok)	98	15	11	2	0	4	130
<i>félő</i>	7	0	17	0	2	0	26
<i>félvén</i>	8	1	0	0	0	0	9

2. táblázat. A mellékmondatok típusai a *fél* főmondati állítmány mellett, annak megformáltsága szerinti bontásban

Azokban az esetekben, amikor a főmondati predikátum a *fél* ige finit alakja, a mellékmondatokban megjelenő tagadás 15 esetben egyértelműen értelmezett tagadás, két esetben pedig nincs elegendő kontextus ahhoz, hogy egyértelműen eldönthető legyen

⁷ Emellett egy példa van feltételes módra, azaz a jelölt modalitás akár 100%-ban jellemző lehet erre a csoportra.

⁸ A 16 példából háromban mondatrészttagadás van, nem pedig mondattagadás; ezek egyikében fordul elő feltételes mód is: *félnek azon, hogy amit itt elhagynék, nem mindjárt találnám fel Hollandiába'* (Peregr. 1. 82., 1718).

a mondat értelmezése.⁹ A PT számára tehát az ige vonzataként megjelenő 109 egyéb mellékmondat lehetne olyan környezet, amelyben megjelenhetne, de ténylegesen mindössze 11-ben jelenik meg (10,1%).¹⁰ Ha ezt az adatmennyiséget kibővítjük a *netalán* PT-környezetben történő előfordulásaival, amelyek szintén magukban foglalják a(z itt értelmezetlen) tagadást, a gyakoriság akkor sem ugrik meg drámaian (15/113; 13,3%).

(8) félek rajta, netalán az úrnak küldött leveleim közül is elvesztenek. (Peregr. 1. 120, 1732)¹¹

Ha azonban a főmondati predikátum folyamatos melléknévi igenév, a pleonasztikus tagadás esetei többségben vannak (70,8%).¹² A határozói igenévi alak csak az összehasonlíthatóság kedvéért került be a táblázatba, emellett egyáltalán nem jelenik meg pleonasztikus tagadás. A főmondati predikátum morfológiai megformáltsága tehát döntő tényezőnek tűnik, a pleonasztikus tagadás a *félő* mellékmondatában jóval gyakoribb, mint más finit vagy nemfinit alakváltozat mellett.

A *fél* esetében a főmondat állító vagy tagadó volta, úgy tűnik, nem játszik szerepet a PT használatában: a 167 példából mindössze 8 esetben van tagadás a főmondatban, ezek egyikében sincs tagadás a mellékmondatban.

Szemantikailag ugyanehhez a csoporthoz tartozik, de csak egy példát találtam arra az esetre, amikor úgy fordul elő PT, hogy két rokon értelmű ige, a *fél* és a *tart* mellevendelt viszonyban van, és a mellékmondat közös bővítményük is lehet.

(9) sokan féltek, és tartottak csornai lakosok közül Rác Órzsétől, hogy valami ne történjék rajtuk ezen fent előszámlált hírekre nézve. (Bosz. 292., 1745)

A *tart* igeire önmagában, illetve az ugyanebbe a csoportba tartozó (*meg*)*oltalmaz* igeire is kevesebb az adat, mint a *fél*-re, de ugyanolyan szórványosan jelenik meg a PT, mint a finit *fél* ige környezetében (*tart*: 21 releváns adat, 2 PT-vel; (*meg*)*oltalmaz*: 5 releváns adat, 2 PT-vel):

(10) talán attól tartanak, a sok gyakor való odaszaladás és nyereségvételnék ők ne adják meg az árát. (Zr. p. 316, 1647)

(11) ha az Úristen attól megoltalmazna, hogy a földünket el nem venné, kitől igen félek is (Bark. 188., 1708)

⁹ Az egyik ilyen mondat például számozva, egy felsorolás elemeként jelenik meg, tehát sem előtte, sem utána nincs hozzá kapcsolódó szöveg, ami az értelmezést megkönnyítené: *Az asszony – Kun Istvánné asszonyom – ígérte volt gráciáját Sorostélyon, melyet Szilágyi uramnak is mondtam és Bogáthi János uram-, de félek, hogy a kamara nem léte fiainak, ha elüti* (Peregr. 1. 50, 1715).

¹⁰ Általában mondattagadásként, egy esetben mondatrészttagadásként: *Félek, ne Ikarust kellessék nem a kevélység, hanem a költségtelenség miá követnem* (Peregr. 1. 107, 1728).

¹¹ Vö: *Tovább nem terhelem elmédet sok írással, édes Évicskám, nem talántán ezzel is bántás[t] tettem, félek* (Szépir. 9., 735, 1660).

¹² A *nehogy*-okat is beleszámítva pedig 73,1%. Értelmezett tagadás itt nem fordult elő.

A TAGAD-csoporthoz tartozó igék közül a névadó *tagad* egyből ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre is, hogy mennyire eltérő tulajdonságokkal jelentkezhet a pleonasztikus tagadás (legalábbis ebben a korpuszban). Az kétségtelen, hogy a *tagad* melletti tagadó mellékmondatokban a gyűjtött példákban nem értelmeződik a tagadás:

(12) Vörös Péter mondta, hogy vasvilla is volt a szekeren, azt is állítsák elő, a fatens férje pedig tagadta, hogy nem volt villa rajta.

(A fatens férje azt tagadta, hogy volt villa a szekéren, nem pedig azt, hogy nem volt – ami ekvivalens lenne azzal, hogy azt állította, hogy volt rajta villa.)

Szintén érvényes erre a csoportra a PT opcionálitása: állító főmondat mellett kicsit nagyobb arányban (20/30), tagadó főmondatok mellett ritkábban (5/15), de ugyancsak előfordul a PT.

(13) nem is tagadhatod, hogy édesanyád nem volnék. (LobkPopp. 1633)

(Írja az édesanya a fiának.)

Használata tehát – különösen állító főmondat mellett – gyakori, de nem kötelező; a főmondat tagadása pedig ritkábbá teszi ugyan, de nem zárja ki a pleonasztikus tagadás használatát. Ez alátámasztja a beszédprodukción alapuló megközelítést (l. 3.).

Kevésbé jellemző erre a környezetre a kötómód használata (állító főmondatok mellett 12/30, tagadó főmondatok mellett 4/15), az viszont megállapítható, hogy valamilyen módon (azaz vagy pleonasztikus tagadással, vagy speciális móddal, vagy mindkettővel) a *tagad* szinte valamennyi mellékmondata jelölt (29/30). A tagadott *tagad*-ra ez sokkal kevésbé jellemző (5/15).

Megfigyelhető azonban két olyan tulajdonság is, amelyet PT esetén nem várunk. Az egyik ezek közül a tagadó névmások használata, azaz a tagadás szerinti egyeztetés a mellékmondatban (14), a másik pedig a szórendi variáció megjelenése: a mellékmondatban egyaránt előfordult megszakított és fordított szórendű tagadás (15 a, b).

(14) Akkor tagadta ugyan, hogy nem cselekedett semmit. (Bosz. 277, 1741.)

(15a) De a szolgáló tagadta, hogy meg nem látta. (Bosz. 502., 1703.)

(15b) Tagadta ugyan elsőbben, hogy ő nem vesztette meg. (Bosz. 290., 1745)

A (16a-b) példapár kivételesen nem a TMK-ból van, hanem egy jegyzőkönyv két különböző változatából;¹³ ugyanez a szituációt egy későbbi jegyzőkönyvben is felidézik (16c):

(16a) I. tanú: monda és felele Mu'sa Ersébeth: De hogy tettem Komám Ur' (Varga 2022)

(16b) II. tanú: ezekre Musa Ersébeth egyebet nem felelt, tsak hogy seprőt oda nem tette, tagatta (Varga 2022)

(16c) Bizony seprút tettél te addig melléje. Mondá Muzsa Erzsébet: Dehogy tettem, komámuram! (Bosz. 348., 1753)

¹³ Hálásan köszönöm Varga Mónikának a remek példapárt.

A (16a és c) példákban állító értelmű az idézetbevezető, és mellette egyenes idézetként jelenik meg a mellékmondat. A (16b) példában ugyanezt a jelenetet már úgy adják vissza, hogy benne az idézet függő idézetként jelenik meg, azaz magán viseli annak grammatikai jellemzőit (személyeltolódás, kötőszó), ugyanakkor polarításában nem igazodik a főmondat állítmányához.¹⁴ Mintha a *tagad* fenti példáiban a pleonasztikus tagadás atipikus tulajdonságai azt sugallnák, hogy ebben az esetben Jespersen magyarázata írja le jól a jelenséget: a tagadó értelmű idézetbevezető és a tagadott mellékmondat független(ebb)nek tűnik egymástól, a bennük lévő tagadás külön-külön értelmeződik, és a mellékmondati tagadás tulajdonságai nem különböznek a főmondati tagadás jellemzőitől (szórendi variáció, tagadás szerinti egyeztetés).

Ugyanebbe a szemantikai csoportba tartozik a *kétli / kételkedik* igepár. Az előbbire 39 releváns példa található, ugyanakkor mindegyik tagadó főmondatban fordul elő. Így az nem tárható fel, hogy a főmondati tagadás milyen irányban módosítja a mellékmondati PT megjelenését (teljesen meggátolja, ritkábbá teszi, vagy éppen gyakoribbá). Az azonban, hogy két esetben tagadó főmondat mellett is megjelenik a PT a mellékmondatban,¹⁵ egyrészt arra enged következtetni, hogy ez a predikátum is kiválthatta a korszakban a PT-t, illetve ismét a beszédprodukciónak megközelítést támasztja alá. A *kétli* esetében – szemben a *tagad*-dal – nem jöhet számításba a parataxis-magyarázat, azaz hogy a tagadás jelentését a mellékmondat függetlenebb jellege magyarázza, hiszen itt nem idézetbevezető az ige.

(17) De azt nem kétlem, hogy Kegyelmed hamarabb meg nem csináltatná. (Bark. 150, 1706)

A *kételkedik* esetében jóval kevesebb a dolgozat szempontjából vizsgálható adat, viszont egyaránt vannak közöttük állító és tagadó főmondatú előfordulások. A PT mindhárom előfordulása tagadó főmondat vonzatában jelenik meg, ismét csak azt támasztja alá, hogy a beszédprodukción alapozó magyarázatnak is van létjogosultsága:

(18) De az iránt is mi koncernál, mi nem, közönségesen deklarálta, nem lehet kételkedni benne, hogy nem istenes lelkiismeretű. (Kár. 173., 1719)¹⁶

¹⁴ Talán lehetséges egy olyan értelmezés is, hogy a mellékmondat nem a mögötte álló *tagadta* igéhez tartozik, hanem egy előtte álló, elliptikus főmondathoz: *egyebet nem felelt, csak ~~felelt~~ felelt-e-hogy...*. Ebben az esetben a *tagadta* viszonya az előzményekhez kérdéses, de a rajta lévő tárgyi egyeztetés azt sugallja, hogy ez van szintaktikai viszonyban a mellékmondatdal.

¹⁵ Emellett két olyan mellékmondat is van, melyben feltehetően értelmezett a tagadás.

¹⁶ Azt, hogy itt pleonasztikus tagadással állunk szembe, a szövegkörnyezet teszi viszonylag egyértelművé, ez ugyanis az előző mondat: *Egyszóval mindennemű dolgait, diszpozícióit világosan előmbe adta, s velem kommunikálván rekkommendálta, éppen csak magunk iránt való intencióját, vagyis diszpozícióját hogy ki nem nyilatkoztatta.*

A *tilt* ige besorolása, úgy gondolom, nem teljesen egyértelmű: a sokat idézett szerzőpáros a FÉL csoportjába sorolja, de a példák alapján (1) ugyanúgy megvan az idézet-bevezető jellege is, mint a *tagad*-nak: azaz a mellékmondatban megjelenő tagadást az is magyarázhatja, hogy ebben az esetben egy olyan függő idézetről van szó, amely polaritás szempontjából nincs egyeztetve a főmondattal. A 18 példa közül 16 esetben megjelenik a PT, a kötőmód használata pedig a mellékmondatok általános jellemzője ebben a csoportban. Egyetlen példa van tagadó főmondatra, de a mellékmondatban itt is szerepel a PT (19), és ebben az esetben van kérdő főmondat melletti PT is (20).

- (19) Én nem tiltalak, h[o]gy oda alá ne menjél a jószágba, de csak ezt mondom, hogy ilyen időbe' nem illik odajárnod, (Svet. 2., 1538)
 (20) Megtiltassam-e, hogy ne vegyék? (Bark. 184., 1708)¹⁷

A PT-t tartalmazó mellékmondatokban általánosnak tűnik a tagadás szerinti egyeztetés használata: az ezt tartalmazó példák száma 7 (21), egy ellenpéldával (22). Nagyon kevés az igemódosítót is tartalmazó példa, ezek mind megszakított szórendűek (23).

- (21) megtilták, hogy soha efelől ne szóljak. (KBosz. 25., 1584)
 (22) azt is tiltják tőlünk, hogy valahova valaki javára ne írjunk. (Peregr1. 49., 1715)
 (23) Én tiltottam, hogy meg ne egye. (Bosz. 41., 1724)

Az egyelőre eseti jelleggel végzett adatgyűjtés más regiszterből származó szövegekből azt mutatja, hogy a pleonasztikus tagadás használata a *tilt* ige melletti mellékmondatban kifejezetten rutinszerű (azaz elsáncolt) lehetett a korszakban, használata ugyanis a formális regiszterekben – hasonló tulajdonságokkal – szintén gyakori (l. pl. a dolgozatban idézett első példát Pázmánytól).

A főmondati predikátumok utolsó bemutatandó esete az *elmúlat* ige, mely az EL-FELEJT csoportot képviseli. Ennek előfordulásai – hasonlóan a *kétli*-hez – mindig tagadó főmondatban találhatók (*elmúlatom* 'nem teszem meg' → *el nem múlatom* 'megteszem'). A korpuszban 24 olyan példát találtam, amikor az igének *hogy*-kötőszós tárgyi mellékmondata van,¹⁸ s egy kivétellel (24) mindegyikben megjelenik a PT (25).

- (24) Nem akarám elmúlatnom, hogy kegyelmedet ezen alkalmatossággal levelem által meglátogassam (Zr. p. 110, 1648)
 (25) ezzel az alkalmatossággal el nem akartam múlatnom, hogy levelem által kegyelmedet meg ne látogassam (Zr. p. 83, 1645)

¹⁷ Szöveggörnyezet: *A zlotyt egy német forintba' vettem Károlyba' a kocsmán, minthogy a vásárba' kikiáltották, kegyelmedtől is hallottam sokszor, hogy a dicába' is elveszik.*

¹⁸ Emellett a predikátum mellett legalább ennyire jellemző a nemfinit mellékmondat (38 példa van rá), ezekben azonban sosem jelenik meg pleonasztikus tagadás, pedig elviekben ugyanúgy előfordulhatna (Jin–Koenig 2019: 160); pl. *ne is múlassa el a szegény szolgáját s atyafiát meglátogatni* (Zr. p. 266, 1640 előtt).

A PT-t tartalmazó mondatokban mindig van valamilyen módjelölő elem, s ez többségében kötőmód (mint az idézett példákban is), de nem szörványos a feltételes mód sem (6/24). A tagadás szerinti egyeztetés kérdése ebben a környezetben – adatok hiányában – nem vizsgálható.

4.2. Pleonasztikus tagadás bizonyos mellékmondatokban

Az egyik olyan kötőszó, amely mellett – az összehasonlító vizsgálatok alapján – számítani lehetne a pleonasztikus tagadás megjelenésére, a *mielőtt* (a vizsgált korszakban jellemzően: *minek előtte*). Valóban elő is fordul ennek környezetében a pleonasztikus tagadás, de nem kifejezetten gyakran (23/126). Feltűnő volt, hogy bár nem ritka ez a kötőszó a nemesi levelekben sem (48 előfordulás, szemben a boszorkányperekből származó 78 adattal), a pleonasztikus tagadás összes előfordulása a boszorkányperekhez köthető, azaz ebben az esetben talán a társadalmi státusz is tényező lehet.

A főmondat állító vagy tagadó volta ezzel szemben nem tűnik annak.¹⁹ A mellékmondat jellemzői közül kettő megfelel annak, amit a pleonasztikus tagadásra jellemző környezettől várnánk: a mellékmondatok kivétel nélkül megszakított szórendűek, és a speciális módhasználat is igen jellemző, bár ez ebben az esetben elsősorban feltételes módot jelent, nem pedig kötőmódot. A harmadik vizsgált tulajdonság azonban rácsúfol a várakozásokra: a mellékmondatban megjelenik a tagadás szerinti egyeztetés.

(26) még minekelőtte semmi törvénye nem volt (Bosz. 56., 1706)

(27) Hallottam a nézőasszony szájából, minekelőtte semmit nem jelentettem neki, mesterségét megöntvén, hogy Harcsáné evett meg (Bosz. 27., 1715)

A második gyanúba fogható kötőszócsalád a *míg* és szinonimái. Ez messze a legnépesebb csoport, az ide vonható kötőszavakra 911 találatot kaptam a következő megoszlásban: *míg* (798), *valamíg* (55), *amíg* (41), *mígnem* (6). A főbb eredményeket az áttekinthetőség kedvéért az alábbi táblázatban összegzem.

	<i>míg</i>	<i>valamíg</i>	<i>amíg</i>	<i>mígnem</i>
PT megjelenése	35,7%	73,22%	18,00%	(2!)
nem-indikatívuszi mód használati aránya	5,5%	3,64%	1,96%	(2)
PT: megszakított minta	általános	általános	általános	(van ellenpélda)
tagadás szerinti egyeztetés	nincs	n.a.	n.a.	n.a.

3. táblázat. A *míg* kötőszóval és változataival bevezetett mellékmondatok jellemzői

¹⁹ Egy később vizsgálandó, további tényező lehet az, hogy mennyire befolyásolja a pleonasztikus tagadás megjelenését az, hogy a tagadó főmondat megelőzi-e, vagy követi a mellékmondatot.

Mint látható, a PT megjelenésében nagyok a különbségek a szinonim kötőszavak között. E kötőszócsoport esetében a pleonasztikus tagadásnak a mondat aspektuális értelmezésében van szerepe: az igekötővel vagy más igemódosítóval telikussá (és ezzel együtt befejezetté) tett eredmény- és teljesítményigéket a tagadószó „visszaalakítja” folyamattá (vö. Piñón 1991). Az állapotigék és a cselekvések mellett így kevésbé motivált a PT megjelenése (illetve itt nagyobb az esélye az értelmezett tagadásnak). Úgy tűnik, hogy a *valamíg* sokkal gyakrabban fordul elő együtt az utóbbi csoporttal (27), az *amíg* pedig állapotigékkel és cselekvésekkel (28) – a *míg* pedig bármilyen típusú igével (29a, b).

(27) Sárkány Pál is aszerint mondja, hogy igaz próba, valamíg ötlet meg nem próbálják a vízen. (Bosz. 184., 1714)

(28) Egyszóval sok szörnyű kínokat szenvedett, amíg ekképpen győörték, nem szólhattott, (Bosz. 293., 1745)

(29a) Örökké azt kiáltotta, míg élt. (Bosz. 41., 1724)

(29b) mert nem halhat addig meg, míg engem meg nem követ, (Bosz. 61., 1716)

Abban azonban egységes ez a csoport, hogy a nem indikatívuszi móddal való együttes előfordulás itt nem jellemző, azaz erről a csoportról aligha állítható, hogy a pleonasztikus tagadásnak köze lenne bármilyen beszélői viszonyuláshoz. Szintén jellemző, hogy a tagadó szórendben itt nincs variáció, általánosan jellemző a megszakított szórend.

Tekintettel a roppant nagyszámú példára, arra nem volt lehetőségem, hogy a teljes csoportot átnézzem abból a szempontból, hogy a főmondat polaritása pontosan hogyan hat a mellékmondatban a pleonasztikus tagadás megjelenésére. Egy részahalmazt azonban, az igekötőt és tagadószt tartalmazó *míg*-es mondatokat megvizsgáltam ebből a szempontból is, és ez egyértelműen mutatja a tényező fontosságát. Abban az esetben ugyanis, ha a főmondat állító (N=151), 38,4% a PT előfordulási aránya, de 94,3%, ha a főmondat tagadó (N=105).

A csoport kakukktojása a *mígnem*, amely a csekély elemszám ellenére több ellenpéldát produkált, mint a többi, lényegesen gyakoribb típus. Eleve figyelemre méltó, hogy a tagadószt is tartalmazó kötőszó mellett megjelenhet még egyszer a tagadószó is (30a); van példa fordított szórendre úgy, hogy a tagadószó a kötőszó része (30b), és jelölt módhasználatra is (30c):

(30a) mígnem Kós Andrásné sok kérésére meg nem kérelték, és meg nem orvosoltatták vele. (Bosz. 13., 1724)

(30b) Mígnem egy nap mentem el kaszálni, és új kenyérig, azután úgy gyógyultam meg. (Bosz. 554., 1629)

(30c) és mígnem hazaérkezne Gulyás Márton, a falu végén az utcán azon ócska boronát egyik karótól a másikig háromszor kellett keresztülvonni. (Bosz. 338, 1762.)

Ez a kötőszócsalád (is) mindenképpen további vizsgálatot igényel. Fontos lenne annak a feltárása, hogy pontosan milyen (de feltehetően a tagmondat aspektuális értelmezésétől függő) tényező befolyásolja a tagadószó használatát, mennyire hat ugyanerre a főmondati tagadószó, valamint a tagmondatok sorrendje, és egyáltalán mennyire lehet

ebben az esetben tisztán megkülönböztetni a logikailag értelmezett és a pleonasztikus tagadást. Nyelvtörténeti szempontból az is érdekes kérdés, hogy a közép-európai nyelvekre jellemző ’mialatt’ / ’amíg’ (’while’ / ’until’) homonímia hogyan alakult ki a magyarban (Wälchli 2018), és hogy a kódexirodalomban mik a jellemzői ugyanennek a csoportnak – feltehetően a kötőszavak például egészen más arányban oszlanak meg.

Az utolsó ide vonható kötőszó a *hacsak* – melynek esetében azonban maga az idevonhatóság is kérdéses. Az ezzel a kötőszóval kezdődő feltételes mellékmondat azt az egyetlen kivételt tartalmazza, amelynek esetében a következmény (ami általában a jellemzőnek, normálisnak tekinthető tényállás) nem áll fenn, így tehát kérdés, hogy tekinthető-e a tagadás itt logikailag nem értelmezett műveletnek. Nemcsak összehasonlító nyelvészeti érvek szólnak azonban amellett, hogy ebben a környezetben is érdemes pleonasztikus tagadásra gyanakodni, a magyarban is mutat olyan tulajdonságokat, amelyeknek alapján ez pleonasztikus tagadásnak tekinthető, ilyen például a névmáshasználat (részletesen l. Huszár 2021).

A pleonasztikus tagadás ebben a csoportban szinte kötelező (31a), alig fordulnak elő ellenpéldák (31b; 21/190). A nem indikatívuszi móddal való együttes előfordulás nem gyakori, de előfordul (11/169), a határozatlan névmás használata – a kevés releváns példa alapján, úgy tűnik – általános (5/5), a megszakított szórendű tagadás nagyon gyakori (83/91).

(31a) Nincs mihez szabni mértéket, azért, Szívem, hacsak valami veszély meg nem gátolja, minél hamarabb elvárom. (Bark. 63., 1705)

(31b) Másként módját éppen nem látom, még pénzér[t] szekeret sem lehetne most kapni, hacsak valami módot lelek. (Bark. 253., 1710)

Ismét csak azt láthatjuk tehát, hogy a pleonasztikus tagadás bizonyos jellemzői érvényesülnek, más jellemzők nem. Mielőtt azonban összevetném a különböző környezeteket, melyekben pleonasztikus tagadás előfordult, még röviden egy utolsó típus bemutatására is sor kerül: ebben különböző megformáltságú elemek szerepelnek, melyeknek közös tulajdonsága, hogy azt fejezik ki, kevésen múlt egy adott esemény bekövetkezése.

4.3. Pleonasztikus tagadás a ’kis híján’-csoportban²⁰

A ’kis híján’-csoport a fenti szemantikai osztályozás szerint az ELFELEJT csoportba tartozna. Az ide tartozó predikátumok esetében az aktiválja a propozíció tagadó formában történő megjelenését, hogy a való világban az adott propozíció tagadott változata igaz. (Ha valaki elfelejti bevenni a gyógyszerét, akkor a való világban nem vette be a gyógyszerét). A ’csaknem’-csoport jelentésében emellett az a mozzanat is benne van, hogy a való világtól minimálisan különböző világokban azonban a propozíció igaz.

²⁰ Erről a csoportról egy korábbi tanulmányban írtam már (Gugán 2021); részben ezért, részben pedig a terjedelmi korlátok miatt az itt olvasható áttekintés vázlatos jellegű. A *majdnem*-ről egy formális szemantikai, diakrón levezetést is tartalmazó másik levezetés is olvasható, melyben a pleonasztikus tagadást a mirativitással hozza összefüggésbe a szerző (Halm 2019).

A kissé körülményes ’kis híján’-csoport megnevezést az indokolja, hogy ebbe nagyon hasonló jelentésű, de egészen különböző morfológiai megformáltságú elemek tartoznak a *csak*-ot tartalmazó főmondat + *hogy*-kötőszós mellékmondatról (32) a különféle elliptikus mellékmondatokon (33) át a pusztá partikuláig (34), de ugyanaz a jelentés váltja ki a pleonasztikus tagadást. A partikula és a (pleonasztikus) tagadószó összeolvadását azok a környezetek teszik lehetővé, ahol nincs a mondatban igemódosító, így tehát a két elem közvetlenül szomszédos, és megtörténhet a szeretlen összetételen keresztül a lexikalizáció. Az utolsó példa ennek megtörténtét illusztrálja: ebben már a *csaknem* mögött egyenes szórendben áll az igemódosító és az ige (35).

- (32) Az meggyógyulván, az orrába szállt és a fejébe’n a fájdalom, s most is sokszor megtelvén az orra lyuka, csak kevésbe múlik, hogy meg nem fül. (Bosz. 451., 1755)
- (33) És azon napra virradólag a fejem úgy megdagada, hogy kevés, hogy meg nem halék. (KBosz. 24., 1584)
- (34) És úgy megköte, hogy csak meg nem halék. (Bosz. 15., 1591)
- (35) De az asszony ebben sem fogadta szavát, és azért annyira lett, hogy csaknem megbolondult. (Bosz. 296., 1755)

A *csak*-kal szemben a *majd*-nak önmagában is megvan a ’szinte, kishíján’ jelentése, és épp ez a jelentés a felelős a pleonasztikus tagadás megjelenéséért. Az alábbi példapár jól mutatja a PT opcionális jellegét:

- (36) Azonban hazaérkezett Bekéné, mondja az ura: „Hol hordoz az ördög mindenkor, majd meghal a gyermek éhel.” (Bosz. 1a., 1736)
- (37) Hallotta e fatens Lovas Páltól, hogy feleségét Királyné majd meg nem ölte. (Bosz. 322., 1740)

A *majdnem* lexikalizációja feltehetően ugyanúgy zajlott le, mint a *csaknem*-é, de feltehetően később, mint a *csaknem*. A TMK-ban szereplő alábbi adat azonban korábbi, mint az EWUng-ban adatolt első előfordulás (38).

- (38) olyan nyavalya támadt a kezén, hogy egész öt hétig le sem bocsáthatta a kezit, s majdnem általszakadt a csuklóban (Bosz. 94., 1744–1750)

5. Összegzés és kitekintés

A fentiekben áttekintettem, hogy a Történeti magánéleti korpuszban milyen esetekben fordul elő pleonasztikus tagadás. Bár a dolgozat leíró jellegéből következne a teljességre törekvés, egyáltalán nem kizárható,²¹ hogy bukkannak még majd fel olyan főmondati predikátumok, amelyekre kisebb gyakorisággal, de jellemző a PT megjelenése. Az alábbi táblázat összegzi a gyakoribb típusok főbb jellemzőit.

²¹ Már csak azért sem, mert a vizsgálat egy zárt korpusz alapján történt.

	PT ²²	mód PT-környezetben	tagadott főmondat mint tényező	tagadás szerinti egyeztetés	szórend
<i>fél</i>	10/108	jelölt (conj)	–	nincs	megszakított
<i>félő</i>	19/26	jelölt (conj)	–	nincs	megszakított
<i>tagad</i>	20/30	+/-	+	van	megsz. és ford.
<i>nem tagad</i>	5/15	jelölt (cond)	(PT ritkább)		
<i>kétli</i>	2/37	jelölt (cond)	csak tagadó főmondat	n.a.	megszakított
<i>kételkedik</i>	3/7	+/- jelölt (cond)	+(PT gyakoribb)	n.a.	megszakított
<i>tilt</i>	16/18	jelölt (conj)	n.a.	van	megszakított
<i>elmúlat</i>	23/24	jelölt (conj/cond)	csak tagadó főmondat	n.a.	megszakított
<i>minek előtte</i>	22/126	jelölt (cond)	–	van	megszakított
<i>míg</i>	285/798	nagyon ritkán jelölt (cond)	+(PT gyakoribb)	nincs	megszakított
<i>hacsak</i>	169/190	ritkán (cond)	– ²³	nincs	nagyrészt megszakított

4. táblázat. A különböző PT-környezetek vizsgált tulajdonságainak összességé

A táblázat azt mutatja, hogy a pleonasztikus tagadás használatát kiváltó különféle környezetekben eltérő mintázatokban jelennek meg a különböző potenciális jellemzők: az egyes környezetek inkább „családi hasonlóságot” mutatnak, mint homogenitást. A legkevésbé a *tagad* és a *tilt* ige környezetére jellemzőek a PT-tulajdonságok, itt azonban egy másik motiváló tényező is szerepet játszhat a mellékmondati tagadószó megjelenésében: a mellékmondat ezekben az esetekben értelmezhető úgy is, mint függő idézet, amelyben azonban elmarad a mellékmondat polaritás szerinti egyeztetése a főmondati predikátummal. Ebben az esetben tehát Jespersen megközelítésével is lehet magyarázni a tagadószó felbukkanását a mellékmondatban (parataktikus tagadás).

Az azonos szemantikai csoportba tartozó elemek is mutathatnak igen különböző tulajdonságokat, ennek leginkább szembeötlő példája az egyaránt a MIELŐTT csoportba tartozó *míg* és *minek előtte*. Az előbbiben megjelenik a tagadás szerinti egyeztetés, viszont jellemző a nem indikatívuszi mód használata; az utóbbinál ennek épp a fordítottja jelenik meg. Yoon (2011) azon megfigyelése, hogy a pleonasztikus tagadás olyan kör-

²² Megjelenés / lehetséges környezet formában.

²³ Ezt a szempontot a *hacsak* esetében nem vizsgáltam (a pleonasztikus tagadás a kategóriára magára jellemző, az esetek 89,1%-ában fordul elő).

nyezetekben jelenik meg, amelyben a konjunktívusz is meg szokott jelenni, szinte minden itt vizsgált grammatikai kontextusra érvényes, kivéve a *hacsak* és a *míg* kötőszavakkal bevezetett tagmondatokat.

Az elsáncoltság, illetve általában véve a beszédprodukción alapuló magyarázat jelentőségét jól mutatja, hogy van olyan ige, melynél szinte rutinszerű a pleonasztikus tagadás használata (*el nem múlat*), de a *fél* esetében csak annak melléknévi igenévi alakjára jellemző ugyanez.

Bár mai magyar anyagon nem végeztem korpuszkutatást, úgy tűnik, a kategóriák különbségeit az is alátámasztja, hogy az egyes típusok mai megfelelői is különbözőek: a *fél* mellékmondatából egyaránt eltűnt a PT és a jelölt mód, a *tagad* esetében talán a feltételes mód vált jellemzőbbé, és a pleonasztikus tagadás teljesen háttérbe szorult, ugyanez érvényes a *mielőtt*-re is, a *míg* és a *hacsak* ugyanakkor őrzik a pleonasztikus tagadást. Főként a spontán nyelvhasználatban ugyanakkor ma is fel-felbukkan a pleonasztikus tagadás hasonló környezetekben.

Hivatkozások

- Bácsi Enikő 2021: Mihez kötődik a kötőmód? Kötőmódhasználat a Nádasy-levelezésben. *Nyelvtudományi Közlemények* 117, 281–300.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Espinal, Teresa M. 2000: Expletive negation, negative concord and feature checking. *Catalan Working Papers in Linguistics* 8, 47–69.
- Gugán Katalin 2021: A Jespersen-ciklus előszobájában: a mondattagadás változatai a középmagyarban. In Dömötör Adrienne szerk., Gugán Katalin – Varga Mónika (társ-szerk.), *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében. Nyelvtudományi Értekezések 169. sz.* Budapest: Akadémiai, 129–153.
- Halm Tamás 2019: *Szinte és majdnem*: diakrón formális szemantikai elemzés. In Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia 4.* Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 137–152.
- Halm, Tamás – Huszár, Anna 2021: Expletive negation in exclamatives – Evidence from Hungarian. *Acta Linguistica Academica* 68/4, 553–583.
- Huszár, Anna 2021: Negation in Hungarian exceptive conditionals. [Kézirat (szakdolgozat).]
- Jespersen, Otto 1917 [2010]: Negation in English and other languages. In *Selected writings of Otto Jespersen*. Oxon: Routledge, 2–80.
- Jin, Janwei – Koenig, Pierre 2019: Expletive negation in English, French and Mandarin: A semantic and language production model. In Pinon, Chris ed.: *Empirical issues in syntax and semantics* 12, 157–186.
http://www.cssp.cnrs.fr/eiss12/index_en.html
- Piñón, Christopher 1991: Presupposition and the syntax of negation in Hungarian. In Dobrin, Lise M. – Nichols, Lynn – Rodriguez, Rosa M. eds: *Papers from the 27th*

- Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society 1991*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 246–262.
- Simonyi Zsigmond 1882: Az alárendelő kötőszók első fele: A *hogy* és *-e* kötőszók. Budapest: MTA.
- Varga Mónika 2022: Lejegyzésmintázatok és -változatok boszorkányperes tanúkihallgatási kéziratok alapján. (sajtó alatt)
- Wälchli, Bernhard 2018: 'As long as', 'until' and 'before' clauses: Zooming in on linguistic diversity. *Baltic Linguistics* 9, 141–236.
- Yoon, Suwon 2011: 'Not' in the mood: The syntax, semantics, and pragmatics of evaluative negation. Chicago: Department of Linguistics, University of Chicago.
- Zovko Dinković, Irena – Ilc, Gašper 2017: Pleonastic negation from a cross-linguistic perspective. *Jezikoslovlje* 18, 159–180.

Források

- Pázmány Péter Pázmány Péter művei, Magyar Elektronikus Könyvtár
<https://mek.oszk.hu/06700/06793/06793.htm>
- TMK Történeti magánéleti korpusz, www.tmk.nytud.hu

KÍSÉRLET EGY BOSZORKÁNYPERES KÉRDÉSTIPOLÓGIA KIALAKÍTÁSÁRA¹

HAVASI ZSUZSANNA

1. Bevezetés

A boszorkányperек periratai néprajzi, történelmi, jogtörténelmi és nem utolsósorban nyelvtörténelmi vizsgálatok metszéspontjában állnak. Kézenfekvő, hogy a dokumentumokra kihallgatások, büntetőperек diskurzusának lenyomataként tekintsünk a jog és nyelv kutatások területére vonva azokat.

Dolgozatomban megkísérlem magyarországi boszorkányperек periratain bemutatni, hogy a hatóság kérdésfelvetései milyenek láttatják a jogi szereplők hatalmát a korban. Kiindulópontom egyrészt a szinkrón „jog és nyelv” kutatások adják, másrészt az angolszász történelmi pragmatika tárgyalótermi kérdéseket és válaszokat tárgyaló szakirodalmának (Archer 2005) mintájára céloim egy olyan magyar történelmi elemzés megkezdése, amelyben a kvalitatív vizsgálódást akár számszerűsített adatok is kiegészíthetik. Ugyanakkor jelen dolgozat arra is felhívja figyelmet, hogy a számadatok mérlegelését nagyban árnyalja a kvalitatív leírás.

Munkám során egy előzetes forrásfeldolgozás alatt kirajzolódó kategóriarendszert teszteltem (5.1. rész). A kategóriákat 20, véletlenszerűen választott boszorkányper anyagán kísértem meg alkalmazni és finomítani, valamint ezek előfordulásai alapján következtetni a hatóság kikérdezési eljárásaira (6. és 7. rész). A dolgozat a hatóság valószínűsíthető befolyásolási szándékára fókuszál, arra nem vállalkozik, hogy vizsgálja a vélt befolyásolási szándék sikerességét is, hiszen ez nem feltétlenül nyelvi tényezők függvénye.

2. Elméleti keret és szemléletmódok

2.1. Történelmi pragmatika, történelmi diskurzuselemzés

A dolgozat elméleti kereteként a történelmi szociopragmatika, részben pedig az udvariasság kutatása szolgál.

A történelmi szociopragmatika egy olyan interdiszciplináris terület, amely a diakroniában a társadalmi háttértényezők szerepét állítja középpontba, a történelmi anyagok szinkrón szemléletű leírásánál pedig a nyelvhasználat vizsgálatát (a szinkrón pragmatikával megegyezően) a társadalmi háttér és a szituációs kontextus erőteljes kiemelésével végzi (l. Culpeper 2011: 4). A nemzetközi szakirodalomban nincsen egyetértés abban, mi tekinthető történelmi pragmatikának, történelmi diskurzuselemzésnek vagy pedig történelmi dialóguselemzésnek, leginkább a kutatások fókuszában lévő jelenségekre lehet hagyatkozni (Archer 2017: 108). A terület megnevezése és a meglévő elnevezések különbözősége vagy azonossága a szinkrón pragmatikai megközelítések függvénye (Culpeper 2010). Culpeper szerint a szociopragmatikára a következő területek felől tekintettek:

¹ Köszönettel tartozom témavezetőm, Sárosi Zsófia szakmai segítségéért és bátorításáért. Ezúton köszönöm továbbá a kézirat lektorainak alapos munkáját, továbbvezető megjegyzéseit.

1. pragmatika, 2. szociolingvisztika, 3. kritikai diskurzuselemzés; a megközelítések különbözőségeiben a szinkrón területeket jellemző hangsúlyeltolódások mutatkoznak meg (Culpeper 2010).

A *szociopragmatika* terminus csak a pragmatika szűk, angolszász megközelítésében értelmezhető (Culpeper 2010). A kontinentális vagy európai pragmatikai hagyomány ugyanis a tudományterületet nem a nyelvleírás egyik szintjének, hanem a használatban lévő nyelv szociokulturális perspektívájának tekinti – éppen ezért ekkor *szociopragmatikáról* beszélni redundáns. Ezzel szemben a szűkebb megközelítés a pragmatikára komponensként tekint. Leech (1983: 11) nyomán a pragmatika felől közelítve a pragmalingvisztika a grammatikához, míg a szociopragmatika a szociológiához közelebb álló terület. A terület a nyelvhasználatra fókuszáló történeti munkák számának növekedésével differenciálódott is: míg a 2000-es évek elején a *történeti pragmatika* és *történeti szociopragmatika* terminusok a magyar történeti nyelvészetben átfedőnek tekinthetők (Sárosi 2003), a 2010-es években a két fogalom már a fentieknek megfelelően mást jelöl (Sárosi 2015b).

A diszciplínába tartozó munkák a szinkrón módszereket és elméleteket régebbi korok nyelvhasználatán alkalmazzák (Taavitsainen–Fitzmaurice 2007: 16), illetve tesztelik a szinkrón normák történetiségben való működését, megállapítják a szinkrón kommunikációra kifejlesztett modellek alkalmazhatóságának feltételeit, az udvariasságkutatás területén belül is (l. pl. Kryk–Kastovsky 2006b). Kryk–Kastovsky (2006a) a történeti tárgyalótermi diskurzusokról, illetve diakrón pragmatikáról (2006b) ír, munkái alapján összefoglalóan a szinkrón keretek következő alkalmazhatósági feltételeit említhetjük: 1. a forrás szóbelisége legyen nagyfokú,² 2. a társadalomtörténeti kontextust széleskörűen kell figyelembe venni. A történeti pragmatikába sorolható témákkal átfedésben is a történeti diskurzuselemzésnek különféle ágait sorolja fel a nemzetközi szakirodalomban Brinton (2015). A diakróniaközpontú diskurzuselemzés a diskurzusokban bekövetkezett változásokat tárja fel, például a diskurzusjelölők történetére koncentrál. Az önmagában értett történeti diskurzuselemzés történeti anyagot alkalmazza a szinkrón elemzésekben bevett módszereket.

A hatalom megjelenésének vizsgálatakor érdemes a kritikai diskurzuselemzés szemléletmódjára támaszkodni, amely kiemelten foglalkozik ezzel a tényezővel. A diszciplína a nyelvet az elnyomást és kirekesztést megvalósítani képes társadalmi gyakorlatnak és eszköznek tekinti (Boronkai 2009: 44), így nyelvészeti alapon mutatja ki, tárja fel a társadalmi egyenlőtlenségeket (Wodak 1999: 185). Kiemelten foglalkozik a jogi nyelvvezetellel is, hiszen ebben a jogászok hatalma dominál (van Dijk 2003: 356, 358), alapvető egyenlőtlenséget feltételezhetünk a diskurzus irányításában és a jogi nyelv birtoklásában is. A boszorkányperekben a társadalmi gyakorlatban meglévő hatalmi egyenlőtlenséget fokozhatta, hogy független vádlóról vagy a bírói és vádlói szerep elkülönüléséről nem beszélhetünk a korban (Katona 1977: 73). Nem kell tehát azt sem feltételeznünk – mai elnöki perekből eltérően (vö. Varga 2022) –, hogy a hatóság képviselője, illetve a kihallgató nem részrehajló.

² Culpeper és Kytö (2010: 14) három kategóriát ajánl a tudományterület számára a források elkülönítésére. 1. beszédszerű források, mint a személyes levelezés, 2. beszédalapú források, mint a tárgyalótermi jegyzőkönyvek és 3. beszédcélú források, mint a színdarabok.

2.2. Az udvariasság és udvariatlanság kutatása a jogi kommunikációban

Tárgyalótermi diskurzusokban vagy kihallgatás során az udvariasság és (a jogi kommunikációban elsősorban jogi szereplők számára megszokott) helyénvalóság kettősségével szembesülhetünk. Tkačuková (2010) eredményei alapján a hatóság képviselői a kontroll fenntartása érdekében nagyobb teret engedhetnek a nyelvi udvariatlanságnak, míg más elemzések szerint a jogi személyek egyes esetekben hatalmukat enyhítendő az udvariasság fokozott nyelvi megjelenítésére törekcszenek (Sanderson 1995). A brown-levinsoni modellre támaszkodó Sanderson is abból indul ki, hogy a legnagyobb hatalmat képviselő szereplőtől, a bírótól lenne várható, hogy a legkevésbé legyen rászorulva a nyelvi udvariasságra, azonban ez nem így történik. Nem feltételezhetjük azonban azt sem, hogy a bíró udvarias kérdések esetén például valóban lehetőséget kíván adni a tárgyalótermi diskurzus során a tanúknak arra, hogy visszautasítsák kérdéseit, és ne tegyenek vallomást. A bírók által használt udvariassági formulák viszont ennek látszatát teremtik meg. Azt az illúziót adják, hogy a körülmények a tanúra nézve nem kényszerítőek; azt az arculatfenyegetést próbálják csökkenteni, amelyet a tárgyalótermi szituáció és a hatóság autoritása már eleve magában hordoz. Szem előtt kell tartani azt is, hogy az udvariatlanság/udvariasság megítélése – különösen a tárgyalótermi diskurzusban – a gyakorlatközösség függvénye is. Archer (2011) feltételez egy olyan területet (political zone) a tárgyalótermi udvariasság/udvariatlanság kérdéskörét vizsgálva, amelyben a laikus résztvevők udvariatlanságot, a jogi személyek viszont helyénvalóságot érzékelnek. Limberg kutatásai szerint rendőrtisztek másként értékelik a maguk megnyilatkozásait, mint az azokat udvariatlannak tartó címzettek (2008: 161). Archer (2011) és Limberg (2008) kutatásaiból látszik, hogy a laikus résztvevőknek az értékelései nem a jogi színtérből merítkeznek, hiszen ők maguk nem ismerik az itt megszokottakat.

A történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás során a szinkroniára kidolgozott elméleteket körültekintéssel, rugalmasan alkalmazhatjuk (Sárosi 2015a). A nyelvi adatok értelmezéséhez segítségül hívható a hallgató(k) értékelése, ebben az esetben „könnyű dolgunk van” (Sárosi 2017: 119). Emellett kiindulhatunk a hallgatói válaszból, az előzőek hiányában pedig dolgozhatunk korpuszmódszerrel, amely a hasonló típusú szövegek összevetését jelenti (Sárosi 2015a: 163).

3. A boszorkányperек rögzítésének problémái

A periratok vizsgálatához – a történeti szociopragmatikai alapelvek szerint is – szükséges a peres eljárás ismerete, ez ugyanis árulkodó lehet a megjelenő szerepekről, beszédjogokról is. A büntetőeljárásokat jogtörténeti szempontból Koncz (2007) behatóan leírja. Magyarországon a boszorkányperes eljárásokat nem az inkvizíció, hanem világi: városi vagy megyei bíróság, illetőleg úriszék tárgyalta; a boszorkányság nem számított kivételes bűncselekménynek (crimen exceptum). A nyomozást, a vizsgálatot, a vád képviselését és a bíraskodást a világi hatóságok tisztségviselői végezték (Koncz 2007: 145–148). A büntetőperек előkészületi szakaszból, törvényszék előtti eljárásból, perorvoslati eljárásból és végrehajtási szakaszból álltak a korban (Koncz 2007: 191). Bató rávilágít, hogy jogi szempontból a bíróság előtti eljárás számít pernek, az előkészítő eljárás során befejeződött ügyek nem, ennél fogva „helyesebb lenne boszorkány-eljárásnak nevezni az ügycsoportot” (2004: 34). Ugyanakkor bevett terminusról van szó, ezért amellett érvel, hogy nem érdemes megváltoztatni a forráscsoport elnevezését, és *boszorkányper*nek

mondhatók a 16–18. századi, boszorkányság vádjával indított eljárások (Bató 2004: 34–35).

A vádlott kihallgatása lehetett önkéntes (*benevolum examen*) vagy kínvallatás (*fassio tortualis*) (Koncz 2007: 195). A tanúkihallgatás során alapvető cél a terhelő tanúk összegyűjtése volt, a gyanúsított kérésére hallgathattak ki számára kedvezőbb tanúkat is, ez volt az alperesi *inquisitio* vagy *contra inquisitio* (Koncz 2007: 198). A tanúk kihallgatását a szolgabíró irányította, esküdttel vagy esküdtekkal. Vagy megkapta a *deutralis punctákat*, amely pontokra ki kellett térnie a vizsgálódásnak, vagy pedig a vizsgálat előtt megfogalmazta azokat. A kérdések megfogalmazása is tükrözheti, hogy a hatóságnak milyen előzetes információi voltak (Koncz 2007: 198). A jogtörténeti szakirodalom szerint a kihallgatás a korban a már rendelkezésre álló – korábban megszerzett – adatok alapján történt, előírt kérdőpontok és módszertan irányította (Katona 1977: 61). Koncz (2005) az osztrák büntetőeljárások elemének átvételeként hivatkozik az előzetesen megfogalmazott kérdőpontokra, Katona és Kertész pedig (1979: 40) a német jog hatásaként említi az előre összeállított kérdéssort, amellyel a kihallgatás történt a 18. századi Magyarországon.

A középmagyar nyelv vizsgálatok a periratok dokumentumaira mint beszélt nyelvi forrásokra tekintenek a kutatások (vö. Pusztai 1999, 2005), miképpen általában a történeti pragmatika is a beszédszerű elemeket, a spontán szöveget keresi a régebbi korok szövegeiben (Taavitsainen–Fitzmaurice 2007: 18). Azonban nem feltételezhetünk pontos megegyezést az egykor elhangzottak és a periratba foglaltak között; a jegyzői, másolói közbeavatkozásokat több állam perirataiban is feltárták (Doty 2007; Grund 2007, 2011; Hiltunen–Peikola 2007; Hunter 2007; Lutzky 2015; Varga 2018a). Ez nem csupán a történeti tárgyalótermi diskurzusok sajátja, a kihallgatások és tárgyalások jegyzőkönyvezése a mai jog és nyelv kutatások központi kérdése is. A holland rendőrségi kihallgatások során például első személyű, de gyakran a kihallgató kérdésfeltevését tükröző monológ jön létre (Komter 2010). Dobos (2010) a tárgyalótermi jegyzőkönyvezést intralingvális fordításként értelmezi, ahol a rögzítéssel együtt jogi interpretálásra is sor kerül.

Akár a hatalomgyakorlás, aszimmetria is látható egyes esetekben a jegyző munkájában, nemcsak a tárgyalótermi kommunikációban. Hiszen a választott formákkal – például hogy egyenes vagy függő beszédként rögzíti a vallomásokot – nagyban befolyásolhatja a rögzített diskurzust (Kryk–Kastovsky 2006b: 171). A szóbeliség szándékos elnyomása is megfigyelhető (Collins 2001), vagy a másolatokban a vádlott számára kedvezőbbnek tűnő vallomásrészletek torzítása, törlése (Topalovic 2003), így a hatóság befolyása a rögzítés folyamataira is kiterjedhet.

A magyar boszorkányperes iratok gerincét a hatósági kérdések és az ezekre adott válaszok adják. Esetenként vádlottak kihallgatása is szerepel, de az anyag legnagyobb részében tanúvallomások olvashatók. A kérdések általában egy *De eo utrum?* formulával bevezetett egységben, pontokba szedve szerepelnek. A tanúvallomások a kérdőpontoknak megfeleltethetően számozva szerepelnek, így a szomszédsági párokat az olvasó utólag rekonstruálhatja. Azt, hogy kevésbé dinamikusak a periratok, az is mutatja, hogy a kérdések feltevését – feltehetőleg praktikus okokból – nem rögzíti újra a perirat, hanem a tanúvallomások a tanúk szerinti számozással követik egymást, a vallomásrészleteket pedig a kérdések szerinti számozás tagolja. Ettől eltérően a vádlottak kihallgatása tipikusan

közvetlenebb és a szóbeliséget jobban tükrözi, találkozhatunk az elhangzottakra spontánul reagáló kérdésfeltevésekkel.

1. kép. A hatósági kérdések elhelyezkedésének vizualizációja két periratban dokumentumportréval ábrázolva (TMK. Bosz. 206. és TMK. Bosz. 101.)³

Az 1. képen látható, hol helyezkednek el egy periratban a tanúkhöz (balra) és a vádlotthoz (jobbra) intézett kérdések, amelyeket színezés jelez. A tanúkhöz intézett kérdések egy tömbben szerepelnek, ezeket nem szakítják meg a válaszokat jelző fehér részek. A vádlottakhoz intézett kérdések lejegyzése után közvetlenül kapnak helyet a feleletek, amit a fehér – tehát kérdésként nem megjelölt – részek is mutatnak a dokumentumportrén.

4. Kérdések a periratokban: alkalmazható szempontok a kérdések vizsgálatára

A hatósági kérdések az angolszász történeti szociopragmatikai vizsgálatokban fontos szempontként jelennek meg. Részletesebb elemzésekre ad lehetőséget, hogy ezekben az anyagokban a kérdés-válasz fordulók, szomszédsági párok lejegyzése általában pontosabbnak vélhető a magyar anyagénál. A tárgyalótermi diskurzusokban alkalmazott kérdéstipológiák alapvetését adja, hogy a különböző megformálású kérdések különböző fokú szabadságot hagynak a megszólított: tanú vagy vádlott válaszában. Alapvető jellegzetesség a tárgyalótermi diskurzusokban a kérdés-válasz szerkezet, a magyar peres anyagban ettől – valószínűleg a lejegyzései sajátosságok miatt is – nemigen látható eltérés. Az angolszász anyagban jelentkeznek más gyakorlatok, Archer (2006) elemzése szerint például a vádlottak is megjelenhettek aktív félként, ők is tettek fel kérdést mintegy megfordítva a hatalmi viszonyokat.

³ A dokumentumportré a MAXQDA kvalitatív elemző szoftverrel készült (VERBI Software 2019). A színes részek a szövegben kódolt részeket jelzik, ebben az esetben azt mutatják, hogy hol helyezkednek el kérdések a periratokon belül.

Ladányi Péter a logika nézőpontjából világítja meg a magyar nyelvtani hagyomány eldöntendő és kiegészítendő kérdését (1962: 197). Emellett a kérdezett-kérdező szerepeket tartalmazó interrogatív szituációból kiindulva egy olyan mátrix mentén mutatja be a kérdések osztályozását, amely azt veszi figyelembe, hogy a kérdező, illetve a kérdezett ismeri-e a megoldást, a kérdésre adandó választ (Ladányi 1962: 190–196). A Magyar grammatika a kérdő mondatfajtán belül az adható feleleteket is figyelembe véve négy csoportot különít el: az eldöntendő, a kiegészítendő, a választó és a nyitott kérdést (Kugler 2000: 384). Kiefer (1983) szemantikai szempontból szintén ezt a négy kérdéstípust írja le, pragmatikai szempontból viszont megközelítésében aszerint árnyalhatók a kérdések, hogy a beszélő, illetve a hallgató számára ismert-e a válasz. Keszler (2014) Kiefer imént említett kérdéstipológiájából indul ki és beszéltnyelvi kérdés-felelet típusokat sorol a kategóriarendszerbe. Következtetése szerint a spontán beszélt nyelv vizsgálata rendkívül sok átmeneti esetet eredményez, a válaszokat pedig „olyan bonyolult szemantikai összefüggések határozzák meg”, hogy az osztályozáskor nem érdemes ebből kiindulni (Keszler 2014: 173). Két nagy kategóriaként így a kérdő névmásos (kiegészítendő) kérdést, illetve a kérdő névmást nem tartalmazó (eldöntendő) kérdést írja le, utóbbin belül az intonáció alapján válik külön a poláris és választó kérdéstől az ereszkedő dallamú *-e* vagy *ugye* partikulát tartalmazó kérdés (Keszler 2014: 174). Kifejezetten pragmatikai szempontú osztályozásra is van példa, Schirm (2007) vitaműsorokat és hitvitát elemez, miközben tipológiájában figyelembe veszi a kontextust és ennek tényezőit: a beszédhelyzet intézményességét, a szerepeket, a szereplők kérdésének az illetékességét, illetve a kérdés funkcióját. Kiemelendő, hogy Schirm a hitvita történeti szövegére is adaptálja taxonómiáját.

A kérdés segítségével többféle beszédaktust lehet végrehajtani (Schirm 2007: 166–168), másfelől pedig nem csupán a kérdő mondatfajtába tartozó megnyilatkozások funkcionálhatnak kérdésként (Varga 2020: 25). A standard kérdéskategóriák használhatók a tárgyalótermi diskurzus kutatásakor is, azonban itt egyéb, akár a kihallgatás dinamikájában a bírói szándékot hangsúlyozó funkció szerinti tipológiák is felmerülnek (összefoglalóan l. Elek 2007; Varga 2020).⁴ Kryk-Kastovsky (2006b) a kérdés kényszerítő ereje alapján három kérdéskategóriát említ történeti, periratokat feldolgozó munkájában. A releváns információ megadására leginkább az eldöntendő kérdés kényszerít, ennél kevésbé erőteljes, de valamelyest szintén kényszerítő erejű a kérdőszavas kérdés (wh-question). Varga (2022) érdemesnek tartja elkülöníteni a tagadózót tartalmazó negatív eldöntendő kérdéseket, ezek funkcióját elemzi napjaink magyar bírósági kihallgatásaiban. Míg a negatív típust az angol-amerikai keresztkérdező eljárásokban arra használja az ellenérdekű fél képviselője, hogy a tanú megbízhatatlanságát mutassa, az elnöki perben akkor használatos, ha ellentmondás van a kontextusban, a bíró előzetes tudása nem támasztja alá az elhangzottakat; előzetes episztemikus elfogultsággal vagy kontextuális evidencián alapuló elfogultsággal magyarázható. A nyitott kérdések azok, amelyek nem befolyásoló erejűek – ezek azonban grammatikai szempontból nem is feltétlenül számíthatóak kérdésnek; ide tartoznak például a valamely esemény elmondására

⁴ A funkció szerinti meglévő kérdéstipológiákból nem tudtam kiindulni a boszorkányperes anyagban a tanúkihallgatások tipikusan kevésbé dinamikus legjegyzése miatt, hiszen ez kizárja, hogy egy kérdés például az elhangzottak megértését ellenőrizze vagy visszacsatolásként szerepeljen.

történi felszólítások. Archer a forma alapján kiindulópontként eldöntendő, választó, utókérdést és kérdőszavas kérdést különít el (2005: 24–25). Az eldöntendő és utókérdések esetében feltételezi, hogy nem valódi információkérésről, hanem megerősítés kéréséről van szó, míg a kérdőszavas kérdéseket az információhiány motiválhatja. A választó kérdések esetében nem rendelkezik ilyen előfeltevéssel, azok megítélése a kontextustól függ.

5. Hatósági kérdések a periratokban: elemzés

5.1. Az elemzés eszköze és módszere

Előzetesen meghatározott, a forráscsoportból kirajzolódó szempontok nyomán, de azokat a részletes elemzéssel finomítva területileg diverz mintára kísértem meg alkalmazni egy boszorkányperes kérdéstipológiát. Az elemzéshez a Történeti magánéleti korpuszból (Dömötör és mtsai. 2017; Novák és mtsai. 2018) véletlen mintát lekérve húsz boszorkányper szövegét töltöttem be a MAXQDA kvalitatív elemző szoftverbe (VERBI Software 2019), ahol a kérdőpontokat címkével jelöltem meg. A 6. részben számozott példaként ezekből a véletlenszerűen választott periratokból olvashatók részletek, de az eredményeket egyes esetekben összehasonlítom célzott keresésből származó adatokkal is.

A MAXQDA kvalitatív szoftver arra alkalmas, hogy az elemző nyelvi anyagot – jelen esetben írott szöveget – saját maga által kialakított címkekészlettel lássa el, majd a címkézett részeket akár számszerűsítve is kinyerje és a címkézett részek átfedéseire támaszkodva összefüggésekre következtessen. A kiinduló címkekészletet korábbi vizsgálódásaim nyomán, egy előzetes, a forráscsoport sajátosságai nyomán kirajzolódó szempontrendszer szerint határoztam meg. Két vármegye magyar nyelvű peranyagát feldolgozva készítettem el az előzetes kategóriarendszert, majd amikor a véletlenszerűen kiválasztott minta kódolása során szükségesnek látszott, új kategóriákat is bevezettem. Jelen dolgozat keretében a következő kategóriákat tárgyalom: a kérdés funkciója (6.1.), a kérdés típusa (6.2.), a kérdésekben megjelenő vádak részletezettsége (6.3.), az evidencia típusával és a bizonyossággal összekapcsolódó kérdésstratégiák (6.4.). Címkéztem azt is, hogy mi a kérdés címzettjének szerepe – tanú vagy vádlott; ez az előbbi kategóriákkal átfedésben áll a bemutatásban. A TMK-ból véletlenül kinyert húsz boszorkányperből négyben szerepeltek vádlottakhoz intézett kérdések, ezekben azonban olyan nagyszámú kérdőpont volt, hogy számszerűsítve már összehasonlítónak mutatkoztak a tanúkhöz intézett kérdésekkel, így érdemesnek láttam erre a szempontokra is kitérni. Szándékosan nem módosítottam viszont úgy az anyagot, hogy minden elemzett perben legyenek vádlottakhoz intézett kérdések, hiszen ez a rögzített periratok esetében atipikus megvalósulást mutatna. Az anyagban kódolt további szempontok egy része segítheti az elemzést vagy későbbi elemzések tárgya lehet, míg mások nehezebben alkalmazhatók. Külön elemzés tárgya lehet a kérdések közvetettsége-közvetlensége, mert a periratok rögzítéséről, másrészt a tárgyalótermi diskurzusokban helyénvaló megszólítások felől árulkodhat. Elkülöníthető ugyanis, hogy a kérdés közvetlenül (*te* vagy *kegyelmed* formával) szól a címzethez, vagy közvetettebben E/3. személyben, esetlegesen *a tanú* vagy *a*

rab említéssel szerepel. Címkeztem a negatív eldöntendő kérdéseket is (összesen 12 esetben); részletezésük a későbbiekben szintén releváns szempont lehet.⁵ Elkülönítettem az egyenes és függő kérdéseket. A függő kérdések esetében arra számítottam, hogy a grammatikai elemek tükrözhetik a bűnösség sugalmazását, mint a *hogy* és *ha* kötőszavak közötti választás.⁶ Vizsgálható lehet a függő kérdések esetében a kijelentő és a(z) esetlegesen konjunkzívuszi funkcióval is bíró, de a feltételelességet is magában hordozó; vö. Terbe (2013) feltételes mód közötti választás is.⁷ Jelöltem továbbá a *nemde*, *nemdenem* (22 esetben) és az *-e* partikulákat (112 esetben). Az anyag feldolgozásának kezdetekor szempontként szerepelt az is, hogy a kérdés összetett volt-e – ezek nagy száma, illetve a komplex kérdések logikai összekapcsolódásai, a kérdőpontok közötti kapcsolatok és utalások miatt azonban nehézkessé vált a jelenség kezelése.

A szoftver használata azzal az előnnyel is járt, hogy nem kellett minden esetben megadnom a kérdések határait, amennyiben azok többszörös kérdésekként álltak elő, hanem lehetőségem volt arra, hogy a megfelelő részt címkézzem. Ez a feldolgozási mód ugyanakkor azt eredményezi, hogy a különböző címkéket összegezve az azonosított kérdés egységek száma nem egyezik meg. A legkisebb bontást a kérdések szerkezete (függő vagy egyenes) valósította meg, 322 kérdés egységet eredményezett. A legnagyobb bontásra a kérdések szűk értelemben vett típusának (eldöntendő, kiegészítendő, választó, nyitott) számbavételekor volt szükség, ezen tényező mentén 363 kérdés egységet alakítottam ki.

5.2. Kiinduló feltételezések

A néprajzi és jogtörténeti szakirodalomban is leírt jelenség, hogy a tanúk kihallgatása történhet a *tudgya-e*, esetleg *látta-e*, *hallotta-e* formulák segítségével, amelyekhez a hatóság részletes narratívája társulhat. Elek (2007: 181) ezt szuggesztív kérdésnek tekintti, ahol a válasz sugalmazott, Tóth G. (2001: 213) és Katona (1977: 118) viszont azt is kiemeli, hogy a tanúnak a formula használata nyomán tudatosítania kell, hogyan szerezte az információt, így a válasz megbízhatóbb lesz. Feltételezésem szerint viszont ezek a formulák egyrészt pusztán megerősítést kérnek a tanútól a már létező narratívára, másrészt olyan kérdésstratégiaként működnek, amelyek lehetőséget adnak a kérdés visszautasítására – így csökkentik a tanú arculatfenyegetettségét. Ezalatt azt értem, hogy a tanúnak formailag lehetősége lenne a kérdés könnyebb, az együttműködést fenntartó visszautasítására (pl. *nem tudom*, *nem hallottam* stb. válaszokkal) Ennek megfelelően első hipotézisem a következő volt:

H1: A kérdésekbe beékelődő, az evidencia forrásához kapcsolódó panelek a tanúk arculatát védő formulák, ezek a vádlottak esetében nem használatosak.

⁵ Például a *Nem voltale inkább te tarsok azoknak vagy Dobossok* (1741, TMK, Bosz. 358) kérdés árulkodó lehet a kérdező a vádlott elfogatásához kapcsolódó előzetes tudásának, illetve elfogultságának szempontjából.

⁶ „Vallya meg a Rab, hogy mi Pöre volt nékie Varga Jóseffel” (1755, TMK, Bosz. 296); „Vallya megh azt is a Tanu, ha a kérdésben vett Boszorkányos Személnek megh bántása által letté valakinek, és kinek halala?” (1747, TMK, Bosz. 422)

⁷ „Valóe, hogy Papistává lettél Debreczenben 1736dik Esztendőbe” (1756, TMK, Bosz. 101.); „Valóe, hogy Pápisztává lettél vólna akkor” (1756, TMK, Bosz. 101.)

A társadalmi gyakorlat és hatalmi egyenlőtlenségek miatt feltételeztem, hogy a kérdésekben a hatóság a kérdés megformálását tekintve is kontrollra törekszik, igyekszik a vádlottak és tanúk válaszadási lehetőségét korlátozni. Ennek mentén második hipotézisem a következő volt:

H2: A hatóság az eldöntendő kérdéseket részesíti előnyben. Ennek háttérében az eldöntendő kérdések irányító jellegével összefüggésben az állhat, hogy pontos, előre adott narratíváját tesztelni kívánja a tanúkon, illetve vallomást szándékozik kinyerni a vádlottaktól.

A továbbiakban a feltételezésekkel összefüggő kategóriák bemutatása mellett leírom azokat a további használt kategóriákat, amelyek a boszorkányperes kérdések természetét jobban láttatják.

6. Eredmények

6.1. A kérdés funkciója

Katona (1977: 169) a kikérdezés két fő részét, személyi adatokat gyűjtő perszónaliákat vagy generáliákat és „a büntett bizonyításához kapcsolódó különös kérdőpontok”-at, specialiaákat vagy particularis kérdéseket különböztet meg jogi kódexek alapján. Ezt kiegészíti azzal, hogy az interrogatoria külön eleme a „Miért fogták el?” kérdés feltevése, amely az alapvető személyi adatokat felvevő kérdések után, de a tényállásra vonatkozó kérdések előtt szerepel (Katona 1977: 171). A tanúkihallgatásnál már nem különíti el teljesen, hanem átmeneti jelenségként írja le, olyan példákkal illusztrálva, mint „tudja-e a tanú, miért idézték be” vagy „Ismeri-e a tanú N. N.-t?” (Katona 1977: 137).

Az elemzés során két kategóriát különítettem el ezzel részben összhangban – bár megfontolandó az átmeneti kategória címkézése is. A kérdés funkciója szerint a perekben a vádlott boszorkányságával kapcsolatos információk vannak túlsúlyban, 87%-ot tesznek ki, a per lefolyását segítő kérdések aránya 13%-nyi. Ide tartoznak a vádlottak esetében a névre, életkorra, vallásra, lakóhelyre irányuló kérdések, a tanúk esetében pedig tipikusan a vádlottal való kapcsolatra utaló elemek, illetve más tanúk ajánlásának kérése. Az elemzett mintában a további tanúk kérése minden esetben a tudásra vonatkozó formulával valósult meg, mint a következő példában.⁸

(1) *kit tud jó Tanunak ellene lenni* (1753, TMK Bosz. 348.)⁹

Megjegyzendő, hogy itt a kérdések formailag többségében tartalmazták azt az előfeltevést, hogy a tanú ismer más tanúkat – ez látható, ha összevetjük egy feltételezett **Tud mondani olyanokat, akik jó tanúk lehetnek?* kérdéssel. A kiemelt (1)-es kérdésben a vádhoz kapcsolódóan megfigyelhető viszont az is, hogy nem csupán a *jó tanú* formula

⁸ Nagyobb mintában viszont előfordulhatnak olyan kérdések, amelyek a tudásra vonatkozó formula nélkül kéri további tanúk megnevezését. A TMK-ban a *jó tanú* szókapcsolatra keresést lefuttatva két ellenpéldát látunk: *és ki lehetne ezen dologban jó Tanu* (1714, TMK, Bosz. 23.); *Ezen dolognak ki tanolassára ki volna Jó Tanu* (1716, TMK, Bosz. 29.).

⁹ A példák közlésekor a központosításon a könnyebb olvashatóság érdekében változtattam, és az értelmezés felé közelítettem.

szerepel, hanem az is, hogy a vádlott *ellen* szükségeltetik jó tanú – így ez az adat is árulkodó arról, hogy az ártatlanság vélelméről kevés illúziónk lehet ezekben az esetekben... Érdekes ezen a ponton újra felhívni a figyelmet Koncz korábban idézett megállapítására, mely szerint a hatóság elsősorban a terhelő tanúkat hallgatta ki (2007: 198). De másutt a boszorkányperes anyagban is találhatunk olyan eseteket, ahol a kontextust segítségül hívhatjuk a kifejezés értelmezésére: „miólta más nagj Jánosné fogságban vagyon, kérdezte az Fáténstül: kicsoda *én ellenem a leg erősebb tanú*, arra felel a fatens: én nem tudom; arra mond Nagy Jánosné, várjon reá, úgymond, mert a ki *ellenem vall*, ki tanulom még, de meg sirattya” (1716, TMK, Bosz. 61.). Ugyanebben a periratban egy másik helyen a következőt olvashatjuk iránymutató értelmezésként: „Haragia lévén a fatens ellen Németh Dorkónak, hogy *ellene Tanú* volt valamelly dologban az Kis Győri Széken; tehát fenyegette az fatenst Németh Dorkó” (1716, TMK, Bosz. 61.). Nem mindenhol tükröződik a feltett, további tanúkat kérő kérdésben a hatóság állásfoglalása vagy várakozása, a feldolgozott mintában szerepel egy helyütt például az *ezen dologban* témamegjelölés is (1739, TMK, Bosz. 87.).

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy nem tesznek fel több lefolyást segítő kérdést a vádlottaknak, mint a tanúknak, az előző csoportban ez a kérdések 14%-át, a másikban 12%-át alkotja.

6.2. A kérdés típusa

A kérdés típusában mind a négy grammatikai kategória szerepelt: volt az anyagban választó (2%), eldöntendő (41%), kérdőszavas (37%) és nyitott kérdés (20%) is, noha a választó kérdések száma elenyésző volt (1. lentebb a 2. ábrán). Ebben az esetben fontosnak tartom megjegyezni, hogy bár a számadatok informatívak lehetnek, ezek nem értelmezhetők teljeskörűen a kvalitatív megfigyelések nélkül; ez különösen a nyitott kérdések és a kérdőszavas kérdések közötti átjárást érinti. Alapvetés, hogy a nyitott kérdések kevésbé kontrollálnak, mint a kérdőszavasak, de a boszorkányperes anyagban feltűnő, hogy a periratok legtöbb nyitott kérdése még így is nagyfokú kontroll megvalósítására képes. A véletlen mintában is jellemző volt, hogy a kérdőszavas kérdések többszörös kérdésekként szerepeltek, közelítve azt a nyitott kérdésekhez.

A következő esetekben a nyitott kérdések típusán belül szemléltetem, hogy még ebben a csoportban is mennyire eltérő eseteket láthatunk a hatósági kontroll szempontjából.

- (2) *hát édes Anyya vagy öregh Anyya felől is mit hallot a Tanu?* (1743, TMK, Bosz. 278.)
- (3) *és mikint tudgya? hogy hat, vagy hét esztendővel ennek előttö Hegedüs Andrasné Jancsi névü fiát, Tott Jánoshoz szolgálatra szegőtetvin, mint hogy pinzi nem volt, Németh Jánostul, mint akkorbeli Falu csaplárosátul étszakának édejn bort kére-tett volna?* (1742, TMK, Bosz. 283.)¹⁰

¹⁰ Az idézett kérdés egy többszörös kérdésbe ékelődik be, ezeket a többszörös kérdések gyakorisága miatt terjedelmi okokból sincs lehetőség egészében idézni, az idézetek a továbbiakban sem tartalmazzák az egész kérdőpontot. Amint már a címkeállításakor, a módszertani

- (4) *Mit csináltok ottan? Köllött neked látnod vagy csak hallanod.* (1741, TMK, Bosz. 358.)
- (5) *Miért nyomkodtak tehát minden étczakán ugyanazon Menyedet tőled el válása után* (1741, TMK, Bosz. 358.)

Az első tanúnak címzett kérdés (2) olyan nyitott kérdés, amely esetében ez az egység nem valósít meg nagyfokú hatósági kontrollt. Az evidencia típusát magába foglaló panelt alkalmazza, a tanúnak lehetősége van a kérdés visszautasítására is – bár feltételezi a kérdés alapvetően, hogy rendelkezik információval a témában. Nem ad meg részletes megkötést, nem kínál részletes, előre adott narratívát. A *hát* diskurzusjelölő azonban értelmezhető úgy is, hogy a hatóság összekapcsolja a kérdést a megelőzőekkel. A tanúknak feltett többi kérdés is általános jellegű, nem tartalmaznak konkrét eseményt – esetleges rontásról, gyógyításról, boszorkányos hírről érdeklődik a hatóság, így a példa is ebbe a sorba illeszkedhet: a rokonok boszorkányos híre árulkodó lehet a gyanúsítottra nézve is a néphit szerint, a boszorkányságot átörökíthetőnek vélték (Lengyel 2013: 146).

A következő, szintén tanúnak címzett kérdés (3) esetében láthatjuk, hogy a hatóság a saját narratívájának egy elemét kívánja tesztelni.¹¹ A hatóság kihasználja, hogy vannak részletes előzetes információi, amelyeket megerősíteni szeretne csupán ezzel az egyébként nyitott kérdéssel.

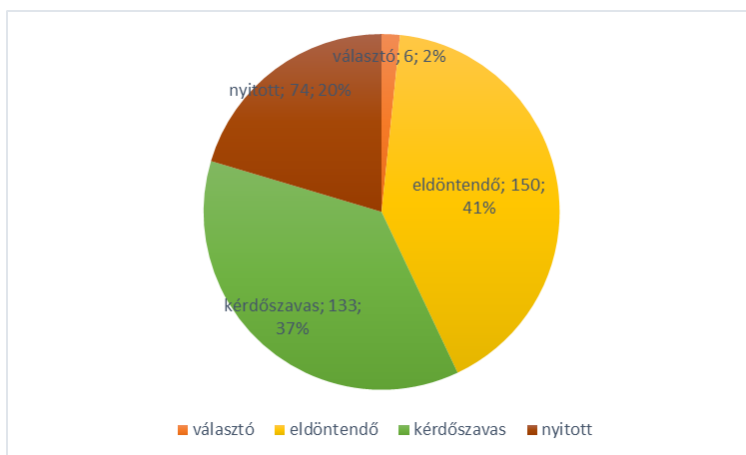
A (4)-ben kiemelt kérdésként ismételtlen egy valódi nyitott kérdés szerepel abból a szempontból, hogy a vádlott szabadon előadhatja válaszát. A perben kiderül, hogy a vádlottat boszorkánynak tekintett személyekkel együtt fogták el, az ő tevékenységükre vonatkozik a kérdés. Látható, hogy az evidencialitás forrását (vö. Kugler 2015) kontrollálón használja a hatóság. Az utólagos megjegyzés kényszerítő erejű, hiszen a hatóság szembesíti a vádlottat saját következtetésével, miszerint biztosan tapasztalt (látott vagy hallott) valamit.

Az (5)-ös, vádlottnak szóló nyitott kérdés már tartalmaz egy olyan előfeltételt, amely szerint a meny biztosan rontás áldozata lett, bár ezt expliciten – legalábbis ebben a kérdőponthoz – nem kötik a vádlotthoz. A kérdés önmagában nem gyanúsítja a vádlottat, ettől még érzékelhető fenyegetőként. Előzménye ugyanis, hogy a perbefogott tagadja, hogy ő rontotta volna meg a menyét, így hát a korábbi tagadásokra válasz az a színlelt feltételezés, hogy elfogadná a tagadásokat a hatóság, ezzel tudja az általa megjelenni vélt ellentmondással szembesíteni a vádlottat.

szempontoknál jeleztem, az ilyen típusú kérdések címkézése nagy kihívást jelentett. Egységes döntésként azokat az egységeket tartottam egyben, amiket egy-egy típuscímkével képes voltam leírni. Természetesen az egységek megállapításában történő módosítás, a többszörös kérdések egyben tartása a számadatok módosulásával is járna – ekkor alternatívaként lehetséges volna például egy kérdésegységhez vagy kérdőponthoz több típuscímkét társítani.

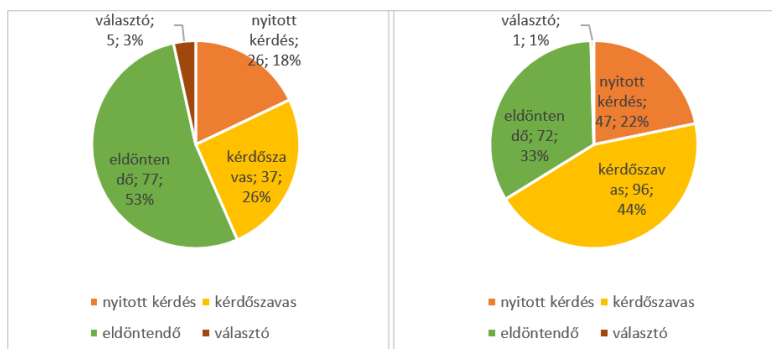
¹¹ A dolgozatban használt *hatósági narratíva* terminus a vádak keletkezésének szempontjából egyszerűsítő, mert a részletező vádpontok építkezhetnek a közösség egy vagy több tagjának vélekedéséből, későbbi szakaszokban tanúvallomásokat is tükrözhetnek.

Érdeemes tehát mindenképpen a fenti megkötésekkel és a tágabb kontextust is figyelembe véve kezelni a kérdéstípusokra vonatkozó számszerűsített adatokat. A kontrolláló kérdések egy részét a szoftvert alkalmazva a későbbiekben akár az implikátúra és a hatóság részletes narratíváját tartalmazó kódok érvényesítésével ki lehet szűrni, viszont a tágabb szövegelőzmény is elengedhetetlen lehet. A fenti adatok mellett azonban még ezen megkötések, a részletesebb kvalitatív elemzések nélkül is egyértelmű a hatóság dominanciája – hiszen a számszerűsített adatok mellett az előző példák azt mutatják, hogy nyitott vagy kérdőszavas kérdések is értelmezhetők fenyegető hatásúként vagy éppen keresztkérdésként.

2. ábra. A kérdéstípusok gyakorisága

Ahogy a 2. ábra is mutatja, a kérdések legnagyobb része a hatóságnak legnagyobb kontrollt engedő eldöntendő kérdés, de a kvalitatív elemzések szerint más kérdéstípus is kontrollálható.

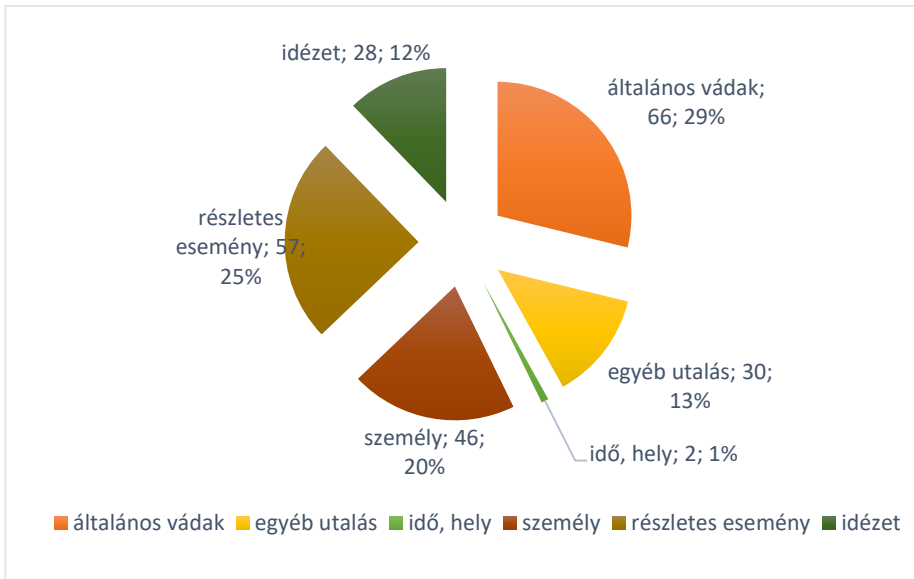
3. ábra. A kérdéstípusok gyakorisága a tanúkhöz (balra) és a vádlottakhoz (jobbra) intézett kérdésekben

Ha a kérdéseket felosztjuk a tanúkhöz és a vádlottakhoz intézett kérdésekre, az látszik, hogy az elemzett mintában a tanúkhöz intézett kérdésekben az eldöntendő kérdések relatív többségben vannak, az összes többi kérdéstípus együttesének gyakoriságát is felülmúlják. Ehhez képest a vádlottakhoz intézett kérdésegységek esetében – a feltételezéssel ellentétben – a kiegészítendő kérdések aránya a legnagyobb a mintában. A nyitott kérdések aránya közel azonos a két csoportban. Semmiképpen sem mondhatjuk azonban a részletes adatokat látva, hogy a hatóság kevésbé kontrollálón lépne fel a vádlottakkal szemben; a boszorkányperekben nyitott kérdéseket is befolyásolóként, a bűnösségről való vélekedést megkonstruálva tudja alkalmazni, ennek eszköze a részletes narratíva, illetve az előfeltevések kérdésekbe iktatása, amelyeket a következő két rész fejt ki bővebben.

6.3. A kérdésekben megjelenő vádak részletezettsége

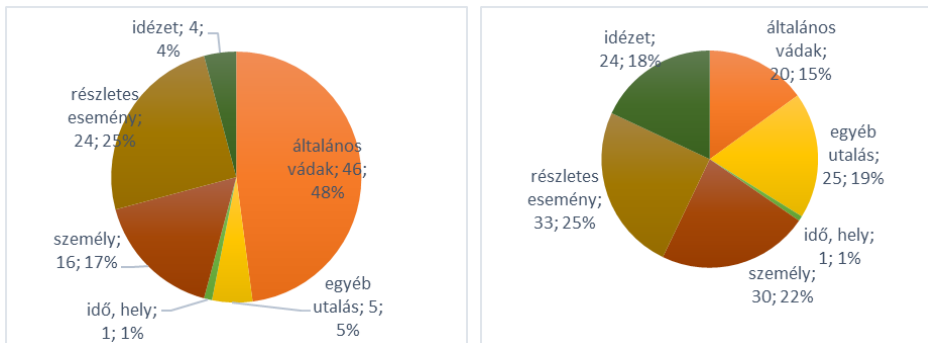
Bár árulkodó lehet az eldöntendő kérdések aránya, az előzőekben is látszódott, hogy a kérdéstípusok számszerűsítése nem ad elegendő minőségi információt a hatalom megjelenéséről, a hatóság saját narratívájának, illetve a vélt bűnösségnek az előtérbe állításáról.

Ezen szempont – a hatósági narratíva, konkrétumok – kérdésbe foglalásának vizsgálatára is kialakítottam egy címkecsoportot az elemzés során. Amennyiben nem volt utalás konkrétumra, hanem a boszorkányság, rontás, gyógyítás, ördögszövetség vádja szerepelt a kérdésben, azt általános vádként kódoltam. Ezzel szemben a többi esetben valamiféle konkrétum szerepelt – előfordult, hogy nem részletesen, csupán utalás szintjén kifejtve, ami még nem jelent előre megadott narratívát. A konkrétumokra történhet utalás hely vagy idő, illetve személy kérdésbe foglalásával is – ha például valakinek a megrontására vagy gyógyítására vonatkozik a kérdés, akkor a konkrétum alatt a személy címkét használtam. Bevett az is, hogy az esemény részletezve szerepel, és már a hatósági kérdésből kiderül, hogy pontosan mi történt a hatóság narratívája szerint, azt külön, részletes eseményként kódoltam. Ennél még részletezőbb, amikor a hatósági kérdésbe idézet is foglaltatik – például a vádlott szavai, esetleg elhangzott beszédaktusokra való utalás. Ebben a címkekategóriában a konkrétum jelöltsége nem kívánta lefedni az összes kérdésegységet, mert azokat a kérdőpontokat, amelyek az adott diskurzus során már korábban szereplő információkat tartalmaztak, nem kódoltam, csupán azokat, amelyek valamilyen előzetes, a diskurzuson kívüli ismeretre támaszkodtak. Így ebben a kategóriában összesen 229 címkét osztottam ki, ami ebből az okból jóval alacsonyabb az eddig látott kategóriákban lévő kérdésegységeknél. Ha a legkevesebb kérdésegységgel számolok, akkor a kérdések 71%-át címkéztem ebben a kategóriában, tehát ilyen arányban támaszkodnak előre meglévő hatósági információra a kérdések. Hogy ezek az információk milyen részletesen vannak be előzetes narratívát, azt a következő ábra szemlélteti.

4. ábra. A kérdésekben megjelenő hatósági narratíva konkrétumainak típusai

Megfigyelhető, hogy a kérdésekben egyaránt gyakori az általános vádak felsorolása, amelyekben a hatóság nem ad részletes narratívát. Másrészt viszont a részletezett események kifejtése is hasonló arányban szerepel.

5. ábra. A tanúkhöz (balra) és a vádlottakhoz (jobbra) intézett kérdésekben megjelenő hatósági narratíva konkrétumainak típusai

Amennyiben a narratívák részletezettségének szempontját bontjuk a vádlottaknak és a tanúknak címzett kérdéseket, már látható az elemzett mintában valamennyi eltérés. A tanúkhöz intézett kérdések csaknem fele általános vádakot tartalmaz, a másik fele különbözőképpen részletezett konkrétumokat. Ezzel szemben a vádlottakhoz csupán 15%-nyi általános vádat tartalmazó kérdés szól, a kérdések 85%-a konkrétumra utal. Ebben a csoportban jelenik meg az egyéb utalást tartalmazó kérdések nagyobb része is, ennek az

az oka, hogy itt címkéztem azokat az eseteket, amikor a hatóság valamilyen boszorkányosnak ítélt tárgy azonosítását kéri a vádlottól. Jelentősen megnő továbbá azoknak az eseteknek a száma, amikor a hatóság kérdése idézetet vagy erre való utalást tartalmaz. Ezen belül eldöntendő kérdéseket találunk többségében: a 24 idézetet tartalmazó kérdés többsége, 17 (70%) eldöntendő, a hatóság nagyfokú kontrollja jellemzi. A hatóság tipikusan a neki tulajdonított terhelő szavakkal szembesíti a vádlottat, ide soroltam azokat a részletes eseményeket is, amikor fenyegetésekre vagy kérésekre utal a kérdés.

- (6) *Te dicsekedtéle Kulcsár András házánál, hogy Hallason Zseni János háza előtt vacsorálván ezüst Tanyérok, és Poharak előttetek voltak, és Eszékre mentetek, és onnét vissza jöttetek? (1753, TMK, Bosz. 348.)*

A fenti példában azokból az esetekből láthatunk kérdéseket, amikor vádlottnak tesz fel a hatóság olyan eldöntendő kérdést, amelyben nagyfokú konkrétumot, idézetet találunk. Ugyanez a jelenség, bár kevésbé jellemző, a tanúknál is megjelenik, mint a következő kérdőpontban. A perben korábban is zajlott kihallgatás, így ezekből is rendelkezhetett a hatóság előzetes információkkal.

- (7) *Tudgyaé Hallottaé a Tanú?, midőn Deutralis Horvath Mihálljné Szekérre ültették, hogj Várda felé vigjék, hogj azt mondotta Szücs István Horváth Mihálljnének; régen halásztalak, de most horgomra kerételek? (1751, TMK, Bosz. 328.)*

A kiemelt adatok segítségével látható, hogy ezek a kérdések ugyanazt a célt szolgálják: a hatóság előre meglévő információjának ellenőrzését. Koncz megfigyeléseiben is szerepel ez a tendencia, a jogtörténeti munka a kérdések megfogalmazása alapján két csoportot különít el aszerint, hogy a hatóság nem tud vagy tud konkrét tényeket; „Amikor az illető vádlotról, annak cselekedeteiről konkrét tényeket tudott a hatóság, akkor sokkal határozottabban fogalmazták meg a kérdéseket” (2007: 198).

Részletező kérdéseket tanúknak és vádlottaknak is feltettek, bár az elemzett minta alapján vádlottnak feltéve gyakoribbak. Nemcsak az mondható el tehát, hogy a hatóság képviselői a kérdések egy jelentős részében „a tanú szájába adták” (vö. Tóth G. 2001: 213) a szót, hanem a vádlottakkal fokozottabban érvényesül ez a tendencia. Az esetükben a cél a korábbi információkra, vallomásokra való reagálás, a szembesítés is lehetett a vádlott tagadására reagálva – ahogyan azt a korábbi kérdések elemzésekor láthattuk. További vizsgálódás tárgya lehetne, hogy milyen választ vált ki így a kérdőpont a két különböző csoportban, a tanúk és vádlottak körében – például a (6)-os kérdés esetében is tagad a vádlott. A (7)-es esetében több tanúnál az *[a]d 2um nihil* összefoglaló megjegyzés szerepel.

Összességében a stratégia magyarázata az is lehet, hogy a hatóság célja a meglévő információk és narratíva ellenőrzése; saját álláspontjukból indulnak ki tipikusan, ezért sem szükségeltetik, hogy a per szereplőinek nyitott kérdésekkel szabadságot biztosítsanak vallomásuk előadásában.

6.4. Az evidencia típusával és a bizonyossággal összekapcsolódó kérdésstratégiák

A szakirodalomra és az előzetes kategorizálásra alapozva a tudást, a látást és a hallást címkéztem mint az evidencia típusának megjelenítőit a boszorkányperes kérdésekben. Az elemzés során szükség volt azonban további kategóriák kialakítására is, amelyek ezekhez hasonlóan tipikus panelekként működhetnek, bár azoknál kisebb számban. A tudás motívuma 72, a látás 22, a hallás pedig 42 kérdőpont elemét alkotta. A kevesebb elemszámmal szereplő, de hasonló paneleket alkotó motívumok a következők: ilyen volt az emlékezés (2 esetben), a tapasztalás megjelenítése (5 esetben) és az igazságtartalom ellenőrzéseként létrejövő forma (9 esetben).¹² Ebbe a kategóriába, kérdéstípusba sorolható a nem az evidenciához kapcsolódó, de stratégiaként hasonlóképpen működő forma, az elmondás képességének tesztelése, erre összesen 3 példát találtam. Ezek az előfordulások dinamikusan lejegyzett periratokból származnak.

- (8) *Hát Gyulai Uram tudé kgd valami Boszorkányságot eokglmetek iránt mondani Túros előtt is. (1734, TMK. Bosz. 346.)*¹³

Az adatok között – bár jóval kisebb számban, a leggyakoribb *tud* esetében mindössze nyolc alkalommal – a várttól eltérően olyan esetek is láthatók, amelyekben a formula nem vádolttnak, hanem tanúnak feltett kérdés része. Ebben az esetben azonban mást célokat szolgálhat a stratégia alkalmazása, ezt a kontrasztot szemlélteti a vádolttnak szóló kérdés.

- (9) *Mivel a Rab azt mondgya, hogy soha senkit nem gyógyított, ösmérie tehát a Csordos Mihált, ha ösmiri . tudgyae hogy beteg volt, és miképpen gyógyult meg. (1755, TMK. Bosz. 296.)*

Az itteni (9)-es példa a korábbiakkal összevetve másként működteti a panelt, a kérdőpontbeli elhelyezkedése is más a motívumnak, nem a kérdés élén áll, a narratíva kifejtése előtt. A tanúhoz szóló kérdések esetében valóban a megszerzett információkra kíváncsi a hatóság – vagy legalábbis annak megerősítésére, hogy megtörténhetett az információszerezés. Az evidencia forrásának megadása sem véletlen, az esemény típusának függvényében a tanú hitelesítésére van szükség, arra, hogy átvállalja az információért való felelősségét. A vádolttnak feltett kérdés esetében a formula nem így működik. Nem önmagában az információra kíváncsi a hatóság, hanem a beismerést szeretné elérni.

Az előzetesen várt, tipikus, az evidencialitás forrását magukba foglaló fordulatok mellett tehát további, kérdéspanelként értelmezhető formákat találunk. Elvértve, de vádolt is lehet ezek címzettje.

¹² Érdeemes lehet megemlíteni, hogy itt faktív igékről van szó, tehát logikailag a vádhoz kapcsolódó faktív előfeltevés is létrejöhet.

¹³ A jegyzőkönyvet a diskurzusstratégiák szempontjából elemzi Varga (2018b).

7. Következtetések

Az eddigiekből kitűnik, hogy a számszerűsített adatok mellett mindenképpen érdemes kitérni az ezek mögötti kvalitatív elemzésre, bár egyes esetekben a számadatok segítik a tendenciák jobb átlátását. A hús boszorkányper elemzése után a kezdő hipotézisek részben igazolódtak.

A H1 feltételezte, hogy az evidencia forrását biztosító panelek – a tudás, látás, hallás stb. kérdésbe foglalása – a tanúk arculatát védő formulák, ezek a vádlottak esetében nem tipikusak. A minta elemzése során elenyésző számban, de találtam olyan formulákat, amelyeket nemcsak a tanúk, hanem a vádlottak esetében is használtak, de kifejezetten fenyegető, kontrolláló hatással: ilyen volt a (8)-as példában a tudásra vonatkozó formula, az anyagban másutt az emlékezés tényére való rákérdezés is szerepel formulaként. Az egyértelmű befolyásoló szándék megjelenése és a talált esetek alacsony száma miatt továbbra is feltételezem, hogy ezek az esetek kérdésstratégiának minősíthetők, és elsősorban a tanúk arculatának védelmére lehettek alkalmasak.

A H2 szerint a hatóság az eldöntendő kérdéseket részesíti előnyben, aminek hátterében az áll, hogy pontos, előre adott narratíváját tesztelni kívánja a tanúkon. A hatóság az eldöntendő kérdéseket valóban a tanúk esetében alkalmazta nagyobb arányban, összességében nem beszélhetünk azonban ezek dominanciájáról. Az előre adott narratíva meglete jelentős mindkét csoportban, de inkább a vádlottaknál dominál. Ebből az ellentétből az tűnik ki, hogy az eldöntendő kérdések és a részletező narratíva között nem kell feltétlenül összefüggést feltételezni. A hatóság mindkét eszközzel megvalósít ugyan kontrollt, de ezeket nem feltétlenül együttesen alkalmazza. Az eldöntendő kérdések aránya mindazonáltal nagynek tűnik, noha ennek igazolására érdemes lenne a minta adatait egy szinkron kihallgatás eredményeivel is összevetni. Önmagában a kérdéstípus vizsgálata nem tűnik elégséges vizsgálati szempontnak.

A kvalitatív vizsgálat során megerősödni látszik, hogy a hatóság kontrollálja a témát, és előzetes narratíváinak igazolására törekszik, ennek eszközei a vártnál és a próbavizsgálatban látottnál sokrétűbbek.

8. Összegzés és kitekintés

Dolgozatomban a hatósági kontroll és a kérdéstípusok közötti összefüggéseket kísérletem meg feltárni magyar nyelvű boszorkányperes anyagon. A kérdéskategorizáció kialakítására próbaelemzéseket végeztem, majd az előzetesen kialakított kategóriákkal hús periratot kvalitatív elemző szoftverrel kódoltam, egyszersmind a meglévő címkéket az elemzés során még finomítottam.

Az előzetes vizsgálat alapján elkülönítésre érdemesnek tartottam a kérdés funkcióját, típusát, valamint az evidencia forrását magukba foglaló kérdéspanelet. Az előzetes kutatásban feltételeztem, hogy a hatóság előre adott narratívái igazolására törekszik, a felvetés árnyalására a kérdésekben rejlő konkrétumok fokát és az előfeltevéseket is igyekeztem figyelembe venni. Az evidencia forrását tartalmazó kérdésstratégiák helyénvalónak és a tanú arculatát védő gesztusnak tűnnek, a vádlottakkal szemben fenyegetőbben lép fel a hatóság – noha éppen a helyénvalóság miatt felvetődhet, hogy elterjednek hatósági kérdésként a panelek. Az eldöntendő kérdések szerepe jelentősnek tűnik az anyagban, bár tanúkkal szemben gyakrabban alkalmazták. Összességében vi-

szont erre támaszkodni nem elégséges, amit a részletesebb elemzés megmutatott. A kontroll mértékét mutathatja az is, hogy a hatóság nagyban épít előzetes narratívájára, ennek jelei a vádlottaknál erősebbek, noha ez a per eltérő szakaszaival is összefüggésben állhat.

A forrás feldolgozását és az eredmények értelmezését a kutatás későbbi fázisaiban a következőkkel szükséges bővíteni: 1. a feldolgozott periratok számának növelése, 2. kérdés-válasz szomszédsági párok részletesebb bemutatása esettanulmányokban, valamint 3. szinkrón vagy más tárgyú történeti kontrollminta elemzése az ott is használható kategóriákkal, hogy jobban értelmezhetővé váljanak a periratokban látott számadatok.

Hivatkozások

- Archer, Dawn 2005: *Questions and Answers in the English Courtroom (1640–1760). A sociopragmatic analysis*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Archer, Dawn 2006: (Re)initiating strategies. Judges and defendats in Early Modern English courtrooms. *Journal of Historical Pragmatics* 7, 181–211.
- Archer, Dawn 2011: Facework and im/politeness across legal contexts. An introduction. *Journal of Politeness Research* 7, 1–19.
- Archer, Dawn 2017. Pragmatics and discourse. In Bergs, Alexander – Brinton, Laurel eds.: *Early Modern English.*, Berlin–Boston: De Gruyter, 108–127.
- Bató Szilvia 2004. Boszorkányok és/vagy magzatelhajtók, csalók, tolvajok? Megjegyzések a magyarországi boszorkányperek jogtörténeti kutatásához. *Jogtörténeti Szemle* 2004/1, 34–40.
- Boronkai Dóra 2009: *Bevezetés a társalgáselemzésbe*. Budapest: Ad Librum.
- Brinton, Laurel J. 2015: Historical Discourse Analysis. In van Dijke, Teun A. ed.: *Handbook of Discourse Analysis*. London: Academic Press, 139–160.
- Collins, Daniel 2001: *Reanimated Voices. Speech Reporting in a Historical-Pragmatic Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- Culpeper, Jonathan 2010: Historical sociopragmatics. In Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma eds.: *Historical Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Culpeper, Jonathan 2011: Historical sociopragmatics: an introduction. In Jonathan Culpeper ed.: *Historical Sociopragmatics*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 1–31.
- Culpeper, Jonathan – Kytö, Merja 2010. *Early Modern English dialogues: Spoken interaction as writing. Studies in English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- van Dijk, Teun A. 2003: Critical Discourse Analysis. In Schrifflin, Deborah – Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. eds.: *The Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell.
- Dobos Csilla 2010: Élőbeszéd és diskurzusrögzítés a tárgyalóteremben. Rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek összeállítása Hollandiában. In Szabó Miklós szerk.: *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc: Bíbor, 193–227.
- Doty, Kathleen L. 2007: Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 25–41.

- Elek Balázs 2007: *A vallomás befolyásolása a büntetőeljárársban*. PhD-értekezés. Miskolci Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Deák Ferenc Állam és Jogtudományi Doktori Iskola, Miskolc.
- Grund, Peter 2007: From tongue to text. The transmission of the Salem witchcraft examination records. *American Speech* 79, 14–66.
- Grund, Peter 2011: Scribes and scribal practices. In Kytö, Merja – Grund, Peter – Walker, Terry eds.: *Testifying to Language and Life in Early Modern England*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 147–181.
- Hiltunen, Riso – Peikola, Matti 2007: Trial discourse and manuscript context. Scribal profiles in the Salem witchcraft records. *Journal of Historical Pragmatics* 8, 43–68.
- Katona Géza 1977: *Bizonyítási eszközök a XVIII–XIX. században. A kriminalisztika magyarországi előzményei*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Katona Géza – Kertész Imre 1979: *A bűn nyomában. Fejezetek a kriminalisztika történetéből*. Budapest: RTV–Minerva.
- Keszler Borbála 2014: Beszélt nyelvi tényezők a kérdés- és felelet típusok vizsgálatában. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk.: *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: Eötvös Collegium, 165–175.
- Kiefer Ferenc 1983: A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In Rácz Endre – Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest: Tankönyvkiadó, 213–230.
- Koncz Ibolya Katalin 2005: Osztrák büntetőtörvény a magyar boszorkány-perekben. *Korunk* 16. <http://epa.oszk.hu/00400/00458/00101/2005honap5cikk978.htm> (2021. 05. 11.)
- Koncz Ibolya Katalin 2007: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-római Birodalomban és a királyi Magyarországon*. PhD-értekezés. Miskolc: Miskolci Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar.
- Komter, Martha L. 2010: Rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek összeállítása Hollandiában. In Szabó Miklós szerk.: *Nyelvében a jog – Nyelvhasználat a jogi eljárásban*. Miskolc: Bíbor, 137–151.
- Kryk-Kastovsky, Barbara 2006a: Historical courtroom discourse: Introduction. *Journal of Historical Pragmatics* 7, 163–179.
- Kryk-Kastovsky, Barbara 2006b: Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse. *Journal of Historical Pragmatics* 7, 213–243.
- Kugler Nóra 2000: A mondattan általános kérdései. In Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti, 369–393.
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta.
- Ladányi Péter 1962: A kérdőmondatok logikai analíziséhez. (Egy interrogatív logika vázolata). *Nyelvtudományi Közlemények* 64, 187–207.
- Leech, Geoffrey N. 1983: *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Lengyel Tünde 2013: Keresd a nőt! A nők mint bűnbakok a középkorban és a kora újkorban. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József szerk.: *Bűnbakok minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*.

- Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 135–148.
- Limberg, Holger. 2008. Threats in conflict talk. Impoliteness and manipulation. In Derek Bousfield – Miriam A. Locher eds.: *Impoliteness in language: Studies on its interplay with power in theory and practice*. Berlin and New York: de Gruyter, 155–180.
- Lutzky, Ursula 2015: Quotations in Early Modern English Witness Depositions. In Arendholz, Jenny – Bublitz, Wolfram – Kirner-Ludwig, Monika eds.: *The Pragmatics of Quoting Now and Then*. Berlin–Boston: de Gruyter, 343–368.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21, 380–387.
- Pusztai Ferenc 2005: Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101, 332–334.
- Sanderson, Linda 1995: Linguistic Contradiction: Power and Politeness in Courtroom Discourse. *Technostyle* 12, 1–24.
- Sárosi Zsófia 2003: Történelmi szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99, 434–448.
- Sárosi Zsófia 2015a: Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 157–169.
- Sárosi Zsófia 2015b: Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben. *Magyar Nyelv* 111, 129–146.
- Sárosi Zsófia 2017: Az udvariasság tettenérése. *THL2. A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata / Journal of Teaching Hungarian as a 2nd Language and Hungarian Culture* 12, 116–124.
- Schirm Anita 2007: A kérdések pragmatikája. In Váradi Tamás szerk.: *I. Alkalmazott Nyelvészeti Doktorandusz Konferencia*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 160–169.
- Taavitsainen, Irma – Fitzmaurice, Susan 2007: Historical Pragmatics: What it is and how to do it. In Fitzmaurice, Susan – Taavitsainen, Irma eds.: *Methods in Historical Pragmatics*. Berlin and New York: de Gruyter, 11–36.
- Terbe Erika 2013: Adalékok a feltételes mód középmagyar kori használatához. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténelmi kutatások újabb eredményei VII*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 169–178.
- Tkačuková, Tatiana 2010: The Power of Questioning: A Case Study of Courtroom Discourse. *Discourse and Interaction* 3, 49–61.
- Topalovic, Elvira 2003: Konstruierte Wirklichkeit. Ein quellenkritischer Diskurs zur Textsorte Verhörprotokoll im 17. Jahrhundert. In Moeller, Katrin – Schmidt, Burghart Hrsg.: *Realität und Mythos: Hexenverfolgung und Rezeptionsgeschichte*, Hamburg: DOBU, 56–76.

- Tóth G. Péter 2001: „Mit tud, látott, avagy hallott azon tanú?” Tanúvallomások és maleficium-narratívok a magyarországi boszorkányperekben. In Pócs Éva szerk.: *Demonológia és boszorkányság Európában*. Budapest: L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 199–225.
- TMK = *Történeti magánéleti korpusz*. <http://tmk.nytud.hu/> (2021. 05. 16.)
- Varga Marianna 2020: *Magyar büntetőperes bírósági kihallgatások komplex nyelvészeti elemzése*. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged.
- Varga Marianna 2022: Képt nem vett magához? A *nem* tagadószt tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok szerepe a magyar büntetőperes bírósági tanúkihallgatásokban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9, 1–13.
- Varga Mónika 2018a: Boszorkányperes lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114, 185–200.
- Varga Mónika 2018b: „Egyik sem jár az ördögséggel, édes jó uraim!” – Boszorkánykihallgatások kommunikációs kontextusa. *Magyar Nyelv* 114, 411–27.
- VERBI Software 2019: *MAXQDA 2020*. Berlin: VERBI.
- Wodak, Ruth 1999: Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century. *Research on Language and Social Interaction* 32, 185–193.

EMBERÖLTŐ

AZ ÖLT IGE SZÓCSALÁDJA ÉS JELENTÉSSZERKEZETE

HORVÁTH KATALIN

1. Bevezetés: a dolgozat tárgya, célja

Az *emberöltő* (R. *ember-öltő*) összetett főnevünket elsősorban Arany János költészetéből ismerjük, főként a Toldi Előhangjának első versszakából: „Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem / Majd kilenc-tíz *ember-öltő* régiségben.” A kutatás egyetért abban, hogy a szót Arany vezette be irodalmi nyelvünkbe, és föltehetően a Nagyszalonta környéki népnyelvből származik. A 19. században Arany költői nyelvéből terjedt el az irodalomban, később a köznyelv részévé is vált. Mai nyelvünkben az *emberöltő* választékos szavaink közé tartozik, s használata erősen visszaszorulóban van.

A jelentéssűrítő szóösszetétel értelmezésével, eredetével – főként a 20. század első felében – nyelvészeink közül többen foglalkoztak vagy szóltak hozzá röviden a szó keletkezése és magyarázata vitás kérdéseihöz, de jelentésének kétségtelen, ellentmondásmentes meghatározása még várat magára, és létrejötté ma sem teljesen világos.

A szakirodalom a szó jelentésének kétféle értelmezését vette számba:

a) jelentheti Arany korának, az 1800-as éveknek megfelelő – a mainál rövidebb – átlagos emberi életkor idejét, tehát kb. 50–60 évet. Ezt a jelentést a fenti Arany-idézet bizonyítja, hiszen Nagy Lajos királyunk uralkodásának kora (1342–1382) és a Toldi-trilógia első részének (Toldi 1846) megjelenése között mintegy ötszáz év telt el;

b) megnevezheti azt az időtartamot, amely alatt a kb. egy időben született gyermekek felnőnek, tehát azt a 25–35 évet, amely egy-egy nemzedék (generáció) felnőtté válásához szükséges; illetve magát a nemzedéket: az azonos generációhoz tartozó emberek összességét, egy-egy nemzedéknyi embert.¹

Az *emberöltő* irodalmi, majd köznyelvi előfordulásai, régebbi és mai használata ez utóbbi értelmezést, tehát a ’nemzedék’ jelentést támogatja, ám így a szónak a fenti Arany-idézetben szereplő jelentése előtt értetlenül állunk. Hiszen az epikai hitel fogalmát kidolgozó s ezt mindig szem előtt tartó költő nemigen tévedhetett!

Mivel az összetétel *-öltő* utótagja időtartamot, időmennyiséget (életidőt vagy nemzedékváltásnyi időt) jelent, kezdetben a szóval foglalkozó nyelvészeink számára az sem volt egyértelmű, hogy az *emberöltő* a korai adatolású, többjelentésű, feltehetően ótörök eredetű *ölt* igénk szócsaládjába tartozhat: utótagja az *ölt* folyamatos melléknévi igenevének főnevesült alakja.

¹ Az *emberöltő*-nek ez a jelentése joggal lenne bontható két – egymással metonimikus viszonyban lévő – jelentésre. Ettől a különbségtételtől itt most eltekintek. Egyrészt azért, hogy világosan megkülönböztethető legyen ez a – kettős – jelentés az ’életidő, a teljes emberélet időtartama’ jelentéstől, másrészt azért is, mert értelmező szótáraink sem különítik el egymástól a ’nemzedékváltásnyi idő’ és a ’nemzedék’ jelentést. Az Arany-szótár (2017) viszont ezt a különbséget figyelembe véve az *emberöltő* három jelentésével számol.

Ma már senki számára nem lehet kétséges, hogy az összetétel *-öltő* eleme az *ölt* ige származéka, de a szó 'nemzedék', illetve 'egy-egy nemzedék felnövekedéséhez szükséges idő' jelentésének létrejötte egészében ma sem világos. A TESz. véleménye (1: 759) szerint: „Utótagja minden bizonnyal az *ölt* ige folyamatos melléknévi igeneve, de az összetétel keletkezési módja és szemléleti háttere nincs kellőképpen tisztázva”.

Dolgozatom célja kettős. A következő kérdésekre keresem a választ:

1) Mi lehet az oka az *emberöltő* egymással nem egyező, kétféle időtartamot megnevező jelentésének?

2) Hogyan lehetne az összetétel 'generáció' jelentésének a kialakulását az eddigi – sokszor egymásnak is erősen ellentmondó – véleményektől eltérően világosabban, egyértelműen kifejteni úgy, hogy ez a jelentés szervesen illeszkedjen a sokjelentésű *ölt* ige jelentésstruktúrájába, közelebről pedig a szintén poliszém *öltő* jelentései közé.

Úgy vélem: az *emberöltő* jelentésének tisztázásához, a mára kialakult kép pontosabbá tételéhez akkor juthatunk közelebb, ha a többjelentésű *ölt* igének és jelentős, sokfelé ágazó szócsaládjának az eddigieknél alaposabb vizsgálatát végezzük el, számba véve és elemezve az *ölt* állandósult szókapcsolatait éppúgy, mint a szócsaládhoz tartozó származékok jelentéseinek lehető legtöbbjét. Vagyis az *ölt* jelentésszerkezetének fölfejtése során azt az általános közös jelentés-összetevőt is keresem, amely összekapcsolhatja az igének és származékainak minden jelentését, biztosítva a szócsalád tagjainak szerves összetartozását.

Az elemzés folyamán óhatatlanul ki kell térnem az alapige etimológiájának vitás kérdéseire is. Dolgozatom végén kísérletet teszek arra, hogy a tisztázatlan etimonú, vitatott eredetűnek tartott *ölt* etimológiájával kapcsolatban szintén felvessek néhány gondolatot.

2. Az *emberöltő* jelentése Arany János nyelvében és szótárainkban

2.1. Az *emberöltő* Arany költői nyelvében

Az Arany-szótár (Beke 2017) tanúsága szerint Arany költői életművében az *emberöltő* szóösszetétel négyszer fordul elő: a költő két elbeszélő költeményében (Toldi, Keveháza) és két versében (Tanári jubileumra, Tamburás öreg úr) találunk egy-egy adatot.

Nézzük meg ezeket az adatokat a művek keletkezésének időrendjében!

„Toldi Miklós képe úgy lobog fel nékem / Majd kilenc-tíz *emberöltő* régiségben.” (Toldi 1846, Előhang 1); „Ki egyet toppantott, s ehoh! / *Egy emberöltő* nincs schol.” (Keveháza 1853, 21); „Körödbe gyűlnek a felnőtt fiak, / (*Egy emberöltő*) ...” (1858, Tanári jubileumra 2); „Ami dalt elnyűtt *ez az emberöltő*, ...” (1877, Tamburás öreg úr 3).

Az adatok időrendje azt mutatja, hogy szavunkkal Arany egész költői pályáján élt. Ha a kontextusok segítségével megvizsgáljuk jelentésüket, – a Toldi Előhangjában található 'emberi' életidő' jelentésűnek tartott egyetlen adat kivételével – az *emberöltő* mindig 'nemzedék', illetve 'nemzedékváltásnyi idő' jelentésű.²

² Az összetételt – ugyanebben a jelentésben – megtaláljuk Arany László elbeszélő költeménye, A délibábok hőse (1872) első énekében is: „Az *emberöltő* kel, nő, zajg, bomol, / Küzd, hömpölyög; él s éltet szüntelen;” (1: 4).

Az adatok számát növeli, hogy Arany a szó más formáival is él: a Toldi estéjében (1847–48, 6: 32) az előtag nélküli *öltő-beli* melléknévképzővel bővült alakját használja: „*Más öltőbeli nép, más ivadék nő fel, / Aki ésszel hódit, nem testi erővel*”. A Csaba királyfi című töredékében (1853) szintén csak az *öltő* szerepel: „*Három ivadékot láta elhullani, / És negyedik öltő immár a mostani*” (1: 11). Hun regéjében, a Buda halálában (1863) pedig – a szász Detre szájába adva – ismét csak az *öltő*-vel találkozunk: „*Hű szolgád vagyok én, az voltam atyádnak: / Harmadik öltő már, hogy a hunok látnak*” (2: 9). A két utóbbi példa világosan mutatja, hogy az *öltő* az *emberöltő* helyett áll, és jelentése mindkét esetben egyértelműen ’nemzedék’, nemzedékváltásnyi idő’, azaz 25–30 év.

2.2. Az emberöltő jelentése szótárainkban

Szótáraink az *emberöltő* szócikkeiben általában a szó mindkét jelentését megadják (vö. pl. Ball., SzófSz., ToldiSz., RégSz., ÉKsz.², AranySz.) A fentiek tükrében nem meglepő, hogy ahol irodalmi idézettel is megvilágítják az ’<emberi> életkor, életidő’ jelentést, kizárólag a Toldi Előhangjából ismert két sorral példázzák.

A Czuczor–Fogarasi-szótár második kötetében (1864) szavunk még nem szerepel. A ’generáció’ jelentést régi nyelvünkben két – mára elavult – összetétel képviseli: a ’nemzedék’ jelentésű *ivadék* mellett az *emberíz* és az *embernyom*. Ezeket a főneveket találjuk Czuczorék szótárában is.³ A mára az – ebben a jelentésében – elavult *ivadék*-ot Arany is többször használta. Ballagi Teljes szótárában (1873) e három régi szavunk mellett már megjelenik az *ember-öltő* is ’emberkor’ és ’nemzedék’ jelentésekkel.

Az Értelmező szótár csak a ’nemzedék’ jelentést adja meg: „*Annyi idő, amennyi egy-egy emberi nemzedék felnövekedéséhez, kifejlődéséhez szükséges (25–35 év)*”, ám ezt a jelentést a Toldi Előhangjából vett – a ’nemzedék’ jelentéshez nem illő – idézettel példázza. Az Értelmező kéziszótár 1972-es és 1992-es kiadásában az *emberöltő* szócikke szintén csak egyetlen – ’egy-egy emberi nemzedék kifejlődéséhez szükséges idő’- jelentést ad meg, viszont a 2003-as – bővített és javított – kiadás az összetétel második jelentéseként ’az emberi élet időtartama (70–80 év)’ jelentést is jegyzi. A szócikk itt is ellentmondásos: az egyetlen, ’<emberi> életidő’-re utaló Arany-idézetből ugyanis a 70–80 év semmiképpen nem következik.

Itt az ideje annak, hogy feleletet keressünk az *emberöltő* egymásnak ellentmondó, kétféle időtartamot kifejező jelentésére!

2.3. Az ellentmondás feloldása

A kérdés megoldása – hitem szerint – már megvan, csak meg kellett találnom. Megtalálásához a véletlen segített hozzá. Mivel az *emberöltő* 19. századi feltűnése és elterjedése jórészt Arany Jánosnak köszönhető, kutakodtam az Arany-szakirodalomban

³ A szótár az *emberíz*-t így értelmezi: „*Időszak, amely szerint új-új nemzedék következik. ... Egy emberízre közönségesen harminczhárom évet vesznek, s így egy században három emberíz, azaz három új nemzedék (generatio) van*” (CzF. 2: 537). Az összetétel *íz* utótagja minden bizonnyal az etimológiai szótárainkban *íz*²-vel jegyzett, ősi szókészletünkhöz tartozó ’rész(ecske), porcika, tag, ízület → rokonsági fok’ jelentésű főnév (vö. SzófSz., TESz., EWUng., EtSzt.).

is: hátha irodalmárok is írtak a szóról. Így bukkantam rá egy fiatal debreceni kutató, Dezső Kinga 2016-os tanulmányára. Ez a dolgozat éppen ezt a kérdést vizsgálja: a Toldi elbeszélőjének kilétével, az elbeszélés idejével foglalkozik.

A szerző szerint az Arany-kutatók korábban soha nem kérdőjelezték meg azt az általános – az iskolai, sőt egyetemi oktatásban is érvényesülő – véleményt, mely szerint a Toldi elbeszélője maga Arany János⁴ (vagy Arany kortársa). A magam tapasztalata messzemenően megerősíti Dezső véleményét: tanulmányaim során – az egyetemet is beleértve – soha nem merült fel, hogy a Toldi elbeszélője ne Arany János volna. Ha a „kilenc-tíz emberöltő”-t Toldi korához mérten az elbeszélő – Arany vagy egyik kortársa – mondja, pontosan 50, illetve 55 évet kapunk. Ez az időtartam az átlagos emberi élet idejéhez mérten akkor is kissé szűkre van szabva, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. században rövidebb ideig éltek az emberek, mint napjainkban.

Dezső a kérdést vizsgálva – s a korábbi, ebbe az irányba mutató újabb kutatási eredményekre is támaszkodva (vö. Dávidházi 1992; Hász-Fehér 2012) – meggyőzően érvel amellett, hogy a Toldi elbeszélője nem Arany, hanem a középkori Toldi-monda megőrzője, a Toldi-széphistória szerzője, Ilosvai Selymes Péter (vagy Ilosvai kortársa).

A szerző tehát Ilosvainak nagyobb szerepet tulajdonít a Toldi-trilógia létrejöttében, mint a korábbi kutatás. Szerinte nem csupán arról van szó, hogy az 1574-ben megjelent széphistória Arany Toldi-trilógiájának az epikai hitelt biztosító forrása, és nem is csak arról, hogy Ilosvai az énekek előtti mottók szerzője, s az Arany-szövegben fel-felbukkannak a 16. századi énekmondó kifejezései, fordulatai, hanem arról is, hogy Arany a történet mesélését Ilosvai szájába adja. Azaz ebből következően a „kilenc-tíz emberöltő”-t Ilosvai kora és a középkori Toldi-történet közötti időszakaszt figyelembe véve kell értelmeznünk. És lám! Ha a Nagy Lajos korszaka és Ilosvai kora közötti kb. 230–250 évvel számolunk, az egy-egy nemzedék felnövekedéséhez szükséges időtartamot kapjuk meg.

Ha Dezső Kinga értelmezése helytállónak, megcáfolhatatlannak bizonyul, egyszer és mindenkorra érvényét veszti az *emberöltő* <emberi> életkor, életidő' jelentése. Az *emberöltő* tehát – Arany idejében éppúgy, mint ma – kizárólag 'nemzedékváltásnyi idő (25–30 év)', illetve 'egy-egy nemzedékhez tartozó emberek összessége' jelentésű. Ez az új magyarázat természetesen jelentősen érinti az *emberöltő* jelentésével foglalkozó korábbi nyelvészeti vizsgálódásokat, a téves, zsákutcába torkolló próbálkozásokat is. Nézzük meg ezeket is röviden!

3. Az *emberöltő* létrejöttének és jelentésének magyarázatai

A 20. század első évtizedeiben több nyelvészünk foglalkozott az *emberöltő* kialakulásának tisztázatlan kérdéseivel vagy szólt hozzá a kialakult vitához. Ez a fokozott érdeklődés kezdetben elsősorban annak volt tulajdonítható, hogy 1917-ben Arany születésének centenáriumát ünnepelték.

⁴ Lehr Albert a Toldihoz készített – egyébként fontos – nyelvi és tárgyi jegyzeteket közreadó könyvében leszögezi: „Arany Toldijának elbeszélő ideje kétség kívül megegyezik Arany idejével. Az elbeszélő maga a költő.” (Lehr 1882: 15). A könyv 1882-től kezdve számtalan kiadást ért meg.

3.1. Horger Antal magyarázatkísérlete (1917)

Horger tagadta, hogy az *emberöltő*-nek bármi köze lehetne az *ölt* igehez. Mivel a szónak 'életidő' jelentést tulajdonított, az összetétel *-öltő* utótagját *él* igénkből próbálta levezetni: az *öltő*-t az *él* elszigetelődött származékának tartotta. Analógiaként – többek között – a *kel* ige példájára hivatkozott: ahogyan a *kél* ~ *kel* igénknek létrejöttek a *-t* műveltető képzős *kelt* > *költ* > *költő* származékai, hasonlóképpen jöhettek létre az *él* (de R. *élek*, továbbá: *eleven*, *eledel*, *eleség*) igéből az *elt* > *ölt* > *öltő* alakok. Az *e* > *ö* hangváltozás az *-lt* labializáló hatására jött létre. Cikkének konklúziója: „Az emberöltő az az idő, kor, amely az embert átlagos határok között, él-teti, élni engedi” (1917: 106–8).

3.2. Melich János értelmezése (1917)

Melich egészében téves magyarázatának jelentős érdeme, hogy a szakirodalomban elsőként szögezte le: az összetétel *-öltő* utótagja az *ölt* ige melléknévi igeneve. Elutasítja Horger magyarázatát, rámutatva arra, hogy régi nyelvünkben sehol nincs nyoma *él* igének *elt* > *öltő* alakjának. Szerinte az *öltő* származék az *öltő ruha* 'felöltöni való' ruhadarabok együttese 'ruhát öltetni' használatokra megy vissza. A 19. században azonban az *öltő* az *emberöltő* összetételben az 'idő' jelentést vette fel. A szó jelentése 'életidő, életkor'. A házasulandó fiatalokat egy életre szóló öltő ruhával (kelengyével) látták el, ezért egy-egy emberöltő az emberek ruházatának, viseletének megváltozásával is együtt jár. Az egy öltőbeliek – véleménye szerint – egyforma szabású öltő ruhákban járnak, egy-egy korszakra, életidőre jellemző az azonos viselet (Melich 1917: 194–6).

Simai Ödön hozzászólásában (1917: 303) az *emberöltő* egy korábbi adata alapján a Melich által bemutatott jelentésváltozást a 18. századra teszi, s az *emberöltő*-nek 'nemzedék' jelentést tulajdonít.

Szendrey Zsigmond hozzászólása (1917: 263) azt hangsúlyozza, hogy az *emberöltő* nemcsak Arany költői nyelvén, hanem – 'nemzedék' jelentésben – a nagyszalon-tai népnyelvben is él.

3.3. Beke Ödön értelmezése (1934)

Beke szerint is az *öltő ölt* igénk igeneve. Simonyi Zsigmondnak egy század eleji – az *öltő* jelentéseit bemutató – rövid cikkére (1908: 360) is támaszkodva az *öltő* népi használatainak jelentéseit vizsgálja. A *ruhát felöltetni* > *öltő ruha*, *öltő saru*, *bocskor*, *cipő* 'egy pár saru' stb. kifejezésekből jött létre a szó 'pár', illetve 'csoport, csapat' jelentése, mely elvezethet az *emberöltő* jelentéséhez. Az *öltő* jelentésváltozásának folyamatát így látja:

'pár > csoport, csapat > egy korban együtt élő emberek csoportja, csapata > nemzedék > kor' (Beke 1934: 46–7).

Beke értelmezésének újdonsága és jelentősége az, hogy az *öltő* tényleges népi használatainak elemzésére épít, ezért nem is rugaszkodik el úgy a valóságtól, mint néhány pályatársa.

3.4. Pais Dezső magyarázatkísérlete (1932, 1936)

Pais elfogadva az *ölt* ige ótörök etimológiáját (Németh 1931: 74–5; Ligeti 1935: 285–7), a többjelentésű magyar *ölt* és a 'hozzá-, egymásba, összeakad > beleakaszt' alap-

jelentésű török *ilt* ige jelentéseinek együttes figyelembevételével próbál eljutni az *emberöltő öltő* utótagjának jelentéseihez. Szerinte az *öltő* jelentése nem az 'egy-két, pár, csoport' jelentésre megy vissza, mint Beke véli, hanem a török ige 'akad, akaszt' jelentéséből kiindulva, az ebből módosult 'csatlakozik, egyesül' jelentésekre kell figyelemmel lennünk. Ezért lehetséges, hogy az *öltő* jelentésének szemléleti háttérét az egymásba akaszzkodó méhekből álló méhraj képe adja.

Pais elutasított, téves etimológiájának pozitívuma, hogy az összetétel 'nemzedék' jelentése mellett érvel (Pais 1932: 460–3, 1936: 279–80).

Bárczi Géza a Szófejítő szótárban (1941) röviden szólva az addigi elképzelésekről, megállapítja, hogy „[e]gyik magyarázat sem kielégítő.” Maga újabb értelmezést nem ad.

3.5. Mészöly Gedeon magyarázata (1959–60)

Mészöly „Arany olvasása közben” gondolkodik el – többek között – az *emberöltő* jelentésén. Áttekintve az addigi értelmezéseket ő sem fogadja el őket. Horger szerinte „az *emberöltő*-nek egy erőltetett, semmitmondó magyarázatát adja”. Pais értelmezését is elmarasztalja, mivel a méhek akaszkodnak és nem öltődnek. Szerinte az *ölt* (*varr*) ige és az egymás után következő öltések, azaz a varrás szemlélete vezet el az összetétel 'nemzedék' jelentéséhez, „ez volt az *öltő*, *emberöltő* szó megszületésének oka” (Mészöly 1959–60: 7).

Bernáth Béla 1979-es cikkében a kérdéshez hozzászólva azt hangsúlyozza, hogy az *öltő saru*, *öltő ruha* elsődleges jelentése nem a 'pár, illetve csoport', hanem az 'összetartozó ruhadarabok összessége': az *öltő ruha* 'egy rend ruha', az *öltő saru* 'egy pár saru', mivel a kettő összetartozik, együtt vesszük fel őket. Az 'összetartozás' jelentésmozzanat pedig alapvetően fontos az *emberöltő* megértéséhez is: az *emberöltő* 'nemzedék' jelentését összetartozó – mivel kb. egykorú – emberek összességéként kell értelmeznünk (Bernáth 1979: 335–6).

A TESz. – ha bizonytalanul is – lényegében Mészöly magyarázatkísérletét fogadja el: „A legvalószínűbb az, hogy az *ölt* varrással kapcsolatos jelentése, az egymás után sorban következő öltések adtak alapot ahhoz, hogy az *öltő* igenévnek kifejlődött 'egymás után következő <emberi nemzedék>' jelentése” (TESz. 1: 759; vö. EWUng. Lieferung 2: 319; EtSzt. 202).

E szerint – az értelmezést jobban kifejtve – az *emberöltő öltő* eleméhez az *ölt* > *öltöget* igénk 'tűbe fűzött fonallal öltés(eke)t csinál' konkrét jelentésének **átvitt, metaforikus** jelentése vezet. A hasonlóságon alapuló átvitelt lehetővé tevő közös szemantikai mozzanat (a tertium comparationis) az 'egymásra következő', az 'egymásutániság'.

Ennek az egyetlen – fontos – jelentésjegynek a mentén azonban bizonyosan nem válik levezethetővé a poliszém *ölt*, *öltő* többi jelentése, nem válik világossá a jelentések összefüggése. Itt az ideje, hogy tüzetesebben szemügyre vegyük *ölt* igénket! Nézzük meg egymástól meglehetősen eltérő, zavart keltő jelentéseit.

4. *Ölt* igénk jelentései az eddigi etimológiák tükrében

4.1. Az *ölt* szócsaládja és jelentései

A többjelentésű, régi nyelvünkben *ewlt*, *elt*, *elth*, *ēt*, *eolt*, *wth*, *wlt*, *eolt*, *öt*, *ött*, *öjt*, *űt* írás- és alakváltozatokban előforduló (l. NySz., OklSz., MTsz., ÚMTsz.) *ölt* igénk ige-kötős változataival (*aláölt*, R. *általölt*, *átölt*, *felölt*, *leölt*, *megölt*, *kiölt*, *beölt*, *összeölt*,

visszaölt) és képzett (*öltés, öltő, öltöget, öltözik, öltöny*⁵) származékaival gazdag szócsaládot alkot. Az *öltözik* 'ruhát ölt, ruhadarabot felvesz' képzett igénk számos további származék alapszava: *öltözet, öltözék, öltöző, öltöztet, öltözködik, öltözött, öltözetlen*. Az *ölt* kései adatolású igénk – első ismert adata csak a 16. század közepéről való –, de származékainak majdnem kétszáz évvel korábbi adata is van, s ez a tény a szócsalád jóval régebbi életéről tanúskodik.

Lássuk tehát az *ölt* jelentéseit az adatok előfordulásának időrendjében! (Természetesen az adatok időrendje nem feltétlenül azonos a jelentések kialakulásának tényleges történeti rendjével.)

Az *ölt* jelentései:

- 1) összehúz, összevon (1560);
- 2) ruhadarabot felvesz (1588);
- 3) vékony vagy hegyes tárgyat vmibe beledug, beleszúr, belefűz (1604);
- 4) <személy, dolog vmilyen jellegzetes vonást, tulajdonságot, szerepet stb.> felvesz (1674);
- 5) tübe fűzött fonallal öltést csinál (1759);
- 6) *nyelvet ölt* (1799);
- 7) *kenyeret kemencébe ölt* 'kenyeret kemencébe tol, vet' (1838)
(Vö. TESz. 3: 25–6; EWUng. Lieferung 5: 1081; EtSzt. 631.)

Etimológiai szótáraink az állandósult szókapcsolatok közül csupán a *nyelvet ölt* 'kidugja a nyelvét → csúfolódik' jelentésű formát veszik fel a jelentések közé. Jelentésében a *nyelvet ölt* konkrét 'kidugja a nyelvét' jelentésével azonos a – szótárakban nem szereplő – *szarvat ölt* 'kidugja a szarvát' szókapcsolat (l. a népi gyermekmondókát: „Csigabiga *ölt*sd ki *szarvadat* ...”), s említetlenül maradnak az elevenen élő, átvitt értelmű *alakot ölt* 'körvonalazódik, kialakul' és *testet ölt* 'megtestesül' kifejezések is. És az állandósult szókapcsolatok közé joggal volnának fölvehetőek a *kart karba ölt*, <vmilyen> *arcot / szerepet ölt* vagy az 'össze-vissza beszél, nem tart logikus rendet mondandója kifejtésében' jelentésű *Egyik szavát a másikba ölti* használat.⁶

A jelentések összefüggéseinek magyarázatát befolyásolják a bizonytalan, vitatott eredetű *ölt* szófejtésének eddigi eredményei. Lássuk tehát először ezeket!

4.2. Az *ölt* eredetéről

4.2.1. A belső nyelvi eredet

Az egyik vélemény szerint az *ölt* belső nyelvi fejlemény lenne. A magyar *illik* ige tövből és 'hozzáad, hozzátapad, hozzáér' alapjelentéséből, *-t* műveltető képzővel jött létre. A szó labializálódását az *-lt* hangkapcsolat idézte elő. Az *illik* ótörök eredetű: a

⁵ Az *öltöny* nyelvújítási szavunk. Jelentése a 'ruhát ölt' jelentésből érthető. Először Sándor István (1750–1815) használta *öltönyeg* alakban (NyÚSz.).

⁶ A szólás tiltó formája „... *Hogy egyik szavamat másikba ne öltsem*” szintén Arany Toldijából szakadt ki és terjedt el (8: 1).

törökségi szócsalád alapszava az *il* > *ilt* az 'akaszt, függeszt, összekapcsol, egyesít' jelentéseket képviseli (vö. Németh 1931: 74–5; Ligeti 1935: 285–7; Pais 1932: 460–3, 1939: 256–9; TESz., EWUng.).

Ez az etimológia az *ölt* elsőként adatolt 'összehúz, összevon' jelentésével – 1. „*Ranchba whóm homlokomath*” (GyöngySzt.) – nem tud mit kezdeni. A további jelentéseket kapcsolatba hozza egymással: a *ruhát ölt* jelentése az alapja az átvitt *szigorú arcot ölt, valamilyen szerepet ölt* stb. kifejezések jelentésének, míg az *ölt* 'beledug, beleszúr, belefűz' jelentése alapján jönnek létre a varrással kapcsolatos <tübe fűzött fonallal> *öltést csinál*, illetve a *nyelvet ölt*,⁷ *kenyeret kemencébe ölt* használatok.

Az etimológia több szempontból is sántít, erőltetett: az *ölt* jelentései sem a török 'akaszt, függeszt', sem a magyar *illik* jelentését megadó szinonimák műveltető képzős származékainak jelentéseiből nem következnek, nem vezethetők le megnyugtatóan.⁸ (Mellesleg: mediális *illik* igénknek nem az *ölt* a tranzitív aktív párja, hanem az *illet* és az *illeszt*.⁹)

4.2.2. Az *ötörök* etimológia

A másik vélemény szerint az *ölt* honfoglalás előtti *ötörök* jövevényszavunk. Az átható szerteágazó, sokjelentésű *ötörök* szócsalád föltehetően ugyanaz lehetett, mint amelyből *illik* igénk is származik. A TESz. szerint a kérdés tisztázásához további kutatásokra van szükség. A török alapszó az *il* > *ilt* ~ *elt*. Nem világos, hogy az *ölt* szövégi *t*-je nyelvünkben vagy még az átható törökségi nyelvben került-e az ige végére. Az etimológia szerint az áthatott szó jelentése vagy 'hord, visz, vezet, továbbvisz' vagy pedig 'összszegyűjt, összehúz' lehetett. Ez utóbbi jelentés magyarázatot adhat az *ölt* első adatolt jelentésére, s talán ebből magyarázható a *ruhát ölt* jelentés is. A többi teljes homályban marad. (Vö. Ligeti 1986: 318, 320; TESz., EWUng, WOT. 2: 667).

Ezzel az etimológiával az a fő gond, hogy a megadott török jelentésekből az *ölt* jelentéseit nemhogy meggyőzően nem lehet levezetni, hanem még elfogadhatóan sem. A szótáraink is jelzik ezt a tényt: az *ölt* összes jelentésére, illetve a jelentések összefüggésének hihető bemutatására szerintük sem kielégítő ez a magyarázat.

4.2.3. Az *öltő* jelentései

Fentebb már láttuk: az *emberöltő* jelentését, létrejöttét kutató nyelvészeink közül többen is vizsgálták az *öltő* régi nyelvi és népnyelvi adatait, abból a meg gondolásból,

⁷ Bár a *nyelvet ölt, szarvat ölt* használatokban éppen ellentétes előjelű a mozgás: nem beledugásról, hanem kidugásról, kinyújtásról van szó. Lektorom, M. Korchmáros Valéria joggal mutat rá arra, hogy az *ölt* több jelentésének a 'beledugás' csak egyik mozzanata, az ellenkező irányú mozgásnak, a 'kidugás'-nak is éppoly fontos szerepe van, pl. a *ruhát ölt* esetében. Szerinte ezekben a jelentésekben a 'nyíláson, résen keresztül (be és ki)' mozzanat a meghatározó.

⁸ Például a *ruhát ölt* esetében: a ruhát felvesszük, azaz belebújunk, fejünket, karunkat, lábunkat a ruha nyílásán át beledugjuk, s nem testünkre függesztjük, érintjük, tapasztjuk, testünkhöz hozzáadjuk. A *nyelvet ölt* kifejezést is nehéz lenne ezekkel az igékkel magyarázni, és így tovább.

⁹ A szócikk – feltehetően tudatosan – kerüli az *illeszt* igét, az *illik* természetes tranzitív aktív párját, holott pl. az *álarcot ölt* 'arcára álarcot illeszt', vagy a *karöltő kosár* 'karra illeszhető kosár' kifejezések jelentését jobban megvilágítja, mint a megadott igék bármelyike.

hogy ezek az elemzések segíthetik az *emberöltő* keletkezésének megértését, s egyúttal rávilágíthatnak az *ölt* alapjelentésére is.

a) Az *öltő* első ismert adatát az Oklevélszótár főnévként jegyzi 1588-ból: 3 *kar-eolteo* 'karra való templomi ruhadarab'. Régi nyelvünkben és a nyelvjárásokban az *öltő* azonban többnyire jelzős szintagmában fordult elő. A nyelvjárási adatok között gyakoriak az *egy öltő széna, szalma, lucerna* (bármilyen szálas takarmány): az a mennyiség, amennyit a takarmányból a villára egyszerre felszúrnak. A *szénát öltöget, felölti a szénát* 'a villára egyszerre felszúrt szénát feladogatja'. „*Őtök mán egy villa lucernát* ennek a tehénnek”; „*A villát a szénába öltögeti...*”; „*Villára ötöttem* a téfeles, túrós galuskát, hogy alig fért a számba”; „*egy villaöltéssel*” stb. Ezekből az adatokból egyértelműen a 'szúr' alapjelentés világlik ki. Ugyanezt a jelentést erősítik a következő népi adatok is: „*A tehén döf, szúr, őt a szarvával*”; „*Beleöltötte a körmét*”; „*Úgy nézett rám, hogy maj felöltött a szemivel*”; „*En nem megyek innét, ha keresztülöttenek se*” (az adatokat I. Beke 1954: 229–34; H. Fekete 1955: 232; MTsz.; ÚMTsz.). Mindebből Beke Ödön egyértelműen arra következtet, hogy az *ölt* eredeti jelentése: a *szúr* (*döf, bök, dug, tol*). Korábban azonos véleményt fogalmazott meg a Czuczor–Fogarasi-szótár is: „világos, hogy az *ölt* igében az alapfogalom a *szúrás, bökés, lökés, tolás ...*” (CzF. 4: 1171).

Ehhez a jelentéshez tartozik a *karöltő kosár*, a *kart karba ölt* szintagma éppúgy, mint az egymással metonimikus viszonyban lévő R. *fonalat a tübe ölt* 'dug, fűz' → R. *az anyagba tűt ölt* 'szúr', → a <tübe öltött fonallal, egymás után> *öltéseket*¹⁰ *csinál* 'varr, hímez' is.

b) Régi nyelvünkben a *ruhát felölt, felvesz* > *öltő ruha* 'az egyszerre felvett, összetartozó ruhadarabok', azaz 'egy rend ruha', az *öltő bocskor, saru* stb. 'egy pár lábbeli' használatok voltak a leggyakoribbak. Pl. „*Az igazat pénzen eladták, és a nyomorultat egy öltő sarun*” (NySz.); „*Két öltő ruha*”; „*Egy öltő ruhát se vet ne:ki*” (SzamSz.); „*egy öltő bocskor*” (MTsz.); „*Veottem az haro(m) Inas giermeknek három eolteo halisniat*” (1600); „*egy öltő saru*” (1662); „*kétt öltő botskarak*” (1700); „*egy rendbeli öltő köntös*” (1779) (SzT.) stb.

Az Értelmező szótár szerint a *ruhát felölt, felvesz* jelentése: „<Ruhadarabot> magára vesz úgy, hogy karját a ruha ujjába dugja”. A 'dug'¹¹ tehát az a közös jelentésmozzanat, mely az *öltő* a) és b) jelenése között természetes kapcsolatot teremt.

c) Az *öltő* harmadik, 'pár, csoport, csapat, rész' jelentése – ahogy fentebb már láttuk – az *öltő* b) jelentéséből (l. az 'összetartozó részek' jelentésjegyet) jöhetett létre.

Az *emberöltő* 'nemzedék', illetve 'nemzedékváltásnyi idő' jelentéseinek kialakulásához az *ölt* > *öltő* jelentéseinek három meghatározó jelentésjegye vezethetett:

- 1) <kb. 33 évenként> az egymás után következés, 'egymást váltás'
- 2) <a kb. egy időben születésnek köszönhető> 'összetartozás'
- 3) 'embercsoport'

¹⁰ *Öltés* főnevünk kettős jelentésű: jelentheti magát a cselekvést (nomen actionis): pl. *néhány öltéssel megvarr vmit*; és jelentheti a cselekvés eredményét (nomen acti): *szép, szabályos öltések*.

¹¹ Fontos belátnunk: ugyanaz a nyelvi elem egyszer szóként (egészként) viselkedik, más-kor pedig csak részmozzanata, összetevője egy másik jelentésnek. Az egy-egy szójelentést felépítő jelentésmozzanatokat csak szavakkal tudjuk megadni.

A nemzedékek egymást váltó – egyidejű születésük okán – összetartozó emberek csoportjai.

5. A szócsalád jelentéseit összetartó általános jelentésmozzanatok

Minél több – sokfelé ágazó – jelentése van egy igenek, minél népesebb egy-egy szócsalád, annál nehezebb megtalálni azt az általános közös jelentés-összetevőt, mely szervesen összetartja a poliszém ige jelentésszerkezetét, végső soron az egész szócsaládot. Az *ölt* és szócsaládja esetében sincs ez másképp. Az az igen általános jelentésjegy, mely kimutatható a szócsalád valamennyi tagjának jelentésében, a 'váltás, változás' mozzanata. Mégpedig a dolgok külső, érzékelhető megjelenésében mutatkozó változás. Nézzük csak az *ölt* szótáraink által megadott jelentéseit!

sima homlok	→	összeráncolt homlok: <i>ráncba ölt</i>
meztelen ember	→	felöltözött ember: <i>ruhát ölt</i>
tű és cérna	→	befűzött tű: R. <i>tűbe ölt</i>
nyugodt arc	→	indulatos arc: <i>indulatos arcot ölt</i>
régi szerep	→	új szerep: <i>új szerepet ölt</i>
nyelv bent	→	nyelv kidugva: <i>nyelvet ölt</i>
kenyér kint	→	kenyér a kemencében: <i>kemencébe ölt</i>
kopár rét	→	virágos rét: a rét <i>virágba öltözött</i>
sötét utca	→	fényes utca: az utca <i>fénybe öltözött</i>
alaktalan	→	kialakult: <i>alakot ölt</i>
testetlen	→	megtestesült: az ige <i>testet ölt</i>
A nemzedék	→	B nemzedék: <i>új emberöltő</i> stb.

Mindegyik példa ugyanazt mutatja: valamilyen érzékelhető (látható) váltás, változás történt: megjelent a korábbi állapotot felváltó új állapot, új formáció. Ezek az absztrakt jelentéskomponensek tartják össze az ige konkrét és átvitt jelentéseit, s vezetnek – metonimikus – l. pl. (fonalat) *tűbe ölt* → (tűt) *szövetbe ölt* – és metaforikus – *ruhát ölt* → *szerepet ölt* – átvitelek előidézte jelentésváltozásokon keresztül – a szó jelentésének kiterjedéséhez, többirányú elágazódásához.

6. Eretnek gondolatok az *ölt* eredetéről

Az *ölt* bizonytalan, sok megoldatlan kérdést felvető, s etimológiai szótáraink szerint sem kielégítő, kettős – de egymással összefüggő – ötörök etimológiáját el kellene vetni.

Vajon volt-e, van-e a láthatáron másféle elképzelés is szavunk eredetéről? A kérdésre igennel felelhetünk. A Czuczor–Fogarasi-szótár az *ölt* igét és szócsaládját az 'életétől megfoszt' jelentésű, finnugor eredetű *öl* igénkből származtatja: az *ölt* az *öl -t* műveltető képzővel kiegészült formája. A szótár a következőket írja: „világos, hogy az *ölt* igében az alapfogalom a *szurás, bökés, lökés, tolás*, mert *ruhát ölteni* am. kart beleszúrni az ujjába; *tűt ruhába ölteni* am. beleszúrni; *tűbe czérnát ölteni* am. behúzni vagy szúrni; *kemencébe ölteni a kenyeret* am betolni stb. Tehát gyöke az *öl* ige, mely eredetileg am. az életet valamely *szűrő, lökő, bökő* eszközzel kioltja” (CzF. 4: 1171).

Ez az etimológia világos, könnyen áttekinthető-megérthető és nagyon valószínű.

Mielőtt bárki e sorokat ördögtől valónak gondolná, vegyük figyelembe a következőket! Az 'öl' és az 'ölt' jelentések összefüggése más nyelvekben is fennáll. A két magyar – egymástól idegennek vélt – *ölt* és *öl* – alapjelentésük azonossága folytán – a németben és a franciában egyetlen többjelentésű ige két jelentése. Közöttük metonimikus jelentésvizony van: 'szúr', s ezzel 'leszúr, megöl'.

A többjelentésű német *rStich* alapjelentése: 'szúrás', 'bökés', 'döfés', 'csípés'. Jelentései között ott van az 'öltés': I. *Stiche machen* 'öltéseket csinál'. A *stechen* ige eredeti jelentése: 'szúr, döf, bök', ebből jön létre az '<állatot> leszúr, levág, megöl' jelentés, pl. *ein Schwein stechen* 'disznót öl'; *stechen jn zu Tode* 'agyonszúr vkit' (vö. Halász–Földes–Uzonyi 1998).

A francia *le point* 'öltés <varrásnál>'. Igéje, a *pointer* 'bök, szúr, döf' alapjelentésű. Pl. *Il pointait son index vers moi* 'Felém bökött a mutatóujjával'. Ám a *pointer son adversaire* használatban az ige jelentése: 'megszúrja / leszúrja ellenfelét' (I. Eckhardt–Oláh 1999).

Az angolban a magyar *öltés*-nek megfelelő főnév: a *stitch* 'öltés, tűzés'. A *make stitches* 'öltéseket csinál, varr' jelentésű. A főnévnek és az igének (*to stitch* 'ölt, szúr') azonban – a német vagy a francia megfelelővel szemben – csak egyetlen átvitt, metonimikus jelentésváltozással létrejött – jelentése van: a 'szúr, nyilall <fájdalom>': *I have a stitch in my side* 'nyilall ~ szúr az oldalam'. (Vö. Ország–Magay 1998.)

A bemutatott idegen nyelvi példák azt mutatják, hogy a 'szúr' és az 'életétől megfoszt' jelentések természetes – eredetbeli – összefüggésben lehetnek egymással: egy többjelentésű ige két, egymásból levezethető jelentését képviselhetik.

A magyarban furcsának tűnhet, hogy nem az átvitt 'életétől megfoszt' jelentést, hanem a tulajdonképpeni 'szúr' jelentést fejezi ki képzett ige. Fordítva várnánk. Nyelvünk logikája azonban más: a nagyobb intenzitású, *-t* képzővel bővült *ölt* – szemben az *öl* kiinduló 'szúr' jelentésével – olyan cselevést képvisel, mely minden öltéssel átszúrja (régii nyelvünkben általszúrja) a szövetet.

Czuczorék elmemozdító, a magam további érveivel kiegészített, megtámogatott etimológiája további vizsgálatokra mindenképpen érdemes.

Ha a jövő kutatásai is megerősítik, ősi, finnugor eredetű szavaink száma újabb elemmel gazdagodhat.

Hivatkozások

- Arany János 1962: *Összes költeményei* 1–3. Budapest: Szépirodalmi.
 Arany László [1872] 1969: *A délibábok hőse*. Budapest: Szépirodalmi.
 AranySz. = Beke József 2017: *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete* 1–3. Budapest: Anyanyelvápolók szövetsége – Inter.
 Ball. = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* 1–2. Pest: Heckenast.
 Beke Ödön 1934: Öltő, emberöltő. *Magyar Nyelvőr* 63, 46–7.
 Beke Ödön 1954: Ölt, öltés, öltő. *Magyar Nyelvőr* 78, 229–234.
 Bernáth Béla 1979: Emberöltő. *Magyar Nyelv* 75, 335–6.
 CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: *A magyar nyelv szótára* 6. Budapest: Athenaeum.

- Eckhardt Sándor – Oláh Tibor 1999: *Francia–magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. 2. átdolg. kiad. Budapest: Akadémiai.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1979, 1980: *A magyar nyelv értelmező szótára* 2, 5. Budapest: Akadémiai.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2021: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. 2. jav. kiad. Budapest: Tinta.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1998. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Lieferung 2, 6. Budapest: Akadémiai.
- Dávidházi Péter 1992: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*. Budapest: Argumentum.
- Dezső Kinga 2016: „Majd kilencz-tíz emberöltő régiségben.” Az elbeszélő ideje Arany Toldijában. *Irodalomtörténeti Közlemények* 120/5, 555–62.
- H. Fekete Péter 1955: Ölt, öltés, öltő. *Magyar Nyelvőr* 79, 232.
- Halász Előd – Földes Csaba – Uzony Pál 1998: *Német–magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai.
- Hász-Fehér Katalin 2012: Szövegihletek Arany költeményeiben. In Pusztay Bertalan szerk.: *Médiумok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Szeged.
- Horger Antal 1917: Emberöltő. *Magyar Nyelv* 13, 106–8.
- Lehr Albert 1882: Arany János: *Toldi*. Költői elbeszélés. Nyelvi és tárgyi jegyzetekkel ellát. Lehr Albert. Budapest: Franklin.
- Ligeti Lajos 1935: Ölt. *Magyar Nyelv* 31, 285–7.
- Ligeti Lajos 1986: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai. 318, 320.
- Melich János 1917: Emberöltő. *Magyar Nyelv* 13, 194–6.
- Mészöly Gedeon 1959–1960: Gondolatok Arany olvasása közben. IV. Emberöltő. *Néprajz és Nyelvtudomány* 3–4, 7.
- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901: *Magyar tájszótár* 2. Budapest: Hornyánszky.
- Németh Gyula 1931: Régi török jövevényszavaink és a turfani emlékek. *Körösi Csoma Archivum* 1, 74–5.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest: Hornyánszky.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest: Hornyánszky.
- Oklsz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár*. Budapest: Hornyánszky.
- Országh László – Magay Tamás 1998: *Angol–magyar nagyszótár*. Budapest: Akadémiai.
- Pais Dezső 1932: Emberöltő. *Körösi Csoma Archivum* 2, 460–3.
- Pais Dezső 1936: Levélszekrény T. A.-nak. *Magyar Nyelv* 32, 279–80.
- Pais Dezső 1939: Illik. *Magyar Nyelv* 35, 256–9.
- RégSz. = Kiss Gábor főszerk. 2012: *Régi szavak szótára*. Budapest: Tinta.
- Simai Ödön 1917: Emberöltő. *Magyar Nyelv* 13, 303.
- Simonyi Zsigmond 1908: Öltő. *Magyar Nyelvőr* 37, 360.

-
- SzamSz. = Csúry Bálint [1936] 2004: *Szamosháti szótár*. Reprint. Budapest: Nap Kiadó.
- Szendrey Zsigmond 1917: Emberöltő. *Magyar Nyelv* 13, 263.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Trezor.
- SzT. = Vámszer Márta főszerk. 2000: *Erdélyi magyar szótörténeti tár X*. Budapest: Akadémiai – Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- ToldiSz. = Pásztor Emil 1986: *Toldi-szótár*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 2002: *Új magyar tájszótár IV*. Budapest: Akadémiai.
- WOT. = Róna Tas, András – Árpád Berta 2011: *West Old Turkic Loanwords in Hungarian* I–II. Wiesbaden: Harrassowitz. II, 667.

A TÁMADOTT : TÁMADT KETTŐSSÉG TÖRTÉNETÉHEZ¹

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. A témaválasztásról

A téma választására többféle tényező ösztönzött.

Elsőként az olyan adatokat említem, amelyek véletlenszerűen, olvasás közben kerültek előm, és szokatlanságukkal keltették fel a figyelmemet.

Bevallom, nagyon szeretem a Harry Potter-regényeket. Régóta vágytam már arra, hogy olyan előadást tarthassak, amelyet belőlük (pontosabban: magyar fordításukból) származó példákkal indíthatok. Igaz, az adatok *meg* igekötősek, de ez nem változtat azon, hogy a *támad* ige kijelentő mód múlt idejű, általános ragozása, egyes szám 3. személyű alakjának vizsgálatára serkentettek: „Én biztos meghaltam volna az ijedségtől, ha engem *támadt volna meg* egy vérfarkas a telefonfülkében...” (J. K. Rowling: Harry Potter és a Titkok Kamrája. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Budapest: Animus, 2002. 92); „– Ha a szörny mindenkit hátulról *támadt meg*, akkor az áldozatoktól se tudunk meg semmit...” (uo. 270); „Év eleje óta senki se *támadt meg* [engem] – erősködött Harry” (J. K. Rowling: Harry Potter és a Tűz Serlege. Ford.: Tóth Tamás Boldizsár. Budapest: Animus, 2002. 535). – Félreértés ne essék: noha a regénysorozat fordítására vonatkozó gyakorisági felmérést nem végeztem, tapasztalatom szerint az idézetekbeli, számomra szokatlan megoldással szemben az adott jelentésben jellemzőbb rá a *(meg)támadott* típusú igealak.

Egészen más műfajban, egy sakk-könyvben is talákoztam a szokatlan formájú múlt idővel: „Amint a mérkőzés haladt, érdekes volt megfigyelni, mennyivel bátrabban *támadt* mindkét fél” (Dr. Gelenczei Emil: A sakk-király magánélete. Budapest: Sport, 1964. 49).

Nem tudtam ellenállni a csábításnak, hogy először a saját gyűjtésű adatokat hozzam szóba. Illendőbb lett volna azonban a témaválasztás tényezői közül elsőnek a megemlékezés szándékát említenem. A mostani szegedi konferenciára az eredeti tervek szerint 2020-ban került volna sor. Ez a dátum, Elekfi László tanár úr születésének centenáriuma adta az ötletet, hogy ezúttal olyan témával foglalkozzam, amely az ő munkásságához kapcsolódik.

Kutatási témákban bővelkedő életművében fontos helyet foglalt el a ragozási paradigmáknak és a bennük megmutatózó finom jelentéskülönbségeknek, hasadási jelenségeknek a vizsgálata. Leginkább azt a tanulmányát szeretném kiemelni, amelyet az általa gondozott „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” című gyűjtemény felhasználásával, feldolgozásaként írt. Ez a gyűjtemény az ugyancsak Elekfi szerkesztette Magyar ragozási szótár (RagSz., 1994) bővített, finomított változata és egyben A magyar nyelv

¹ A szegedi konferencián való részvételemet és tanulmányom megjelentetését a Regiszterfüggő változatok a középnyelvtan című, FK 135186. számú NKFI-projektum támogatta.

nagyszótárában (Nszt.) közreadott (Elekfi–Laczkó 2006) és az ottani szócikkekben alkalmazott morfológiai kódrendszernek az alapja.

A rendkívül gazdag anyagú tanulmány részletei közül a mostani témámra nézve a következőnek van meghatározó jelentősége: „Egyetlen megkülönböztető alak lehet a múlt idő egyes 3. személye is: *ragadt* (valahova, tárgyatlanul) és *ragadott* (botot, fegyvert). Az ebbe a (2a1) típusba tartozó 5 ige közül 3-ban jelentkezik – más-más mozzanatban – jelentéskülönbség. A *téved* minden jelentésében tárgyatlan, de ha mozgást fejez ki, csak (valahova) *tévedt* a múlt ideje; ha a helyessel kapcsolatos állásfoglalást, akkor *tévedett*. A 18 ugyanilyen (2b1) ragozású ige hasonló ingadozásai csak a *téved* múlt idejében kötődnek eltérő jelentésekhez. – A *támad* ige, ha cselekvést jelent: *támadott*, ha keletkeztet: *támadt*. Az ebbe a (2a2) típusba tartozó 13 ige szintén ingadozik ebben a múlt idejű alakban, de jelentéslátás nem fedezhető föl bennük. Ebben a típusban jellemző ez az ingadozás a befejezett melléknévi igenévre is” (Elekfi 1998: 306).

Véleményem szerint az idézet – kényszerű tömörsége ellenére is – hitelesen és világosan jellemzi a benne példaként is megnevezett három alakpár közelmúltbeli és mai viselkedését. – Engem történeti vizsgálódásra is ösztönzött, mivel kíváncsivá tett arra, mióta állhatnak fenn ezek a kettősségek, milyen lehetett a múltban az alakpárok tagjainak viszonya, vagyis a funkciómegoszlás. Mindhárom alakpár diakrón vizsgálatát tervbe vettem. Először a minden jelentésében tárgyatlan *tévedett* : *tévedt* párera kerítettem sort; a vele kapcsolatos elemzésem nem sokkal a szegedi konferencia előtt jelent meg (Horváth 2021). A mostani előadás főszereplőjéül a *támadott* : *támadt* kettősséget választottam, a *ragadott* : *ragadt* pár vizsgálatát más alkalomra hagyva.

A véletlenül elem bukkan példákön és az idézett Elekfi-tanulmányon kívül téma-választásom harmadik ösztönzője az a cikk volt, amelyet Grétsy László tett közzé az Édes Anyanyelvünkben, éppen a *megettámadt* igealakra felfigyelve (Grétsy 2020). Azt az adatot, amely töprengésre készítette, néhány hónappal írása megjelentetése előtt találta a Magyar Sakkvilágban: „Valamilyen betegség *támadt meg*, egyszerűen nem tudtam folytatni a versenyt.” Ehhez a példához kiindulásul ezt az értékelést fűzte: „Amin az idézett kis mondatban megakadt a szemem, az ma még nem hiba, legföljebb a csírája, hírnöke egy későbbi, jövőbeli pontatlanságnak.” – Ezt a megállapítást értetlenül fogadtam, hiszen olyan nyelvi változást sejtet, amelynek a feltételezésére nem látok okot; ráadásul Grétsy néhány sorral lejjebb megírja, hogy ő a *betegség támadott meg* formát használta volna.

A cikk folytatása azután világosabbá teszi, mire is gondol Grétsy. A 17–19. századi példákkal szemléltetve elmondja, hogy (lényegében) a 20. század előtt az *-ad* képzős igék a múlt idő jelét jellemzően kötőhangzóval, azaz *-ott* alakban vették magukhoz, a 20. századra azonban a kötőhangzó nélküli *-t* vált szokásossá. Ugyanakkor szerinte – igealakként vagy (melléknevesülő) igenévként – felbukkan néhány olyan szóalak, „amely a ragozási minta fölöslegessé vált elemét [vagyis a kötőhangzósat] reaktiválja, újraéleszti, csak éppen a korábbtól eltérő szerepben.” Példaként a *ragadott*, *támadott* használatára hoz adatokat, az utóbbiakat a ’váratlanul keletkezik, létrejön’ jelentésű *támadt* alakkal szembeállítva. A „reaktiválás” idejét azonban nem határozza meg világosan. Eléggé új jelenséget sejtet benne, különben aligha írná a kötőhangzós *támadott* adataihoz fűzve: „Erre az utóbbira nem volt még felkészülve, ráhangolva az a nyilatkozó, akinek »valamilyen *betegség támadt meg*« mondattörődékére fölfigyeltem”.

Hogy Grétsy gondolatmenetének sok részletét megértettem, az egyáltalán nem jelenti azt, hogy meggyőzőnek tartom, még kevésbé azt, hogy egyetértek vele. Nyelvtörténeti vizsgálódás nélkül, pusztán saját emlékeimre hagyatkozva is biztosan merem állítani, hogy a *tamadott* és a *tamadt* közötti funkciómegoszlás (akárcsak a *ragadott* és a *ragadt* közötti) gyerekkoromban, azaz fél évszázaddal ezelőtt ugyanúgy megvolt, mint napjainkban, tehát a Magyar Sakkvilág-beli nyilatkozónak nem kellett „felkészülnie” rá.

Mindenesetre a Grétsy-cikk állításai – bár egészen más módon, mint az Elekfi-tanulmányéi – szintén történeti kutatásra serkentettek.

2. A kettősség előtörténetéről

Tanulmányomban a *tamadott* : *tamadt* kettősség újmagyar (más korszakolás szerint: új- és újabb magyar) kori történetét vizsgálom meg a Magyar történeti szövegtár (MTSz.) alapján. Mielőtt azonban ezt megtenném, röviden szólnom kell az előzményekről. Ehhez ugyancsak történeti korpuszokat hívok segítségül: az Ómagyar korpuszt (ÓmK.) és a Történeti magánéleti korpuszt (TMK.). (A rövidséghez az is hozzátartozik, hogy ezekből nem idézek példákat.) – Mindhárom szövegtár a Nyelvtudományi Kutatóközpontban (pontosabban inkább jogelődjében, az MTA Nyelvtudományi Intézetében) készült (és épül).

Az úgynevezett Ómagyar korpusz (más néven: Régi magyar konkordancia) főleg kódexeknek és középmagyar bibliafordításoknak a szövegét tartalmazza.

Tamadt alakot nem találtam benne, így persze a *tamadott* : *tamadt* pár tagjai közötti funkciómegoszlásról sem lehet szó. Kiemelést érdemel, hogy a *tamadott* 54 adatából 52 mediális, ’keletkezett’-féle jelentést képvisel, és csupán 2 cselekvőt. Ez igencsak feltűnő, hiszen – mint az Elekfi-tanulmányban is olvashatjuk – ma a *tamadott* formára a cselekvő jelentés jellemző, míg a mediális használat a *tamadt* alakhoz társul.

Próbaképpen (vallási tárgyú szövegekről lévén szó) megnéztem a korpuszban a *fel* igeikötőjű formák adatszámát is, de mindössze 1 *feltamadt* alak áll szemben a *feltamadott* 163 képviselőjével.

A Történeti magánéleti korpusz középmagyar kori boszorkányperek és levelek szövegét tartalmazza, kisebb mennyiségben ómagyar levelekét is. (Bemutatását l. Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017 és Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018.)

Ebben a korpuszban már vannak *tamadt* formák, de csekély képviselettel: a *tamadott* 60 adatával szemben mindössze 4 van belőlük, tehát a százalékarány 93,75 : 6,25.

A *tamadt* adatai között 2-2 képviselője van a cselekvő és a mediális használatnak, míg a *tamadott* adataiból 53 a mediális és 7 a cselekvő.

3. A kettősség története az újmagyar (és újabb magyar) korban

Mint az előző pontban már utaltam rá, a *tamadott* és *tamadt* formák újmagyar kori versengését és funkciómegoszlásuk alakulását a Magyar történeti szövegtár alapján mutatom be. A diakrón gyakorisági felmérést az igeikötő nélküli formákra nézve végzem el; a múlt idejű igealakokat és a befejezett melléknévi igenéveket együtt szerepeltetem benne. – Az elemzésbeli példákat az MTSz. közvetítésével idézem.

Az MTSz. anyaga jelenleg az 1772 és 2010 közötti időszakot öleli fel: ebből tartalmaz tekintélyes mennyiségű írott nyelvi (és publikált) szöveget, igen változatos műfaji

és tematikai összetételben. A szövegtárat A magyar nyelv nagyszótára készítésének legfontosabb segédeszközeként állították össze, de természetesen másfajta vizsgálatokhoz is felhasználható, így grammatikaiakhoz is. A korábban említett két korpusszal szemben morfológiai elemzést nem tartalmaz, de ez a *támadott* : *támadt* pár alakjainak megkeresésében, összegyűjtésében nem jelentett akadályt. Összesen 1623-at találtam belőlük.

A *támadt* ige jelentéseinek legrészletesebb leírása az ÉrtSz. szócikkében található meg. Természetesen nem a múlt idejű vagy az igenévi alakokra összpontosít, de az MTSz. adatainak funkciók szerinti osztályozásában így is hasznát vehettem.

Diakrón vizsgálatomhoz az MTSz.-ben képviselt időszakot századnegyedekre bontottam. Pontosabban a 19. és a 20. századdal tettem így; előttük és utánuk a 18. század végét, illetőleg a 21. század elejét szintén egy-egy önálló szakasznak tekintettem.

Két diakrón gyakorisági táblázatot állítottam össze: az 1.-ben alakjuk szerint, a 2.-ban pedig funkciójuk alapján, pontosabban az igenemet figyelembe véve csoportosítottam az adatokat. A táblázatok tehát egymás „kifordításának” tekinthetők. – Az 1.-ben a „cs” rövidítés a cselekvő, az „m” pedig a mediális jelentésű adatok oszlopát jelöli.

Évszázad	<i>támadott</i>				<i>támadt</i>				Összesen
	cs	m	együtt	%	cs	m	együtt	%	
18.	2	78	80	75,47	–	26	26	24,52	106
19/1.	–	32	32	59,26	1	21	22	40,74	54
19/2.	–	38	38	39,58	3	55	58	60,42	96
19/3.	1	17	18	15,93	4	91	95	84,07	113
19/4.	3	1	4	2,63	1	147	148	97,37	152
20/1.	13	2	15	7,21	10	183	193	92,79	208
20/2.	11	3	14	4,58	22	270	292	95,42	306
20/3.	25	2	27	8,88	32	245	277	91,12	304
20/4.	8	1	9	5,08	9	159	168	94,92	177
21.	6	–	6	5,61	6	95	101	94,39	107
Összesen	69	174	243	14,97	88	1292	1380	85,03	1623

1. táblázat. Alak szerint

Az 1. táblázatból látható, hogy a *támadott* forma csak a 18. század végén és a 19. elején van többségben. Fölénye azonban már ekkor sem olyan elsöprő, amelyet az előző két korpusz mutatott. Aligha kétséges, hogy ebben joggal láthatunk diakrón változást, de hozzáteszem, hogy a műfaji-regiszterbeli eltérésnek szintén jelentősége lehet.

A mérleg a reformkorban billen át a *támadt* oldalára, és a 19. század második felében rohamosan nő ennek a formának a részesedése. A 19. század végére érkezik el a csúcra, de a 20. század folyamán mindvégig és a 21. század elején is 90% feletti marad a képviselete.

Évszázad	cselekvő				mediális				Összesen
	~ott	~t	együtt	%	~ott	~t	együtt	%	
18.	2	–	2	1,89	78	26	104	98,11	106
19/1.	–	1	1	1,85	32	21	53	98,15	54
19/2.	–	3	3	3,13	38	55	93	96,88	96
19/3.	1	4	5	4,42	17	91	108	95,58	113
19/4.	3	1	4	2,63	1	147	148	97,37	152
20/1.	13	10	23	11,06	2	183	185	88,94	208
20/2.	11	22	33	10,78	3	270	273	89,22	306
20/3.	25	32	57	18,75	2	245	247	81,25	304
20/4.	8	9	17	9,60	1	159	160	90,40	177
21.	6	6	12	11,21	–	95	95	88,79	107
Összesen	69	88	157	9,67	174	1292	1466	90,33	1623

2. táblázat. Funkció szerint

Ami az igenemeket illeti, a 2. táblázat tanúsága szerint a mediális használatú adatok mindvégig nagy többségben vannak a cselekvést kifejezőkkel szemben. Az azonban szintén jól látszik, hogy az utóbbiak megjelenése a 20. és 21. században már egyáltalán nem annyira szórványos, mint korábban volt. Mindamelllett a részesedésük egyik időszakban sem éri el a 20%-ot.

Az 1. táblázatból kitűnik, hogy a *tamadott* forma a 18. században és a 19. nagy részében zömmel mediális használatú. Néhány ilyen példát idézek ebből az időszakból: „az Országban hamar nagy Pefitis *tamadott*” (1775: Csapó József: Uj füves és virágos magyar kert); „Ma dél után szél *tamadott*” (1796: Kisfaludy Sándor: Napló és francia fogságom); „ezen két Nyelvtudóssaink különböző állapotokra építvén állításait, különböző következtetéseket is huztak ki azokból, mellyből honni nyelvünkre nézve egy nevezetes tollhartz *tamadott*” (1816: Teleki József: A magyar nyelvnek tökéletesítése); „Rettenetes vitéz *tamadott belőle*” (1846: Arany János: Toldi). – Kettő a cselekvő jelentésű ellenpéldákból: „Ki rút álnoksággal *tamadott* fiára” (1796: Etédi Sós Márton: Scythia király); „addig a város az elfajult, hazája ellen *tamadott* polgármester Lázár János kémcsapatjával tartott oly szigorú rendet” (1870: Orbán Balázs: A Székelyföld leírása).

A 19. század végétől a *tamadott* cselekvő funkciója kerül fölénybe, és azután dominanciáját mindvégig megőrzi: „Átalában ma sem igen kötekedtek a miniszterrel, senki sem *tamadott*, mindenki kért” (1885: Mikszáth Kálmán: A t. Házból); „Hiszen mi joggal védtük apáink földjét, melyet az ellenség bitorul *tamadott*” (1905: Eötvös Károly: A nagy év); „Galambocska legszívesebben egyedül a lóval *tamadott volna*, tetszett neki ez a cikcakkos ugrálás” (2008: Szvoren Edina: Ácska, ocska). – Néhányat a kisebbségben lévő, mediális használatú adatokból is bemutatok: „de hát *tamadott-e* valaha valamely jó e földön, minnek akadályai is ne lettek volna?” (1888: Unitárius Közlöny); „A rigóm énekelt, galambom kacagott, / az egész mindenség életre *tamadott*” (1904: Gárdonyi Géza: November); „intuitíven *tamadott* a fölébredés” (1980: Sebeők János: Sárkányviadal).

A *tamadt* adatai között a vizsgált korszak egészében uralkodik a mediális szerep; ennek és a jelentésárnyalatok sokféleségének illusztrálására itt az eddigieknél jóval hosszabb a példák sora: „és a' mit a' búzából lehetett volna is reményleni, az a' múlt fzeredán *tamadt* rettenetes nagy fzel egézfzen ki-tséplette” (1797: Magyar Kurír); „Víg nyaram

folyt, s hajnal hoghya *támadt*, / Dalba szállt az érzés hurjaimról” (1823: Kölcsey Ferenc: Panasz); „Vágyaimnak sólyomszárnya *támadt*” (1843: Petőfi Sándor: Távolból); „S míg a halmon a gyümölcsből / Terebélyes nagy fa *támadt*” (1852: Tompa Mihály: Két szomszéd vár); „Hanem most vita *támadt*, ki lőtte agyon az agyarást?” (1853: Andrássy Manó: Utazás Kelet-Indiákon); „Szörnyű gyanú *támadt* bennem” (1869–1872: Déryné Széppataki Róza: Emlékezései); „Egy kis pörsenés *támadt* az állán” (1894: Malonyay Dezső: A Grób-familia); „Szent László óta aludt a legenda, / És csodás fénnel íme újra *támadt*” (1914: Gyóni Géza: Ferenc Ferdinánd jár a hadak élén); „Sört ittak, arra *támadt* gusztusuk a hús hajnalon” (1936: Nagy Lajos: Budapest nagykávéház); „Negyednapra a szél elállt, sűrű szürke köd *támadt*” (1952: Németh László ford.: Tolsztoj: Anna Karenina); „Abélard-nak sok bátor védelmezője *támadt*” (1978: Kulcsár Zsuzsanna: Rejtélyek és botrányok a középkorban); „Levágatott egy kövér malacot, az öregbéres káromkodva és ingujjig véresen szidta az istent, hogy a gazdájának éppen vasárnap *támadt* gusztusa lakomázni” (2003: Bíró Kriszta: Jozefa).

A *támadt* alaknak cselekvést kifejező alkalmazása ehhez képest szórványos: „Khalabresz újra *támadt*, de öklei tehetetlenül hulltakvissza [!] a fele utról” (1918: Kasák Lajos: Khalabresz csodálatos púpja); „Ostrogotha hirtelen *támadt*, cselezett vágást mért Gizulf mellére” (1937: Egri Viktor: Égő föld); „Az egér újra megjelent. Csak most harcmódort cserélve, nem a szemétkosár környékén ütötte föl támaszpontját, hanem napóleoni erénnyel a legsebezhetőbb helyen *támadt*: az ablak alatt beépített szekrény belsőjében, ahol legszemélyesebb dolgaimat őrzöm” (1962: Csoóri Sándor: Egér); „Szárvágóval *támadt* [cím] [...] Dulakodás közben szárvágóval kaszabolta össze vitapartnerét egy kecskeméti férfi” (2003: Blikk). – Ebben a példasorban szándékosan mellőztem a *valakire támadt* típusú adatokat, mivel alább külön szólok majd róluk.

Ha a funkciókra nézve, az igenemek felől közelítünk a korpusz anyagához, akkor a 2. táblázatból láthatjuk, hogy a **cselekvő** használatú adatok száma a 18. és a 19. századot tekintve túl kicsi a *támadott* és a *támadt* előfordulási arányának értékeléséhez. A 20. (és 21.) századi képről már valamivel többet mondhatunk: leginkább azt, hogy kiegyensúlyozottság jellemzi; kivéve a 20. század második negyedét, amelyben a *támadt* adatszám a kétszerese a vetélytársának.

Ha azonban közelebről is megnézzük a cselekvő igenemhez tartozó adatokat, akkor kiderül, hogy érdemes jelentéseik, jelentésárnyalataik szerint differenciáltan kezelni őket. Ez az a pont, ahol szükség van az Elekfi-tanulmányból a bevezetőben idézett részlet (1998: 306) kiegészítésére. Az ott írtakat ugyanis érdemes azzal árnyalni, hogy a cselekvést kifejező *támad* ige múlt ideje (és befejezett melléknévi igeneve) közelmúltbeli és mai nyelvhasználatunkban bizonyos jelentéseiben, jelentésárnyalataiban nem *támadott*, hanem *támadt*.

Melyek ezek az esetek? Azok, amelyekben határozói vonzat jelöli meg azt a személyt, csoportot, állatot vagy esetleg mást, akire vagy amelyre a cselekvés irányul. Ez a vonzat *-ra/-re* vagy *-nak/-nek* ragos, illetőleg *ellen* névutós szokott lenni.

Ha jelentésük szerint differenciálva osztályozzuk a cselekvést kifejező adatokat, akkor megállapíthatjuk, hogy az 'ellenséges szándékkal mint kezdeményező (fegyveres) támadást hajt végre vki, esetleg vmi ellen' (az ÉrtSz. definíciója nyomán) jelentésben, tárgyhasználatban a korpuszban kizárólag a *támadott* forma fordul elő, mégpedig csak

a 20. századtól kezdve: „Hiszen mi joggal védtük apáink *földjét, melyet az ellenség bitorul támadott*” (1905: Eötvös Károly: A nagy év); „Az ellenzék *támadott* minden *tételt* és Lónyay megvédelmezett minden *tételt*” (1934: Móra Ferenc: Lobkowitz herceg kövei); „A jegestengeri arcvonalon Murmanszk városa és kikötőnegyede területén légi-erőnk légvédelmi állásokat bombázott és ugyancsak bombákkal *támadott* egy fontos *légitámaszpontot* a Kola-öböltől keletre” (1942: Függetlenség).

Szintén a *támadott* dominál a 19. század vége óta jelentkező 'rohamoz, akciózik'-féle jelentésű, tárgy nélküli alkalmazásban: „Ha ügyvédi ellenfele régi ember és tekintély volt, [Gróf] csak még élesebben *támadott*” (1891: Kabos Ede: Harakiri); „Most már megnehezült a Görgey dolga, mert Fabricius *támadott* hidegen, kecsesen” (1908–1910: Mikszáth Kálmán: A fekete város); „A Pista hadserege irtózatos erővel *támadott* egyszerre minden oldalról” (1921: Szabó Dezső: Csodálatos élet); „Griff kirohant meg visszaroht, ugatott és *támadott*, de a disznó csak nem mozdult” (1959: Illés Endre: Ítélet); „Simon a felsővárosban fészkelte és onnét *támadott*” (2005: Spiró György: Fogság). Ehhez a jelentéshez kapcsolva említhető a korpusz egyetlen (más vonatkozásban már idézett) sport- és játéknyelvi adata: „Galambocska legszívesebben egyedül a lóval *támadott volna*, tetszett neki ez a cikcakkos ugrálás” (2008: Szvoren Edina: Ácska, ocska).

A tárgyas használatától eltérően a 'rohamoz'-féle jelentést képviselő tárgy nélküliben a *támadt* alak is felbukkan a korpuszban; igaz, csupán szórványosan: „Hiába mondták azt, hogy a király *támadt* és nem ők” (1921: Bethlen István beszéde); „Előbb a családfő vetette rá magát az ellenfélre. [Bekezdes.] A másik védekezett. [Bekezdes.] Ha erősebb volt, *támadt* is” (1935: Sellyei József: Elfogyott a föld alóla). (Néhány további példát l. fentebb, a *támadt* alak felől közelítve.)

Mint már kiemeltem, a közelmúlta és napjainkra alkalmazható funkciómegozlási szabályt (vö. Elekfi 1998: 306) érdemes kiegészíteni azzal, hogy ha azt a személyt, csoportot stb., akire vagy amelyre a támadás irányul, határozói vonzat jelöli meg, akkor a *támadt* a szokásos forma. Hogy a 20. század előtt is így volt-e, annak megállapításához a szövegtárban kevés az adat. Mindenesetre a korpusz arra vall, hogy a tendencia nagy valószínűséggel az egész 20. századra, tehát nem csupán a végére és a 21. századra érvényes.

A példák sorából a 20. század előttiakat sem zárom ki. Az adatokat a vonzat szerint csoportosítom, és a *támadt* képviselői után rögtön *támadott* formájú ellenpéldákat is illesztetek. Arra törekszem, hogy a példák között a támadás körülményeinek, a támadónak és a megtámadottnak lehetőleg többféle típusa jusson szerephez.

Példák sublatívusi vonzattal: „Hányszor *támadt* tenfiad / Szép hazám *kebledre*” (1823: Kölcsey Ferenc: Himnusz); „Az asszony dühösen *támadt* az urára: – Ennyi pénzt kidobni az ablakon! Te lump!” (1907: Nagy Endre: Egnapos özvegy); „A nép pedig kövekkel s ásóval-kapával *támadt a karhatalomra*” (1937: Féja Géza: Viharsarok); „Amikor utoljára voltak egy szobában, az államtitkár kutyakorbáccsal *támadt a fiára*” (1957: Ottlik Géza: Hajnali háztetők); „Marsu *baltával támadt a kocára*” (1966: Sipkay Barna: Boldogtalan boldogság); „A legkülönbözőbb napszakokban *támadt rám* [a rosszullét]” (1974: Galsai Pongrác: Egy hipochonder emlékirata); „Bessenyei elég goromba *paszkvillusban támadt a grófra*” (1984: Bényei József: Magyar írók pere); „Édes Anna megfosztva a humanista mérlegelés lehetőségétől *késsel támadt a gazdá-*

jára” (1985: Császár István: Gyilokjáró); „Siettemben rá-ráhágtam a körülöttem tülekedők lábára, ráadásul elhaladtomban könyökömmel vigyázatlanul levertem valami cserépedényt az egyik áruszó asztaláról, ki hangosan szitkozódva *támadt reám*, s vércseujjaival csuklómat megmarkolva erősködött, hogy addig onnét tovább nem megyek, míg ki nem fizetem a kárát” (2002: Rakovszky Zsuzsa: A kigyó árnyéka); „Bérgyilkos *támadt* tegnap reggel keresztúri háza előtt *S. Lászlóra* (41), az olajban érdekelt Fortus Rt. *elnök-vezérigazgatójára*” (2003: Blikk); – „Ki rút álnoksággal *támadott fiára*” (1796: Etédi Sós Márton: Scythia király).

Dativusi vonzattal: „És ő egymaga *nekik támadt*, összekaszaboltatta magát” (1919: Szabó Dezső: Az elsodort falu); „Itt a katona megint *nekem támadt*, hogy a bémaradt tej helyett adjak neki ennivalót” (1932: Tamási Áron: Ábel a rengetegben); „A kapitány, aki a csónak körül buzgólkodott, leszegett fővel *támadt nekem*” (1949: Örkény István ford.: Conrad: Lord Jim); „Mindenki *Bruckner Szigfridnek támadt*” (1973: Lázár Ervin: Dömdö-dömdö-dömdödöm); – „A füst már amúgyis ingerelte, a zaj pedig végső-kig bőszítette és így [a hiúz] fújtatva, mérges tüszögéssel *támadott Csonkaujjúnak*” (1937: Szentiványi Jenő: A kőbaltás ember); „*Ő támadott neked? Ő* gyűlölködött, ő ordított?” (1988: Lengyel Péter: Macskakő).

Az *ellen* névutóval: „Ennen-fiam, szellemi gyermekem *támadt ellenem* és kezében az a fegyver, melyet én adtam neki” (1921: Kosztolányi Dezső: Nero, a véres költő); „E helyzet azért tébolyító, mert éreznie kell, hogy nem tagadhatja meg a bajthozó tettet, ezzel végleg elvesztené a talajt maga alól. Hogy hú maradjon önmagához, hűnek kell lennie ahhoz a következményhez is, mely most *ellene támadt*. E sors tragikus ereje abban van, hogy Lear nem akarja önmagát felismerni ezekben a következményekben, s mégis éppen legőszintébb felháborodásában kénytelen ezt megtenni” (1969: Almási Miklós: A drámafejlődés útjai); „Minden, ami körülvette, *ellene támadt*” (1989: Bólya Péter: A sereg futása); – „Éltél volna csak te, kegyes olvasó, ezen időkben; láttad volna azt, hogy *Etelka ellen támadott* még annak Gyula atyja is” (1790: Dugonics András följegyzései); „addig a város az elfajult, *hazája ellen támadott* polgármester Lázár János kémcsapatjával tartott oly szigorú rendet” (1870: Orbán Balázs: A Székelyföld leírása).

A jelentések szerinti tüzetesebb vizsgálat tehát megmutatta, hogy a cselekvő ige-nemben a *támadott* és a *támadt* forma adatainak hasonló előfordulási száma nem azonos funkciójú, egymással szabadon váltakozó variánsok heves küzdelmére vall, hanem arra, hogy az alakok szerint világosan elkülönülő funkciók egymáshoz hasonló súllyal voltak és vannak jelen a nyelvhasználatban.

A **mediális** ige-nemben a *támadt* alak a reformkorban kerül többségbe, a 19. század végétől pedig a *támadott* formával már csak elvétve találkozhatunk. Példákat itt sem a többség, sem a kisebbség képviselőiben nem idézek, hiszen az alakokból kiinduló szemlében már számosat bemutattam belőlük.

A korpuszvizsgálatot elvégezve arra következteték, hogy a bevezetőben bemutatott szokatlan (*meg*)*támadt*-féle adatok vagy a nyelvhasználatban általában véve domináns *támadt* formának, vagy pedig a határozói vonzatú *támadt*-nak az **analógiás** befolyását tükrözik.

4. Kitekintés a *meg* igekötős formákra

Bár korpuszvizsgálatomat az igekötő nélküli alakokra szűkítettem, illőnek tartom, hogy vessek egy pillantást a *meg* igekötős formákra, hiszen a témaválasztásra serkentő példák között mind a saját gyűjtésemben, mind Grétsynél fontos szerep jutott nekik.

A *megtámadt* alak, amelyet Grétsy László (2020) is, én is a mai nyelvhasználatban szokatlannak találtunk, a korpusz egészében alárendelt szerepű, sőt a felbontással nyert időszakaszok felében egyáltalán nincs adata. Ez mind a konkrétumokra nézve, mind módszertani szempontból kétségessé teszi Grétsynek a tanulmányom bevezetőjében bemutatott érvelését, ugyanis arra mutat, hogy a történeti elemzésben feltétlenül szem előtt kell tartani a tárgyassággal és az igenemmel kapcsolatos különbségeket.

Évszázad	<i>megtámadott</i>	<i>megtámadt</i>	Összesen
18.	1	–	1
19/1.	1	–	1
19/2.	12	3	15
19/3.	18	2	20
19/4.	19	1	20
20/1.	10	–	10
20/2.	33	1	34
20/3.	15	2	17
20/4.	29	–	29
21.	7	–	7
Összesen	145	9	154

3. táblázat. A *megtámadott* : *megtámadt* pár az MTSz. anyagában

5. Záró gondolatok

Remélem, elemzésem igazolta, hogy a Magyar történeti szövegtár anyagát grammatikai vizsgálatokra is érdemes használni. Ha abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a rendelkezésünkre állnak történeti korpuszok, akkor hiba volna lemondani a kiaknázásukról.

Ezzel nem csupán arra célzok, hogy Grétsy László kiragadott adatokra építve tett nem alaptalan, de kockázatos megállapításokat, hanem magam is figyelmeztetem: a korpuszban kínált tekintélyes adatmennyiség alkalmas arra, hogy az ember ellenőrizze és szükség esetén felülbírálja azokat a sejtéseket, amelyeket a saját nyelvérzéke és tapasztalatai sugallnak. A felmérésen dolgozva meglepődve észleltem például azt, hogy az alakok gyakoriságát tekintve a *támadt* formának a fölénye, az igenemekre nézve pedig a mediálisé sokkal nagyobb, mint hittem volna.

A korpuszból nyert eredményeket persze érdekes és célszerű lenne összevetni más források tanúságával. Igaz, a korpusz nagysága és egyes műfaji összetétele valószínűsíti az eredmények hitelességét. Másfelől azonban nem szeretném elhallgatni azt a (kétségtelenül szubjektív) érzésemet, hogy a *támadott* formának és a cselekvő igenem képviselőinek a vártnál ritkább volta esetleg egyes szövegtípusoknak (például a sportnyelvi és a hadakozással kapcsolatos szövegeknek) a korpuszbeli alulreprezentáltságára vallhat...

(Hozzáteszem: ha valóban így volna, az lexikográfiai szempontból nem jelent nagy gondot, hiszen az Nszt. készítéséhez az MTSz.-en kívül bőven használhatók más forrástípusok is.)

Feltehetőleg érdekes eredményeket hozhatna a *támadott* : *támadt* kettősség vizsgálatának az igeekötős formákra való kiterjesztése. Már a jelenlegi gyűjteményem is kínálta magát a múlt idejű igealakoknak és a befejezett melléknévi igenéviéknak az összevetésére, de az amúgy is szövevényes elemzést most nem akartam ezzel a további szállal bonyolítani.

Mindenképpen hálásak lehetünk Elekfi László tanár úrnak azért, hogy tanulmányával felhívta a figyelmet a szóalakhasadási vizsgálatokban rejlő gazdag lehetőségekre.

Korpuszok

MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*: clara.nytud.hu/mtsz (Letöltés: 2021. augusztus.)

ÓmK. = *Ómagyar korpusz* (Régi magyar konkordancia) <http://omagyarkorpusz.nytud.hu> (Letöltés: 2021. augusztus.)

TMK. = *Történeti magánéleti korpusz*: tmk.nytud.hu (Letöltés: 2021. augusztus.)

Hivatkozások

Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.

Elekfi László 1998: Eltérő toldalékokban mutatkozó jelentéskülönbségek (A „Szókincsünk nyelvtani alakrendszere” gyűjtemény alapján). *Magyar Nyelvőr* 122, 305–317.

Elekfi László – Laczkó Krisztina 2006: Ragozási táblázatok. In Nszt. 1: 797–1114.

ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* 1–7. Budapest: Akadémiai.

Grétsy László 2020: A nyelvi változások gazdaságosságáról. *Édes Anyanyelvünk* 42/3, 9.

Horváth László 2021: A *tévedett* : *tévedt* kettősség történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 145, 357–363.

Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.

Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006–[2021]: *A magyar nyelv nagyszótára* 1–[8]. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet / Nyelvtudományi Kutatóközpont.

RagSz. = Elekfi László 1994: *Magyar ragozási szótár*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

FÜVES KERTECSKE AVAGY VIGASZTALÓ SZÓK DIALEKTUSOK ÉS IDIOLEKTUSOK EGY 16. SZÁZADI NÉMET KÖNYV MAGYAR FORDÍTÁSAIBAN

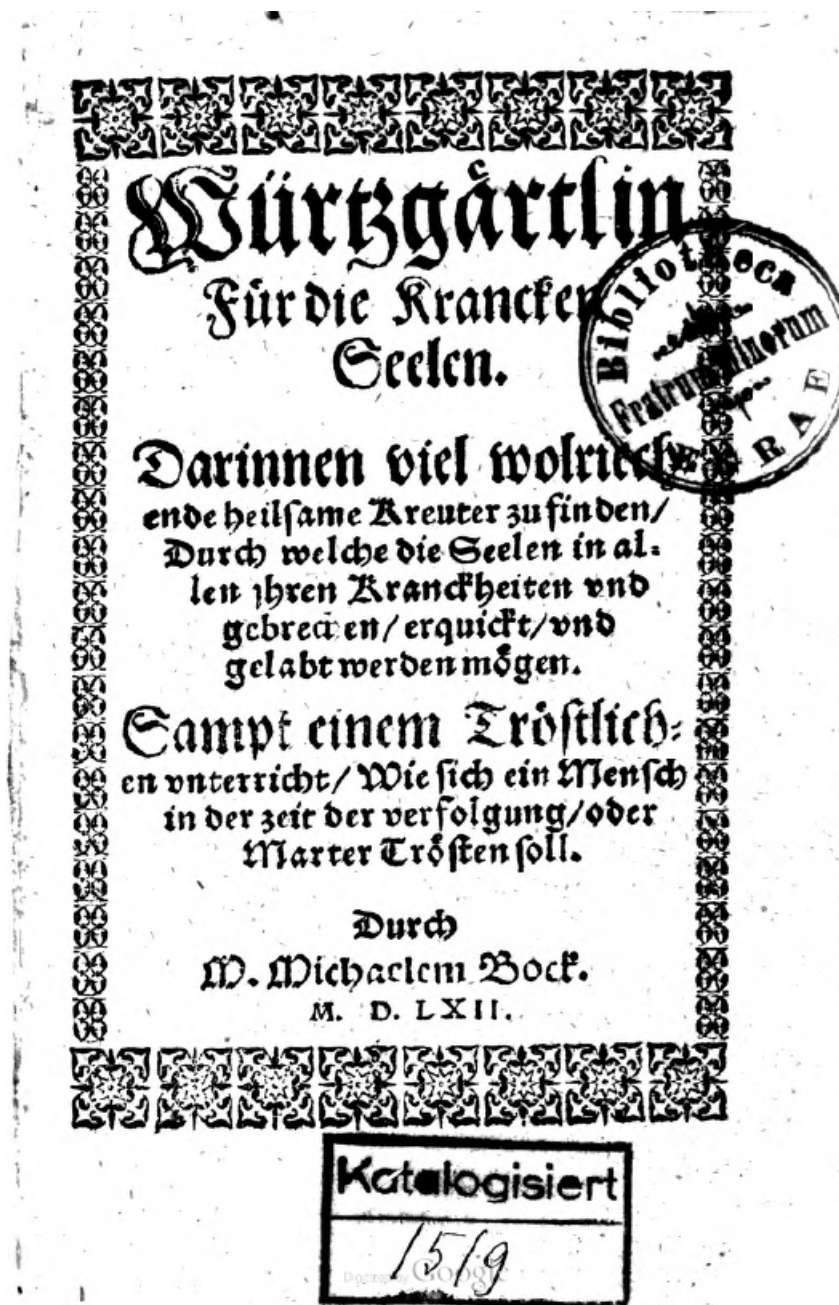
JUHÁSZ DEZSŐ

1. Bevezetés: az ötlettől a célokig

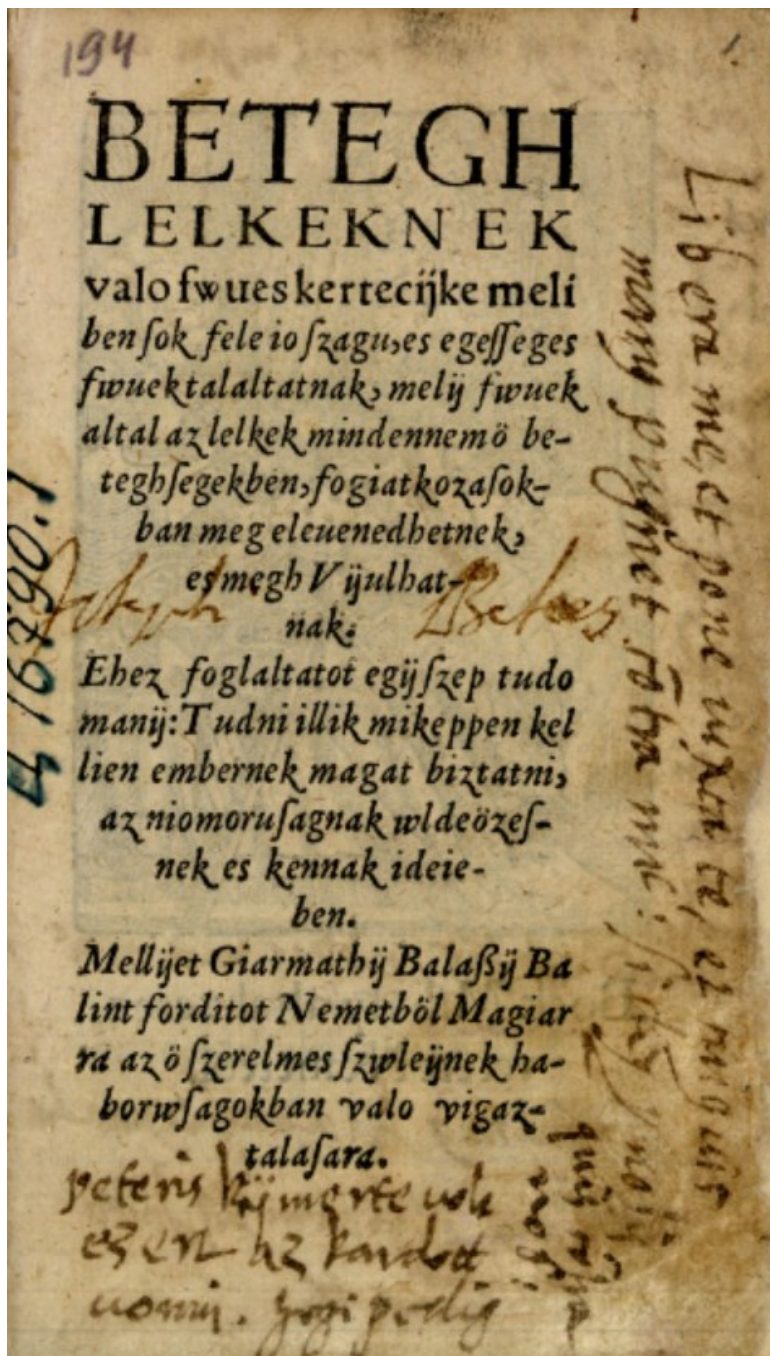
Michael Bock 16. századi német vallásfilozófus, prédikátor könyvének (Württemberglin Für die Kranken Seelen... 1562, a címlapját lásd az 1. ábrán) különös jelentősége van az irodalomtörténet számára, ugyanis ezt fordította le magyarra Balassi Bálint még ifjú korában, Beteg lelkeknek való füves kertecske címmel. A könyvecske a Szentírás igéiből kiindulva próbál lelki támaszt nyújtani a nehéz vagy válságos helyzetbe került emberek számára. Balassi fordítása, amelyet szüleinek dedikált, 1572-ben Krakkóban jelent meg, és csak egyetlen példány maradt fenn belőle (az első lapját lásd a 2. ábrán). Ezt a szovjet hadsereg a második világháború alatt a Sárospataki Református Kollégium Könyvtárából – sok már értékes könyvvel együtt – hadizsákmányként elszállította. A rekvirált könyvek nagyobb része (köztük Balassi műve is) 2006-ban került vissza Magyarországra. Még ebben az évben megjelent a faksimile kiadása a Balassi Kiadónál (Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIX.). A faksimile ikerkötetként a Kiadó közreadta az eredeti mű modern helyesírásra átírt változatát is, Kőszeghy Péter gondozásában és kíséző tanulmányával (Kőszeghy 2006a, 2006b). Ezek a kötetek inspiráltak arra, hogy az előző szegedi nyelvtörténeti konferencián a fiatal Balassi nyelvjárásáról értekezsem (Juhász 2019), ugyanis jó alappal feltételeztem, hogy a Füves kertecske megőrizte a költő nyelvjárásának fő vonásait (a kérdés korábbi szakirodalmához vö. pl. Eckhardt 1942/1972, 1954/1972; Hegedűs 1994; Tózsér 1995).

Már akkori előadásomban is jeleztem, hogy a könyvecske további fontos vizsgálatok kiinduló pontja lehet. Ezek közül talán az egyik legizgalmasabb kérdés az, hogy milyen viszonyrendszer tárható föl Balassi és fiatal kori mestere, Bornemisza Péter fordításkötete között. Közismert tény ugyanis, hogy Bornemisza szintén lefordította, illetve Balassi szövegét átdolgozva öt évvel később ki is adta Bock művét Vigasztaló könyvecske címmel (Sempte, 1577). Hogy milyen szerepet játszott Bornemisza a fiatal Balassi első komoly szellemi vállalkozásában, és viszont: mennyire támaszkodott később Bornemisza Péter Balassi fordítására, annak feltárása további aprólékos összevetést kíván, több filológiai rész tudomány együttműködésével. Az viszont egy alapos átolvasás után is nyilvánvaló, hogy Bornemisza, szövegformálása során, alapvetően a saját nyelvjárását, idiolektusát követte. (Erről egy másik nyelvtörténeti konferencián tartottam előadást, vö. Juhász 2020).

Mostani előadásom azt kívánja vázlatosan áttekinteni, hogy Bock könyvének számontartott öt 16. századi magyar fordítása milyen lehetőségeket és feladatokat kínál a történeti és kulturális nyelvészet számára. Alapvető érdekünk például, hogy létrejöhessen egy olyan adatbázis, amely párhuzamosan mutatja Bock német nyelvű szövege mellett a magyar fordítások megfelelő mondatait. Ebben a nagyszabású „alaptáblázatban” az adott

1. ábra. Michael Bock könyvének címlapja

2. ábra. Balassi Bálint könyvének első oldala

művek mondatai betűhű átiratban és korabeli hangzást rekonstruáló olvasatban is elérhetőek lesznek, a betűhű közlést pedig filológiai természetű, a kritikai kiadásra jellemző jegyzetek kísérik. Ez több évet igénybe vevő munkát, amelyet néhány lelkes tanítvánnyal már el is kezdtünk. Az írott és hangzó formájú alapmondatok több filológiai részterület számára kínálnak nyersanyagot, és speciális adatbázisok forrásai lehetnek (pl. morfológiai és/vagy szintaktikai elemzők annotálhatják és rendezhetik őket saját céljaiknak megfelelően), de már ebben az egyszerűbb állapotukban is lehetővé tesznek bizonyos gépi kereséseket.

2. A rendelkezésünkre álló kiadásokról

Vessünk tehát először pillantást a rendelkezésünkre álló könyvekre! Jó hír a kutatók számára, hogy mind a német, mind a magyar nyelvű kiadásokról jó minőségű faksimile érhető el az interneten.

2.1. Bock német nyelvű könyve

A kor német nyelvű könyveire jellemző gót betűs nyomtatvány szövegét jól olvasható antikvára átbetűzve Eckhardt Sándor is kiadta a Balassi Bálint összes művei 2. kötetében (BÖM. 2: 7–56, 1955). A párhuzamos, bilingvis megoldás – a kétosztatú lap-tükör felső felében Balassi, alsó felében Bock szövegrészeivel – jól szolgálta a korabeli filológiai kutatásokat, azonban a Balassi-féle textus időközben elavult, mert egy sok hibát tartalmazó, a betűhűséget csak szerény mértékben követő 19. századi másolatot tudott használni, hiszen az eredeti példány akkor még ismeretlen helyen lappangott. A 21. századi igényeket kielégítő párhuzamos digitális szövegkiadáshoz – egy rutinellenőrzést követően – megfelelőnek ígérkezik Eckhardt német átbetűzése, de a magyar nyelvű könyveknek el kell készíteni a nagyobb fokú pontosságra törekvő, a nyelvtörténet által megkövetelt betűhű kiadását. Ez a művelet nagyon hasonlít azokhoz a kritikai kiadásokhoz, amelyekben magyar nyelvű középkori kódexeket interpretálnak latin eredetivel, lábjegyzetekkel, faksimilék mellékelésével. Azzal a különbséggel, hogy itt nem latin, hanem német a forrásszöveg, és nem kéziratos bibliarészletek vannak párhuzamba állítva, hanem vallási keretben megalkotott, de alapvetően világi célokat szolgáló nyomtatott könyvfejezetek (elmélgedések, tanácsok). Azt gondolhatnánk, hogy a nyomtatott szöveg minősége, olvashatósága eleve jobb, mint a kéziratoké, de a nyomdatechnika kezdetlegessége miatt ez az elvárás sokszor nem teljesül. Ami Bock könyvét illeti: a nyomdai minőség és az olvashatóság igen változó (egy jól sikerült oldalra lásd a 3. ábrát, a *Das vierde Kraut* 'a negyedik fű' c. fejezet nyitó oldalát), ezért nagy szolgálatot tesz egy használható, a gót betűt antikvára váltó átirat. Filológiai jegyzetekre csak a legszükségesebb mértékben lesz szükség, tekintettel a vizsgálatok hungarológiai irányultságára.

I III.

Das Vierde Kraut heist/

Plura meruisti, Du hast wol
mehr verschuldet.

Zum Vierden / bedencke das
du vmb Gott wol mehr / deñ dies
Leiden verschuldet hast / Ja / du
mußts bekennen / Wenn dir Gott
gleich allerley Franckheit zuschick
te / vnd dazu alle andere zeitliche
straffe dir auch aufflegte / das es
noch nicht gnug sey / Du werest
wol mehr wirdig / Nemlich / der
Wellen vñ ewigen pein vnd Mar
ter / Denn du bist ein Sünder / in
sunden empfangen vnd geboren /
von Natur zu allem bösen genei
get / vnd hast auch mit deinen
sunden die Welle wol verdienet.

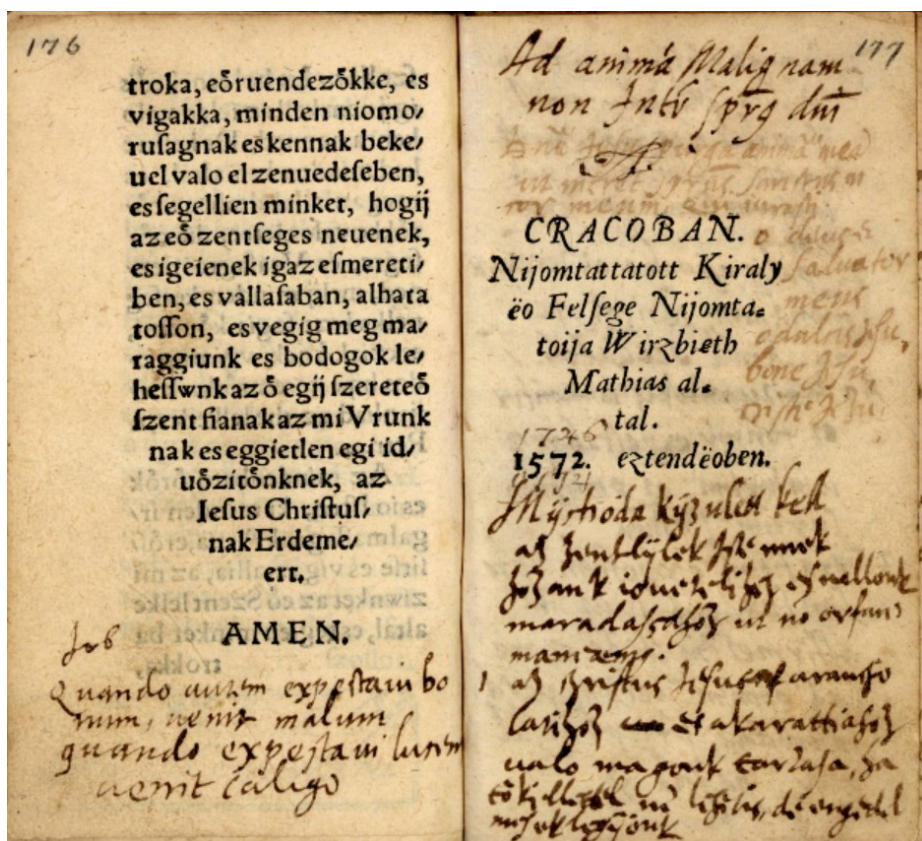
Wenn dir nun gleich Gott
mehr deñ dis zeitliche Leiden zu
geschick

3. ábra. A negyedik fűről szóló fejezet nyitó oldala Bock könyvében

2.2. Balassi fordítása

Balassi könyvecskéje Krakkóban jelent meg, az utolsó oldali impresszum olvastata szerint: „Nyomtattatott király őfelsége nyomtatója, Wirzbieth Mathias által” (4. ábra). Ebből a körülményből kiindulva és néhány nyomdatechnikai típushibára alapozva (pl. szomszédos szavak összezsúszása) egyesek úgy gondolták, hogy a szedő nem tudott magyarul, így nyelviileg nem is avatkozhatott be a Balassi-kéziratba a szedés során. A be nem avatkozás lényegében igaz lehet, de ez még nem ok arra, hogy feltegyük: egy lengyel királyi nyomda ne alkalmazhatott volna magyarul tudó szedőt vagy legalább korrektort. Közismert ugyanis, hogy a krakkói egyetemen sok magyar diák tanult, akiknek köreiből akár nyomdai közreműködők is kikerülhettek. (Érdemes lenne megvizsgálni például a sorvégi elválasztások gyakorlatát: ez mennyire utalhat magyar nyelvi kompetenciára.) A szöveg zömmel jól olvasható, mindenesetre jobban, mint a Bornemisza-féle semptei kiadás.

Kellő információ hiányában megoszlik az irodalomtörténészek véleménye abban, hogy milyen szerepet játszott a fordítási célkitűzésben és a gyakorlati megvalósításban a Balassi-családnál lelkesí és házi tanítói szerepet is vállaló Bornemisza. Az nehezen képzelhető el, hogy semmilyen. A németországi tanulmányokra kiküldött és németül jól megtanuló fiatal Balassi asztalára a kinti tanítómesterek is leteheték Bock könyvét, amely 1562-es első kiadása után elég friss és népszerű kiadvány lehetett. Akárki volt is a fordítás ötletgazdája, nem gondolom, hogy Bornemisza lebeszélte volna a tehetséges fiatal egy ilyen „kihívás” teljesítéséről, inkább a támogató attitűdöt tartom valószínűnek. Mindezek az elképzelések nyilván érdekesek, de bővebb adatok híján nem többek fikciónál. A Balassi-család 1570-ben Lengyelországba menekül; Bornemisza nem követi őket, hanem egy másik család szolgálatába áll, de a Balassi-fordítás kézírata – vagy annak nyers változata – akár már az emigráció előtt készen lehetett.

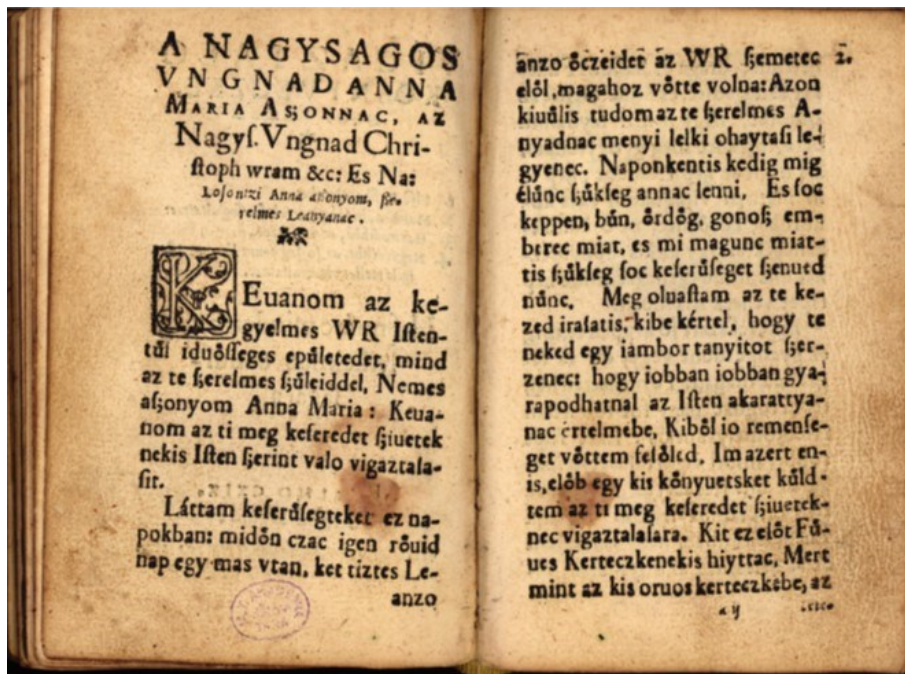
4. ábra. Balassi könyvének utolsó oldalai

2.3. Bornemisza Péter könyvecskéje

Öt évvel a krakkói kötet megjelenése után Bornemisza is elszánja magát egy saját szövegváltozat kiadására: 1577-ben semptei nyomdájában kinyomtatja a Vigasztaló könyvecske néven ismertté vált művét, egy négy tagból álló könyvsorozat záró egységéként. Fontos körülmény a továbbiakra nézve, hogy ajánlásában Bornemisza hivatkozik a magyar nyelvű előzményre is: „egy kis könyvecskét küldtem az ti megkeseredett szíveteknek vigasztalására, kit ezelőtt Füves kertecskének is híjtak” (i. m. 2r, lásd az 5. ábrát). A kontextus tehát nem utal sem a német eredetire, sem pedig Balassira, de ez a nagyvonalúság ebben a korban még általánosnak mondható. Mindenesetre a mester birtokában lehetett a krakkói kiadásnak, azt nyilván felhasználta, csak azt nem tudjuk, hogy ő milyen jellegű és milyen mértékű szerepet játszott a Balassi-kézirat létrejöttében.

Bornemisza könyvének fő fejezetei a következők: 1. A mű négyoldalas ajánlással indul, a megszólított személy Ungnad Anna Mária, Ungnad Kristóf és Losonci Anna lánya. – 2. A második fejezet a vigasztalások szükségességéről szól. – 3. A harmadik az utána következő vigasztalások summáját adja. – 4. A negyedik nagyobb egység, a könyv

törzse tartalmilag és szerkezetileg megegyezik a Balassi-féle fordítással, de a metaforikus *fű* szó helyett az alfejezetek címében a *vigasztaló szó* szerepel. A két fordító, közzétevő nyelvének, nyelvjárásának a szoros, mondatról mondatra megfeleltethető összehasonlítására ez alkalmas a leginkább. – 5. A könyv törzse után négy záró fejezet következik, amelyeknek a megfelelője már nincs meg Balassinál. Ezek címe a következő: Hatvan lelki őrző vitézek, Három ellenségnek gyűhösségéről, Drága édes szók, Intés.

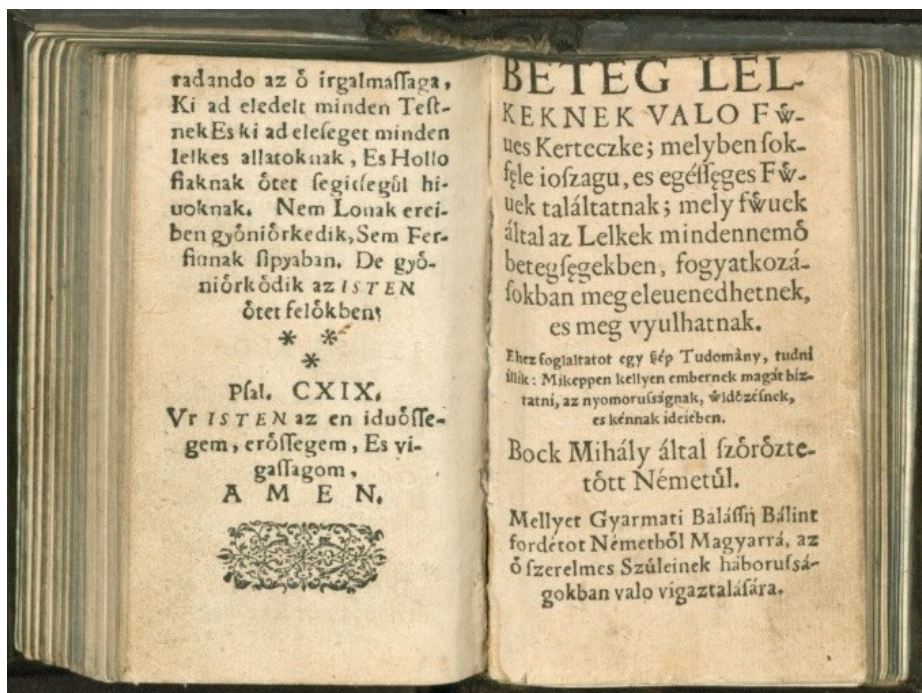
5. ábra. Bornemisza könyvének 1v és 2r oldala

A Bornemisza-könyv nyelvezete nagyvonalakban egységesnek mondható: a szerző a saját nyelvjárását használja mind a Bock-féle törzsszövegben, mind a saját fejezetekben, így önmagában is alkalmas az idiolektus leírására. Terminológiája több vonatkozásban sajátos, mindenestre a tüzetes összehasonlító vizsgálat előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz egyrészt a Balassi–Bornemisza, másrészt a Bornemisza–Bornemisza relációban.

Ha magunk mögött hagyjuk a két kiemelt fordító-szerző, Balassi és Bornemisza könyvét, azt láthatjuk, hogy a későbbi 16. századi kiadások két sínen futnak tovább: az egyik vonal Balassi-követő, a másik Bornemisza-t veszi alapul. A Balassi-filológia eredményeire támaszkodva induljunk el először a fő útvonalon: azaz kik követik szorosabban Balassit?

2.4. A bártfai kiadás

Három évvel Bornemisza könyve után, 1580-ban Bártfán jelenik meg a következő kötet David Gutgesell nyomdájában. Ez a krakkói kiadás szövegűnek tekinthető, tehát Balassit követő folytatása. Minőségi, szép, jól olvasható nyomdatermék, de a helyesírása, hangjelölése a helyi gyakorlatot alkalmazza. Azt már a korábbi szakirodalom is észrevételezi, hogy – mintegy „bónuszként” – kétféle *é* betűt használ: egy felül mellékjelest (a maihoz hasonlót) és egy alul mellékjelest („farkas” *ę*-t, lásd pl. a 6. kép *egéffęges* szavát). Mivel ez a kettősség olykor más nyomdák gyakorlatában is feltűnik, és összefüggésben áll a középmagyar korban még viszonylag erős lábakon álló alsó és középső nyelvválású *ē* – *ę* fonológiai oppozícióval, külön vizsgálat tárgya lehet. A hosszú *ē* fonéma korlátozott mértékben a középpalócban maradt fenn a 20. századi atlaszgyűjtésekben, így Balassi nyelvében is feltehető, de a krakkói kiadásban ennek nincs nyoma. Mivel a palócon kívül az északkeleti régióban is vannak nyomai a nyílt *ē* fonémának, feltehető, hogy a köztes nyelvföldrajzi pozíciót elfoglaló Bártfa környéki dialektus is tartalmazta, így a helyi nyomdászat igényesebb vállalkozói szintén megkülönböztették. (Első ortográfiánk, Dévai Bíró Mátyás műve is így jár el, vö. az 1549-ből fennmaradt 2. kiadással.)

6. ábra. A bártfai kiadás nyitó oldala (jobbra)

2.5. A debreceni kiadás

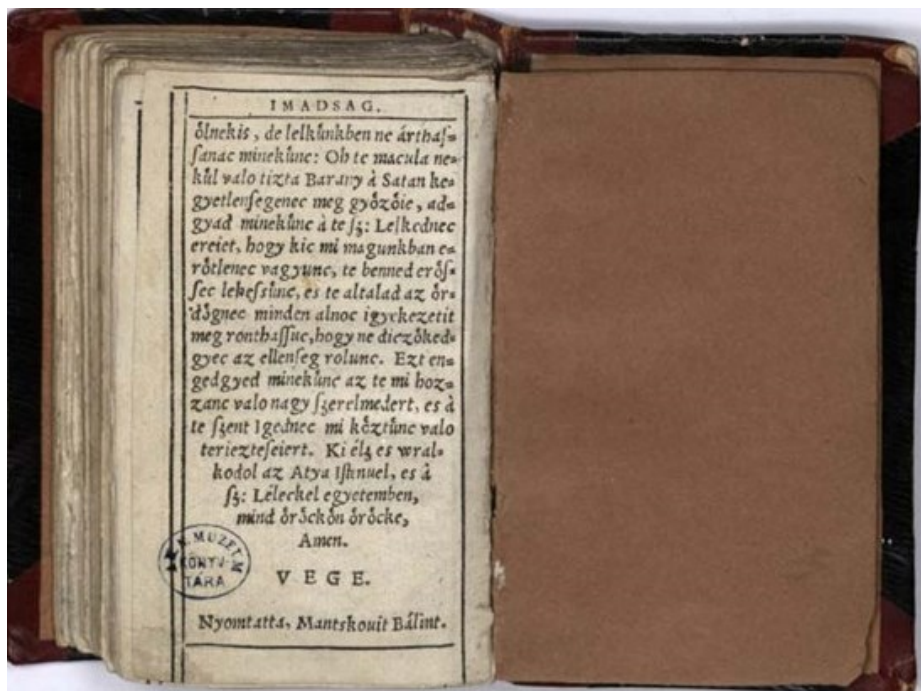
Az utolsó, Balassit követő kiadás 1593-ból való: Csáktornyai János nyomtatta ki Debrecenben, néhány lapja sajnos elveszett. Alapja a bártfai edíció, de a részletes nyelvi, helyesírási, nyelvjárási összevetés itt is még a jövő feladatai közé sorolható.

7. ábra. A debreceni kiadás fennmaradt részének első oldala

2.6. A detrekői kiadás

A Bornemiszát követő kiadások közül csak egyet ismerünk a 16. századból: Mantskovit Bálint munkáját, aki detrekői nyomdájában jelentette meg a Vigasztaló könyvecskét, 1584-ben. A feladatok hasonlóak, mint a debreceni kiadással kapcsolatban. (A szakirodalom ismer 17. századi kiadást is 1643-ból – vö. Eckhardt in BÖM. 2: 58 –, de ezzel egyelőre nem kívánunk foglalkozni.)

8. ábra. A detrekői kiadás utolsó oldala

3. A párhuzamos helyek adatbázisáról

Az említett faksimile kiadások betűhű transliterálása egyenként, autonóm módon is alkalmassá teszi a szóban forgó műveket filológiai, nyelvészeti vizsgálatra. És valóban ez a legmunkaigényesebb részfeladat, a maga sajátos problémáival. Ugyanakkor ebből a fázisból már nem nehéz átlépni egy következőbe, tudniillik a Balassi-féle krakkói kiadáshoz (vagy a Bock-féle alapszöveghez) igazítva táblázatos formában egymás mellé rendezni a párhuzamos mondatokat. Sőt: a párhuzamos mondatoknak nemcsak a betűhű formája, hanem az olvasata is megjeleníthető, azaz a korabeli kiejtést követő fonológiai interpretáció is fontos. Azok számára ugyanis, akiknek nehézséget okoz a 16. századi, ma már archaikusnak számító helyesírás, és a speciális betűk alkalmazása miatt az idézés is problematikus, nehézkes lehet, fordulhatnak a modernizált helyesírású, de a régi nyelv hangzását nem csorbító szövegváltozathoz. Ennek szükségességére már Kőszeghy Péter,

a krakkói faksimile kiadója is ráébredt, hiszen – amint már volt róla szó – létrehozott egy „ikerkötetet” is, amely éppen ennek a célnak próbált megfelelni. A Kőszeghy-féle olvasat szakmailag jó minőségű, kisebb igazításokkal be is építhető a készülő adatbázisba. A szerző nagyvonalúságának köszönhető, hogy az olvasat Wordben elmentett szövegét megkaptuk tudományos felhasználásra. A többi kiadásból is hasonlót készítünk, ezt a részfeladatot egyelőre én vállaltam magamra.

4. A digitális kiadást és adatbázist előkészítő munkacsoportról

Mivel a német eredetin kívül az öt 16. századi magyar nyomtatvány digitális alapfeldolgozása meghaladja egy személy munkabírását, úgy döntöttem, hogy érdeklődő egyetemi hallgatókból és doktoriskolásokból egy kisebb munkacsoportot hozok létre. Jelenleg öten vagyunk, a négy segítőt a következő: Hauber Kitti doktoranda, aki német tudására is építve Bock könyvének rögzítését vállalta az Eckhardt Sándor-féle átbetűzésben. A magyar könyvek átírói: Németh Dániel doktorjelölt, valamint Wendl Dávid és Kurucz Réka végzett, illetve végzős egyetemi hallgatók. Nagyjából a munka felénél tartunk: elkészült a két legfontosabb könyv, Balassi és Bornemisza művének betűhű, jegyzetekkel ellátott átírata, beépítettük Kőszeghy Balassi-olvasatát, én még dolgozom a Bornemisza-olvasaton, de már folyamatban van a bártfai kiadás átírása is. A jegyzetek inkább még belső használatra szolgálnak, szerkeszthetetlenek, de rögzítik az adott szavak olvasásában felmerült problémákat. Online formában találkozunk, és a problematikus helyeket képernyőmegosztással kivetítve, szükség szerint az oldalakat kinagyítva pontosítjuk vagy véglegesítjük az egyre bővülő táblázataink rovatait.

5. Egyszerűsített minta a párhuzamos helyek megjelenítésére

Előadásom ezen pontjában néhány egyszerűsített, egymás alá rendezett sorral próbálok illusztrálni a párhuzamos tartalmakat. Négy könyv egy-egy részletét vetítem egymás alá: Bockét, Balassiót, Bornemiszáét és a bártfai kiadásét (David Gutgeselltől), filológiai jegyzetek nélkül. Mindkét részlet a hatodik fűből van, amelynek alcíme „Te hasznodra vagyon”, és a KERESZT kulcsszóval összefoglalt próbatételekről szól.

5.1. Első részlet

Bock

Also ist das liebe Creutze der Christen Schule, in welche vns vnser lieber Gott zu weilen furet, Darinnen wir in einer stunden mehr lernen, denn sonst einem gantzen Ihare. (BÖM. 2: 21)

Balassi

Betűhű átírás: Anna- | kokaert ebbeöl immar | megertheted, hogÿ az ke | refzt, az Chriftus oskola- | ŷa, melybē neha Istenwnk | töl be vitetwnk, kiben egÿ | nap töbet tanulunk mint | egiebwt eŷtendeigh.

Olvasat (hangzás): *Annakokáért ebből immár megértheted, hogy az kereszt az Krisztus¹ iskolája, melyben néha Istenünktől bevitetünk, kiben egy nap többet tanulunk, mint egyebütt esztendeig.*

¹ Jézus Krisztus nevét a 16. században *Jézus Kristus*-nak is ejthették.

Bornemisza

Betűhű átírás: An | nac okaért ezből immár meg ért | heted, hogy az Kereszt, az Chrif- | tus Oskolaia, mellyben niha Ifte- | nünktül be vitetünk, kiben egy | nap többet tanulunc, mint egye- | бүt eztendeig.

Olvasat (hangzás): *Annakokáért ezből immár megértheted, hogy az kereszt az Krisztus¹ oskolája, mellyben niha Istenünktül bevitetünk, kiben egy nap többet tanulunk, mint egyebütt esztendeig.*

Gutgesell (Bártfai kiadás)

Betűhű átírás: Annak okaért | ebből immár meg erttheted, | hogy az Kerezt, az Chrif- | tus oskoláia, | melybe niha Iftenünktől bé vite- | tünk, kiben egy nap többet tanul- | lunk, mint egyebüt eztendéig.

Olvasat (hangzás): *Annakokáért ebből immár megértheted, hogy az kereszt az Krisztus¹ oskolája, melybe niha Istenünktől bevitetünk, kiben egy nap többet tanulunk, mint egyebütt esztendéig.*

5.2. Második részlet**Bock**

Sonst solten wir wol Jar vnd tag dahin gehen vnd Gottes wort oder der Predigt, vnd der Sacrament wenig achten, Ja solten wol meinen, wir bedürfften sein nirgendt zu, (BÖM. 2: 20)

Balassi

Betűhű átírás: Mert egiebkepen cziak | napot fzamlalnank, es az | Iften igeiet, es Sacramen- | tomit nem böcziwllenök, | De vgian aztis velneök | hogý femmire nem kelle- | ne nekwnk,

Olvasat (hangzás): *Mert egyébképpen csak napot számlálnánk, és az Isten igéjét és sakramentomit nem böcsüllenök, de ugyan azt is vélnök, hogy semmire nem kellene nekünk²...*

Bornemisza

Betűhű átírás: Mert egyeb keppen czac na- | pot fzamlalnanc, es az Iften igeiet, | Sacramentomít. nem böczülnüc: | De vgyan aztis vélnüc, hogy fem | mire nem kellene nekünc,

Olvasat (hangzás): *Mert egyébképpen csak napot számlálnánk, és az Isten igéjét és sakramentomit nem böcsülnük, de ugyan azt is vélnük, hogy semmire nem kellene nekünk...*

Gutgesell (Bártfai kiadás)

Betűhű átírás: Mert egyéb-keppen csak napot | fzamlálnánk, es az Iften igeiét, es | Sacramentomit nem böczüllenök: | De Vgyan azt-is vélnök, hogé fem- | mire nem kellene nekünk,

Olvasat (hangzás): *Mert egyébképpen csak napot számlálnánk, és az Isten igéjét és sakramentomit nem böcsüllenök, de ugyan azt is vélnök, hogy semmire nem kellene nekünk...*

² Kőszeghy itt (2006a: 39) *nekünk* alakot ad, de a hosszú *é*-s ejtésre az eredetiben nem utal ékezet vagy betűkettőzés.

6. Néhány tanulság a párhuzamos mondatokból

6.1. Az első (és második) részletben a magyar mondatok lexikálisan és szintaktikailag mind Balassit követik. A fordítás a német eredetihez képest stílusosan semlegebb: pl. a *liebe Kreutze* 'kedves kereszt', *lieber Gott* 'kedves/drága/szerető Isten' *lieber* jelzője fordítatlan marad, az *in einer Stunden* 'egy óra alatt' helyett *egy nap* 'egy nap alatt' szerényebb mértékű összehasonlítás áll. A helyesírás, hangjelölés a különböző fordításváltozatokban hasonló, de – ahogy korábban említettük – a bártfai kiadás külön jelöli az *ē* hangot, ill. fonémát: *megertheted*. Bornemisznánál és Gutgesellnél előfordul *i*-ző forma a *níha* szóban, de várakozásunkkal ellentétben az *istenüinktől* szóban Gutgesell nem követi Bornemiszta zárt magánhangzós raghasználatát (az utóbbinál *istenüinktül* olvasható), továbbá az *ebből* szóban is a hasonult alakot látjuk, szemben Bornemiszta régiebb *ezből*-jével. A bártfai kiadás néhány jellegzetességben saját utakon jár: a *bévitetünk, esztendőig, tanullunk* megoldások a többitől némileg eltérő nyelvjárássra utalnak, és a *hová* kérdésre felelő *melybe* vonatkozó névmás sem hiperkorrekt (Balassinál és Bornemisznánál *melyben* alak áll).

6.2. A második részlet az elsőnél egységesebb képet mutat. Azon túl, hogy a szóhasználat és a szórend egységesen Balassit követi, a hang- és alaktani jelenségek is – néhány kivétellel – nagyfokú hasonlóságot mutatnak. Eltérésként, többletként jelentkezik itt is a bártfai kiadás hosszú *ē* jelölése, amely nyelvjárási különbséget jelez: egyébként */egyēbkēppen/*. Figyelemre méltó, hogy a *becsül* ige első szótagjában egyöntetűen labiális realizáció jelentkezik (*böcsül*- ~ *böcsüll*-), jóllehet az *ö*-zés enyhe foka inkább Bornemiszta nyelvjárássára jellemző. Az intervokális nyúlás ezúttal is jellemzi a bártfai kiadást (*böcsüllenők*), de a jelenség már Balassinál is megvan. A hangtani előfeltételt az biztosítja, hogy a *becsül* ige magánhangzós relatív tövet produkál (*böcsüllenők*), szemben a Bornemisznánál megfigyelhető mássalhangzós („csonka”) tövel: *böcsüllenük*. A legmarkánsabb nyelvjárási eltérés az alakokban bukkan föl: a T/1. feltételes módú, határozott ragozású igealakok módjele Balassinál és Gutgesellnél *-nó/-nő* (*böcsüllenők, vélnők*), Bornemisznánál *-n(u)/-n(ü)* (*böcsüllenük, vélnük*). A kettő közül az utóbbi képviseli az egyszerűbb, archaikusabb megoldást, mivel a módjel világosabban mutatja az eredetibb *-n* formáját. (A kérdés részletesebb nyelvjárástörténeti, nyelvföldrajzi elemzését l. Juhász 2001.)

7. Zárásul: a további lehetőségekről

Előadásomban arra összpontosítottam, hogy egy német nyelvű könyv 16. századi fordításai milyen tanulságokat rejthetnek önmagukban is és a mondatról mondatra való összehasonlítások által. Ugyanakkor a nyelvtörténet számára nemcsak ezeknek a közös forrásra visszavezethető fordításoknak az összevetése kínálkozik, hanem az is, hogy egy-egy szerző idiolektusában mennyire visel sajátos nyelvi jegyeket a szóban forgó mű, azaz például Balassi levelei vagy versei mennyiben térnek el a Füves kertecske nyelvezetétől; vagy: Bornemiszta fordítása-kiadása elválík-e nyelvileg attól a három könyvecskétől, amellyel együtt napvilágot látott. De érdekes lehet a korabeli nyomdák, nyomdászok eltérő hangjelölési rendszere vagy nyelvjáráskövető, illetve -kerülő, a nyelvi normára is hatást gyakorló egységesítési törekvése. Az ómagyar források zömével ellentétben a szövegek alkotóit, formálóit név szerint is ismerjük, és életútjuk, műveltségük ismerete a

korábbiakhoz képest jóval több fogódzót kínál a humán dimenzió megragadására, a táji és időbeli koordináták mellett.

Hivatkozások

- Balassi Bálint 1572: *Betegh lelkeknek valo fwues kertecyke (...) Mellÿet Giarmathÿ Balajsÿ Balint fordítot Nemetből Magiarra az ö fzerelmes fzwleÿnek haborwfagokban valo vigasztalafara. (...) Cracoban. (...) 1572. eztendöoben.* Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXIX. (Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest, 2006.)
- Bock, Michael 1562: *Würtzgärtlin Für die Krancken Seelen. Darinnen viel wolriechende heilsame Kreuter zu finden, Durch welche die Seelen in allen jhren Kranckheiten vnd gebrechen, erquickt, vnd gelabt werden mögen. (...) Durch Michaelem Bock. M. D. LXII.* (Átírásban közölte Eckhardt Sándor: BÖM. 2: 7–56.) A faksimile elérhető itt: <https://books.google.hu/books?id=8FH-xYzjQa8C&hl=hu&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
- Bornemisza Péter 1577: *Negy koenyvetske Keresztyeni Hitnec Tudomanyarol. [...] Negyedic [...] Vigasztalo koenyveczke.* Sempte.
- BÖM. = *Balassi Bálint összes művei.* I–II. Összeállította Eckhardt Sándor. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951–1955.
- Eckhardt Sándor 1943/1972: Balassi Bálint nyelve és írása. In Uő, *Balassi-tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 324–336. (Első közlés: *Magyar Nyelv* 39. 1943: 89–99.)
- Eckhardt Sándor 1954/1972: *A Füves Kertecske.* In Uő, *Balassi-tanulmányok.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 351–376. (Első közlés: *Irodalomtörténeti Közlemények* 1954, 373–385.)
- Hegedüs Attila 1994: Balassi nyelvjárása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 98/5–6, 682–687.
- Juhász Dezső 2001: A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez a nyelvföldrajz szemszögéből. In Büky László és Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. 2000. október 25–26.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 67–92.
- Juhász Dezső 2019: A fiatal Balassi nyelvjárásáról. In Forgács Tamás, Németh Miklós, Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X. 2018. október 17–18.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 195–208.
- Juhász Dezső 2020: Balassi és Bornemisza – tanítvány és mester? Egy esettanulmány a történeti összehasonlító dialektológiából. Konferencia-előadás. Elhangzott a *Nyelvmélet és dialektológia* 5. c. konferencián (PPKE 2020. november 18.)
- Kőszeghy Péter 2006a: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske.* Az 1572-ben Krakóban megjelent kiadás modern helyesírásra átírt szövege. Sajtó alá rendezte Kőszeghy Péter. Budapest: Balassi Kiadó.

-
- Kőszeghy Péter 2006b: *Balassi Bálint, Beteg lelkeknek való füves kertecske. Krakó, 1572. Kőszeghy Péter tanulmánya.* Budapest: Balassi Kiadó, A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, Országos Széchényi Könyvtár.
- Tózsér Árpád 1995: Balassi Bálint versnyelvének palóc idiómáihoz és í-telenítéséhez. *Tiszatáj* 49/1, 26–28.

AZ ESETRAGOK JELÖLÉSE URBANUS RHEGIUS *SIELUIN VAHVISTOS* CÍMŰ 16. SZÁZADI MŰVÉBEN

JUHOS MERI

A finn nyelvű írásbeliség megszületése szoros kapcsolatban áll a reformáció terjedésével, ugyanis a lutheránus irányzat fontosnak tartotta, hogy minden nép a saját anyanyelvén juthasson hozzá az egyházi szövegekhez. Ennek köszönhetően a kor fő írásos termékei vallásos tartalmúak voltak (imádságok, egyházi rituálék leírásai, bibliafordítások), és ez az igény tette lehetővé az első összefüggő, finn nyelvű kéziratos nyelvemlék, a tulajdonosa után Westh-kódexnek nevezett kézikönyv létrejöttét is. A kódexben található miseleírás és egyházi szertartáskönyv régebbi, mint a finn írásbeliség atyjaként számontartott Mikael Agricola (1510 k.–1557) művei, emellett egy olyan munkát is tartalmaz, amely korabeli finn fordításban egyedül ebben a kötetben maradt fenn. Tanulmányomban ennek a műnek, Urbanus Rhegius lélekgyógyító kézikönyvének egy ortográfiai részterületével, az esetragok jelölésével foglalkozom.

A Westh-kódex a 19. század végén került be a köztudatba, jelenleg a Finn Nemzeti Könyvtár Fennica-gyűjteményében őrzik. A benne lévő bejegyzések alapján Rauma káplánjának és iskolamesterének, Mathias Johannis Westhnek a tulajdonát képezte, a pecsétek pedig arra utalnak, hogy Vehmaa egyházközségből később Turku át Helsinkibe került. Keletkezésének körülményeiről és készítőiről csak hiányos információk maradtak fenn, csakúgy, mint névadója, Westh életéről. A kézikönyv 144 folióból áll, ebből 122 finn nyelvű. Tartalmilag három nagy részre oszlik: egy egyházi szertartáskönyv, Urban Rieger könyve és egy miseleírás. Emellett finn és svéd nyelvű miseének-tételek kottákkal, finn nyelvű szekvenciák, tanácsok betegségek esetére és egy svéd nyelvű adóösszeírás is helyet kapott a kéziratban.¹ (A Westh-kódexről l. Häkkinen 2012: 9; Juhos 2020: 125–138; Kallio 2012: 16–17; Knuutila 1988; Paarma 2000; Pihlajamaa 2010; Setälä – Wiklund 1893: XI; Tarkiainen 1990: 44–46.)

Urbanus Henricus Rhegius (1489–1541) Urban Rieger néven született a Baden-Württemberg tartománybeli Langenargenben. Bár tanulmányai kezdetén a művészet érdekelte (koszorús költő címet is szerzett az Ingolstadt-i Egyetemen), később a teológiai pálya felé fordult. 1520-ban szentelték pappá, ezt követően Tirolban, majd Augsburgban prédikált. Ekkor már kezdetét vette a reformáció, Rieger Luther nagy tisztelőjeként többször szembekerült a katolikus vezetőkkel, mert a saját prédikációiban is inkább a lutheránus tanokat hirdette. Egyházi működése alatt Urbanus Rhegius néven számos művet publikált, ezek között a legismertebb az 1526-ban kiadott *Nova Doctrina*, amelyben nyíltan kiállt a protestáns tanok mellett. 1529-ben *Seelenarztnei* címmel adott közre egy papi

¹ A kódex hasonmás kiadásának elérhetősége: https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/103426/Codex_Westh_kirkollinen_kasink.pdf?sequence=1&isAllowed=y

kézikönyvet, amely a betegek és haldoklók kezeléséhez, lelki segítéséhez nyújtott útmutatást. (Urbanus Rhegius életéről és munkásságáról: Lamprecht 1980; Liebmann 1980; Moser 2000: 42–46; Ruf 1865: 67–81; Schmidt-Clausen 2009: 521; Schmitz-Esser 2007: 12–18; Wagenmann 1889: 374–378; Zschoch 1994: 122–134.)

Rieger vigasztaló kézikönyve eredetileg a *Seelenn ärztney für gesund und krancken zu disen gefärllichen zeyten* [A lélek gyógyítja az egészségre és betegsége ezekben a veszélyes időkben] címet viselte. A mű az *Ars moriendi* [A haldoklás művésze] nevű, a középkori temetkezési eljárások leírását és a haldoklók gondozását ismertető kézikönyv-műfaj alapján készült. Eredetileg két latin nyelvű szöveg viselte ezt az elnevezést, melyek feltételezett keletkezési helye Nyugat-Németország volt. A szerzők ismeretlenek, bár a korábbi, 1415-ös kiadást dominikánus rendi szerzeteseknek tulajdonítják (Lyons 2011: 91). A mű különlegessége az illusztrációja volt, részletesen kivitelezett képekkel mutatták be a haldokló által megélt küzdelmeket és kísértéseket, bibliai magyarázatai és imádságai pedig vigaszt nyújtottak a betegnek és családjának. A kézikönyv eredetileg a következő hat fejezetet tartalmazta: 1) A halál jó oldalának, a szenvedés megszűnésének kiemelése, a haldokló vigasztalása, a haláltól való félelem enyhítése; 2) A haldoklót fenyegető öt kísértés (hitelenség, kétség, kapzsiság, türelmetlenség és a lélek büszkesége) bemutatása és segítség azok elkerüléséhez; 3) A haldoklónak szánt hét kérdés, amelyekben át megnyilvánul annak hite, és amelyek megkönnyítik a pap számára a vigasztalást; 4) Krisztus életének példázata és annak párhuzamba állítása a haldokló életével; 5) A hozzátartozók oktatása a halálos ágynál való helyes viselkedésre; 6) A haldokló szenvedését megkönnyítő imák. A későbbi, Hollandiából előkerült rövidebbik változat 1450 körül keletkezett. Ez a korábbi, hosszabb verzió 2. fejezetének tömörített átdolgozása, amelyet gazdagon illusztráltak, és a sikeres mennybe jutás egyfajta kézikönyveként alkalmazták (Blake 1982: 547–548).

Rieger művének tartalma megegyezik a hagyományos *Ars moriendi* felépítésével. Leginkább egy kézikönyvre emlékeztet, amelyben sorra veszik a haldoklóra leselkedő veszélyeket és kísértéseket, majd tanácsokat adnak arra, hogyan kerülje el mindezt a beteg, megmenekülve ezáltal a pokoltól. Ebben meglehetősen sok bibliai idézet és azok magyarázatai segítenek.

A Westh-kódexben a 101–129. foliókon található fordítás a *Sieluin vahuistos lohutos ia läkitys aina kyllän kuluolinen, mutta caicken enimmäin coolleman tuskas* [A lélek megerősítése, vigasztalása és gyógyítása mindig nagyon szükséges, de mindenekelőtt a halál fájdalmában] címet viseli. A kódex összes szövege közül ez hat a leginkább befejezetlennek, a sok javítás és betoldás ellenére is jelentős mennyiségű helyesírási és másolási hiba maradt benne. A kézírások alapján két vagy három személy vethette papírra, de kilétüket homály fedi. A fordítás címe és egyes részletei arra utalnak, hogy a kódexben lévő változat nem közvetlenül az eredeti német, hanem egy *Sielenes tröst* [A lélek vigasztalása] című svéd fordítás alapján készült, amely már 1537-től elérhető volt (Gassmann et al. 2005: 260).

A 16. század közepén, a finn írásbeliség kezdetén született munkák helyesírása még távolról sem volt kiforrott, a hangok, hangkapcsolatok lejegyzése számos következetlenséget rejtett magában. A variabilitást nemcsak a standardizáció hiánya okozta, hanem a nyelvjárási megosztottság is. A művek nagy része Délnyugat-Finnországban, az

akkori fővárosban és egyben fő oktatási központban, Turkuban, ill. Raumában vagy annak környékén keletkezett, így elsősorban az ottani dialektus, az ún. *lounaismurre* jegyeit hordozta magán. Agricola azonban igyekezett megteremteni a nyelvjárások egyensúlyát, munkáiban számos kelet-finnországi elem is megjelenik (Lehikoinen 1995: 138–140; Lauerma 2016). A Westh-kódex, mint a bevezetőben említettem, Rauma iskolamesterének tulajdonában állt, az egyes részek valószínűleg vagy itt, vagy Turkuban keletkeztek. Ez okot ad arra a feltételezésre, hogy a környéken beszélt nyelvjárás jellemzői kimutathatók a vizsgált korpuszban.

Az esetragok lejegyzése a *Sieluin vahvistos*ban

Egy korábbi írásomban áttekintettem Rhegius finnre fordított művének legfőbb ortográfiai sajátosságait (Juhos 2021: 163–178). Jelen tanulmányomban a *Sieluin vahvistos* esetragjait vizsgálom. A korpusz vizsgálatát nehezíti, hogy a Seelenarztheinek csak egyetlen korabeli finn fordítása van, így a kódex egyéb szövegeivel ellentétben – amelyek javarészt megtalálhatók Mikael Agricola fordításai között – nincs lehetőség más finn fordítással párhuzamba állítani. Az egyes ragok lejegyzési sajátosságait így Agricola egyéb műveinek jellemzőivel és a nyugati nyelvjárás jellegzetességeivel vettem össze. A délnyugati nyelvjárás egyik legfőbb jellemzője a loppuheitto, azaz a szó utolsó magánhangzójának lekopása, amely a vizsgált korpuszokban is több helyen megfigyelhető (Häkkinen 2016: 87–88).

A kódexben a legkövetkezetesebben az *accusativust*, a *genitivust* és a *translativust* jelölték. Az **accusativus** és a **genitivus** esetében a maival megegyező **-n** ragot használták, itt nem észlelhető lejegyzésbeli ingadozás: *pojican* 'fiú-Acc.' (~ mai finn *pojan*), *tuscan* 'baj-Acc.' (~ *tuskan*), *oikean* 'helyes-Acc.' (*oikean*), *rahan* 'pénz-Acc.' (*rahan*), *ajghan* 'idő-Acc.' (*ajan*); *Jumalan* 'Isten-Gen.', *Jeesuksen* 'Jézus-Gen.', *hänen* 'ő-Gen.', *Luukan* 'Lukács-Gen.' (mind megegyezik a mai alakokkal). Agricola ugyancsak következetesen használta ezeket a ragokat, pl. *nahan* 'bőr-Acc.' (~ *nahan*), *lihan* 'hús-Acc.' (~ *lihan*); *hengen* 'lélek-Gen.' (~ *hengen*), *heiden* 'ök-Gen.' (~ *heidän*).²

A mai finnben **-ksi** raggal jelölt **translativus** a Westh-kódexben minden esetben **-xi** alakban szerepel: *rackaaxi* 'szeretet-Trsl.' (~ mai finn *rakkaaksi*), *maaxi* 'ország-Trsl.' (~ *maaksi*), *kircaxi* 'fényes-Trsl.' (~ *kirkkaaksi*), *aighaxi* 'idő-Trsl.' (~ *ajaksi*). A latin hatást tükröző *x* használata sokáig általános volt. Ugyanezt a jelölést találjuk Agricola műveiben is, pl. *hyuexi* 'jó-Trsl.' (~ *hyväksi*), *mustaxi* 'fekete-Trsl.' (~ *mustaksi*), *latinaxi* 'latin-Trsl.' (~ *latinaksi*), *pijspaxi* 'püspök-Trsl.' (~ *piispaksi*), *kuningaxi* 'király-Trsl.' (~ *kuninkaaksi*).

A külső helyhatározói esetek között nagyobb a változatosság, ez egyrészt a következetlen hangjelölésből, másrészt a délnyugati nyelvjárás sajátosságaiból fakad. Az **adessivus** lejegyzése alapvetően megegyezik a mai formával (**-lla/-llä**), pl. *aighalla* 'idő-Adess.' (~ mai finn *ajalla*), *samalla* 'ugyanaz-Adess.' (~ *samalla*), *taualla* 'mód-Adess.' (~ *tavalla*), *alla* 'alatt' (~ *alla*), *pällä* 'rajta' (~ *päällä*), *tällä* 'itt' (~ *täällä*), *sillä* 'ugyanis, mivel' (~ *sillä*). A palatális jelölésére néha a latinos lejegyzésű **-llae** szolgált: *senpaellae*

² Agricola adatai a Virtuaalinen Vanha Kirjasuomi [Virtuális Régi Finn Irodalmi Nyelv] adatbázisból származnak, l. http://vvks.it.helsinki.fi/aanne-_ja_muoto-oppi/sijoista/index.html

'azonfelül' (~ *sen päällä*), *sillae* 'ugyanis, mivel' (~ *sillä*), *henellae* 'ö-Adess.' (~ *hänellä*). – Agricolánál a *-lla/-llä* mellett gyakran előfordul a magánhangzó nélküli változat is, pl. *colmanel* 'három-Adess.' (~ *kolmannella*), *hetkel* 'pillanat-Adess.' (~ *hetkellä*). Rhegiusnál ilyenrel csak egy esetben találkozunk: *henell* 'ö-Adess.' (~ *hänellä*).

Az **allativus** lejegyzésére leginkább a **-lle** jelölés fordult elő, ez megegyezik a mai finnben használt alakkal: *meille* 'nekünk' (~ mai finn *meille*), *paelle* 'rá' (~ *päälle*), *sairahalle* 'beteg-Allat.' (~ *sairaalle*), *sisälle* 'be' (mai finn *sisälle*). A változatosságot a más-salhangzó hosszának következtelen jelölése adja, gyakori a **-le** forma: *päle* ~ *päälle*, *sisäle* ~ *sisälle*, *puhele* 'beszéd-Allat.' (~ *puheelle*). Egy alkalommal megjelenik a **-ll** változat is: *henell* 'neki' (~ *hänelle*). – Agricola is többféle ragváltozatot használt, a *-lle* mellett *-ll* és *-l* alakok is előfordultak nála: *caukaisel* 'messze-Allat.' (~ *caukaiselle*), *peiuel* 'nap-Allat.' (~ *päivälle*), *pääle* 'rá' (~ *päälle*), *henele* 'ö-Allat.' (~ *hänelle*), *caikille* 'minden, mindenki-Allat.' (~ *kaikille*), *somalaisille* 'finn-Pl.Allat.' (~ *suomalaisille*).

Az allativus eredeti formája ***-len** volt. Az *-l-* az adessivus analogikus hatására geminálódott, a lativusi *-n* helyére pedig a közfinn korszakban az ugyancsak lativusi ***-k** lépett, amely aztán később gégezárhanggá vált (Hakulinen 1979: 52, 105). Az eredeti *-n* ragos forma a nyelvjárásokban sokáig megőrződött, Agricolánál is gyakran találkozni vele: *wasemellen* 'balra' (~ *vasemmalle*), *poellen* 'fél-Allat.' (~ *puolelle*), *meillen* 'nekünk' (~ *meille*), *teillen* 'nektek' (~ *teille*), *heillen* 'nekik' (~ *heille*). Rhegius munkájában ez a rag nem fordult elő.

Az **ablativus** ragját a korabeli források egyöntetűen **-lda/-ldä** formában jegyezték le. Rhegius néhány példája: *jumalalda* 'isten-Ablat.' (~ mai finn *jumalalta*), *cuoleuaiselda* 'halandó-Ablat.' (~ *kuolevaiselta*), *sinulda* 'töled' (~ *sinulta*), *elämäldä* 'élet-Ablat.' (~ *elämältä*), *päldä* 'róla' (~ *päältä*), *peiueldä* 'nap-Ablat.' (~ *päivältä*), *häneldä* 'töle' (~ *häneltä*); Agricola: *mualda* 'más-Ablat.' (~ *muualta*), *heilde* 'tőlük' (~ *heiltä*), *nimelde* 'név-Ablat.' (~ *nimeltä*), *sielde* 'onnan' (~ *sieltä*), *apostolilde* 'apostol-Ablat.' (~ *apostolilta*). Agricola az *e* és *ä* hang lejegyzése során nem járt el következetesen.

A nazális/likvida + zöngétlen zárhang kapcsolatának [mp, nt, nk] jelölése a 16–17. században következetes volt, *mb*, *nd*, *ng*, *lb*, *ld*, *lg* betűkapcsolatot használtak a lejegyzők. Ez svéd hatást mutat, ugyanis a svéd ortográfia a zöngétlen zárhangokat a gemináltak jelölésére alkalmazta, így a fordítók a zöngés zárhangokat a nem geminált hangok lejegyzésére használták (Häkkinen 2016: 82–83).

A belső helyhatározói esetek közül az **illativust** ma háromféle raggal jelöljük: *-Vn*, *-hVn* és *-seen*. Ezek közül a *-Vn* később alakult ki a *-hVn* változattól. A kódexben mindig **-hVn** alakváltozattal találkozunk, a másik két jelölés nem fordul elő: *woittohon* 'győzelem-Illet.' (~ mai finn *voittoon*), *wscohon* 'hit-Illet.' (~ *uskoon*), *ilohon* 'öröm-Illet.' (~ *iloon*). Agricolánál a *-hVn* mellett (*matkahan* 'út, utazás-Illet.' ~ *matkaan*, *siahan* 'disznó-Illet.' ~ *sikaan*) találunk olyan változatot, melyben a hosszú magánhangzóra végződő tövek után a rag kezdő mássalhangzója eltűnik: *waatteen* 'ruha-Illet.' (~ *vaatteeseen*), *murhen* 'bánat-Illet.' (~ *murheeseen*). Emellett jelen van nála a *-seen* és a *-sen* is: *taiuaseen* 'ég, menny-Illet.' (~ *taivaaseen*), *hampahisen* 'fog-Pl. Illet.' (~ *hampaiseen*).

A nyugati nyelvjárás általában két verziót használ: a loppuheitto eredményeként létrejött **-hV** ragot (*kirjaha*, vö. *kirjahan*, mai finn *kirjaan* 'könyv-Illat.', *talo*ho, vö. *talo-hon*, mai finn *taloon* 'ház-Illat. '), valamint a **-sse** ragot, pl. *mettässe*, mai finn *metsään* 'erdőbe', *myllysse*, mai finn *myllyyn* 'malomba' (Rapola 1990: 113).

Az **inessivus** jelölése Rhegius művében következetlen, tövéghangzós és anélküli, rövid és hosszú mássalhangzós formák egyaránt előfordulnak: **-sa/-sä**, **-ssa/-ssä**, **-s**, **-ß** (**-ss**). Közülük a leggyakoribb a **-sa/-sä**: *caikisa* 'minden-Iness.' (~ mai finn *kaikessa*), *tuskisa* 'baj-Pl.Iness.' (~ *tuskissa*), *euangeliumisa* 'evangélium-Iness.' (~ *evankeli-umissa*), *Adamisa* 'Ádám-Iness.' (~ *Aatamissa*), *täsä* 'itt, ebben' (~ *tässä*), *yhdhesä* 'együtt' (~ *yhdessä*), *christilisisä* 'keresztény-Pl.Iness.' (~ *kristillisissä*). Kisebb számban fordul elő a tövégi magánhangzó kiesése (**-s**): *haudhas* 'sír-Iness.' (~ *haudassa*), *Paradis-sis* 'Paradicsom-Iness.' (~ *Paratiisissa*). A későbbi irodalmi nyelvben teret nyert **-ssa/-ssä** Rhegiusnál csupán öt alkalommal fordul elő: *cuolemassa* 'halál-Iness.' (~ *kuolemassa*), *paicoissa* 'hely-Pl.Iness.' (~ *paikoissa*), *hänessä* 'benne' (~ *hänessä*), *tessä* 'itt' (~ *tässä*), *näissä* 'ezekben' (~ *näissä*). Feltehetően a német műveltség és forrásszövegek hatására jelenik meg a korpusz egyes részein a **-ß** jelölés az **-ss** helyett: *edheß* 'előtt' (~ *edessä*), *teß* 'itt' (~ *tässä*), *sinuß* 'te-Iness.' (~ *sinussa*); ritkábban tövégi magánhangzóval is (**-ßä**): *teßä* 'itt' (~ *tässä*), *nißä* 'azokban' (~ *niissä*), *mißäkän* 'sehol sem' (~ *missäkään*).

Agricolánál a lejegyzések közel felében tövéghangzó nélküli alak szerepel: *maas* 'ország, föld-Iness.' (~ *maassa*), *auringos* 'nap-Iness.' (~ *auringossa*), *cuus* 'hónap, hold-Iness.' (~ *kuussa*). Ennek aránya lényegesen nagyobb, mint Rhegius művében. A tövéghangzós alakokban főként a **-sa/-se** változat fordul elő: *hoonesa* 'szoba-Illat.' (~ *huoneessa*), *kircoisa* 'templom-Pl.Iness.' (~ *kirkoissa*), *merese* 'tenger-Iness.' (~ *meressä*), *iosa* 'ahol' (~ *jossa*), *opetusise* 'tanulás-Pl.Iness.' (~ *opetuksissa*), *nise* 'ezek-Iness.' (~ *näissä*), *mielese* 'kedv, elme-Iness.' (~ *mielessä*) (Nikkilä 1980).

Az **elativus** szintén több változatban fordul elő a kódexben, legtöbbször a maival egybeeső **-sta/-stä** rag szerepel: *tuskasta* 'baj-Elat.', *vaarasta* 'veszély-Elat.', *voimasta* 'erő-Elat.', *edestä* 'elől-Elat.', *tästä* 'innen' (ezek megegyeznek a mai alakokkal). Néhányszor a magas hangrendű változatot **-ste**, illetve **-stae** formában jegyezték le: *meiste* 'tőlünk' (~ mai finn *meistä*), *niiste* 'azoktól' (~ *niistä*), *kaesistae* 'kéz-Pl.Elat.' (~ *käsistä*), *edhestae* 'előle' (~ *edestä*), *synneistae* 'bűn-Pl.Elat.' (~ *synneistä*). Rhegius szövegében a magánhangzó nélküli változat egyáltalán nem fordul elő, Agricolánál viszont nagy arányban jelen van a véghangzólekapás eredményeképp létrejött **-st** verzió is: *edhest* 'előlről, előle' (~ *edestä*), *laumast* 'tömeg-Elat.' (~ *laumasta*), *monist* 'több-Elat.' (~ *monista*), *asioist* 'dolog-Pl.Elat.' (~ *asioista*), *Kristust* 'Krisztus-Elat.' (~ *Kristuksesta*), *apostolist* 'apostol-Elat.' (~ *apostolista*). A helyragok közül az inessivus mellett az elativus mutatja legnagyobb arányban az utolsó mássalhangzó lekapását (Nikkilä 1980; Rapola 1965: 197).

Az **essivus** jelölése többnyire a maival egyezik meg (**-na/-nä**): *maxaiana* 'fizető-Ess.' (~ mai finn *maksajana*), *aikana* 'idő-Ess.' (~ *aikana*), *vachuana* 'erős-Ess.' (~ *vahvana*), *kipeinä* 'fájdalmas, beteg-Ess.' (~ *kipeänä*), *päiuänä* 'nap-Ess.' (~ *päivänä*). Kisebb számban megjelenik a hosszú mássalhangzót tartalmazó változat is: *uskonna* 'hit-Ess.' (~ *uskona*), *omanna* 'saját-Ess.' (~ *omana*), *cuolemanna* 'halál-Ess.' (~ *kuolemana*).

A *Sieluin vahvistos*-ban az essivus ragja mindig magánhangzós tőhöz kapcsolódik (ahogy a mai finnben is), míg Agricola több ízben a mássalhangzós tőhöz csatolja a ragot,

pl. *rakasna* 'szeretett-Ess.' (~ *rakkaana*), *sairasna* 'beteg-Ess.' (~ *sairaana*), *kuninkasna* 'király-Ess.' (~ *kuninkaana*), ráadásul a ragkezdő *-n* néhol hasonul a tövégi konzonáns-hoz: *rakassa*, *sairassa*, *kuninkassa*. Vannak olyan szavak, amelyek kétféle változatban fordulnak elő: *walmisna* ~ *walmisna* 'kész-Ess.' (~ *valmiina*), *wimeizne* ~ *wimeisse* 'utolsó-Ess.' (~ *viimeisenä*). Geminált *-nna/-nnä* ragot Agricolánál csak olyan esetben találunk, ahol az utolsó előtti szótag kiesik (sorszámokban vagy időhatározókban): *kolmanna* 'harmadik-Ess.' (~ *kolmantena*), *kymmennä* 'tíz-Ess.' (~ *kymmenenä*), *kuukaunna* 'hónap-Ess.' (~ *kuukautena*).

Az esetragok közül a legváltozatosabb mintázatot a **partitivus** jelölése mutatja. Rhegiusnál a leggyakoribb a mai finn nyelvben is használt **-ta/-tū** rag (*jota* 'ami-Part.', *sitä* 'ez-Part.', *muuta* 'más-Pl.Part.'). Ezt ma csak mássalhangzós tő vagy tövégi hosszú magánhangzó után használják, a Westh-kódexben viszont gyakran fordul elő rövid magánhangzós tő után is: *cappaleta* 'fejezet-Part.' (~ mai finn *kappaletta*), *oickeata* 'helyes-Part.' (~ *oikeaa*), *vahingota* 'baj-Part.' (~ *vahinkoa*). Az **-a/-ä** ragváltozat kisebb számban szintén megjelenik a szövegben: *caikia* 'minden-Part.' (~ *kaikkia*), *elämää* 'élet-Part.' (~ *elämää*). A kódexben előfordul a **-tta/-ttä (-ttäe)** ragváltozat is: *cappaletta*, *terueyttäe* 'egészség-Part.' (~ *terveyttä*), *cappaletta*. Az *-nt-* hangkapcsolatot morfémahatáron is **-nd-**vel jelölik (ld. az ablativus alatt írottakat): *händä* 'ő-Part.' (~ *hüntä*). A rag magánhangzójának a jelölése következetlen, előfordul a **-te** változat is: *meite* 'mi-Part.' (~ mai finn *meitä*).

Agricola partitivus-használatában szintén a **-ta/-tū (-te)** verzió fordul elő gyakrabban, pl. *Jumalata* 'Isten-Part.' (~ *Jumalaa*), *swrembata* 'nagyobb-Part.' (~ *suurempaa*), *cartanota* 'kastély-Part.' (~ *kartanao*), *neite* 'ezek-Part.' (~ *näitä*), *site* 'az-Part.' (~ *sitä*), *heite* 'ők-Part.' (~ *heitä*); az **-a/-ä** változat sokkal ritkább: *lakia* 'törvény-Part.' (~ *lakia*). A partitivus **-a/-ä** ragja sokszor hasonul az előtte lévő magánhangzóhoz: *armoo* 'kegyelem-Part.' (~ *armoa*), *nimee* 'név-Part.' (~ *nimeä*). Ez utóbbi jelenség a Sieluin vahvistosban egyáltalán nem figyelhető meg. A **-ta/-tū** rag használatakor Agricola szövegeiben találkozunk a loppuheitto jelenségével: *camalat* 'szörnyűség-Part.' (~ *kamalaa*), *hawoi* 'szellem-Pl.Part.' (~ *haavoja*), *pahoi* 'rossz, gonosz-Pl.Part.' (~ *pahoja*), míg a vizsgált korpuszban erre sem volt példa.

Összefoglalás

Összességében a korpusz jól reprezentálja, hogy az első finn nyelvű szövegek létrejöttük még nem volt egységes helyesírás és hangjelölés a finn nyelvben. A kézirat készítőinek saját műveltségükre kellett támaszkodniuk a munka során, ami az akkori lehetőségekből kiindulva elsősorban latin és német iskolázottságot jelentett, hivatalos nyelvként pedig a svédet használták. Mivel a szerzők származási helye és műveltségi szintje is eltérő lehetett, ezek is lehettek okozói a ragjelölésekben megfigyelhető következetlenségeknek (Häkkinen 2012: 30–37).

A nyelvjárási jellemzők közül a nyugati nyelvjárásban gyakori tövéghangzó-kiesés Rhegius művében is előfordul ugyan, de csak az inessivus és az allativus esetében, ráadásul jóval kisebb arányban, mint Agricola műveiben, akinél az adessivus, ablativus, elativus és partitivus ragváltozata között is bőségesen szerepelnek konzonánsra végződő alakok. Ebből következtethetünk arra, hogy a fordítást lejegyző személyek nem Turku

környékéről származtak vagy nem használták a nyugati nyelvjárást írott szövegek lejegyzésekor. Több olyan morfológiai jelenséggel találkozhatunk, amelyek Agricola esetrágjai között előfordulnak, a *Sieluin vahvistos*-ban azonban nem. Ilyen az allativusi *-llen* rag; a partitivusi *-a* rag hasonulása az előtte lévő magánhangzóhoz; valamint az illativusi rag *-In* és *-seen* használata.

Rövidítésjegyzék

Ablat.	Ablativus	Gen.	Genitivus
Acc.	Accusativus	Illat.	Illativus
Adess.	Adessivus	Iness.	Inessivus
Allat.	Allativus	Part.	Partitivus
Elat.	Elativus	Pl.	Pluralis
Ess.	Essivus	Trsl.	Translativus

Hivatkozások

- Blake, N. F. 1982: *Ars Moriendi*. In Strayer, Joseph (ed.), *Dictionary of the Middle Ages 1*. University of Minnesota: Scribner. 547–548.
- Gassmann, Günther – Hendrix, Scott H. – Ahonen, Tiina – Rusama, Jaakko (toim.) 2005: *Johdatus luterilaiseen tunnustukseen*. Helsinki: Kirjapaja. 2005.
- Hakulinen, Lauri 1979: *Suomen kielen rakenne ja kehitys*. Neljäs painos. Otava, Helsinki.
- Häkkinen, Kaisa (toim.) 2012: *Tutkimuksia Westhin koodeksista*. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turku.
- Häkkinen, Kaisa 2016: *Spreading the written word. Mikael Agricola and the birth of literary Finnish*. *Studia Fennica Linguistica*, Helsinki.
- Juhos Meri 2020: A Westh-kódex keletkezési körülményei. *Folia Uralica Debrececiensia* 27: 125–138.
- Juhos, Meri 2021: Hangjelölés Urbanus Rhegius 16. századi könyvének finn fordításában. *Folia Uralica Debrececiensia* 28: 163–178.
- Kallio, Maria 2012: Westhin koodeksin kodikologiaa. In Häkkinen 2012: 10–28.
- Knuutila, Jyrki 1988: Regulat ia oienuxet. Vuonna 1549 annetut ohjeet avioliiton solmimisesta ja siinä elämisestä. *Teologinen aikakauskirja* 1988/4: 282–292.
- Lamprecht, Dietmar 1980: *Urbanus Rhegius: der vergessene Reformator der Lüneburger Heide; eine Erinnerung*. Hermannsburg: Missionsbuchhandlung.
- Lauerma, Petri 2016: *Vastavirtaan loppuheiton väistymistä*. <https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/133779/Joutsen2016-Lauerma.pdf?sequence=1>
- Lehikoinen, Laila 1995: *Suomea ennen ja nyt. Suomen kielen kehitys ja vaihtelu*. 2., korjattu painos. Helsinki: Finn Lectura.
- Liebmann, Maximilian 1980: *Urbanus Rhegius und die Anfänge der Reformation: Beiträge zu seinem Leben, seiner Lehre und seinem Wirken bis zum Augsburg*

- Reichstag von 1530; mit einer Bibliographie seiner Schriften.* Münster: Aschendorff.
- Lyons, Martyn 2011: *Books: a living history.* Los Angeles: Paul Getty Museum.
- Moser, Heinz 2000: Waldaufstiftung Hall in Tirol. Urkunden aus den Jahren 1490–1856. In Moser, Heinz (Hrsg.), *Tiroler Geschichtsquellen* 44. 42–46. Innsbruck.
- Nikkilä, Osmo 1980: *Mikael Agricolan teosten paikallissijojen loppuheitto.* Tampereen yliopiston Suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 1. Tampere.
- Paarma, Jukka 2000: *Mathias Johannis Westh. Kansallisbiografia.* Helsinki: SKS.
- Pihlajamaa, Lauri 2010: Tukholman seurakunnan ensimmäinen sarnaaja: Mathias Westh. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 100.* 71–92.
- Rapola, Martti 1965: Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. In: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I.* Helsinki: SKS.
- Rapola, Martti 1990: *Johdatus suomen murteisiin.* 4. painos. Helsinki: SKS.
- Setälä, E. N. – Wiklund, K. B. 1893: *Suomen kielen muistomerkkejä.* Helsinki: SKS.
- Schmidt-Clausen, Jens 2009: Rhegius (Rieger), Urbanus. In Mlynek, Klaus – Röhrbein, Waldemar R. (Hrsg.): *Stadtlexikon Hannover. Von den Anfängen bis in die Gegenwart.* Hannover: Schlütersche. 521.
- Schmitz-Esser, Romedio 2007: Von entlaufenen Nonnen und charismatischen Predigern. Die Lehren Luthers und ihr Niederschlag in Hall in Tirol. *Tiroler Heimatblätter* 82/1: 12–18.
- Tarkiainen, Kari 1990: *Finnarnas historia i Sverige I.* Helsinki: Suomen Historiallinen Seura.
- Wagenmann, Julius August 1889: Rhegius, Urbanus. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* 28: 374–378.
- Zschoch, Hellmut 1994: Rhegius, Urbanus (Rieger, Urban). In Bautz, Traugott (ed.), *Biographisch-bibliographisches Kirchenlexikon* 8. Herzberg: Hamm. 122–134.

A KÖZÉPMAGYAR ABLATÍVUSZI HATÁROZÓRAG-RENDSZER A KORPUSZADATOK TÜKRÉBEN

KALCSÓ GYULA

1. Az ómagyar előzmények

Az ablatívuszi¹ határozóragok részrendszeréről (az elatívusi, delatívusi és ablatívusi raghármarsról), illetőleg annak középmagyar kori változási irányairól az utóbbi másfél évtizedben született néhány tanulmány (Kalcsó 2007; Szentgyörgyi 2013). Ezek összefoglalják az ablatívuszi részrendszer korábbi történeti előzményeit is. Ezek alapján az ide tartozó határozóragok közül a delatívus: **royol3* (vagy: **rahal3* > **royal3*) > *-ról* > *-ról/-ről*, az elatívus: **beleül* > *-balól/-belől* > *-ból/-ből*, ill. a szűkebb értelemben vett ablatívus: **tüyül3* ~ **tübüül3* > *-tül* > *-tül/-tül* az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyar korban alakultak ki *-l* ablatívusragos önálló főnevekből, amelyek előbb névutókká váltak, majd rövidülés és agglutináció eredményeképpen alakultak ki a testes, egy szótagú ablatívuszi határozóragok (Korompay 1991: 306–8, 1992: 367–9; Sárosi 2003a: 170–1, 2003b: 370). A *-ból/-ből* csak a kései ómagyarban mutatja a raggá válás jeleit (Korompay 1992: 368). Az ómagyar kor első felében alakult ki az a részrendszer, mely a *-ról/-ről*, *-ból/-ből*, *-tül/-tül* ragokból, valamint bizonyos esetekben ezek névutói előzményeiből állt (Benkő 1957: 81). Az analógiás változások révén a kései ómagyar kor végére három fő típus alakult ki: 1. a korai ómagyar kiinduló rendszere: (*-balól/-belől* >) *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-tül/-tül*; 2. a középső nyelvállásfokban kiegyenlítődtött részrendszer: *-ból/-ből*; *-ról/-ről*; *-tól/-től*; 3. a felső nyelvállásfok felé mutató változat: *-ból/-ből* (> *-bül/-bűl*); *-rül/-rül*; *-tül/-tül* (vö. Korompay 1992: 373–5). Az ómagyar korban kialakult részrendszer mindkét irányban elindul tehát a kiegyenlítődség útján. A középső nyelvállásfokban egységesen nyugvópontra jutott rendszer már az ómagyar kor végére megjelenik egy-egy nyelvmélek tanúsága alapján, de a 15. század folyamán megindult a felső nyelvállás irányába történő kiegyenlítődség is.

2. A középmagyar korpuszadatok

Jelen tanulmány célja, hogy a Történeti magánéleti korpusz (Dömötör et al. 2017, 2018) által kínált jelentős adathalmazt (ezen belül is a lokalizált peres iratanyagok adatait), valamint más korpuszok (Magyar antikvakorpusz, Pázmány-prédikációk, 18. századi szegedi iratok stb.) ablatívuszi határozóragos adatait a középmagyarral vonatkozóan részletesen megvizsgálja, és megpróbálja felvázolni a két irányban kiegyenlítődségben lévő rendszer változatainak a korszakra jellemző fő változási irányait, mozgatórugóit. A dimenziális nyelvszemlélet jegyében három fő szempontot érvényesít: az adatokat összeveti a korábbi, ill. későbbi időszakok adataival (az idő dimenziója), összeveti más

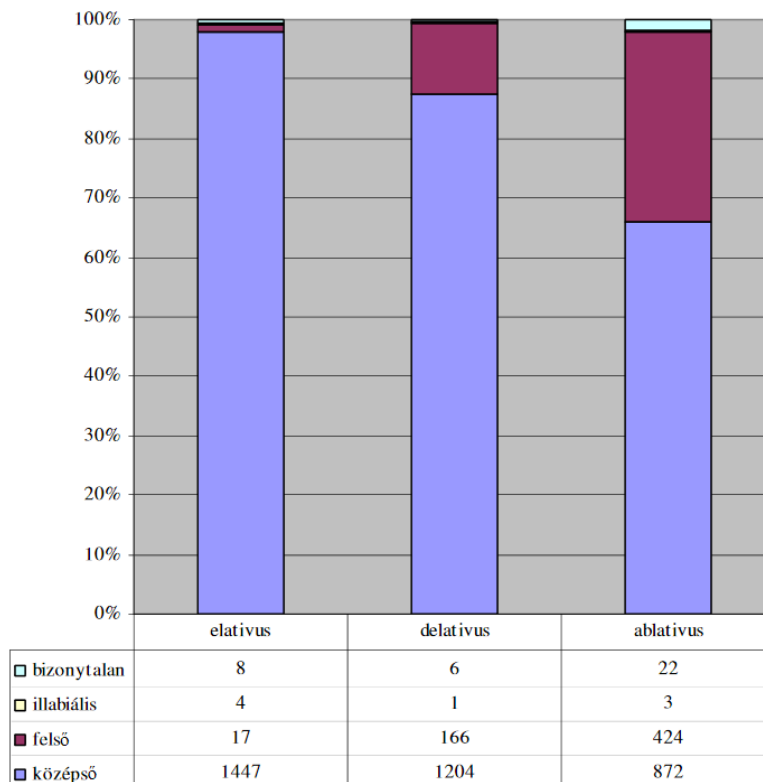
¹ Szentgyörgyi (2013) eljárását követve az *ablatívuszi* jelzöt kiejtés szerint, míg a szűkebb értelemben vett ragra utaló jelzöt (*ablatívusi*) latinus írásmóddal használtam a jobb megkülönböztetés érdekében.

regiszterből származó adatokkal (történeti szociolingvisztikai, azaz humán dimenzió), valamint azokat térképen ábrázolva megpróbálja megállapítani, hogy kirajzolódik-e valamiféle területi megoszlás (a tér dimenziója).

2.1. 16. századi nyomtatványok adatai

Az első vizsgált forráscsoport a magyar nyelvű könyvnyomtatás első fél évszázadából összeállított nyomtatványkorpusz anyaga (Kalcso 2012). Az ablátívuszi részrendszerre vonatkozó adatokat Kalcso (2007) összegzi (az első ábráról leolvasható a feldolgozott adatok száma és eloszlása). Ezek alapján a kirajzolódó típusok az alábbiak:

1. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* típust képviselők (68 mű)
2. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től ~ -túl/-tűl* típust képviselők (7 mű)
3. A *-ból/-ből, -ról/-ről, -túl/-tűl* típust képviselők (12 mű)
4. A *-ból/-ből, -ról/-ről ~ -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselők (3 mű)
5. A *-ból/-ből, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselők (11 mű)
6. A *-ból/-ből ~ -búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselő (1 mű)
7. A *-búl/-bűl, -rúl/-rűl, -túl/-tűl* típust képviselő (1 mű)

1. ábra. A Magyar antikvakorpusz összegzett adatai

Mindezek alapján a nyomtatott könyvek nyelvében a középső nyelvállás irányába mutató kiegyenlítődés jelei látszanak, a művek kétharmada a tiszta középső nyelvállású

típust képviseli. Bár kisebb-nagyobb mérvű ingadozás szinte minden nyomtatványban megfigyelhető, jól kitapintható a nyomdák és nyomdászok normatív törekvése az egységesebb raghasználat tekintetében. Az adatok alapján területi megoszlás csak nagyon korlátozottan mutatható ki: a kizárólag középzárt alakokat tartalmazók zömükben a keleti nyelvterülethez köthetők szerzőjük vagy kiadási helyük alapján (vö. még Kalcsó 2007: 298–99).

2.2. A Pázmány-életmű adatai

A Pázmány-életmű nyomtatásban megjelent darabjai egyaránt tükrözik a korai nyomtatott könyvek nyelvének normatív törekvéseit, de nyelvhasználati bizonytalanságait is. Pázmány maga így írt erről: „A Magyar Orthographiába nincs a mi Nemzetünknek valami közönséges regulája és praeceptoma. Kiből a’ következők, hogynem minnyájan egyformán írják ugyanazon szót is. Így láttyuk, hogy némellyek *esmérem*, egyebek *ismérem*, ki *künnien*, ki pedig *könnien*, némelyek *chiak*, egyebek *csak* avagy *csak* etc. szokták írni. [...] Én efféle aprólékra nem viseltem nagy gondot.” *Mostan támtatt új tudományok hamisságának tíz nyilván-való bizonyysága* (Appendix²). Az ablatívuszi ragokra nézve ugyanakkor meglehetősen egységes képet látunk.

Pázmány Péter életművének digitálisan elérhető szövegeiből összeállítható egy szövegfeldolgozó eszközökkel egyszerűen vizsgálható korpusz³. A MEK-ben megtalálható életműkiadás⁴ alkalmas arra, hogy az ablatívuszi ragok Pázmány által használt alakváltozatairól képet kapjunk, a szöveggondozó Tarnóc Márton az ablatívuszi ragok nyelvállását nem normalizálta, az eredetihez híven (bár normalizált helyesírással, következetesen hosszúnak jelölve) adta közre. Pl.: „az előtt való anyaszentegyháznak egyenlő vallásából tanulták meg” (55)⁵, „maga tudományát mutogassa és *abból* magasztaltassék” (283), „*Ezekből* könnyű ítéletet tenni az több felől is.” (199), „engem az iszonyú *setéségből* és veszedelemnek *útjából* az ő csudálatos és gyönyörűséges világosságára hozott” (275) stb., de: „a királyi *méltóságból* serkedező dagályt megfojtották” (466), „a hallgatók *szívéből* a hamis vélekedések kivagdaltassanak” (283); „*halálokról* nem gondolkodnak” (467), „Az Istennek *mindenhatóságárul* azt tanítja Calvinus” (104), „mint *akiról* írja Seneca” (283), „mint amaz asszony, *melyről* az evangéliomban olvassuk”, de: „mint az *vipera-kígyófiakról* szokták mondani” (10), „melyek *értelméről* visszavonyás vagyon” (267); „Annak fölötté *azoktól* az harmincegy római *pispököktől*” (7), „az keresztyénségnek igyenes *újtától* el nem távoznak” (146), de: „az lélek is *atyántól* alkottassék” (161), „*Istentől* kinyilatkoztatott igazság” (275). Az adatokat az alábbi táblázat foglalja össze:

² http://www.ppek.hu/konyvek/Pazmany_Peter_Osszes_Munkai_1_kotet_Facsimile.pdf (574)

³ A korpuszvizsgálatról l. a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Nyelvelmélet és dialektológia 5. c. konferenciáján elhangzott előadást: <https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/angol-amerikai-intezet/elmeleti-nyelveszet-tanszek/nyelvelmelet-es-dialektologia-5-2020/program>.

⁴ <https://mek.oszk.hu/06700/06793/>

⁵ Az oldalszámokat a MEK-ből letölthető PDF-változat alapján adom meg.

<i>-ból</i>		<i>-ról</i>		<i>-től</i>	
középső	felső	középső	felső	középső	felső
1301	41	32	940	46	1178

Ebből világosan látszik, hogy Pázmány a *-ból/-ből*, *-rül/-rül*, *-tül/-tül* típust képviseli, azaz a felső nyelvválásfokban kiegyenlítődéssel felé elmozduló részrendszert (ugyanakkor a korszakra, valamint saját felfogására – l. fentebb – jellemzően kismértékű ingadozás megfigyelhető). Az antikvakorpusz 11 művében található ilyen nyelvválású alakokat, a korpuszban leggyakoribb tiszta középső, valamint a csak ablatívusban felső nyelvválású rendszer mellett ez a harmadik legnagyobb számban megjelenő változat.

2.3. Peres iratanyagok

2.3.1. Középmagyar kori boszorkánypercek adatai

Szentgyörgyi Rudolf (2013) vizsgálatának fő célja az volt, hogy a 16. századi kiinduló „hektikus” állapotól a 20. századi viszonylag egységes, felső nyelvválásfokon kiegyenlített nyelvjárási rendszerek közötti, elsősorban középmagyar kori nyelvi történéseket illusztrálja három esettanulmánnyal, amelyek forrásanyaga a korszakban három különböző helyen lefolytatott boszorkányper iratanyaga (Szentgyörgyi 2013: 155). A szerző felhívja a figyelmet vizsgálatára korlátaira (forrás- és adathiány, a regiszter sajátosságai és egyéb szociolingvisztikai tényezők stb.), ugyanakkor a gondosan válogatott anyag megfelelően illusztrálja mondanivalója lényegét.

Első példája a Zemplén vármegyei források egyöntetű felső nyelvválású rendszerét mutatja be szembeállítva Benkő Loránd irodalmi anyagon elvégzett vizsgálatával, amely a területhez köthető művekben egységes középső nyelvválást tár fel (Benkő 1957: A/2. térkép). Szentgyörgyi ezt az ellentmondást a kialakulóban lévő irodalmi nyelvi normatuddal magyarázza.

Második, máramarosszigeti esettanulmányában azt mutatja be, hogy egy jóval kevésbé stabil, a mindkét irányú kiegyenlítődéssel irányába elmozduló rendszerben hogyan hatottak a diakrón folyamatok az egységesülésre, a középső nyelvválásban rögzülésre. Magyarozatában számol az irodalmi norma esetleges hatásával, ugyanakkor az ellenkezőjével nem: a peremhelyzet és a nyomtatott könyvek valószínűsíthetően kisebb hatása nem eredményezhetett olyan, viszonylag tudatos elkülönülést a beszélt és a normatív írott nyelv között, mint az északkeleti országokban. Az ingadozás nagyobb mértéke és elhúzódása talán éppen az irodalmi norma hatásának a hiánya miatt következhetett be.

Harmadik példája egy kettős, Szilincben és Nagyszombatban lefolytatott boszorkányper reprezentatív nyelvi anyagát mutatja be. A per három különböző szakaszának jegyzőkönyveit nagyon helyesen a szociolingvisztikai háttér figyelembevételével elemzi, és megállapítja, hogy az első és a második szakaszban (Szilincben és Nagyszombatban) a helyiek nyelvjárását híven jegyzi le a nagyszombati hivatalnok, míg a harmadikban a pozsonyi hivatalnokok nincsenek tekintettel a számukra esetleg idegen nyelvjárási sajátosságokra, és lényegében a kor irodalmi nyelvi normája szerint, következetesen középső nyelvválású alakban rögzítik a vallomásokban felbukkanó ablatívuszi alakokat.

2.3.2. A TMK adatai

A Történeti magánéleti korpusz (TMK, I. Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017, 2018) a középmagyar korra nézve igen gazdag, részben lokalizált és datált példaanyagot szolgáltat a vizsgált jelenségsopontra. A gondos morfoszintaktikai annotációnak köszönhetően egyszerű keresni az egyes ablatívuszi ragok alakjaira. Pl. a „C~NAQ.*\Ela” lekérdezés az összes elatívisznak címkézett névszóalakot adja eredményül. A lekérdezés tovább pontosítható a különböző alakváltozatokra írt ún. reguláris kifejezésekkel (l. (1)–(9)), valamint tovább szűrhető a leveles és peres forrásokra, tetszőleges dátumra, helyre stb. Ily módon elkülöníthetők a középső és a felső nyelvválású alakok a leveles és a peres forrásanyagban.

A *-bÓl* rag lekérdezései a találatok számával (leveles/peres):

- (1) O~*b(u|ú|ü|ű)l@C~NAQ.*\Ela (felső nyelvválású): 1413/2547
- (2) O~*b(o|ó|ö|ő)l@C~NAQ.*\Ela (középső nyelvválású): 1025/485
- (3) O!~*b(o|ó|ö|ő|u|ú|ü|ű)l@C~NAQ.*\Ela (más helyesírású elatívisi alakok): 20

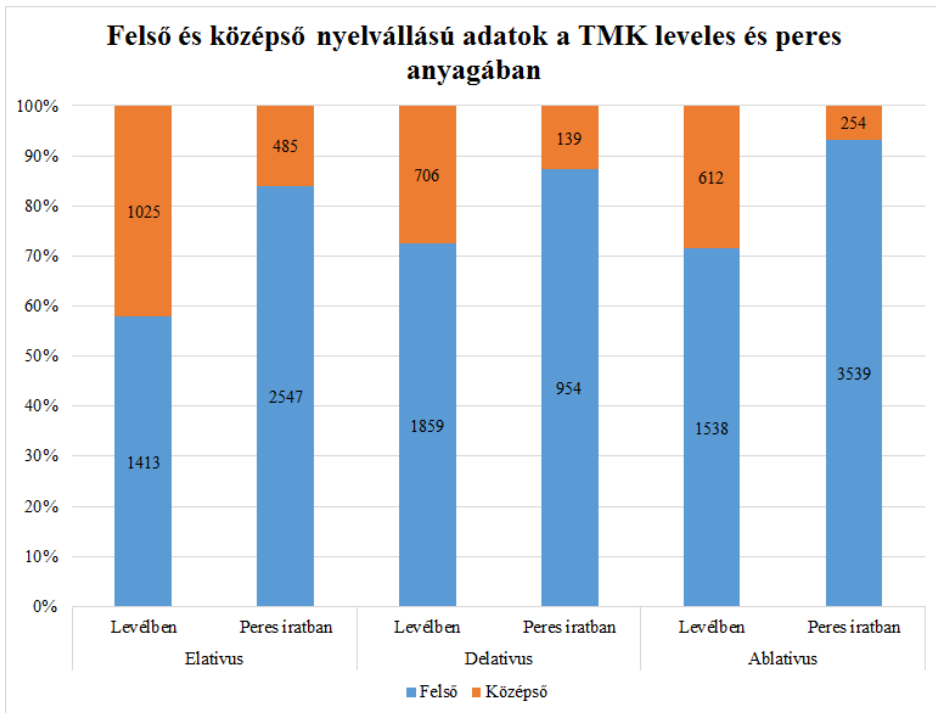
A *-rÓl* rag lekérdezései a találatok számával (leveles/peres):

- (4) O~*r(u|ú|ü|ű)l@C~NAQ.*\Del (felső nyelvválású): 1859/954
- (5) O~*r(o|ó|ö|ő)l@C~NAQ.*\Del (középső nyelvválású): 706/139
- (6) O!~*r(o|ó|ö|ő|u|ú|ü|ű)l@C~NAQ.*\Del (más helyesírású elatívisi alakok): 10

A *-tÓl* rag lekérdezései a találatok számával (leveles/peres):

- (7) O~*t(u|ú|ü|ű)l@C~NAQ.*\Abl (felső nyelvválású): 1538/3539
- (8) O~*t(o|ó|ö|ő)l@C~NAQ.*\Abl (középső nyelvválású): 612/254
- (9) O!~*t(o|ó|ö|ő|u|ú|ü|ű)l@C~NAQ.*\Abl (más helyesírású elatívisi alakok): 70

A diagramon a leveles és a peres forrásanyag felső és középső nyelvválású adatai elkülönítve látszanak:

Az adatok két fontos tanulsággal szolgálnak. Egyfelől ezekben a regiszterekben egyértelműen uralkodnak a zárt alakok mindhárom rag esetében. Másfelől a levelek és a peres iratanyag között van azért némi különbség: a nyomtatott könyvek nyelvének középső nyelvvállású normájához hasonló raghasználat az előbbieken jobban megmutatkozik (de még az elativus esetében sem gyakoribb), míg az utóbbiakban jóval kisebb számban.

Mivel a peres iratanyag túlnyomórészt lokalizált adatokat tartalmaz, ezért érdemes az eloszlásukat térképen is ábrázolni, hogy az esetleges területi megoszlásra fény derüljön. Az adatok térképre viteléhez először a TMK adatsorainak exportálására volt szükség: a keresőfelületen kiválasztható „táblázatkezelőbe betölthető” opcióval ún. CSV formátumban menthetők a találatok, külön exportálhatók a lokalizálható középső és felső nyelvvállású adatsorok ragonként. A QGIS szabad és nyílt forráskódú geoinformatikai szoftver⁶ 3.2 verziója segítségével készültek el a térképek. Az alaptérkép a GIS-ta Hungarorum projekt⁷ letölthető munkája, az 1870–1910 között végbemenő társadalmi-gazdasági-demográfiai folyamatok tanulmányozásához elkészült történeti Magyarország-térkép⁸, annak a megyeszintű poligonos változata⁹. Bár ez jóval későbbi időszak állapotát

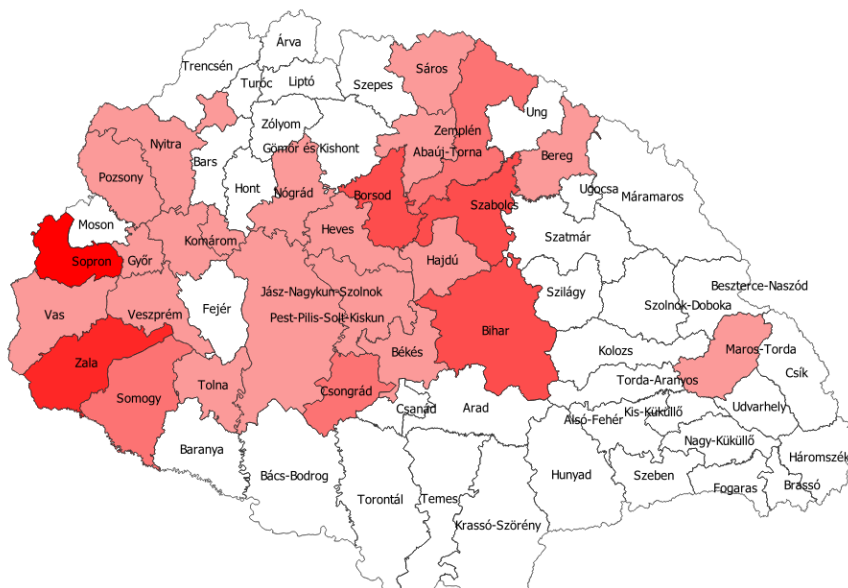
⁶ <https://www.qgis.org/hu/site/>

⁷ <http://gistory.hu/g/hu/gistory/index>

⁸ http://gistory.hu/g/hu/gistory/otka#2_Let%C3%B6lthet%C5%91%20anyagok

⁹ http://gistory.hu/docs/1_MO-HOR_Shp/1_MO-HOR_Shp_EPSG3857/MO_Megye.shp

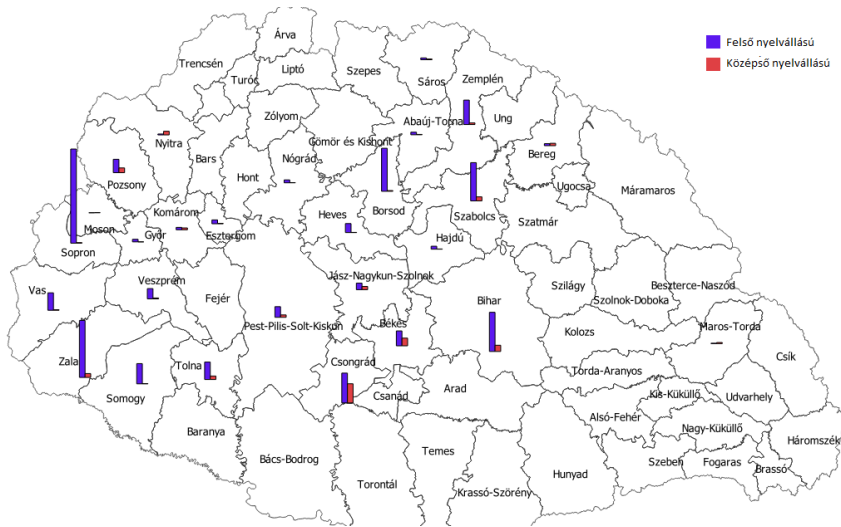
ábrázolja, a TMK vármegyékre bontott adatainak a térképre viteléhez, és az adatok hozzávetőleges földrajzi helyhez kötéséhez megfelelő.¹⁰ Az adatok megjelenítéséhez a TMK-ból exportált és megfelelő módon előkészített adattáblát a QGIS szoftverben össze kell kapcsolni a térkép adattáblájával. Kétféle térképes ábrázolás készült: egyfelől mind-egyik rag középső és felső nyelvállású alakváltozatainak relatív gyakoriságát bemutató, másfelől a kétféle nyelvállású alakváltozathoz tartozó adatokat egy térképen megjelenítő. Az előbbiekről leolvasható, hogy az egyes alakváltozatok az ország mely részén voltak jellemzőbbek, míg az utóbbiak megmutatják az egyes alakváltozatok egymáshoz viszonyított arányát vármegyékre lebontva. Következzék mindegyikből egy-egy mutatóanyag:

2. ábra. A felső nyelvállású elativusi alakok relatív gyakorisága

A térképről leolvasható, hogy a felső nyelvállású elativusi alakok az (észak)keleti és az (észak)nyugati országrészben voltak gyakoribbak (sötétebb szín). A delativus és az ablatívus esetében hasonló tapasztalhatunk. Ugyanakkor a kétféle nyelvállást együtt bemutató térképeken látható, hogy a felső nyelvállás minden rag esetében szinte mindenütt jóval gyakoribb:

¹⁰ Az alaptérképhez tartozó adattáblát és a TMK-exportból előállított adattáblát kompatibilissé kellett tenni, de ez kézzel könnyen elvégezhető volt. Az időközben összevont vármegyék nevének változásait kellett figyelembe venni néhány esetben, és a GIS-t Hungaryorom vármegyeneveit és azonosítóit rávezetni a TMK-exporttáblázatra. Ezek a következők voltak: Pest helyett Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Szolnok helyett Jász-Nagykun-Szolnok. Szabolcs-Szatmár esetében fordított volt a helyzet: az időközben kettévált vármegye esetében az adatok Szatmár megyéhez kerültek.

3. ábra. A középső és a felső nyelvválású elativusi alakok vármegyéenként

A térképről leolvasható, hogy Nyitra vármegye egyébként nem túl nagy számú adatától eltekintve mindenhol jóval gyakoribbak a felső nyelvválású alakok. Csongrád és Békés adatai között találunk aránylag nagyobb számban középső nyelvválásúakat. Mindhárom rag térképe hasonló tanulsággal szolgált.

2.4. A 18. századi szegedi írnoki regiszter adatai

Németh Miklós (2004) a 18. századi szegedi írnokok nyelvhasználatát vizsgáló dolgozata foglalkozik a jelen tanulmányban tárgyalt jelenségsoporttal is (Németh 2004: 60–64). Két forrást vizsgál: a szegedi városi tanács fennmaradt első jegyzőkönyvét 1717–1723 között, valamint egy, a szegedi fenyítő törvényszék irattári anyagából előkerült, jószágtolvajlással kapcsolatos iratsoportot). Alap- és kontrollforrásában egyaránt szinte kizárólagos zártságot regisztrál, az előbbiben az ablativus néhány adata középső nyelvválású, az utóbbiban csak a palatális *tőlem ~ tőlük* példában (amelyek tulajdonképpen nem is az ablativusi alakok adatai). Bár az ablativusi alakokról írja, de megállapítása mindhárom vizsgált ragra érvényes: „Összességében tehát a két forrás ablativusi ragjai jól megfelelnek a szegedi tájnyelv rendszerének, és nem fedezhető fel használatukban a nyelvjárási jelenségek tendenciózus kerülése – nem úgy, mint a labializáció esetében.” (Németh 2004: 64) Vagyis vizsgálata tanúsága szerint a 18. századi szegedi írnokok szinte kizárólag a felső nyelvválású alakváltozatokat használják mindegyik rag esetében, és ez szerinte a helyi nyelvjárás tükröződése a forrásokban.

3. Összefoglalás, következtetések

A tanulmány megkísérelte áttekinteni a középmagyar korra vonatkozó, rendelkezésre álló korpuszvizsgálatok eredményeit az ablativuszi határozóragok részrendszerére vonatkozóan. A főbb tanulságok az alábbiakban foglalhatók össze. A korai magyar nyelvű könyvnyomtatásban meginduló nyelvi egységesülési folyamatok egyik megnyil-

vánulásaként egyértelműen kimutatható a részrendszer elmozdulása a középső nyelvállás irányában. A 16. században azonban még fel-felbukkanak olyan nyomtatványok is, amelyek vagy a zárt irányban megindult kiegyenlítődés jeleit mutatják, vagy (kivételesen) tisztán zártak. A 17. század elején megjelenő Pázmány-művek a felső nyelvállás felé elmozdulást képviselik: egyedül az elativus középső nyelvállású bennük. Ennek oka legvalószínűbben az, hogy a nagy katolikus hitvitázó és prédikátor műveinek erősebb az élőbeszédjellege. Sík Sándor így írt Pázmány nyelvéről: „[...] mindenek előtt kétségtelennek látszik, hogy Pázmány az egykorú magyar élőbeszéd tanítványa... [...] Pázmány egész írói egyénisége, céljai, műfajai természetessé teszik ezt. Ő nem akar a szó esztétikai értelmében »író« lenni; mikor ír, voltaképp ugyanazt cselekszi, mint mikor beszél: társalog, vitatkozik, rábeszél, tanít, vagy buzdít. Mindig egyénekhez, élő egyénekhez szól, mindig egészen határozott, fogható, gyakorlati céllal. Azt hiszem, soha sem fordult meg az eszében, hogy másképp írjon, vagy szónokoljon, előkelőbb, vagy akárcsak hatásosabb szavakat használjon, mint amelyek magától, gondolkodás nélkül, a nyelvi ösztön és a gyakorlati cél keresetlen lendületéből jöttek ajkára.” (Sík 1939: 145.) Továbbá: „De a nem csak tudósoknak szóló irodalom – és Pázmány magyar nyelvű írásai mind ilyenek – nem akar ebben a korban másként szólni, mint ahogyan magyar emberek általában beszélni szoktak. Aki mindenkihez akar szólni, úgy beszél, hogy mindenki érthesse.” (Sík 1939: 148, a kiemelések mindkét idézetben tölem.) Nem zárható ki, hogy a 16. századi nyomtatványok is elsősorban akkor mutatják a zártabb formákat, amikor a szerzőjük bármilyen okból erősebb élőbeszédjellegét kívánt adni mondanivalójának, vagy csak ösztönösen a saját, élő, természetes nyelvét használta, és kevésbé idomult a kor alakuló normájához. Ennek alátámasztása további vizsgálatokat igényel.

A beszélt nyelvben, a nyelvjárásokban valószínűleg nagyon hamar (talán már a 18. század elejére) szinte kizárólagossá válhattak a felső nyelvállású alakok. Ezt bizonyítja Szentgyörgyi (2013) zempléni vizsgálata, de még az ingadozást mutató vagy a középső nyelvállású alakokat előnyben részesítő források is közvetetten a beszélt nyelv és az irodalmi norma határozott megkülönböztetésére utalnak: a máramarosi ingadozás az irodalmi norma hatásának hiányáról, de legalábbis gyengébb mivoltáról, míg a pozsonyi jegyzők következetes középső nyelvállásúsága éppen a tudatos normakövetésről tanúskodik. A TMK adatai is alátámasztják mindezt: a peres iratanyag túlnyomórész felső nyelvállású adatai mindhárom rag esetében kétségtelen jelei a beszélt nyelvben az egész országban zajló analógiás változásnak (l. térképek). Ugyanakkor a leveles anyag aránybeli különbsége, a középső nyelvállású alakok kis mértékben magasabb gyakorisága pedig közvetetten ugyancsak az irodalmi norma hatásáról tanúskodik: a missilisek irodalmibb jellegű műfajként egy-egy esetben közelebb kerülhetnek hozzá. Németh (2004) a szegedi írnokok nyelvében mutatja ki a helyi nyelvjárás szinte kizárólagos zártságának megjelenését az ablatívuszi ragok tekintetében.

Szentgyörgyi (2013) többször idézi Benkő (1957) térképét a 18. századi nyomtatványok nyelvére vonatkozóan (pl. Szentgyörgyi 2013: 165). Ezen túlnyomórészt a tisztán középső nyelvállású ablatívuszi mikrorendszer nagyfokú elterjedtségét láthatjuk (különösen az ország keleti felében). Bár a 19. századra nem áll rendelkezésre reprezentatív korpuszvizsgálat sem az irodalmi, sem a beszélt nyelvi megoszlásra vonatkozóan, vélelmezhetjük, hogy a középső nyelvállású alakok kizárólagossága egyre gyakoribbá válik

a nyomtatott könyvek nyelvében az idő előrehaladtával, míg a 20. századra határozott irodalmi normává rögzül. Ezzel szemben A magyar nyelvjárások atlaszának a 20. század közepi adatai szinte kizárólagos zártaságról tanúskodnak (l. Benkő 1957, A/3. térkép). Úgy tűnik tehát, hogy az ablatívuszi ragrendszer nyelvállásának a kétirányú egységesülése mögött az irodalmi norma és a (nyelvjárási) beszélt nyelv elkülönülése a fő mozgatórugó, és ebben területi vagy más társadalmi tényezők kisebb, esetleg katalizátor-szerepet játszhattak.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Attila Novák – Katalin Gugán – Mónika Varga – Adrienne Dömötör 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Kalcsó Gyula 2007: Az elatívusi, delatívusi és ablatívusi ragok vizsgálata a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliség első fél századában. *Magyar Nyelv* 103, 282–300.
- Kalcsó Gyula 2012: A Magyar antikvakorpusz fejlesztése. In Nádasi, András szerk.: *Agria Media 2011 Információtechnikai és Oktatótechnológiai Konferencia és Kiállítás és ICI-11 Nemzetközi Informatikai Konferencia*. Eger: Liceum Kiadó, 145–149.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 355–410.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet (Az ősmagyar kor). In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 129–72.
- Sárosi Zsófia 2003b: Morfématörténet (Az ómagyar kor). In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 352–71.
- Sík Sándor 1939: *Pázmány, az ember és az író*. Budapest, Szent István Társulat. Online: http://www.ppek.hu/konyvek/Sik_Sandor_Pazmany_1.pdf
- Szentgyörgyi Rudolf 2013: Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 151–168.*

A ZOBORI APÁTSÁG 1111. ÉS 1113. ÉVI OKLEVELEI MINT NYELVTÖRTÉNETI FORRÁSOK*

KATONA CSILLA

1. A nyelvtörténeti kutatások számára a 11–13. századi források a honfoglalás utáni évszázadok magyar nyelvének megismerése szempontjából rendkívül értékesek. Főképpen a magyar nyelv szórványemlékeinek feldolgozása szolgált jelentős adalékokat a magyar nyelvtörténet számára, elsősorban a hang- és helyesírás-történet, a nyelvjárástörténet, az etimológia, a szó- és névtörténet területén.

Az utóbbi években nagy lendületet vett a 11. századi nyelvemlékek részletes, új módszerekkel történő nyelvtörténeti szempontú feltárása, s ezzel együtt a helynév-rekonstrukció eljárását követve a korábban már feldolgozott források újraértékelése is előtérbe került.

A legrégebb hiteles és eredetiben fennmaradt oklevél, az 1055. évi Tihanyi alapítólevél helynévi szórványainak névrendszertani-tipológiai szemléletű elemzését Hoffmann István önálló monográfiában végezte el (2010). A helynév-rekonstrukció eljárását követve Kovács Éva az 1055. évi alapítólevélhez szorosan kötődő 1211. évi Tihanyi összeírást és annak helynévi szórványait (2015), valamint az 1067/1267-es datálású Százi alapítólevelet dolgozta fel (2018). Az 1075-ben keletkezett, de csak másolatban ránk maradt, interpolált garamszentbenedeki apátság alapítólevelét Szőke Melinda vizsgálta mélyrehatóan, s dolgozta ki ennek során az ún. bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek felhasználásnak módszertanát (2015). Póczos Rita a pécsi püspökség sokszoros átiratban fennmaradt alapítólevelének (1009/+1205–1235/1343e./1350/1404) két szórványát tanulmányozta (2015), Pelczéder Katalin pedig az 1086-os Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértékét igyekezett több tanulmányában és habilitációs értekezésében is feltárni (lásd ehhez például 2015).

Ehhez a láthatóan egyre népszerűbb és eredményes kutatási irányvonalhoz kívánok kapcsolódni azzal, hogy a 12. század legelejének fontos, de a nyelvtörténeti kutatás által jó ideje mellőzött nyelvemlékeinek, a zobori apátság 1111. és 1113. évi okleveleinek részletes analízisét végzem el.

E vállalkozás első részfeladataként tanulmányomban áttekintem az oklevelek filológiai, diplomatikai jellemzőit, majd a nyelvtörténeti felhasználásának lehetőségeiről szólok, egy konkrét helynévi szórvány példáján keresztül bemutatva azt.

2. A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei más, korai okleveleinktől (például a tihanyi, garamszentbenedeki, százi apátságok, illetve a pécsi püspökség alapítóleveleitől) eltérően nem az alapító oklevelek sorába tartoznak bele. Az 1111-es oklevél az első olyan írásos emlék, amely a peres eljárás menetére világít rá, a teljesen épen fenn-

*A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

maradt oklevél ezáltal a magyar igazságszolgáltatás legrégebb emléke. Az 1113-as oklevél pedig a 11. század végén meghonosodott oklevéltípus, a renovatiók csoportjába tartozik, akárcsak a pannonhalmi és a bakonybéli apátságok birtokainak összeírása (Fejérpataky 1892: 3–4).

2.1. 1111-ben, Kálmán király uralkodása alatt a királyi jövedelmek tisztjei, a kálizok igényt támasztottak a vámszedés jogára, amelyet a zobori apátság Szent István királytól nyert, és a Nyitra vidékén, a Vág vizén és Trencsén városában gyakorolt. Az e területekről begyűjtött vám egyharmada az apátságot illette. A per végkimeneteléről készült az 1111-es zobori oklevél, ítéletleveleink legkorábbi darabja. Az oklevél szerzője – a per ügymenetének rögzítésén kívül – az oklevélnek egyszersmind némi renovatio jellegét is adott, ugyanis nemcsak a per eredményét jegyezte fel, hanem Szent István tizedadományát is, amelyet a per tárgya nem érintett. Feltételezhetjük, hogy időszerűnek tartotta a vámszedés jogához hasonlóan a tizedszedés jogának a megerősítését is (Fejérpataky 1892: 46; Kniezsa 1949: 3).

Az 1111-ben kelt oklevél szellemi szerzőjének Fejérpataky Godofredust – a zobori apátot – tekinti, ugyanis az oklevél lejegyzője feltűnően hangsúlyozza az apát fáradásait, amelyekkel igyekezett visszaszerezni Szent István adományait, valamint a per résztvevői végig egyes szám harmadik személyben szerepelnek, Kálmán királyt csak elvéve említi a szöveg (1892: 47).

Az oklevél a latin személyneveken kívül 50 szórványt tartalmaz, amelyek közül 16 helynév, 1 népnév (*káliz*), a többi pedig személynév (Kniezsa 1949: 3).

2.2. Az 1113. évi összeírás 164 helynevet és 9 magyar személynévet tartalmaz. Az oklevél megrongált állapotban maradt fenn, itt-ott vízfoltok tarkítják, az összehajtottak mentén szakadások vannak, sőt az oklevél egész alsó bal harmada teljesen hiányzik (Kniezsa 1949: 4).

Az oklevél kiállításának történelmi előzménye Szvatopluk cseh-morva herceg hadjárata volt, amelynek során serege V. Henrik szövetségesekeként 1108-ban és 1109-ben a Vág vidékén és Nyitra környékén nyomult előre. A támadások következtében számos falut felégették, és kizsákmányolták a területeket. A becsapás elsősorban a zobori apátságot sújtotta, amelynek birtokai legnagyobb részt a Vág és a Nyitra völgyében terültek el. Az apátság területein lakók szétszéledtek, az eredeti határok bizonytalanná váltak, sőt egyes birtokok más kézbe kerültek. A betörés okozta zavarok lecsendesedése után Godofredus zobori apát mozgalmat indított, hogy összeírja az egyház birtokait, az apátság népeit, és visszaállítsa a birtokok eredeti határait. Az apát törekvéseinek köszönhetően Kálmán király elrendelte az apátság birtokainak összeírását. Az 1113-ban készült oklevél eredetijét a nyitrai püspöki levéltár őrzi (Fejérpataky 1892: 52; Kniezsa 1949: 6).

Fejérpataky felhívja a figyelmet arra, hogy mindkét szövegben feltűnően előtérben szerepel a zobori apát, Godofredus. Kálmán király eredetiben fennmaradt oklevelével kapcsolatban Fejérpataky felveti azt, hogy a királyi oklevél e fajtájának, a renovatióknak a szerzői, írói nem a királyi kancelláriába tartoztak, hanem azokba az egyházakba, amelyeknek érdekében állt, hogy régi jogaikra akár ítélet, akár megelőző vizsgálat alapján új királyi megerősítést nyerjenek. Ez a második zobori oklevél ugyanis még jobban sejteti, hogy a királyi kancelláriának a szöveg szerkesztésében nem volt része, sokkal inkább Godofredus apát és a zoboriak készítették, a király parancsára, annak jóváhagyásával (Fejérpataky 1892: 64–65).

Mivel az oklevelek között nemcsak belső, hanem külső tulajdonságok alapján is szembeötlő a hasonlóság, ezek miatt Fejérpataky egy kéz munkájának tartja a két oklevelet (Fejérpataky 1892: 62).

Szentpétery Imre az okleveleket a királyi pecséttel megerősített magánoklevelek közé sorolta, és a rájuk jellemző „francia hatásra valló jelek folytán, súlyosabb belső okok híján” végső soron hitelesnek tekintette őket (Szentpétery 1923: 18).¹

2.3. A zabori apátság 1113. évi oklevele a tatárjárás során súlyosan megsérült, majdnem megsemmisült, ezért 1249-ben Favus zabori apát IV. Béla elé járult, és az 1113. évi oklevél megerősítését kérte a királytól. IV. Béla szövege azonban nem adja híven vissza az eredetit: az oklevél másolatának dátumát hibásan tüntetik fel: 1249 helyett 1213 áll az okiraton. Ezt követően hosszú ideig így is szerepel a későbbi átiratokon, kiadásokban, valamint szakmunkákban is így hivatkoztak rá. Ezenkívül az oklevél szövegébe önkényesen betoldottak részeket (lásd ehhez bővebben Fejérpataky 1892: 52–54).

Az 1249-ben elkészített másolatnak készültek további átdolgozásai is: 1410-ben Zsigmond király jóváhagyásával készült az oklevélmásolat átirata, ezután 1592-ben a nyitrai káptalanhoz köthető az 1249-es átiraton alapuló új példány létrehozása. Végül pedig ezt a kétszeres átiratot is átírták 1628-ban (Szentpétery 1923: 18).

Az 1111. évi oklevélnek egyetlen átiratát ismerjük, amelyet 1414. február 14-én Hinko nyitrai püspök a zabori apátság kormányzója részére ad ki. Ezt a szöveget Fejér György közlésében olvashatjuk (CD. 7: 4), aki egy 17. századi bécsi kéziratból emelte ki a szöveget. Ezt a kiadást a későbbi szakmunkákban többen is kritikával illették, főképpen a személynevek meghamisítása miatt (lásd ehhez például Fejérpataky 1892: 41).

Az 1113. évi oklevél kiadásai között elsőként meg kell említenünk azt a töredéket, amelyet 1774-ben Pray György közölt, ezt a kiadást vette át 1781-ben Katona István, de az 1113-as évszámot hibásnak tartotta, s az oklevelet 1103-ra datálta. Ezt követően Fejér György (CD. 2: 41) tette közzé a szöveget, ugyanolyan csonka állapotban, mint elődei. Gyűjteménye két további kötetében (CD. 1: 311, 5: 84) IV. Béla 1249. évi átirata alapján, 1112-es évszámmal újra közli a teljesebb, de még mindig töredékes szöveget. Végül pedig 1213-as (téves) dátummal közölte Knauz Nándor (1863) és Wenzel Gusztáv (ÁÚO 6: 76) egy kis töredéket, amely két birtok határaitól szól. Ezek a töredékes közlések ráadásul nem az eredeti oklevelek alapján, hanem azok másolatai alapján készültek (Fejérpataky 1892: 15).

A szöveget teljes terjedelmében először Tagányi Károly jelentette meg a Hazai Okmánytár 8. kötetében (Nagy 1891: 2–7). Ez a közlés az 1628-ban készült többszörös átiraton alapult, amelynek szövege a 12. századi eredetitől a 17. századi másolatig lényeges változásokon ment keresztül, emiatt hibáktól ez a kiadás sem mentes (Fejérpataky 1892: 15).

¹ Fejérpataky a külső jegyek közül kiemeli a mindkét oklevél elején megtalálható keresztet. Az ún. *symbolicus invicatio* jelül szánt kereszt mindkét oklevélben azonos, kifelé szélesedő, román ízlésnek megfelelőek. Ezenkívül szembeötlő a hasonlóság a nagybetűk, *B*, *D*, *L* és *P* írásmódjában is. A külső jeleknél még nagyobb egyezést mutat az oklevelek szövegezése, szerkezete, kezdő és befejező formulái (Fejérpataky 1892: 62–65).

Az eredeti okleveleket Fejérpataky László mutatta be a felfedezésüket követő évben, 1892-ben. Kálmán király okleveleiről írt munkájában összegezte az oklevelek addigi kiadásairól és másolatairól való ismereteket, az eredeti példányok feltárásával együttesen pedig közölte az oklevelek facsimiléit is. Az 1113-as oklevél sérült állapota miatt az abból hiányzó, olvashatatlan részeket az 1249/1410. évi átiratból pótolta. Mindezeket a nyitrai káptalan levéltára őrzi.

Az oklevelek kritikai kiadására csak egy évszázaddal később, 1992-ben került sor Györffy György jóvoltából (DHA. 382–385, illetve 391–399). Ebben a kiadásban Györffy György az 1111. évi oklevelet egészében hitelesnek tartja. Az 1113-as oklevél hiányzó részeit – Fejérpatakyhoz hasonlóan – ő maga is az 1249/1410-es átirat alapján egészítette ki, ezeket azonban többségében interpolált részként kezeli, amelyeket zárójelben jelez. Ennek az eljárásnak a háttérében az az előzmény húzódik meg, hogy tudniillik IV. Béla a másoláson kívül módosított is a hártya hiányos szövegén, beírva például *Vochoy* falu felét. A legnagyobb eltérés a 33–34. sorokban van, ahol az apátság turóci birtokairól ad számot az oklevél, tudniillik IV. Béla azokat saját hasznára fordította, s azokért cserébe Racsic, Szucsány és Udvarnok falvakat adta az apátság számára (DHA. 382–385, 391–399; Gy. 4: 492; Fejérpataky 1892: 53). Munkám során én magam is a Györffy György által közreadott szöveggel dolgozom.

2.4. Az eredeti példányok előkerülte után az oklevelek névanyaga, hangjelölése és helyesírás-történeti jellemzői egyre több figyelmet kaptak. A helynevek azonosítását maga Fejérpataky kísérelte meg az eredeti okleveleket bemutató munkájában (1892), majd Vladimir Šmilauer (1932) dolgozta fel az oklevél névanyagát Szlovákia régi vízrajzáról szóló munkájában.

A névtani kutatások mellett hang- és helyesírás-történeti kérdésekkel foglalkozó szakmunkákban is előkerült a két oklevél magyar nyelvi anyaga. A nyelvtörténeti szakirodalomban francia műveltséget megőrző oklevélként hivatkoztak rá leginkább. Az oklevelek helyesírásának franciás vonásait Jakubovich Emil (1923), majd Bárczi Géza mutatta be (1943). Hajnal István pedig a „franciás írás” legrégebb magyarországi felbukkanását azonosította a két zabori oklevélben (1921).

Ezt követően az oklevelek néhány szórványa – a francia nyelvi vonásokkal párhuzamosan – a tövégi magánhangzók eltűnésével kapcsolatosan is a vizsgálatok homlokterébe került. Az oklevél *e* hangra végződő szórványaiban (pl. *villa Copusde, silva Cullese, de Bache, Queletde*) ugyanis a francia hangjelölés egyik sajátosságát, a szóvégi redukált magánhangzók jelölési módját vélték felfedezni (Bárczi 1943, 1958; Papp 1963: 293).

Az oklevelek francia hatást mutató hangjelölése és helyesírása miatt felmerült, hogy az oklevél szerzője is francia származású lehetett, s magyarul aligha tudhatott (Bárczi 1943: 340). Kniezsa, Bárczi nézeteit kiegészítve úgy tartja, hogy bár fennáll a lehetősége annak, hogy az oklevél leírója valóban nem volt magyar, viszont azok az emberek, akiknek a birtokok határait rögzítő jegyzeteit felhasználták, túlnyomó többségben tudtak magyarul, illetve valószínűleg magyarok is voltak. Mindezt azzal indokolja, hogy az oklevél adatai végső soron nem mondanak ellent az ómagyar kori hangtani szabályoknak (Kniezsa 1949: 48).

Az első nyelvészeti céllal íródott komplex elemző munka Kniezsa István nevéhez fűződik (1949). Kniezsa az 1111-es és 1113-as oklevél szórványait egyben tárgyvalva

vizsgálta az oklevelek nyelvi, azon belül hang- és helyesírás-történeti tulajdonságait. Elemzéseinek alapjául Fejérpataky kiadása szolgált, s hozzá hasonlóan a hiányzó részeket Kniezsa is a későbbi átiratokból pótolta. Kniezsa munkája az oklevél kutatástörténetében nagy jelentőségű, azonban a szórványokat elemző szócikkek rövidek, helyenként csak egy-két sorosak.

Az 1111. évi oklevél magyar fordítását Veszprémy László (1997) készítette el. Az 1113. évi oklevelet nem fordították le magyarra, annak egyelőre csak szlovák fordítása érhető el.

Az oklevelekkel kapcsolatos korábban jelentős nyelvtörténeti kutatások idővel háttérbe szorultak, s a 20. század utolsó évtizedeiben főképpen történészek említették meg munkáikban ezeket a forrásokat.

3. A továbbiakban az 1113. évi oklevél *Mechina* adatán keresztül mutatom be azt, hogy miképpen kívánom az oklevél szórványainak teljeskörű nyelv- és névtörténeti feldolgozását elvégezni.

A Nyitra megyei Menyhe település első említése az 1113. évi zabori oklevélből való: 1113: de villa *Mechina* (habemus silvam term)inum (DHA. I. 396). Későbbi adatai a 13. századtól kezdve jelentkeznek, elsőként az oklevél 1249-ből való másolatában: 1113/1249: *Mechyna* (DHA. I. 396). A 14. századból *Mehnye* (1357, FNSz. Menyhe), illetve *Myhyne* és *Mehenye* formákban találjuk meg (1358). A pápai regestrum (1332/PR.) *Meken* adata feltehetően hibás lejegyzés eredménye (DHA. I. 396; Gy. 4: 423). 1773-ban a település már mai *Menyhe* alakban szerepel (Gy. 4: 423).

A 18–19. századi térképeken szintén megtaláljuk a falut: az első katonai felmérésen 1782–1785: *Menghe* formában (EKFT.); a második és harmadik katonai felmérésen 1819–1869: *Menyhe* (MKFT.); 1869–1887: *Menyhe* (HKFT.) írásmóddal rögzítették.

A név ómagyar kori olvasata minden bizonnyal [Meχinya] lehetett. Noha az oklevélben a *ch* betűkapcsolat a legtöbbször a [cs] és a [c] hangokat jelöli, de esetünkben szinte bizonyosan palatoveláris zöngétlen spiránst takar a *ch* betűkapcsolat. Azt, hogy a *Mechina*-ként rögzített adatot [χ]-val kell olvasnunk, a későbbi adatai egyértelműen mutatják (lásd fentebb). A [χ] hang jeleként egyébként a korai ómagyar korban a *h* betű és a *ch* betűkapcsolat szolgált; vö. TA.: *humuc*, HB.: *holz*, *chomuv*, *charmul* (Korompay 2003: 285).

A településnévben több hangváltozási folyamatot is rekonstruálhatunk. Az etimológia alapján (lásd alább) feltehetően elsődleges *Meχinya* névalak hangrendi kiegyenlítőds folytán *Mehenye* formájúvá lett (ahogyan ezt az 1358-ból való adata igazolja is), majd a kétnyíltszótagos tendencia működésének következtében *Mehnye* (1358: *Myhyne*, Gy. 4: 423) változata is kialakult. A későbbi-mai *Menyhe* (1773: *Menyhe*, Gy. 4: 423) névalak hangátvetés eredménye. Hasonló fonológiai helyzetben más ómagyar kori helynevek esetében is megfigyelhetjük ezt a folyamatot: pl. *Rohmány* (1238/1346: *Ruhman*, Gy. 4: 290) > *Romhány*, *Bohnya* ([1257]: *Buhna* szn., ÁSz.) > *Bonyha*, *Kohnya* (1364: *Kuhnya*, ComMar. 24) > *Konyha* (1447: *Konyha*, uo.) (lásd ehhez bővebben Katona 2020: 110).

A név etimológiájával kapcsolatban két lehetőséget vethetünk fel. Kniezsa István szerint a helynév egy szláv **Мьчынѣ* név átvétele, amely a *мьчѣ* 'moha' jelentésű szó -*ynja* képzős származéka lehet (1949: 423). A *мьчѣ* etimon veláris és palatális formákban is kimutatható a későbbi szláv nyelvekben (vö. ehhez: cseh *mech* > *Mešno*, horvát

moch > *Mochowc*, *Mochholz*; Šmilauer 1970: 125), s esetünkben a palatális továbbélésű formát feltételezhetjük. A szláv többől hasonló *-ynja* képzővel történő képzéssel alakult további névformákról sem a magyar, sem a szláv nyelvekben nincsen egyelőre tudomásom (a tő képzett származékaira vonatkozólag lásd Šmilauer 1970: 125). Ellenben fennáll a lehetősége annak is, hogy a 'moha' jelentésű *mъchъ* többől az **-ьnъ ~ -inъ ~ -ina* képző eredményezte a *Mechina* alakot. Az **-ьnъ ~ -inъ ~ -ina* képző viszonylag gyakori a Kárpát-medence szláv eredetű településneveinek létrejöttében. Ennek a képzőnek a szláv nyelvekben szokványosan melléknévképző szerepe van, azonban a szláv településnév-adásban helynévképzőként is megtalálható (Hoffmann–Rác–Tóth 2018: 200). A helynévképzési szerep ebben az esetben ugyanúgy másodlagosan alakult ki, mint ahogyan a magyar *-s* képzőnek az eredeti melléknévképzői funkciója mellé létrejött, és már az ómagyar korban létezett főnévképzői, sőt szűkebb helynévképzői szerepe is (Hoffmann 2010: 46–47; Szegfű 1991: 255). Helynévképzőként járulhat főnevekhez, mint például a *Lis(z)na* (összl. *lěs(ъ)ka* 'mogyorócsesze' + *-ina*, Tóth 2001: 215) és a *Balaton* (összl. *blato* 'mocsár'+ *-ьnъ*, Hoffmann 2010: 46) helynevek esetén.

Kiss Lajos a településnév személynévi származtatását tartja valószínűnek, melynek személynévi alapszava szláv eredetű; vö. cseh *Měchyně* tkp. 'menyasszony' személynév (FNESz.). Ez a személynév magyarországi oklevelekből nem adatolható (vö. ÁSz.), s ilyen alakú másik helynevet sem ismerünk a középkori Magyarországon. Ez a névforma tehát egyedül áll a magyar névrendszerben. Ha elfogadjuk esetleg a személynévi származtatás lehetőségét, az oklevélbeli *Mechina* szórvány szóvégi *a*-ja ebben az esetben némiképp zavaróan hathat. Ezt a körülményt a szlovák hangtörténet egyik jelenségével magyarázhatjuk meg. A szlovák nyelv történetének korai szakaszában a palatális magánhangzók utáni helyzetben levő *a*, valamint az *ä* (< *i*) hang a nyelvjárások egy részében *ä*-vel ejtődött. Ennek a hangnak azonban nem volt külön írásjele, lejegyzésére különféle jelöléseket (*a*, *e*, *ea*, *ia*, *o*) alkalmaztak, hasonlóan a korai ómagyar korban a magyar nyelvben alkalmazott gyakorlathoz, ahol szintén jelölhette az *a* betű az egészen nyílt *e* (*ä*) hangot is (Gregor 1989: 143; Tóth 2001: 29).²

A két származtatás között nagyon lényeges különbség, hogy míg abban az esetben, ha a településnév egy szláv helynév átvétele, ahogyan Kniezsa véli, akkor a névadói szláv nyelvűek voltak; addig a szláv személynévből való származtatás esetén, ahogyan Kiss Lajos tartja, a névadók biztosan magyarok, hiszen a pusztá személynévi metonímia jellegzetesen magyar névadási gyakorlat, a szláv névadásra nem jellemző (vö. Hoffmann–Rác–Tóth 2018: 229–231).

A névadóktól azonban valamennyire független a névhasználók kérdése. A településnév legkorábbi, itt is tárgyalt *Mechina* adata mindkét etimológiai fejtés szerint szláv eredetű, ami azt jelenti, hogy mögötte szláv névhasználókat éppúgy gyaníthatunk, mint a nevet változatlan formában átvévő (adoptáló) magyarokat. A hangrendileg kiegyenlített *Mehenye*, *Mehnye* névformák viszont már egészen biztosan magyar névhasználatot és magyar névhasználókat jeleznek (vö. Tóth 2019: 25).

² Ugyanezzel a szlovák hangtörténeti mozzanattal magyarázható az Abaúj megyei Biste település szlk. *Bista* ~ m. *Biste* adatainak szóvégi magánhangzójának egymáshoz való viszonya is, lásd ehhez Tóth 2001: 29.

Az etnikai földrajzi kutatások rámutatnak arra, hogy a Zoboralja magyarsága Árpád-kori eredetű. A terület magyarok által történő benépesülése hosszú folyamat volt, amelyet a honfoglalástól számíthatunk. A 11–12. században már magyarul lakta telepek ékelődtek be a hegylábi szláv települések közé, a 13. századra kialakultak a mai településrendszer alapjai, s ezzel párhuzamosan a Zobor-vidék elvesztette szláv többségét (Tátrai 2005: 319–320). Mindezt megerősítheti az egykori Zobor-vidék hegylábi területén található helynevek névkörnyezetének vizsgálata is, amely a helynévrekonstrució fontos eszköze is egyben. E feltárás során természetesen szem előtt tartandó, hogy az oklevelekben leírt terület a korban jóval gazdagabban lakott lehetett, az oklevélben csak a renovatio szempontjából fontosnak vélt birtokok szerepelnek, ezért a későbbi kutatásokban feltétlenül szükséges lesz az oklevelek névállományának – és a nevek környezetének – teljes feltárása is.

4. Reményeim szerint ez a rövid nyelvtörténeti fejtegetés is rávilágított arra, hogy a korai oklevelekkel, s köztük a zobori apátság oklevelével érdemes foglalkoznunk. Az 1111. és 1113. évi oklevelek feltáró vizsgálata és a többi korai forrás elemzése után pontosabb képet alkothatunk a legkorábbi időszak nyelvállapotáról. Az így létrehozott eredmények nemcsak a nyelvtörténet és a névtan, hanem a magyarság történetével foglalkozó más tudományok (pl. történettudomány, őstörténet, történeti földrajz) számára is számos új ismeretet nyújthatnak.

Hivatkozások

- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*. Budapest: Akadémiai.
- ÁÚO. = Wenzel Gusztáv 1860–1874: *Árpádkori új okmánytár 1–12*. Pest, később Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Bárczi Géza 1943: Az 1113. évi zobori oklevél o jelöléséhez. *Magyar Nyelv* 39, 337–341.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- CD. = Georgii Fejér 1829–1844: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* 1–11. Budae.
- ComMar. = Heller, Georg 1985: *Comitatus Marmarosiensis* (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München. Serie A: Die historischen Ortsnamen von Ungarn 18.) München.
- DHA. = Györffy György szerk. 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Vol. I. Budapest: Akadémiai.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782*. DVD, 2004. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft.
- Fejérpataky László 1892: *Kálmán király oklevelei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Gregor Ferenc 1989: Magyar–szlovák nyelvi kapcsolatok. In Balázs János szerk.: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Budapest: Tankönyvkiadó, 141–196.
- Gy. = Győrffy György 1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest: Akadémiai.
- Hajnal István 1921: *Írásbeliség az írásbeliség felújulása korából*. Budapest: Budavári Tudományos Társaság.
- HKFT. = *A harmadik katonai felmérés. 1882. A Magyar Szent Korona Országai. I : 25.000*. DVD, 2007. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névtár Kiadványai 16.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 2018: *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Budapest: Gondolat.
- Jakubovich Emil 1923: A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 19, 78–78.
- Katona Csilla 2020: *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. (A Magyar Névtár Kiadványai 51.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Katona István 1781: *Historia regum stirpis Arpadianae. Tom IV. Complectens res gestas Stephani III., Ladislai II., Stephani IV., Belae III., Emerici, Ladislai III.* Pozsony, 212.
- Knauz Nándor 1863: *Az Esztergomi Főegyháznak okmánytára. I. füzet. Az Esztergomi Érsekségnek Árpád-kori okmányai*. Esztergom, 77.
- Kniezsa István 1949: *A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek*. (A Debreceni Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai 28.) Debrecen: Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 101–102, 281–299, 579–593, 697–708, 781–786.
- Kovács Éva 2015: *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névtár Kiadványai 34.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kovács Éva 2018: *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névtár Kiadványai 48.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1838*. DVD, 2005. Budapest: Arcanum Adatbázis Kft.
- Nagy Imre 1891: *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius VIII*. Budapest, 2.
- Papp István 1963: Voltak-e sorvadó magánhangzók a nyelvünkben? *Nyelvtudományi Értekezések* 40, 288–295.
- Pelczéder Katalin 2015: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 55–68.
- Póczos Rita 2015: A Pécsi püspökség alapítólevelének szörványai: *Lupa, Kapos. Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 69–83.
- Pray György 1774: *Dissertatio historico-critica de Sancto Ladislao Hungariae rege*. Pozsony, 31.
- Šmilauer, Vladimír 1932: *Vodopis starého Slovenska*. Bratislava.
- Šmilauer, Vladimír 1970: *Přiručka Slovanské Toponomastiky*. Academia Praha.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 188–258.

- Szentpétery Imre 1923: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regeste regum stirpis Arpadianae critico diplomatica* I. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 16–18.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 33.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tátrai Patrik 2005: A Nyitrai járás etnikai földrajza. *Földrajzi Értesítő* 54, 317–344.
- Tóth Valéria 2001: *Az Árpád-kori Abauj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára*. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 4.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tóth Valéria 2019: Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti tanulmányok* 15, 21–48.
- Veszprémy László 1997: In: Györffy György főszerk. *Árpád-kori oklevelek 1001–1196. (Chartae antiquissimae Hungariae)* Budapest: Balassi, 126–127.

MAGYAR MINTA AZ ÉSZAKI LAPP HELYESÍRÁS-TÖRTÉNETBEN

KELEMEN IVETT

1. Az északi lapp nyelvről

Az északi lapp¹ a kilenc lapp nyelv² közül a legtöbb, 30-60 ezer beszélővel rendelkező központi nyelvváltozat, amelynek négy (nyugati, keleti, torniói és a tengeri lapp) dialektusa van. Ezek a nyelvjárások leginkább fonológiájukban különböznek egymástól, lexikai és grammatikai különbségeik elhanyagolhatók. Éppen ez okozza az északi lapp nyelv leírásának nehézségét, és ez a jelenség nehezítette meg a mindenkor ortográfiai kialakítását is: nincsen ugyanis egységes északi lapp kiejtés, mindenki a saját nyelvjárási normái szerint használja a nyelvet. Mindebből következik, hogy a rendkívül komplex, a dialektusok között fennálló hangsúlyos fonológiai különbségek miatt az északi lapp helyesírásra tulajdonképpen az északi lapp nyelvjárások közötti kompromisszumként tekinthetünk (Aikio–Ylikoski 2022: 2). Nem meglepő tehát, hogy az idők folyamán számos próbálkozás történt az északi lapp helyesírás kidolgozására.

Jelen tanulmány a norvégiai északi lapp helyesírás bölcsőjéhez vezet vissza. Norvégiában a legelső rendszerezett lapp grammatika és az első északi lapp szótár kiadását követően méltán hírnevet szerzett teológus nyelvész, Knud Leem (1697–1774) mellett ugyanis megjelent a lapp helyesírás megreformálására tett javaslatával két magyar is: a jezsuita tudósok, Hell Miksa (1720–1792) és Sajnovics János (1733–1778) az akkori magyar helyesírás bevezetésével álltak elő.

2. Rövid áttekintés az északi lapp hangrendszerről

Az északi lapp helyesírás problematikájának könnyebb megértése céljából bevezettként rövid áttekintést adok az északi lapp hangrendszerről és a helyesírást érintő néhány fontosabb fonológiai sajátosságról.³

Az északi lapp nyelvben hat magánhangzó szerepel, melyek a következők: *a, á, e, i, o, u*. Kvantitás szempontjából hosszú és rövid magánhangzókat lehet megkülönböztetni, ám azok írásban jelöletlenek. Kivétel ez alól az *a*, melynek hosszú párja az *á*, viszont ez csak a nyugati nyelvjárásban él. A keletiben a két hang között kvalitatív és nem kvantitatív különbség áll fenn. Az *i*, ha előtte magánhangzó áll, akkor a /j/ mássalhangzót jelöl (ld. később). Bizonyos mássalhangzók között egy nagyon rövid magánhangzó hall-

¹ Jóllehet a nemzetközi tendenciákhoz igazodva manapság a *számi* használatos a nyelv és a nép megnevezésére, a korabeli hivatkozások miatt jelen tanulmányban célszerűbbnek látom a *lapp* forma használatát. Természetesen ezt csupán a praktikum, a *számi* ~ *lapp* formák keveredésének elkerülése indokolja, és semmiféle negatív konnotációt nem tulajdonítok neki.

² Déli, umei, pitei, lulei, északi, inari, kildini, kolta és teri lapp.

³ Jelen tanulmányban nincs lehetőség részletes leírást adni az északi lapp nyugati és keleti nyelvjárása között fennálló látványos fonológiai különbségekről, így itt csak a nyugati nyelvjárást néhány fontosabb fonológiai jellemzője kap helyet.

ható: ez az ún. *svá-magánhangzó*. A svá-magánhangzó átveszi a szóban lévő többi magánhangzó színét, és ezért egy nagyon rövid *a*, *e*, *i*, *o* vagy *u*-hoz hasonlít. Ezek a hangok írásban jelöletlenek, kiejtésük leírására az [ə] jelölés használatos: *bárdni* [parətni] 'fiú'; *geadgi* [keæðəki] 'kő'.

A diftongusokhoz (*ea*, *ie*, *oa*, *uo*) kapcsolódó legfontosabb (morfo)fonológiai sajátosság a monoftongizáció (ld. később).

Az északi lapp mássalhangzók a következők: *b*, *c*, *č*, *d*, *đ*, *f*, *g*, *h*, *j*, *k*, *l*, *m*, *n*, *ŋ*, *p*, *r*, *s*, *š*, *t*, *ť*, *v*, *z*, *ž*. A mássalhangzók lehetnek rövidek, hosszúak és extra hosszúak. Az extra hosszú írásban jelöletlen, illetve csak a hosszú mássalhangzó jelöli: *guossi* [kuossi] 'vendég'. A *b*, *g*, *d* zöngétlen zárhangokat /p/, /k/, /t/ (*bargu* [parkuu] 'munka', *galgá* [kalkaa] 'kell', *durti* [turtii] 'pizsok'), a *đ* és *ť* interdentális réshangokat (*odas* [oðaas] 'új', *Ruotta* [ruoθθa] 'Svédország'), míg a *z*, *ž* zöngétlen affrikátákat /ts/, /tʃ/ (*bázán* [paacaan] 'maradok', *čieža* [čieča] 'hét (7)') jelölnek. A palatalizált mássalhangzók jelölése digráfokkal történik: *dj*, *lj*, *ŋj*. *Aj*, *m*, *n*, *r* hangoknak van zöngétlen párjuk is, melyek jelölése: *hj*, *hm*, *hn*, *hr* (vö. Hedlund–Larsson 2011: 23). A *k*, *p*, *t*, *c*, *č* a kiejtésben általában egy *h* hanggal bővül, ez az ún. preaspiráció jelensége: *bárku* [par^hkuu] 'kéreg'; *gumpe* [kum^hpe] 'farkas'. A szóvégi *t* kiejtésben /h/-ként jelenik meg: *mannat ruoktot* [mannah ruokhtoht] 'hazamenni' (részletesen ld. Aikio–Ylikoski 2022; Valijärvi–Kahn 2017). A mássalhangzókat érintő legfontosabb morfofonológiai változás az ún. fokváltozás, mely a tövégi mássalhangzók mennyiségi és/vagy minőségi változását eredményezi (ld. később).

3. Az északi lapp helyesírás kezdetei Norvégiában

A lapp írásbeliség a reformációt követően indult fejlődésnek. Norvégiában a 18. században jelentek meg az első lapp szövegek, ezek vallásos témájú fordítások voltak. A protestáns misszionáriusok voltak az elsők, akik a beszélt lapp nyelv lejegyzésére, illetve a lapp írásrendszer kialakítására törekedtek. Az első lapp nyelvészprofesszor, Knud Leem teológusként kezdett érdeklődni a lapp nyelv iránt, s tízéves finnmarkeni⁴ misszionáriusi tevékenysége során kiemelkedő nyelvtudásra tett szert. Norvégiában ő volt az első, aki munkáiban rendszerezett északi lapp helyesírás kialakítására törekedett (Kelemen 2018: 99–101).

3.1. Leem helyesírása és annak kritikája

Knud Leem az északi lapp nyelvre bevezetett helyesírását érintő észrevételeit grammatikájában⁵ (1748: 371–388) jegyezte le. Munkája jelentőségét mi sem bizonyítja

⁴ Norvégia legészakkeletibb és egyben legnagyobb (74 293 km²) kiterjedésű tartománya. Lappföld részét képezi, az itt lakók egynegyedét teszik ki a lappok.

⁵ *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden: samt et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke-Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyse over hvert Ord.*

jobban, minthogy minta nélkül, önmaga alkotta meg helyesírási rendszerét. Jóllehet tudott a svédországi Henrik Ganander⁶ és Pehr Fjellström⁷ nyomtatásban is megjelent munkáiról, de azok nem jutottak el hozzá (Magga 2003: 32).

(Dán-)Norvégiában ekkoriban csupán a finnmarkeni misszionárius-lelkész, Morten Lund (1686–1752) fordításában 1728-ban nyomtatásban megjelent kis káté (Doktor Martin Lutter Utza Katekismusaz) állt rendelkezésre. Kéziratban megvolt ugyan a misszionárius Jens Bloch nyelvtana (Rudimenta grammaticæ lapponicæ), és a szintén misszionárius Rasmus Rachlev is írt egy nyelvtant és egy szójegyzéket,⁸ de vélhetően ezeket a kéziratokat sem használta munkája során Leem (Magga 2003: 32; Qvigstad 1895: 14).

Leem a dán nyelv betűkészletét használta fel a lapp anyagának lejegyzésekor. Egyrészt, mert nem állt rendelkezésére más használható helyesírási minta, amit folytatni, fejleszteni tudott volna, másrészt praktikus szempontok vezérelték a grammatika írásakor: a misszionáriusok nyelvtanulását kívánta segíteni, akik jól tudtak dánul, így könnyen tudták használni munkáit.

Leem az északi lapp hangok lejegyzésére az alábbi betűket használta: **a)** magánhangzók: *a, e, i, o, u, b)* diftongusok: *aa, a, ai, au, ee, ei, eu, ia, iaa, iae iai, iau, ie, iee, iei, ieu, ii, io, ioe, ioi, iou, iu, iui, iuo, oa, oaa, oai, oe, oi, ou, ua, uaa, ue, uei, ui, uo, uoi, uou, uu, c)* mássalhangzók: *b, d, d', f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, t, t', z, v.*

Leem helyesírása – hasonlóan más, lapp nyelvű lejegyzésekhez – betűkombinációkat használt azoknak a lapp hangoknak a jelölésére, melyek hiányoztak a dánból (pl. **sh, shj** jelölte az /ʃ/ és /ʒ/, a **zh, zhj** pedig a /tʃ/ és /dʒ/ fonémákat. A palatális /j/ és /ɲ/ írásban **gi** és **ni** formában valósult meg).⁹

Leem helyesírását kezdettől fogva több kritika is érte, melyek elsősorban annak következetlenségére vonatkoztak. Például egy hangot több graféma/betűkapcsolat jelölt: az *á* fonéma jelölésére *o, uo, oa, aa* lejegyzéseket használt (ld. később); az interdentális réshangok (mai ortográfia szerint *ð, ð*) jelölése hol *d'* formában, hol szimpla *d*-vel történt, míg a *t'* mellett a *th, dh* betűkapcsolatot is használta ugyanannak a hangnak a jelölésére (Magga 2003: 33).

Leem önmaga is tisztában volt kialakított rendszerének gyengeségeivel s ezt grammatikája bevezetésében is megfogalmazta: „A legjobb mester sem képes – úgymond – a lappok beszédét úgy lejegyezni, hogy betűi minden tekintetben és olyan pontosan tükrözzék a lapp kiejtést, hogy az olvasó ezek alapján helyesen tudja kiejteni a lapp szavakat, és úgy, ahogy a lappok is ejtik” (Leem 1748: 9 – idézi Dem. 40).

⁶ Henrik Ganander (kb. 1700–1752) finn lelkész 1743-ban jelentette meg *Grammatica lapponica* című nyelvtanát, mely az északi lapp (azon belül a torniói nyelvjárás) leírását tartalmazza.

⁷ A svéd Pehr Fjellström (1697–1764) szintén *Grammatica lapponica* (1738) címmel adta közre nyelvtanát, mely egy általa létrehozott mesterséges lapp nyelven, az ún. déli lapp nyelven íródott.

⁸ A *Grammatica lapponica* és a *Specimen vocabularii lapponicæ* sosem jelent meg nyomtatásban, a kéziratok pedig eltűntek.

⁹ Ez nem volt új keletű dolog, hiszen a már említett Lund a fordításában szintén használt betűkombinációkat: *tz*-vel jelölte a /ts/ fonémát: pl. *utza* 'kis, kicsi' (mai *uhcci*), és *ng*-t használt az /ŋ/ jelölésére: pl. *Vuoingatem-bæive* 'pihenőnap' (mai *vuoijnastanbeaivi*).

4. Sajnovics János és az északi lapp nyelv

Hell Miksa és Sajnovics János 1768-ban egy csillagászati expedíció céljából érkezett meg a norvégiai Vardø szigetére. A csillagászati vizsgálatokon túl számos más kutatást is végeztek itt. Sajnovics a helyi (és a szigetre érkező) lapp lakosok nyelvének tanulmányozása után írta meg nyelvészeti szempontból rendkívül fontos munkáját, a lapp és a magyar nyelv rokonságát bizonyító Demonstratiót, amely 1770-ben jelent meg Koppenhágában.

A lapp nyelv vizsgálatához Sajnovics Knud Leem már említett grammatikáját és dán–lapp szójegyzékét¹⁰ használta.¹¹ Ezeknek a munkáknak az értelmezése komoly gondot jelentett Sajnovics számára: „Ha felütöttem a grammatikát, szabályok hosszú sorát láttam benne, csak hogy a számomra teljesen ismeretlen dán nyelven... Ha a Nomenclatorba tekintettem, lapp szavakat találtam, szinte csupa magánhangzóval és csodálatos módon összehordott mássalhangzóval” (Dem. 36). Igen elcsüggedt, s szomorúan jelentette Hellnek, hogy semmiféle kapcsolatot nem lát a két nyelv között. Nem adták azonban fel, és az alábbi lépésekben igyekeztek használható nyelvi anyaghoz jutni. Először összegyűjtötték azokat a szavakat a Nomenclatorból, amelyek alakjukat tekintve hasonlítottak a magyar szavakhoz. Ezután visszakeresték ezek dán jelentésének latin megfelelőjét. Ehhez a munkához Hans Gram történész (1685–1748) Nucleus Latinitatis [A latin magja] című latin–dán szótárát használták (ez 1722-ben jelent meg Koppenhágában). A roppant fárasztó munka gyakran eredménytelenül végződött: vagy azért, mert a kiválasztott szó nem szerepelt a Nucleusban, vagy azért, mert a lapp szó és az azzal rokonítani szándékozott magyar szó jelentése teljes mértékben eltért egymástól (Dem. 36). Már ekkor próbálkoztak újabb hangjelölésekkel, de ez az eljárás végül csak akkor vezetett tényleges eredményre, amikor lappok érkeztek hozzájuk, és egy tolmács segítségével szavakat¹² kezdtek kérdezgetni tőlük. Ezekben a szavakban – mind a kiejtésben, mind a jelentésben – olyannyira látták a két nyelv közötti hasonlóságot, hogy Sajnovics egyenesen azt írta: azok bizony magyar szavak voltak (Dem. 37)!

¹⁰ *En Lappisk Nomenclator efter den Dialect, som bruges af Fjeld-Lapperne i Porsanger-Fjorden.*

¹¹ Megerősíthető az a nézet, miszerint a nyelvrokonság vizsgálata nem előre megtervezett cél volt (részletesen ld. Aspaas–Kontler 2021: 237). Maga Sajnovics is leírja a Demonstratióban, hogy „...ezt a kutatást a következő eset indította el...”: a Vardø felé tartó út közben a Daas misszionáriussal való mauersundi találkozáskor hallhatták a lapp Miatyánkot, s ennek hangzását követően Hell bátorította Sajnovicsot a két nyelv egyezésének vizsgálatára (Dem. 35). Ugyancsak a vizsgálat spontaneitását mutatja az a tény is, miszerint a vizsgálatához kapott Leem-féle „szakirodalmat” Sajnovics csupán ajándékba kapta, „kérés nélkül, megtisztelő figyelmesség gyanánt” (Dem. 35).

¹² A Hellnek tulajdonított szólista tkp. az alapszókincshez tartozó fogalmakat tartalmazta: testrészek, cselekvések, időjárási jelenségek megnevezéseit. Remek érzékkel nyúltak tehát a vizsgálati anyaghoz, miszerint azon szavakat kell kikérdezni, amely „minden népnél közös”.

A hallott szavakat Sajnovics magyar helyesírás szerint jegyezte le, s a további lapp találkozások révén igen szép, dialektális¹³ szempontból is gazdag szójegyzéket sikerült összeállítania. Ettől kezdve már jóval lelkesebben dolgozott, ezáltal a munka is gyorsabban is haladt. Következő lépésként néhány hét alatt a *Nomenclator* minden címszavának visszakereste a latin megfelelőjét (Dem. 37), s így már könnyű/könnyebb volt megfigyelni a Leem-féle helyesírási rendszert, és megadni annak magyar helyesírásra történő konvertálási szabályait.

4.1. A magyar ortográfiai minta

Sajnovics János a helyesíráshoz kapcsolódó kritikai észrevételeit a *Demonstratio* IV. fejezetében (38–45) foglalta össze.¹⁴ Leginkább a magánhangzók nagy számát, az ehhez kapcsolódó szótagolási problémákat, a monoftongus/diftongus és a lágyjel megkülönböztetésének körülményességét nehezményezte. A mássalhangzókról értekezve pedig azt részletezte, hogy milyen egyszerűen és könnyedén visszaadhatók magyar betűkkel a lappok „speciális” hangjai is.

A Leem által használt ortográfia megismerését és a lappok hangjainak magyarral való megfeleltetését követően már jóval magabiztosabban nyilatkozik a lapp nyelv leírásáról, mint ahogy tette azt Leem (ld. fentebb): „...bármennyire nehéznek tűnt is Leem úrnak a lapp kiejtés, nem olyan nehéz, hogy ne tudná alkalmasan papírra vetni bármely felnőtt magyar ember...” (Dem. 40).

A norvégiai lapp helyesírás alapjainak kidolgozásakor tehát mintaként megjelent a már komoly írásos múlttal jelentkező magyar nyelv. Sajnovicsék korában a magyar helyesírás olyan megoszlást mutatott, melynek gyökerei a 16–17. századi egyházi nyomdákig vezethetők vissza: katolikus és protestáns eredetű ortográfiáról beszélhetünk ebben az időben. A protestáns helyesírás a 16. század második felében jelent meg, és Heltai Gáspár nevéhez köthető. Ezzel szemben a katolikus valamivel később, az ellenreformációhoz kapcsolódva jelentkezett, Káldi György, illetve Pereszlényi Pál közreműködésével (Korompay 2003: 587–588). Külön érdekesség, hogy Sajnovics jezsuitaként nem a katolikus, hanem a protestáns helyesírást használta: a Pápai Páriz Ferenc és Bod Péter *Dictionarium Latino–Hungaricum et Hungarico–Latino–Germanicum* (1767) szótárához csatolt, Tsétsi János által írt *Observationes orthographico–grammaticae* helyesírási szabályait szem előtt tartva adta meg a *Demonstratio*ban példaként szereplő lapp szavakat (vö. Dem. 42; C. Vladár 1994: 121).

Az ortográfiai reform „ötletgazdája” Hell volt, és már Vardø szigetén kijelölte a magyar helyesírás bevezetésének első három lépését: Leem háromnyelvű szótára a *Lexicon Lapponicum Bipartitum*¹⁵ és a *Grammatika* is magyar helyesírással kerüljön átírásra, másrészt legyen egy lapp ember kiválasztva, aki felügyeli a nyomtatást és a Lappföldre készülő misszionáriusok nyelvi képzését. Végezetül pedig egy lapp nyelvtudással rendelkező segítő kijelölését szorgalmazta, akivel együtt a szótár átírása kivitelezhetővé válik (Dem. 43).

¹³ „...s mivel különböző dialektust beszélő lappok jártak a szigetre, a legkülönbözőbb szavakból bő jegyzéket készíthettem” (Dem. 37).

¹⁴ Sajnovics kritikai észrevételeinek részletes ismertetésétől jelen esetben eltekintek.

¹⁵ Részletesebben ld. Kelemen 2018: 99–108.

4.2. A *Lexicon Lapponicum Bipartitum* transzkripciója

Sajnovics segítőjéül legfőbb mecénásuk, Otto Thott gróf (1703–1785)¹⁶ kérésére, az akkori trondheimi püspök, Johann Ernst Gunnerus (1758–1773) a lapp származású teológust, Anders Porsangert (1735–1780) jelölte ki. A választás nem is lehetett volna tökéletesebb, nemcsak azért, mert Porsanger anyanyelvi lapp beszélő volt, hanem azért is, mert 15 éves kora óta dolgozott együtt Knud Leem professzossal, akinek többek között az átírásra szánt szótár szerkesztési munkálataiban is segített, így jól ismerte a szótár anyagát is.

A közös munka során Porsanger megismerkedett a magyar helyesírással. Innentől kezdve egész napokat töltött együtt Sajnoviccsal: Porsanger kiejtette a lapp szavakat, Sajnovics pedig lejegyezte azokat magyar helyesírás szerint. Az egyes szócikkeket kiegészítették a magyar jelentéssel is. 1770 májusára készültek el a munkával.¹⁷

5. Porsanger jelentése a magyar helyesírásról

Porsanger 1770. júl. 7-ei keltezéssel a koppenhágai Missziós Kollégium kérésére jelentést¹⁸ írt a magyar helyesírás bevezetéséről. Nem az első, lapp helyesíráshoz kapcsolódó felkérés volt ez, hiszen Porsanger már néhány évvel korábban is referált e témakörben a Kollégium felé (vö. Kelemen 2019: 123–136).

Porsanger levele elején megfogalmazta, már korábban is felismerte, hogy a Leem által használt helyesírás változtatásra szorul. Misszionáriusi éve alatt ő maga is kidolgozott saját használatra egy helyesírási rendszert, de azt szerénysége és Leem iránti tisztelete miatt nem merte/akarta nyilvánosságra hozni (Martinussen 1992: 52).

Kezdetben szkeptikusan állt a magyar helyesírás kérdéséhez, de elolvasva a Demonstratiót, számára is egyértelművé vált: „amennyiben elkerülhetetlen ortográfiaiánk megváltoztatása, úgy a magyar nyelvet, növéret követve kell feldíszíteni, mintsem mást, mellyel semmi hasonlóságot nem mutat” (Martinussen 1992: 53).

Jelentésében a legfőbb változtatásokat veszi sorra. Ezek a következők:

5.1. A magánhangzókat érintő változtatások

5.1.1. Az *a-á* fonéma jelölése

Porsanger felhívja a figyelmet, hogy a lappban egy *a* és egy *á* hang használatos. Előbbi kiejtésben az *e* és *a* között helyezkedik el, míg utóbbi a latin *a*-nak felel meg. Leem helyesírásának egyik kritikus pontja volt a két fonéma közötti különbségtétel hiánya. Porsanger tulajdonképpen minimálpárok segítségével mutatja be a problémát: Leem szótárában egymás után áll két *galggam* szóalak, eltérő jelentésben. Porsanger szerint ez megtevesztheti a szótárhasználót, mivel úgy tűnhet, hogy a két szóalak kiejtésben teljesen megegyezik, ám a lappok számára egyértelmű, mikor melyikről van szó, mivel azok

¹⁶ Dán gróf, államférfi, a Dán Királyi Tudós Társaság elnöke.

¹⁷ Sajnovics Naplójának 1770. május 15-ei bejegyzése: „Átadtam Thott gróf úrnak a magyarul írt lapp szótárt” (Sajnovics 1990: 145).

¹⁸ Betänkning om den lappiske Orthographies Forandring efter den Ungarske. (Jelentés a lapp nyelv ortográfiájának változtatásáról a magyar alapján). A levelet Bente Martinussen tette közzé (1992: 52–59), így a jelentés bemutatásakor erre az írásra hivatkozom.

kiejtésben eltérnek egymástól, és ez a magyar betűkkel szépen vissza is adható: *galgam*¹⁹ és *gálgám*.²⁰ Másrészt Leem szótárában az is előfordul, hogy a kiejtést tekintve ugyanazon hangot Leem különbözőképpen jelöli: *aad'd'a*.²¹ Ehhez kapcsolódva ugyancsak megjegyzi, hogy „Leem Úr *aa*, illetve *aae* jelölései számomra hol *a*, hol *o*, hol *ó* hangokat jelölnek, a szavak ejtésének megfelelően” (Martinussen 1992: 54–55). Djärv szerint ebben nem feltétlenül a következtelen használat, hanem az adott nyelvjárás kiejtésének tökéletes reprodukálására való törekvés érhető tetten (vagyis valójában Leem az allofókat is jelölni kívánta) (Djärv 2003: 18).

5.1.2. A diftongusok átalakítása

Sajnovics komoly problémaként fogalmazta meg Leem nagyszámú (39) diftongushasználatát. Ennek feloldására hosszú magánhangzókat javasolt, melyeket Porsanger is elfogadott. Az alábbi változtatásokról tesz említést jelentésében:²²

	<i>Æ > É</i>	<i>Oaa ~ Oaae > Ó</i>	<i>Uo > ú</i>
Leem	<i>ælam</i>	<i>zhioaarve</i>	<i>luokko</i>
Sajnovics	<i>élam</i>	<i>tsórvé</i>	<i>lúko</i>

5.1.3. Az *i* betű hangértékei

„A lappban az *i*-nek kétféle ejtése van: az egyik rövidebb és lágyabb, a másik hosszabb és élesebb. Utóbbira korábban az *y*-t használtam: de amikor Sajnovics Úr tájékoztatott, hogy az ő nyelvükben ezt *i*-vel jelölik, egyet kellett értenem vele. Ha ezt elfogadjuk, nem okoz nehézséget, hogy a mi *gj*, *lj*, *nj*-ünk (tkp. *gi*, *li*, *ni*) helyébe az ő *gy*, *ly*, *ny*-jük kerüljön, hiszen a magyar ajkak hangjai épp olyanok, akár a lappokéi, és egyébként sincs szükségünk *y*-ra” – írja jelentésében Porsanger.

Porsanger az *i*-hez kapcsolódva azt is megjegyzi, hogy az *i* hang inkább az őt követő magánhangzóval, semmint az előtte álló mássalhangzóval „olvad össze”: így *diedám*²³ és nem *djedam*, *fieram*²⁴ és nem *fjeram*, ahogy az Leem szótárában megjelenik (Martinussen 1992: 56).

Itt érdemes megjegyezni, hogy Leem tulajdonképpen a kiejtés alapján írta le ezeket a szavakat, hiszen ha az északi lappban az *i* egy másik magánhangzót követ, akkor azt [j] mássalhangzóként ejtjük: pl. *láibi* [lajpi] ’kenyér’.

5.2. A mássalhangzókat érintő változások

„A magyar *S* épp úgy hangzik, mint az a hang, melyet Leem Úr *Sh*, *Shj*-vel jelölt, ezért előbbit tettem az utóbbi helyébe (pl. *vuosshiam* > *vösam*),²⁵ és következőleg az ő

¹⁹ Mai *galgga* < *galgat* ’kell, szabad’.

²⁰ Mai *gálgga* < *galgat* ’megold, tisztáz’.

²¹ Mai *aða* ’velő, csontvelő’.

²² Porsanger példák nélkül mutatja be az egyes változtatásokat, az általam közölt adatok Sajnovics Demonstrációjából valók.

²³ Mai *dieđán* (< *diehtit* ’tud’).

²⁴ Mai *fieran* (< *fierrat* ’gurul, borul’).

²⁵ Mai *vuoššan* (< *vuoššat* ’főz’).

SZ-ük váltotta fel a mi S-ünket, mert mindkettő ugyanúgy hangzik (*vasbme* > *vaszbme*).²⁶ A magyar *TS* Leem *Úr Zh*, *Zhj*-val jelölt hangjával azonos, így annak került a helyébe (*zhioaarve* > *tsórve*)²⁷ (Martinussen 1992: 56).

5.3. Speciális lapp hangtani jelenségek

Jól érezhető, hogy Sajnovics Leem bonyolult ortográfiájának egyszerűsítésére törekedve alkotta meg szóalakjait. Azonban ezt az egyszerűsítési tendenciát nem lehetett automatikusan véghez vinni. Porsanger felhívja rá a figyelmet, hogy a *balkka*, *dalkke*, *gardde*²⁸ szavak esetén elegendőnek tűnhet *balka*, *dalke*, *garde* formákat írni. Így azonban nem lehetne se olvasva, se írva különbséget tenni a nominativus és a genitivus esete között,²⁹ jóllehet ezt a kiejtés megköveteli. Porsanger anyanyelvi beszélőként kiválóan ismerte tehát a fokváltakozás³⁰ jelenségét is, amelyről Sajnovics vélhetően egyáltalán nem vett tudomást. Porsanger példái alapján jól látható, hogy az igeragozásban is pontosan tudta a fokváltakozás működési szabályát: míg Leem *Addam* és *Shjaddam* alakokat ad meg egyes szám első személyben, addig Porsangerék *adam*³¹ és *sadam*³² formákra javítják azokat, „mindaddig, amíg a kiejtés újra meg nem követeli a mássalhangzó megkettőzését, mint az indicativus praesens singularis harmadik személyben: *addá* és *saddá*”³³ (Martinussen 1992: 56–57).

Ugyancsak hiányosságként ítéli Porsanger Leemnél, hogy nem volt tekintettel egy másik, a magánhangzókat érintő hangtani változásra, a ragozás során bekövetkező első szótagi monoftongizációra. Monoftongizáció akkor valósul meg, ha a diftongust tartalmazó szótagot követő hangsúlytalan szótagban ragozáskor magánhangzó-változás (tővégi mgh. > *e*, *o*, *ii*, *ui*) történik.³⁴ A monoftongizáció során a diftongus első eleme

²⁶ Mai alakja *vasmi*.

²⁷ Mai alakja *čoarvi* 'szarv'.

²⁸ Mai *dálki* 'időjárás', *bálká* 'fizetés', *gárdi* 'rénszarvas'.

²⁹ Az északi lappban az accusativus/genitivus esetnek nincs külön ragmorfémája, hanem a fokváltakozott, gyenge fok jelöli az adott eseteket. (A két eset nyelvtörténeti okok miatt alakilag egybeesik, ezért együtt vizsgálándó.)

³⁰ A fokváltakozás egy olyan speciális morfofonológiai jelenség, mely során a hangsúlyos és hangsúlytalan tövek váltakozása a tővégi mássalhangzók mennyiségi és/vagy minőségbeli változását eredményezi. Ez a változás végbemehet az első és második szótagban, de akár a harmadik, negyedik, ötödik, hatodik szótagban is. A fokváltakozásban részt vesznek rövid mássalhangzók, gemináták, illetve mássalhangzó-kapcsolatok is. A finn nyelvből ismert fokváltakozáshoz hasonló jelenségről van szó, ám az északi lappban ez a változás jóval bonyolultabb (három fokot különböztet meg) és jóval több mássalhangzót érint.

³¹ Mai *attán* (< *addit* 'ad').

³² Mai *šattan* (< *šaddit* 'kell').

³³ Az északi lapp igeragozás során egyes számban az első és második személy gyenge fokban, míg a harmadik személy erős fokban áll.

³⁴ A monoftongizáció lehetséges formái: *oa* > *o* (*goarrut* 'varmi' > *gorro* [VxDu1Prs]); *ie* > *i* (*giehta* 'kéz' > *gihtii* [IIIsg]); *uo* > *u* (*vuolgit* 'elindul' > *vulge* [VxDu1Prs]); *ea* > *a* (*geassit* 'húz' > *gesii* [VxSg3Prt]).

megmarad, de időtartama megnő, hosszú magánhangzó lesz: *guolg* ~ *gullgii*³⁵ 'szőr' [IIISg].³⁶

Viszont ez a jelenség megkérdőjelezi a korábban ismertetett diftongusok hosszú magánhangzóra történő átírásának jogosságát: ha a diftongusokat a névszók nominatívusi alakjaiban hosszú magánhangzókká írták át (ld. fentebb), akkor ezt a monoftongizációs folyamatot írásban már nem lehetett jelölni. Ennek az átírási módnak az elégtelenségét mutatja az igeragozás is: a diftongust tartalmazó igék (pl. *eallit* 'élni') ragozása során dualis első személyben (*elle*) és pluralis 3. személyben (*ellet*) is működik a monoftongizáció. Sajnovics erre biztosan nem gondolt, amikor az egyes szám első személyben álló igealakot az alábbi formában írta át: *ælam* > *élam* 'élek'. Vélhetően Sajnovics (és Porsanger is) csak a címszavak átírására fókuszált, és közben nem gondolta végig a teljes paradigmásort.

Tehát hiába volt Porsanger anyanyelvi beszélő, ezekből az átírási javaslatokból kiindulva úgy tűnik, hogy bizony még ő sem volt mindig teljesen tisztában anyanyelvével, vagy legalábbis nem látta át globálisan az északi lapp nyelv rendszerét.

Míndezen után Porsanger levele végén kimondja a végső következtetést: „Ha már szükséges a változtatás, annak leginkább a magyar nyelvet kellene például vennie” (Martinussen 1992: 58).

6. Végkifejlet

A magyar helyesírás bevezetése – mely látszólag igen komoly támogatottsággal bírt – végül mégiscsak elutasításra került. Sem magyar, sem norvég oldalról nem rendelkezünk konkrét indokokkal arról, hogy miért változott meg a vélemény, ki hozta meg a végső döntést, miért nem értesítették erről Sajnovicsékat, stb.

Az elutasítás okai a következőkben keresendők:

1) A helyesírási vitában részt vevő fontosabb szereplők eltávolodtak a kérdéses témától. Sajnovicsék hazautaztak, Porsangert Koppenhágából hazatérve Gunnerus püspök eltávolította Trondheimből, ezzel véglegesen elvágvá tudományos karrierjét.

2) Az 1770 decemberében VII. Keresztély király személyi orvosa, Johann Friedrich Struensee (1737–1772) által elkövetett puccs következményeként Sajnovicsék legfőbb támogatóját, Otto Thottot leváltották minden hivatali tisztségéről. Tehát az átírás ötlete helyi támogatók nélkül maradt.

3) A Missziós Kollégium igen gyorsan és költséghatékonyan szerette volna megjelentetni Leem szótárát. A magyar diakritikus jelek viszont nyomdatechnikai szempontból újak, így költségesebbek lettek volna. Ráadásul idegenül hatottak volna a skandináv nyelvi közegben, és az akkor divatos gót írásképhez sem illettek.

7. Összegzés

A magyar helyesírás megjelenése mindenképpen érdekes színfolt a lapp helyesírás történetében. Maga az elképzelés szakmai berkekben ellentmondásos véleményeket

³⁵ Mai *guolga* ~ *gulgii*.

³⁶ Az északi lapp megkülönbözteti a rövid és hosszú magánhangzó oppozícióját, de a jelenlegi helyesírási gyakorlat szerint ez az írásban jelöletlen.

váltott ki. A kezdeti lelkesedést követően a későbbi korokban már csak mint „romantikus elképzelést” (Bergsland 1974: 81) tartották számon.

Azt azonban, hogy milyen nagy visszhangja volt akkoriban a magyar helyesírásnak, mi sem bizonyítja jobban, hogy a *Lexicon Lapponicum Bipartitum* előszavában is megjelent a Sajnovics-féle helyesírási javaslatra adott reflexió, pontosan átültetve a *Demonstratio IV.* fejezetében szereplő transzkripció táblázatát. A vélhetően Gerhard Sandbergnek³⁷ tulajdonítható előszóból kiderül, hogy a szótár elsősorban a Lappföldre induló dán és norvég misszionáriusok számára készült, így a helyesírás kidolgozásakor ezt vették figyelembe. Sajnovics tulajdonképpen semmi egyebet nem tett, mint a Leem által közölt ortográfiai szabályokat használva írta le az egyes szavakat magyarul. Sandberg szerint azért, hogy a magyar helyesírás is használható a lapp nyelv leírására, Leemet illeti a dicséret. Továbbá fontos kritika Sajnovics felé, hogy nem vállal kezességet rendszere iránt: „Arról viszont nem kezeskedem, hogy bármely más, nem magyar ember a magyarral megegyezőleg ejtené ki az így lejegyzett szótagot” (vö. Dem. 40).

Fontos kérdést vet fel Sandberg azzal, hogy kijelöli, kinek lett szánva a szótár. Ugyanis a misszionáriusok valóban ki tudták ejteni a dán/norvég nyelvből ismert betűk használatával lejegyzett lapp szavakat. Porsanger viszont anyanyelvi beszélőként vizsgálta Leem helyesírását, s maga is megjegyezte, hogy lappként az nem volt használható, a leírt szavak a lappok számára nem voltak felismerhetők.³⁸ Éppen ezért nem követte Leem helyesírását, s ez „alkalmat adott azon szóbeszédre, mely Tronhjemben (sic!) sem egészen ismeretlen, vagyis hogy atyáim nyelvének grammatikáját egyáltalán nem értem” (Martinussen 1992: 53).

Ha valóban csak kószá próbálkozásként tekintünk is a lapp helyesírás magyar minta szerinti megreformálására, igencsak érdekes, hogy egy művelt, öt nyelven beszélő, anyanyelvi lapp volt az, aki támogatásáról biztosította a magyar helyesírás bevezetését a Koppenhágai Missziós Kollégium előtt.

Hivatkozások

- Aikio, Ante – Ylikoski, Jussi 2022: North Saami. In Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena eds: *The Oxford Guide to the Uralic Languages*. Oxford: Oxford University Press. https://www.academia.edu/40196512/North_Saami
- Aspaas, Per Pippin – Kontler László 2020: *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe*. (Jesuit Studies. Modernity through the Prism of Jesuit History 27.) Leiden–Boston: Brill Academic Publishers.
- Bergsland, Knut 1984: *Eldre samiske tekster: i utvalg til forelesninger*. Universitetet i Tromsø, Tromsø: Institutt for språk og litteratur.

³⁷ Leem már nem érthette meg a lexikon megjelenését, így kéziratát tanítványa, a dán miszionárius Gerhard Sandberg (1741–1805) kezelte, szerkesztette és ő is jelentette meg 1781-ben.

³⁸ Így valójában a szótár célt vesztett, hiszen hiába tudták kiolvasni a misszionáriusok a szavakat, ha azokat a lappok nem ismerték fel.

- Dem. = Sajnovics János 1994: *Demonstratio*. Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. (Bibliotheca Regulyana 2.) Budapest: ELTE.
- Djärv, Ulrika 2003: De första samiska ordböckerna – mission och upplysning. *Opuscula Uralica* 7. Uppsala.
- Hedlund, Cecilia – Larsson, Lars-Gunnar 2011: *Ii dušše duoddaris! Lärobok i nordsamiska*. FU Läromedel 24. Institutionen för moderna språk. Uppsala: Uppsala universitet.
- Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről. *Folia Uralica Debreceniensia* 25, 99–108.
- Kelemen Ivett 2019: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debreceniensia* 26, 123–136.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 579–593.
- Leem, Knud 1748: *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden*. <https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10589100.html>
- Leem, Knud 1768–1781: *Lexicon Lapponicum bipartitum: Lapponico–Danico–Latina & Danico–Latino–Lapponica cum Indice latino. Pars prima sive Lapponico–Danico–Latina*. Nidarosiae. *Pars secunda Danico–Latino–Lapponica*. Cura et studio Gerhard Sandbergii Hafniae. <https://www.nb.no/nbsok/nb/f7147c85118952098ba3af3b2b513745?index=5#3>
- Magga, Ole Henrik 2003: Knud Leem som utforsker av samisk språk og kultur. In Hagland, Jan Ragnar – Suphellen, Steinar eds: *Knud Leem og det samiske. Det Kongelige Norske Videnskabers Selskab. Skrifter* 2. 29–43.
- Martinussen, Bente 1992: Anders Porsanger – teolog og språkforsker fra 1770-tallets Finnmark. *Nordlyd* 18, 15–59.
- Qvigstad, Just 1898: Uebersicht der geschichte der lappischen sprachforschung. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja/Journal de la Société Finno-Ougrienne* 16, 11–29.
- Sajnovics János 1990. *Sajnovics naplója 1768 – 1769 – 1770*. Fordította Deák András, szerkesztette Szij Enikő. (Bibliotheca Regulyana 1.) Budapest: ELTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék.
- Valijärvi, Riitta-Liisa – Kahn, Lily 2017: *North Saami. An Essential Grammar*. London – New York: Routledge.
- C. Vladár Zsuzsa 1994: A *Demonstratio* műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről. In *Sajnovics János: Demonstratio (1771)*. (Bibliotheca Regulyana 2.) Budapest: ELTE, 117–126.

KÓDEXEINK MARGINÁLISAI MINT OLVASMÁNYTÖRTÉNETI FOGÓDZÓK

P. KOCSIS RÉKA

1. Bevezetés és a kutatás előzményei. A margináliskutatás egyik kedvelt területe az olvasmány- és befogadástörténet, mivel az egykori olvasók jegyzeteiből olyan információkra tehetünk szert, mint semmilyen más forrásból. Ebben az írásban az ómagyar kódexek azon marginálisai és egyéb, későbbi bejegyzései kerülnek a figyelem középpontjába, amelyek a kódexek 16–18. századi utóéletére, azon belül is az olvasással összefüggő kérdésekre vetnek fényt. A téma szorosan kapcsolódik a klarissza apácák olvasási szokásaival összefüggő – az előző szegedi kötetben megjelent – írásomhoz (P. Kocsis 2019), mivel a negyvennégy fennmaradt ómagyar kódexből kilenc tartalmaz az olvasmánytörténet számára izgalmas anyagot, és ezek közül hét klarissza bejegyzőkhöz köthető.

A marginálisok olvasmánytörténeti szempontból való megvitatása egy – az ómagyar kódexek marginálisait átfogóan tárgyaló – dolgozatnak a része. A marginálisok vizsgálatától azt remélem, hogy a Régi Magyar Kódexek sorozat (RMKód.) egyes köteteinek kiadása kapcsán fel-felbukkanó kérdések, bizonytalanságok tisztázásában segítségünkre lehet. A vizsgálat ennek megfelelően az összes ismert ómagyar kódex valamennyi (tágabb értelemben vett) marginálisa alapján történik.

Az anyaggyűjtést a kódexekről elérhető nagyfelbontású digitális másolatok (ezeket összegyűjtve lásd: nyelvemlekek.oszk.hu), faksimilék (JordK.), vagy ezek hiányában az eredeti kódexek tanulmányozásával végeztem. Így állt össze egy legalább 800 marginálist tartalmazó, annotált korpusz. A marginálisok átírása esetében az RMKód. átírási elveit követtem. A kódexszövegek idézésekor az RMKód. illetve a Codices Hungarici sorozatban megjelent változatokat közlöm, a (még) kiadatlan kódexek esetében (ÉrdyK., GuaryK., JordK., LányiK.) pedig a készülő kiadások munkaváltozatait vagy saját átiratokat használtam.

A *marginális* definíciónak a tágabb értelmezését veszem alapul, így kerülnek a vizsgálati anyagba a margón kívül a könyv más üres részeire írt bejegyzések is (vö. Sherman 2008: xi). Ezúttal még melléjük tettem az olyan szövegekői javításokat-javítgatásokat is, amelyek sokszor ugyanazoktól a kezeztől származnak, mint a bejegyzések, és a beírás indítéka is hasonló. Ezek nélkül olvasmánytörténeti szempontból a későbbi használók tevékenységéről nem tudnánk közel sem teljes képet alkotni.

A tanulmány első részében az anyag bemutatása kerül sorra – ebben nyelvi szintek szerint haladok, majd a második részben a bejegyzések fényében négy olyan szempontot vizsgálok meg, amelyek olvasmánytörténeti vonatkozásokkal bírnak. Ezek: az irodalmi igény, az érintetlen szövegek, a továbbmásolni szándékolt szövegek és a tudós olvasás nyomai.

2. Az anyag nyelvi szintek szerinti bemutatása. A későbbi korrekciók nyelvészeti szempontú áttekintése rávilágít arra, hogy a 15–16. századi szövegeknek mely nyelvi megoldásai, jelenségei zavarták leginkább a 17–18. századi olvasókat.

2.1. A helyesírási és hangtani jelenségek három csoportba oszthatók a mögöttük meghúzódó (feltételezett) javítási szándék alapján: 1) aktuálisabb, a korban ismerősebb alakra változtatás, 2) nyelvjárási indíttatású igazítás, 3) tényleges hibák, kihagyott szóttagok javítása.

2.1.1. A korban feltehetően ismerősebb alakra való változtatás

Az *ö, ü* jelölése ékezetekkel: *kencøk* → *kincők* (KazK. 25r), *tuled* → *tüled* (KazK. 25v), *bonos* → *bönös* (KazK. 25v), *eztendø* → *eztendő* (KazK. 79v), *pÿspøkø* → *pÿspőkők* (KazK. 82r), *tøbit* → *töbit* (KazK. 83r), *iøvala* → *iővala* (NádK. 211v), *ørdøg* → *ördög* (NádK. 211v), *lak ømmaga lacnec* → *lsak ömmaga laknék* (NádK. 212r), *ehezert vert pøcvala* → *éhezésert vért pőkvala* (NádK. 221v), *tevrtenetÿ* → *tevrtenetÿ* (DomK. 3), *iuetÿ* → *iüvetÿ* (DomK. 3), *tevkellevevssegeuel* → *tevkellevevssegeuel* (DomK. 5), *restevn* → *restevn* (DomK. 6), *erkevlchevk* → *erkevlchevk* (DomK. 6), *gevnÿevrkevdny* → *gevnÿevrkevdny* (DomK. 7), *igÿekezev zÿvnek fevleuel* → *igÿekezev zÿvnek fevleuel* 'igyekező szívnek fülével' (DomK. 8), *meg evtezevt fevld* → *meg evtezevt fevld* 'megöntözött föld' (DomK. 8), *evrevk bevlichessegenek* → *evrevk bevlichessegenek* (DomK. 8), *kÿ evte* → *kÿ evte* 'kiönté' (DomK. 8), *tÿzennot* → *tÿzenöt* (ÉrsK. 66), *kesbøl* → *késből* (ÉrsK. 67), *ølnÿ* → *ölnÿ* (ÉrsK. 67), *thøkenek* → *thökének* (ÉrsK. 67), *øth* → *öth* 'öt' (ÉrsK. 67), *egh felol* → *eghi felöl* 'egyfelől' (ÉrsK. 322). Ahogy látjuk is, több esetben az átalakítás „hibrid” megoldásokat eredményez, például az eredetileg kétjegyű mellékljeltelen megoldások egyik tagja kap ugyan mellékljelt (többnyire pontokat), de a másik tagot sem húzzák ki. A jelenség jól tükrözi, hogy az ilyen típusú hangok kétjegyű mellékljeltelen írásmódja már nem volt használatos, nehezen olvasható, zavaró lehetett.

Az *á, é* jelölése ékezettel: *zinenece zepsege* → *zinének zépsége* (NádK. 211v), *lacnec* → *laknék* (NádK. 212r), *naznağat* → *náznağat* (NádK. 213r), *ehezert vert pøcvala* → *éhezésert vért pőkvala* (NádK. 221v), *el terithene* → *el terithetné* (KazK. 80r), *mezÿ* → *mézÿ* (DomK. 7), *kesbøl* → *késből* (ÉrsK. 67), *thøkenek zÿksegera* → *thökének zÿkségére* (ÉrsK. 67), *ket* → *két* (ÉrsK. 67), *were* → *wére* (ÉrsK. 67), *Nezÿjed* → *Nézÿjed* (ÉrsK. 67), *zemet* → *zemét* (ÉrsK. 67), *zeek* → *zék* (ÉrsK. 72), *beres* → *beeres* 'béres' (ÉrsK. 127), *elete* → *élete* (ÉrsK. 343), *newekedek* → *newekedék* (ÉrsK. 343), *wÿtezkeðneneek* → *wÿtézkednének* (ÉrsK. 343), *tewreth* → *tewréth* (ÉrsK. 343), *wezte el* → *wezté el* (ÉrsK. 383), *fertezetessegenben* → *fertezetességben* (ÉrsK. 383), *engedelmesseneek* → *engedelmességnek* (ÉrsK. 383), *bekeseg* → *békeség* (ÉrsK. 383), *eletben* → *életben* (ÉrsK. 383), *tÿmagatoknekwl* → *tÿmagatoknékwl* (ÉrsK. 383), *egÿennesÿtté* → *egÿennesÿtté* (ÉrsK. 383).

Az egy mássalhangzóval jelölt palatálisok kiegészítése kétjegyűvé, *i*-vel: *men* → *meni* 'menny' (KazK. 25v), *nağ aňam* → *naği aňam* (KazK. 26v), *hoğ* → *høgi* (KazK. 79v), *auag* → *auagi* (KazK. 80r), *kolonat* → *koloniát* (KazK. 82r), *eg* → *egi* 'egy' (KazK. 82v), *Neğ zaz* → *Negi zaz* (KazK. 83v), *neeg eztendeÿg* → *neegi eztendeÿg* (DomK. 8), *hog* → *høgi* (DomK. 9), *egh felol* → *eghi felöl* 'egyfelől' (ÉrsK. 322).

Archaikus mássalhangzó-jelölések megváltoztatása: *agÿara* → *attÿara* (MargL. 165), *zaggagÿa vala* → *zaggattÿa vala* (MargL. 165 – vö. Kniezsa 1959: 11), *Lak ömmaga lacnec* → *lsak ömmaga laknék* (NádK. 212r).

Egy érdekes altípusa a hangtani igazításoknak a Ráskay Lea által – franciás vagy latinos műveltség „visszaütéseként” – *h* kezdőhang nélkül lejegyzett szavak kiegészítése: *alala vtan* → *halala vtan* (MargL. 47), *orgya vala* → *horgya vala* (MargL. 49), *oztak vala* → *hoztak vala* (MargL. 200).

2.1.2. Többnyire nyelvjárási indíttatású igazítások

Az *e-k i-re* történő javítása: *kencpök* → *kincpök* (KazK. 25r), *kegek* → *kegik* (KazK. 25v), *ergalmas* → *irgalmas* (KazK. 25v), *eleten* → *ileten* 'ilyeten' (KazK. 26r), *seget-segot* → *segitsegot* (KazK. 26r), *adek* → *adik* 'addig' (KazK. 26v), *es* → *is* (KazK. 26v, 79r, 80r), *kedeg* → *kedig* (MargL. 157), *nadrespan* → *nadorIspan* (MargL. 178), *vezen vala* → *vizen vala* (DomK. 7), *keuansaggal* → *kiuansaggal* (DomK. 7), *Anne* → *Anni* (DomK. 8).

Illabiális → labiális javítás: *iresson* → *üresson* (KazK. 79r), *pisppokkeel* → *pöppokkeel* (KazK. 82v), *reuid* → *röuid* (DomK. 7).

2.1.3. Hibák korrekciója

Kihagyott szótagok, betűk pótlása, hibás betűk későbbi kezek általi javítása különösen a Ráskay Lea által másolt kódexek esetében jellemző. Pl. *dortoriumot* → *dormitoriumot* (MargL. 25), *zolgatÿra* → *zolgalatÿra* (MargL. 98), *temese* → *temetese* (MargL. 107), *nÿlaknak zÿgetÿnek* → *nÿulaknak zÿgetÿnek* (MargL. 108), *Imadgÿban* → *Imadságÿban* (MargL. 118), *kÿk* → *kÿt* (MargL. 123 – tényleges hiba), *uigaztalasa* → *uigaztalasara* (MargL. 137), *kosoyahoz* → *koporsoyahoz* (MargL. 144), *felic vala* → *feli vala* (MargL. 157), *fogai zeuzet* → *fogai keuzet* (MargL. 158), *hala napÿan* → *halalanapÿan* (MargL. 166), *fogas* → *fogadas* (MargL. 176), *halanak vtanna* → *halalanak vtanna* (MargL. 177), *betekseg* → *beteksege* (MargL. 189), *orsoknak* → *orvosoknak* (MargL. 189), *tanolnal* → *tanolnak* (MargL. 202), *aldot gyermeket zent margit azzon* → *aldot gyermeket zent margit azzont* (MargL. 208), *monda* → *mondani* (MargL. 215), *syrasoka* → *syrasokat* (MargL. 230), *igÿ* → *igey* 'igéi' (DomK. 3), *tumanra* → *tudomanra* (DomK. 4), *rakonsag* → *rakonsagak* (KazK. 25r), *el terithene* → *el terithetné* (KazK. 80r).

Egy esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy az eredeti forma valóban hibás volt-e: *belpoklossa* → *belpoklossag* (MargL. 176). Az eredeti mondat szerkezete alárendeléssel zsúfolt, többször újraterveződött, így több értelmezést is megenged.¹

2.2. Morfológiai javítások

A hangtaninál jóval kevesebb morfológiát érintő javítást hagytak hátra a bejegyzők.

Múlt idő formákat érintő javítások: *bira* → *birta* (NádK. 224v), *latot volna* → *latott volna* (MargL. 137), *latotta volna* → *latta volna* (MargL. 160).

Igenév melletti ragtalan tárgyokban a tárgyrag pótlása: *alazatossaga haluan* → *alazatossagat halluan* (MargL. 24), *czoda lathwan* → *czodat lathwan* (ÉrsK. 160). Ez a

¹ Köszönöm a tanulmány egyik lektorának, hogy ennek a példának az összetettségére felhívta a figyelmem.

típusú javítás nagyon kevésszer fordul elő ahhoz képest, hogy a kódexek nyelvében mennyire gyakori a jelenség.

Kétnyíltszótagos és mássalhangzó-torlódást feloldó alakok: *sýralmra* → *sýralomra* (MargL. 158), *sýralmban* → *sýralomban* (MargL. 163), *sýralm* → *sýralom* (MargL. 164), *fajðalm* → *fajðalom* (MargL. 169), *fajðalmban* → *fajðalomban* (MargL. 177), *nadrespan* → *nadorIspan* (MargL. 178), *zerelmel* → *zerelemel* (DomK. 6).

Egyéb: *ev hozya* → *ev hozaya* (MargL. 74) – az eredeti névmásban egy nem hasonult *-j* áll, melyet a bejegyző az *-a* betoldásával E/3. személyraggá alakít (így a névmás hasonló *z*-je jelöletlen marad). Illetve *nemetÿ hercheknek* → *nemeth hercheknek* (MargL. 178), az eredeti szó állhat 'németországi' jelentésben (vö. A Molnár 1993: 238).

Képzőket érintő igazítások:

Egy képző betoldásával változtatja meg a bejegyző a szövegértelmet az egy töről fakadó, de más jelentést hordozó *vigaszt* 'meggyógyít' és *vigasztal* 'vigasztal' szavak esetében: *fogadast tevn evnekÿ hogha evtet meg vigasztanaja* → *meg vÿgasztalnaja* (MargL. 176).

Az egyik későbbi olvasó több ízben félreérti a szöveget, és így „javít”. Egy alkalommal az elválasztójel nélküli elválasztás zavarja meg. A *feenelwen* 'fényelvén' szót *feenelkiul* (olvasat: féynél kiül) 'féynél kívül' = 'fény nélkül'-re változtatja: *Mÿkeppen az napnak kerekegeth eegh | ween zÿkrazwan Es feenel | ween Es el ozlattatheek az fenesseegh ...* → *Es feenelkiul | wen* (ÉrsK. 158). Egy másik helyen a névszói állítmányként szereplő melléknveket raggal módhatározókká alakítja: *ha meg gyonÿwk az mÿ bwnwnket hÿwn Es ÿgaz az wr ÿsten Es meg boczattÿaa* → *ha meg gyonÿwk az mÿ bwnwnket hÿwn Es ÿgazan az wr ÿsten Es meg boczattÿaa* (ÉrsK. 380), olvasatok: ha meggyónjuk az mi bününket, hú és igaz az Úristen, és megbocsátja → ha meggyónjuk az mi bününket hűn és igazán, az Úristen es megbocsátja (az idézet forrása egyébként: 1János 1:9).

2.3. Lexikológiai igazítások

Közülük a legegyszerűbbek, amikor a jegyzetelő egy szót valamiért lecserél: a szövegben levőt áthúzza, vagy áthúzás nélkül fölé vagy a margóra ír egy számára valamiért megfelelőbbet. Ezek mögött elméletileg többféle ok lehet. Felmerülhetnének a szókincs regionális eltérései, de a példákat áttekintve inkább a szó elavulása vagy a nyelvi ízlés különbözősége, illetve változása lehet a háttérben (vö. még Haader 2006a). A *nevezet* helyett a *titulus* szó beírása pedig a szakszerűbb (választékosabb) egyházi nyelvhasználatra mutat. Példák: *ikõmnek* → *Nagi Aniamnak* (KazK. 27v), *ikõmet* → *Nagy Aniamot* (KazK. 28r), *onokad* → *öczed* (KazK. 29r); *marhaua* → *gazdaghsaggal* (NádK. 201r), *õth zaz penzt* → *õth zaz forint penzt* (NádK. 210v), *allatokrol* → *Eszközök* (ÉrsK. 65), *ydegokel* → *széjakkul* (ÉrsK. 66), *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 72), *mÿnd eeth altal* → *Eczaka* (ÉrsK. 66), *Crÿstwsnak elsew kennÿaert* → *Crÿstwsnak erõs kennÿaert* (ÉrsK. 67), *zÿnten feÿer* → *Tiszta feÿer* (ÉrsK. 68), *newezetrol* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71), *de o ennekem nyawalÿas bÿnesnek* → *de jalj ennekem nyawalÿas bÿnesnek* (ÉrsK. 380), *kessegel* → *kedvel* (ÉrsK. 408), *fajÿtalansagaert* → *hamis* (ÉrsK. 486); *kereset ÿosak wswrabol : ragadozasbol wrsagbol* 'keresett jószág uzsorából, ragadozásból, orvságból' – a margóra írva: *lopaas* (ÉrsK. 381), *mÿkppen az fenesseegh es az haÿnal el ÿzÿk az homalÿosságot* → *el uezÿi* (ÉrdyK. 162).

Nem névszók esetében a nyelvi változás nyoma vagy az ízlésbeli eltérés még egyértelműbb: *meg holt* → *el holt* (ÉrsK. 71), *mert* → *merthogi* (ÉrdyK. 44), *yollehet* → *Csak* (ÉrdyK. 618).

2.4. Mondattani és tartalmi javítások

Néhány apróbb változtatás már mondattani természetű: az eredeti szöveg tényleges hiányait, hibáit korrigálják a bejegyzők, valamint tartalmi vagy grammatikai tekintetben pontosítanak.

Az eredeti szöveg tényleges hiányainak korrekciója: *Ez soror iudit mykoron byzonsagot zent margit azzonnak zentsegerevl* → *Ez soror iudit mykoron byzonsagot **tön** zent margit azzonnak zentsegerevl* (MargL. 215), *Ez soror chenge mykoron byzonsagot zent margyt azzonrol* → *Ez soror chenge mykoron byzonsagot **tön** zent margyt azzonrol* (MargL. 226), *Igaz beekeseegheth wr ystennel* → *Igaz beekeseegheth **tartunk** wr ystennel* (ÉrsK. 149), *Ennek ees wagyon felelme kyk meelthatlan weezyk az erek wezedelemre* → *Ennek ees wagyon felelme kyk meelthatlan weezyk az erek wezedelemre **Jutn**[i]* (ÉrsK. 152), *kykrewl wgy mond zent yanos ew twlaydonaban yewe* → *kykrewl wgy mond zent yanos ew twlaydonaban yewe **az isten*** (ÉrsK. 382), *mynt az poganok kyk istent ysmeryk* → *mynt az poganok kyk istent **nem** ysmeryk* (ÉrdyK. 36). Ezek között feltűnően sok a kihagyott állítmány vagy alany pótlása.

Pontosítások tartalmi vagy grammatikai tekintetben:

Es ez yegye tynektek Lelteky egy kis zylettet → *Es ez yegye tynektek **lezen** Lelteky egy kis zylettet* (ÉrdyK. 111), *hanem hogý **az** yew vala testben* → *hanem hogý **zent** yew vala testben* (ÉrdyK. 112), *yjo tetemenye embernek semye lezen* → *yjo tetemenye embernek semye lezen **io hit nekul*** (ÉrdyK. 149), *Meegh kezdettwl meegh leek zerezethwen* → *Meegh kezdettwl **fogua** meegh leek zerezethwen* (ÉrdyK. 159), *ky zalla kwppan herchegh ellen* → *ky zalla kwppan herchegh ellen **o maga*** (ÉrdyK. 496), *Monda eggyk ezok kozwl ez ecchaka mynd fath kerestwnk fezeyttheny* → *Monda eggyk ezok kozwl ez ecchaka mynd fath kerestwnk fezeyttheny **valot*** (ÉrsK. 66), *mene kent* → *mene **nagy** kent* 'mennyi nagy kint' (ÉrsK. 66), *Es egy nagy harangh zabasw ...* → *Es **myt** egy nagy harangh zabasw ...* (ÉrsK. 68), *Es az koben allot* → *Es az **a** koben allot* (ÉrsK. 68), *Mondnak hogý **az** zolga ky az tablat ...* → *Mondnak hogý **azon** zolga ky az tablat ...* (ÉrsK. 71), *mert mynd ezeknek eleene tewtem* → *mert **en** mynd ezeknek eleene tewtem* 'én mind-ezeknek ellene töttem' (ÉrsK. 380), *es **utte** aytatos kenyergeseket vr istennek es zvz marianak* → *es **utt** aytatos kenyergeseket vr istennek es zvz marianak **tevn*** (MargL. 159). A pontosítások között több vonatkozik a határozottsági viszonyokra.

És két kakuktkojás, ahol átalakítás is történik:

Crýstusnak kereztfayarol zolnak hogý kyth az mesterek meg akartanak czýnalny... → *Crýstusnak kereztfayarol zolnak hogý **volt** kyth az **ucz** mesterek meg akartanak czýnalny...* (ÉrsK. 66). – Valószínűleg a *hogyki* 'aki' vonatkozó névmás lehetett már elavult az olvasónak (vö. Dömötör 2014), a *volt* betoldásával átalakítja a mondatot. *Es azonnal Leen nagy sokassaagh az angýallal* → *Es azonnal Leen nagy **socsaggos** az angýal<lal> **foldon*** (ÉrdyK. 111) – A nehezen olvasható *-lal* kihúzva, talán *A*-ra átírva. Az átalakított mondat olvasata: *és azonnal lén nagy sokságos az angýal [a] földön*.

3. A bejegyzők irodalmi igényeiről. A korrekciók típusainak bemutatása után lássuk, milyen tanulságok vonhatók le belőlük. A kódexek korának szövegeit Horváth

János műfajok és szövegtípusok alapján három nagy csoportba sorolja: előírások, leckék és szabad olvasmányok. Az előírások közé tartoznak: regula, ordinárium, naptár; a leckék közé: breviáriumi olvasmányok, imádságok. Szabadolvasmányok pedig: prédikáció és értekezés; passió, siralom, legenda, példa, látomás (Horváth 1931: 159–160). Az elsőől a harmadik főtípus felé haladva, a szövegek – klasszikus értelemben véve – egyre „irodalmibbak”. A magányos, cellabeli olvasás „kínál egyszersmind oly olvasmány-táplálékot, mely bár a vallás veteményes kertjében termett, fűszeresebb, képzelemizgatóbb, mint a község hivatalos, liturgikus, nevelő, tanító leckéi”, és ezeken keresztül „vonul be a csend és békesség szigeteire a regényesnek, a fantasztikusnak, a szórakoztatónak és humorosnak ízlete, s nyomában suhannak be kedély és képzelet világibb szellői” (Horváth 1931: 158). Újabb, összefoglaló munkájában Lázs Sándor is többször utal bizonyos műfajoknak a hallgatóság érdeklődését felkeltő, gyönyörködtető jegyeire, amelyekkel az erkölcsi tanulságot fűszerezik (vö. pl. Lázs 2016: 264–315).

Az említett típusok váltakozása esetenként már a kódexek összeállításakor megfigyelhető. A Példák könyve például jól elkülöníthető részekre oszlik: a kódex első fele „szervesen kiépített, határozott szerkesztést mutató egész: legfőbb valószínűség szerint a bűnbánati káptalan (*capitulum culparum*) céljait szolgáló elmélkedő könyv. Feltétlenül közösségi használatra készült” (Bognár–Levárdy 1960: 288), melyből naponként olvasva, a szövegek a közösségi liturgiába és bűnvallási gyakorlatba beépíthetők voltak. A kódex végén pedig szerepel – az eredeti szerkezettől teljesen függetlenül – három, Ráskay Lea által másolt „nem annyira tanítást, mint inkább az érdekességet szem előtt tartó novellisztikus természetű példa” (uo.). A közreadók is felhívják rá a figyelmet, hogy a kódex példái nem pusztán a vallásos áhítat eszközei, hanem „részei annak az európai irodalomnak, amely a 16. század elejétől terjedt el különösen, s vallásos köntösben ismertté válva részben a világi irodalom igényeit is kielégítette” (Bognár–Levárdy 1960: 292).

Haader Lea a kódexekbe később bejegyeztető kezek kapcsán megállapítja, hogy javítgatásai és bejegyzéseik „vizsgálatának egyik hozadéka éppen az, hogy rávilágítanak: a klarisszák a hozzájuk került kódexek szövegeiből milyen olvasmányanyagot részesítettek előnyben. Ami érdekelte őket, azokat a szövegeket ugyanis a maguk módján aktualizálták” (Haader 2019: 153). Az ilyen utólagos kéznyomok eloszlása azonban egyenetlen: vannak érintetlen szövegek, és vannak olyanok, amelyeket bőségesen javítottak. „Amit »megdolgoztak«, amire olvasmányélményként vágytak, az a novellisztikus jellegű »szórakoztató« irodalom volt: a fordulatos, kalandos legendák és példák” (uo.). Az összes kódexet áttekintve ezek a következő szakaszok.

Szentek élete: Szent Orsolya asszony élete (KazK. 78v–83r), Szent Eufrozina élete (NádK. 397–454), Szent Apalin, vagyis Apollónia élete (NádK. 491–525), Szent Jeromos élete (ÉrsK. 313–316), Szent Adorján élete és egy szép tanulság (ÉrsK. 356–362), Sienai Szent Katalin élete (ÉrsK. 380–430), Alexandriai Szent Katalin verses legendája (ÉrsK. 447–521), Szent Zsófia asszony élete (ÉrdyK. 301–305), Szent Péter és Pál apostolok élete (ÉrdyK. 365–370), Szent Imre király élete (ÉrdyK. 613–617), Szent Domonkos életének az eleje, származása és gyermekése (DomK. 3–11), a Margit-legenda szövege végig a teljes kódexben.

Példák: Példa a tékozló fiúról (KazK. 54–57), Példa egy beteg apácáról, aki a mennyi dicsőítést látja látomásban (ÉrsK. 550–551),

Egyes főbb egyházi ünnepek: A passió eszközeinek eredete (ÉrsK. 65–75), Prosa dici festi (ÉrsK. 130–131), Pünkösdi prédikáció (ÉrsK. 149–160), Mindenszentek napja, Halottak napja (ÉrdyK. 602–613), Mindszent oktávája (ÉrdyK. 617–619), valamint Mária tizenennyolc keserőségének a kezdeténél néhány megjegyzés (ThewrK. 143).

A szövegeket jegyzetelő kezek közül kiemelkedik az ún. „tartalomjegyzékes kéz” (Pusztai–Madas 1994: 9–10), akiről írásának jellege és tevékenységének típusa miatt feltételezhető, hogy klarissza könyvtáros apáca lehetett. Nevét amiatt kapta, mert a Pozsonyban járt kódexek elején (vö. pl. HorvK., NádK., KazK.), a kötéstáblák kiragasztott belső előzéklapjain megnevezett bizonyos szakaszokat – általában szentek életét –, amely felsorolások tartalomjegyzékhez hasonló funkciót tölthettek be. Emellett több kódexben egyes részek mellé is odaírta, hogy milyen alkalmakkor kell olvasni azokat. A megjelölt szakaszok szövegeit többször javítgatta is, a saját korának nyelvallapotához igazította, „modernizálta”, amivel feltehetően felolvasásra készítette elő. A NádK. tartalomjegyzékében például annak a két szentnek a neve szerepel első helyen, akiknek „vítáját” is javítgatta, bár maguk a szövegek nem a kódex elejében találhatók. Látszik tehát, hogy szisztematikusan és egy vágyott tematika mentén dolgozott.

Nem szokatlan egyébként korábbi időszakokból sem, hogy a bejegyző egy kódex öt érdeklő részeit glosszákkal látja el: Tóth Péter kutatásai alapján úgy tűnik, hogy a Königsbergi Töredék és Szalagjait bejegyző scriptor „alaposan végigolvasta a kódex tartalmát, s lépten-nyomon megjegyzéseket, kiegészítéseket fűzött hozzá a lappszéleken” (Tóth 2009: 116). Az őrzőkódex elveszett (vagy lappang), így ezek teljességükben nem tanulmányozhatók, mivel azonban a KT. és Sz. szövege legközelebb az egyházatyák homiliáihoz áll, felmerül, hogy a bejegyző – egyben szerző – a kódexből meríthetett (Tóth 2009: 116).

4. Az érintetlen szövegekről. Abban biztosak lehetünk, hogy több kódexet olvasnak rendszeresen, mint amennyiben ennek nyoma van, így ez felveti a hiány szempontját: mely kódexekben, illetőleg milyen szövegek mellett nem találhatók bejegyzések, és ennek vajon mi lehet az oka.

Nem találkozunk bejegyzésekkel pl. a Czech-kódexben, bár szerepel benne egy felszólítás, amely az aktív személyes használat lenyomata: *Ez akönju Mienk Sr Maria Victoriaj. Szenki el ne uegie. Mert Penteki Imadcsagimot el kel hadnom és biszonial annak alelkin uan aki el uezsi es meg nem agia aki Elő uezsi helire tegie hogi bönt Ne ualiak miata* (CzechK. 42). Bizonyára forgathatta az Apor-kódexet is egy ismeretlen olvasó, ha ezt jegyezte be a kódex végére: *Jedzés A Regiséget tekintő Okoskodások igen Szépek és méltó a meg Tekintésre, De Elemben Bajos az olvasása* (AporK. 228). Néhány kódexben itt-ott nevek szerepelnek bejegyezve, más kódexek viszont teljesen „tiszták”, mindenféle későbbi bejegyzés hiányzik belőlük. Természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a kódextörténeti körülmények sem, így lehetnek kivételek, de nagy vonalakban az a tendencia látszik kirajzolódni, hogy legkevésbé jegyzetelték meg a szakrális, valamennyire kötött szövegeket. „Az eredeti kódexszövegeken történt későbbi javítások hiánya, illetőleg megléte alapján úgy tűnik, mintha az ó- és újszövetségi részeket (zsolnárokat, evangéliumokat, bibliai perikópákat) nagy (szöveg)tisztelettel övezett, érintetlen olvasmánynak tekintették volna” (Haader 2019: 153). Ez lehet talán az oka, hogy a főleg bibliai szövegeket (pl. a MünchK., JordK., BécsiK.) és imákat (pl. FestK.,

CzechK., GyöngyK.) tartalmazó kéziratokban nincsenek későbbi kéztől származó javítások vagy bejegyzések.

Néhány kódex esetében a műfaji elvárások alapján meglepő a hiány. Ilyenek pl. a GuaryK. igényes életre nevelő írásai, a WinklK. passiói, legendái vagy a kifejezetten irodalmi jellegű Könyvecse. Ezek esetében olyan egyedi körülményekkel lehet számolni (vándorlás, lappangás, tulajdonosok), amelyek a hiányt magyarázzák. A csak neveket bejegyző kezek esetében fontos megemlíteni, hogy egyáltalán nem biztos, hogy ennél többet szándékoztak vagy tudtak volna beleírni: az írás-olvasás bizonyos közegekben még hosszú századokig nem magától értetődő. A sokszor csak betűket vagy neveket hátrahagyók esetében a külalak és az írásképp inkább csak a bejegyzési vágyról, mint gyakorlott tollforgatásról tanúskodik.

5. Továbbmásolás későbbi szövegfelhasználás céljára. Az olvasmányok továbbmásolására utaló bejegyzésekkel, nyomokkal is találkozunk a kódexekben. Nem a tartalomjegyzékes, hanem egy gömbölydedebb betűket használó kéz a CornK.-ben és a PéldK.-ben (ezek valaha egy kötetben lehetettek, vö. Lázs 1981) tesz erre utaló össze-csengő (páros) megjegyzéseket: *ez az leg elso Pelda az kit kel irni – it vége vagyon* (CornK. 212r, 216v), *ezt is Le kel irnya – it vege vagyon* (PéldK. 13r, 14v). Egy másik kéz a második megjegyzéspár első tagja elé írta, hogy *ezis hoza ualo* (PéldK. 13r), így lehet, hogy nem is csak egy, hanem több alkalommal másolódott tovább a szövegegység. A szövegek témája a kicsinek tűnő bűnök (amelyek miatt purgatórium jár), valamint az életükben tunyán zsolozsmázó szerzetesek példája.

Az ÉrsK. devóciós passiójának bizonyos részeihez egy későbbi kéz kereszteteket tett (ÉrsK. 80–81, 93, 120–122). Lauf Judit ezekkel kapcsolatban meggyőzően bizonyította, hogy az 1712-ben nyomtatásban megjelent Makula nélkül való tükör című munkájában egy nagyszombati apáca, Újfalusi Judit felhasználta őket (Lauf 2014: 222–223). „Újfalusi Judit, miközben cseh nyelvből fordította Jézus életét, kisebb rövidítésektől eltekintve híven követte az eredetit egészen addig, amíg Krisztus passiójához nem ért. Ettől kezdve élt »írói szabadságával«, az eredeti művet új fejezetekkel egészítette ki, a meglévő fejezeteket pedig gyakran át is írta” (Lauf 2014: 224). A betoldások az ÉrsK. mellett még a Piry-hártya kódexéből vagy esetleg annak másolatából kerültek a nyomtatványba (Lauf 2012). Lehetséges, hogy Újfalusi Judit az ÉrsK. más szakaszán is dolgozott, és az „Eszközöknek eredete...” részben tőle származnának a bejegyzések. A szövegminta ugyan kicsi, de autográf leveleivel összevetve valószínűnek tűnik, hogy ezt a szakaszt is ő jegyzetelte meg (részletesen l. Lauf 2017). A szövegek hangjelölését, helyesírását is javítgatta, valamint feltűnően sok olyan szót cserélt le, amely valószínűleg a 17–18. század fordulójára már régies volt, pl. *mýnd eeth altal* → *Ecczaka* (ÉrsK. 66), *Azert Crýstwsnak elsew kennyaert* → *erös* (ÉrsK. 67), *zynten feýer* → *Tiszta* (ÉrsK. 68), *newezetrol* → *Titulusrol* (ÉrsK. 71), *ydegokel* → *Szejakal* (ÉrsK. 72). Ez az eset a kéziratos kódex-szövegek nyomtatott közegbe való átkerülésének egyik ritka példája.

Még egy esetben merült fel kéziratos marginálisokkal kapcsolatban, hogy nyomtatott szöveghez szolgálhattak volna forrásul. Az Apor-kódexnek valószínűleg az 1530-as években bejegyzett zsoltaércím-sorozatával kapcsolatban – a korábbi szakirodalom megjegyzéseinek bizonytalanságát elhagyva, de semmit nem bizonyítva – fogalmazódott meg a szakirodalomban, hogy egyenesen a kódexből másolta volna őket Székely István

a Zsoltárkönyvébe. „Bár, a zsoltárok számozása a héber biblia rendszerét követi, mégis az egyes zsoltárok summája Székely könyvében a Vulgátára vezethető vissza, és jó néhány kifejezése, néha egész mondatok, az Apor-kódexből kerültek a szövegbe” (Dán 1967: 151), és erre alapozva: „A magyar interpretációhoz [Székely István] középkori zsoltárfordításunk szövegét (Apor-kódex) is felhasználta” (MlRt. 1: 335). A nyelvészeti, filológiai és paleográfiai vizsgálatok nyomán azonban valószínűbb, hogy a marginálisokat bejegyző kéz és Székely inkább közös forrásból dolgoztak, mintsem egymásról – bármely irányban – másoltak volna (P. Kocsis 2016: 118–121).

6. Tudós olvasók bejegyzései. Két kódexben az eddigiektől eltérő jellegű bejegyzésekkel lehet találkozni. Ezek olvasás, sőt szoros, célzott olvasás lenyomatai, amelyekből nem annyira az ájtatos felhasználó, sokkal inkább egyfajta tudós olvasó képe bontakozik ki.

A K e s z t h e l y i - k ó d e x lapjain egy fekete tintás kéz hagyott nyomot. A „régipapistas psalterium” (KeszthK. 1r, 3r) több tulajdonosnál is megfordult, ezeket a tulajdonosváltásokat szerencsére legtöbbször be is jegyezték a kötet előzéklapjaira. A szóban forgó kéz az 1764-es, Sárospataki Református Kollégiumba kerülést örököltette meg, és gazdája feltehetően ugyanekkor – de mindenképpen az 1766-os újrakötés előtt – végig is olvasta, és helyenként jegyzetekkel látta el a kéziratot (Haader 2006b: 8). A kötet kiadói szerint a bejegyző „esetleg a sárospataki professzorok egyike” (Haader 2006b: 9). A kéz szövegközbe nagyon keveset írt, ott a zsoltárszámozásokat javítgatta (pl. KeszthK. 90r, 160r, 162r, 207r, 207v) néhány további alkalommal pedig a margókon találni meg az írását. Megjegyzései tulajdonképpen a Vulgátára és a héber bibliára visszamenő katolikus és protestáns zsoltárszámozás- és felosztás különbségeire hívják fel a figyelmet.

NB. A' Bibl[...]/ szerint, m[...]/lyet a H. [...] /rök követ[...] / itt kezd[...] / a X. sol (KeszthK. 11r)

NB. Hogj ki telljek / a Sz. Dáuidnak 150 sól-/ tári, minekutánna a X. sóltárt a IX.kel özve / raggasztotta vólna, ezt a CXVI. A Biblia szerint / tehát a Vulgata szerint / két énekké teszi. (KeszthK. 163r)

NB. E' még tar- / toznék a Biblia sze/rint a CXLVII. Sól-/tárhoz [...] (KeszthK. 205v)

Non nobis Domine, non nobis, sed nomini tuo da honorendo[?] / Psal. 114 iuxta Vulgat. (KeszthK. 161r)

Marginálisai alapján a S z é k e l y u d v a r h e l y i k ó d e x et egy bejegyző a későbbre megjegyzendő, felhasználandó szakaszok megjelölésének szándékával olvashatta. A kódex harmadik szövegegységénél – amelyet feltehetően Nyújtódi Judit tövisi apáca másolt, és amely elmékedések, példák gyűjteménye –, egy kéz a halálról szóló egységhez kapcsolódóan (SzékK. 232–280) több marginálist hagyott hátra. A közreadók szerint „a szövegközi későbbi, idegen kéznyomok csak tollpróbálgatások” (N. Abaffy 1993: 10), valójában azonban e bejegyzések a „tudós típusú” szövegolvasás és jegyzetelés lenyomatai (vö. Kazinczy- és Tihanyi kódex közös scriptorának marginálisai, P. Kocsis 2022: 189–191). A bejegyző több helyütt aláhúzza a kiemelendő részeket (pl. példák

kezdete, idézetek), a margón pedig *NB* (*Nota bene*) megjegyzéseket tesz, jelöli a szerzőségeket, idézetek forrását, műfajokat, és latinul tesz megjegyzéseket a szöveghez. Néhány példa:

Locus	Marginális	Főszöveg
SzékK. 117r	<i>Dan: 12</i>	mikepen daniel profeta monga: k̄onueneć tizonkett̄odik rescebe: kic aloznac egem: az foldnec poraba
SzékK. 118r	<i>NB</i>	<u>Masodzer emeg holt kiuitetic vala a varasbol</u>
SzékK. 119r	<i>NB / de flitu / super mortem tuorum</i>	harom s̄yrasoc zoctanac l̄eni: vgan ez̄onkepen lelec zerent: a halotton harom s̄yrasoknac kel l̄eni: <u>elso s̄yras lezon: mikoron</u> meglen a halot a hazba vagon:
SzékK. 121r	<i>NB hic</i>	<u>Bizonaba sokan h̄yzić</u> vala: es ielesben a <u>nag alexander: hossa</u> elhetni: es <u>mend etelles vilagon Bekeseggel</u> vralkodni:
SzékK. 121v	<i>Alexander / F Dom oxi / stimaris</i>	agoston doctor: ist̄eneć varosarol zerzet k̄onvenec <u>tizonkett̄odic resceben</u> : hog elmeieneć enni eztelensegere iutot vala:
SzékK. 121v	<i>De Home/r.</i>	<u>az omerus vers zerz̄o mester: ez alexandert: Iouisnac a felseges ist̄eneć fianac mōga: törteneć ke ...</u>
SzékK. 121v	<i>Lucacs 12</i>	ki azt mōga vala: scent lucac evan ^{ta} irta meg: e ^{va} ac tizon kett̄odic resceben:
SzékK. 122v	<i>Matt: / 24</i>	scent mathe evan ^{ta} iria mondasanac: evan ^{ac} huzon negedic resceben: vigazzatoc egem: mert nem tuggatoc mel oraba vr eliquend̄o:
SzékK. 122v	<i>Historia / Nota dili/gentj</i>	añakokaert vg mōd az alamisnas scent Ianus az ̄o eletiben: hog vala neminem ^v Lazar:
SzékK. 122v	<i>Hom/alia</i>	<u>touaba vg oluastatic: amaz nag zoltan k̄yralrol:</u>
SzékK. 123r	<i>Pulek / Exemplu.</i>	<u>touaba vg oluastatic neminem^v vitezrol: ki az ̄o aga</u> mellet afalba: ket kepoket lenaltatot vala
SzékK. 123r	<i>2do</i>	<u>Masodzer igon soc ahalalnac</u> hele:
SzékK. 126v	<i>Nota di/ligentj Ver/ba Hiero/nimi</i>	mert scent Ieronimus dotornac mōdasazerent: zaz ezer gonosul el̄ok ko ^{zz} v̄l: lac alig vegeztetic egel io halallal:
SzékK. 127r	<i>Historia</i>	<u>vg oluassuc: hog vala neminem^v k̄yral</u>

SzékK. 127v	<i>Sap 45</i>	vg mondattatic Bølc konouenec negu-enød resceben: o halal: mel igøn keserív atte emlekezetød:
SzékK. 131r	<i>Historia / pulcha</i>	es erøl peldanc vagon: a scent atýac el-etýben:
SzékK. 135r	<i>Expli/catio.</i>	azert az elso Barat: ez vilag: kinec te ember zolgalz
SzékK. 140r	<i>Amos / 8 cap.</i>	arra mōga az amos profeta: <u>konouenec noladic resceben teritem egem attív vñneptoket sýrasra: es attív enectoket zepesre: es akoron a Bývnosoknec minden gonorvsegoch meg fogatkoznak</u>

További példák: SzékK. 118v, 119r, 120r, 121r, 123v, 125r, 131v, 134r, 136r, 138r, 138v, 139v.

Az írás fekete tintás, rutinos kurzív, latin rövidítésekkel – a bejegyző nyilvánvalóan gyakorlott író és olvasó. A kódex első és hátsó kötéstáblájára kiragasztott előzéklapokon is szerepel egy-egy latin bejegyzés: az első Fancsali Dánieltől, aki 1792–1830 között biztosan a székelyudvarhelyi katolikus gimnáziumban tanított. A hátsó – javított – bejegyzés alatt a *P Mich. Demeter* név szerepel. Az íráskép alapján nem valószínű, hogy ők lettek volna a jegyzetelők, viszont a kódex története alapján (N. Abaffy 1993: 10–11) egy latinban és tudományban, valamint jegyzetelésben járatos jezsuita tanárt feltételezhetünk.

7. Összegzés, tanulságok. Összegzésként megállapíthatjuk, hogy mennyiségileg – a fennmaradt kódexek számához és a szövegekhez viszonyítva – nem jelentős a kifejezetten olvasmánytörténeti tanulságokat is nyújtó marginálisok és javítgatások száma. Ahol viszont feltűnően sok bejegyzést találunk, és ezek egy-egy kódexen belül sűrűsödnek, azok mind a (17–18. századi) klarissza apácákhoz, és irodalmilag izgalmasabb szövegekhez köthetők. Ebből adódik az a meg nem válaszolható kérdés, hogy emögött vajon csak a művelődési-történeti tényezők állnak, miszerint sok kódex túlélési helye volt a pozsonyi és nagyszombati klarissza kolostor, vagy a rend életében más rendekhez viszonyítva hangsúlyosabb szerep jutott volna az olvasásnak?

A meg nem jegyzetelt kéziratok esetében nagy valószínűséggel a bennük található szövegek műfaja is közrejátszott. Láttuk, hogy több kódexet olvastak, mint amennyit megjegyzeteltek, és néhány nyom alapján az is biztos, hogy ezeket a 15–16. századi szövegeket tovább másolták, így azok kéziratban vagy nyomtatásban még a 17–18. sőt akár a 19. században is továbbéltek és hatottak. Szisztematikus szövegolvasásra világibb környezetből is van példánk a SzékK. és a KeszthK. bejegyzései nyomán, illetve ez végül összetalálkozhat a tudományos kiadás kezdetével is (vö. Pray György bejegyzése a MargL. kódexében).

Hivatkozások

- N. Abaffy Csilla 1993: Bevezetés. In Uő kiad.: *Székelyudvarhelyi kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* (Régi Magyar Kódexek 15.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 7–26.
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1960: A Példák Könyve jellege és története. In Uő kiad.: *Példák Könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás.* (Codices Hungarici IV.) Budapest: Akadémiai Kiadó. 281–300.
- Dán Róbert 1967: Bencédi Székely István Zsoltárkönyvének forrásaihoz. *Filológiai Közlemény* 13, 151–155.
- Dömötör Adrienne 2014: A kihalt kötőszók történetének egyik fejezete. *Magyar Nyelvőr* 138, 40–52.
- Haader Lea 2006a: A nyelvi (ízlés)változás nyomai az Érsekújvári Kódexben. In Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann szerk.: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére.* Budapest: Argumentum. 103–109.
- Haader Lea 2006b: Bevezetés. In Uő kiad.: *Keszthelyi kódex 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel.* (Régi Magyar Kódexek 30.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete. 7–50.
- Haader Lea 2019: Halábori Bertalan szándékainak nyomában. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 141–158.
- Horváth János 1931: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Szent Istvántól Mohácsig.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kniezsa István 1959: *A magyar helyesírás története.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- P. Kocsis Réka 2016: Az Apor-kódex és Székely István „Zsoltárkönyv”-ének zsoltárcímei. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit szerk.: *Találkozások Félúton: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 105–122.
- P. Kocsis Réka 2019: Ómagyar kódexek klarissza apácák használatában. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 231–244.
- P. Kocsis Réka 2022: „Jó mondás ez” – Scriptori marginálisok az ómagyar kódexekben. In Boros István szerk.: *Cura scriptorum. III. Scriptorium konferencia. Eger, 2019. május 22–23.* Budapest–Piliscsaba: Szent István Társulat – Avicenna Közép-Kelet Kutatások Intézete – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Moravcsik Gyula Intézet. 163–190.
- Lauf Judit 2012: Egy középkori nyelvemlék 18. századi továbbélése: A Piry-hártya egykori kódexe és a Makula nélkül való tükör. *Magyar Könyvszemle* 128, 234–255.
- Lauf Judit 2014: Az Érsekújvári kódex és a Makula nélkül való tükör. A középkori magyar passióhagyomány nyomai a 18. századi kegyességi irodalomban. *Magyar Könyvszemle* 130, 218–236.

- Lauf Judit 2017: Újfalusi Judit glosszái az Érsekújvári kódexben? In Bajáki Rita – Bátorhory Orsolya – Bogár Judit – Déri Eszter – Kónya Franciska – Maczák Ibolya – Szádóczki Vera szerk.: *Lelkiség és irodalom. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*. Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport. 299–304.
- Lázs Sándor 1981: A Cornides-kódex körül. *Irodalomtörténeti Közlemények* 85, 671–683.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi Kiadó.
- MIRT. = Klaniczay Tibor szerk.: *A magyar irodalom története I. 1600-ig*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1964.
- A. Molnár Ferenc 1993: Névtörténeti megjegyzések. *Névtani Értesítő* 15, 237–239.
- Pusztai István – Madas Edit 1994. Bevezetés. In Pusztai István kiad.: *Nádor-kódex 1508. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel*. (Régi Magyar Kódexek 16.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság. 7–23.
- Sherman, William H. 2008: *Used Books. Marking Readers in Renaissance England*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Tóth Péter 2009. A Königsbergi Töredék és Szalagjai újabb vizsgálata. In Madas Edit szerk.: „*Látjátok feleim...*” *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár. 97–122.

HOGYAN NEVEZZELEK? EGY MISSZILISÍRNIK AZONOSÍTÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

KOCSIS ZSUZSANNA

1. Bevezetés: az írnokok anonimitása

„Az íródeákokról rendszerint semmit sem tudunk. Ha nevüket ismerjük, már az is sok, származásukat, neveltetési körülményeiket felkutatni sokszor szinte teljességgel lehetetlen” állapította meg Abaffy Erzsébet a Sopron megye nyelve című monográfiájában (1965: 14) a középmagyar kor deákságával kapcsolatban. Kijelentése első olvasatra talán túlzónak hathat, mégis találóan összegzi azt az információhiányt, ami a misszilisek írnokait jellemzi. A korszakból fennmaradt nyelvemlékeink jelentős részéről szövegtipustól függetlenül, általánosan elmondható, hogy írnokaik személyéről legtöbbször semmit nem tudunk meg az általuk létrehozott szövegen keresztül, néhány elejtett információt, például a nevüket leszámítva (l. a különböző nyelvemléktípusokkal foglalkozó szakirodalmat pl.: Németh 2004; Berente 2017; Varga 2020, 2021, 2022); aminek oka, hogy az írnokok hivatali funkciója nem tette lehetővé, hogy önmagukról (is) jegyezzenek le információt. Ennek eredményeként a levelek esetében sokszor azt sem tudhatjuk biztosan egy-egy kéziratról, hogy létrehozója egy hivatásos deák vagy alkalmi írnok volt; a nyelvhasználatát érintő szociokulturális ismeretek elérése pedig szinte megvalósíthatatlan, ahogyan arra Abaffy is utalt. Előfordulhat azonban olykor kedvezőbb helyzet, amikor sikerül mégis valami fogódzót találni ahhoz, hogy az írnok személyéhez közelebb jussunk, ideális esetben a személyét is kiderítsük. Jelen tanulmány egy ilyen esetet mutat be a következőkben, elsősorban nyelvtudományi és paleográfiai módszerek segítségével igénybe véve.

2. Egy missziliscsoport írnoka

A vizsgálat kiinduló forrása Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezése, (Terbe 2010), amelyek közül 70 levelet korábbi kutatásaim során egy kéz munkáiként azonosítottam (Kocsis 2020). A csoportba tartozó misszilisek keletkezéséről kevés ismeretünk van, datálásuk alapján 1565 szeptembere és 1571 októbere közötti időszakban íródtak. A kor levelezési gyakorlatával kapcsolatos ismereteink alapján (Tóth 1996; Daybell 2006, 2012; Kocsis 2020: 42–45) pedig feltételezhetjük, hogy olyan főúri levelek, amelyek diktálás után készültek. A diktáló személye (a fej) Svetkovics volt, míg a lejegyzést végző írnok (a kéz) ismeretlen.

A kéz meghatározása több lépésben történt. Először egy **paleográfiai előválogatást** készítettem, amely során az íráskép sajátosságai alapján létrehoztam az egy kézhez tartozó levelek lehetséges csoportját. Ennek meghatározásánál figyelembe vettem az egyes grafémák írásképét. Kulcsfontosságú volt néhány egyedi vonalvezetésű betű: a *h*,

k (különösen szókezdő helyzetben); *a, b, j/i, m, n, t* (nagybetűként), *u/v, z* (minden pozícióban); illetve a vizsgált levelekben gyakran előforduló néhány kifejezés (*az, hogy, .k., továbbá*, ill. az aláírás változatai) írásképe.

A paleográfiai csoportosítást követően a **kézazonosság nyelvészeti szempontú vizsgálata** következett. A misszilisekhez kötődő korábbi identifikációs kutatásaim (Kocsis 2015, 2016a, 2016b, 2019a, 2019b, 2020), illetve általában a nyelvemlékkutatás eddigi kézazonosítási eredményei alapján (vö. Davis 2007; Dienes 1980; Haader 1995, 1996/7, 1998; Terbe 2010, 2015; Berente 2017; Varga 2019, 2022) a csoport meghatározásánál figyelembe vettem: a hangjelölési, a helyesírási (ide számolva a rövidítésrendszert, egyes szavak mint egység írását), a hibatipológiai, a nyelvjárási, a szociolingvisztikai, a stilisztikai (különösen a formulák használatában) és a pragmatikai sajátosságokat (különösen említés, megszólítás). A levelek elemzése elsősorban kvalitatív jellegű volt, de ahol lehetett, kvantitatív megközelítést is alkalmaztam. A kéziratok elemzését követően megállapítható, hogy azokban a kézazonosítás elméletéből ismert abszolút egyedítő marker (vö. Mancetova–Orlova–Slavuckaja 2006: 145) nem, a többi levél viszonyában értelmezett abszolút egyedítő jegy azonban felfedezhető (Kocsis 2020: 202). Ezen kívül az egyes szempontok alapján észrevehető sajátosságok együttesen kirajzoltak egy olyan nyelvhasználati vonást, egy írnoiki profilt, amely mentén a csoport meghatározható volt (Kocsis 2020: 201–204). Megjegyzendő, hogy az egyes kritériumoknak nem volt egyforma identifikáló értéke a vizsgált csoport esetében, a kéziratok hibatipológiai és pragmatikai elemzése nem hozott olyan eredményt, amely segítette volna az identifikációt. Összességében azonban elmondható, hogy a nyelvi sajátosságok alapján kialakítható volt egy olyan írnoiki profil, amely alapján stabilan lehetett rendszerezni a Svetkovics-leveleket. Így alakult ki a fent már említett 70 levélből álló missziliscsoport, amelybe a szövegkiadás következő sorszámú kéziratjai tartoznak: 41., 45., 50., 51., 52., 53., 58., 59., 62., 63., 64., 67., 68., 72., 73., 76., 77., 78., 81., 85., 86., 87., 88., 90., 91., 92., 93., 94., 95., 96., 101., 121., 126., 127., 129., 130., 133., 135., 136., 138., 139., 140., 142., 143., 144., 145., 150., 151., 153., 154., 156., 159., 164., 165., 166., 169., 171., 172., 178., 182., 183., 185., 187., 188., 189., 190., 198., 199., 211., 212.

A levelek rendszerezését és csoportba sorolását segítő **nyelvhasználati profil** sajátosságai az egyes szempontok szerint így írhatók le:

– A deák által használt **hangjelölés** egészét nézve kevert (vö. Korompay 2003: 297, 2018: 90). A palatális mássalhangzók lejegyzésére ugyan következetesen a mai gyakorlathoz hasonló betűkapcsolatos megoldásokat találni a szövegben: *gÿ, lÿ, nyÿ, tÿ*; például: *Jgÿ* (SL. 63.¹), *Jlÿyen* (SL. 86.), *bÿzonyÿos* (SL. 89.), *Battÿyan* (SL. 130.), ugyanakkor a magánhangzók jelölése már változik, egy kéziraton belül is több megoldás adatolható. Jól példázza ezt az *ö* és *ü* hangok írása, amelyekre mindkét módszert használja az írnoik. Az *ö* hang lejegyzésének fő variánsai az *ew*: *Ewchemnek* (SL. 138.), *ö* (*ö*): *Törödnek* (SL. 52.), míg az *ü* hang jelölésének fő variánsa *w*, *w*: *Jw*, *tÿwle* (SL. 41.).

– A levelek **helyesírási** sajátosságai közül az írnoik rövidítési gyakorlatában található olyan egyedi mintázat, amely következetesen végigvonul a kéziratokon és segít elkülöníteni a csoportot. Egyedi megoldás a *kegyelmed* megszólítás rövidítéseinél

¹ A levelek jelzete a tanulmányon belül a Középkori leveleink = KL. struktúrájához igazodik.

található, amelynek leggyakoribb formája: *.k.* (toldalékolásánál a suffixum elé a teljes lexéma egy hangja ékelődik: *kenek, kdet, ketek*). Sajátos rövidítési megoldás, és a többi levél által létrehozott kontextusban abszolút egyedítő jegy (Kocsis 2020: 202) az *Isten tarcha megh .k. minden jowal* záróformulában a *minden* szó rövidítése, amelyet az írnok legtöbbször a *mind* kiírásával majd a szóvégen egy rövidítésjel vagy ligatúra alkalmazásával jelöl.

Egyéni sajátosságokat figyelhetünk meg az írnoknál még a betűkettőzésben, pontosabban a *-t* szóvégi duplikálásában. A jelenség igen gyakran mondható a levelekben, 1204 szóvégből 334 esetben adathozható úgy, hogy ezekben az esetekben nem a múlt idő jeléről van szó, illetve nem az intervokális helyzet idézi elő: *lehett .k.* (SL. 164.), *mws- ketellert Jo* (SL. 169.), *Jrtt Vala* (SL. 212.). Különösen gyakran jelenik meg az *azért: Azertt* (SL. 41., 51., 85., 138., 211.), a *mert: mertt* (SL. 45., 81., 136., 188.), a *miért: mÿertt* (SL. 41., 88., 133., 199.) lexémákban. Ugyanakkor lexikai (és morfológiai) kötöttség nélkül, más szóvégen is folyamatosan adathozható, gyakorlatilag a deák teljes működési ideje alatt: *emberett* (SL. 41.) *Egÿebkottt* (SL. 45.), *Jrtt* (SL. 53., 94.), *fwtaskottt* (SL. 59.), *pörtt* (SL. 92.), *Jgertt* (SL. 94.), *kÿertt* (SL. 101.), *okaertt* (SL. 126.), *Embertt*, *mÿenkertt* (SL. 154.), *dolgaÿmertt* (SL. 156.), *mestertt* (SL. 159.), *lehett* (SL. 164.), *hal-ertt* (SL. 165.), *Reszertt* (SL. 169.). Szintén sajátos az írnoknál a hangérték nélküli, ún. néma *h* előfordulásának aránya, amely 402 esetben jelenik meg a misszilisekben. Leggyakrabban a *g* betűvel kapcsolja az írnok, a 395 szóvégi *g*-ből 383 esetben fordul elő a betűkapcsolat, különösen *megh* igekötő használatokor, amelynek 379 előfordulásából 334 néma *h*-val íródott.² Részben a hangjelölés, részben a helyesírás sajátossága is az egyes szavakhoz kötődő írásmód. Például a *hogy* szó írása az elemzett misszilisokban *hogÿ*, szemben más levelekkel, amelyekben még akkor is a *hog* variánst használják, ha a kéz a *gy*-t alapvetően betűkapcsolattal jelöli. Hasonló még az *Isten tarcha megh* záróformulában a *tarcha* írásmódja, amely egyfelől a *cs* hang variánsai közötti választást jeleníti meg, másfelől a *taŕŕja* (pl. SL. 146.) változatokkal szembeállítva az ejtésről is árulkodhat. Itt kell még megemlítenünk, hogy a *továbbá* kifejezés állandó jelölése *toabba* szemben más levelek *tovaba*, *towabba*, *towaba* variánsaival. Ez esetben is felmerülhet, hogy egyszerűen egy írásmód rögzüléséről (szokásról) van szó, esetleg valamiféle sajátos rövidítés eredménye a változat, de az sem zárható ki, hogy hiátust rögzített így az írnok, s így nyelvjárási sajátosságként értelmezhető. A jelenség lexikai kötöttsége utalhat arra, hogy pusztán helyesírási megoldással állunk szemben, ugyanakkor a kéznél adathozható még olyan esetek, amelyek egy-egy be nem töltött hiátust rögzítenek, így itt sem zárhatjuk ki ezt a lehetőséget. Véleményem szerint a kérdés nem dönthető el egyértelműen, a kutató pedig akkor jár el helyesen, ha a jelenséget a helyesírási és nyelvjárási sajátosságként is számontartja.

² Kivételt képeznek a helyek, ahol *is* kötőszó ékelődik vagy ékelődhet az igekötő és az ige közé, például: *meg (is) erttettem* szerkezet. Az *is* kötőszó ezenfelül több alkalommal tapad az igekötőhöz, ami szintén kizárja a néma *h* megjelenését: *Megÿs* SL. 41.

– A levelekben számos **nyelvjárási sajátosság** is adatható volt.³ A labiális ~ illabiális oppozíciót tekintve az írrok nyelvhasználatára alapvetően *e*-zű; hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt megjelenik az illabiális variáns, például: *keszenem* (SL. 52.), *tebbjtt* (SL. 67.), *Eremest* (SL. 93.). Ugyanakkor kisebb mértékben *ö*-zés is adatható, például: *megh fodesere* (SL. 63.). Az *i* ~ *ü* szembenállás esetében a *hűvös* szó adatható *híves* változatban: *hűweseþh* (SL. 169.). A zárt ~ nyílt oppozícióban az *i* ~ *é* szembenállásban *é*-zés adatható: *Segethetem* (SL. 41.), *segetsegöl* (SL. 63.), az *ü* ~ *ö* szembenállásnál pedig a zártabb variáns használata: *tűle* (SL. 41.), *Jűne* (SL. 76), *w felsége* (SL. 92.) jellemzőbb, de ellenpéldát is találhatunk (*segetsegöl* SL. 63.), különösen a *némnemű* lexémában (*Nemynemö* SL. 64.). A *-ból/-böl, -ról/-röl, -tól/-töl* toldalékok pedig rendre a nyíltabb variánssal realizálódnak (vö. Benkő 1957: 102–103; Korompay 1992: 373–374). A helyesírással kapcsolatban már szó esett a *toabba* lexémáról, emellett azonban más adat is van, amely alapján arra következtethetünk, hogy az írrok hiátust: *hean* ('*hján*'), illetve betöltött hiátust jegyzett le: *Előtteyes* (SL. 76.). A mássalhangzók sajátosságai közül a palatális ~ depalatális szembenállásra is van adatható. A depalatális variánsok többnyire a szövegben jelennek meg: *gergel*, *mühelen* (SL. 41.), *Tellesseggel* (SL. 50.), *szegen* (SL. 58.), *mühalt* (SL. 78.), de toldalék előtt is adathatók: *asszonnak* (SL. 50.), míg a szó belsejében a palatális variánsok jelennek meg *Bjzönyal* (SL. 41.), *aszonyomat* (SL. 52.).

Bár azonosításának nem a legmarkánsabb jegyei, de megerősítik azt a **stiláris sajátosságok**. Ezek a formulák használatában mutatkoznak meg, s talán első látásra nem tűnnek egyedinek, de más levelek kontextusában értelmezve azokat, már igenis egyedítő jelleggel bírnak (vö. Terbe 2015; Kocsis 2020). A deák rendszerint *Isten tarcha megh .k. mynden jowal*⁴ záró formulával fejezi be leveleit, amely szokványos elköszönésnek mondható a korban (Papp 1964: 17–18; Kocsis 2020: 40). Ha azonban összevetjük a teljes Svetkovics-levelezés záróformula-használatával, akkor láthatjuk, hogy azoktól viszont eltér, például abban, hogy az *Isten tartsa meg minden jó*-val fordulatot használja az *Isten tartsa meg minden javával* helyett, vagy a *tartsa meg* nem egészül ki a *sokáig* határozóval. Hasonló, szövegen belül értelmezhető sajátosság az aláírás viselkedése, amelyből a 72. levéltől a Svetkovics név eltűnik (kivétel 95.) szemben más levelek aláírásával (pl. SL. 102., SL. 137., SL. 170. stb.): *Chatherina Swekowjch Magnifici quondam domini francisci de Battyan Relicta*; *Catherina Magnifici quondam domini francisci de Battyan Relicta Vidua*. Ide sorolható még a keltezés helymegjelölésében az *Jn* (42 eset) előljáró használata szemben az *ex* prepozícióval (17 eset).

3. Kéz és név

Az egy kézhez tartozó levelek csoportosítása után az identifikáció következő lépéseként az írrok személyét igyekeztem meghatározni a levelekben található információk alapján. A lejegyzőre vonatkozó adatoknak két típusa különböztethető meg a

³ A levelek nyelvjárási sajátosságainak meghatározása nem a mai sztenderd vagy a jelenkori nyelvjárási régiókkal (erről bővebben I. Juhász: 2009: 199; Varga 2021: 12), hanem a kéziratok egymással és ugyanezen időszakból származó misszilisekkel való összevetése alapján történt.

⁴ Kivétel a SL. 169. levél, amely betegséggel kapcsolatos, kiegészül még a gyógyulásra vonatkozó jókívánsággal: *Jsten tarcha megh .k. mynden Jowal Es gyögjecha megh*,

szövegben (vö. Agárdi 2006). Az első kategóriát nevezhetjük **explicit információnak**, ezek a szöveg tartalmából kinyerhető adatok, amelyek konkrét, a személyre vonatkozó megjegyzések. Ilyenek a név, tartózkodási hely (*Balázs deák itt vagyon* SL. 139.), életrajzi adatok (*Toaba Benedek deák el akarna mýnkethadnj* SL.82.), műveltségre vonatkozó megjegyzések (*magarvly deakvly nemettyvly horwatuly teorokyly olazwl yol twd* KL. 118.) stb. Az adatok ezen típusa közvetlenül segít elérni az írnok személyét, azonban megjelenésük a levelekben esetleges, mennyiségük kevés. Az információ másik típusát **implicitnek** nevezhetjük, ez tulajdonképpen maga a szöveg mint adat. A levelek ortográfiai, nyelvjárási, pragmatikai stb. sajátosságainak felhasználása az írnok meghatározásában, az általa készített iratok elkülönítésében alapvető fontosságú, ugyanakkor személyéről is árulkodó lehet, például műveltségéről, anyanyelvi, nyelvjárási háttéréről stb. Meghatározott személlyel közvetlenül összekapcsolni ezeket azonban gyakran nehézkes. A két információtípus merőben eltérő jellegű, ezért nem célszerű egymáshoz mérni ezeket, hiszen valójában egymást egészítik ki. Az írnok felderítésében kombinált használatuk a legeredményesebb (vö. Dothy 2007; vö. még Haader 1995, 1998, 2009).

A Svetkovics-levelek **implicit** információinak részleteit, a felderítésük nyelvészeti szempontjait az imént, az egy kézhez tartozó misszilisek csoportosításánál mutattam be. Rajtuk keresztül az írnok személyével kapcsolatban is tehetünk néhány megállapítást (vö. Haader 2009). Írásképe gyakorlott kézre vall, a viszonylag stabil helyesírási és hangjelölési megoldásai, latin tudása is. Ha a nyelvjárási sajátosságait összevetjük a korabeli levelekkel, illetve a korszak nyelvjárásról szóló ismereteinkkel (Benkő 1957; Abaffy 1965) megállapíthatjuk, hogy az mutat párhuzamot a Dunántúlon adatható jelenségekkel, azonban ezek egy része más régiókból is kimutatható (vö. Varga 2021: 14), míg némely, jellemzően a területhez kötődő jelenség nem jelenik meg a kéziratokban, holott a hangtani helyzet erre lehetőséget adna. Az írnok személyét ezért nem tudjuk kizárólag a dunántúli régióhoz kötni, bár erős a gyanú, mégis csak azt mondhatjuk, hogy annak dialektusa hathatott rá (talán mert ott szocializálódott vagy éveket töltött el a vidéken). Megállapíthatjuk még a levelek mennyisége alapján, illetve abból kiindulva, hogy Svetkovics Katalin több különböző helyszínen keltezett misszilisét is ez a kéz írta, hogy feltehetőleg a nemesasszony személyes szolgálatában állt, talán saját (titkos) deákja vagy szekretáriusa volt.

A 139., 140. és 141. misszilisek alapján **explicit** információt is kaphatunk az írnokról, következtethetünk ugyanis a **nevére**. A 139. misszilisben, amely Németújváron 1569. május 18-án keletkezett, Batthyány Boldizsár deákot kérő levelére Svetkovics így válaszolt: *Perneszy Andrást oda küldeném k[egyelmedhez] jól lehet, itt volt, de ez mai nap reggel korán bocsát[ot]tam haza, valami jeles dolgaiért. Dely Mihály sincsen itthon, Gyulayné asszonyomhoz küldettem. **Balázs deák itt vagyon, de nincsen mostan más deákom, nem lehetek nála nélkül, örömet küldenék k[egyelmedhez] de mostan mind elküldöttem őket.***⁵A szövegrészlet alapján arra következtethetünk, hogy a levél keletkezésének pillanatában Balázs deákon kívül nincs más írnok, avagy nincs más olyan írnok az udvarban, akinek Svetkovics lediktálhatna egy unokaöcsének küldendő levelet, tehát ezt a kéziratot Balázs deáknak kellett írnia. Természetesen megkérdőjelezhetjük ezt

⁵ Az explicit adatokat, mivel a tartalmukon van a hangsúly, normalizált változatban adom meg.

a logikát, hiszen előfordulhat, hogy a levél tartalma nem volt annyira fontos, hogy bizalmas személy írja, így egy alkalmi írnok készítette a levelet, esetleg Balázs deák személye más, az olvasó által nem hozzáférhető okból lényeges stb. Ezeket az kételyeket a további levelek némileg eloszlatják. A 140. misszilis szintén Németújváron kelt 1569. május 19-én, amelyben a következőt olvashatjuk: *Örömet küldenék azok kozzül valamelyiket, akiket k[egyelmed] kíván, de több Balázs deáknál mostan itthon nincsen, azt is fel kell Bécsbe küldenem.* Ebből a szövegrészletből megtudjuk, hogy még mindig csak Balázs deák van jelen az udvarban, de ő is hamarosan elutazik. Ha az a feltevés igaz, hogy a 139. és 140. levél keze ő, akkor elutazásával párhuzamosan kézváltást kell tapasztalnunk. Az meg is történik: a 141. levélben, amely még mindig Németújváron kelt, de már 10 nappal később, egy duktusa alapján is más kéz nyomait látjuk. Ugyanakkor a 142. levélben, amely június 9-én, de már Bécsben (ahová Balázs deákat is küldték) íródott, visszatért a 139. és 140. levél keze. Ez alapján tehát kijelenthetjük, hogy a levelek írnoka, így a Svetkovics-levelezésben meghatározott kéz nem más, mint Balázs deák. A levelezésen belül azonban további információ nem deríthető ki személyéről.

4. Balázs deák levelei

Az identifikáció következő lépéseként bővítettem a vizsgálati anyagot olyan levelekkel, amelyek: a) időben a Svetkovics-levelezéshez közeli, azaz vagy még Svetkovics Katalin életében íródtak, vagy halála után maximum 5 évvel; b) a levelezésben említett, a család szolgálatában álló személyek által íródtak, így kerültek a vizsgálatba Bagodi András, Bagodi Benedek és Keresztúry János misszilisei;⁶ c) a levél küldője önmagát deákként azonosítja, így kerültek a vizsgálatba Balázs, Benedek, illetve János deák misszilisei.

Az azonosítást a deákok leveleinek paleográfiai előválogatásával kezdtem, amely szinte azonnal kizárta Benedek és János deák munkáit. Ezt követően a duktusa alapján az általam vizsgált Svetkovics-levelekhez hasonló Balázs deák-levelek részletes paleográfiai és nyelvészeti szempontú vizsgálata következett.

A Balázs deák-levelek az MNL Batthyány-levéltár P1314 1509-14 jelzetű dokumentumai. Összesen hat misszilis őriznek ezzel az aláírással, keletkezési idejük: 1571. március 4., április 4., április 30., 1572. május 15., november 17., 1576. március 10., írásuk helye pedig Németújvár, Kisunyom, Kőszeg. Az utolsó, időben is nagyobb eltéréssel íródott 6. levél írásképe és nyelvi sajátosságai eltérnek a többi szövegtől, ezért ezt kizártam a vizsgálatból.⁷ A levelekben kevés az írnok személyére közvetlenül utaló adat. Neve

⁶ Ugyan a vizsgálatnak ezen a pontján szinte bizonyos voltam abban, hogy az írnok Balázs deák, azonban nem zárhattam ki a tévedés lehetőségét, így összehasonlításként más személyek kézíratait is vizsgáltam. A Svetkovics-levelekben említett személyek közül Perneszy András a korábbi vizsgálatok eredményeként kizárható (Kocsis 2020).

⁷ Nem tudjuk, milyen kapcsolatban van a 6. levél az előzőekkel. Mivel időben jóval később keletkezett, sajnos tartalma sem segít az összefüggés megerősítésében, ugyanakkor nem is zárja ki a kapcsolatot. Lehetséges, hogy egy másik Balázs nevű deák írta, ugyanakkor azt sem lehetetlen, hogy talán Balázs deák levelének egy másolatával van dolgunk. Az írásképe mutat némi hasonlóságot a Svetkovics-levelezés kései missziliseivel.

mellett az első öt kéziratból megtudjuk, hogy Batthyány Boldizsár szolgálatában állt, valamint anyagi gondjainak megoldásában és hivatali pozíció megszerzésében kérte a főúr segítségét.

Jóval több implicit információt nyerhetünk azonban a szövegekből, igaz, a levelek kevés száma miatt nem olyan mértékben és változatosságban, mint a Svetkovics-missziliselnél. A deák írnoki profiljáról elmondható, hogy a hangjelölése kevert: a más-salhangzók esetében betűkapcsolattal *hogÿ, haszna* (BdL. 1.), *Nÿnch* (BdL. 2.), *illyen* (BdL. 3.), *Battÿan* (BdL. 1., 2., 3., 4., 5.); míg a magánhangzók esetében betűkapcsolattal és mellékjelezéssel is érzékelteti a hangok közti különbséget, az *ö* és *ü* betűk fő variánsai: *ô, w̃* (*ö, w̃*) pl. *ôregh* (BdL. 1.), *Jw̃itek* (BdL. 2.), *Mÿnemew* (BdL. 1.). A Svetkovics-misszilisiek alapján az egyes szavak írásképét a hangjelölés megfigyelése mellett külön is figyelemmel követtem, s az azokban előforduló gyakorlattal találkoztam itt is: a *hogy* szó írásképe *hogÿ*, a *továbbát* *Toabba*-ként jegyezte az írnok. A néma *h* használata szintén gyakori a kéziratokban, leginkább *g*-hez kapcsolódva, szóvégen adatosolható; 40 szóvégi *g* előfordulásból mind *gh*, például: *megh* (26), *eztendÿgh* (BdL. 3.), *zwkseghe-segh* (BdL. 5.); 6 helyen pedig *-t* mellett jelenik meg, például: *küldthem* (BdL. 1., 2.), *banthom* (BdL. 2.). Megfigyelhető volt még a betűkettőzés is. A levelek írója többször kettőzte a *-t* betűt ott, ahol sem múlt idő, sem a hangtani helyzet nem indokolta. A 70 szóvégi *-t*-ből 28 esetben adatosolható a jelenség: *lewelekett Tw̃lem, mÿtt*, (BdL. 2.), *Azertt* (BdL. 2., 4., 5.). A megszólítások szintén párhuzamot mutattak a Svetkovics-levelekével, a *nagyságod* megszólítás rövidítési módja ugyanis: *.N*. Stílusos hasonlóságokat keresve vizsgáltam a formuláit is a deáknak, azonban itt kisebb volt az átfedés. Záró formulája: *Az vristen tarcha megh .N. sok eztendÿgh*, ami részben egyezést mutat a Svetkovics-levelekkel, azonban ez gyenge érv az azonosság mellett. Ugyanakkor a keltezésben szintén csak az *In* előljárót használta, amely megoldás a többi markerrel együtt már lehet bizonyító erejű, ha nem is a legerősebb. Nyelvjárási sajátosságok közül több is adatosolható. A labiális ~ illabiális oppozíció tekintetében a levelek írója *e-ző*: *e ~ ö* szembenállásban gyakran *e* realizálódik pl.: *kenÿergek* (BdL. 2.), *kw̃ldett* (BdL. 1.), *Eremest* (BdL. 5.); sőt olykor még az *ü* helyén is: *cseterteken* (BdL. 1.). Továbbá néhány adat van illabiális *i-zés*re: *sÿwegh* (BdL. 1.), *izen* (BdL. 3.), illetve a Svetkovics-levelekhez hasonlóan itt is megjelenik a *hű* helyett a *hív*: *Hÿwseggel* (BdL. 3.). A zártsági szembenállások esetében van adatunk a zártabb ejtés használatára az *o ~ u*: *chwdajÿara* (BdL. 1.), *ö ~ ü*: *w̃ Naġa, kw̃ essew* (BdL. 1.), *Tw̃lem* (BdL. 2.), *Jw̃item* (BdL. 3.), *kw̃szegh* (BdL. 4.) esetében, ugyanakkor a *Mÿnemew* (BdL. 1.) szó, illetve a Svetkovics-levelekhez hasonlóan *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től* toldalékok egyaránt nyíltabb magánhangzóval adatosolhatók a szövegből, ahogyan az *i ~ é* oppozíció is: *Balent* (BdL. 3.), *segetene* (BdL. 4.). A palatális ~ depalatális szembenállásban ingadozás tapasztalható, a depalatális variánsok mellett ugyanúgy megjelennek a palatálisok is: *Egÿnehan* (BdL. 1.), *szegen* (BdL. 3.): *kÿralÿ* (BdL. 1.), *bizony* (BdL. 2.).

A levelek paleográfiai és nyelvészeti szempontú vizsgálata számos párhuzamra mutatott rá Svetkovics írnoka és Balázs deák között, így megerősítettnek tekinthetjük, hogy az írnokot valóban így hívták. Ugyanakkor személyéhez csak kis mértékben kerülünk közelebb. Fontos megjegyezni, hogy a BdL. 4. levélre kívülről, egy a levéltől eltérő duktusú kéz a következőt jegyezte fel: *Blasius Bebeok bebek*. Ebből az adatból kiindulva

a MNL állományában Bebek, Bebők⁸ nevű személyt és családot kerestem, de nem találtam a területről és a korból származó leveleket, amelyeket összehasonlíthattam volna a vizsgálat többi kéziratával. Bár kézenfekvőnek tűnhet, hogy az írnok személye egy bizonyos Bebek/Bebők Balázs, azonban az íráskép eltérése miatt több kérdés merül fel: ki és miért írta a nevet a levélre? Megfelelő nevet írt-e egyáltalán a papírra? Ezekre a kérdésekre számos válasz létezhet, annyi bizonyos, hogy megkérdőjelezi a feljegyzett név és a levelek írója közt az azonosságot.

5. Balázs deák személye

A deákok és a levelekben említett személyek kéziratainak vizsgálata után a kutató a MNL Batthyány-levéltár misszilisei között folytattam. Eltekintve a családnévtől olyan Balázs keresztnévű személyek missziliseit kerestem, akik az időbeliség alapján lehettek Svetkovics írnokai.⁹ Összesen hat olyan személy találtam, akik megfeleltek a kritériumoknak: Bagodi Balázst, Botthka Balázst, Dragisych (Dragsics) Balázst, Jó Balázst, Köveskúti Balázst, Skrinycic Balázst. A paleográfiai és nyelvészeti vizsgálatok után Botthka Balázs kéziratai mutatták a legnagyobb párhuzamot az általam vizsgált Balázs deák munkáival.

Botthka misszilisei az MNL P1314-as állományának 007460 és 007461 jelzetű kéziratai. Keletkezési idejük 1567. november 8.¹⁰ és 1575. május 31., utóbbi helye Rohonc¹¹. Botthka személyéről a levelekből megtudhatjuk, hogy vagy Batthyány Boldizsár szolgálatban állt, vagy az a földesura volt, illetve egy megjegyzése alapján feltehető, hogy korábban Svetkovics Katalinnal állt ilyen függőségi viszonyban. Második levélben ugyanis ezt írta: *az én házam felől ki Újvárat vagyon, hogy asszonyom ű Nag[ság]a, kinek az Úristen irgalmazzon, hatalommal feltörette* (BBL. 2.). Újvár, azaz Németújvár ugyanis 1575-ben bekövetkezett haláláig Svetkovicsé volt. *A kinek az Úristen irgalmazzon* rész jellemzően (nemrég) elhunytak említése során használt formula, amely szintén Svetkovicsra enged következtetni, hiszen utolsó levele 1575. március 25-én kelt, így a május 31-én írt levélben már utalhatnak rá mint elhunytára.¹²

A két levél szövege nem nagy terjedelmű, így viszonylag kevés implicit adat áll a kutató rendelkezésére, amelyek főként kvalitatív vizsgálatokra adnak lehetőséget. A kéziratok hangjelölése kevert, a palatális mássalhangzók betűkapcsolatosak: *Bjzonyjal, olljyat* (BBL. 1.), míg a magánhangzók különbségeit mellékjelekkel jelöli az írnok: *kóltwnk, vegezwnk* (BL. 1.). A korábbi levelekkel párhuzamosan a *hogy* szó helyesírására: *hogy*; a *továbbá* írásmódja: *Toabba*. Gyakori továbbá a két levélben a betűkettőzés, a 15 szóvégi *t* mindegyike kettőzött: *semmjtt, Mertt, wjsagott* (BBL. 1.), *kjtt, Mertt, Engemett* (BBL. 2.). Szintén gyakori a néma *h*, amely ismét a *g* betű mellett jelenik meg, a 11 szóvégi *g* mindegyike így fordul elő a szövegben *megh* (ebből *h*!), *dologh, Betegh*

⁸ Valamint ezen név lehetséges írásváltozatait.

⁹ Területi megkötést nem tettem feltételezve a deákok mobilitását.

¹⁰ A kézirat sérült, a dátum levéltári becslés.

¹¹ Az első levél keletkezési helye a dokumentum sérülése miatt nem ismert, a szövegből nem következtethető ki.

¹² Batthyány felesége, Németújvár későbbi úrnője, Zrínyi Dorica csak 1620-ban hunyt el, így ő kizárható.

(BBL. 1.), *eztendęgh* (BBL. 2.). Adatunk van még a levelekből az írnok rövidítési gyakorlatára, amely párhuzamos a Balázs deák missziliszeiben használt megoldással: *.N.* A stiláris sajátosságok kereséseként vizsgáltam a második levél záró formuláját, amely a Balázs deák-levelekkel erősebb párhuzamot mutat, gyengébbet a Svetkovics-missziliszekkel, de nem felel meg teljes mértékben azoknak: *Az vr isten tarcha megh Nağodat mynden [...] sok eztendęgh az En kegýelmes aszonýommal [...]embe.* A keltezésben a levélíró szintén az *Jn* előjárót használta. A kéziratokban néhány nyelvjárási sajátosság is fellelhető. A középső nyelvállású palatális magánhangzó helyett alkalmanként *e* realizálódik: *Idetól* (BBL. 1.), *kenýergettem* (BBL. 2.), illetve a *hű* ismételten *hív*-ként jelenik meg a szövegben (*Hýw szolgalatomnak* BBL. 1., 2.). Az *ö ~ ü* oppozícióban a zártabb variáns adatolható több esetben: *lwtt*, *Jwtték* (BBL. 1.) *w Nağa*, *kw essev* (BBL. 2.). A *-ból/-ből* (*agýbol* BBL. 1.), *-ról/-ről* (*kýről* BBL. 2.), *-tól/-től* (*Idetól* BBL. 1.) toldalékok az előző levélcsoportokhoz hasonlóan a középső nyelvállású magánhangzóval adatolhatók. Néhány esetben előfordul nyílt *é*-zés: *Pwztetasara* és *ő*-zés: *Epóletýre*, *fellyól* (BBL. 2.). A mássalhangzók jelölésében két esetben depalatális hang jelenik meg palatális helyett: *Barbelt*, *Remensegett* (BBL. 2.).

6. Svetkovics Katalin írnokának neve

A Svetkovics-, Balázs deák- és Botthka Balázs-levelek paleográfiai és nyelvészeti szempontú vizsgálata alapján úgy gondolom, hogy Svetkovics Katalin 70 levelének lejegyzője azonos az MNL P1314 állományából származó, Balázs deák által szignózott 5 misszilis írnokával. A további vizsgálatok alapján pedig feltételezhetjük, hogy ez a deák Botthka Balázssal azonosítható. Személyével kapcsolatban egyelőre ennyi állapítható meg, ami a teljes anonimitáshoz képest előrelépésnek számít, amint arra Abaffynak a bevezetőben idézett sorai is rámutattak (Abaffy 1965: 14). Az, hogy megtudhatunk-e valami közelebbit a személyéről, csak a későbbi kutatások válaszolhatják meg. Jelenleg annyit sikerült kiderítenem, hogy Botthka család élt ebben az időszakban a Batthyányak területén, ill. szomszédságukban, azonban a (rekonstruált) családfákon nincs Balázs nevű tag (Nagy 1858: 215–220). Így tehát bőven van olyan kérdés, amely még megválaszolásra vár, főként, hogy ki is volt Botthka Balázs? Hogyan kapcsolódott a Batthyány családhoz? Állhat-e valóban Svetkovics Katalin szolgálatában? Továbbá kérdés, ki volt Bebek v. Bebők, miért írta rá valaki a nevét egy misszilisre stb.

A kutatási kérdések mellett azonban más szakmai, ha úgy tetszik módszertani dilemmák is felmerülnek a kutatás folytatásával kapcsolatban, pontosabban az a (jogos) felvetés, hogy hol ér véget a nyelvész munkája? Meglátásom szerint jelen tanulmány már ebben a határsávban mozog, s az írnok háttéréről a további kutatások már szétfeszítenék kereteit. Úgy gondolom mégis, hogy a misszilikutatásnak a kódexkutatáshoz hasonlóan szükséges felmérnie és a lehető legtöbbet megtudnia a misszilis írnokairól, mert az ilyen információk nemcsak a nyelvésznek lehetnek hasznosak, hanem általában is segíthetik egy-egy szöveg többoldalú kutatását.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*. (Nyelvészeti tanulmányok 7.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Agárdi Tamás 2006: *A kézeredet, (személy) azonosítás új lehetőségei*. http://grafint.hu/files/grafint/A_k_zeredet_comp.doc (Utolsó letöltés: 2022. 06. 16.)
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó, 102–103.
- Berente Anikó 2017: Az ő-zés jelensége a szegedi boszorkányperekben. Nyelvjárási jelenségek vizsgálata a szegedi boszorkányperek egyik írnokának irataiban: Esettanulmány. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–22.
- Berente Anikó 2019: A szegedi boszorkányperek új kiadásáról. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 48–53.
- Davis, Tom 2007: The practice of Handwriting Identification. *The Library* 8/3, 251–276.
- Daybell, James 2006: The Materiality of letters and letter-writing. In *Woman Letter-writers in Tudor England*. Oxford: Oxford University Press.
- Daybell, James 2012: *The Material Letter in Early Modern England Manuscript Letters and the Culture and Practices of Letter-Writing, 1512–1635*. Plymouth: Palgrave Macmillan.
- Dienes Erzsébet 1980: *A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai = Nyelvtudományi Értekezések 104*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dothy, Kathleen L. 2007: Telling tales. The role of scribes in constructing the discourse of the Salem witchcraft trials. *Journal of Historical Pragmatics*. 8, 24–41.
- Haader Lea 1995: Elena priorissza levele. *Magyar Nyelv* 91, 420–431.
- Haader Lea 1997: Hány kéz írta a Gömör-kódexet? In Bánki Judit szerk.: *Emlékkönyv B. Lőrinczy Éva hetvenedik születésnapjára*. Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 45–51.
- Haader Lea 1998: Azonos? Különböző? Nyelvi támpontok kódexkezek elkülönítésében. In Hajdú Mihály – Keszler Borbála szerk.: *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet hetvenedik születésnapjára*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, 64–68.
- Haader Lea 2009: Arcképtörödékek ómagyar scriptorokról. In „Látjátok feleim...” *Magyar nyelvemlékek a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása. 2009. október 29. – 2010. február 28.* Budapest: Országos Széchényi Könyvtár.
- Hegedűs Attila – Papp Lajos 1991: *Középkori leveleink 1541-ig*. (Régi Magyar Levéltár 1.) Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kocsis Zsuzsanna 2015: Nyelvjárási jegyek szerepéről a missziliskutatásban. In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 73–78.

- Kocsis Zsuzsanna 2016a: Tájnnyelvi elemek szerepe 16. századi missziliszek ismeretlen írónakainak megkülönböztetésében és azonosításában. In Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter szerk.: *VI. Dialektológiai Szimpozium: Szombathely, 2015. szeptember 2–4.* Szombathely – Nyitra: Nyugat-magyarországi Egyetem Savaria Egyetemi Központja – Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara, 223–230.
- Kocsis Zsuzsanna 2016b: A szövegtagolás eszközei mint a missziliszek scriptorainak lehetséges identifikáló jegyei. In Kocsis Zsuzsanna – Németh Luca Anna – Takács Edit szerk.: *Találkozások Félúton. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 10. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete.* Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 123–129.
- Kocsis Zsuzsanna 2019a: Az egyéni helyesírási gyakorlatok vizsgálatának módszertani lehetőségei 16. századi magánlevelekben. In Kocsis Zsuzsanna – Krizsai Fruzsina – Győi Renáta szerk.: *Félúton II. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskolájának 11. Félúton konferenciáján elhangzott előadások tanulmánykötete.* Budapest: Napkút Kiadó, 230–246.
- Kocsis Zsuzsanna 2019b: Hibatipológiai vizsgálatok lehetősége a misszilikutatásban. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 238–250.
- Kocsis Zsuzsanna 2020: Kora újkori levélírnokok. Kézazonosítási lehetőségek elmélete és módszerei. *Gondolat-Jel* 2. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Korompay Klára 1992: A névszórágózás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 367–410.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet.* Budapest: Osiris Kiadó, 281–299, 579–595.
- Korompay Klára 2018: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest: Tinta Könyviadó, 90–93.
- Mancetova, A. I. – Orlova, V. F. – Slavuczskaya, I. A. 2006: *Теоретические (естественнонаучные) основы судебного почерковедения (Theoretical (Science) Fundamentals of Forensic Handwriting Examination.)* 2nd ed., Moskva: Nauka.
- Nagy Iván 1858: *Magyarország családai. Címerekkel és nemzékrendi táblákkal.* II. kötet. Pest, 215–220.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írónki nyelvváltozatban.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Papp László 1964: *Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században = Nyelvtudományi Értekezések* 44. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575.* (Régi Magyar Levéltár 3.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- Terbe Erika 2015: Fej és írás. Írnokkezek identifikációjáról. In Bárbth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet; Magyar Nyelvtudományi Társaság, 117–124.
- Tóth István György 1996: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet.
- Varga Mónika 2019: *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szöveggrammatikai és pragmatikai sajátóságokra*. Doktori disszertáció. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Varga Mónika 2020: Rontás van a szövegben? A lejegyzési gyakorlatról boszorkányperekben. In Boros István szerk.: *Fideliter servanda: II. Scriptorium konferencia, Pannonhalma, 2018. május 7-8*. Budapest: Szent István Társulat, 283–301.
- Varga Mónika 2021: Nyelvjárási jellemzők megjelenéséről boszorkányperes jegyzőkönyvek kézírataiban. *Magyar Nyelvjárások* 59, 103–125.
- Varga Mónika 2022: *Kommunikáció és szövegformálás a boszorkányperekben*. (Gondolat-Jel 6.) Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.

IRÁNYELVEK ÉS SZEMPONTOK ÓMAGYAR SZÖVEGEK OLVASÓBARÁT KIADÁSÁHOZ

KOROMPAY KLÁRA

1. Bevezető gondolatok

A címben szereplő „irányelvek” szó használatához Pais Dezső (1950) egy írása jelentette az indítást. Ő nem kedvelte azt, hogy „módszertan”: túl kategorikusnak találta, amint általában a „szokvány és a szabvány” ügyeiről sem vélekedett túlzottan kedvezően. Az „irányelvek” számomra is vonzó kifejezés: távlatosság van benne, s ez jól illik egy olyan kérdéskör felvázolásához, amelynek középpontjában új szellemű, általam **olvasóbarát**-nak nevezett kiadások kérdései állnak.

Az utóbbi minősítést először a 2017-es Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III. konferencián vettem fel lehetőségként (Korompay 2019: 252), jelezve azt, hogy a „népszerű kiadás” kifejezés nem feltétlenül szerencsés. Azért nem, mert sokan úgy vélik, hogy ami a tágabb olvasóközönség számára készült, az – akárhogy nézzük – nem lehet igazán tudományos. (Erre később még visszatérek, kellő nyomatékkal.) Mindenesetre az „olvasóbarát” szó nekem bevált: azóta tudatosan és következetesen ezt használom (vö. Korompay 2021a).¹ Ebben a szellemben készült el éppen mostanra a következő kötet is: Apor-kódex. Ómagyar zsoltárok (Korompay 2021b). Ennek munkálatai során számtalan problémával találkoztam és sok tapasztalatot szereztem: ezekből kiindulva kívánok néhány kérdést fölvetni és néhány javaslatot megfogalmazni.

2. Kinek és milyen célból készül az olvasóbarát kiadás?

Kinek, azaz az olvasók mely körének? A válasz összetettebb, mint gondolnánk. Az első kört a **társtudományok művelői** jelentik: azok az irodalomtörténészek, művelődéstörténészek, egyháztörténészek stb., akik számára bizonyos ómagyar szövegek nélkülözhetetlen forrást jelentenek, ám a nyelvtörténészek által és az ő igényeik szerint készített betűhű átiratokat nehezen vagy alig tudják olvasni, így számukra ezek megértése is akadályokba ütközik. Ha ezek a szövegek folyékonyan olvasható formában is rendelkezésre állnának (mégpedig nyelvtörténészek által készített, megbízható átiratban), ez több tudományterületnek biztosítana jól használható forrásanyagot. Tegyük hozzá: bizonyos nyelvészeti részdiszciplínák (lexikológia, jelentéstan, szintaxis stb.) művelőinek is könnyebbséget jelent, ha lemondhatnak a körülményes írásmódról.

¹ Tanulmányom egyik lektora szerint a szóalak idegen mintájú ugyan (vö. *Leserfreundliche texte*), de itt nem egyszerűen a könnyített szöveget jelenti; másfelől az összetételnek a magyarban is vannak analógiás társai (*bőrbarát, környezetbarát*). – A német kifejezésről én nem tudtam; a magyar terminus spontán módon született. Utólag mérlegelve: talán a *felhasználóbarát* hatott rá. – Itt jelzem még, hogy a szakirodalmi előzményekre, azok néhány kiadási elvére egy korábbi írásomban tértem ki (Korompay 2019: 252, 258).

A második kört az **érdeklődő olvasókban** látom, akik az ilyen kiadások révén felfedezhetik a középkori magyar irodalom kincseit, nevezetes történeteit és nyelvi szépségeit. Elég egyetlen példát idézni: az Énekek éneke gyönyörű fordítását a Döbrentei-kódexből.

Végül: a fenti munkálat tapasztalatai alapján egyre inkább úgy vélem, hogy az olvasók egy harmadik körére is gondolni lehet: **magukra a nyelvtörténészekre**, akik az ómagyar szövegek olvasása közben nemegyszer beleütköznek egy-egy olyan nyelvi fordulatba, ami érthetetlen, váratlan, vagy legalábbis különös. Röviden szólva: **értelmi zökkenőt** okoz. Ilyenkor fennáll a gyanú, hogy ennek háttérében esetleg fordítási vagy másolói hiba rejlik, ám ezek megfajtásához maga a szöveg többnyire nem kínál önként adódó irányt. Az Apor-kódex jó iskola volt számomra annak belátásához, hogy megkerülhetetlen feladat az ilyen kritikus helyek háttérének tisztázása különféle források segítségével, majd a tanulságok összegzése lapalji jegyzetekben. A jegyzetanyag szűnni nem akaró bővülése folyamatosan érzékeltette számomra, hogy az „olvasóbarátság” és a tudományosság nem áll szemben egymással: közöttük nagyon is jó a kapcsolat.

A fentiekkel összefüggésben még két mozzanatot jeleznék. Egy ilyen kiadás célja nem egy-egy – tartalmilag gyakran összetett – nyelvemlék (például kódex) egészének közreadása, hanem meghatározott **szövegeké**. A műfaji vagy más szempontú válogatás tehát előtérbe lép.

Másrészt egy ilyen kötet nem segédletnek készül a már meglévő, tudományos igényű kiadás mellé (bár természetesen ilyen célra is használható), hanem lényegét tekintve **önálló kiadvány**, amelynek meg kell állnia a saját lábán. Ez azt is jelenti, hogy megvannak a maga rendezési szempontjai, így bátran elszakadhat például az eredeti kódexlapok, sorok stb. szerinti beosztástól.

A „kinek készül?” után a következő kérdés ez: **milyen célból?** Úgy gondolom, erre egy tömör mondattal meg lehet adni a választ: azért, hogy lehetővé tegyünk, illetve megkönnyítsük az olvasó számára **a szöveg megértését**. Minden eljárás, amelyről az alábbiakban szólok, valójában ezt szolgálja.

3. Egy olvasóbarát kiadás összetevői

Felfogásom szerint egy ilyen kiadásnak négy fő egysége van: bevezetés, modern helyesírású átirat, jegyzetek, szótári rész. Az elsőről és az utolsóról itt szólok röviden; a másik kettő jóval bővebb kifejtést kíván.

A **bevezetés** természetesen igazodik a szöveg jellegéhez, így felépítése is rugalmasan alakul. Van viszont néhány nélkülözhetetlen eleme: a) az adott emlékre vagy emlékekre vonatkozó legfontosabb ismeretek összefoglalása (például: egy kódex keletkezésének kora, szerzetesrendekkel való kapcsolata, a szerző–fordító–másoló kérdésköre, tartalmi elemek, művelődéstörténeti vonatkozások stb.); b) a szöveg legfontosabb nyelvi jellemzőinek bemutatása, különös tekintettel a nyelvtani jellegzetességekre, amelyekről célszerű előzetesen szólni; c) végül egy bőszéges irodalomjegyzék, mely lehetővé teszi a további tájékozódást. Természetesen sok más kérdésnek is helye van. Magam az Apor-kódex kapcsán a kódexirodalom kezdeteiről és az ún. Huszita biblia keletkezéstörténetének szövevényes problémáiról is szóltam, összefoglalva – a különféle tudományterületek legújabb eredményeivel is számolva –, amit ma erről gondolok. Itt is jelzem, hogy az egyetem történeti kutatások fényében a fordítás keletkezésének korát most így

látom: 1430 után (Korompay 2021b: 18.) A fentiek mellett szívügyem volt, hogy egy ilyen fejezetet is beiktassak: „Gondolatok az ómagyar szövegek megértéséről”. Ezt azért tartottam fontosnak, mert így a jövőbeli, hasonló szellemű kiadványok készítői felfigyelhetnek bizonyos buktatókra; másfelől a nem szakember is bepillantást nyerhet abba, hogy milyen mérlegelések során alakul ki egy-egy szöveg.

A szótári részre ezt az elnevezést alkalmazom: **ómagyar szavak magyarázata**. Itt azok az elemek sorakoznak ábécérendben, amelyek a mai olvasó számára értelmezést kívánnak. A jelentés megadása a lehetőségig tömör: erre legalkalmasabb az adott szó (vagy néha szóalak) mai megfelelője. Fontos az egyes jelentések elkülönítése és az, hogy hivatkozás történjen legalább egy szöveghelyre, ahol a jelzett elem előfordul. Az Apor-kötet e részében mintegy 700 címszó szerepel.

4. Az átirattal összefüggő kérdések

4.1. Milyen alapelveket kövessen az átirat?

Ezzel kapcsolatban először is tisztázni kell a következő kérdést: hogy viszonyul az olvasóbarát kiadásban megjelenő átirat két alapvető fogalomhoz: **az olvasathoz és az értelmezéshez**? Szeretném kimondani előre és határozottan, hogy egyikkel sem azonos.

Az olvasat a hajdani ejtést hivatott visszaadni minél pontosabban, olyan hangokat is jelölve (különleges betűk felhasználásával), mint a kései ómagyar korban az *ē* vagy az *ē̄*, a korai ómagyarban pedig sok más elem is (*ā*, *β*, *γ*, *χ* stb.). Élhet-e a mai olvasóknak szánt kiadás olyan betűkkel, amelyek a mai ábécében ismeretlenek? Úgy gondolom, hogy nem. Már e tekintetben is különbözik tehát ez az átirat az olvasattól. – De különbözik abban is, hogy egy olvasatnak jelölnie kell az ejtésbeli összeolvadások, hasonlások különböző típusait is: a *látja*, *tudja*-féle alakokat tehát (ha következetesen jár el) így kell írnia: *láltya*, *tuggya*. A mi esetünkben erről szó sem lehet: egy mai olvasó számára ez nem hangtani finomság érzékeltetése lenne, hanem bántó helyesírási hiba. Ezt pedig el kell kerülni.

Mi a helyzet **az értelmezéssel**? Ez mai nyelven adja vissza egy régi szöveg jelentését, tehát új megfelelőkkel helyettesíti a hajdani, ma már nem élő elemeket és szerkezeteket. Ez a szöveg már nem az a szöveg; így ez az eljárás a mi esetünkben szintén nem alkalmazható.

Mi tehát a követendő irány egy olvasóbarát kiadásban? Ennek lényegét így foglalnám össze: az átirat a régi szöveget adja vissza, de **mai helyesírással**. Ez azt jelenti, hogy főbb vonalaiban ejtэшű, de csak főbb vonalaiban az, mivel a kiejtés elvét bizonyos esetekben ma rendszeresen felülírja a szóelemzés elve (Geleji Katona és Révai szellemében, Kazinczy kora óta). Úgy gondolom, az a helyes, ha mi is ezt az irányt követjük, függetlenül attól, hogy a régiségben évszázadokon át a kiejtés elve uralkodott. Nem kérdéses tehát, hogy az Apor-kódex idevágó adatait így helyes átírni: 66: *aggad* → *adjad*, 158: *acz* → *adsz*, *mencz meg* → *ments meg* stb.

Ezen túlmenően a szóelemzés elvét olyan alakokra is célszerűnek látom kiterjeszteni, amelyek **csak az ómagyarban** éltek. Ilyenek: AporK. 53: *hatalmal*, amelyben *-val/-vel* rag található, s ez így adható vissza: *hatalmmal*; 145: *lakodalma*, amelyben történetesen *-vá/-vé* rag rejtőzik, s ezt azzal lehet érzékeltetni, ha így írjuk át: *lakodalmmá*. Mindez ellentétben áll a kiejtéssel, viszont világossá teszi a szóalakok morfológiai felépítését, s a megértés szempontjából ez az elsődleges szempont. Az, hogy az

írás és a kiejtés nem fedi egymást tökéletesen, mindenki számára nyilvánvaló – márpedig a mi esetünkben egy írott változat előállítására a cél.

A fenti elvek követése persze nem mindig egyszerű. Léteznek másfajta dilemmák is. Ezek közé tartozik **egy mássalhangzók** elég rendszeres hangzóközi nyúlása, melynek legjellegzetesebb esetei az *s* és az *l* hangokat érintik (*dicsősség, psalmossa; tőllő, belőllő*). A hajdani írásmód ezeket többnyire jelöli is, bár nem mindig következetesen. De kövessük-e ebben mi is? Sok-sok mérlegelés eredménye végül az lett, hogy helyesebb e téren is a mai helyesíráshoz igazodni, mivel ilyen nyúlásokkal az ejtésben ma is találkozunk (vö. *kisebb, erősen, tőle, melyet*), de ezeket az írás nem jelöli.

Igazi ómagyar probléma a **palatális, illetve nem palatális mássalhangzók** megítélése. Ezek bizonyos fonotaktikai helyzetekben váltakoznak is (vö. *szegények, de szegént*). Velük kapcsolatban két párhuzamos nehézséggel kell számolni: az ejtésmód kapcsán felmerülő kérdőjelekkel és az írásmód gyakori bizonytalanságával (vö. egyes mellékjelek elmaradása). Ilyenkor célszerű kitágítani a vizsgálatot úgy, hogy a mérlegelés ne csak az adott helyre, hanem minél nagyobb számú hasonló esetre támaszkodjon (vö. Korompay 2019: 255–257).

Van mindezek mellett egy igazán központi kérdés. Egy becsületes átirat a lehetőségig jól olvasható, érthető és koherens. A cél pontosan az, hogy ilyen legyen, tehát amikor elkészült, ez fel sem tűnik. Ám az ide vezető út kanyargós és küzdelmes, mivel vannak homályos vagy zavaros szöveg helyek is, amelyek nem könnyen adják ki a titukat. Ennek kapcsán hadd jelezzem régi meggyőződésemet: elolvasni csak azt tudjuk, amit meg is értünk. Az egész átirási folyamat számomra röviden így összegezhető: **út a megértés felé**. Márpedig ehhez sokféle forrás mozgósítása szükséges.

4.2. Az átiráshoz szükséges állandó források köre

A kiindulópontot természetesen az adott szöveg betűhű átirata jelenti (az Apor-kódexhez: Haader–Kocsis–Korompay–Szentgyörgyi 2014). Mivel esetünkben egy bibliai könyvről van szó, ehhez társul a latin Vulgata (Vulg.) és a mai bibliafordítások köre (RÚF, SZIT). Minthogy az adott könyv a Zsoltárok könyve, a fentiek mellett igen jó szolgálatot tesz ennek legújabb fordítása (STL) és a Latin–magyar zoltároskönyv (LMPs.). Abból kiindulva, hogy az Apor-kódex a 15. századból származik, nélkülözhetetlen az ómagyar korból ránk maradt más korai zoltároskönyvek tanúsága is (DöbrK., KeszthK.). Egy-egy adatának pontos értelmezéséhez kitűnő segítséget nyújt a szótár teljes anyagát tartalmazó ábécérendes adattár (Jakab–Kiss 1997). Mindezekhez járulnak különféle nyelvtörténeti szótárak (NySz., TESz., Gl.) és – adott esetben – a latin forrászöveg pontos megértését lehetővé tevő latin–magyar szótár (Finály). A sort Hadrovics László (1994) monográfiája zárja, amely útjelzőül szolgál sajátos hibák felismeréséhez (lásd alább). Az átirási folyamat tehát ideális esetben úgy zajlik, hogy nyitott kötetek egész sora segíti egy-egy bonyolult szöveg hely pontos értelmezését.

A fenti, közel 15 elemből álló összeállítás nem előzetes megfontolások alapján állt elő, hanem fokról fokra alakult ki, ahogy a munkálatok az újabb és újabb kérdéseket felszínre hozták. A források utólagos tudatosítása ugyanakkor hasznos lehet, mivel (mutatis mutandis) kiindulópontként szolgálhat más hasonló szövegek átirásához.

4.3. A szövegtagolás sajátos kérdései

4.3.1. Általános megfontolások

A fenti „sajátos” jelző arra utal, hogy ezúttal nem a tagolás szokásos szempont-rendszere kerül a középpontba (melynek jól ismert elemei: a mondatok és a tagmondatok elkülönítése, írásjelek, kis- és nagybetűk használata stb.), hanem olyan kérdések, amelyek kifejezetten a bibliai szövegek tagolásával és közelebbről a Zsoltárok könyvével kapcsolatosak. Ez a könyv olyan része a Bibliának, amely kiemelkedő szerepet játszik több felekezet gyakorlatában, s az egyes hagyományok a számozás tekintetében is nem-egyszer eltérnek egymástól, főként a zsoltárszámok, de – kisebb mértékben – még a versszámok tekintetében is. A nagy kérdés valójában ez: ha a fenti számokat be akarjuk iktatni (márpedig a mai olvasó szempontjából ez nélkülözhetetlen), akkor van-e lehetőség a különféle minták összehangolására, és ha nincs, melyiket kövessük?

4.3.2. A zsoltárszámok

E tekintetben két párhuzamos hagyomány él egymás mellett. Az egyiknek a kezdetét a **héber maszoréta** szöveg jelenti. Erre mennek vissza a protestáns fordítások, és újabban ezt követik a katolikus bibliafordítások is, amikor első helyre teszik az előbbinek megfelelő számot, majd utána zárójelben adják meg a liturgikus fordítás szerintit.

A másik hagyomány a **Vulgatán alapul**. Ezzel találkozunk a középkori kéziratokban (így az Apor-kódexben is), ez érvényesült hosszú időn át a katolikus bibliafordításokban, s ez van jelen ma is például a Latin–magyar zsoltároskönyvben (LMPs.). Az előző típushoz képest a fő különbség az, hogy a Vulgatában és követőiben a zsoltárszám legtöbbször eggyel kisebb. (Ennek első számú oka a 9. és a 10. zsoltár összevonása.) Egy példa a különbségre: „Az Úr az én pásztorom” a katolikus hagyományban a 22., a Héber Bibliában és a protestáns bibliafordításokban pedig a 23. zsoltár.

Míndezeken túl az Apor-kódexben nem 150, hanem **160 zsoltárral** találkozunk, mert a kivételesen hosszú 119. (118.) zsoltár itt liturgikus okokból kisebb egységekre tagolódik, ezért nem 1, hanem 11 zsoltárként jelenik meg; ezzel együtt jár a zsoltárszámok további eltolódása is.

Ezek ismeretében kell feltennünk a kérdést: **melyik számozást** vegyük alapul? Az Apor-kódexét? A Vulgatáét? Vagy a ma használatos bibliafordításokét? Magam abból indultam ki, hogy a jelen kiadás a mai olvasók lehető legszélesebb köre számára készül, ezért az a helyes, ha a zsoltárok élén a **mai bibliafordítások** szerinti zsoltárszám jelenik meg. Ehhez elsődleges forrásnak a Magyar Bibliatársulat által kiadott „revideált új fordítás”-t választottam (RÚF); ezzel egybevág több más új fordítás számozása is. Ugyanakkor nagyon lényeges, hogy a Vulgata szerinti zsoltárszám is mindig megjelenjen valamilyen formában.

4.3.3. A bibliai versek számozásáról általában

A középkori kéziratokban nincsenek versszámok; ezt a nyomtatványok fogják bevezetni a 16. század közepétől. Ennek fényében igazán figyelemre méltó, hogy vannak olyan kiadások, amelyek egy-egy ómagyar kódex betűhű szövegébe beiktatják a **bibliai versek számát is**. Ezt érvényesíti Mészöly Gedeon (1916) az általa mintaszerűen közreadott Bécsi kódexben (amit ma is alpműként használunk, több mint száz évvel megjelenése után!), s ezt követi Nyíri Antal (1971) is a Müncheneri kódex kiadásában. Ráadásul

a magyar szöveggel párhuzamosan mindketten közlik **a latin forrásszöveget** is, szintén a versszámok feltüntetésével. Hódolattal adózom nekik ezért az eljárásért, hiszen ezzel felmérhetetlen segítséget nyújtanak ahhoz, hogy egy-egy bibliai vers könnyen összevethető legyen más bibliafordítások megfelelő helyével. Ezt az előzékenységet az tudja igazán megbecsülni, aki más típusú kiadványok alapján próbálja meg ugyanezt. A Régi Magyar Kódexek kötetei nem kínálnak ilyen lehetőséget, mivel ezek a bibliai szövegeket is a kéziratnak megfelelően, azaz versszámok nélkül közlik. Érdekes történeti adalék viszont, hogy a Nyelvemléktár ez utóbbiakat is feltüntette.

4.3.4. A zoltárversek számozása

A mintakeresés e téren sem egyszerű. A források összehasonlítása számomra azaz az eredménnyel járt, hogy a Vulgata, a RÚF és Simon Tamás László új fordítása (STL) a versszámozás és a vershatárok tekintetében szinte tökéletesen azonos. Ezzel szemben a Latin–magyar zoltároskönyv (LMPs.) mindkét vonatkozásban kisebb eltéréseket mutat hozzájuk képest (mivel a tagolásmód itt nem a Vulgatát, hanem a Neovulgatát követi).²

A döntés itt is azonos a korábbiakkal: a mai olvasók számára a legjobb forrás egy mai bibliafordítás. Így a versszámok beiktatását is az előbbiekhöz igazítottam.

Végül egy általános megjegyzés. Bár a fenti irány már régóta egyértelmű számomra (vö. Korompay 2019: 253–255), nem gondoltam volna, hogy a kiadás sok szövevényes problémája közül az egyik legbonyolultabb a számok beiktatása lesz. (Ennél több kérdést csak a jegyzetanyag vetett fel.) Ugyanakkor semmi kétség afelől, hogy az olvasók számára ez kulcsfontosságú.

A szövegtagolás más kérdéseire nézve csak összegezem a következő tapasztalatot: a **központozást** magának a közreadónak kell kialakítania. A kiindulópontot természetesen a kódex írásmódja jelenti, de a munkálatok során ettől lehet és szükséges is eltávolodni. A cél ugyanis a szöveg értelmének a visszaadása, s hogy ez ma milyen írásjelekkel valósítható meg a legjobban, azt nekünk kell eldöntenünk.

5. A jegyzetanyag

5.1. A jegyzetek rendeltetése

A legfontosabb és leggyakoribb jegyzetek funkcióját abban látom, hogy megvilágítsák azokat a már említett értelmi zökkenőket, amelyek vagy **fordítási problémából** adódnak (így többnyire a latin forrásszöveggel kapcsolatosak), vagy **másolói hibaként** álltak elő (azaz a magyar előzményszöveggel függenek össze). Az Apocrif-kódexben mindkét típusalattal rendkívül nagy számban találkozunk. Mivel egy ilyen természetű anyag kiadásához szakirodalmi minta nem állt rendelkezésre, ki kellett dolgozni – folyamatos kísérletezéssel és sokféle megfontolás alapján – azokat az eljárásokat, amelyek a különféle esetek bemutatására és értelmezésére szolgálnak. A jelen alkalom lehetőséget kínál arra, hogy az így kialakult irányokról átfogóbb módon szóljak.

A problémák felismeréséhez és elemzéséhez alapvető indítást jelentett számomra **Hadrovics László** (1994) könyve: A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága. E nevezetes műre gyakran történik hivatkozás általánosságban, ám

² Ezt az információt Szentgyörgyi Rudolfnak köszönöm.

tapasztalataim szerint az a kincsesbánya, amely az egyes fejezetek részleteiben rejtőzik, lényegében máig kiaknázatlan. Épp ezért szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a kódexszövegek homályos helyeinek megfejtéséhez ezek valódi iránymutatást adnak.

A könyv nagyobbik része a Münchener kódexhez kapcsolódik. Ez után következik egy mintegy 20 lapos fejezet (Hadrovics 1994: 76–95), mely az Apor-kódex másolói és fordítói hibáit veszi számba. Az egyes pontok fogalmazásmódja olyan tömör, hogy ezek szinte egy-egy szócikk hatását keltik: zsoltszám és versszám megadása után megjelenik a Vulgata egy rövid részlete, utána annak Apor-kódexbeli fordítása, majd – egyenlőségjellel bevezetve – a kritikus elem javított változata, végül az adott rész megfelelője a Döbrentei-kódexben. Mindez 1-2 sorban összefoglalva. Ezek után tér rá a szerző a német és a cseh párhuzamok kérdéskörére.

E könyv módszerei és eredményei nyomán indultam el, bevonva a vizsgálatba a korábban említett források sorát, továbbá felfegyverkezve azokkal a tanulságokkal, melyek **Haader Lea** (2014, 2015) hibatispológiai munkáiból adódnak a másolókra nézve.

Így került sor a lábjegyzetek kialakítására, melyeknek szintén igyekeztem „olvasóbarát” formát adni. Felépítésükben bizonyos szerkezeti elemek is kikristályosodtak. Előljáróban általában egy rövid jelzés szerepel arra nézve, hogy fordítási problémáról vagy másolói hibáról van-e szó. Legtöbbször ez után következik a jelenség tömör magyarázata (szakirodalmi utalásokkal). Végül külön egységet alkotnak az adott elem megfelelői más forrásokban (Vulg., DöbrK., KeszthK.; esetleg RÚF, STL stb. is), melyek lehetővé teszik, hogy minden megállapítás ellenőrizhető legyen.

5.2. A másolói hibákról

Az Apor-kódexben előforduló hibák sokasága nyilvánvalóan mutatja, hogy többek másolatról van szó. A kérdés az, hogy egy olvasóbarát kiadásnak feladata-e, hogy minden hibáról számot adjon. A válaszom erre egyértelműen az, hogy nem. Közülük azokat kell megvilágítani, amelyek **a jelentés felől** nézve fontosak és tanulságosak.

Az alábbiakban egy válogatás következik a főbb típusokból, minden esetben annak jelzésével, hogy a kiadás szempontjából, közelebből a főszöveg és a jegyzetanyag viszonyát tekintve mikor milyen megoldás bizonyult célszerűnek.

AporK. 162: „ködöt **húnt**, miként hamat (‘hamut’)” (Zsolt 147,16) – „nebulam sicut cinerem **spargit**” (Vulg.) – A kiemelt (itt betűhű) alak értelmetlen; a latin forrás és a hibatispológia alapján világosan kikövetkeztethető előzménye a **himt** ige, mely máshol is előfordul a kódexben. (A hiba természete: *im* → *un*, „lábás” és „fordulós” betűkkel kapcsolatos zavar.) – A megoldás: javítás magában a főszövegben.

AporK. 177–178: „**Minket** szolt erektől fogván ő szent prófétájának szájak miá” (Benedictus) – „**Sicut** locutus est per os sanctorum [...]” (Vulg.), vö. *sicut* ‘miként’. – A szó önmagában értelmes, de nem illik a kontextusba. Egyértelműen kikövetkeztethető előzménye a **miként**. – A megoldás ilyenkor is: javítás a főszövegben.

AporK. 46: „Isten jelentett énnekem én ellenségimen. Ne **öleljed meg** őket” (Zsolt 59,11–12) – „Deus ostendet mihi super inimicos meos, ne **occidas** eos” (Vulg.), vö. *occido* ‘öl’. – Az adott szó értelmes, mondattani zavart sem okoz, de valójában szótévesztés eredménye. Az előzmény egy alakilag hasonló másik szó: **öljed**. – Megoldás: a főszöveg változatlan marad, a kritikus szóhoz lábjegyzet kapcsolódik. Indoklás: ha a másoló az adott mondatot így értette, akkor azt így helyes visszaadni.

AporK. 156: „én lelke, miként *folyó* víz nélkül, teneked” (Zsolt 143,6) – „Anima mea sicut *terra* sine aqua tibi” (Vulg.), vö. *terra* ’föld’. – A szó minden szempontból beleillik a szövegbe, a költői kép – a kiszáradt folyó képe – még erősebb is, mint az eredeti. Mégis: itt egy írott forma téves olvasatáról lehet szó;³ előzménye a *föld*. – Megoldás itt is: a főszöveg változatlan marad, magyarázat lábjegyzetben. Az indoklás ugyanaz, mint az előző esetben.

E rész tanulságai így foglalhatók össze: az értelmetlen másolói hibák magában a főszövegben javítandók külön jelzés nélkül; a mondatszerkezetbe nem illő értelmes szavak szintén. Ha viszont egy hibából adódó alak tökéletesen illeszkedik a szövegbe, akkor azt meg kell hagyni ott, s a probléma hátterét lábjegyzetben kell megvilágítani. Itt jelzem, hogy a kötetben a másolói hibákat elemző jegyzetek száma 100 körül van.

5.3. A fordítási problémákról

Ezek nemegyszer olyan meglepő eredményre vezetnek, hogy rögtön felhívják magukra a figyelmet. Két példa erre:

AporK. 44: „földön hamisságokat tü kezeitek *énekelnek*” (Zsolt 58,3) – „in terra iniustitias manus vestrae *concinnant*” (Vulg.) – A jelenség hátterét két latin ige hasonlósága adja meg: *concinnare* ’összerak, alkot’, illetve *concinere* ’együtt énekel’ (Hadrovics 1994: 81). Itt az előbbiről van szó. – Megoldás: magyarázat lábjegyzetben.

AporK. 57: „Istennek hegye kövér hegy, *aludt hegy* kövér hegy” (Zsolt 68,16) – „mons Dei, mons pinguis. *Mons coagulatus*, mons pinguis” (Vulg.) – „[...] *sokcsúcsú* hegy a Básán-hegy” (RÚF, héberből való fordítás). – A hegy tagolt formáját a latin fordítás a *coagulatus* ’összetömörödött, összetapadt’ szóval adja vissza. Az utóbbi főként folyadékból szilárdult elemek kapcsán szokott előfordulni, ezekre pedig a magyarban jellemző módon az *alszik* ige származékai utalnak (vö. *aludt tej*, *alvadt vér*). A *coagulatus* = *aludt* megfeleltetés hátterében valószínűsíthető lehet egy latin–magyar szójegyzék használatát. – Megoldás itt is: magyarázat lábjegyzetben.

Rövid összegzés: fordítási problémák esetén a szöveget úgy kell közölni, amilyenné alakult; a folyamat megvilágítása minden esetben lábjegyzetet kíván. Az ilyen jellegű jegyzetek száma a kötetben meghaladja a 80-at.

5.4. Különleges, összetett esetek

Fordítási problémák és másolói hibák össze is fonódhatnak; máskor egyéb, nem várt szempontok is belejátszhatnak egy-egy szó olvasatába és értelmezésébe. Ismét két példát idézek e körből. Természetesen ezekhez is jegyzetek kapcsolódnak.

AporK. 59 (betű szerint idézve): „*byaloknak meiekben*” (Zsolt 68,31) – „in *vac-cis populorum*” (Vulg.), azaz ’népek teheneiben’ (’tehenei között’). – Az első szóval kapcsolatos félreértés a latin *populus* ’nép’ és *bubalus* ’bivaly’ hasonlóságán alapul (vö. Hadrovics 1994: 82). Megjegyzem: ebbe belejátszhattak a zsoltárversben szereplő más állatnevek is (’tehén’, valamint előtte: „*bikáknak* gyülekezetek”). – A rejtélyes második

³ Tanulmányom egyik lektora felhívja a figyelmet arra, hogy a Vulgata Weber-féle kritikai kiadása (Stuttgart, 1975²) a fenti vers kapcsán utal a folyóvíz után vágyakozó szarvas képére (Zsolt 42,2–3, a Vulgatában 41,2–3), így ennek asszociatív hatására is gondolni lehet. – Köszönöm ezt az észrevételt.

szóalak (melynek jelentése 'teheneiben') egyrészt a szinonimák felől fejthető meg, másrészt a hibatipológia alapján. Az *űnő* '(fiatal) tehén' szónak az ómagyarban jellegzetes alakja az *iné*. Ennek első két betűje a másolás során így módosulhatott: *in* → *m*. A rekonstruálható szóalak tehát: *ínéjekben*, azaz 'ünőjükben', az egész szerkezet jelentése pedig: 'bivalyoknak ünői között'. Hogyan alakuljon itt maga a főszöveg? A fenti megfontolások alapján így alakítottam: „bialoknak ínéjekben”. Összegezve: itt egyfelől egy latin háterű probléma, másfelől egy magyar másolói hiba eredménye áll előttünk. Mivel azonban a latin szöveg is másolatokban terjedt, ennek kapcsán is szóba jöhet a hibás másolat vagy a hibás olvasat lehetősége.⁴

AporK. 109: „magas hegyek szarvasoknak, szirtjok bizodalom *szőlőknek* (?)” (Zsolt 104,18) – „montes excelsi cervis: petra refugium *herinaciis*” (Vulg.). – A kódex helyesírása alapján (vö. *zölőknek*) a fenti olvasat egyértelműnek látszott. Egy valami kellett gyanút: logikus-e, hogy a szőlők kőszirtéken találjanak menedéket? Más bibliafordítások párhuzamos helyei a kérdésre határozott választ adnak: ezekben gímeokról, hörcsögökről, mormotákról, borzokról van szó. – Ha így áll a helyzet, milyen állatnév rejtőzhet a fenti alak háterében? Ehhez a latin adja meg a kulcsot: a *herinaceus* jelentése 'sün'. – Itt lép be a vizsgálatba a szótörténet és a hangtörténet: lehetséges-e a fenti alakot a *sűn* szóhoz kapcsolni? Ennek ómagyar adatai között szép számmal vannak *sz*-es változatok, s létezett egy ilyen forma is: *szöl* vagy *szöl*. Mindezek nyomán ez a szó 'sűn' jelentéssel bekerült a szótári részbe (ezzel rokon irány: Jakab–Kiss 1997: 248, *szül*²), az átírat fenti eleme pedig így módosult: *szőlőknek*. A legfőbb tanulságot ennek kapcsán abban látom, hogy a nyelvészeti szempontok egész sora mellett a valóságról való tudásunk is alapvető szerepet játszik. A fenti hely másfelől arra figyelmeztet, hogy nem csak hibák okozhatnak zavart: szabályos ómagyar formák is félreértések forrásai lehetnek.

6. Tudományosság és közművelődés

Erről a kérdésről többféleképpen lehet gondolkodni. Lehet úgy, hogy a kettő közti kapcsolatot hangsúlyozzuk, és lehet úgy is, hogy értékrendbeli különbséget keresünk közöttük, aminek az eredménye aligha lehet más, mint az, hogy a tudomány komoly dolog, a tudományos ismeretterjesztés pedig kevésbé az. Ehhez elgondolkodtató adalékot szolgáltat egy sajátos szóhasználat. Ha egy régi szövegnek van olyan átírata is, amely a szélesebb olvasóközönség számára készült, az utóbbit élőszóban néha így emlegetik: „a lebutított változat”. Meggyőződésem, hogy ezt a kifejezést nem lenne szabad használni. Főleg azért nem, mert (kimondva-kimondatlanul) azokat is minősíti, akiknek az adott változat szól. Márpedig az olvasó nem buta, legfeljebb hiányosak az ismeretei. Ha pedig ismereteket akar szerezni, akkor tiszteletet érdemel, tehát rá gondolva mindig úgy kell írni, hogy a tudomány eredményei számára is befogadhatók legyenek.

Világos irányjelzést ad erre nézve Horváth János (1913/2009: 204) felfogása: „Nem »népszerűsítés« ez, nem devalválása ez a tudománynak. Ellenkezőleg! Csak szükségyszerű fejleménye, betetőzése magának a szaktudománynak is [...]. A közműveltség

⁴ A 2014-es Apor-kiadás betűhű átíratában *meiekben* alak áll; ehhez a kódex digitalizált változata szolgált kiindulópontul. A tanulmány leadása után tűnt fel nekem, hogy a Hadrovics által idézett részletben és a Nyelvemléktárban (8: 168) a fenti kritikus szóalak így szerepel: *ineiekben*. Ezek szerint a közreadók is ugyanolyan dilemmákkal küzdöttek, mint a hajdani másolók?

szempontjából pedig a tudomány teljesebb értéke ott kezdődik, mikor eredményei, gondolatá érlelten, minden művelt embernek, vagy gyakorlatilag érvényesülve az egész társadalomnak közös osztályrészévé válhatnak.” Ugyanitt a Budapesti Szemle kapcsán kiemeli, „mint lehet nyers adalékokat egyetemes értékű műveltségi tényezőkké varázsolni a gondolat erejével s a közérthető szólás szép művészetével.” A közkinccsé tételről pedig ezt vallja: „magának a szaktudománynak kell azt elvégezni”.

Ezen a téren magam is változatos tapasztalatot szereztem. Amikor Franciaországban tanítottam, sokszor kerültem olyan helyzetbe, hogy nem szakemberekhez kellett szólnom (így a Párizsi Magyar Intézetben, különféle kerekasztalok résztvevőjeként, egyesületekben, olvasóköriben, általános iskolában). Szerettem az ilyen meghívásokat, örömmel mondtam rájuk igent, és legalább olyan komolyan készültem rájuk, mint az egyetemi óráimra. Átéreztem annak a felelősségét, hogy a hallgatóság először hall az adott témáról, tehát a mondandónak érthetőnek és lehetőleg érdekesnek kell lennie.

Az utóbbi szempontokhoz hadd idézzem **Szerb Antal** halhatatlan mondatát: „Az emberek nálunk megszokták, hogy a tudományos könyveket nem lehet elolvasni, amiből azt a logikailag is helytelen következtetést vonják le, hogy amit el lehet olvasni, az nem lehet igazán tudományos könyv” (idézi: Nemes Nagy 1975: 158).

Szerencsére sokan találkoztunk olyan mesterekkel, akik másfajta szellemiséget képviseltek. **Pais Dezső** egy interjúbán ezt mondta: „*Gyönyörködöm a tudományban*”. (Eközben latin alapon el is játszott a szóval, mondván, hogy ő valójában *dilettáns*, azaz ’gyönyörködő’, vö. latin *delecto*.) Tőle származik egy lapidáris mondat, melybe egész élethivatását befoglalta: „A tudomány az életért van – és a mi életünk legyen a tudományért!” A mondat első felének most külön hangsúlyt adnék. Hosszan szólhatnék még **Bárczi Gézáról**, akinek szívügye volt a tudományos ismeretterjesztés. Felidézem **Erdélyi Zsuzsanna** magával ragadó alakját, aki ugyanolyan fáradhatatlanul járta az országot, hogy előadásokat tartson mindenhol, ahová hívták, amilyen fáradhatatlanul gyűjtötte az archaikus népi imádságokat az általa nagyon tisztelt öregektől.

Azok a nagy tudósok, akiket ismertem és akiktől tanultam, fontosnak tartották, hogy a tudomány eredményei a közművelődést is gazdagítsák. Egy ilyen folyamatban közvetítő szerepre – most a szóban forgó kötettel – magam is szívesen vállalkozom.

Hivatkozások

DöbrK. = *Döbrentei-kódex 1508, Halábori Bertalan keze írásával*. A nyelvemlék hasonmása és betűhú átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Abaffy Csilla és T. Szabó Csilla, Madas Edit közreműködésével. (Régi Magyar Kódexek 19.) Budapest: Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.

Finály = Finály Henrik szerk.: *A latin nyelv szótára*. (Reprint az 1884-es kiadás alapján.) Budapest: Akadémiai Kiadó, 2005.

Gl. = Berrár Jolán és Károly Sándor szerk.: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.

- Haader Lea 2014: A kritikai kiadások egy hozadékáról. Elvi megfontolások egy ómagyar hibatipológiához. In Laczkó Krisztina és Tátrai Szilárd szerk.: *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 87–103.
- Haader Lea 2015: Hibázások és háttérük: Apor-kódex. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 65–79.
- Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf 2014: *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. (Régi Magyar Kódexek 33.) Budapest: Székely Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Hadrovics László 1994: *A magyar Huszita Biblia német és cseh rokonsága = Nyelvtudományi Értekezések* 138. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Horváth János 1913/2009: Titkári jelentés a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1. rendes közgyűlésén. In Korompay H. János és Korompay Klára szerk.: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái V*. Budapest: Osiris Kiadó, 200–206.
- Jakab László – Kiss Antal 1997. *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen: KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- KeszthK. = *Keszthelyi kódex 1522*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea. (Régi Magyar Kódexek 30.) Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 2006.
- Korompay Klára 2019: Ómagyar szövegek, mai olvasók: az ún. népszerű kiadás kérdései az Apor-kódex zsoltároskönyve kapcsán. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, 251–261.
- Korompay Klára 2021a: Ószövegségi történetek ómagyarul: Ruth, Dániel, Jónás. Mutatvány egy olvasóbarát kiadásból. In Havas Ferenc, Horváth Katalin, Hrenek Éva, Ladányi Mária szerk.: *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Tanszék, 107–116.
- Korompay Klára 2021b: *Apor-kódex. Ómagyar zsoltárok*. A modern helyesírású átíratot készítette, a bevezetést, a jegyzeteket és a szómagyarázatokat írta Korompay Klára. Budapest: Balassi Kiadó.
- LMPs. = *Psalterium latino-hungaricum. Latin–magyar zsoltároskönyv*. Budapest: JEL Kiadó, 1999.
- Mészöly Gedeon 1916: *Bécsi Codex*. (Új nyelvemléktár 1.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Nemes Nagy Ágnes 1975: Budapesti séták (Szerb Antalról). In *64 hatyú. Tanulmányok*. Budapest: Magvető Kiadó, 152–164.
- Nyíri Antal szerk. 1971: *A Müncheneri Kódex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt. (Codices Hungarici VII.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár. A legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest: Hornyánszky Viktor, 1890–1893.
- Pais Dezső 1950: *Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 78. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- RÚF = *Biblia*. Magyar nyelvre fordította és revideálta a Magyar Bibliatársulat Szöveg-gondozó Bizottsága. Budapest: Kálvin János Kiadó, 2014.
- STL = *Zsoltárok könyve*. Fordította és az utószót írta Simon Tamás László OSB. Pannonhalmi Főapátság Bencés Kiadó, 2020.
- SZIT = Szent István Társulati Biblia. <https://szentiras.hu/szit>.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Vulg. = Hetzenauer, Michael szerk.: *Biblia Sacra Vulgatae Editionis*. Ratisbonae et Romae: Fr. Pustet & C°, 1922.

J. G. GEORGI 18. SZÁZADI CSEREMISZ NYELVI ANYAGA

MATICSÁK SÁNDOR

Johann Gottlieb Georgi neve nem cseng ismerősen finnugor körökben, holott jelentős nyelvi és néprajzi anyagot gyűjtött és adott közre az orenburgi expedíció¹ tagjaként. Nevéhez fűződik Oroszország népeinek első tudományos igényű néprajzi leírása. Írásomban Georgi cseremiszi anyagát mutatom be; korábbi tanulmányaimban mordvin és votják gyűjtését dolgoztam fel (Maticsák 2020, 2021, 2022).

Johann Gottlieb Georgi Pomerániában, egy Wachholzhagen nevű településen született 1729-ben. Uppsalában járt egyetemre, ahol orvostudományt, kémiát és ásványtant tanult. Az egyetem után hazatért, gyógyszerészi állást kapott, majd 1770-ben – korábbi iskolatársa, J. P. Falck kezdeményezésére, aki az orenburgi expedíció egyik részlegének a vezetője volt – meghívták Pétervárra.

Georgi 1770 nyarán társult Falck expedíciójához. Előbb Asztrahany környékén, majd az orenburgi és a tobolszki kormányzóságban gyűjtöttek, a következő évben eljutottak az Altaj-vidékig. 1772-ben csatlakozott Peter Simon Pallas részlegéhez. Felderítette a Bajkál-tó térségét, majd eljutott egészen az orosz–mongol–kínai határvidékig. 1773-ban Irkutszkon, Krasznojarszkon, Jekatyerinburgon át visszaindult. Útjának állomásai Baskíria, Orenburg, Caricin (a mai Volgográd) és Asztrahany voltak. 1774 elején elindult a Volgán felfelé. Falck 1774. március végén öngyilkos lett Kazanyban, az ő vezető szerepét vette át Georgi,² aki ezután bejárta Kazany környékét, majd Nyizsnyij Novgorodon, Moszkván és Tveren keresztül ért haza 1774 szeptemberében Szentpétervárra.

Hazatérve II. Katalin cárnő kitüntette. Georgi úgy döntött, hogy végleg Oroszországban telepi le. 1776-ban adjunktussá, majd 1783-ban akadémikussá választották, s kinevezték a kémiai tudományok professzorává. Tudományos munkássága elismeréseként a Porosz Akadémia, ill. a bécsi és a berlini tudományos társaság is tagjai közé választotta. 1790-ben jelentette meg Szentpétervár részletes leírását, a maga műfajában az első ilyen jellegű könyvek egyikét. 1797–1802 között Königsbergben látott napvilágot

¹ A Pétervári Akadémia 1768-ben öt expedíciót indított el Oroszország távoli tájai növény- és állatvilágának, geológiai és meteorológiai jellegzetességeinek a feltérképezésére. Az utazók az útba ejtett települések lakosságáról, szokásaikról, életmódjukról, kultúrájukról és nyelvükről is sok hasznos információt szereztek. Tapasztalataikról útleírásokban számoltak be. Az expedíció és egyben az első orenburgi részleg vezetője a német Peter Simon Pallas volt, a másik két orenburgi csoportot a svéd Johann Peter Falck és az orosz Ivan Ivanovics Lepjohin irányította. Ők a Középső-Volga-vidéktől és a kalmük sztyeppétől Baskírián és Nyugat-Szibérián át a kínai–orosz határig jutottak el. A negyedik és ötödik részleg Asztrahany, a Kaszpi-tenger és a Kaukázus vidékén kutatt, Samuel Gottlieb Gmelin és Johann Anton Gmelin vezetésével.

² Georgi rendezte sajtó alá Falck útleírását is, ez *Beyträge zur topographischen Kenntniss des Russischen Reichs I–III*. [Adalékok az Orosz Birodalom topográfiai ismereteihez] címmel jelent meg (1785–1787).

kilencötetes, gazdagon illusztrált munkája, az orosz birodalom földrajzi-fizikai és természettörténeti leírása. (Georgi utazásairól és tudományos munkáiról: Golovnyov–Kisszer 2015: 65–66; Haltsonen 1970: 155–156; Kisszer 2016: 57–59; Sirokova–Alekszandrovszkaja 2019: 275–276; Shirokova–Sobisevich 2015; Zagrebin 2006: 127–156, 2007, 2011.)

Georgi az orenburgi expedícióban szerzett tapasztalatait könyvbe foglalta. A két-kötetes mű *Bemerkungen einer Reise im Russischen Reich im Jahre 1772–1774* [Feljegyzések az Orosz Birodalomban 1772–74 között tett utazásról] címmel jelent meg 1775-ben. Az első részben a Bajkál-tó térségének növény- és állatvilágát mutatta be, a második kötetben az Irkutzkától Szentpétervárig tartó újáról számolt be.

Georgi javarészt úti tapasztalatai alapján írta meg fő művét, a *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten* [Az Orosz Államban élő összes népek leírása: életmód, vallás, szokások, lakás, viselet és más jellegzetességek] című négykötetes munkáját. Ez Oroszország népeinek első tudományos megközelítésű, részletes bemutatása. A hetvennégy illusztrációt tartalmazó munka 1776 és 1780 között jelent meg Pétervárott, s ezzel egy időben oroszul is napvilágot látott³ (ez is mutatja, mennyire fontosnak tartották a művet, hiszen akkoriban a távoli tájak népeiről még igen keveset tudtak).

Georgi a négy kötet anyagát nyelvi, történeti és földrajzi alapon csoportosítja. Az első részben a „finn népeket” (azaz a finnugorokat) mutatja be, itt szerepelnek a lappok, finnek, inkeriek, észtek, lívek, cseremiszek, mordvinok, votjákok, vogulok és osztjákok.⁴ A második rész a tatár (azaz törökségi) népek leírása. A harmadik rész a szamojéd, mandzsú és kelet-szibériai tatár népekkel, a negyedik pedig a mongolokkal, örményekkel, grúzokkal, németekkel és lengyelekkel foglalkozik. Művében összesen 80 nép etnográfiai leírása kapott helyet. Georgi az egyes népek bemutatása során igyekezett mindenütt ugyanazt a felépítést követni: az adott nép elnevezése (külső és belső nevek), lakóterület egykor és most, eredet, külső jegyek, nyelv, gazdasági tevékenységek, lakáskörülmények, ruházat, erkölcs, étkezés, népszokások, vallás, hiedelmek. Az egyes népek leírása váltakozó hosszúságú.

Úgy tűnik, Georgi tisztában volt a nyelvrokonsággal (amit akkor a néprokonsággal is azonosnak tekintettek). Miközben Magyarországon még bőszen tagadták a Sajnovics János által 1770-ben bizonyított magyar–lapp rokonságot, Georgi már közli azt a feltételezést, hogy a magyarok az obi-ugorok rokonai. „A vogulok (vagy vagulok és vogulicsek), akik magukat manysinak nevezik, finn származású és nyelvű nép, akik, noha sok nyelvjárást beszélnek, de nyelvük mégis annyira sajátságos, hogy az joggal tekinthető önálló nyelvnek. [...] További vizsgálatokat igényel, hogy a nyelvek szembetűnő hasonlósága

³ Описание всѣхъ обитающихъ въ Россійскомъ государствѣ народовъ. Ихъ житейскихъ обрядовъ, обыкновений, одеждъ, жилищъ, упражнений, забавъ, вѣроисповѣданіи и другихъ достопамятностей. Санкт-Петербург, 1776–77.

⁴ Georgi ide vette a letteket (őket finn–szláv keveréknépességnek tartotta) és a csuvasokat is, akiket a tudós közvélekedés a 19. század második feléig a finnugorok közé sorolt.

miatt az ősi ugorok és a mai magyarok testvéreinek tekintsük-e őket, ahogy egyes szerzők azt szeretnék” (Beschr. 1: 65).⁵

Georgi az egyes népek néprajzi bemutatása során jelentős nyelvi anyagot is közöl. Útleírása első kötetében, a Bajkál-tó vidékének feltérképezése során tunguz és burját szavakat is gyűjtött, többek között pogány istenek nevét, férfi- és női neveket, hónapneveket, s mintegy kétszáz állatnevet. Ebben a kötetben szerepel egy 263 szavas német–tunguz szójegyzék is. A Bemerkungen... második részében arab, tatár, csuvas, vogul, cseremiszi és mordvin szavakat ad közre: istenségek nevét, állatneveket, az öltözködés szókincsét, ünnepeket, szokásokat. Ezeket az adatokat átemelte a Beschreibungba is, kiegészítve a többi nyelv ugyanilyen fogalmi körökbe sorolható szavaival.

A Beschreibung adatgazdag munka. Georgi a lappok leírása során az istenek nevét, köszönéseket, állatneveket jegyezt le. A finnek kapcsán csak néhány szó bukkan fel: az isten és az ördög finn neve, egy ünnepnap, egy-két közszó. A cseremiszi istennevei és az ünnepek neve mellett az öltözködés néhány szava, hangszerek neve, az apa, anya, férj, feleség megnevezése kerül elő, valamint néhány férfi- és női név. A mordvinból istenek és szellemek nevét, ruhadarabok és ékszerek megnevezéseit adatolta, és lejegyezt egy esküvői mondókát is, valamint négy férfi- és ugyanannyi női nevet. A votjából hónap- és napneveket, köszönéseket, néhány ruhanévet, pár férfi- és női nevet közöl, valamint gazdagon adatolja a pogány hitvilág szókincsét: istenek és szellemek, áldozati helyek nevét, régi ünnepek megnevezéseit. A vogulból a főisten és a gonosz szellem neve, ünnepek megnevezése, az osztjából istennevek és pogány nevek szerepelnek az anyagban.

Georgi a cseremisziokról

Georgi a cseremisziokról a Beschreibung első kötetének 28–37. oldalain ír. Elsőként az elnevezésükről szól: saját nevük *mari*, a csuvasok *kurmari*-ként, azaz hegyi cseremiszi-ként emlegetik őket. A Kazanyi és a Nyizsnyij Novgorod-i Kormányzóságban élnek, többségük a Volga bal partján, kisebb részük a jobb parton. A finnek rokonai, és a finnhez hasonló nyelvet beszélnek, de írásbeliségük nincs, az éveket és a hónapokat nem számolják. Korábban a tatárok, mostanság az oroszok fennhatósága alatt élnek.

Félénk természetűek, nem gyorsak, de szorgalmasak, ugyanakkor makacsak és gyanakvóak. Soha nem éltek városokban, falvaikban előljárókat választanak. Földműveléssel és méhészettel foglalkoznak, télen horgásznak. A nők fonnak, varrnak, vászonruhákat hímeznek.

A férfiak viselete hasonlít az oroszokéhoz. Inggallérjuk és ruhaujjuk szegélye színessel van kihímezve. Vastag gyapjúköntöst hordanak. A lányok és asszonyok egyformán öltözködnek, de az előbbieket, akárcsak a mordvinoknál és a votjákoknál, szebben. A nők nyáron ingben és nadrágban járnak, a ruha szegélyét és a gallért tarkán díszítik, a ruha

⁵ „Die Wogulen auch Wagulen und Wogulitzen, die sie selbst Mansi nennen, sind ein Volk finnischer Abkunft und Sprache, die doch, ausser sehr verschiedenen Dialekten, so viel Eigenthümliches hat, daß sie für eine eigene Sprache mit Recht gehalten wird. [...] wegen vorzüglicher Aehnlichkeit der Sprachen für Brüder der alten Ugrier und heutigen Ungarn zu halten, wie einige Schriftsteller wollen, erfordert eine weitere Untersuchung.”

nyakát nagy csattal fogják össze. Öltözőkük tartozéka az öv. Lábbelijük bocskor. A felsőkabátjuk posztóból készült. Sapkájuk magas, nyírfakéregből csinálják, ezt bőrrrel borítják, és kis ezüstpénzekkel díszítik. Néhányan ehelyett széles, szintén pénzekkel díszített fejfedőt hordanak.

A pogány cseremiszeknél még mindig dívik a többnejűség. A feleségeiket vásárolják. Az esküvő a völlegény házában zajlik, a pap a házi bálvány előtt imádkozik. A szertartást ebéd követi, majd megkezdődik a vigadozás, amely másnap is folytatódik.

A halottakat a legjobb ruháikban temetik el. A temetés még a halál napján lezajlik. A sírba edényeket és egyéb háztartási eszközöket tesznek, a halott övébe pénzt dugnak, a sírjára ételt visznek; hitük szerint a halott élete a túlvilágon folytatódik. Hazatérve tort ülnek. A halál utáni hetedik és negyvenedik napon ismét összegyűlnek, hogy megemlékezzenek az elhunytáról.

Georgi bemutatja a pogány cseremisiz isteneket és istennőket, jó és rossz szellemeket. A vallási szertartások a szent ligetekben, a keremetekben zajlanak, a szent fák alatt. Ide nőknek szigorúan tilos belépni, de a férfiak is csak megtisztálkodva, szépen felöltözve mehetnek be. Az imádkozásra a legjobb nap a péntek. A keretben gyakran hajtanak végre állatáldozatokat, főként lovat, szarvasmarhát, juhot, kecskét, disznót és libát áldoznak. Az egybegyűltek pirogot esznek, sört isznak.

A legnagyobb ünnepük a főisten ünnepnapja. Az áldozati napon a keretben hét tüzet gyújtanak. Az északnyugati oldalon lévő tűz a főistennek van szentelve, a következő az istenanyának. A főistennek csikót áldoznak. Az állat húsát megfőzik, megeszik. Georgi röviden leírja két másik, mezőgazdasági ünnep menetét is. A szántási és az aratási ünnepet kint a mezőn tartják.

A leírás végén statisztikai adatokat olvashatunk a megkeresztelkedett cseremiszekekről. Számuk, írja Georgi, 1723 és 1774 között meg többszöröződött, a Kazanyi Kormányzóságban 6580 férfi és 5951 nő vette fel a kereszténységet.

Georgi cseremisiz nyelvi anyaga

Georgi könyvében – a szóösszetételek elemeit külön számolva, az alakváltozatokat egy lexémának tekintve – összesen 38 cseremisiz szó fordul elő,⁶ ezek legtöbbje istennév és ünnepnév. Az adatok mind a Beschreibung első kötetében szerepelnek, a továbbiakban ezt (Besch.) formában jelölöm.

a) Cseremisiz istenek, szellemek

A Középső-Volga-vidéken a cseremiszek hitvilága maradt meg legtovább, sőt, Európa egyetlen népeként az animizmus ma is hivatalos vallás náluk. Világképük, hasonlóan sok más néphez, háromosztatú. Az animizmus fontos eleme a természet erőinek kultusza, bizonyos növények (főleg fák) és állatok tisztelete. Hisznek abban, hogy a növényeknek és az állatoknak, sőt a tárgyaknak, házaknak is lelke van. Szintén jellemző rájuk a sokistenhit: számos istenük és szellemük van, jó és rossz egyaránt. Hitviláguk erősen őrzi az ősi matriarchátus nyomait: az istennők jelentősebbek, mint férjeik. (A cseremisiz istenekről, szellemekről, hitvilágról: Beke 1927: 14–17, 52–55; Holmberg

⁶ Gyűjtésében szerepel hét, etimológiailag nem átlátható tulajdonnév is, ezekkel itt nem foglalkozom.

1914: 30–113, 122–124; Kerezsi 2009: 166–170; Kudrjavcev 2005: 390–395; Popov 2005b: 215–227; Škalina 2005: 310–318; Szmirmov 1980: 293–303.)

Georgi istennevei: *Juma*, *Kojujuma*, *Jumon Awa*, *Pugurscha Juma*, *Puembar Juma*, *Kudortscha*, *Jumon Schuktfscha*, *Kitfscheba*, *Kaba*, *Schaitan*, *Wádafsch*, *Kuda Wadafsch*.

Jumo⁷ vagy **Kugu-jumo** ('nagy isten') a felső világ főistene. Ő az ég ura, aki soha nem ereszkedik le a földre, a világot segítői, *Pujurš-jumo* és *Pijambar* révén irányítja. A főisten neve később több más istennévbe is bekerült, 'valamilyen isten' jelentésben.

- *Gott überhaupt heißt in ihrer Sprache Juma auch Kojujuma*⁸ 'az istent az ő nyelvükön általában *Juma*-nak és *Kojujuma*-nak nevezik' (Beschr. 33).
- *Der Geistliche des Juma hebet einen Kuchen und ein Gefäß mit Getränk in die Höhe und betet laut...* 'Juma papja a magasba emel egy süteményt⁹ és egy ivóedényt, és hangosan imádkozik' (Beschr. 36).
- *Wenn das von allen geschehen, bringen sie dem Priester des Juma, welches ein Oberpriester seyn sollte, die Schüsseln...* 'ha mindez megtörténik, elviszik [az áldozati edényeket] Juma papjának, aki minden bizonnyal egy főpap' (Beschr. 36).

Jumon ava¹⁰ a főisten, Jumo felesége, az istenek anyja. Ő is az égben lakik.

- *Um ihn recht glücklich denken zu können, verehren sie in der Jumon Awa (Göttermutter) dessen Gemahlin nächst Gott am meisten* 'azért, hogy igazán boldognak tartsák őt [*Jumo* istent], a *Jumon Awa*-ban (az istenanyában) a feleségét tisztelik leginkább' (Beschr. 33).
- *Ihm folgt der Priester der Jumon Awa und denn die übrigen* 'őt követi [az imádkozás során] *Jumon Awa* papja, majd a többiek' (Beschr. 36).
- *Der ansehnlichste Baum ist dem Juma, der ihm folgende der Jumon Awa und die übrigen andern Gottheiten heilig* 'a legnagyobb tiszteletet érdemlő fa *Juma*-é, a következő *Jumon Awa*-nak és a többi más istenségnek van szentelve' (Beschr. 35).

⁷ юмо 'бог' (MRS 456, SMJa 10: 174), *jumo* 'Gott; Himmel; Ikone' (TschWb 194), *d'umo*, *jumo*, *jumā* 'ég, időjárás; isten / Himmel, Wetter; Gott' (Beke 2: 554). Finn-volgai eredetű szó, vö. fí. *jumala*, é. *jumal*, lpN *ibmel* 'Got'. Talán ide tartozik a mordvin E *jondol*, M *jondāl* 'villám; Blitz' szó előtagja (az utótag: *tol* 'tűz') és a Strahlenberg által lejegyzett *Jumischipas* 'mordwini-sche Götter' szó első eleme is (vö. *ši és pas* 'isten') (EWTsch 36, SSA 1: 247, UEW 638).

⁸ кугу 'большой' (MRS 137, SMJa 3: 75), *кугу*, *куго* 'groß' (TschWb 285), 'nagy; fő- / groß; Ober-' (Beke 4: 1001).

⁹ Georgi süteményről ír, az áldozati szertartásokon általában pirogot fogyasztottak.

¹⁰ ава 'мать; свекровь, мать мужа' (MRS 10, SMJa 1: 21), *ава*, *abaj* 'Mutter; Weibchen' (TschWb 1), 'anya / Mutter' (Beke 1: 19).

Pujurso¹¹ **jumo** a főisten segítője, a világ ura. Ő őrzi azt a könyvet, amelyben minden ember sorsa meg van írva. Ő a baskíriai cseremiszek főistene, valamint az állatok, a gabonafélék és a méz istene is. **Pijambar**¹² közvetít a főisten és az alsóbb rendű istenek között, meghallgatja az emberek imáit, védi az embereket a gonosz ellen, óvja a háziállatokat a medvétől és a farkastól. Fekete bikát és más fekete állatot áldoznak neki.

• *Die ihnen geläufigsten Götter sind Purúkscha auch Pugurfscha Juma, Kudortfscha Juma, unter welchen sie das Gewitter verstehen, Puembar Juma, der von den Tataren angenommene Prophet seyn wird...* 'a számukra legismertebb istenek Purúkscha és Pugurfscha Juma, Kudortfscha Juma, amely alatt zivatart értenek; Puembar Juma, aki valószínűleg a tatárok által leginkább tisztelt próféta' (Beschr. 34).

Küdürc¹³ **jumo** a mennydörgés istene. Ő adja az esőt, felel a termékenyséért. Ikertestvére a villámlás istene.

• Ld. a fentebbi mondatot.
• *Von Götzen machen sie wenig, weil sie aber den Donnergott (Kudortfscha) am meisten fürchten und ihm die Fruchtbarkeit der Erde zuschreiben* 'kevés bálványt készítenek, mert a mennydörgés istenétől (Kudortfscha) félnek a legjobban, és neki tulajdonítják a föld termékenységét' (Beschr. 34).

Jumon šukča.¹⁴ A baskíriai cseremiszek azt tartják, hogy – Juma és Pijambar után – a harmadik főisten, Šukča az emberek között él, gondoskodik róluk, és feljegyzi mindenki bűneit és jótéteményeit. Šukča nem egy van, hanem sok. Áldozati állata a fehér lúd.

• *Sie sind verheyrathet oder ledig. Die gesammten Gottheiten nennen sie Gottes Familie (Jumon Schuktscha)* 'Ők házasok vagy hajadonok. Az istenségek összességét Isten családjának nevezik' (Jumon Schuktscha)' (Beschr. 34).

¹¹ пурьшо 'бог-предопределятель (имеющийся отдельно в штате при всех богах)' (SMJa 5: 423), *pujurso*, *pujâršo* 'Gott-Schöpfer' (TschWb 552), *pujurso jumo* 'der schöpfende Gott', *pujurso*, *pujâršê* 'teremtő / Schöpfer' (Beke 6: 1992). – A cser. *pujrem* 'rendel, teremt / bestimmen, schaffen' származéka (Beke 6: 1991). Ezt Uno Holmberg (1914: 61) törökségi eredetűnek tartja. Nála a név *puiršê* alakban fordul elő.

¹² *пямбар* 'пророк' (MRS 250), 'покровитель, пророк, провозвестник' (SMJa 5: 125), *pijambar* 'Prophet; Mittler zwischen Gott und den Menschen; ein göttliches Wesen' (TschWb 512), *pijambar*, *piyâmbâr* 'próféta (isten) / Prophet (ein Gott)' (Beke 6: 1864). A *pijambar* miser tatár jövevényszó, l. Räsänen 1923: 53.

¹³ күдүрчө 'гром' (MRS 149, SMJa 3: 215), *küdürtšö*, *küdürtšö* 'Donner' (TschWb 305), 'mennydörgés / Donner' (Beke 4: 1099).

¹⁴ юмо-суксо 'ангел небесный (букв. бог-ангел)' (SMJa 10: 176), *jumân saktšê* 'Gott folgender Engel, himmlischer Sendbote Gottes' (TschWb 194) | *шукчо* 'ангел' (MRS 426), *sukso*, *šuktšö* 'Engel; Schutzengel (jede Gottheit hat ihren eigenen suksê)' (TschWb 642), 'angyal / Engel' (Beke 7: 2535), *saktše* 'örangyal / Schutzengel' (Beke 6: 2166).

Keč-ava¹⁵ a Nap istennője, férje *Keč-on*. Ők a meleg időjárás, a világosság felelősei. Jelentős kultuszuk volt, a cseremiszek a szabadtéri szertartásokon a Nap felé fordulva imádkoztak. *Keč-ava* a család védelmezője, ő óv meg a járványoktól is. **Kava**, **kaba**¹⁶ a sors istennője, aki a Földön lakik. Georgi e két istennőt egy mondatban említi:

- *Weibliche Gottheiten sind Kitfcheba, die Mutter der Sonne, Kaba und mehrere* 'a női istenségek *Kitfcheba*, a nap anyja, *Kaba* és a többiek' (Beschr. 34).

Šajtan,¹⁷ a Középső-Volga-vidék mítoszaiban a gonosz isten. A világ teremtésekor a főisten Šajtant küldte le a mindent elborító óceán fenekére, hogy hozzon földet. Šajtan felhozott egy darab földet, ebből lett a mi világunk, de egy keveset a szájában tartott. Amikor a föld nőni kezdett, kiköpte, így keletkeztek a hegyek. Šajtan később rossz szellemmé vált, ő a legfőbb gonosz, a bajok okozója, a betegségek szelleme, a láz és a fertőzések terjesztője. A Volga-vidéki mítoszok érdekes vonása, hogy Šajtannak tulajdonítják a sörfőzés feltalálását és az italozás elterjesztését is.

- *Der Stammvater der Götter böser Naturen ist der Satan (Schaitan)* 'a gonosz természetű istenek ősatya a Sátán (*Schaitan*)' (Beschr. 34).

Vodiž, **Kudo-vodiž**¹⁸ a ház, a család szelleme. Sokszor egy fenyőág, egy veszőnyaláb jelképezi, amit tavasszal szétszórnak a mezőn. Megóv a betegségektől, de ha nem tisztelik eléggé, akkor bajt hoz a háziakra.

¹⁵ *keč-aβa, kečə-aβa* 'die Mutter Sonne' (TschWb 233), *keč-aβa* 'nap-anya / Sonnenmutter, Sonnengöttin' (Beke 3: 716) | *кече* 'солнце, день' (MRS 113, SMJa 2: 320), *keče, kečə* 'Sonne; Tag; Wetter' (TschWb 232), 'nap / Sonne; Tag' (Beke 3: 713) | *ava; aβa* 'anya', ld. fentebb.

¹⁶ *кава* 'небо' (MRS 97, SMJa 2: 209), *каβa* 'Himmel, Höhe; eine Gottheit', *каβa-jumə* 'Gottheit, der man opfert' (TschWb 212), *каβa* 'égbolt / Himmel, Gewölbe', *каβa-jumo* 'égi isten / himmlischer Gott' (Beke 3: 603).

¹⁷ *шайтан* '(в народном мифологии) дьявол, черт, шайтан' (MRS 399), 'шайтан, дьявол, чёрт; нечистая сила' (SMJa 9: 13), *šajtan* 'Teufel, Satan' (TschWb 659). Végső soron arab eredetű szó (a zsidó-keresztény kultúrkör *sátán*-jával rokon). Tatár/csuvas közvetítéssel bekerült a mordvinba (E *šajtan*, M *šejtan* 'чёрт / böser Geist, Teufel', MdWb 2211), a votjákba ('Satan, Teufel, böser Geist', Wichm. 242a) és az oroszba (*шайтан* 'чёрт, дьявол, бес, сатана') is. A *šajtan* funkcióinak leírását és a szó történetét l. Dallos 2020: 240–241, 2022: 408.

¹⁸ *водыж* '(в народной мифологии) названи низшего божества' (MRS 43, SMJa 1: 255), *βodəž, βadəž* 'Geist, Gottheit' (TschWb 45), 'védőszellem, szellem / Geist, Schutzgeist, Kobold' (Beke 1: 163) | *kuđo βodəž, kuđo βadəž* 'Hausgeist' (TschWb 283), 'nyári sátor, régi ház szelleme / Geist der Sommerhütte, des alten Hauses' (Beke 4: 995) | *кудо* 'лачуга, шалаш; летняя кухня; усадьба; двор' (MRS 139, SMJa 3: 90), *kuđo* 'tscheremissische Sommerhütte, in der man im Sommer kocht und speist' (TschWb 283), 'ház, nyári kunyhó / Haus; Sommerhütte' (Beke 4: 992).

- *Wādafch sind Waldteufel, die über Wald und Wild gebieten, die Jagd verderben oder beglücken* 'a *Wādafch* erdei ördögök, akik uralkodnak az erdön és a vadaikon, elrontják vagy sikeressé teszik a vadászatot' (Beschr. 34).
- *In Wäldern hängen an einigen geachteten Bäumen Bretterchen von einer Spanne ins Gevierte, aus Birkenrinde geschnitten, ohne aller Bilder oder bedeutende Zeichen, die sie Kuda Wadafch nennen...* 'az erdőkbén néhány szent fára nyírfakéregből vágott négyszögletű, arasznyi kis deszkákat függesztenek, kép vagy más jel nélkül, ezt *Kuda Wadafch*-nak nevezik' (Beschr. 34).

b) Cseremisiz áldozati helyek

Keremet.¹⁹ Eredetileg a gonosz szellem, *Šajtan* másik neve. Később a név átvonódott az áldozati hely megnevezésére is. A szent ligeteket nagyon tisztelték, megszentelése kivívta az istenek haragját, ezért nem volt szabad ott hangoskodni, faágat letörni.

- *Nach den Begriffen vieler ist der Keremet selbst eine mächtige, wohlthätige Gottheit...* 'sokak szerint a *Keremet* hatalmas, jóságos istenség...' (Beschr. 35).
- *Ein Keremet ist ein mit Bäumen oder einem Zaun [Zaun] umgebener Platz...* 'a *Keremet* fákkal vagy kerítéssel körülvett hely' (Beschr. 35).
- *...und neben dem Keremet ist ein Schoppen, unter welchen das Opferfleisch gekocht wird* 'és a *Keremet* mellett van egy [nyitott, szalmával fedett] szin, ahol az áldozati húst főzik' (Beschr. 35).
- *Kein Frauenzimmer darf sich dem Keremet nähern...* 'egy nő sem közelítheti meg a *Keremet*-et' (Beschr. 35).
- *...reinigen Fleisch und Eingeweide ausser dem Keremet und kochens unter dem Schoppen* 'megtisztítják a húst és a belsőségeket a *Keremet*-en kívül, és megfőzik a nyitott szin alatt' (Beschr. 36).
- *...die Haut des Hengstes wird beym Keremet auf einen Baum gehangen...* 'a mén bőrét egy fára akasztják a *Keremet* közelében' (Beschr. 37).

¹⁹ *керемет* '(в суеврных представлениях) злой дух (у луговых и горных марийцев); родовой дух-хранитель (у восточных марийцев); роща, где совершались жертвоприношения духу-хранителю' (MRS 113, SMJa 2: 316), *keremet* 'böser Geist; Familienschutzgeist; Teufel; Opferhain' (TschWb 240), 'áldozóhely; szellem / Platz, wo geopfert wird; Geist' (Beke 3: 705). Törökségi eredetű szó, vö. csuv. *керемет*, *керемет* 'священное место; место, где пребывает злой дух', tat. *күрәмәт* (Fedotov 1: 297; Wichmann 1903: 72). Bekerült a mordvinba, a votjákba és az oroszba is: mE *keřemet*, M *keřemed*, *keřämät* 'божество; языческая жертва, место жетвоприношения / ein Gott; heidnisches Opfer, Opferplatz' (MdWb 723), vtj. *keremet* 'eine böse Gottheit, Widersacher der guten Gottheiten; der Opferplatz, wo dieser Gottheit geopfert wird; eingezäunter Platz im Wald, wo man opfert' (Wichm. 99b), or. *кереметь* 'дух зла; чувашская, черемисская или вотяцкая божница' (Dal' 2: 105). – Végső soron perzsa közvetítésű arab jövevényszó (eredeti jelentése: 'szent, érinthetetlen'). A *keremet* funkciójáról l. Dallos 2020: 78–86, 2022: 405–406.

c) Cseremiszi közvetítők az égi és a földi világ között

Kart,²⁰ cseremiszi pap.

- *Im Hochzeitshause steht der Hausgötze auf dem Tische, vor welchem der Kart ein Gebet verrichtet* 'a lakodalmas házban a házi bálvány az asztalon áll, előtte a Kart imádkozik' (Beschr. 31). //
- *Der Kart opfert den Göttern davon etwas unter Gebet...* 'a Kart az ima közben áldoz belőle az isteneknek' (Beschr. 37).
- *Der Bräutigam führet sie nach der Gaststube, wo sie während eines Gebetes des Juktůľsch oder Karts niederkniet...* 'a vőlegény a vendégszobába vezeti [a menyasszonyt], ahol a lány letérdel a Juktůľsch vagy a Kart-ok imája közben' (Beschr. 31).
- *Gegenwärtig sind wenig Priester, statt derselben aber erwählet sich jede Gemeinde in einem alten, klugen Mann von unbescholtenen Wandel einen Kart und der hat in einem Udschő einen Gehülfen* 'jelenleg kevés a pap, de helyettük minden közösség választ egy kart-ot egy öreg, bölcs, feddhetetlen viselkedésű ember személyében, akinek van egy segédje, az Udschő' (Beschr. 33).
- *Jedes Feuer hat seinen Muschan oder Kart und Udschő* 'minden tűznek megvan a saját Muschan-ja vagy Kart-ja és Udschő-je' (Beschr. 36).
- *Die Mufchans oder Karts zünden am Opfertage in dem Keremet sieben Feuer in einer Reihe von Nordwest in Südost an...* 'a Mufchan-ok vagy Kart-ok hét tüzet gyújtanak egymás után északnyugatról délkeletre a keremet-ben az áldozat napján' (Beschr. 36).

Mužan,²¹ cseremiszi pap.

- *...ein Mufchan kennet viele [Namen der Götter], ein anderer wenige...* 'egy Mufchan sokat ismer [az istenek neveiből], mások keveset' (Beschr. 34).
- *Im Götzendienste lassen sie sich durch ihre Priester, die sie Mufchan, Mafchan [...] nennen blindlings leiten...* 'a bálványimádásban hagyják magukat vakon vezetni papjuktól, akit Mufchan-nak, Mafchan-nak hívnak' (Beschr. 33).
- Ld. még a kart-okról szóló példamondatok közül az utolsó kettőt.

²⁰ *карт* 'жрец' (MRS 105, SMJa 2: 263); *kart* 'Opferpriester' (TschWb 226), 'áldozó pap, mari pap / Opferpriester, tscheremissischer Priester' (Beke 3: 656).

²¹ *мужанче, мужан* 'ворожея, гадалка' (MRS 194, SMJa 4: 90), *mužan, mužan, možan, mužanđže, mužanže* 'Wahrsager, Weissager; Prophet' (TschWb 399), 'jövendőmondó, javasasszony / Wahrsager(in), Zauberin' (Beke 5: 1522). A szó szerepel Daľ orosz értelmező szótárában is: „мушань или карть черемиский жрец и кудесникъ” (Daľ 2: 363).

Udšö,²² a pap segítője.

- *Jeder Udšö* begießt denn sein Thier mit kaltem Wasser 'minden *Udšö* hideg vízzel leönti az állatát' (Beschr. 36).
- *Jeder Udšö* stellt sich mit seinem Opferthier vor sein Feuer... 'minden *Udšö* a tüze előtt áll áldozati állatával' (Beschr. 36).
- Ld. még a *kart*-okról szóló példamondatokat.

Jüktüč,²³ imaolvasó, pogány pap.

- *Der Bräutigam* führet sie nach der Gaststube, wo sie während eines Gebetes des *Jüktüfch* oder *Karts* niederkniet... 'a vőlegény a vendégszobába vezeti [a menyasszonyt], ahol a lány letérdel a *Jüktüfch* vagy a *Kart* imája közben' (Beschr. 31).
- *Im Götzendienste* lassen sie sich durch ihre Priester, die sie *Mufchan*, *Mafchan* und den Oberpriester *Jügtüfch* nennen blindlings leiten... 'a bálványimádásban hagyják magukat vakon vezetni papjuktól, akit *Mufchan*-nak, *Mafchan*-nak hívnak és a főpapjuktól, a *Jügtüfch*-től' (Beschr. 33).

d) Cseremiszk esküvői szokások²⁴

Georgi szerint a cseremiszeknél a feleségért általában 30–50, néha 80–100 rubel közötti összeget fizettek. A menyasszonypénz (vö. or. *калым*) cseremiszk neve *olon*.²⁵

- *Sie kaufen ihre Weiber und nennen den Brautpreis Olon* 'asszonyaikat megvásárolják, és a menyasszony árát *olon*-nak hívják' (Beschr. 31).
- *Der Bräutigam entrichtet den Rest des Olons*... 'a vőlegény fizeti az *olon* fennmaradó részét' (Beschr. 31).
- *einige arme irrende Ritter fassen die hochzeit ins Kurze, ins dem sie ihr Mädchen rauden, es schwängern und denn dem Vater an Olon was sie wollen geben und so ohne die Hochzeitgrimaßen eine Frau erhalten* 'néhány kóbor lovag igen rövidre fogja a menyegzőt, ugyanis a lányt teherbe ejtik, és utána az apának

²² *учо, үссö* 'помощник жреца' (SMJa 8: 134, 195), *učo* 'Gehilfen des Mullah beim Opferfest; Gehilfe des Zauberers' (TschWb 861), *učšo, učo, üčšö* 'a molla segédje / Gehilfe des Molla (des marischen Priesters)' (Beke 9: 3287).

²³ A mai szótárak nem adatolják ezt a szót. A 18. századi forrásokban *юктычъ, югтмиш, югтич(и), юктыч* alakban fordul elő, eredeti jelentése 'чтец (молитв) [(ima)olvasó]' lehetett. Ez idő tájt még széles körben élt az 'olvas' jelentésű *юктаи* ige, amelyet később az irodalmi nyelvben a *лудайи* váltott fel (SMJa 10: 171). Alapja a *юк* (hegyi nyj.), *үйк* (mezei nyj.) 'голос, звук' (MRS 90, 456, SMJa 2: 154).

²⁴ Az esküvői szokásokról: Kerecsi 2009: 159–162; Szmirnov–Popov 2005: 156–173.

²⁵ *олно* 'калым; выкуп за невесту' (MRS 221), *olno, olon, olân* 'Bezahlung für die Braut' (TschWb 449), *olân, olnâ, olno* 'menyasszonyi díj / Brautpreis, Lösegeld die Braut' (Beke 5: 1657). Csuvasz jövevényszó (Räsänen 1920: 162).

az *olon*-t megfizetik, és minden esküvői ünnepség nélkül megkapják a nőt' (Beschr. 32).

e) Cseremiszi temetkezési szokások²⁶

Georgi röviden szól a temetkezési szokásokról, ezek kapcsán két cseremiszi szót jegyzett fel.

- *Ihre Leichen legen sie in der besten Kleidung in den Sarg (Schüpar)*²⁷ 'a legjobb ruhájukban tették a koporsóba a holttestet' (Beschr. 32).
- *Auf dem Todtenacker (Sülü Gartla)*²⁸ ist das Grab von Westen in Osten; der Kopf der Leiche liegt in Westen 'a temetőben (*Sülü Gartla*) a sír nyugatról keletre; a holttest feje nyugatra fekszik' (Beschr. 32).

f) Cseremiszi ünnepek

A cseremiszek régi ünnepei is elsősorban a mezőgazdasági munkák köré szerveződtek. A tavasz eljövételét egyhetes ünnepségsorozattal köszöntötték, ez volt az *üjarhá*,²⁹ melynek része volt a kultikus lovaglás is, mellyel a Napot kívánták előcsalogatni (a ló ősi napszimbólum volt). A vetés előtti tavaszi ünnep az *aga-pajrem* volt, ennek során a földművelés isteneit köszöntötték a faluközösség szent ligetében. A *šoşun pajrem*³⁰ otthoni ünnep volt, ennek során az emberek boldogulását segítő istenekhez imádkoztak. Erre az ünnepre rétegződött rá a húsvét.

A nyár fő ünnepe a *sürem*³¹ volt. Ennek során kiűzték a házakból a gonoszt. A fő szertartást a szent berekben tartották, ezen nők nem lehettek jelen. Nyár végén, az aratás befejeztével ülték meg az új kenyér ünnepét (*uginde*), ekkor a jó termésért mondtak hálát. Az őszi munkák végeztével a házi szellemek jóindulatát akarták megnyerni. A legnagyobb téli ünnep a *şorâkjol*³² volt, a téli napforduló (majd a pravoszláv karácsony) idején.

²⁶ A temetkezési szokásokról: Kerezsi 2009: 164–166; Markelov 1980; Popov 2005a: 180–186.

²⁷ *uyzar* 'могила' (MRS 431, SMJa 9: 374); *süyar* 'Grab; Friedhof' (TschWb 743), *şüyâr*, *şüyâr* 'sír; temető / Grab; Friedhof' (Beke 7: 2593), vö. még *süyar-oņa* 'koporsó / Sarg' (Beke 7: 2593). Az UEW a magy. *sír* 'Grab' szóval kapcsolta össze (UEW 59), de ez a bizonytalan etimológia megdőlt, a szó török eredetű (Agyagási 2017: 261–264).

²⁸ *uyzarla* 'кладбище' (MRS 431, SMJa 9: 375), *şüyarla*, *şüyärlä* 'Friedhof' (TschWb 743); *şüyärlä*, *şüyärlä*, *şüyarla* 'temető / Friedhof' (Beke 7: 2593).

²⁹ *üjarhá*, *üjарня* 'Fastnachtswoche, Butterwoche; масленица, праздник проводов зимы с обычными угощениями и увеселениями' < *üj*, *jü* 'Butter, Fett; масло' | *arhá*, *арня* 'Woche; неделя' (MRS 23, 377, SMJa 1: 104, 8: 169, 217, TschWb 16, 890). Ez a keresztény kultúrkörben az ortodox nagyböjt előtti hét. A 'vajhét' elnevezés onnan ered, hogy ilyenkor már tilos volt húst enni, de tejterméket még lehetett. Az *üjarhá* a csuvas *şävarni* 'масленица' tükörfordítása (Agyagási 1982: 11–12).

³⁰ *šoşo*, *шошо* 'Frühling; весна', *şošät*, *шошым* 'im Frühling; весной' (TschWb 713, MRS 421, SMJa 9: 261).

³¹ Ld. az *anga soaren* alatt.

³² *şorâkjol*, *шорыкюл* 'Weihnachten, „Schaffuß", altes Fest, das kurz vor Weihnachten gefeiert wurde; dreitägiges Fest um Neujahr; рождество; зимний праздник, посвященный

Ekkor a gazdag termésért, bőséges állatszaporulatért imádkoztak, és ekkor mondtak imát az ősökért is.

Az ünnepek általában többnaposak voltak, s meg volt szabva, melyik napon kezdődhettek. A *šorâkjol* például mindig a legszerencsésebb napon, pénteken vette kezdetét, a *sürem* pedig hétfőn. A két szerencsétlennek tartott napon, szerdán és szombaton nem ünnepeltek. (A cseremiszi ünnepekről: Holmberg 1914: 113–122; Kahrs 2005: 366–384; Kalinyina–Popov 2005: 200–214; Kerezi 2009: 170–173.)

Georgi említi magát az ünnepnapot (*pajrem*), az új kenyér ünnepét (*uginde*) és az *aga-sürem* nevű tavaszünnepet.

- *Die Benennung Bayran*³³ (*Fest*) *haben sie so wie das Baden vor den Festen von den Tataren angenommen* 'a Bayran (ünnepe) nevét a tatároktól vették át, akárcsak az ünnepe előtti fürdését' (Beschr. 36).
- *Das vornehmste Fest, welches der ganzen Götterfamilie angeht heißt Jumon Bayran* 'a legnagyobb ünnepe, amely az istenek egész családját érinti, Jumon Bayran-nak hívják' (Beschr. 36).
- *Ein Erntefest (Utkinde*³⁴ *Bayran)* *feiert jeder Hausvater für sich* 'minden házigazda magában ül egy aratóünnepe (Utkinde Bayran)' (Beschr. 37).
- *Anga Soaren*³⁵ *ist ein Frühlingsfest jeden Dorfs* 'az Anga Soaren minden faluban egy tavaszi ünnepe' (Beschr. 37).

g) Az öltözködés cseremiszi szókincse

Georgi négy ruhadarabot/kiegészítőt említ.

рождению Христа' < *šorâk*, *шорык* 'Schaf; овца; juh', *jol*, *йол* 'Bein, Fuß; нога; láb' (MRS 83, 419, SMJa 2: 101, 9: 243, 244, TschWb 180, 712). – Az ünnepe neve onnan eredt, hogy a házról házra járó gyerekek bementek az istállóba, ahol megrángatták az állatok lábát, ez a jó állatszaporulatot szimbolizálta. A *šorâk* csuvas jövevényszó (Räsänen 1920: 213).

³³ *пайрем* 'праздник; день торжества, установленный в честь или в память кого-чего-л.' (MRS 235, SMJa 5: 17), *pajrem*, *pajram* 'Fest, Feier; Feiertag' (TschWb 486), 'ünnepe / Fest, Feiertag' (Beke 6: 1753). Törökségi eredetű szó, vö. tat. *бәйрәм* 'праздник, празднество, торжество' (TRSI 135).

³⁴ *у* 'новый' (MRS 360, SMJa 8: 6), *u* 'neu; frisch' (TschWb 860), *ü* 'új, neu' (Beke 9: 3222) | *кинде* 'хлеб' (MRS 115, SMJa 2: 335), *kinde* 'Brot; Korn' (TschWb 242), 'kenyér; gabona / Brot; Getreide' (Beke 3: 786).

³⁵ *ана* 'полоса, участок земли' (MRS 20, SMJa 1: 86), *аңа* 'Ackerstreifen' (TschWb 12), 'egy tábla szántóföld / Ackerbeet' (Beke 1: 52) | *сүрем* 'название марийского праздника в июле, сопровождающегося жертвоприношением богам, а в конце – изгнанием злых духов' (MRS 317, SMJa 6: 336), *sürem* 'ein Fest (im Sommer); ein Fest im Frühjahr; heidnische Opferfest Ende August' (TschWb 648). – A *sürem*-nek Georginál általánosabb, 'ünnepe' jelentése van.

Ošpu³⁶ 'női fejedő'

- *Einige tragen statt der Schurks breite mit Münzen und Korallen bedeckte Stirnbinden (**Ošcpu**)* 'vannak, akik a sapka (*Schurks*) helyett érmével és korallgyöngyökkel borított széles fejpántot (*Ošcpu*) viselnek' (Beschr. 30).
- *...das ist man enthüllet sie [die Braut] und verwechselt einen bessern Schurk oder **Ošcpu** mit einem geringern* 'leveszik a menyasszony fejéről a szép sapkát (*Ošcpu*-t) és kicserélik egy silányabbra' (Beschr. 31).

Šurka³⁷ 'női sapka', **širkama**³⁸ 'mellcsat'

- *Die hohe kegelförmige Mütze (**Schurk**) ist von Birkenrinde, mit Leder oder Leinwand überzogen und ganz mit Korallen, kleinen silbernen Münzen und Schlangenköpfen (*Cyprea Moneta*) bedeckt. Eine solche Bedeckung erhält auch der Handbreite von der Mütze auf den Rücken herabhängende Riemen (**Schirkama**)* 'A magas, kúp alakú sapka (*Schurk*) nyírfakéregből készült, bőrrrel vagy vászonnal van bevonva, és teljes egészében korallgyöngyökkel, apró ezüstpénzkekkel és kígyófejekkel (*Cyprea Moneta*) van borítva. Ilyen borítást kap az a két, tenyérszerű széles anyagdarab is, amely a sapkáról a hátára lóg le' (Beschr. 30).

Ūpāne³⁹ 'hajdísz' (Georginál: 'bojtköteg')

- *Die Ufaischen und Wiätkischen Tschereimßinnen hängen an den Gurt vor der Hinterthüre eine Sammlung von Quasten (**Upinen**) mit Näheringen und allerley Klimperwerk...* 'Az ufai és a vjatkai cseremiszi nők hátul az övükre akasztanak egy fenekükig lelőgő bojtköteget (*Upinen*), varrógyűrűkkel, gyűszűkkel és mindenféle csilingelőkkel' (Beschr. 30).

³⁶ *ошпу* 'уст. название свадебного головного убора из серебряных монет у марийских женщин' (MRS 231, SMJa 4: 367), *ошпу* 'Kopfschmuck der Frauen' (TschWb 475). A cser. *ošpu* a csuvas *xošpu* átvétele (Räsänen 1920: 171).

³⁷ *шурка* 'название головного убора замужней женщины' (MRS 430, SMJa 9: 356), *šurka* 'konischer Frauenhut, mit Silber geschmückt; altertümliche festliche Kopfbedeckung der Frauen' (TschWb 737), 'hegyes női fejdísz / spitzer Frauenkopfschmuck' (Beke 7: 2558).

³⁸ *шыркама* 'брошка (в виде овального кольца с заколкой)' (MRS 442) 'женское украшение в виде овального кольца с заколкой' (SMJa 9: 504), *šarkama*, *širkama* 'Brustspange (der Frauen); Brustschmuck; breiter Lederstreifen von Brustbreite' (TschWb 767), 'melltű, mellcsat / Brustspange, Brosche, Busenschnalle der Frauen' (Beke 7: 2362).

³⁹ *үпнунем* 'коса (заплетенные волосы)' (MRS 374, SMJa 8: 191), *үп-пунем*, *үп-пәнем*, *үпәнем*, *үпәне* 'Haarflechte, Zopf; hinten am Stirnband de Mädchen hängender, zweiteiliger Schmuckschwanz' (TschWb 896), *үпәне* 'fejdísz / Kopfschmuck', *үпүнөм* 'hajdísz / Haarschmuck' (Beke 9: 3318) | *үн* 'волос, волосы (на голове)' (MRS 374, SMJa 8: 189), *үп* 'haj / Haare' (TschWb 895, Beke 9: 3317) | *пунем* 'коса; заплетённые волосы' (MRS 270, SMJa 5: 333), *пунем* 'hajfonat / Haarzopf, Haarflechte; Schnur' (TschWb 556, Beke 6: 2001).

h) Egyéb cseremisz szavak

Georgi a cseremiszek bemutatása során hat olyan szót is közread, amelyek nem sorolhatók be a fentebbi kategóriákba. Ezek a szavak: az apa és anya, a férfi és nő cseremisz megnevezése és két hangszer neve.

- *Der erste Mann, der einen Besuch abstattet, giebt einen Knaben und die erste Frau einem Mädchen einen Namen und diese Leute werden denn beständig von den Kindern Vater (Atai)⁴⁰ und Mutter (Abai) genennet* 'az első férfi, aki meglátogatja az újszülöttet, nevet ad a fiúnak, az első nő pedig a lánynak, és ezeket az embereket a gyerekek a legutóbbi időkhöz apának (Atai) és anyának (Abai) nevezték' (Beschr. 30).
- *Mann und Frau rufen sich Wata!⁴¹ Frau, und Mari!⁴² Mann (oder Tscheremiß)* 'a férj és a feleség Wata-nak, feleségnek és Mari-nak, férjnek (vagy cseremisz) hívják egymást' (Beschr. 30).
- *Darauf folgt eine Mahlzeit und Lustbarkeiten, die im Tanzen nach der russischen Harfe (Gusli), dem Dudelsack (Schüßber)⁴³ und der Maultrommel (Kobasch),⁴⁴ Gesängen und dergleichen bestehen* 'ezt követi az étkezés és a mulatság, amely orosz hárfára⁴⁵ (Gusli), dudára (Schüßber) és dorombra (Kobasch) való táncból, éneklésből és hasonlókból áll' (Beschr. 31).

*

Az orenburgi expedíció tagjai rengeteg információt gyűjtöttek Oroszország távoli népeinek életéről, nyelvéről. Pallas, Georgi, Falck és Lepjohin számításaim szerint összesen mintegy másfél ezer szót adott közre, ennek a fele finnugor adat (köztük sok első írásos előfordulás). Gyűjtőmunkájuk révén egyre több információ jutott el a keleti népekről a birodalom fővárosába, a pétervári értelmiség egyre több adatot szerzett az ország finnugor (és más) népeiről.

⁴⁰ *ача* [вос. *ачай*] 'отец; свекорь' (MRS 24), *ача, а'а* 'Vater' (TschWb 2), *ат'ша, ат'а* 'atya / Vater' (Beke 1: 80). Az *ava* lexémát ld. a 10. lábjegyzetben.

⁴¹ *вате* 'жена, женщина' (MRS 34, SMJa 1: 189); *βate, βatâ* 'Ehefrau, Alte, Weib' (TschWb 32), 'asszony, feleség / Weib, Frau, Ehefrau, Gattin' (Beke 1: 112).

⁴² *марий* 'мари, мариец; муж, мужчина' (MRS 185, SMJa 4: 21); *marij, mari* 'Tscheremisse, Mari; Mann; Ehemann' (TschWb 372), 'férfi, férj / Mann, Ehemann; mari / Tscheremisse' (Beke 5: 1411).

⁴³ *шүбүр* 'пузырь, волынка (марийский национальный музыкальный инструмент)' (MRS 431, SMJa 9: 373); *šüßâr* 'Dudelsack, Sackpfeife, Hummel' (TschWb 740), *šüßür, šüßâr, šâßâr* 'duda / Dudelsack, Sackpfeife' (Beke 7: 2582). Csuvás jövevényszó (Räsänen 1920: 217).

⁴⁴ *ковыж* 'марийский губной музыкальный инструмент; марийская скрипка-долбленка' (MRS 117, SMJa 2: 356); *коβâž* 'Maultrommel; Geige' (TschWb 249), 'doromb / Maultrommel' (Beke 3: 813).

⁴⁵ Ez valójában citeraszerű hangszer.

Hivatkozások

- Agyagási, Klára 1982: On the Edition of Chuvash Literary Sources. In Róna-Tas, András ed.: *Chuvash Studies*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Agyagási, Klára 2017: К вопросу тюркских анлаутных аффрикат в волжско-булгарских заимствованиях марийского языка. *Linguistica Uralica* 53/4, 256–266.
- Beke Ödön 1927: A pogány cseremiszek vallása. *Magyar Nyelvőr* 56, 14–17, 52–55.
- Beke = Beke Ödön 1997–2001: *Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch)*. Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdődi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Herausgegeben von János Pusztay. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/1–9. Szombathely,
- Beschr. = Johann Gottlieb Georgi 1776: *Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidung und übrigen Merkwürdigkeiten I*. Санкт-Петербург.
- Dallos Edina 2020: *Napevő, Holdfaló. A volgai törökség hiedelemlényei*. Budapest: Ballasi Kiadó.
- Dallos, Edina 2022: The Arabic and Persian Layer of Names of Chuvash Mythical Creatures. In Khabtagaeva, Bayarma – Olach Zsuzsanna eds: *Historical Linguistics and Philology of Central Asia. Essays in Turkic and Mongolic Studies*. Leiden–Boston: Brill.
- Dalʼ, V. [Даль, В.] 1880–1882/1989: *Толковый словарь живого великорусского языка I–IV*. Москва: Русский язык. <http://slovardalja.net/>
- EWTsch = Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard 2013: *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 86.) Wiesbaden.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] 1996: *Этимологический словарь чувашского языка I–II*. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук.
- Golovnyov, A. V. – Kisszer, T. Sz. [Головнёв, А. В. – Киссер, Т. С.] 2015: Этнопортрет империи в трудах П. С. Палласа и И. Г. Георги. *Уральский исторический вестник* 48/3, 59–69. [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3\(48\)_2015_Golovnev_Kisser.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV_3(48)_2015_Golovnev_Kisser.pdf)
- Haltsonen Sulo 1970: J. G. Georgi suomenheimoisten kuvaajana. *Virittäjä* 74, 64–67.
- Holmberg, Uno 1914: *Tscheremissien uskonto*. Suomensuvun uskonnot V. Helsinki: WSOy.
- Kahrs, Ulrike 2005: Marische Feste und ihre Wiederbelebung als Ausdruck nationaler Identität. In Helimski, Eugen – Kahrs, Ulrike – Schötschel, Monika (Hrsg.): *Mari und Mordwinen im heutigen Rußland. Sprache, Kultur, Identität*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 66.) Wiesbaden, 363–386.
- Kalinyina, O. A. – Popov, N. Sz. [Калинина, О. А. – Попов, Н. С.] 2005: Народные праздники. In Н. С. Попов отв. ред.: *Марийцы. Историко-этнографические очерки*. Йошкар-Ола: МарНИИЯЛИ. 200–214.
- Kerezsi Ágnes 2009: *Az uráli népek néprajza*. (Fenno-Ugrica Pázmániensia II.) Piliscsaba.

- Kisszer, T. Sz. [Киссер, Т. С.] 2016: Путешествие И. П. Фалька и И. Г. Георги по Российской империи (по материалам дневников). *Уральский исторический вестник* 51/2, 53–60. [http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV2_\(51\)_2016_Kisser.pdf](http://uralhist.uran.ru/pdf/UIV2_(51)_2016_Kisser.pdf)
- Kudrjavcev, Vladimir 2005: Heilige Haine und ihre Bedeutung für die Wiedergeburt der marischen Religion. In Helimski, Eugen – Kahrs, Ulrike – Schötschel, Monika (Hrsg.): *Mari und Mordwinen im heutigen Rußland. Sprache, Kultur, Identität.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 66.) Wiesbaden, 387–400.
- Markelov, M. 1980: Halottkultusz a Volga-kámai finnugor népek temetkezési szokásiban. In Hoppál Mihály szerk.: *A tejút fiaí. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 333–350.
- Maticsák Sándor 2020: Az orenburgi expedíciók gyűjtése: Johann Gottlieb Georgi mordvin szóanyaga (1776). *Folia Uralica Debreceniensia* 27, 151–170.
- Maticsák, Sándor 2021: Удмуртские имена богов и духов, названия праздников в первом этнографическом описании народов России И. Г. Георги XVIII в. (I. часть). *Ежегодник финно-угорских исследований* 15/2, 318–330.
- Maticsák, Sándor 2022: Удмуртские имена богов и духов, названия праздников в первом этнографическом описании народов России И. Г. Георги XVIII в. (II. часть). *Ежегодник финно-угорских исследований* 16/1, 156–164.
- MdWb = Paasonen, Heikki 1990–1998: *Mordwinisches Wörterbuch* I–VI. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- MRS = Васильев, В. М. – Саваткова, А. А. – Учаев, З. В. 1991: Марийско–русский словарь. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- Porov, N. Sz. [Попов, Н. С.] 2005a: Похоронные обряды и поминки. In Н. С. Попов отв. ред.: *Марийцы. Историко-этнографические очерки.* Йошкар-Ола: МарНИИЯЛИ. 180–186.
- Porov, N. Sz. [Попов, Н. С.] 2005b: Религиозные верования. In Н. С. Попов отв. ред.: *Марийцы. Историко-этнографические очерки.* Йошкар-Ола: МарНИИЯЛИ. 215–227.
- Räsänen, Martti 1920: *Die tschuwaschischen Lehnwörter im Tscheremissischen.* (MSFOu 48.) Helsinki.
- Räsänen, Martti 1923: *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen.* (MSFOu 50.) Helsinki.
- Shirokova, Vera – Sobisevich, Alexey 2015: *Illustrations from Academic Expeditions in Russia.* <https://www.ikfoundation.org/ilinnaeus/istories/verashirokova.php>
- Sirokova, V. A. – Alekszandrovszkaja, O. A. [Широкова, В. А. – Александровская, О. А.] 2019: Ученики Карла Линнея в России: И.-П. Фальк и И.-Г. Георги. In В. А. Брылёв гл. ред.: *История и современное состояние географических исследований Нижнего Поволжья.* Волгоград: Издательство Фортресс. 269–281. <http://ihst.ru/wp-content/uploads/2019/10/Geog-issl-Nizh-Pov-2019.pdf>
- SMJa = Галкин, И. С. (гл. ред.) 1990–2005: *Словарь марийского языка* 1–10. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (päätoim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* I–III. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus – Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Škalina, Galina 2005: Die Mentalität des marisches Volkes. Weltanschauung und Identität in der heutigen Zeit. In Helimski, Eugen – Kahrs, Ulrike – Schötschel, Monika Hrsg.: *Mari und Mordwinen im heutigen Rußland. Sprache, Kultur, Identität.* (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 66.) Wiesbaden, 303–340.
- Szmirnov, I. Ny. [Смирнов, И. Н.] 1980: Cseremiszi (mari) hiedelmek és áldozatok. In Hoppál Mihály szerk.: *A tejút fia. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 293–314.
- Szmirnov, I. Ny. – Popov, N. Sz. [Смирнов, И. Н. – Попов, Н. С.] 2005: Марийская свадьба. In Н. С. Попов отв. ред.: *Марийцы. Историко-этнографические очерки.* Йошкар-Ола: МарНИИЯЛИ. 156–172.
- TRSI = *Tatarско-русский словарь* 1966. Москва: Советская энциклопедия.
- TschWb = Moisis, Arto – Saarinen, Sirkka 2008: *Tscheremissisches Wörterbuch.* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 32. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisu 151.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch.* Budapest – Wiesbaden: Akadémiai Kiadó – Harrassowitz.
- Wichm. = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko 1987: *Wotjakischer Wortschatz.* (Lexica Societatis Fenno-Ugricae 21.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Wichmann, Yrjö 1903: *Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen.* (Mémoires de la Société Finno-ougrienne 21.) Helsingfors.
- Zagrebin, A. Je. [Загребин, А. Е.] 2006: *Финно-угорские этнографические исследования в России (XVIII – первая половина XIX в.).* Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы.
- Zagrebin, A. Je. [Загребин, А. Е.] 2007: И. Г. Георги и первая сводная монография по этнографии народов России. *Вопросы истории* 2007/6, 155–159.
- Zagrebin, A. Je. [Загребин, А. Е.] 2011: О языке этнографических текстов второй половины XVIII века (на примере описания финно-угорских народов России И. Г. Георги). *Ежегодник финно-угорских исследований* 5/3, 62–75.

„NAGY FOGYATKOZÁSBAN ESTENEK VOLT”

A *-T + VALA/VOLT* MÚLT IDŐ A KÖZÉPMAGYAR KORI

BOSZORKÁNYPEREKBE

DIMENZIONÁLIS NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSBE

MOHAY ZSUZSANNA

1. Bevezetés¹

Az újabb nyelvészeti kutatások egyre élénkebb figyelemmel fordulnak a történeti múlt idők felé, legyen szó ó-, közép- vagy akár újmagyar kori vonatkozásairól (vö. Bagyinszki 2016; Hegedűs 2016; Kalla 2015; É. Kiss 2005, 2013, 2014, 2018; Mohay 2015, 2018, 2020, 2021; Szentgyörgyi 2014, 2017; Tolcsvai Nagy 2017, 2021). A kutatások az élnyelvközeli regisztert illetően is jelentős új eredményeket hoztak. A középmagyar kori misszilisekben jellemző funkciók vizsgálatával magam is részletesen foglalkoztam (Mohay 2018, 2020). A korszak perszövegeit azonban átfogó jelleggel mindeddig még nem tárgyalták, jóllehet vannak vizsgálatok a múlt idők tárgykörében peres anyagok alapján (Mohay 2015, 2021), illetve dimenzionális nyelvészeti keretben is (Szentgyörgyi 2017).

A középmagyar kori periratok múltidő-használatára irányuló nagyobb kutatás² részeként e tanulmányban egyetlen igeidőre összpontosítva az összetett múlt idők egyikét, a *-t + vala/volt* szerkezetű múlt előfordulásait elemzem boszorkányperekben. A kutatás célja rávilágítani arra, hogy bár szórványosan megjelenő típusról van szó, előfordulása a szövegekben nem feltétlenül esetleges. A többféle múlt idő alkalmazásának egyik lehetséges motivációjaként felmerülhet a változatosságra törekvés, amely sok más tényező mellett valóban szerepet játszhat a korszak múltidő-használatának alakulásában, és így a boszorkányperekben is. Ugyanakkor a mélyebb elemzés arra enged következtetni, hogy a *-t + vala/volt* igeidőnek vannak jól kitapintható, meghatározott közlésbeli szerepei. Mindezeket a jelen tanulmányban egy a korábbiánál részletesebben feltárt korpuszon, kibővített szempontrendszer segítségével kívánom bemutatni, statisztikai adatokkal is alátámasztva a feltárt tendenciákat.

A téma feldolgozása során a dimenzionális nyelvszemléletet érvényesítem. Ennek lényege, hogy a nyelvi jelenségeket a nyelv alapvető létezési dimenzióiban, a területiség, az időbeliség és a humán dimenzió metszeteiben vizsgálja, amely utóbbi magában foglalja a nyelvhasználó társadalmi-kulturális-lélektani beágyazottságát (vö. Juhász 2011; Farkas 2014; Szentgyörgyi 2015, 2017). A dimenzionális nyelvészeti megközelítés e dimenziók együttes elemzésének módszerével hozzájárul ahhoz, hogy a múltidő-használat

¹ Ezúton mondok köszönetet névtelen lektoraimnak hasznos megjegyzéseikért, javasla-
taikért.

² A kutatás a Nyelvtudományi Kutatóközpontban zajló, NKFI/FK 135186. sz. Regiszter-
függő változatok a középmagyarban című OTKA-projektum keretében valósul meg.

sajátosságait a diakrón változás, a nyelvföldrajzi megoszlás, illetve a kulturális-társadalmi-humán vonatkozások figyelembevételével tárgyalhassuk, és ezáltal komplexebb eredményre juthassunk annál, mint ha mindezeket külön-külön vizsgálnánk. A jelen tanulmányban tehát az alábbi kérdések megválaszolásával szeretném tovább árnyalni a középmagyar kor informális, beszélt nyelvi regiszterében az igeidő-választás jelenségeiről eddig kirajzolódó képet: Milyen közlésbeli szerepeket tölt be a tárgyalt múlt idő a perszövegekben? E funkciók mutatnak-e időbeli változást, illetve területi változatosságot? Továbbá: megfigyelhetők-e segédigék (*vala* és *volt*) szerinti különbségek a funkciókat illetően?

A történeti múlt idők misszilisek alapján végzett kutatása folyamán vált nyilvánvalóvá, hogy a különféle szerepkörök olyan szerteágazó képet rajzolnak ki, amelyet az eredmények áttekinthetőbbé tétele érdekében – és természetesen a későbbi vizsgálatokra is tekintettel – érdemes tovább differenciálni, rendszerezni. Így alakítottam ki azt a hármas szempontrendszert, amelynek segítségével az igeidők szerepei világosabban strukturálhatók. A fentieket kiegészítve tehát a múlt idő szerepeit a következő kritériumok mentén elemzem: 1. Az időszerkezet reprezentációja; azaz milyen információt közvetít az igeidő az időszerkezetről? 2. Az ige jelentése; vagyis mely igei szemantikai csoportok különíthetők el az igeidő használatában? 3. A szövegstruktúra reprezentációja; azaz milyen módon vesz részt az igeidő a szövegszerkezet alakításában? (Vö. Mohay 2018, 2020.)

2. A korpuszról

A vizsgálat forrásaként a Schram Ferenc szerkesztésében megjelent Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című kiadványnak (MB., Schram 1970/1983) a nyilvánosan hozzáférhető, morfológiailag elemzett Történeti magánéleti korpuszban (TMK; tmk.nytud.hu; Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017; Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018) elérhető teljes anyagát felhasználtam, valamennyi kijelentő módú *-t + vala/volt* múlt idejű igealakot számításba véve. Azért csak a kijelentő módúakat, mert csak ezek mutatnak variációt az időjel tekintetében.

A perek lejegyzési stratégiáival részletesen Varga Mónika (2018) foglalkozott. A perszövegek a tanúvallomásokon kívül tartalmazhatják a vádbeszédet, a vádlott kihallgatását és az ítéletet is, maguk a tanúvallomások pedig 1. és 3. személyben is állhatnak. E szövegtípusok mindegyike részét képezi a forrásanyagnak. Közülük is a tanúvallomások és a vádlottak kihallgatási szövegei képviselik a leginkább az informális regisztert, ezek állnak a legközelebb a szóbeliséghez (Pusztai 1999: 358; Haader 2003: 678; Varga 2018: 186; vö. Kytö–Walker 2003; Hiltunen 2010; Culpeper–Kytö 2010). A boszorkánysághoz kötődő legmeghatározóbb fogalom a rontás (*maleficium*) (Klaniczay 1986: 282–285). A bíróság és a boszorkányperek elsődleges célja, hogy bizonyítsák vagy éppen cáfolják a rontás vádját (Ilyefalvi 2010; Varga 2019a, 2019b). Ennek érdekében hallgatták ki a tanúkat mintegy a bizonyítékgyűjtés részeként. A tanúk a vádlott előéletére, viselkedésére vonatkozó kérdőpontokra válaszolva tettek vallomást (Koncz 2007: 198). A jegyzőkönyv alakulásában éppúgy szerepük volt az elbeszéléseknek, ahogy a lejegyző közbeavatkozásainak is, tehát nyilvánvaló, hogy az elhangzottak módosultak az írott szöveggé formálódás folyamatában. Hogy ez milyen változásokat, változtatásokat jelentett,

azt pontosan nem tudhatjuk, így azzal kapcsolatban sem lehetnek biztos megállapításaink, hogy a múlt idők használata a periratokban kihez köthető valójában: a kikérdezett személyhez vagy az írnochoz. A tárgyalt múlt idő közlésbeli szerepeinek feltárása ennek ellenére releváns és fontos célkitűzés. Annak vizsgálata pedig magából a megnyilatkozásból kiindulva is lehetséges, hogy e múlt idő milyen funkciót tölt be az adott közlésben.

A vizsgált igeidő használatára vonatkozóan a legkorábbi adat 1562-ből való, a legkésőbbi az 1756-os évből. Az időbeliséget tekintve az adatok eloszlása nem egyenletes, a perszövegek és így a bennük előforduló *-t + vala/volt* múltú igeik jelentős többsége a 18. századból származik, kisebb részük 17. századi, a 16. századból viszont igen kevés pert tartalmaz Schram gyűjteménye, így ebben az évszázadban mindössze egyetlen ilyen igealakot tart számon a TMK. A korpusz területileg nagy változatosságot mutat.

3. A vizsgálat eredményei

3.1. A *-t + vala/volt* múlt idő és segédigéi szerinti megoszlása a korpuszban

A forrásanyag összesen 257 *-t + vala/volt* igealakot tartalmaz, ez valamennyi ki-jelentő módú múlt idejű igealakhoz (48 978) viszonyítva 0,52%-os, szórványos előfordulást jelent.

Itt jegyzem meg, hogy a TMK keresőjében nem szerepel külön a *-t + vala/volt* múlt idejű igealakokra mint önálló, összetett grammatikai kategóriára való keresési lehetőség, így a gyors és egyszerű adatgyűjtés nem volt eleve adott. Többféle keresési beállítás lefuttatása, majd az adatok egyenkénti manuális szűrése és többfázisú ellenőrzése, végül az így kapott eredmények körültekintő összegzése volt szükséges ahhoz, hogy valamennyi, ténylegesen hiteles annotációjú adat a rendelkezésre álljon.

A viszonylag tág időszakon belüli diakrón változás szemléltetésére a következő módszert alkalmaztam: a középmagyar kort szimbolikus kezdő évszámától, 1526-tól az 1772-es jelképes korszakhatárig 50 éves periódusokra osztottam (1526–1576; 1577–1626; 1627–1676; 1677–1726; 1727–1772; az utolsó szakasz a korszakhatár miatt valamivel rövidebb, mint az azt megelőzőek). Mivel a perek többsége pontosan datált, az adott időegységbe eső szövegek múlt idejű igealakjai könnyedén csoportosíthatók. Így az egyes időintervallumokban külön is szemléltethető egyrészt a *-t + vala/volt* aránya a többi múlt időhöz képest, másrészt az, hogy az adott szakaszokban mennyire jellemzőek a különböző funkciók. Bár a forrásanyag legkorábbi, *-t + vala/volt* múltat tartalmazó boszorkánypere 1562-ből való, a felosztást mégis indokolt az 1526-os évtől kezdeni, mivel ez – a további kutatásokat is szem előtt tartva – kézenfekvő módon teszi lehetővé a későbbiekben az egyéb forrásszövegekkel és regiszterekkel való összehasonlítást, egységes időbeli felosztási struktúrát kínálva a középmagyar szövegek korszakon belüli diakrón vizsgálatához.

Mínthogy az első két időintervallumban összesen csupán 1 igealakot adatolhattam (ez abból adódik, hogy a korszak elejéről eleve nagyon kevés pert tartalmaz a gyűjtemény), a továbbiakban csak az 1627-tel kezdődő szakaszok adatait közlöm. A korpuszban adatolható *-t + vala/volt* múlt idejű igealakoknak összességében csekély aránya az időbeli változást tekintve még ehhez képest is további csökkenő tendenciát mutat: míg az 1627–1676 közti periódusban még 1,3%-os az arányuk, a korszak végére már csupán 0,4% (l. 1. táblázat).

Időszakasz	A <i>-t + vala/volt</i> múlt idejű igealakok száma	Az összes kijelentő módú múlt idejű igealak száma	A <i>-t + vala/volt</i> múlt idejű igealakok aránya az összes kijelentő módú múlt idejű igealakhoz viszonyítva
1526–1576	1		
1577–1626	0		
1627–1676	29	2157	1,3%
1677–1726	80	10733	0,7%
1727–1772	147	36087	0,4%

1. táblázat. A *-t + vala/volt* múlt idő időbeli megoszlása és a korpusz valamennyi kijelentő módú múlt idejű igealakhoz viszonyított aránya

A tárgyalt múlt idő kétféle alakváltozatban terjedt el: *volt* és *vala* segédigével is állhat. A középmagyar boszorkányperekben mindkét változat használatos, azonban mind az időbeliséget, mind a területiséget figyelembe véve eltérő arányban. Az igealak a lexikai ige + segédige sorrendet követi, ettől egyetlen esetben tér el a forrásanyag egy 1734-es perben: *egy Tinó nagy sirva, bögve az ablakára vólt ment* (MB. 84., Csongrád megye).

Az alábbiakban a segédigék szerinti megoszlást mutatom be. A *-t* jeles összetett múlt a korpuszban döntő többséggel *volt* segédigés alakban szerepel (91,4%), a *valá*-val álló változat aránya csupán 8,6%, azaz a *volt*-tal megjelenő alakok száma több mint tízszerese a *valá*-val állókénak. A segédigék aránya időben többirányú változást mutat (1. 2. táblázat): a *volt* előfordulása az 1627–1676 közötti szakaszban a *valá*-hoz képest 93,1%. Ezután valamelyest nő, az 1677–1726 közti periódusban a legmagasabb (96,3%), majd az utolsó szakaszban 88,4%-ra csökken. A *vala* segédigés adatok száma ennek megfelelően 1677–1726 között a legalacsonyabb (3,7%), a korszak végére azonban növekvő tendenciát tapasztalunk (11,6%).

Időszakasz	A <i>volt</i> segédigés változat		A <i>vala</i> segédigés változat		Összesen
	száma	aránya a <i>-t + vala/volt</i> igealakok között	száma	aránya a <i>-t + vala/volt</i> igealakok között	
1627–1676	27	93,1%	2	6,9%	29 (100%)
1677–1726	77	96,3%	3	3,7%	80 (100%)
1727–1772	130	88,4%	17	11,6%	147(100%)
Összesen	234		22		

2. táblázat. A *volt* és a *vala* segédigés változat időbeli megoszlása a korpuszban

A kutatás során felmerült a kérdés, hogy vajon kimutatható-e különbség a segédigék arányait tekintve az informális regisztert képviselő korpuszon belül tovább differenciálható alregiszterekben: az 1. és a 3. személyű megnyilatkozásokban az időbeli és a területi változások tükrében. Ezért külön adatoltam a segédigék megoszlását e szempontok figyelembevételével. Arányuk összességében változatlanok mutatkozik: mind az 1., mind pedig a 3. személyű tanúvallomásokban tízszer annyi *-t + volt* összetett múlt időt adhatunk (90,9%, illetve 91,3%), mint *-t + vala* típusút (9,1%, illetve 8,7%).

A területi megoszlást és az időbeli változást együttesen vizsgálva ugyanakkor árnyalódik a kép, ily módon már megragadhatók eltérések. A *volt* segédigés változatról megállapítható, hogy az 1627–1676 közötti periódusban kizárólag 1. személyű megnyilatkozásokban csak Nyitra megyében fordul elő, kizárólag 3. személyűekben Győr, Komárom, Vas, Zala, Hajdú és Borsod megyékben is. Veszprém megyei perszövegekben megtalálható mindkét típusú tanúvallomásban. 1677–1726 között a legtöbb megyében többségben van a 3. személyű közlésekben használatos, *volt*-tal jelölt alak (pl. Tolna, Borsod, Zemplén megyékben). Esztergom, Pozsony és Békés megyei periratokban csak 3. személyű tanúvallomás tartalmazza, Győr, Bereg és Szabolcs-Szatmár megyében azonban kizárólag 1. személyű. Bihar az a megye, ahol jellemzően, nagy többségben 1. személyű megnyilatkozásokban érhető tetten. Kérdőpontban csak Komárom megyéből származó perszövegben szerepel a *volt*-tal jelölt alak. Az 1727–1772 közötti szakaszra jellemző, hogy Csongrád, Sopron és Szabolcs-Szatmár megyében adatolható jellemzően 3. személyű közlésekben, kizárólag 3. személyű tanúvallomásban pedig Abaúj-Torna, Békés, Bihar, Heves, Tolna és Zala megyei szövegekben, míg 1. személyű megnyilatkozásban csak Szolnok megyében. Az előző periódushoz képest tehát csökken a száma azon megyéknek, amelyekben csak 1. személyű közlésekben fordul elő. Ebből az időintervallumból csak Szabolcs-Szatmár megyéből ismeretes olyan perszöveg, amelyben kérdőpontban található a *-t + volt* igeidő.

A *vala* segédigés változatról az adatok időbeli megoszlása miatt leginkább csak az utolsó szakaszra vonatkozóan tehetünk releváns megállapításokat, minthogy az ezt megelőző periódusokban igen csekély a száma (2, illetve 3 adat). Az 1727 és 1772 által határolt évtizedekben a legtöbb megyében kizárólag 3. személyű közlésben figyelhető meg (jellemzően Csongrád, Hajdú, Somogy, Sopron, Szabolcs-Szatmár, Tolna, Zala és Zemplén megyékben). Csak 1. személyű tanúvallomásokban Veszprém és Szolnok megyei periratokban élnek vele a megnyilatkozók.

Jóllehet a tárgyalt igeidőt egyazon múlt időként tartjuk számon, amely két variációban létezik a középnyelvi magyarában, felvetődik a kérdés, hogy van-e különbség a két segédigés változat között funkcionális szempontból, illetve hogy a funkciók milyen változásokat mutatnak az időbeliség és a területiség dimenziójában. Ezért a fenti szempontokat figyelembe véve a *volt* és a *vala* segédigés változat használatának mibenlétét illetően további kutatásokat végeztem, egyszerre bemutatva a hasonlóságokat és az esetleges különbségeket is, vizsgálva az időbeli és a területi megoszlást egyaránt. Fontos előrebocsátani, hogy a segédigék szerinti és ezzel párhuzamosan az időbeli szakaszokra bontás, illetve az egyes közlésbeli szerepek külön-külön való vizsgálata következtében a múlt idő előfordulásainak száma és aránya némely kategóriákban már meglehetősen alacsony. Így az eredmények bemutatása és értelmezése folyamán tekintettel kell lenni

arra, hogy csak azokra a periódusokra nézve vonhatunk le messzemenőbb következtetéseket, ahol kellő mennyiségű (minél több) adat áll rendelkezésre. Ezért csak bizonyos funkciók esetében érdemes jelentőséget tulajdonítani a segédigék szerinti megoszlásnak. Ahol az adatok száma nagyon alacsony, ott mindezeket inkább csak jelzésértékkel említtem meg, és érdemes óvatosabban kezelni e csoportok statisztikai jellemzőit is. Ezek a – bár kisszámú előfordulás alapján megállapított – jelenségek és kategóriaajellemzők ugyanakkor semmiképp sem elhanyagolhatók és elhagyandók, hiszen elengedhetetlenek a múlt időről kialakuló sokszínű kép láttatásához, illetve mint összehasonlításra kínáló információk fontosak a további kutatások szempontjából is, akár kibővített korpuszon, akár a különféle regiszterekkel való összevetés céljából.

Szórványos előfordulása ellenére a *-t + vala/volt* múlt idő mind az időreprezentáció, mind az ige jelentése, mind pedig a szövegstruktúra alakítását tekintve változatos szerepekben mutatkozik meg a középmagyar kori boszorkányperekben.

3.2. Az időszerkezetet reprezentáló funkciók

Az időről és az időviszonyról közvetített információ az igeidők legjellemzőbb, legprototipikusabb sajátossága. A boszorkányperekben vizsgált *-t + vala/volt* múlt idejű igealakok egyaránt kifejezhetnek viszonyított, azaz egy másik, jellemzően múltbeli eseményhez képest megjelölt eseményt, ahogy időviszonyítás nélküli múlt idejű történet, cselekvést is. A kontextus figyelembevételével végzett részletes elemzés alapján az időszerkezetet reprezentáló funkcióknak öt csoportját állíthattam fel (l. 3–7. táblázat). A korpusz összes *-t + vala/volt* igealakja besorolható volt ezek valamelyikébe: 1. Előidejűség. 2. Az eseménysor egy-egy mozzanata, amely egyszerre fejez ki elő- és utóidejűséget. 3. Időviszonyítás nélküli múltbeli esemény. 4. Egyidejűség egy másik múltbeli eseménnyel. 5. Utóidejűség.

3.2.1. Előidejűség

Az időszerkezetéről közvetített információkat felölelő szerepkörök közül az előidejűség messze a leggyakoribb, 56,8%-os aránya kiemelkedő többséget jelent (l. 3. táblázat). A *-t + vala/volt* összetett múlt időnek ez a szerepe már az ómagyar korban is domináns (Szarvas 1872: 299; Klemm 1928: 95–97; Bárczi 1963: 163; É. Kiss 2005: 426; E. Abaffy 1992: 162; Szentgyörgyi 2014: 265; Mohay 2020: 26–28), bár Hegedűs csak a *valá*-val álló szerkezetnek tulajdonít előidejűséget kifejező szerepet a kései ómagyar korban (Hegedűs 2016: 77–78). A középmagyarban az előidejűség más kutatások alapján is nagy arányban adatolható a *-t* jeles összetett múlt idővel összefüggésben (Bánhidí 1957: 19–21; Bárczi 1963: 277; Németh 2001: 136; Mohay 2015: 126; Bagyinszki 2016), ahogy a korszak missziliseiben is az előidejűség e múlt idő legjellemzőbb funkciója (Mohay 2020: 160–168). A boszorkányperekben mind a *volt*, mind a *vala* segédigék alakok között bőségesen találunk előidejűséget jelölőket, igaz, a *valá*-val álló szerkezet arányaiban gyakrabban utal egy másik eseménynél korábban bekövetkezett történetre, cselekvésre. Mindkét segédigét illetően megfigyelhető tendencia, hogy a középmagyar kor kései szakasza felé haladva egyre csökken az előidejűséget érzékeltető igealakok előfordulása. A *volt* esetében az 1627–1676 közötti szakasz 74,1%-ához képest 50,0%-ra változik az arány, a *vala* segédigék alakok körében pedig, míg 1627–1676 között valamennyi alak előidejűségre utal (100,0%), az utolsó időszakban ez az arány már csak

58,8%. Az előidejűség jellemzően egy másik múltbeli eseményhez képest fejeződik ki (ez utóbbit aláhúzás jelöli):

- 1) 1648: Hogy egikor az Fatenst **megh ueztettek uolt**, es Varsanyi Vinczene harmad nap alat megh giogetotta, mivel az Polgarok mondottak neky, ha te ueztetted megh giogetchad megh. (MB. 126., Győr megye)
- 2) 1717: Látta a fatens ullyának serelmit, de nem tudgya, mi **lelte volt**. (MB. 31., Bihar megye)
- 3) 1738: E fatensnek felesége ennek előtte circit. Hétt Esztendővel kétt sákot **vett vala** Ross Susa Boszorkány Aszszonytul, kitt e Fatens drágállott (MB. 220., Somogy megye)
- 4) 1756: Most tavali esztendőben Lutza napjának két héttel elől; jön a Deutrális aszony korán reggel a fátenshez, mikor már a Teheneit **meg itatta vólt**, és meg kerdezte ötett háromszor, ugyan a Tehenek a fátensé vólnának é. (MB. 482., Békés megye)

Az előidejűséget kifejező <i>-t + vala/volt</i> igealakok száma és %-os aránya				
146 igealak: 56,8% a korpusz összes <i>-t + vala/volt</i> igealakjához (257) viszonyítva				
Időszakasz	Az előidejűséget kifejező <i>-t + vala/volt</i> igealakok száma és segédigék szerinti megoszlása	Az összes <i>-t + vala/volt</i> igealak száma az adott időszakaszban	Az előidejűséget kifejező <i>volt</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>volt</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva	Az előidejűséget kifejező <i>vala</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>vala</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva
1627–1676	22 (20 <i>volt</i> +2 <i>vala</i>)	29 (27 <i>volt</i> +2 <i>vala</i>)	74,1%	100,0%
1677–1726	49 (47 <i>volt</i> +2 <i>vala</i>)	80 (77 <i>volt</i> +3 <i>vala</i>)	61,0%	66,7%
1727–1772	75 (65 <i>volt</i> +10 <i>vala</i>)	147 (130 <i>volt</i> +17 <i>vala</i>)	50,0%	58,8%

3. táblázat. Előidejűséget kifejező *-t + vala/volt* igealakok és időbeli, valamint segédigék szerinti megoszlásuk

3.2.2. Az eseménysor egy-egy mozzanata (elő- és utóidejűség kifejezése egyszerűen)

Külön kategóriaként vettem fel azokat a *-t + vala/volt* igealakkal jelzett eseményeket, amelyek valamely narratív részlet egy-egy mozzanatát jelölve egyszerre fejeznek ki elő- és utóidejűséget, minthogy ezekben az esetekben a tárgyalt múlt időben álló cselekvés vagy történés egy eseményláncolat közbülső szakaszában, azt megelőző és időben később bekövetkező események között kap helyet a tanúvallomásban. E példákban a múlt idő típusának az események egymásutánosságában, időbeli egymásra következésében betöltött szerepe válik jelentőssé, amely a *-t + vala/volt* szerkezetű igealakoknak több mint negyedére (26,9%) jellemző (l. 4. táblázat). Nem halmozott használatról van

szó, csupán egy-egy esemény kiemeléséről a szóban forgó múlt idővel (a korábban és a később bekövetkező események igéit aláhúzással jelölöm):

- 5) 1736: az Bagoly pedig nem mert utanna mennj **fel huszta vólt** az Puskáját, de nem mert hozzá lúny, mivel attúl tartott ha nem talallya, meg rontotta volna (MB. 1a, Abaúj-Torna megye)
- 6) 1754: s az után mint egy, egy Hét mulva eczaka valami bé jött a Házába, s aszt érzette is e Tanu, s fektebe e Tanunak **neki ment vala** mint a Veszet Kutya, s ugy megh mardosta, és marczongatta, hogy más nap a teste olyan vólt mint a kék posztó s a kékség e Tanunak a Testen sokáigh tartott de nem fajt (MB. 332., Szabolcs-Szatmár megye)
- 7) 1755: Történt ez előtt nyolcz vagy kilencz Esztendővel, emlétt Kiss Ferencz rosz köz-kertet tartván, Malaczai a tanunak kertyében által szoktak, és felessebb károkat **okoztak vólt**, melyeket minek utána ell nem szenvedhetett, tulajdon Tarsát emlétt Kiss Ferenczhez ell küldötte, hogy az rést csinálná bé (MB. 296., Sopron megye)

Az eseménysor egy-egy mozzanatát kifejező szerep a *volt* segédigés igealakok körében egyre magasabb arányban érhető tetten a korpuszban a 17. századtól a 18. század felé haladva. Míg az első időszakaszban a *volt*-tal álló szerkezetek 18,5%-ában figyelhető meg e funkció, addig a korszak vége felé ez 31,5%. A *vala* segédigés alakok között viszont csak az 1727–1772 közötti periódusban figyeltem meg effajta használatát (29,4%), az ezt megelőző szakaszokban nem.

Az eseménysor egy-egy mozzanatát (elő- és utóidejűséget egyszerre) kifejező -t + vala/volt igealakok száma és %-os aránya 69 igealak: 26,9% a korpusz összes -t + vala/volt igealakjához (257) viszonyítva				
Időszakasz	Az eseménysor egy-egy mozzanatát kifejező -t + vala/volt igealakok száma és segédigék szerinti megoszlása	Az összes -t + vala/volt igealak száma az adott időszakaszban	Az eseménysor egy-egy mozzanatát kifejező volt segédigés igealakok aránya az adott időszakasz volt segédigés igealakjaihoz viszonyítva	Az eseménysor egy-egy mozzanatát kifejező vala segédigés igealakok aránya az adott időszakasz vala segédigés igealakjaihoz viszonyítva
1627–1676	5 (5 volt+0 vala)	29 (27 volt+2 vala)	18,5%	0,0%
1677–1726	18 (18 volt+0 vala)	80 (77 volt+3 vala)	23,4%	0,0%
1727–1772	46 (41 volt+5 vala)	147 (130 volt+17 vala)	31,5%	29,4%

4. táblázat.

Az eseménysor egy-egy mozzanatát (elő- és utóidejűséget egyszerre) kifejező -t + vala/volt igealakok és időbeli, valamint segédigék szerinti megoszlásuk

3.2.3. Időviszonyítás nélküli múltbeli esemény

A -t + *vala/volt* múlt idő – jóval ritkábban ugyan, de – megjelenhet időviszonyítás nélküli múltbeli események kifejezésére is (6,2%), azaz olyankor, amikor használata nem kötődik két esemény egymással való időbeli viszonyához (1. 5. táblázat). Ez jelenthet időhatározóval konkrétan meg nem határozott, de akár időhatározóval is kifejezett, közeli vagy régebben történt eseményt is. Bár az adatok száma meglehetősen alacsony, e kategória a korszak előrehaladtával valamelyest növekvő arányt mutat: a *volt* segédigés szerkezetet az 1727–1772 közötti szakasz képviseli a legnagyobb arányban (10,0%) a megelőző szakaszban kimutatott 2,6%-kal szemben:

- 8) 1734: Nem nevezem biz én, mert én nem tudok senkinek is semmi boszorkanságát, hanem meg régen engemet is Győrrel **meg nyargaltak vólt**. (MB. 346., Szolnok megye)

A *valá*-val álló szerkezetek között csak az 1727–1772 közötti évtizedekben tudtam adatolni (5,8%). 1627–1676 között sem a *volt*, sem a *vala* segédigés múlt időre nem jellemző az időviszonyt nem jelölő múltbeli események kifejezése (0,0-0,0%).

Az időviszonyítás nélküli múltbeli eseményt kifejező -t + <i>vala/volt</i> igealakok száma és %-os aránya				
16 igealak: 6,2% a korpusz összes -t + <i>vala/volt</i> igealakjához (257) viszonyítva				
Időszakasz	Az időviszonyítás nélküli múltbeli eseményt kifejező -t + <i>vala/volt</i> igealakok száma és segédigék szerinti megoszlása	Az összes -t + <i>vala/volt</i> igealak száma az adott időszakaszban	Az időviszonyítás nélküli múltbeli eseményt kifejező <i>volt</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>volt</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva	Az időviszonyítás nélküli múltbeli eseményt kifejező <i>vala</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>vala</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva
1627–1676	0 (0 <i>volt</i> +0 <i>vala</i>)	29 (27 <i>volt</i> +2 <i>vala</i>)	0,0%	0,0%
1677–1726	2 (2 <i>volt</i> +0 <i>vala</i>)	80 (77 <i>volt</i> +3 <i>vala</i>)	2,6%	0,0%
1727–1772	14 (13 <i>volt</i> +1 <i>vala</i>)	147 (130 <i>volt</i> +17 <i>vala</i>)	10,0%	5,8%

5. táblázat. Az időviszonyítás nélküli múltbeli eseményt kifejező -t + *vala/volt* igealakok és időbeli, valamint segédigék szerinti megoszlásuk

3.2.4. Egyidejűség egy másik múltbeli eseménnyel

Szintén kisebb arányban, de van példa arra is, amikor a -t + *vala/volt* múlt idejű ige egyidejűséget fejez ki egy másik eseménnyel (összesen 5,8%). Ezek egy részében azt figyelhetjük meg, hogy valamely huzamosabban tartó háttéreseményhez vagy állapotához

képest, mintegy annak előterébe kerülve jelenik meg a pillanatnyi vagy egyszeri, rövidebb ideig tartó, *-t + vala/volt* igeidővel jelölt mozzanatot:

- 9) 1721: hogy midün említett Jobbagy Örse Gerendasiknál lakott volna, ighen beteg volt Jobbagy Örse a mint mar **meg is gyont volt** kaplannak Pater Istvánnak (MB. 114., Esztergom megye)

Olyan szöveghelyeket is adathoztam, ahol több *-t + vala/volt* igealak jelez egymással egyidejű eseményeket. Ilyenkor valamennyi részt vevő igealakot beleszámítottam a statisztikai adatokba (l. 6. táblázat).

- 10) 1723: azon napon **békélet volt meg** Orosz Istvannal hogy törvényre **idézte volt** meg vesztéséért (MB. 36., Bihar megye)

Az egyidejűséget kifejező <i>-t + vala/volt</i> igealakok száma és %-os aránya 15 igealak: 5,8% a korpusz összes <i>-t + vala/volt</i> igealakjához (257) viszonyítva				
Időszakasz	Az egyidejűséget kifejező <i>-t + vala/volt</i> igealakok száma és segédigék szerinti megoszlása	Az összes <i>-t + vala/volt</i> igealak száma az adott időszakaszban	Az egyidejűséget kifejező <i>volt</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>volt</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva	Az egyidejűséget kifejező <i>vala</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>vala</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva
1627–1676	0 (0 <i>volt</i> +0 <i>vala</i>)	29 (27 <i>volt</i> +2 <i>vala</i>)	0,0%	0,0%
1677–1726	8 (8 <i>volt</i> +0 <i>vala</i>)	80 (77 <i>volt</i> +3 <i>vala</i>)	10,4%	0,0%
1727–1772	7 (6 <i>volt</i> +1 <i>vala</i>)	147 (130 <i>volt</i> +17 <i>vala</i>)	4,6%	5,8%

6. táblázat. Az egyidejűséget kifejező *-t + vala/volt* igealakok és időbeli, valamint segédigék szerinti megoszlásuk

3.2.5. Utóidejűség

Még ritkább az utóidejűsége utaló *-t + vala/volt* szerkezet (3,9%) (l. 7. táblázat), amely többnyire valamely esemény következményét, egyúttal egy eseményszál lezárulását jelzi. Ami az időszakaszok összevetése nyomán kitűnik, az az, hogy a *volt* segédige esetében e funkció a korszak vége felé haladva fokozatosan csökkenő tendenciát mutat, relatíve a leggyakoribb az 1627–1676 közötti periódusban (7,4%), az utolsó szakaszban azonban már csak 3,1%-os arányt tapasztalhatunk.

11) 1654: nilvan szememvel lattam hogi Hecik Janosne a varas bikat es az fulben maszot megh szarította es megh törte es az kapusza köre hintette, es az maga Uranak ugy atta megh enni s mind **eldagadoszt volt** tőle. (MB. 181., Nyitra megye)

Az utóidejűséget kifejező <i>-t + vala/volt</i> igealakok száma és %-os aránya 10 igealak: 3,9% a korpusz összes <i>-t + vala/volt</i> igealakjához (257) viszonyítva				
Időszakasz	Az utóidejűséget kifejező <i>-t + vala/volt</i> igealakok száma és segédigék szerinti megoszlása	Az összes <i>-t + vala/volt</i> igealak száma az adott időszakaszban	Az utóidejűséget kifejező <i>volt</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>volt</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva	Az utóidejűséget kifejező <i>vala</i> segédigés igealakok aránya az adott időszakasz <i>vala</i> segédigés igealakjaihoz viszonyítva
-1627–1676	2 (2 <i>volt</i> +0 <i>vala</i>)	29 (27 <i>volt</i> +2 <i>vala</i>)	7,4%	0,0%
1677–1726	4 (3 <i>volt</i> +1 <i>vala</i>)	80 (77 <i>volt</i> +3 <i>vala</i>)	3,9%	33,3%
1727–1772	4 (4 <i>volt</i> +0 <i>vala</i>)	147 (130 <i>volt</i> +17 <i>vala</i>)	3,1%	0,0%

7. táblázat. Az utóidejűséget kifejező *-t + vala/volt* igealakok és időbeli, valamint segédigék szerinti megoszlásuk

3.2.6. Az időreprezentációhoz kötődő funkciók területi megoszlása

Az időszerkezetet reprezentáló közlésbeli szerepek területi megoszlását vizsgálva tovább árnyalható a kép. Minthogy a korpusz egészében az előidejűséget kifejező *-t + vala/volt* múlt idő aránya a legmagasabb, erről a funkcióról tehetjük a leginkább releváns és informatív megállapításokat. A forrásanyagban a vizsgált igealakok 56,8%-a jelöl előidejűséget, vannak azonban olyan megyék, amelyekben e szerepkör még ennél is jóval elterjedtebbnek bizonyul. Ezek közül is kiemelkedik Zemplén megye, ahol a *-t + vala/volt* múlt időt tekintve 90%-os az előidejűség aránya. Továbbá az igealakok több mint 70%-a fejez ki előidejűséget Győr (75%), Vas (71%) és Veszprém (75%) megyékben, azaz Nyugat- és Közép-Dunántúl bizonyos területein. A korpusz átlagához képest ugyanakkor valamivel alacsonyabb, 50%-os vagy annál kevesebb Zala (50%), Somogy (50%), Bihar (49%), Csongrád (40%) és Békés (40%) megyékben, amelyek a Nyugat- és Dél-Dunántúlt, Dél-Alföldet, illetve a Tisza-Körös vidékét képviselik. Az események egy-egy mozzanatát jelölő, elő- és utóidejűséget egyszerre kifejező múlt idejű igealakok Zala (50%), Somogy (50%), Békés (50%), Borsod (37%) és Sopron megyei (36%) borsorkányperekben a leggyakoribbak. Zala és Somogy megyében egyéb más, az időt reprezentáló közlésbeli szerep nem is volt kimutatható. *-T + vala/volt* igealakkal jelölt időviszonyítás nélküli múltbeli eseményekre, illetve utóidejűségekre Bihar és Szabolcs-Szatmár megyei perszövegekben volt a legtöbb példa, egyidejűsége ugyancsak Bihar, valamint Csongrád megyében.

3.3. Igei szemantikai csoportok a *-t + vala/volt* múlt idő használatában

A korpusz vizsgálata további figyelemre méltó jelenségekre világít rá az igeidők funkciói kapcsán: a misszilisekhez hasonlóan a *-t + vala/volt* igeidő nemcsak az időről közöl információt, hanem szerepe lehet bizonyos szemantikai tartalmak kifejezésében, kiemelésében is. A szóban forgó múlt idővel ellátott igealakok között szemantikailag jól körülhatárolható csoportok rajzolódnak ki, ami arra utal, hogy egy adott tanúvallomás igeidő-használatát aktuálisan akár az ige jelentése és annak előterbe állítása is befolyásolhatja. Ennek egyik lehetséges oka éppen az igeidő szórványos előfordulása, amely alkalmassá teszi a szövegben bizonyos témák, tartalmak kiemelésére, valamely specifikus jelentés hangsúlyozására. Ez a funkció világosan megmutatkozik az *-á/-é* jeles múlt idő kapcsán is (Mohay 2021), amelynek szintén boszorkányperekben szerepe van többek között a rontás, testi állapotváltozás, megbetegedés megjelenítésében.

A korpusz valamennyi *-t + vala/volt* igealakjának teljességre törekvő, részletes, a kontextust is figyelembe vevő elemzése tette lehetővé a forrásanyagra jellemző szemantikai csoportok felállítását. Azokat az igealakokat, amelyek több kategóriába is besorolhatók voltak, valamennyibe beleszámítottam (pl. mozgásige és a rontás előzményét elbeszélő ige, vagy érzelemnyilvánítást kifejező és kommunikációs ige). Az összesítés sokatmondó eredményekkel szolgál (l. 4. táblázat).

A legjellemzőbb szemantikai csoportok	A legjellemzőbb szemantikai csoportoknak a korpusz valamennyi <i>-t + vala/volt</i> igealakjához viszonyított aránya	A legjellemzőbb időszakasz
1. A rontást (ritkábban a gyógyulást) megelőző események	31,1%	1727–1772
2. Rontás, bántalmazás, megbetegedés, halál	28,0%	1627–1676
3. Kommunikációs igék	12,1%	1627–1676
4. Hétköznapi események	11,3%	1727–1772
5. A boszorkány megjelenése, azonosítása, illetve a peres eljárás valamely rá irányuló cselekvése	8,9%	1627–1676

8. táblázat. A legjellemzőbb szemantikai csoportok a *-t + vala/volt* múlt idő használatában

3.3.1. A rontást (ritkábban a gyógyulást) megelőző események

A tárgyalt múlt idő legjellemzőbb módon (31,1%) a rontás (ritkábban a gyógyulás) valamely előzményének tekinthető eseménnyel hozható összefüggésbe, amely többnyire baljós előjelű, gyanús (illetve utólag akként értelmezett) cselekedet, történés. Jellegzetesek e csoportban az ártó szándékúként azonosított boszorkányos cselekedetek közvetlen előzményeinek tekinthető fenygetések:

- 12) 1729: a mint hogy ez fatenst is az agybul beteg lévén fel húzta es ugyan a miát ma is nyomorek a keze, de mar az előtt ez fátenst is **meg fenyegette vólt** (MB. 311., Szabolcs-Szatmár megye)
- 13) 1732: azon itzaka esset rejá az nyavallya az leányára, midőn **meg fenyegette volt** az öreg Seresné (MB. 44., Bihar megye)

Ugyanakkor az idesorolható események nem feltétlenül közvetlen előidézői, okai a rontásnak: bizonyos esetekben egyszerűen csak megelőzik a rontást mint látszólag mindennapi, ártalmatlannak tűnő cselekvések, amelyekről a kontextus ismeretében válik egyértelművé, hogy utóbb hátrányos következményekkel járnak, és így a peres eljárás folyamán már nyilvánvaló, hogy kapcsolatba hozhatók a boszorkányos cselekedettel. A múltidő-használat szempontjából fontos tényező, hogy erre számos esetben éppen a -t + *vala/volt* igeidő megjelenése „hívja fel a figyelmet”.

- 14) 1730: Egyebet ez Fatens nem tud hanem egy alkalmatossággal ezen Fatens Leányanak egy kis mizet **adott vólt**, Bernath Clára és azon meznek meg evese után, a Leanyanak a szája fére vonodott, és a Fatensnek az Ura szitta Bernáth Clárát hogy mit csinált a Leánya szájanak. (MB. 313., Szabolcs-Szatmár megye)
- 15) 1730: Az Deutrumban sokszor említett Biro Margit, midőn a Fatens az előtt harom Esztendővel 15 Esztendős fiat az Szőlőben **ki küldette vóltt**. akkor ott öszve rontotta, ugy hogy masok hoztak karjainal fogva haza (MB. 80., Csongrád megye)

A következő példában a tanú testi állapotromlását megelőző események közül csak egyet jelöl összetett múlt idő, azt a mozzanatot, amikor a rab asszony (azaz a boszorkány) saját nehéz helyzetére keresve megoldást, kérést intéz a tanúhoz:

- 16) 1750: Az el mult nyárban az Helségbeliek magok között porcziot szedvén az Rab Asszonynek is házához el mentek rovassakkal, hogy essendő porcziojat le tenne, de az Rab Asszony szörnyően mentegette magát, hogy le nem teheti mivel egy penzi sem legyen, hanem a Tanut **kérte vala** hogy talan le tehetne ellenben. A Tanú tudván csalardságát le nem tedte, kiert is meg fenyegette, az utan csak hamar kezeiben keserves fájdalmakat szenvedet, mellyek az eő kenyése és segedelme nélkül meg sem is csillapodtak. (MB. 224., Somogy megye)

A tanú, miután nem tesz eleget a kérésnek, erős fájdalmakat tapasztal a kezeiben. A tüneteket egyértelműen a boszorkánynak tulajdonítják. A boszorkány tehát két fontos mozzanat alanyaként is megjelenik: a rontás okozójaként és annak a kérésnek a kezdeményezőjeként, amelynek teljesülése fordulatot hozhatna számára. Ez utóbbi a rontás előzménye. Ezt az összefüggést nyomatékosíthatja, hogy a -t + *vala* igeidő éppen a kérés kifejező igéhez járul.

3.3.2. Rontás, bántalmazás, megbetegedés, halál (ritkábban gyógyítás, gyógyulás)

A második legjellemzőbb csoport azoké az igéké, amelyek rontást, bántalmazást, testi károkozást, szabadságkorlátozást, illetve ezek következtében fellépő megbetegedést, testi tüneteket, állapotromlást, valamilyen testi (vagy szellemi) diszfunkciót, ártalom elszenvedését, halált fejeznek ki (28,0%):

- 17) 1654: meg regen uolt, hog az fiat **megh uertem uolt** az megh fogot Azoninak (MB. 554., Veszprém megye)
- 18) 1703: az fatensnek ugyan akkorban az szemei nagy fogyatkozásban **estenek volt** (MB. 503., Komárom megye)
- 19) 1718: a ki megh nyomta, olyan volt mint a minémüt a Szabó Ferencz anyja viselt, azért ő reá gjanakodik mivel említett Szabo Ferenczné már akkor **megh holt volt** régen (MB. 564., Zemplén megye)
- 20) 1729: ördögi mesterségével Pap Sofi **vesztette volt meg** a kezét (MB. 311., Szabolcs-Szatmár megye)

Ha meggondoljuk, hogy a rontás a boszorkánysággal összefüggő legfontosabb tényező, még nyilvánvalóbb a múlt idő szemantikai sajátosságokat hangsúlyozó használatának jelentősége, a rontás és a rontás előzményeinek kifejezésében játszott markáns szerepe. Mint a korpuszban ritkán előforduló igeidő kiemelhet egy-egy, a rontáshoz kapcsolódó jelentőségteljes eseményt, az egyén életére nézve sorsdöntő fordulatot. Ezáltal képes akár a megnyilatkozó (a tanú vagy a vádlott) lelkiállapotára vonatkozó információt is közölni. A múlt idő használatát tehát befolyásolhatja a humán dimenzió, azaz az egyén társadalmi-kulturális beágyazottsága, aktuális lélektani állapota is. Ehhez kapcsolódóan a *-t + vala/volt* igeidő nemcsak párhuzamba állítható az *-á/-é* jeles múlt középmagyar kori szerepével, hanem bizonyos vonatkozásban ellenpontozza is azt. Míg ugyanis az egyszerű múlt időről a misszilisekben és valamelyest a boszorkányperekben is kimutatható, hogy a negatív fordulatok mellett a pozitív kimenetelű, örömteli események jelölésében is jelentős szerepük van, többek között a gyógyulással kapcsolatos igéken (Mohay 2020: 133–135; Mohay 2021: 100–101), ez a *-t* jeles összetett múlt időről nem mondható el. A korpuszban csupán elvétve találunk olyan *-t + vala/volt* szerkezetű igealakot, amely a testi állapotromlás tüneteinek enyhülését, a gyógyulás, gyógyítás mozzanatát, illetve annak szándékát jelöli (azon, hogy a következő példában *-t + vala* múlttal kifejezett, az ige jelentését tekintve gyógyításra tett kísérletről van szó, az sem változtat, hogy a gyógyítás ténye végül eredménytelennek bizonyul a rontás makacssága miatt):

- 21) 1756: és az után mind ezen most említett nyavala szüntelen gyötrődött, ambár a végett hogy abbul ki gyógyúlhatnák Tettes V. Ispán Urnak rendeléségül (!) az Vrgye Doctorja hozzám járván mindennap **orvosolt vala**, de semmi képpen rajtam nem térülhetett. (MB. 404., Veszprém megye)

Ugyanez a tendencia tükröződik a *-t + vala/volt* múlt időt illetően a misszilisekben is (Mohay 2020: 181–182).

Felmerülhet, hogy a tárgyalta múlt idejű igealakok között a rontás és a boszorkánysággal kapcsolatos egyéb cselekedetek nagy aránya a korpusznak abból a sajátosságából következik, hogy eleve e témák köré összpontosulnak a tanúvallomások. A rontás, megbetegedés, bántalmazás, halál mint témák valóban állandóak a perekben, azonban a *-t + vala/volt* igeidő használatában megmutatkozó nagy számú rontást stb. elbeszélő igék jellemzően a szövegkörnyezetből mintegy kiemelkedve fordulnak elő, úgy, hogy a körülöttük lévő egyéb igék nem *-t + vala/volt* múltúak. Ebből adódik a tárgyalta múlt időnek az adott kontextusban megvalósuló, szemantikai motiváltságú nyomatékosító szerepe. És természetesen a rontással kapcsolatos események gyakorisága sem jelenti azt, hogy a szövegekben csak ezeket kifejező igéket találunk.

3.3.3. Kommunikációs igék

A harmadik leggyakoribb szemantikai csoport a kommunikációs igéké, ebbe a *-t + vala/volt* igealakok 12,1%-a sorolható. Olyan igék tartoznak ide, mint pl. *mond, kér, felel, vall, hirdet, ígér*.

- 22) 1728: az kallai orvos Aszszony **mondotta vala**, hogy ü volna az Hajdu városi boszorkányoknak a Kapitánya. (MB. 141., Hajdú megye)
 23) 1742: Kormos Györgyvetül Buzát **kirt volt** Kas Andrásné (MB. 284., Sopron megye)

3.3.4. Hétköznapi események

Megközelítőleg hasonló arányt (11,3%) képviselnek a *-t + vala/volt* igealakok között azok a hétköznapi események, történések, állapotok, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak a boszorkányos cselekedethez, a rontás szempontjából közömbösek, nem hordoznak ártó szándékot, azonban a tanúvallomás részeként közvetetten kötődnek a váddal összefüggő gyanús vagy éppen végzetes eseményekhez. Ez az a halmaz, amely szemantikailag kevésbé specifikus, mint az ezt megelőző kategóriák, mégis számottevő egységnek tekinthető a *-t + vala/volt* igealakok körében.

- 24) 1742: Jelen volt ezen Fátens is azon alkalmazhatósággal [...], a midőn tudnj illik Baboti lakosok az Kapuvárj Majorhoz Úr Dolgában tüskét **hordottak volt**, Szabo Mihály szolgáljával együtt (MB. 282., Sopron megye)
 25) 1755: mivel zellérül **laktam vólt** nalla, akkor tanított (MB. 10., Csongrád megye)

3.3.5. A boszorkány azonosítása, illetve a peres eljárás során valamely rá irányuló cselekvés

Újabb tematikus egységként különíthetők el azok az események, amelyek a rontás következményeként zajlanak le, a boszorkány megjelenését, felismerését beszélnek el, azonosítását jelölik, vagy valamely, az ítélet részét képező cselekvést fejeznek ki (pl. elmarasztalás) (8,9%).

- 26) 1648: nyilván tudgia azt hogy ennek előtte ugian az Miskolczi paráznaságaért **el marasztották volt**, és kötés levelet adot magárúl, hogy, ha annak utána olyan vétekben találtaik, azon sententia szerint legien Executioja (MB. 52., Borsod megye)

27) 1721: és akkor is mar a Táti Malomnal **elő találta vala** ezen Jobbagy Örsit (MB. 114., Esztergom megye)

További kisebb szemantikai csoportokat alkotnak a következők: mozgásigék; hallást és látást kifejező igék, amelyek a saját tapasztalat útján szerzett információ forrását jelölik; létigék; tárgyi, vagyoni és anyagi károkozás; érzelmenyilvánítást kifejező igék; segédigék. Ezeket jóval kisebb számú igealak képviseli, ezért részletes vizsgálatuktól eltekintek.

3.3.6. Az egyes szemantikai csoportok gyakorisága a területiség függvényében

A rontás (illetve ritkábban a gyógyulás) valamely előzményét megjelenítő eseményeknek a következő megyékben van jelentős szerepe a *-t + vala/volt* múlt idejű igealakok között: Somogy (67%), Vas (57%), Esztergom (50%), Békés (50%), Csongrád (40%), Bihar (35%). A rontás előzményét kifejező *-t* jeles összetett múltak aránya tehát a dunántúli régióban, illetve a Dél-Alföldön és a Tisza-Körös vidéken a legmarkánsabb. A rontás, bántalmazás, megbetegedés, halál eseményei a *-t + vala/volt* igealakokkal összefüggésben a leggyakoribbak Szabolcs-Szatmár (50%) és Bihar (38%) megyei perszövegekben. Sopron megyében pedig a kommunikációs igék, valamint a hétköznapi események kategóriáinak van kiemelt szerepük (26-26%).

3.4. A szövegszerkezetet alakító funkciók

A szövegstruktúrát többféleképpen is alakíthatja az igeidő. A korpuszban ennek legjellemzőbb módja az, amikor a *-t + vala/volt* igealak – egy dominánsan *-t* jeles egyszerű múltú szövegrészben – egy új megnyilatkozás, pl. egy 1. személyben idézett tanúvallomás-részlet **első múlt idejeként vagy első múlt időinek egyikeként** szerepel, mintegy szövegtagoló szerepet betöltve: az új múlt idő adott szöveghelyen egyúttal az új közlés kezdetét is jelzi. Ez mind a *volt*, mind a *vala* segédigés változatra jellemző, ez utóbbira valamelyest nagyobb arányban: a korpusz egészében a *volt* segédigés igealakok 27,7%-a tölt be efféle funkciót, a *valá*-val állókénak 31,8%-a:

28) 1736: Ad secundum: más Boszorkányságát nem tudja a Rab Aszonnak, hanem a midőn a malmát **vizsgálta volt**, hogy nem forgot a mint ennek előtte, találta a Serpenyőben a mellyben a Koronknak az also vige áll ött vas szeget (MB. 355., Tolna megye)

29) 1755: ad Ium e Tanúnál lakván Dombiné Luczon, most Megyaszón lakó Menyecske és más néma leányával együt, azon fonásokkal varásokkal **szoktak vala** elni, es innen vagon reájok gyanúsága (MB. 451., Zemplén megye)

A múlt időnek további négy olyan sajátosságát tudtam azonosítani a forrásanyagban, amely az előző szerepeknél jóval ritkábban bár, mégis többször ismétlődve megjelenik a vizsgált múlt időhöz kötődően. A *-t + vala/volt* igeidő megjelenhet a **megnyilatkozás utolsó múlt idejeként** is, mintegy a tanúvallomás, illetve az adott narratív egység lezárultát jelezve. Ebben a funkcióban ugyancsak mindkét segédige részt vesz, a *volt* – arányait tekintve – némileg gyakrabban (11,1%), mint a *vala* (9,1%).

A fenti szövegtagoló funkciókhoz hasonlóan a *-t* jeles összetett múltú igealakok bizonyos közléseken belül **témaváltáskor, illetve egy új cselekményszál kezdetekor** használatosak, úgy, hogy az elbeszélésnek a témaváltást megelőző szakaszában valamely más, a *-t + vala/volt*-tól eltérő múlt idő (jellemzően a *-t* jeles egyszerű igeidő) a domináns. A múltidő-váltás ilyenkor egyúttal a téma változását is jelzi, mintegy annak nyomtatékosításaként. Ez a misszilisekben ugyancsak több esetben adatható (Mohay 2020: 186–187). Ebben a szerepben azonban a boszorkányperekben már csak a *volt* segédigét találjuk (8,9%). Az alábbi példában az „*Annak felette...*” kezdetű mondatból indul az új téma:

- 30) 1740: egyéb Boszorkányságát nem látta, hanem, látta, s tudgya azt, hogy Bodorné (Salva Venia) minden éczakán a vederben ganajlott, a feje alatt tartotta, és azon Vederben hordott nappal vizet sütni, s főzni. Annak felette a múlt napokban a midőn Korcsmáros Kovács János lábára **meg nyomorodott vólt**, meg kenven a Korcsmárost haza ment, és a Fatensnek füle hallására azt mondotta: A pinczén valék, a Korcsmáros rosszúl van, s reám fogták hogy én boszorkány vagyok (MB. 91., Csongrád megye)

Ugyanígy a **halmozott előfordulás** is csak a *volt*-tal álló összetett igealakokra jellemző (a *-t + vala/volt* igealakok 5,5%-ára), általában egy mondaton, tagmondaton belül. Ez rokon azzal a jelenséggel, amelyet az úriszéki perekben jellemző tendenciaként láthatunk a tárgyalt igeidővel kapcsolatban: az elbeszélésekben, az események egymást követő mozzanatait igen gyakran ismétlődő *-t + vala/volt* múlt idejű igealakokkal fejezi ki a lejegyző (Mohay 2013: 78). Szentgyörgyi mutat rá arra, hogy a halmozottan megjelenő *-t + volt* igeidő egy úriszéki perben a bűneset előzményeinek elbeszélésére használatos (Szentgyörgyi 2017: 83). Ezt a jelen korpusz némely szöveghelye is igazolni látszik, igaz, a boszorkányperekben sokkal kevésbé gyakori a tárgyalt igeidő halmozott megjelenése. A következő példában egy régi esetről szóló beszámólót olvashatunk, amelyre az aktuális események előzményeiként tekinthetünk:

- 31) 1755: mind az által ez előtt circiter 16 Esztendővel történt, hogy az Tanunak az házának nád verésébül bizonyos kötnj való veszők marattak volt, kiket említett Kiss Ferencz kért volt a Tanutul hogy néki adná, a mint is oda ajánlotta volt, de bizonyos Szijjártó Mester Ember előbb ell vitte volt előbb sem Kiss Ferencz érte jött volna. (MB. 296., Sopron megye)

Itt utalok vissza a 3.3.1. alfejezetre: előzményekről a szemantikai csoportok tárgyalása kapcsán is esett már szó, ott a múlt időnek a rontást megelőző események elmondásában volt szerepe.

Végül még egy figyelemre méltó jelenséget említek a tárgyalt múlt idő vonatkozásában, amely a szövegalakító tényezők közé tartozik: a boszorkányperes anyagban néhány helyen megfigyelhető, hogy a *-t + volt* szerkezet **több ízben ugyanahhoz az igehez kapcsolódik, mintegy analógiás hatásként**. Ezekben az esetekben úgy tűnik, maga az ige újbóli megjelenése motiválhatja az adott peren belül a múlt idő típusának ismétlődő használatát. A *-t + vala/volt* igealakok 4,7%-ánál mutatkozik ez a jelenség. A következő

példákban egy-egy perszövegből az egymást követő *-t + vala/volt* igealakokat idézem. 1743: *vett volt; vett volt* (MB. 278., Sopron megye); 1731: *fere vonta volt* [félrevonta volt]; *fere vonta volt; fere vontak volt; fere vontak volt* (MB. 315., Szabolcs-Szatmár megye).

4. Összegzés

A tanulmányban középmagyar kori boszorkányperek alapján dimenzionális nyelvészeti megközelítésben vizsgáltam a *-t + vala/volt* összetett múlt idő funkcióit. A kutatás forrása a Schram Ferenc szerkesztette Magyarországi boszorkányperek 1529–1768 című kiadványnak a Történeti magánéleti korpuszban (TMK) elérhető teljes anyaga. A múlt idő szerepeit a területiség, az időbeliség és a humán dimenziók együttes figyelembevételével igyekeztem feltárni az alábbi, hármas szempontrendszer szerint: 1. Az időszerkezet reprezentációja. 2. Az ige jelentése. 3. A szövegstruktúra reprezentációja. Bár szórványosan előforduló múlt időről van szó (a korpuszban mindössze 0,52%-os az aránya a kijelentő módú múlt idejű igealakok körében), mégis jól körülírható funkciói bontakoznak ki.

Az időszerkezet reprezentációját tekintve a szóban forgó múlt idő elsődlegesen az előidejűség kifejezésében vesz részt, de jelölheti valamely eseménysor egy-egy mozzanatát, utalhat időviszonyítás nélküli múltbeli eseményre, továbbá egyidejűségre egy másik múltbeli eseménnyel, és ritkán utóidejűségre is.

Bizonyos szemantikai csoportok is elkülöníthetők az igeidő használatában, ami szintén arra enged következtetni, hogy a múlt idő alkalmazásában tetten érhető a motíváltóság. A *-t + vala/volt* alakok között nagy számban találunk rontást, bántalmazást, megbetegedést, illetve ezek előzményeit kifejező igéket, de körülhatárolható a kommunikációs igék, hétköznapi események, illetve a boszorkány azonosítására utaló vagy a peres eljárásban az ő személyére irányuló cselekvéseket jelző igék csoportja is.

A tárgyalt igeidő ugyanakkor részt vesz a szöveg alakításában is: állhat egy-egy megnyilatkozás első vagy utolsó múlt idejeként szövegtagoló funkciót betöltve, kísérheti a témaváltást, azt nyomatékosító szerepben, előfordulhat halmozottan az elbeszélés egymást követő mozzanatait jelölve, valamint kapcsolódhat egy adott perszövegen belül ugyanahhoz az igéhez többször is, mintegy analógiás hatásként.

Mindezeket a közlésbeli szerepeket, ahol csak engedték az adatok, az időbeli változás és a területi megoszlás metszeteiben is vizsgáltam, illetve körüljártam a segédigék (*vala* és *volt*) szerint elkülönülő funkciók lehetőségét is, tovább differenciálva és statisztikai adatokkal is alátámasztva a korpusz alapján kirajzolódó tendenciákat.

A már említett nagyobb kutatás részeként újabb vizsgálatok keretében tervezem a múlt idők további variánsainak és azok specifikus funkcióinak részletes elemzését és bemutatását a boszorkányperekben és egyéb peres iratokban, valamint más regiszterekkel is összehasonlítva. Mindezen vizsgálatok újabb, sokatmondó eredményeket hozhatnak az egyes múlt idők közötti használatbeli különbségeket és a funkciók változását illetően. További források bevonásával még világosabban körvonalazható, hogy melyek azok a jellegzetességek, amelyek leginkább meghatározzák egy-egy variáns használatát.

Hivatkozások

- TMK = Történeti magánéleti korpusz; tmk.nytud.hu
- MB. = Schram Ferenc szerk. 1970/1983: *Magyarországi boszorkányperek I–III*. Budapest: Akadémiai.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 120–183.
- Bagyinszki Szilvia 2016: „Telefonált volt...” – összetett múlt idejű igealakok a háromszéki nyelvjárásban. In Bagyinszki Szilvia – P. Kocsis Réka szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 2. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2015. június 12-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 111–120.
- Bánhidi Zoltán 1957: *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete = Nyelvtudományi Értekezések 12*. Budapest: Akadémiai.
- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat.
- Culpeper, Jonathan – Kytö, Merja 2010: *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- É. Kiss Katalin 2005: Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 101, 420–435.
- É. Kiss Katalin 2013: Az ótörök–ósmagyar kontaktus nyomai az ómagyar igeidőrendszerben és a birtokos szerkezetben. In Agyagási Klára – Hegedűs Attila – É. Kiss Katalin szerk.: *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 190–205.
- É. Kiss Katalin 2014: Az ómagyar igeidőrendszer. In É. Kiss Katalin szerk.: *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai, 60–72.
- É. Kiss Katalin 2018: Mondattörténet. In É. Kiss Katalin – Gerstner Károly – Hegedűs Attila szerk.: *Fejezetek a magyar nyelv történetéből*. Budapest: Akadémiai. Elérhető: <https://mersz.hu/kiadvany/374/dokumentum/info>
- Farkas Tamás 2014: Névkutatás és dimenzionális nyelvészet. Két esettanulmány. In Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd szerk.: *Elmélet és módszer. Nyelvészeti tanulmányok*. Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 39–65.
- Haader Lea 2003: Mondattörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 677–690.
- Hegedűs Attila 2016: Az összetett múlt idők és használatuk a kései ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 112, 74–80.
- Hiltunen, Risto 2010: Discourse and context in a historical perspective. On courtroom interaction in Salem 1692. In Tanskanen, Shana-Kaisea et al. eds.: *Discourses in interaction*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 61–80.

- Horváth Laura 2011: Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 205–223.
- Ilyefalvi Emese 2010: „[...] akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In Székely Tünde szerk.: *XI. RODOSZ konferenciakötet*. Kolozsvár: RODOSZ – Clear Vision, 75–92.
- Juhász Dezső 2011: Dimenzionális nyelvészet. In Balázs Géza szerk.: *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest: Inter Kultúra-, Nyelv- és Média-kutató Központ Nonprofit Kft., 61–64.
- Kalla Viktória 2015: Az igekötők és az igeidők aspektusjelölő szerepének vizsgálata Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin leveleiben. In P. Kocsis Réka – Szentgyörgyi Rudolf szerk.: *Anyanyelvünk évszázadai 1. Az ELTE Benkő Loránd Nyelvtörténeti Hallgatói Műhelye által szervezett 2014. június 20-i nyelvtörténeti konferencia előadásaiból készült tanulmánykötet*. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 37–55.
- Klaniczay Gábor 1986: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI–XVIII. században. *Ethnographia* 97, 257–295.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Koncz Ibolya Katalin 2007: *A boszorkányüldözés jogtörténeti kérdései a Német-Római Birodalomban és a Királyi Magyarországon*. PhD-értekezés. Kézirat. Miskolc: Miskolci Egyetem.
- Kytö, Merja – Walker, Terry 2003: The Linguistic Study of Early Modern English Speech-Related Texts. How "Bad" Can "Bad" Data Be? *Journal of English Linguistics* 31, 221–248.
- Mohay Zsuzsanna 2013: Múlt idők a középmagyar kor első feléből származó úriszéki perekben. In Drávucz Fanni – Haindrich Helga Anna – Horváth Krisztina – Karácsony Fanni szerk.: *Félúton 8: A nyolcadik Félúton konferencia (2012) kiadványa*. Budapest: ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 73–84.
- Mohay Zsuzsanna 2015: Boszorkánypererek múlt időben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 121–128.
- Mohay Zsuzsanna 2018: *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE BTK.
- Mohay Zsuzsanna 2020: *Múlt idők a középmagyar kori levelekben*. Budapest: Szépirodalmi Figyelő Alapítvány.
- Mohay Zsuzsanna 2021: Az -á/-é jeles múlt idő szerepe a tapasztalat és a személyesség kifejezésében boszorkánypererekben. In Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Varga Mónika szerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai, 86–109.
- Németh Renáta 2001: Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II*.

- Magyar és finnugor alaktan*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 131–138.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Pusztai Ferenc 1999: Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21, 380–386.
- Szarvas Gábor 1872: *A magyar igeidők*. Pest.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014: Az ómagyar múlt idők rendszerének kiépülése. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Kugler Nóra – Vladár Zsuzsa szerk.: *Nyelvben a világ. Tanulmányok Ladányi Mária tiszteletére*. Budapest: Tinta, 258–267.
- Szentgyörgyi Rudolf 2015: Magyar grammatika – dimenzionális keretben? In Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna szerk.: *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 611–616.
- Szentgyörgyi Rudolf 2017: A középmagyar múlt idők rendszerének vizsgálata dimenzionális nyelvészeti keretben. In Benő Attila – Gúti Erika – Juhász Dezső – Szoták Szilvia – Terbe Erika – Trócsányi András szerk.: *Tudományköziség és magyarságtudomány a nyelvi dimenziók tükrében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22–27.)*. Törökbálint: Termini Egyesület, 78–86.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017: A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113, 10–26.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2021: A múlt és a jelen idők összeérő megkonstruálásának egy 19. századi példája: a kétféle múlt idő Kölcsey Antónia Naplójában. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Hrenek Éva – Ladányi Mária szerk.: *A grammatikától a retorikáig. Nyelvészeti tanulmányok C. Vladár Zsuzsa tiszteletére*. Budapest: ELTE BTK Alkalmazott Nyelvészeti és Fonetikai Intézet, 21–29.
- Varga Mónika 2018: Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114, 185–200.
- Varga Mónika 2019a: Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6, 99–127.
- Varga Mónika 2019b: Tudományos asszonyok, kanboszorkányperek és módszertani szempontok a boszorkányperek pragmatikai vizsgálatában. *Magyar Nyelvőr* 143, 326–358.

ÍRÁS- ÉS ALAKVÁLTOZATOK A MARGIT-LEGENDÁBAN

M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES

1. A kódexek nyelve, mint ismeretes – keletkezésük körülményei és másolat voltak miatt – rendszerint nem egységes, keveredhetnek benne régibb és újabb formák, helyesírási és regionális változatok stb. Az adatok tarkasága azonban fontos információkat nyújthat a szöveg-, illetve a nyelv- és a nyelvjárástörténetre nézve. A MargL. anyagát a többi Ráskay Lea másolta kódexszel együtt a nyelvjárástörténet szempontjából Horger Antal (1897) módszeresen átvizsgálta, hogy a leírónak a nyelvjárási sajátosságait felderítse. A legenda általános nyelvtörténeti szempontú vizsgálatáról Szadilek János (1888) régi, rövid, sok tekintetben elavult összefoglalását ismerjük, amely mégis több adatra vagy jelenségre felhívhatja a figyelmet. Már a modern szövegkiadásokon alapulnak Haader Leának (pl. 2008, 2011) a Ráskay Lea másolói tevékenységét – írásmódját, helyesírást, tévesztéseit és javításait – elemző munkái, amelyek a másolói magatartás sok tekintetben fel nem tárt mozzanataira világítanak rá. A legenda szókincsének bizonyos nyelvtörténeti tanulságairól pedig magunk is többször írtunk, amikor már szembesültünk a változatok kérdéskörével is (pl. M. Nagy–Bényei 2016–2017, 2017, 2019).

A következőkben a MargL. nyelvéből néhány olyan jelenséget választottunk ki, amelyben több elem is jelölhet azonos funkciót, s ezek viszonyának megállapításával jellemezhetjük a szöveget, illetve általánosabb tanuláshoz is juthatunk. Először a **hangjelölésében, illetve helyesírásban** megfigyelhető írásváltozatok közül tárgyalunk néhányat (1. a 2. pontot), amivel a Ráskay Lea jellegzetes írásszokásáról alkotott képet egészítenénk ki. Majd néhány **morfofonetikai** (3. pont) és **morfematikai** (4. pont) **váltakozásról** szólnunk főleg abból a szempontból, hogy mennyiben kereshetők ezekben a szöveg korai létrejöttének nyomai. Végül egy **szó** (*magyer ~ magyar*) **hangalaki és írásváltozatainak** előfordulását mutatjuk be (5. pont) a hangrendi kiegyenlítődés aktuális állapotának jobb megismerésére. Az adatok értékeléséhez általában jó igazodási pontot nyújtanak a TNyt. idevágó fejezetei, amelyek a különböző kódexekből vett szövegmetsetek alapján kirajzolják az általános csapásirányokat. A legendaszöveg számítógépes szótári feldolgozása pedig – a MargLKonkSz., valamint az azon alapuló MargLSz. – lehetővé teszi, hogy egy-egy jelenség összes adatát, azok arányait együtt lássuk (erről I. M. Nagy–Boda 2015), ami segít az árnyaltabb értelmezésben.

2. A **Ráskay Lea helyesírása** minden általa másolt kódexben (MargL., a PéldK. 2. keze, CornK., DomK., HorvK.) Kniezsa (1952: 105–106; 144–145) ismert megállapítása szerint (többjegyű.) mellékjel nélküli (általa I. A. típusba sorolt) írás, amely nem egyezik meg a korabeli kancelláriai helyesírás szokásával, hanem annak korábbi, 13–14. századi gyakorlatát tükrözi (vö. még Korompay 2003: 294; 2018: 88). Kniezsa szerint Ráskay helyesírása még az azonos típusúak között is régiesnek hat. Azóta a DomK. és a HorvK. vonatkozásában néhány eltérésre rámutatott a szakirodalom (Komlóssy 1990: 14.; Haader–Papp 1994: 22) a Kniezsa által felállított rendszertől, de hasonló (nyilván várható) eltérések megállapítására a többi kódex kiadása kapcsán nem került még sor

(P. Balázs 1990: 10–11; Bognár–Levárdy 1960: 11). S Ráskay helyesírásának vannak még más felderítetlen részletei is. Minden idevágó kérdést nem vethetünk itt fel, csak néhány tanulságosnak vélt ponttal foglalkozunk részletesebben. Lévén a MargL. – a PéldK.-vel együtt – Ráskay legkorábban (1510) másolt kódexe, a részletek is fontosak lehetnek, amelyekkel a később leírt kódexek írásmódja összevethető.

2.1. A magánhangzók hosszúságát Ráskay Lea esetenként betűkettőzéssel jelöli, de az ilyen esetek száma egyrészt nem nagy, másrészt a kettőzés nem mindig a megfelelő hosszú fonéma helyén fordul elő, nem mindig lehet annak a jele. A hosszúság többségében jelöletlen, (durva számításaink szerint egy-egy oldalon átlagosan körülbelül 30:1 arányban vannak a jelöletlen és a jelölt esetek), azonos szóalakok is lehetnek hol egyszerű, hol dupla betűvel írva, pl. *vaar megye* (211), *var mege* (190). A kettőzés mögött, úgy tűnik, mégis kitapinthatók valamiféle tendenciák: egyes formákban és főleg bizonyos szöveghelyzetekben az nagyobb valószínűséggel jelenik meg. Mielőtt ezekre rátérnénk, nézzük az érintett magánhangzók számarányait. Kniezsa a MargL.-ban (1952: 105) csak az *ee* (sűrűn) és az *aa* (néha) előfordulását jelzi, de van példa – ha csekély számban is – az *oo*-ra, sőt egyszer az *uv* is jelölheti az *ú* hosszúságát (Szadilek 1888: 7) és talán esetenként a *w* is (1. táblázat).

A leginkább megterhelt ezek közül az *ee*, amint az más kódexekben szintén a leggyakoribb (Kniezsa 1952: 163). A mechanikusan nyert adatok egyhatod részében (42 esetben) viszont a dupla *e* morfémahatárra esik, amikor a kettőzés nem mutatja a hosszúságot. Ezek többségét a hiátust mutató példák adják: *etkeert* (36/6), illetve *ereenek* 'erejének' (9/20, 22/13), *pyncheeben* 'pincéjében' (157/10). Ha e példákat kivesszük az összes számadatból, a megmaradt két és félszáz eset az arányokon nem változtat.

Az *é* hosszúságának jelölése részben összefügg a nyelvjárás kérdésével is. Horger (1897: 251) említ néhány *ee*-vel írt szóalakat a MargL.-ból is (*teeznek*, *eezem*, *eeznek*, *veet*, *keel*), amelyekben az északkeleti nyelvjárás sajátosságaként – a szomszédos palóctól eltérően – hosszú *é* hangozhatott, vagyis azok Ráskay saját nyelvjárását tükrözik. De ilyenek csak elszórt esetekben fordulnak elő. A gyakoriságot azonban speciálisan növeli, hogy nagy számban vannak a szövegben ikes, illetve szenvedő igék, amelyeknek például az elbeszélő múlt és a – latinus módhasználatból adódó – feltételes jelen idejű alakjaiban hosszú *é* (*ee*) van. Ezek a formák pedig jellemzőek a narratív szövegekben, például *vachoralneek* 'vacsorálna' (157/10) egy *vacsoralik* igéből; *meg adateek* E/3. (172/6) a *megadatik* formából.

Kniezsa megállapítását a mondottak alapján így pontosíthatjuk:

Betű	Kniezsa (1952: 105)	MargL.	Hány adat ?	Példák	
				Hosszúság	Nem hosszúság (vsz. nyújtott ejtés)
aa	néha	ritkán	19	<i>saar</i> (49/19); <i>vi-gasztalasaat</i> (159/14); <i>halalaan</i> (231/1)	<i>kaar</i> 'apáca-kórus' (94/2); <i>azzonnaak</i> (122/3) NB: a szövegi egyik a-t a másoló később toldotta be (l. Jegyzetek a kiadás 508. lapján)
ee	sűrűn	sűrűn	248 (össz. 290)	<i>husueet</i> (132/4); <i>nepeet</i> 'népét' (162/16); nyj.: <i>eeznek</i> vala 'esznek vala' (105/23), <i>veet okad vala</i> (49/8, 12) – <i>etkeert</i> 'étkéért' (36/6)	<i>beteek</i> 'beteg' (131/15, 131/20, 148/25), <i>nemeez</i> 'nemez' (96/4), <i>hydeeg lelev</i> (136/8)
oo		néha	6	<i>zoot</i> 'szót' (226/12); <i>koorsagoknak</i> (173/2)	<i>ook</i> 'ok' (17/6)
uv, w?		elvértve	3 (w) + 1 (uv)	<i>kwatban</i> (132/24, 133/16)	<i>fuvt</i> (186/8)

1. táblázat. A kettőzött magánhangzók a MargL.-ban

2.1.1. A magánhangzó hosszúságát jelölő kettőzésben először is körvonalazható néhány általános tendencia. Az *ee* írásáról Horger (1897: 200–201, 251) már megállapította, hogy abban a hang eredeti zártsági fokának nincs szerepe, a kettőzés hosszúságot jelöl, akár nyílt hosszú *e* (*keet* 'két', *heet* 'hét'), akár *é* (*veen* 'vén', *veer* 'vér') volt az előzményben. Ez különösen az első szótagi magánhangzó írását érintette, a további szótagokban az *é* előzményű hangot esetenként felváltotta a Ráskay nyelvjárására jellemző *i* (*jtylni* 'ítélni'). Saját adataink azt mutatják, hogy a betűkettőzés mindegyik magánhangzó esetében többször érinti az egytagú szavak írását: *aar* (127/20), *saar* (49/19), *zaaz* (96/21); *feel* (mn., 215/14), *ne feely* (133/8), *heet* (szn., 157/13), *keenbol* ('kínból': 140/8), *keer vala* (39/14), *keet* (95/18, 107/21 stb.), *keez* (93/4), *meeg/Meeg* (1/6, 5/8, 7/8 stb.), (*Esmeeeg/esmeeeg* is: 11/10, 33/17 stb.), *neeg/neegy* (63/2; 149/21), *seerben* 'sirban' (106/2), *zeep* (115/17), *meg teer vala* (69/6), *veen* (54/20, 93/11), *veer* fn. (62/15, 65/13), *veerben* (353/25), *veet* (49/8, nyj.: Horger 1897: 201); *koor* (171/24), *zoot* 'szót' (16/1), *toot* (171/19). Hozzá kell tennünk, hogy a Ráskay által párhuzamosan másolt PéldK. 2. kezében is több hasonló eset van: pl. *heet* (50/9, 59/8), *keet* (41/2, 43/5, 46/7), *zeep* (57/8), *zoot bezedet* (szópárban: 26/16), *veen* (41/1, 3, 4) stb., miközben a hosszúságot összességében jóval ritkábban jelöli a MargL.-nál. A szó egytagúságán, illetve a másoló

szokásán kívül azonban más tényezők szerepére is gondolhatunk (ezekre vö. lejjebb az 1., 10., 13., 15., 16, 20., 21., 22b példákat). Az szintén tény, hogy a fentiek között alig néhány szó van, amely mindig vagy nagyrészt dupla magánhangzóval íródott: az *ee*-s adatok negyven százalékát pedig a *még* határozószó, valamint az *esmé*g előfordulásai teszik ki, (az előbbiben 47 : 1, az utóbbiban 53 : 12 arányú a hosszúság jelölése), jelöli a hosszúságot a *két* számnév összes előfordulása (29 példa), többségében a *vén* és a *hét* számnév írása, máshol csak néhány esetben van kettőzés, a szó többi adatában a magánhangzó egyszerű. Egyes szavakban pedig az egyszerű magánhangzós írás állandósult a duplikálttal szemben, például a *tahát* 'akkor' határozószó *tahat* formában 100-szor, *tahaat*-ként írva egyszer szerepel. Nyilvánvaló ezekből, hogy a hosszúság jelölése vagy nem jelölése bizonyos szavakhoz kötődő írásszokás kérdése is. Kiemelhetünk még bizonyos nyelvtani formákat, amelyekben elég gyakorinak látszik a kettőzött magánhangzós írás: ilyen, mint említettük, az elbeszélő múlt E/3. személye (*meg betegedeek*: 193/1, *vereteteek*:173/19) vagy a határozói igenevek képzője (*meg valuaan*: 214/25, *eegveen*: 207/13, *terueen*: 124/10). Az említett tendenciák mellett világosan észlelhető egy olyan törekvés is, amely arra mutat, hogy a szövegbeli helyzet esetenként szintén befolyásolhatta a hosszúság jelölését, illetve az írásbeli kettőzést. Az pedig összefügghetett az olvasással, a szöveg felolvasásával vagy esetleg a másoló „belső hangjával”, azzal, ha írás közben magában mondta a szöveget (ez utóbbi lehetőséget a Gömői-kódex íráshibái kapcsán említi A. Molnár 2007: 155–156). Ezen belül még tovább differenciálhatunk.

2.1.1.1. Többször találunk két magánhangzót olyan egytagú szókban vagy többtagú szavak utolsó szótagjában, amelyeket magas pont követ, például felsorolásban (1., 2. példa) vagy mondat, tagmondat, szólam végén (3–6. példa), általában olyan helyeken, ahol olvasáskor szünetet tartanánk. (Az elbeszélő múltú ige és a határozói igenév végződéseiben lévő kettőzéseket nagyrészt ez a mondattani pozíció is okozhatja.) Az ilyen szó akkor is jelezhet kisebb szünetet, ha nem áll utána magas pont (7., 8.). Ez arra mutat, hogy a szöveg **tagolásában szerepe lehetett** a hosszúság kifejezésének, amikor egyébként gyakran az írásjel is jelzi a tagolást. Az írott forma talán figyelmeztethette a felolvasót a tempó lassítására, de lehet a leíró (Ráskay) saját olvasási vagy felolvasói gyakorlatának ösztönös tükröződése is.

- (1) 49/19¹: hog ev zolgalhatna akoron az betegevknnek · mykoron vagyon zernyeb jdev nagÿ hydegseg · nag **saar** · nagy essev · es nagy ho; ·
- (2) 162/16: zolgalo leanÿt [...] mÿnd ev tellÿes haza <nepeuel> **nepeet** · zomzedÿt · rokonsagÿt meg jndehta az ev nagÿ reuasauul;
- (3) 159/14: tamazzad fel az mÿ fÿyonkat · mÿ lelkevnknnek es testevnknnek egyetlengÿ **vigasztalasaat** · mert tugÿvk hog ez irgalmassagot meg nyerhetevd mynekevnk · [fohász Margithoz];
- (4) 146/15: [egy köszvénytől zsugorodott asszony] az ev kezeÿtevl es feyetevl **meg valuaan** · ev testenek semmÿnemev tagÿauul nem elhet vala · hanem ev keet kezeuel ...;

¹ A lapszám utáni sorszám itt és a továbbiakban is a dupla magánhangzóval írt szó helyét jelzi.

- (5) 102/16: Nagy t̃yztessel **el temetteteek** · d̃ych̃yrvan es aldvan az vr istent (Margit temetéséről);
- (6) 205/7: mely ladaban ez evrsebet priorissa [...] meg lele bela kyral leyanyanak penitencia tarto **kencheet** · mykeppen meg vagyon iruan az ev eleteben ·);
- (7) 161/4: Ez meg holt gyermekeket [...] ky zent margyt azzonnak erdeme mya fel tamadot vala · nyluan **meg mutataak** obudaÿ prepostnak es mynd az captolonnak · es az t̃yztelendev at̃yagnak es vraknak;
- (8) 84/12: Mykoron az ev nagy **keserevsegeet** latnayak az sororok.

2.1.1.2. A hosszúság jelzéséhez több esetben láthatóan **nyomaték kifejezése** társul, például szembeállítás vagy egyéb tartalmi és érzelmi tényezők vélhető hangsúlyozása (9–15. példák). Az egytagú szókból is főleg akkor kettőződik a magánhangzó, ha a szóra nyomaték esik. Az ilyen szándékot esetenként más tényezők is valószínűsíthetik, például szópárosítás nyomósíthatja a tartalmat (12. példa) vagy érzelmileg töltött mondatban geminálódik a magánhangzó, de ugyanott érzelemmentes kontextusban nincs jelölve a hosszúság (13. példa).

- (9) 211/20: jt az ispant nem kel vg̃y ertenevkn · hog valam̃y *kevz* ispannak felesege volt volna ez azzon · vag az teṽb sororok kyket neuzevevkn ispan leañynak · hanem voltanak **vaar** megye ispany es nagy vrak [a másoló megjegyzése]
- (10) 226/12: Az **zoot** hal̃ya vala · de az *jgyket* nem ert̃y vala ez soror [ti. amikor Margit révületében beszél imádkozáskor; szabad fogalmazás];
Vö. még 16/1: az sororok hallottak jmdadsaganak jdeÿen mynt ha valak̃yvel zolt volna · Az **zoot** hall̃yak vala · de nem erthet̃yk vala m̃y az **zoo** volna [fordítás a forrásból]
- (11) 201/21: al̃y hatra · hagy**bekeet** ennekem
- (12) 173/2: zent margyt azzonnak erdeme myat · **koorsagoknak** betegsegeevknek myatta meg nyomorehtattaknak · istennek jo tetely <alatta> adatnak ·
- (13) 127/20: Tyztelendev at̃yam my nagy vezedelmben vagonk az <az> **aar** vizert (a megszólítás a magyar szöveg betoldása);
De vö. 127/6: Eg̃y jdeÿben [...] · karachon vtan · levn nagy **ar** ṽyz [vö. még: **ar** viznek: 127/23]
- (14) 140/8: ha en tapaztalandom istennek leañyanak zvz zent margyt azzonnak koporsoÿat · h̃yzem remellem hog ez nagy **keenbol** meg gyog̃yvlak [de további 9 példában egy *e*-vel: 20/7, 105/1 stb.]
- (15) 115/17: Mert gondol̃ya vala hog **ha** ev ez velagban meg maradot volna · taht evneky **veegtelen** sok **zeep** dragalatos ruhay voltanak volna

2.1.2. Esetenként látszólag indokolatlan a betűkettőzés, mert az – mint fentebb utaltunk rá – nem jelölheti a rövid fonéma hosszú párját. Az ilyen példák ritkábban fordulnak elő, mint a hosszúságot szabályosan jelzők, s úgy tűnik, a szövegekörnyezetben mégis jól érzékelhető szerepet töltenek be: valószínűleg a rövid hangzó elnyújtott ejtését jelölhetik az adott helyen, aminek pragmatikai okai lehetnek (pl. emfatikus, affektív, ütemtöltő ritmikai vagy csak olvasási szünetet előkészítő céllal), míg máshol ugyanaz a szóalak szabályosan, egy magánhangzósan állhat. Így a (16)-os példában egy mondaton

belül kétszer fordul elő a *kar* 'apácakórus' szó, először egy, majd két *a*-val írva. Az utóbbi esetben (*kaar*) a kiejtés ritmikái okból, az ütem kitöltésére nyúlhatott meg (a ritmus, illetve numerozitás előfordulásáról a legendában l. M. Nagy 2007: 356–357). (E szóalakról másképp vélekedett Szadilek [1888: 6], aki tollhibát vagy még inkább az eredeti görög és latin szó időtartamának tükröződését sejtette benne.) A (18)-as példában pedig arra gondolhatunk, hogy a fráter csodás gyógyulásának éppen a hidegtelelő napon kellett megtörténnie, ami nyomatékot adhat a szónak.

- (16) 94/2: kerlek tyecket| hog temessetevk temettesetevk¹ engemet az *karban*| az zent kerezti| oltara elevt |· ha kedeg az *kaar* |aznak myatta| jgen meg zorul| az sororoknak |· tahat temettesetevk engemet| az en jmadkoko helemben
- ¹ A másoló helyesbítése
- (17) 122/3: [mý]nek elevtte ez jambor ez eztergamý fýlep ersek el vegezte volna · zent margyt **azzonnaak** zentseges eletýnek býzonsag veteleet · Annak elevtte halallal elevl vetetek meg hala
- (18) 136/8: esmeeg monda zent margýt azzon az fraternek · <ffelele> <az> <frater> **ha** vagyon **hýdeeg** lelev napod · ffelele az frater · Ma vagyon **hydeeg** lelev napom
De vö. 176/11: mykoron eztendeýg gevtretevt volna negyed napi **hydeg** lelessel [további példák: 124/6, 136/23, 142/20, 182/21 stb.]
- (19) 148/25: menere tehete meg zerze az **beteek** · hog el hozattatneek az koporsohoz
- (20) 17/6: Aýanlýad az te testedet · es te lelkedet az vr istennek · es legýen az te zvued myndenkoron az vr istennel · auagý az vr istenhez · vgý hog sem halal · sem egýeb **ook** tegedet megne vonýon az istennek zerelmetevl (Soror Katerina, a cantrix kéri Margitot, tanítsa őt, hogyan kell imádkozni.)
- (21) 186/8: mynd tellýes mager orzag hozýaýa **fuvt** · en es ot voltam

2.1.3. A magánhangzók kettőzése némely szövegrészben sűrűsödik is, ilyenkor a fent bemutatott jegyekből egyszerre több közrejátszhat. Érdemes e szempontból összevetni a legenda két párhuzamos helyét, amelyek Fülöp érseknek a Margit halálakor mondott szavait idézik ugyanabban a szoros fordításban, de részben eltérő hangalakokkal és helyesírással (22a, b). Az első részletben több az *ö-ző* alak – vélhetően a fordítótól, akit Horger (1897) *ö-ző* nyelvjárásának határozott meg –, s a hosszúságok nincsenek jelezve. A második változat a legenda végéről, a tanúk felsorolásából való, ami egy szabadon szerkesztett egysége a legendának. Fülöp érsek mint tanú bemutatásában annak korábbi szavai ismétlődnek meg, de a helyesírás megváltozik. Több az *e-ző* alak (*fraterek, ty nektek*), ami inkább a másolóra, Ráskayra vall (vö. Horger 1897), kevésbé távolságtartó (azért betoldása), többször jelöli a hosszú hangokat (*mennyey, nylvaan, dychevsegeet*) és vélhetően egyfajta „énekelő” hanghordozást érzékeltet benne néhány elnyújtott hang (*keel* 2-szer, *feel*-).

- (22a) 101/20–23: de maga az ersek vigasztalya vala az sororokat es fraterevket mondván · Nem kel týnektevk syrnotok ez evrek kýrlnak leanýan · de jnkab evrevlnektek kel · mert jmmar az menyey evrek evrekseghnek¹ jutalmat evtet vennýe nylvan lagývk: Non oporet super istam aeterni Regis filiam flere, | sed potius

gaudere, | quia aeternae hereditatis pignus iam ipsam accepisse | manifeste
conspicimus;

¹a h vmely más betűből alakítva

- (22b) 231/5–14: de maga azert az ersek vygaztalja vala · az sororokat es az fratereket
mondvan · Nem keel ty nektek sýrnotok az evrek kyralnak leanyan · de jnkab ev-
evlnetek keel · Mert jmmar az mennyeyv evrek evreksegnek jutalmat evtet vennye
nylvaan lagyvk · es az vtolso feeltamadasnak dychevsegeet lagyvk ev rayta lenny.

A fentihez hasonló jelenség más kódexekben is feltűnik feltehetőleg mindenütt a kiejtés lenyomataként. Legfeljebb az lehet kérdés, hogy ezek felolvasásra vagy a másoláskor magában mondott szövegre utalhatnak-e. Az ÉrsK.-ról például Haader Lea (2012: 47) megjegyzi, hogy „Sövényházi azonban (akárcsak a kódex egyéb kezei is) az *aa* betűkapcsolatot nemcsak *a* hanem *a* értékben is használja. *Naap* (145), *aayandekozad* (146) stb.” Továbbá: „ezek **egyes szövegegységekben sűrűsödve és többször sorvégen fordulnak elő**” [a kiemelés tőlünk]. „Ugyanígy az *ee* betűkapcsolat nemcsak *é*, hanem zárt és nyílt *e* jeleként is használatos: *eember* (447), *eegy* ... (448), ... *neem* (449, 451) ... stb., és részben itt is lehet szerepe a sorvégi pozíciónak.” A másolás közbeni belső szövegmondás alapján magyarázható hibázásokra hozott példát, mint említettük, A. Molnár Ferenc a GömK.-ben. A MargL. idézett példái szintén a kiejtésre utalhatnak. Az, hogy csak a másoló átélése sugárzik ki, vagy a kolostori felolvasások, az „asztalra olvasás” (Lázs 2016: 134) „hangja” üt át, s azt jelzi, hogy a részlet a gyakran használt olvasmányok közé tartozott, nemigen dönthető el. Itt bukkanhatnak elő a magyar kódexek „hangjai”?

2.2. A mássalhangzók körében a *c* betű használatára, a *ch*-val és különösen a *k*-val való váltakozására térünk ki. Kniezsa egyik érve a Ráskay-kódexek 13–14. századra jellemző kancelláriai helyesírása mellett az, hogy egységesen *ch* jelöli bennük a *c* és a *cs* hangot. Ez általában így van, de a DomK.-ről (Komlóssy 1990: 14) és a HorvK.-ről (Haader–Papp 1994: 22) azóta tudjuk, hogy nem *ch*, hanem *c*-betű van latin szavakban, idegen tulajdonnevekben és olykor magyar szavak végén. A MargL.-ről kevésbé differenciált a kép: a mai *c*, *cs* hang jele *ch* vagy *c* (P. Balázs 1990: 11), például: *cuda* (2/13), a PéldK.-ről és a CornK.-ről (Bognár–Levárdy 1960: 11; Uők 1967: 12) szintén. Nyilván hasonló eltérések várhatók ezekben is.

Mint az említett két kódexben látható, a *ch* ~ *c*, illetve a *k* ~ *c* váltakozása alapvetően a latin (eredetű) szavakat érintette. Ennek megfelelően a *c* hangértéke az említett csoportokban *k* is lehet. Amint a 2. táblázatban összegezzük, a MargL.-ban a *c* betű hasonló helyzetekben jelenik meg, mint a DomK.-ben és a HorvK.-ben, sőt olykor előfordul szó belsejében is. Az is jól látszik, hogy a latin szavak *c*-vel való írásában többről van szó, mint csupán latin hatásról (vö. P. Balázs 1990: 11). Az kimondottan tudatos megkülönböztetése lehet a latin eredetű szavaknak, kifejezett szándék látszik arra, hogy **a latin szóalak eredeti írásképét** a magyar szövegben **megőrizték**, s a szó latin (idegen) voltát így tükrözzék. A MargL.-ban nagy mennyiségű szót érint ez a törekvés, mivel a legenda szókincsében a kolostori élet terminusai, amelyek kevés kivétellel latin szavak voltak, rendre előfordulnak, például *cella*, *ciliciom*, *novicia*, *silenciom* stb.; illetve *cananok* (kanonok), *cantrix* (kántrix), *capa* (kápa), *capitulom* (kapitulom), *caplan* (káplán),

captolon (káptalan), *clastrom* (klastrom), *collacio* (kolláció), *completa* (kompléta), *confirmaltat* (konfirmáltat), *constitutio* (konstitúció), *conuent* (konvent), *corona* (korona), *custos* (kusztosz) stb. Annyiban persze beszélhetünk latin hatásról, hogy a latin tiszteletének ez a rendszerszerű megnyilvánulása elsősorban a fordítás során realizálódhatott, különösen olyan helyzetben, amikor a forrásbeli latin szó közvetlenül áttehető volt a magyarba. Ugyanakkor a leírótól is feltételez bizonyos nyelvi tudást. A latin szókkal való különleges bánásmódnak más jelei is vannak a szövegben, például egyes rövidítések használatában vagy abban, hogy a prefixumokat mintegy szóelemző írásmóddal leválasztják az összetett szókról (*pro vincialis*: 57/11, 12; ragos alakokban is: *pro vincialisnak*: 57/6, 58/17; *az betegvekhazaban az in firmariaban*: 50/1). Az utóbbi jegyek azonban a *c* írásától eltérően nem rendszeresek. A **latin szavak eredeti (középkori) alakjának megőrzése a tudós domonkosokra vallhat, helyesírásuk egyik sajátja.**

Hol?	C = [c]	C = [k]
Latin szóban rendszeresen	Magas mgh. előtt: <i>cellayaban</i> (11/4); <i>cet</i> (1/9; a „cé” betűnév: <i>a b cet</i>), <i>ciliciom</i> (2/11), <i>disciplinat</i> (66/4), <i>nouicia</i> (115/21), <i>penyencianak</i> (86/8), <i>provincialis</i> (105/12), <i>silenciomert</i> (77/25) stb.;	Mély mgh. és msh. előtt: <i>completa</i> (11/1); <i>coronat</i> (111/18); <i>meg coronaz</i> 120/20; <i>confirmaltata</i> (202/10), <i>clastrom</i> 128/23; 202/13 stb. össz. 93 példa; C ~ k (néha): <i>meg comunycalnak vala</i> (70/8; vö. még 71/6); – <i>meg comunykalny</i> 71/9; vö. még 72/3); Vö. még a <i>kar</i> , <i>kohnya</i> szó adatait lejjebb; C ~ ch (néha): <i>chastroma</i> (27/19, 41/14, össz. 6 példa), <i>chonhan</i> (201/24); De: <i>lokutorium</i> (127/14)
Idegen nevekben	<i>jnnocencius</i> (122/13), <i>lucia</i> (216/10); <i>vince</i> (196/1); <i>vacynak</i> ’Vácnak’ (139/14), <i>vacj</i> ’váci’ (102/9) stb. <i>zent levrjnc</i> (223/22);	<i>cristusnak</i> (6/21, 70/5 stb., össz. 26 adat, más végződésekkkel is mindig <i>c</i> kezdet); De: <i>katerina</i> , <i>kat’ina</i> (4/3; 197/13, stb.; össz. 16 adat), <i>karolyj</i> (181/15 stb.); <i>zent kozma</i> (153/12);

<p>Szóvégen</p> <p>főleg a <i>-nak/-nek</i> rag és számnevek végén (másutt szórványosan)</p>	<p><i>harmyc</i> (109/14, 208/16, stb.; össz. 21 adat); (<i>tjzen</i> stb.) <i>nyole</i>, <i>nyole</i> (34/19, 151/24, stb.; össz. 11 adat); <i>kylenc</i> (162/5) stb.</p> <p>De: a számnevek képzett alakjaiban (= szó belsejében) többnyire <i>ch</i>-val: <i>nyolchad</i> (215/1), <i>nyolchad</i> (228/18), <i>nyolchzer</i> (210/19); <i>Kylenchedyk</i> (205/10) stb.;</p> <p><i>meg vigazthac</i> (141/31); – de pl. <i>tuch</i> (124/2, 4);</p> <p>[cs] hangértékű: <i>alc</i> 'ács', <i>zabadehc</i></p>	<p><i>azzonnac</i>, <i>azzonac</i> (4/3; 12/20) – de: <i>azzonnak</i> (80/7, 161/16, stb., össz. 291 adat);</p> <p><i>istenec</i> (61/7, 82/3) – de: <i>istenek</i>, <i>jstennek</i> (össz. 49 adat); <i>completanac</i> (96/17); – <i>completanak</i> (65/1, 73/12 stb., össz. 7 adat);</p> <p><i>cristusnac</i> (69/16) – <i>cristusnak</i> össz. 21-szer;</p> <p><i>lelekneec</i> (81/2); – <i>lelkenek</i>, <i>lelkeknek</i> (114/15, 116/24; 81/7); <i>sorornac</i> (75/4) – <i>k</i>-val 92 adat; <i>nyulaknak zygetenec</i> (111/4); – <i>k</i>-val kétszer (108/15, 4/10);</p> <p>más szavakban elvéve: <i>leyanyanac</i> (3/14); <i>fel nem kelneec vala</i> (24/9); <i>harmyc evtevdyc sorornak</i> (226/15);</p>
<p>Magyar szó belsejében (vagy elején) szórványosan</p>	<p><i>herceg</i> (7/23, 30/3), – de <i>ch</i>-val össz. 8-szor (178/6 stb.); (<i>Huzon</i>) <i>nyoleadyk</i> (222/13) – de <i>ch</i>-val l. fentebb</p> <p>[cs] hangértékű: <i>cetevrtekre</i>, <i>cuda</i></p>	<p><i>enecelet</i> (10/15), – <i>k</i>-val 3-szor (1/11 stb.); <i>vas ablacon</i> (18/24); <i>caromlast</i> (72/7: blasphemia) – de vö. <i>karomlatny</i> (84/9)</p>

2. táblázat. A *c* betű előfordulása a MargL.-ban *c* ~ *k* hangértékben

A *c*-vel írt nevek között, mint látható, lehetnek magyarok vagy elmagyarosodottak (*vacj*; *Vince*) is, más latin eredetűek (*Katerina*, *Károly*, *Kozma*) pedig a forrásbeli *c* ellenére mindig magyarosan *k*-val íródnak. A szóvégi *c* előfordulását a MargL.-ban [c] hangértékben főleg bizonyos tőszámnevek (*nyolc*, *kilenc*, *harminc*, és összetételeik) használata növeli (ti. feltünteteti például, hány éves a tanú, hány éves korában került a kolostorba, stb.), de a számnevek származékaiban – ami már nem a szóvég – a *ch*-val való írás jellemző. A [k] hangértékű *c* betű a *-nak/-nek* rag végén állhat, főleg néhány szóban, de mindig elenyésző számban a *k*-val írtakhoz képest. Egyéb szóban (*herceg*) pedig a *c* betű csak szórványosan fordul elő. Az arányokból tehát világos, hogy a *c* betűvel elsősorban a latin eredetű szavakat akarták szándékosan megkülönböztetni. A *c* írásának szokása *k* betű helyett egyébként – ami a korábbi kancelláriai szokás továbbvitele – sokáig megmaradt a magyar helyesírásban, még a nyomtatványokban is (jól látható ez például a szóvégeken a Károli-biblia fakszimiléjén), s véglegesen csak Káldi György valósította meg a *k* ~ *c* ingadozás kiküszöbölését, aki mindig *k*-t használt (Korompay 2018: 92). Így a MargL.-ban sem kell különös régiségnek tekinteni.

2.2.1. Külön is érdemes még megemlíteni néhány ingadozó példát, amelyekben mintha meginogna a nyelvérzék, magyar vagy latin-*e* a szó, magyarosan *k*-val vagy latinosan *c*-vel kell-e írni. A fenti táblázatban látható a *kommunikál* 'áldoz, szentáldozást végez' szó írásának ingadozása (adataira vö. még M. Nagy–Bényei 2016–2017: 120), de például a Margit titkos imakamráját jelentő *kamorachkajában* (136/12: *in camerulam*) vagy a *lokutorium* (127/14: *locutorium*) szavakat *k*-val írva látjuk. Hasonló *c* ~ *k* ingadozást latin eredetű szóban a bő évtizeddel később másolt DomK.-ből (3) is idézhetünk: *faaklyáját* és ugyanott *facljak* (vö. lat. *facula*), a PéldK.-ben (45/20, 46/1) pedig a *kapu* szó írása latinosa: *capun*.

Jelentősebb ingadozást a MargL.-ban a *kar* 'apácakórus' és a *kohnya* ~ *konyha* szavak írásában tapasztalunk.

A *kar* szó adatainak többsége (15 adat) magyosan *k*-val íródott, s valamivel kevesebb (9 adat) a *c*-vel kezdődő, amelyek ráadásul nagyobbbrészt egymáshoz közeli helyen állnak: *kar* (77/23, 99/8 és 12, 136/13); *kaar* (94/2); *kart* (73/13); *karban* (17/15 és 22, 73/12, 19, és 23, 75/11, 93/25, 119/13, 146/9); illetve *cart* (11/3, 25/18); *carba* (10/3); *carban* (10/6, 7, és 23, 13/3, 58/25, 209/12). A *c*~*k* keveredését az írásban az okozhatta, hogy a szó eredete a latinul tudók számára világos volt (vö. lat. *corus*), de az alakilag elszakadt a latintól, ami a magyaros írásmódot támogathatta. Emellett szólhatott még, hogy a kolostori élet egyik központi fogalmát jelölte. A latinosa írásmód felé húzhatott „vissza” viszont esetleg az analógia, minthogy a kolostor belső helyeit általában latin szóval nevezték meg (*refectorium*, *dormitorium*, *infirmaria* stb.).

Az előbbtől eltérően a szláv nyelvekből a magyarba került *konyha* (lat. *coquina*) szó adatainak többsége (9 adat) furcsa módon a latinosa, *c*-vel írott, ezen fölül van egy *ch*-val, míg négyszer *k*-val írt forma: *cohnjät* (23/6); *cohnjara* (2/25, 23/9 és 19, 49/22); *cohnajra* (53/7; íráshiba *cohnjara* helyett!); *cohnjan* (22/21); *cohnjan* (3/1); *chonhan* (201/24); *cohnjarol* (52/18) – *kohnja* (132/20); *kohnyaban* (132/22); *kohnyan* (99/2); *konjhan* (203/11). Mint látható, van két továbbfejlődött hangátvetéses alak is (201/24, 203/11) a tanukat felsoroló utolsó, szabadabb fogalmazású részből. Leírójának talán ez lehetett a természetes forma? A MargL. hangátvetéses alakjai egyébként korábbiak az eddig ismert első adatnál (TESz., EWUng.: 1521).

2.3. A *ty* ~ *gy* váltakozása a [ty] hangérték jelölésében. Ráskay Lea helyesírásában Kniezsa (1952: 106, 162) gyakorinak vélte – bár nem tartotta kizárólagosnak –, hogy *gy* betű jelöli a *ty* hangot, a *ty* jelölése ingadozó, ami azonos szavakban is váltakozhatott. Ebben is a 13–14. századi kancelláriai helyesírással való kapcsolat bizonyítékát látta, amikor a *ty* hang jelölésmódja nem alakult ki, s azt többek között *gy*-vel is jelölték. Ezzel szemben a DomK. és a HorvK. adatai azt bizonyították, hogy azokban a *ty* hangot rendszeren a *ty* betű jelöli, s a *gy* betű ugyan előfordul bennük *ty* hangértékben, ritkán (Kömlössy 1990: 14), illetve jó néhányszor (Haader–Papp 1994: 22), de az nem általános.

A MargL.-ban a *ty* hangot az előbbiekhöz hasonlóan általában *ty* betű jelöli, de előfordul benne a *ty* helyén írt *gy* is jó néhányszor, ötvennél több esetben (vö. M. Nagy–Boda 2015). Különösen megfigyelhető a *t*-végű igék tárgyias ragozású alakjaiban, a *t+j* összeolvadásakor (zöngésülésképpen?), bár általában ott is több a *ty*-vel írt forma, s esetenként függhet egy-egy igétől is. Például a *hallgat* esetében *gy*-vel írt forma egyszer fordul elő: *halgagya vala* (11/14), míg *ty*-vel írva 4-szer (10/12, 37/12 stb.); a *látjuk* öt

adatban áll *gy*-vel: *lagýv*k (101/24, 231/13 stb.) és kétszer *ty*-vel: *latya vala* (7/15, 144/16) stb. A főnévi példák sokkal ritkábbak. Néhány *t*-végű szó birtokos személyjeles alakjában: például az *akarátja* írása kétszer *akaragya* (30/7; 29/21), de *ty*-vel összesen hat esetben (28/8, 61/20 stb.); a *bátyjának* szó egyszer *bagyanak* (175/5), de kétszer *ty*-vel írva, s egy-egy példa van az *agjara* 'atyjára' (165/16) és *apagjának* 'apátjának' (161/8) írásra. A szó tövében a *gy*-s írás csak az *agyam* 'atyám' (106/17) s még a *gergyaknak* 'gyertyáknak' (151/1) szóban fordul elő. Ez utóbbi idetartozása viszont kérdéses lehet, mert a szónak több, egymástól távoli nyelvjárásban van *gy*-s hangfejlődésű változata, így nem zárható ki, hogy valamelyik szövegalkotó (Ráskay?) *gy*-s kiejtését tükrözi (vö. még a PéldK. 44/7: *gyergya* alakját). Erről szintén megjegyezzük, hogy a MargL. és a PéldK. *gy*-s adatai korábbiak, mint a TESz.-ben és az EWUng.-ban a szó *gy*-vel írt hangváltozatára közölt első adat (1531: *Istapgyergya*). (Bár uo. a *gy*-s ejtést dokumentálja már a *gyergyanfa* adat is 1490 k.-ról.)

Az, hogy a *ty* helyett bizonyos formákban vagy szavakban *gy*-t írnak, olyan helyről is dokumentálható, ahol a latin forrásszöveg nem sokkal korábban keletkezett a fordításnál (erre l. M. Nagy–Kiss S. 2022: 278–279): CornK.167v: *kychoda foghagya* vagy *mondhagya* | meg; 168r: az ev *bagyanak* [...] feredev | hazabol. Az ilyen helyről biztos, hogy ez a szokás Ráskaytól, illetve az ő korából való, s például nem a másolandó szöveg régi öröksége. Az viszont kérdéses lehet, mennyiben tekinthető a *gy* ilyenkor tisztán a *ty* hang régies jelölőjének. Nem inkább egyfajta zöngésnek érzékelt kiejtésre utal-e, amikor „úgy írtak, amint beszéltek” (Horger 1897: 194), s nem a fonológiai tudatosság vagy a szóelemző elv irányította az írást, hanem az aktuális (akár bizonytalan?) hallásuk? Ezért is keveredhetnek sokszor szeszélyesen a zöngés és zöngétlen hangok jelölései. Horger (1897: 196) például a *lagya* 'látja', *agyam* 'atyám' példákat egyszerűen a zöngés és zöngétlen hangok Ráskay írásaiban jellemző gyakori keveredésének esetei körébe sorolja. Kétségtelen, hogy a MargL. idevágó példái gyakran affektív mondatok részei, ahol a kiejtés (és hallás) torzulhat.

3. A morfofonetikai változatok körében egyes névszóragok illeszkedésével kapcsolatos néhány kérdést tárgyalunk.

3.1. Nem illeszkedő -tül rag? – A *-tól/-től* rag a MargL.-ban *-tvl/-tevl* alakú, (a veláris forma biztosan *tül*-ejtésű, míg a palatális hangalakja feltehetőleg *-től* lehetett: vö. Kiss 1971: 62; másképp Horger 1897: 249, aki *-tül*-nek olvasta), s a szakirodalomban megemlítik, hogy a MargL. néhány példájában a rag nem illeszkedik (Horger 1897: 249; Szadilek 1888: 9; Korompay 1992: 370). Összesen négy ilyen eset van (kettő azonos lapon), s mindegyikben a rag magas hangrendű változata járul a mély hangrendű szóhoz: *aztaltevl* (60/10), *sororoktevl* (60/16), *naptevl* (10/19), *clastromatevl* (89/15). Néhányszor látszólag a fordítottja is előfordul, mintha magas hangrendű szót mély hangrendű rag követne: *germeksegetvl* (1/24), *istentvl* (110/24), *lelektvl* (159/4), *elmeyetvl* (154/2), illetve egy *elmeyetvl* (155/17) forma (ahol az *ÿ* két pontos ékezeze csúsztatott el), de ezekben valószínűleg csak kimaradhatott az *e* betű, illetve nem a *v* betű *ű* hangértékéről (mint pl. mindig *zvz* 'szüz') van szó. Egy példa van a nyiltabb *-tol* formánsra is: *hvszol* (53/9). A palatális változatot egyébként mindig *-tevl*-ként írta Ráskay, s a fentieket kivéve a rag szabályosan illeszkedik: *aztaltevl* (24/9, 14, 117/17); *Clastromtevl* (109/14); *napyatvl* (98/6, 134/18); *sororoktevl* (14/9, 17/21, 43/4 stb.); *istentevl* (42/3, 46/24, 84/11), *elmeytevl* (156/18).

Az „*asztaltól*”-típusú esetek valószínűleg azért keltettek figyelmet, mert azok az önálló szóból eredő rag etimonjával egyező, magas hangrendű változatot mutatják, amiből arra is lehet gondolni, hogy a nem illeszkedő esetek megőrzött régiségek. A TNyt.-ben (II/1: 370) Korompay Klára összegzése azonban mutatja, hogy az önálló szóból keletkezett ragok illeszkedése a 13., 14. századra, a korai ómagyar kor végére lezajlott, a kései ómagyarban, a kódexek korára szinte mindegyik rag teljesen illeszkedik, legfeljebb nyelvjárási jelenségeként nem illeszkednek egyesek (vö. később a *-val/-vel* ragról mondottakat). A *-tül/-től* ragról nincs ilyen típusú régi nyelvjárási adat, s Imre Samu (1971) monográfiája a mai nyelvjárásokban sem említi ilyet. Különféle nem szabályos illeszkedésű példák azonban más kódexekben is előjönnek, de ezek Korompay (1992: 370) szerint ritka kivételek, amelyek íráshibából vagy esetenként helyesírási bizonytalanságból eredhetnek. Példái mindegyik típusú tévesztést, a mély + magas, illetve magas + mély hangrendű elemek összekapcsolását is szemléltetik (MargL. 10: *naptevl*; ApMélt. 49: *orzagabenes*; ThewrK. 178: *halaltül*; illetve AporK. 118: *tengertol*; KulcsK. 34: *menybol* stb.). Nyilvánvaló, hogy csak azok az esetek készíthetnek megfontolásra, amelyek az etimológiai előzményt őrzik, a másik ragváltozat esetében a régiség gyanúja fel sem merülhet.

Az, hogy a MargL. fenti négy példája íráshibából származik, nem kizárt. Ráskay általában sokat hibázik (Haader 2004: 202), s ez alól a MargL. írása sem kivétel, eléggé bizonyítják a szövegkiadás paleográfiai jegyzetei. Ami mégis meggondolandó, hogy ezek nem a tipikus tévesztések, s ha számuk nem is nagy, mégsem egyediek. Ráskay sokszor hagy ki betűt, szót a másoláskor, a betű betoldása (ti. *-tvl* helyett *-tevl*) viszont nem jellemző. Nem biztos, hogy megmagyarázhatók, de talán segíthet a megértésükben, ha a tágabb szövegekörnyezetben nézzük őket. Feltűnő, hogy mindegyik példát domináns tartalmú magas hangrendű szavak előzik meg, amelyek továbbhatása a szövegben valami nyelvlélektani okból nem tűnik lehetetlennek.

- (23) MargL. 10: *Zent kerez*t naptevl fogua kedeg husuetyg · ...;
- (24) MargL. 60: gyakorta az *ev etkeet* kyt evneky <ke> attanak az aztalnal · el kevldy vala az beteg sororoknak · es ev maga gyakorta *etlen kel* vala *fel* az **asztaltevl**: *ex mensa*;
- (25) MargL. 60: Az *ev nyayaskodasa* · auagy *zentseges elete* · Egý nemev nemev regula zerent tartatyk vala *az jdev bely* <z> sororoktevl: *eius conversatio in ipso clastro quasi pro quadam regula usque hodie* habetur;
- (26) MargL. 89: hogý ha *ez zent zvzet* · *ez zertzettevl* es az *ev clastromatevl* ky vonatmayak.

A (23)-es példában esetleg *Szent Keresztől* rövidebb forma hatására is gondolhatunk, bár erre nincs adatunk. A (24)-es példa tagolását így is elképzelhetjük: és őmaga gyakorta | étlen kel vala fel | az asztaltól. A (26)-os példában érzelmi ok szintén fogva tarthatta a másoló figyelmét a párhuzamos „szerzettől” tagon: arról van szó, hogy apácatársai a maguknál különb Margitot ki akarják üldözni a szerzetből, ezt a fogalmat részletezik tovább a *klastrom* szóval is, majd még tovább (ti. menjen inkább más szerzetbe vagy a „szesztrákhöz” stb.). A (25)-ös példában a *soror* szó kezdőbetűjének javításából látható, hogy Ráskay külön vigyázott a szó (latinus) leírására. (Kérdés, vajon a hibás *z*

kezdet a kiejtésre utal-e?) Az is felvethető, hogy az „az időbeli” kifejezés ereje is hathatott a tévesztésre (s vajon tisztában volt-e azzal, hogy a forrás „maig” tartó érvényűnek mondta a normát, amit Margit képviselt, de a magyar szövegben az már nem volt vállalható). A mondottak ugyan csak feltevések a másoló gondolatainak lehetséges csapongásairól, de talán az illeszkedés négyszeri azonos mintájú tévesztése nem teljesen ok nélküli. Mindenesetre megőrzött régiségként kezelni e példákat nincs ok.

3.2. A -val/-vel rag alakváltozatai és illeszkedése. Mivel a -val/-vel rag és az alapszó kapcsolódásában változatos tendenciákat mutatnak a kódexek (Korompay 1992: 379–380), alkalmas lehet egy szöveg jellemzésére. A TNyt. a rag tárgyalásakor két Ráskay másolta kódexet említ, a PéldK.-t (a kezek megjelölése nélkül) és a CornK.-et, de a MargL.-ból nem hoz példákat. Szadilek (1888: 15) felsorol néhány adatot (egyet a *kyralual*, ötöt az *azzonual* alakra), ahol a rag nem hasonul, de annak viselkedését nem részletezi.

A rag és az alapszó kapcsolódásában a fő típusok a MargL.-ban is hasonlóak, mint más kódexekben (vö. TNyt. II/1: 380), egyéni vonások a részletek arányaiban vannak.

A/ A magánhangzós szótőhöz a rag mindig -ual/-uel (-val/-vel) alakban járul a tőhöz, egyéb mássalhangzóval (*h, j*) kezdődő változat nincs: *bochanatjauual* (110/1), *kezuel* (146/1, 174/22), *vduarauual* (181/8), *vduaraval* (167/5), *zomzedjyval* (160/18) stb.

B/ Mássalhangzós szótővel a rag v-je kevés kivétellel (l. a C csoportot) a MargL.-ban is hasonul, amint az a kései ómagyar kor kódexeinek többségében általános (s már a 15. század elejére, például az ún. Huszita Bibliában kialakult). Az viszont, hogy a hasonulást írásban egyszerű vagy dupla mássalhangzóval jelölték, folyamatosan alakult ki, s a kódexekben a geminált mássalhangzóval írt típus van terjedőben. Ezt a modernebb mintát követi a TNyt. szerint (II/1: 380) a CornK., amelyet Ráskay néhány (4–6) évvel később másolt a MargL.-nál, az utóbbi helyesírása azonban a geminálódás jelölésében nem annyira következetes, nem mutat annyira előrehaladott állapotot. Itt körülbelül hasonló mértékűnek tűnik az egyszerű és a kettőzött mássalhangzóval való írás (pl. *kevzenjyel* (146/13) – *aldozattal*: 159/23; *zevuetnekkal*: 159/22). Bizonyos formánsokkal kapcsolódva mégis jellemzőbb az egyik vagy a másik írásmód.

Gemináta szerepel például mindig az -ás/-és képzős szavak és a rag kapcsolódásakor: *eneklessel* (176/1), *erevkevdessel* (146/18), *inneplessel* (111/21), *jnneplessel* (35/13, 103/14), *keressel* (8/9, 191/16), *kevnyjergessel* (83/13), (*hydeg/hjydeg*) *lelessel* (137/14, 142/20, 142/21, 176/11, 182/22); *mondassal byzonyehtassal* (90/20);

Egyes szavak (pl. *szeretet*, *öröm*) esetében: *zeretettel* (5/12, 18/5, 21/7, 26/16, 50/12, 118/5, 118/18); *evremmel* (8/6, 48/1, 150/23, 170/14, 181/7); *evrevmmel* (152/22); *evrevmevkkal* (184/15).

Többes számú főnevekkel gyakran, de nem mindig: *kapak/kal*, *asokkal*, *ezkevezekkel*, *zerzamokkal* (158/6, 7, 8), *jvevltessekkel* (92/1), *kevnyjergesevkekkel* (160/1), *erevkegevekekkel* (181/13), *sjyrmakkal* (69/10), *zolgalkokkal* (24/16) stb. – de: *erdemekkel* (96/12), *vndoksagokkal* (51/5), *vasakal* (103/1). Lehet az arány viszonylag kiegyenlített is: 8 adatban *sororokkal*: 10/15, 10/21 stb., – 7 adatban *sororokkal*: 13/5, 35/11 stb., – egyes számban viszont 4 : 1 a geminátával írtak javára: *sororral* 18/24, 53/1 stb. – *sororal* 8/4.

Az egyszerű mássalhangzó írása jellemző például a -ság/-ség képző után, de nem kizárólagos: *erevssegel* (104/24), *hamarsagal* (130/16, 179/18: azonos kifejezésben!),

kegessel (116/11), *zorgalmatossagal* (158/21). Azonos alapszóval is váltakozhat a két-féle írásmód, például *aytatossagal* /*aytatossagal* /*aitatossagal* összesen 18 esetben (10/10, 15/23, 69/17; 1/23, 5/18; 28/3, 70/21 stb.), de geminátával összesen 3+1 javított adatban: *aytatossaggal* (13/1, 44/13, 143/12); *tjztessegegel* 9-szer (30/22, 45/25, 102/16 stb.) – *tjztesseggel* 4-szer (171/13, 191/22 stb.), 1–1 adatban is: *keuansagal* (227/5) – *keuansaggal* (18/5) stb.

C/ Az előbbiekkkel szemben van a MargL.-ban néhány példa, amelyekben a rag *v*-je nem hasonul a tövégi mássalhangzóhoz. Ezek egy kivételével (l. alább) szórványos, kivételes esetek: *bjzounal* (156/25); *bjzounval* (109/21); *emberekvel* (175/5), *kevzvenyessegvel* (173/20), *kyraljyual* (60/24), *telljyesseguel* (175/1), *tyztesseggel* (231/17). Ugyanazzal az alapszóval rendszerint hasonul a rag, például máshol *emberrel evzve* (194/1), *emberekel* (149/13), *emberekkel* (141/22, 151/1) szerepel; lásd még a *tisztesség* szó hasonulásos adatait fentebb. A hasonulás hiánya feltehetőleg Ráskay északkeleti, palóccal is érintkező (vö. Horger 1897: 248) nyelvjárási sajátága, erre a területre mutatnak a TNyt. (II/1: 379) más emlékekből való hasonló adatai is. Némileg külön figyelmet érdemelnek az *asszony* szó adatai, melyek között csak egy a hasonulásos: *azzonnal* (27/16), a többi hétben nincs hasonulás: *azzounal* (69/21, 71/4, 197/18, 198/6, 199/6, 201/4, 201/24). Ez utóbbiak mind Margitra vonatkoznak (*zent margjyt azzounal*), míg az egyetlen hasonulásos forma anyjára, a királynéra (*kyralne azzonnal evzve*). A nem hasonulók többsége eléggé egy bokorban van (a 197–201 között), a tanúk katalógusában. Ez legalábbis mutathat arra, hogy a legenda eme utolsó, szabadabban fogalmazott részében Ráskay is szabadabban élt a saját nyelvjárásával. Amiben szándékosságot is vélhetünk, Margitról szólva (érzelmi okból?) a saját nyelvjárására váltott, vagy esetleg régiesnek akart hatni. Amit azonban a TNyt. (II/1: 379) a *-val/-vel* rag hasonulása kapcsán a PéldK.-ról általában ír, hogy keverve fordulnak benne elő a nem hasonult és a hasonulásos formák, a 2. kézre (= Ráskay) kevésbé áll, nem hasonult formából egyet találtunk, vö. PéldK. 33/8: *kalanhual* (kalánval) 'kanállal'.

D/ Nem geminálódik írásban a *v*-tövé szavak ragos alakja: *neuel* 'névvel' (177/12, de vö. *newel*: 83/25), *evuel* 'övvel' (86/24), *zjvel* 'szívvel' (170/5); az *ejel* 'éjjel' határozószó összesen 14 adata (52/8, 75/10, 100/12 stb.), valamint a mássalhangzó-kapcsolatra végződők: *faydalmal* (149/10, 169/11), *felelmelel* (162/19), *fevldel* (103/24), *siralmal* (7 adat) minden esetben, *zerelmelel* összesen 7-szer (9/20, 24/6, 49/14, 68/20, 106/23, 121/22, 227/5), *testel* (28/2). (Ez utóbbiakban a TNyt. *-al/-el* ragváltozatot tesz fel, bár az ilyen esetekben a hosszú mássalhangzó kiejtésbeli rövidülése is ugyanilyen írásváltozatot eredményez).

4. A következő – **azonos funkciójú – morfológiai variánsok** egyike régiebb, a másik az újabb nyelvhasználatot követi.

4.1. **Egyalakú -él** rag a mai *-ul/-ül* határozórag helyén háromszor fordul elő a legendában (*archel* 25/13, 204/6; *orchel* 165/20), mindegyik esetben az *arcel/orcel ver* 'arcul ver' szerkezetben (a két azonos alak nem független egymástól: a későbbi hely az első szövegét idézi):

- (27) 25/13: Ez meg mondot soror kezde zent margit azzont **archel** verny az moslek vizzel;
 (28) 204/6: az soror chenge **archel** verte vala zent margjyt azzont az moslekkal;

- (29) 165/20: evkevllel *veri vala* evket **orchel**.

Más esetekben a maihoz hasonlóan az *-ul/-ül* rag használatos:

- (30) 32/17: ... hog ev neky adnaŷa az ev leyanyat · zent margŷt azzont **hazasvl**;
 (31) 166/6,7: zola ez lean **nemetevl** · **totvl**.

A rag *-él* változata frazeológiaiilag már kötötté válva más kódexekben szintén előfordul, s csak néhány főnévvel – különösen az *arc* alapszóval – kapcsolódik megkövült kifejezést alkotva velük (Korompay 1992: 371). Nem váltakozik tehát szabadon az *-ul/-ül*-lel. A MargL. *archel*, *orchel* alakjai eszerint már lexikalizálódott formák, amelyek nem vallanak a szöveg korai voltára.

4.2. Hosszabb és rövidebb alakok a tárgyias ragozás feltételes módú E/3. és T/3. személyében. A jelzett igealakokban a kései ómagyar források nagy részében, köztük a Ráskay Lea által másolt kódexekben is a *-ná/-né* formáns mellett különböző mértékben jelentkezik egy bővebb *-nája/-néje* végződés. A TNYt. igeragozási fejezetében E. Abaffy Erzsébet (1992: 204) azt állapította meg, hogy a PéldK. 2. kezében – vagyis a Ráskay írásában – vegyesen fordul elő az említett kétféle variáns, a CornK.-ben és a HorvK.-ben pedig szinte következetes a hosszabb forma használata. A MargL.-ból már Szadilek (1888: 41–42) sok példát sorolt fel a hosszabb alakra, a rövid alakot pedig (amit ő összevonatlannak tekintett) ritkábban előfordulónak mondta, s valóban ez az arány. A két formáns történeti viszonyáról a mai kutatás (E. Abaffy i. h.) azt vallja, hogy a rövidebb alak a korábbi, a hosszabb pedig későbbi, analógiás úton létrejött képződmény. Ezt bizonyítja a későbbi kódexekben a hosszabb forma egyre kiterjedtebb használata, míg a korábbi kódexekben az hiányzik vagy sokkal ritkább. Ezt azért fontos megjegyezni, mert a MargL.-ban Szadilek (1888: 41) még a hosszú formát vélte korábbinak, s ez a téves vélemény félrevezető a szöveg korának amúgy is vitatott megítélésében. A hosszabb alak – amelyet természetesen egy azonos fej felváltva alkalmazhatott a rövidebbel – képviseli mindenképpen az újabb nyelvhasználatot, s az feltehetőleg a kódexek grammatikailag túlbiztosított stílusának is egyik megnyilvánulása. Terjedésébe azonban más, például földrajzi tényezők is belejátszhatnak (vö. E. Abaffy i. h.).

A MargL.-ban főleg az E/3. személyű hosszabb alakok fordulnak elő, a többes számúak ritkán. E formák gyakorisága elsősorban a latin módhasználat mechanikus követéséből adódik, s a példák között nem mindig csak szoros fordítások, hanem ugyanolyan mintára magyarul szabadabban fogalmazott mondatok is vannak. A latin coniunctivusos mellékmondatoknak megfelelő helyeken a határozott tárgy szokásos eseteiben használatuk elég szabályos – például, ha a tárgyat határozott névelő előzi meg, ha az birtokos személyjeles szó, mellékmondat vagy bizonyos névmások (32–38) –, s ritkábban találni olyan példákat, amelyek a jelzett eseteket a rövidebb alakokkal fejezik ki (39–42). Többször ezek környezetében is ott vannak a hosszabb formák, a (42)-es példában a váltakozás talán a két határozott tárgyú (mm.; 3. szem. nm.) igealak egyformaságát akarta elkerülni; feltehetőleg az sem véletlen, hogy a testesebb igealak áll másodikként, amelynek tartalma így hosszabban kap figyelmet.

- (32) 7/8: mŷnndenkoron [...] ev mellette targŷa vala vgŷ *hog* [...] meeg aluan es · **tŷz-telneŷe** az zent *kereztŷat*;

- (33) 19/10: Egy jdevben *mykoron zent margyt azzon halgatnaŷa zent jacob martirnak kennŷat*;
- (34) 107/24: *mŷkoron az mesterevk [...] akarnaŷak az verevs marvan koporsot az seerre tennŷ*;
- (35) 124/5: *Mykoron ezt gondolnaŷa* · jme nagŷ hertelen hydeg leles esek ev reaya hat napŷg · vgy hog hŷzŷ vala magat lenny hamar meg halandonak;
- (36) 116/21: *kere* alazatosan zent margŷt azzont · *hog evtet segelleneŷe* az ev aŷtatos jmadzagŷval;
- (37) 118/7: *evtet meg inte* · *hog* tovabba illŷen fele gyvlevsegekel *az ev zŷveet megne sephetneŷe zaggatnaŷa* Es hog *lelket megne serteneŷe*;
- (38) 140/14: Ez betek meeg es · *kerŷ vala* evket *hog el hoznaŷak*;
- (39) 25/5: *mykoron zent margit azzon egy napon <zog> zokasa zerent az mosdo viznek moslekat akarna* ky vinnŷ az refectoriombol [...] Hŷua hozza egŷ sorort;
- (40) 89/25: *kezdek ez zent zvzet [...] zorgalmaztatnŷ* · *hog ha tevbbet nem tenne [...]* akar chak *az zerzetevt hatna el* ·;
- (41) 78/18: Alazatosson *kevnnyeregven* · *hog* az provincialis *meltolna* zent <margŷt> margŷt <azzon> azzonnak es · *vgŷan azon penitenciat hadnŷ*;
- (42) 137/16: Tahat ez nouiciak *kereek* az p^uincialist *hog parancholna* zent margŷt azzonnak · *hog evket meg gyogehtanaŷa* az ev jmadzagual.

Egy-egy helyen sŷrŷsŷdhet a hosszabb formák elŷfordulása ugyanott általában tŷbb mŷ terpeszkedŷ megoldással egyŷtt. ŷgy bizonyos tartalmi rŷszletek erŷsebben rajzolŷdnak ki, akár az ŷletrajz egyes helyein (a rŷkfŷzŷs, a cseh kirŷly házassŷgi ajánlata stb.), akár nŷhŷny csodaleírŷsban (pl. a Megyerre valŷ Mŷria, Jŷnos frŷter, a gyermek Lŷszlŷ kirŷly gyŷgyulŷsa, az elŷo csoda Margit sŷrjŷnŷl a kirŷly jelenlŷtŷben, a kŷtba esett ŷgnes szolgalŷ megmenekŷlŷse), ami a hosszabb formák stilisztikai szerepŷt jelzi.

A hosszabb alak analŷgiŷs terjeszkedŷ hajlamŷt ŷs feltehetŷ stŷlushatŷsŷt jelzi, hogy az ikes ragozŷsba is benyomult: a tŷrgyatlan *fekŷdni* ige is megkapta nŷhŷnyszor (44–45. pŷldák) a hosszabb vŷgzŷdŷst a szabŷlyos rŷvidebbel szemben (46. pŷlda). Mŷskor viszont ŷgy tŷnik, mintha a hosszabb alak pusztŷn dŷsz lenne, a mŷsolŷ egy *mikoron* kŷtŷszŷs mellŷkmondatban utŷlag (pirossal) betoldotta hozzŷ a *vala* segŷdŷgŷt (l. a kiadŷs jegyzetŷt), amivel rosszra „javŷtotta” az igealakot (47. sz. pŷlda).

- (44) 97/23: *Mŷkoron ez zentseges zvz ezen keppen halva fekenneŷek* az ev agŷaban · legottan az vr isten ky nŷta az ev jegesenek erdemenek kenchet;
- (45) 172/25: Ez azzonyallat *mŷkoron* mynden ev jozaga el kevltnen *fekenneŷek* · halla [...] hog ...; tovŷbbi pŷlda: 193/8.;
- (46) 125/9: Azert *mŷkoron* ez soror *fekenneek* ev agŷaban · es mŷkoron jmmar az nap felkevltn volna · tekente ez soror napkelet fele;
- (47) 30/20: Mykoron bela kyral · zent margit azzont ez menyekvezert jgen gyakorta *latogatnaya va<>la* es sok bezedevket tevt volna azert · hog az ev zvz leyanyat ez hazassagra hozhatnaŷa.

Az előbbi példák, akár rövidebb, akár hosszabb formájú bennük az igealak, mind a latinos (ún. viszonyított) mellékmondati módhasználatot tükrözik vissza. Ezek közé vegyülve viszont olyan példák is vannak a legendában, amelyek az előbbiekhöz hasonló mellékmondatokban a természetes magyaros (ún. átképzeléses) módhasználatot mutatják: felszólító vagy kijelentő módú bennük az ige. Ilyeneket általában a forrásokat szabadabban kezelve fogalmazott vagy a bonyolult latin szerkezeteket oldottabban fordító részletekben találunk (47–49. sz. példák), s ezek nyilván csökkentik a fenti típusú hosszabb igealakok előfordulásának számát, szövegbeli arányát is.

- (47) 28/10: ev magat es orzogat [...] **bela** kŷrlnak akaratŷa es zerezese ala hagŷa · chak hogŷ zent margyt azzont ev nekŷ felesegevl **agŷa**: seipsum et regnum suum [...] eorum obtulit voluntati et dispositioni, tantum si ipsam **darent** ei in uxorem;
- (48) 83/15: kerŷ vala ez zent zvz [...] hogŷ **kevnŷjergenenek** az vr istennek alazatos kevnŷjergessel · **hog** az vr mendenható isten · az ev jogŷanak hatalmaual · **meg zoreha** · **es meg ehŷŷe** · az kegyetleneknek hatalmokat · **es meg oltalmazŷa** az artatlanokat: rogabat [...] instare precibus apud Deum, *ut* dextera suae potentiae **constrictis et refrenatis** iniquorum **potentiis defenderet** innocentes;
- (49) 107: vgŷ mondnak vala az kevmŷves mesterek [...] hog **mŷkoron** az kevuat az serre **teueek** nagy edes illatot erzenek (ebben a részben máshol latinos a módhasználat).

5. Egy szó hangalaki és írásváltozatai: *mager* (*mager*) ~ *magyar*. Erről a TESz. összefoglalóan azt írja: „A származásnak megfelelő vegyes hangrendű forma változatai még a 16. században is éltek.” Példákat egy kivétellel a Ráskay másolta kódexekből idéz. A kiegyenlített hangrendű változat ugyanakkor a 16. században eléggé elterjedt lehetett, a NySz. több kódexből közöl rá példákat, s a TESz. is 1255-ből (az OklSz.-ből) adatolja először.

A MargL.-ban a szó előfordulásainak többsége valóban vegyes hangrendű, „mager” típusú, de megvan a kiegyenlített hangrendű újabb „magyar” típus is. A *mager*-típus írása is régies, egy kivétellel *g* betű jelöli benne a *gy* hangot, míg a modernebb hangalakúban mindig *gŷ/gy*, ami a kódexben egyébként is szokásos a *gy* hang jelölésére. A szó vagy az országnévben, vagy jelzőként – szintén régies formában – *-i* képzősen főleg a *király* szóval fordul elő, valamint önállóan főnévi használatban.

- (50) 47/6: [Szent László király] **mager orzagnak** dichevssages byrodalmat es oltalmazast zolgaltatuan ...;
- (51) 186/2: Ne felŷ vram semmŷt · mert vagŷon **magerorzagban** vŷ zent; további példák (*g*-vel írva): 100/16, 177/22, 179/9, 185/19, 186/7.;
- (52) 81/19: **magŷer orzagnak** kevlomb kevlomb rezebe (kompilatori szöveg, *gy*-vel);
- (53) 26/21: jme zeretev atyamfya **magerŷ** kyrlnak leyanyanak gyenerevseges elete;
- (54) 178/20: hog ne hadnaya meg halnŷ az ev atyafyanak fŷat · **magery** kŷralt;
- (55) 46/13: ky vala **mageroknak** elsev kyralfŷa es apostola; további példák: 22/19, 32/15, 40/11, 95/13, 185/2, 230/10; 46/16.

A modernebb, mainak megfelelő *magyar*-típusú alak- és írásváltozat az előbbiekekkel szemben összesen hatszor fordul elő: kétszer a kompilátori szövegben, négyszer pedig egyetlen csodatörténetben. (Szintén a kompilátori szövegből való a vegyes hangrendű példák egyetlen *gy*-vel írt adata.) Ráskay a CornK.-ben (167v) tett másolói bejegyzésében a vegyes hangrendű, eredetibb hangalakú és írásmódú formát használta: „gyevlekevtzek az magery vrak es mynden nemeffek”. Valószínűleg igyekeztek ehhez ragaszkodni, de újabb keletű formák is beszűrődtek, melyeket többször a kompilátori részletekben érhetünk tetten (vö. a konyha-típus előfordulásáról mondottakkal).

- (56) 122/20: hog el mennenek **magyar** orzagban · nyvlak zýgeteben (kompilátori szöveg),
vö. még *-beli* képzővel: 166/24, 168/8.;
- (57) 148/19: az hegýnek alatta evletevt volt meg zent gelýert az kegýetlen kemeny pogan **magyaroktvl** (kompilátori szöveg);
- (58) 166/3: nem tudot volna egyeb nyelvevn zolný hanem chak **magyarvl**,
vö. még 167/25.

6. Összegzés. A fentebb tárgyalt jelenségek tágabb kontextusaként érdemes felidézni, hogy a rendi obszervancia mozgalma a régi hagyományokhoz nyúlt vissza, azokból merített példákat. (pl. Lázs 2016: 35, 170 skk. és passim; M. Nagy–Kiss 2022 további irodalommal). Feltehető, hogy ez a törekvés bizonyos fokig a kódexek nyelvében is tükröződhetett. A Ráskay Lea archaikus helyesírása legalábbis nagyrészt erre utalhat, de a régi mintát tovább is alakították, ezt látjuk például a latin eredetű szavak rendszeres írásbeli megkülönböztetésében. Ugyanakkor a 16. század elejének apácáihoz a saját koruk nyelvén kellett szólni. A példák azt mutatják, hogy a magyar legendában a váltakozó nyelvi elemek használata általában megfelel a későbbi kódexek átlagának. Az újabb tendenciák közül a *-val/-vel* rag hasonulásának geminátával való írása közepes elterjedtségű, a tárgyas ragozásban a feltételes mód E/3. és T/3. személyének hosszabb *-nája/-néje* végződésű alakja eléggé kiterjedt használatú, de kisebb számban váltakozik a rövidebb alakokkal, sőt a természetes magyar módhasználati formákkal is. (Az, hogy a nem sokkal később másolt CornK.-ben a hosszabb alakok erőteljesebben vannak jelen, részben abból is adódhat, hogy az többnyire egészében fordítás.) Ahol lehetőség volt a régibb változat választására, több nyelvi szinten is (*azzonval* 'asszonnyal'; *archel/orcel ver* 'arcul üt'; *mager* 'magyar') a hagyományos formát igyekeztek megtartani. A változatokból az is kiolvasható, hogy helyenként a szöveg olvasási módja is átüt a helyesíráson, különösen a magánhangzók elnyújtott voltának jelölésében. Végül néhány apró szótörténeti adatot (*gyvergya*; *chonhan*, *konýhan*) is közölhettünk az eddig ismertnél korábbi előfordulásra. A vizsgált jelenségek fő tanulsága a magyar szöveg történetét illetően az, hogy bár vannak a legendában régibb nyelvallapokra utaló vagy annak vélhető jegyek, nyelvhasználata világosan képviseli a kései ómagyar kor jellemző tendenciáit. Ezek pedig nem támogatják azt az elterjedt nézetet, hogy a magyar legenda igen korán létrejött volna. (Az szintén nehezen képzelhető el, hogy ezek későbbi átdolgozás során kerültek volna az írott szövegbe.)

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer. Az igei személyragozás. In *TNytt.* II/1. 120–238.
- P. Balázs János 1990: Bevezetés. In *MargL.* 7–20.
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1960: Bevezetés. In *PéldK.* 8–15.
- Bognár András – Levárdy Ferenc 1967: Bevezetés. In *CornK.* 8–21.
- CornK. = *Cornides-kódex. Hasonmás és kritikai szövegkiadás* (Codices Hungarici VI). Közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc 1967. Budapest: Akadémiai.
- DomK. = *Domonkos-kódex, 1517. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi Magyar Kódexek 9). Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Komlóssy Gyöngyi 1990. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ÉrsK. = *Érsekújvári Kódex, 1529–1531. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel, valamint CD-melléklettel* (Régi Magyar Kódexek 32). Közzéteszi Haader Lea 2012. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, MTA Könyvtára, Tinta Könyvkiadó.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő, Loránd 1993–1995. Budapest: Akadémiai.
- Haader Lea – Papp Zsuzsanna 1994: A kódex hangjelölése. In *HorvK.* 22–25.
- Haader Lea 2004: A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128, 196–205.
- Haader Lea 2008: A Nyulak szigeti kódexmásoló műhely két korszakáról. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V. Szeged: SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 51–60.
- Haader Lea 2011: Ómagyar megakadási jelenségek: Ráskay Lea tollbotlásainak típusai. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI. Szeged: SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 79–94.
- Haader Lea 2012: A kódex hangjelölése és helyesírása. In *ÉrsK.* 45–55.
- Horger Antal 1897: Ráskai Lea nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* 26, 193–202; 245–251.
- HorvK. = *Horvát-kódex, 1522. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi Magyar Kódexek 17). Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta Haader Lea és Papp Zsuzsanna 1994. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss Antal 1971: A -tól ragos határozó. *Magyar Nyelvjárások* 17, 61–71.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003: *Magyar nyelvtörténet* (Osiris tankönyvek). Budapest: Osiris.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2018: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai.
- Komlóssy Gyöngyi 1990: *Bevezetés*. In *DomK.* 7–24.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás. In *TNytt.* II/1. 355–410.

- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet [Ómagyar kor]. In Kiss–Pusztai szerk.: 281–300.
- Korompay Klára 2018: Helyesírás-történet. In Kiss–Pusztai szerk.: 83–98.
- Lázs Sándor 2016: *Apácaműveltség Magyarországon a XV–XVI. század fordulóján. Az anyanyelvű irodalom kezdetei*. Budapest: Balassi.
- MargL. = *Szent Margit élete, 1510*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel (Régi Magyar Kódexek 10). Az átíratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. A bevezetést írta †P. Balázs János 1990. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- MargLKonkSz. = M. Nagy Ilona – Boda István Károly – Porkoláb Judit – Varga Teréz 2011: *A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára*.
http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/concord.html
- MargLSz. = *A Margit-legenda szótára*. Készülőben; előszerkesztett szócikkei részben elérhetők a fenti honlap *Tervek* menüpontjában.
- A. Molnár Ferenc 2007: Gondolatok a Gömör-kódex újabb kiadása kapcsán. *Magyar Nyelv* 103, 149–163, 270–282.
- M. Nagy Ilona 2007: Szövegformáló törekvések a Margit-legendában. In Maticsák Sándor szerk.: *Nyelv, nemzet, identitás, II. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*. Budapest – Debrecen: Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, 351–359.
- M. Nagy Ilona szerk. 2010–: *A magyar Margit-legenda és latin forrásai*. Digitális szövegközlés és adatbázis: http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2016–2017: Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából. *Magyar Nyelv* 112, 500–511; 113: 120–126, 248–254.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2017: A Margit-legenda szótárának hozadéka a történeti lexikográfia számára. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 255–266.
- M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes 2019: Szó- és kifejezőkészlet a Margit-legenda csoda-elbeszéléseiben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 259–276.
- M. Nagy Ilona – Boda István Károly 2015: A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára, háttere és perspektívái. *Magyar Nyelv* 111, 338–346.
- M. Nagy Ilona – Kiss Sebestyén 2022: Egy domonkos rendi breviárium mint forrás a Domonkos-kódexben, kitekintéssel a Cornides-kódexre. *Magyar Nyelv* 118, 147–158, 276–288.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest: Hornyánszky.
- PéldK. = *Példák könyve, 1510*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás (Codices Hungarici IV). Közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc 1960. Budapest: Akadémiai.
- Szadilek János 1888: *A Margit-legenda nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány*. Kolozsvár: Nyomatott Gámán János örököseinél.

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai.

TNyt. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai.

VESZPRÉM ÓMAGYAR KORI HELYNEVEINEK KRONOLÓGIAI JELLEGZETESSÉGEI

PELCZÉDER KATALIN

1. Veszprém a gazdag középkori forrásanyaggal rendelkező városok közé tartozik, ezért a korszak magyar nyelvű helyneveinek egy részét is ismerhetjük. Munkámban a város fejlődésével, növekedésével párhuzamosan haladva a 16. század első harmadáig kívánom bemutatni a helynévrendszer kiépülésének és a névállomány gyarapodásának a folyamatát.

A mikrotoponimák régóta foglalkoztatják a kutatókat, számos kitűnő munka született egy-egy kisebb terület vagy település helyneveiről. Az elsők közül való Szabó T. Attila 1937-ben írt munkája Szásznyíresről, melyben a településtörténet és a helynévtörténet összekapcsolását, együttes vizsgálatának az elválaszthatatlanságát hangsúlyozta, munkájának címe – Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században – is tükrözi ezt az elméleti és módszertani hozzáállást. Egy tájegység, a Nyárárdmente földrajzinév-anyagát elemezte Benkő Loránd 1947-ben, az élőnyelvi gyűjtés mellett a történeti névanyagot is hasznosítva. Az 1940-es évek végén jött létre a mikrotoponimák elemzésére a névélettani irányzat (Lőrincze 1947), rendszertani igénnyel, tipológiai kategóriák kidolgozásával, mely a nevek keletkezését és változási folyamatait is vizsgálati szempontként kezelte. A névélettan szellemében azután több olyan elemzés is született, amely élt a történeti adatok által nyújtott lehetőségekkel is, például Kázmér Miklós az Alsó-Szigetköz földrajzineveiben erősen támaszkodott a terület történeti helynévanyagára (1957). Az időbeliség szempontját érvényesítő helynévi adattárak, illetve elemzések a következő évtizedekben is készültek (Inczefi 1970; Kálnási 1996; Kováts 1997, 2008; Bíró 2002; Bíró–Kalcsó 2004; Kiss–Zágorhidi Czigány 2006; Hoffmann 2013, Bába szerk. 2015 stb.).

A helynévkronológiai vizsgálatokon belül olyat azonban alig találunk, ami a lehető legrégebbi időbeli rétegekig eljutva mutatja be egy-egy település teljes mikronévállományát, a lehető legnagyobb időintervallumra kiterjesztve a vizsgálatot. Ezek között kell megemlíteni Hoffmann István Tapolcafő neveiről írt könyvét (2013), melyben a Pápa mellett település 16–20. századi helyneveinek analitikus bemutatását végezte el, egy tanulmányában pedig a névállomány időbeli változása szempontjából is áttekintette a település helyneveit (2015). Többek között azért fontosak az ehhez hasonló kutatások, mert az egyes névtípusok kronológiája, változástipológiája, időtállósága, illetve változékonysága, a névállomány mennyiségi változási folyamatai, a gyarapodásának, illetve cserélődésének üteme csak az ilyen módon feltárt helynévrendszerek elemzésével tanulmányozható.

2. A névrendszer egészének alakulását sokféle külső tényező befolyásolja: a terület földrajzi adottságai, a lakosság gazdasági tevékenysége, a társadalmi-kulturális helyzete és a nyelvi közege. Ezeket a nyelven kívüli szempontokat is szükséges a helynevek ismeretése előtt megmutatni.

Veszprém földrajzi környezete – az igen tagolt terep, egy fennsíkba bevágódott Ny–K-i, majd É-i irányba forduló patak völgy, a várost éppen a közepén átszelő két medrek völgy (a későbbi Hosszú-völgy és a Buhim) – megszabta a település kiépülését és formáját (MRT 2: 224). A település magja a várnak helyet adó hegy volt, amely körül az Árpád-kor folyamán több váralja (suburbium) alakult ki (Zsoldos 2010: 16). Ez a tagolt szerkezet más városias településekre is jellemző volt az Árpád-korban, például Esztergomra és Fehérvárra, az előbbiben 21, az utóbbiban 7 váralja településsel (i. h.). A veszprémi Várhegy alatti völgyekkel szabdaltságon létrejött településrészek földrajzi értelemben elkülönültek egymástól, a középkorban nem fejlődtek összefüggő várossá, közöttük beépítetlen térségek (szántók, kertek, gyümölcsösök, legelők) húzódtak (Rainer 2008: 27).

A város a lakosságát tekintve nem volt egységes: egy 1237-as oklevél megemlíti a veszprémi ispánság várjobbágyait és várnépeit, királynéi népeket, udvarnokokat és hercegi népeket, egy 1271-es oklevél pedig nemeseket és a veszprémi káptalan népeit (Zsoldos 2010: 17). Birtoklásán a püspök és a káptalan osztozott, a püspök bírta mindig is a nagyobbik részt. A lakosság etnikai összetételére viszont egységesség volt jellemző, területén mindenekelőtt magyar lakosság élhetett, nem számítva a veszprémvölgyi görög apácákat, a Szentivánszegen feltételezhető bizánci, bolgár vagy délszláv hatást, továbbá két vallon származású veszprémi püspököt (a 11. század végén Francust, 1210-től Robertust), melyek azonban inkább egyedi esetnek tekinthetők (Kralovánszky 1984: 195).

Bár egyház- és államigazgatásilag Veszprém jelentős Árpád-kori településnek számított, a városiasodás szempontjából kevésbé volt jelentős, aminek egyrészt a város és környékének kevésbé előnyös földrajzi helyzete, másrészt a püspök feudális teljhatalma volt az oka, akinek nem állt érdekében a korszerűsödést jelentő iparos-, kereskedő- és értelmiségi réteg számának növelése (Kralovánszky 1984: 196). A középkor végi Veszprém tehát mezőváros (oppidum) rangú település volt, városiasabb jellegét kolostorai, iskolái adták (Hungler 1986: 15).

Lakosságának száma a 11. században legfeljebb 1200 fő (Kralovánszky 1984: 196), a 15. század végén 1600–2000 fő (i. m. 195), a 16. század elején 2500 fő körüli (Hungler 1986: 16). A középkori város összterületére nézve becslő adatok sem találhatók (vö. Rainer 2008: 30), 1857-ben 8425 kh, azaz 48,5 km² (VeszprHtLex. 1: 399), 1960-ban 10.056 kh, azaz 57 km² (MRT 2: 224). Középkori területe ennél valamivel kisebb lehetett (vö. Hungler 1988: 123).

3. A névállomány összeállításában és kronológiai jellemzésében több körülményt is mérlegelni kellett: a lokalizációs nehézségekkel és a város határának a változásaival is számolva a városhoz tartozó helyek (és nevek) körének a meghatározási nehézségeit; a középkorban csak latinul megjelenő helynevek státuszát; a mikronevek dokumentálásának az esetlegességét és a nevek keletkezési idejének a „meghatározhatatlanságát”.

A város középkori határai nem határozhatók meg pontosan, illetve változtak az idők során, erősen átnyúltak némelyik város környéki település határáig, néhol össze is fonódtak azzal (vö. Hungler 1988: 123). Emiatt néhány hely esetében nehézséget jelent megállapítani, hogy az egyáltalán a város határain belül volt-e. Mindemellert bizonytalan egyes helyek lokalizálása, főként olyanoké, melyek csak egyszer fordultak elő a forrásokban.

Sok – egyébként jelentős – hely csak latin néven jelenik meg az oklevelekben a középkor folyamán, magyarul nem (például 1240 u.: *de valle Wesprimiensi*, 1275: *ad frontem rupis Sancti Benedicti*, VO. 42, 58; a későbbi *Veszprémvölgy* és *Benedek-hegy*). A latin helyneveknek közvetlen forrásértékük ugyan nincsen a magyar nyelvtörténet számára, de a magyar helynevek vizsgálata szempontjából – mint közvetett adatok – tanulságosak lehetnek. Az ilyen latin nyelvű említések mögött sok esetben egy nekik többékevésbé megfelelő vulgáris névformát feltételezhetünk, illetve néhány esetben későbbi adatokkal is igazolhatunk. Ezeket a szerkezeteket fordítással (pl. +1082 [13. sz.]: *ad pratum abbatis*, vö. 1318: *Apathrethe*, VO. 23, 116) vagy részfordítással (1332/1335: *circa silvam Ispansag*, vö. 1392: *silvam Spansagerdew*, VO. 121, 163) alkothatták meg. Nem ritka, hogy bizonyos nevek magyarul csak évszázadokkal később dokumentálhatók (például 1275: *vicum Sanctae Catharinae dictum*, vö. 1467: *Zenthkatherina azzonzege*, VO. 58, 244). Azt sajnos nem tudjuk eldönteni, hogy ezekben az esetekben a magyar alakokat vajon névnek tekinthetjük-e latinul való adatolásuk korában is; de ha rendszeresen azonos formában jelentkeznek latinul, akkor feltehetően névként viselkednek, azaz helynévi értékük is joggal feltehető. Azonban a magyar alakok pontos rekonstruálása így sem lehetséges.

Figyelembe kell vennünk továbbá azt a körülményt is, hogy a nevek bekerülése a dokumentumokba független a név létezésétől, ráadásul a mikronevek adatoltsága esetében még inkább számolnunk kell a véletlenszerűséggel, mint a településneveknél. A nevek keletkezési idejének a meghatározása több támpont – nyelvi kritériumok, történeti ismeretek, mint a megnevezett objektum története – együttes figyelembevételével is legfeljebb csak megközelítőleg lehetséges (vö. Kiss-Zágorhidi Czigány 2006: 132–138; Hoffmann 2015: 96–97). Egyes helyneveknek feltételezhető a forrásokban adatolható időpontnál korábbi létezése is. Ennek bizonyítására a latin előzménnyel bíró helyneveken kívül leginkább a személynévből alakult helyneveknél nyílhat lehetőség. A 14. századból adatolható magyar névvel a Veszprém jutasi határában fekvő *Bogár földje* (1321: *possessionis Bogarfelde*, VOS. 199), amihez egy malom is tartozott (1368/1374: *molendino in ipsa terra posito Bugarmolna vocato*, VOS. 277). De mindkét hely létezése igazolható 13. századi adatokkal is mint a jutasi Bogár fiainak földje, illetve malma (1290: *super ter[ra] filiorum Bagar de Iutos*, 1296: *versus molendinum filiorum Bugar*; VOS. 155, 169). *Korlát malmá-ról* és *Korlátmalma földé-ről* ugyanez mondható el. A veszprémvölgyi monostor szomszédságában álló malom egy 1269-es adásvételi szerződésben tűnik fel először: Pósa fia Pósa eladja a malma háromnegyed részét a Szák nembeli Konrád mesternek (vö. 1269: *magister Corraldus*, VO. 56), aki a malom egynegyed részének addig is a tulajdonosa volt. A malomnak ez az új tulajdonosa lesz a malom névadója, az építmény 1352-től már *Korlát malma-ként* (1352: *Korlatmolna*, 1358: *Corrathmolna*, VO. 133, 143; 1513: *Kollathmolna*, Számadáskönyv 166) szerepel a forrásokban. Bár a malmot a nemzetség örökösei 1452-ben eladták a káptalannak (VOS. 412), de 1533-ig folyamatosan adatolható ezen a néven (1533: *Korlathmolna*, Számadáskönyv 313). Az építmény középkori jelentőségét az is mutatja, hogy a malmot körülvevő terület nevében is megjelent a malom neve: *Korlátmalma földje* (1382: *Korlathmolnafelde*, VOS. 338), *Korlát* (1517: in *Korlath*, Számadáskönyv 198). A nevek keletkezési idejének a pontosabb meghatározásához bizonyos esetekben tehát közelebb juthatunk, ha például ismerjük az adott területen birtokló családot, és fel tudjuk tární, hogy a névadás mögött rejlő

motiváció melyik időszak birtoktörténetében gyökerezik. Azonban a két névbokor elemzése egyúttal az adatok első oklevélbeli említésének a viszonylagosságára is rámutat.

A névadatok gyűjtése során a településsel kapcsolatosan viszonylag sok korai és megbízható forrás vehető számba, ami kiemelkedő történelmi szerepének, püspöki és megyésispáni székhely mivoltának köszönhető. I. István király fennmaradt tíz oklevele közül három is kapcsolódik Veszprémhez: az egyik a veszprémvölgyi apácamonostor alapítását rögzíti, a másik a Szent Mihály tiszteletére emelt székesegyházról és a veszprémi egyházmegye kiterjedéséről tájékoztat (DHA. 1: 49–53, 81–85), a harmadik ugyan a pannonthalmi apátság alapításáról szól, de ez szintén megemlíti a Szent Mihály székesegyházat (DHA. 1: 25–41; Solymosi 2000: 129). A három oklevél hitelesség szempontjából is kiemelkedik I. István zömében hamis oklevelei közül (Solymosi 2000: 129). Mindezek ellenére a város történetének főként az első két évszázadát tekintve a források szűkösége erősen korlátozza a kutatást. A régészeti leletek és a történelmi adatok Veszprém jelentős területének 10–11. századi lakottságára utalnak (Kralovszky: KMTL *Veszprém*, MRT 2: 224–257), ezzel szemben olyan hiteles oklevelek, amelyek magyar helynévi adatokat is tartalmaznak, csak a 13. századtól vannak. Tehát a teljes helynévanyagnak csak kis töredékét ismerjük, a vizsgálható korpusz nem reprezentálja megfelelően a teljes állományt.

A munkám alapját képező helynévi adattárat a következő források segítségével állítottam össze. Veszprém középkori forrásanyagának módszeres feltárását Gutheil Jenő kezdte el 1948-ban, de nyomtatásban csak 2007-ben sikerült kiadni az oklevélgyűjteményét (VO.). Ez a forráskiadvány a veszprémi érseki és káptalani levéltár 224 Veszprém városára vonatkozó oklevelét közli, melyek közül 67 Árpád-kori, 53 Anjou-kori és 104 vegyesházi királyok korából származik. Veszprém városára nézve más levéltárak is őriznek értékes adatokat, ezt a hiányosságot kiküszöbölendő Érszegi Géza és Solymosi László további 178, a településre vonatkozó oklevelet adott ki 2010-ben (VOS.). Az adatgyűjtésem forrásai közé tartozott ezek mellett a Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár késő középkori okleveleit összegyűjtő kiadványsorozat nemrégiben megjelent két darabja (MEV 1, MEV 2), a káptalan számadáskönyve a 16. század első harmadából (Számadáskönyv) és a püspökség 1524. évi urbárium (Urbarium).

Veszprém középkori területén 1526-ig 83 helynév jelent meg magyarul az áttanulmányozott forrásokban, melyek 73 objektumra vonatkoznak. Ezeken kívül 25 olyan latin helynevet is bevontam a vizsgálatba, melyek alakilag többé-kevésbé állandónak mutatkoznak, és van későbbi (illetőleg ritkábban egyidejű) magyar megfelelőjük. A forrásokban megjelenő magyar helynévi említések száma századonkénti bontásban a következő: 13. század: 18 név, 14. század: 47 név, 15. század: 38 név, 16. század: 39 név. A következőkben századonként haladva fogom felvázolni – a fent említett korlátokat is figyelembe véve – a névrendszer kiépülésének a feltételezett menetét.

4.1. A 11. század. A honfoglalás után Veszprém és környéke az Árpád-dinasztia birtokába került, e feltételezés egyik alapja többek között a város melletti két helynév, *Jutas* és *Fajsz* (Györffy 1977: 22, 73, 101–102; Kralovszky 1984: 189).

A város központját képező Vár 1000 előtti fennállására több tény is utal (például Koppány lázadásának az idejében már állhatott), ha írott forrásban csak 1009-ben említik is először (Zsoldos 2010: 11). A Vártól 600–700 méterre nyugatra fekvő veszprémvölgyi

apácakolostor az ezredforduló környékén – adománylevele szerint – már szintén működhetett. A 1002-es pannonhalmi alapítólevél és a veszprémi püspökség 1009-es összeírása arról tudósít, hogy a város püspöki és megyésispáni székhely is volt már ekkor (Kralovánszky 1984: 189). Tehát Veszprém Magyarország egyik legrégebbi városaként az első ezredforduló táján alakulhatott ki.

Először magának a városnak a nevéől kell szót ejteni, mely legkorábban az első évezred első éveiből dokumentálható: a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adományleveléből (1002 e./1109: *βεσπρέμ*, ÓmOlv. 15) és a veszprémi püspökség (a Szent Mihály székesegyház) I. István kori, hitelesnek tartott alapító- (avagy adomány)leveléből (1009/+1257/1295 e.: *Wesperen, Wesprimiensis*, DHA. 1: 52, 53). A történettudományi szakirodalomban azonban rendszeresen szóba kerül, hogy a településnek már a honfoglalás előtt is volt neve. Az egyik elképzelés szerint Pribina morva fejedelem *Bezprem* nevű hadvezérééről nevezték el 850 körül (Gutheil 2008: 28–30), történetileg azonban nem igazolható ennek a zalavári szláv vezérnek a léte (vö. Kralovánszky 1984: 189). Egy másik elképzelés szerint a szintén Karoling-korból való *Ortahu* volt Veszprém korábbi neve (Gutheil 2008: 28–30). Az *Ortahu*-val való azonosítás ötlete már a 18. század végén felmerült, Bogyay Tamás vizsgálta a legrészletesebben a felvetést (1994), a kérdést legutóbb pedig Solymosi László tekintette át (2000: 131–132). Egy 870 táján Salzburgban készült emlékirat, a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* szerint 865-ben a salzburgi érsek Szent Mihály tiszteletére egyházat szentelt Kocel *Ortahu* nevű birtokán. Bogyay Tamásnak az *Ortahu* és Veszprém azonosítása mellett szóló egyik érve a német eredetű *Ortahu* helynév etimológiáján alapul (< német *Ort* 'vminek a vége, csúcsa, földnyelv' + *Ahu* ~ *Aha* 'folyóvíz'), eszerint a névből kikövetkeztethető tájformáció a Séd által körülfolylt Várhegynek volna megfeleltethető. A másik érve a patrocínium azonossága: *Ortahu* templomának és Veszprém székesegyházának is Szent Mihály a védőszentje. Harmadrészt a lokalizálás véleménye szerint összeegyeztethető a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* azon információjával *Ortahu* helyéről, ami a Zalavártól (Mosaburgtól) való távolságára vonatkozik (1994: 11). Bogyay Tamás véleményével szemben azonban nyomós ellenérv egyrészt az, hogy bajor-frank jelenlétnek a 9. században nincsen nyoma a megyében, a Karoling-kori régészeti emlékek is hiányoznak Veszprémben (vö. Kralovánszky 1984: 200). Másrészt problematikus a *Conversio*ban említett Mosaburg azonosítása, ugyanis ez a név nemcsak a pannóniai települést, hanem egy Karantániában lévő helyet is jelölt (Juhász 2017: 449–451). A külföldi Karoling-szakértők elfogadták Bogyay Tamás eredményeit Veszprém feltehető előzményeivel kapcsolatban, Magyarországon viszont szinte egyhangúlag elvetették (Bogyay 1994: 6; Solymosi 2000: 134).

A város egyik legkorábbi települési egysége a Szűz Mária tiszteletére szentelt veszprémvölgyi apácakolostor és környéke, melyre a 11. század elejétől vannak adataink. A területet, ahol a monostor állt, a középkori forrásokban kizárólag latinul nevezték meg mint *vallis Wesprimiensis* (1240 u.: *de valle Wesprimiensi*, VO. 42). A latin megnevezés lexémáinak pontosan megfelel a később magyarul is feltűnő *Veszprémvölgy* (1834: *Veszprém völgyi* apátza, Gutheil 2008: 283; 2000: *Veszprém-vögy*, VMFN 4: 259). Az, hogy a hely neve az igen bőséges latin adatolása ellenére is csak évszázadok múlva tűnik fel magyarul, talán összefügghet azzal, hogy a völgy említése mindig az apácakolostorral kapcsolatban szerepel a forrásokban.

Létezik egy 1082-re keltezett, I. László nevében és pecsétjével kiadott összeírás a Szent Mihály egyház birtokairól és népeiről, ami a káptalani és a püspöki városrész közötti határvonal meghúzásának a leírásában három helyet nevez meg magyarul a város területén: iuxta silvam nomine *Ziman*, ad silvam *Beren*, ad locum, qui dicitur *Cristseg* (VO. 23). További helyeket, határpontokat is megjelöl, amelyeknek egy része azonosítható, illetve megfeleltethető későbbi források magyar neveivel: iuxta molendinum Thome; ad magnum [lap]idem (vö. 1749: magnus lapis, actu vulgo *Ördögrágtá kő* nominatus, Palla 1956: 76); ad magnam viam, qui adiacet protenta versus Albam; ad locum, qui dicitur puteus leprosorum (vö. 1749: „melyet réghenten, hogy azon kútnál beteges emberek gyógyultanak, *Poklos kútnak* is neveztek”, Gutheil 2008: 211); ad molendinum *Mýsca* (vö. 1354: *Myskeemolna?*, VOS. 266); ad pratum abbatis (vö. 1318: in valle *Apathrethe* nuncupato, VO. 116). Ez az oklevél hamis – ami az oklevél írásával és a benne szereplő ellentmondásos történeti tényekkel is bizonyítható – és csak a 13. század második felében készült (VO. 27). Ennek ellenére Gutheil Jenő nem zárta ki, hogy az oklevél jórészt 11. századi adatokat örökített meg (2008: 210). Ha feltételezzük az adatoknak – ha nem is a nyelvi, de a történeti – hitelességét, maguknak a helyeknek a megnevezését, továbbá figyelembe vesszük az ezek közül azonosítható helyek későbbi magyar neveit, akkor azt láthatjuk, hogy domborzati képződmények (hegy, határjelként szolgáló szikla: *Cristseg*, **Nagy-kő*), rét (*Apát rétje*), erdők (*Zimány*, *Berény*), egy fontos főút (**Fehérvári út*), továbbá egy kút (*Poklos-kút*) és vízimalmok (**Mysca malma*, **Tamas malma*) feltehetően névvel bíró objektumai a városnak a 11. század végén.

4.2. A 13. század. A legkorábbi oklevél, melyben veszprémi városföldrajzi adatok és helymegjelölések szerepelnek, 1237-ben készült, ezt az Árpád-korban még további tizenegy olyan oklevél követi (1240, 1244, 1249, 1269, 1271, 1275, 1277, 1281/1401, 1282/1449, 1293, 1295; VO., VOS.), ami magyar helynévi szórványt tartalmaz, ha a többségük csak egy-egy nevet is. Más oklevelek csak általános megállapításokkal utalnak egy-egy helyre, épületre, esetleg latinul nevezik meg az adott objektumot. Azonban ezek is segítségünkre lehetnek a kutatásban, mivel segítik a lokalizálást, és gyarapítják az egyes helyekről való ismereteinket.

A város meghatározó vízfolyása a ma *Séd*-nek nevezett patak. A város egy nyugat-keleti, majd északi irányba fordul, mélyen fekvő patak völgyben és az abba torkolló kisebb dombok és völgyek mentén fekszik, ez a vízfolyás a korai időktől meghatározta a település formáját és alakulását, fejlődését is. A veszprémvölgyi görög apácakolostor, a Szentmargitszeg, az 1240-ben alapított domonkos Szent Katalin kolostor (és a Szentkatalinszeg) is a folyó mellett épült fel, a Sárszeg nevű városrész pedig a vízfolyás kanyarulatával körülölelt félszigeten fekszik. A vizet a legkorábbi oklevelektől kezdve folyamatosan említik: *Veszprém vize*-ként latinul és magyarul egyaránt (1275: in fluvio *Veszprem vize*, 1277: in *Wesprimiensi fluvio*, 1377: iuxta rivulum vulgo *Bezpremvizy* denominatum, VO. 58, 73, 157) majd *Sár* (1329: in fluvio *Saar*; VO. 117) és *Sár vize* (1462: in fluvio *Sarvizy*, MEV 1: 259) neveken is.

Az 1237-es keltezésű telekvásárlással kapcsolatos oklevélben két városrésze történik utalás latin nyelven, az egyházuk említésével: *Szenttamásfalvá-ra campus* 'mező' megjelöléssel (1237/1320: iuxta *campum sancti Thoma*) és *Szentmiklósszegé-re* (1237/1320: versus *sanctum Nicolaum*, VO. 41). A váralján lévő püspöki városrész, *Szenttamásfalva* névadó szentje az 1173-ban szentté avatott Beckett Szent Tamás. A szent

kultuszának magyarországi jelentkezéséből arra lehet következtetni, hogy temploma építésére valamikor a 12. század utolsó negyedében vagy nem sokkal azt követően kerülhetett sor (Solymosi 2000: 146). A fontos vásáros helyként ismert városrészt meggyőző érvek alapján lokalizálta Solymosi László – részben éppen az említett 1237-es oklevél segítségével – a várhegy déli végénél fekvő piactér, piadomb környékén, szemben a korábbi feltételezésekkel, amelyek a helyét a Benedek-hegytől északra valószínűsítették (i. m. 145). Az 1237-ben mezőként előforduló terület kétségkívül azonosítható a később már faluként említett *Szenttamásfalva*-val (latinul először faluként említve: 1370: in *villa episcopali Sancti Thome*, VOS. 286), és mindegyik megjelölés ugyanarra a templomra utal. Az egyházi intézmények egy része ugyanis Európa-szerte lakatlan helyen létesült, néhány földrajzi név is megőrizte, hogy a templom valaha mezőn épült (például *Szentgyörgymező* Esztergomban). A veszprémi vártól délre fekvő mezőn 1237 előtt emelt Szent Tamás-templom környéke is fokozatosan népesülhetett be, településtörténeti szempontból a Szent Tamás mezeje folytatása lehetett a 14. században már faluként említett *Szenttamásfalva* városrész (Solymosi 2000: 140). Magyarul először 1464-ben említik: *Zenthamasfalwa* (VOS. 422).

Szentmiklósszege a várostól némileg elkülönülve, a *Szenttamásfalva* városrésztől délre feküdt. Megtelepülése régészeti leletekkel a 10–11. századtól bizonyítható. Központja a dombon álló Szent Miklós templom (1237/1320: *versus sanctum Nicolaum*, VO. 41) és egy kút (1271: *versus fontem Kama*, 1293: *de fonte Kamakuta*, VO. 57, 94) volt, melyekről 13. századi források tesznek először említést. A városrész magyarul először egy 1402-es oklevélben szerepel: in *vico Zenthmykloszege vocato* (VOS. 367). A Koma kútja körüli teret Szent Miklósról nevezték el (1461: in *area sancti Nicolai*, VO. 230, MRT 2: 245), ami a 15. század végétől **Szentmiklósszege utca* ~ *Szent Miklós utcája* néven is feltűnik a forrásokban (1486: in *platea Zenthmykloszege vocata*, VO. 283; 1524: *Zenthmykloswczaya*, Urbarium 82). Városföldrajzi adatokban és már magyarul megnevezett helynevekben is gazdag korai forrás egy 1271-es keltezésű oklevél, ami Favus prépostnak a rokona javára tett adományait tartalmazza, melyek egy része Szentmiklósszeg környékén, illetve attól délre feküdtek (VO. 56–58). A 113 holdnyi birtok 11 kisebb földterületből állt, a leírásukban utak (*via Kechkeozovth vocata*, *iuxta magnam viam Sah-tuth* a vulgo nominatam, *circa viam Zobozovth* apellatam), völgyek (in *valle Balaccha*, supra vallem *Vamusozov* vulgariter nuncupatam, ad vallem *Zabaozov*), egyéb területek nevei (ad territorium *Porlogyerce* dictum, VO. 57) szerepelnek magyarul. Egy 1244-es veszprémi telekeladás kapcsán pedig egy víz neve is megjelenik: ad aque [recept]aculum, quod vulgo *Gatfev* dicitur (VO. 44).

A két nyugati váralja település egyike *Szentmargitszeg*. Templomáról az 1082-re datált hamis birtokösszeírásból értesülhetünk először (+1082 [13. sz.]: *iuxta basilicam sancte Margarete*, VO. 22), hiteles oklevélből pedig 1318-ból. Tehát bár az egyház első előfordulását őrző oklevél hamis, de a hamisítás idején a templom valószínűleg már állhatott, amit azok a régészeti és művészettörténeti megfigyelések is megerősítenek, melyek a 12–13. századra teszik az építését (Zsoldos 2010: 17). A körülötte levő település is minden bizonnyal Árpád-kori (Gutheil 2008: 183). A városrész magyar nevével a középkori forrásokban nem találkozunk, csak latinul az *angulus* 'szeg, szeglet, zug' és a *vicus* 'városrész' földrajzi köznevekkel meghatározva: 1416: in *angulo sancte Margarethe* (VO. 189) (vö. 2000: *Margitszég, Margittlep, Szent Margit szög*, VMFN 4: 262).

Mivel sok kanonoki ház volt a váralján fekvő településen (Gutheil 2008: 183–184), ezért (nyugati) káptalani városrész néven szintén említik források (1412: in *platea seu vico nostro capitulari*, VO. 177).

Ebből a városrészből vált ki szintén a nyugati váralján, Szentmargitszegtől északra az 1239-ben alapított Szent Katalin domonkos apácakolostorról elnevezett szeg, mely királynéi birtok volt (Kralovánszky: KMTL. Veszprém): 1275: *vicum Sanctæ Catharinæ* dictum (VO. 58), 1467: in loco *Zenthkatherina azzonzege* vocato (VO. 244). Ebben a városrészben több helyet is megneveznek 13. századi oklevelek latinul, melyek később magyar néven is feltűnnek a forrásokban: a *Benedek-sziklá*-t (1275: ad frontem *rupis Sancti Benedicti*, VO. 58; vö. 1796–1799: *Benedek hegye*, Hungler 1988: 189), a hegy szikláit alatt működő malmot, a későbbi *Kőszikla-malm*-ot (1275: *molendino* [...] sub fronte *rupis Sancti Benedicti*, VO. 58; vö. 1857: *Kőszikla alja malom*, Kat.) és a Jutasra vezető utcát (1275: ac *plateam*, per quam de *prædicta terra seu vico* ad possessionem *Jutas* pergitur, VO. 58; vö. 1492: *plateam Jutassi utca* vocatam, VO. 297).

A veszprémvölgyi apácák birtokrészeivel kapcsolatosan pedig még egy *Komló-aszó* nevű völgyet említenek (1240: ad *quandam vallem*, qui vulgo dicitur *Cumloozo*, VOS. 103).

Tehát a 13. század végéig kialakult és feltételezhetően nevet is kapott öt települési egység, illetve váralja település (*Veszprémvölgy*, *Szentmiklósszege*, *Szenttamásfalva*, **Szentmargitszege*, *Szentkatalinasszonysege*), bár magyar névvel mindegyik csak később dokumentálható. Ennek az okát feltehetően abban kereshetjük, hogy az úgynevezett egyházi, különösen a patrocíniumi helységnevekre, a szentek nevéből alakult településnevekre nagy arányban és sokáig jellemző volt a latin névhasználat (vö. Hoffmann–Rácz–Tóth 2018: 56, 67). Névvel bírnak a városrészek egyes fontos objektumai (*Komákút*), útjai (a fent említetteken kívül az egyelőre csak latinul szereplő, a szomszédos települések felé vezető utak is: például 1271: *super viam Poloznuk*, 1275: ad *viam*, quæ ducit ad *villam Kemeche*, VO. 57, 58), a város fő folyója, a *Veszprém vize* és az azon található néhány vízimalom (1277: *molendinum Obud* vocati, VO. 77), továbbá a gazdasági szempontból jelentőséggel bíró területek, erdők, szántók, hegyek, völgyek.

4.3. A 14. század. A 14. századtól egyre több olyan oklevél áll rendelkezésünkre, melyek alapján a város településföldrajzi képe és egyúttal helynévallományának a kiépülése felvázolható.

A város lakott részén említődik két szikla: a *Beszéd-kő* és a *Csete-kő*. A *Csete-kő* nevű határjelet a nyugati vároldalban találjuk (1318: *prope lapidem magnum Cetekeu* vocatam, VO. 115), a város püspöki és káptalani részét választotta el egymástól (Gutheil 2008: 199). A *Beszéd-kő* sajátos módon nemcsak a szikla (1332/1335: *prope lapides vulgariter Bezedkw* dictos, VO. 121), hanem a piac nevéként is feltűnik 1318-ban, a Vár felé vezető út mentén (1318: *versus locum fori Bezedkeu* dictum, VO. 116). Veszprém városában adatokkal bizonyítható két piac egyidejű létezése, 1318-ban már biztosan mindkettő megvolt: az egyik a szombati hetivásárt és (1489-től) országos vásárt is tartó Szenttamásfalván, a Várhegytől délre (a mai Óváros téren); a másik pedig – a *Beszédkő* nevű szerdai hetipiac – a Várhegy északnyugati tövének fekvő téren (a mai Patak téren) zajlott (Solymosi 2000: 145). Egyetlen vásárhely esetén feltehetőleg nem lett volna szükség azok sajátos megnevezésére, így viszont szükség lehetett a két hely egymástól való

megkülönböztetésére, mégpedig a kisebbik piacnak a feltűnő objektumáról való megnevezésére. A középkori gyakorlat továbbélését mutatja, hogy az 1855-ös várostérképen az előbbi *Nagypiacz*-ként, az utóbbi *Kispiacz*-ként szerepel (Solymosi 2000: 145). A *Beszéd-kő* nevet Kralovánszky Alán királyi kikiáltóhely funkciójával magyarázta (Kralovánszky: KMTL. *Veszprém*). Solymosi László okleveles adatokkal pontosan igazolta, hogy Veszprémben a szerdai és szombati hetivásárral összhangban a nemesi vármegye hatósága is ezeken a napokon tartotta törvényszéki üléseit; a felek megidézése a bíróságra pedig gyakorta úgy történt, hogy a vásáron kikiáltották az érintett személyek nevét (2000: 142). A piactéren álló *Beszéd-kő* pedig minden bizonnyal alkalmas lehetett arra, hogy onnan szóljanak a sokasághoz (i. h.).

Egyre szaporodó számban szólnak oklevelek földvásárlásokról, birtokszerzésekről, amik egy része a város akkori határait is érintette (Hungler 1988: 70). Jelentős nagyságú területet jelentett például a város területén az *Apátréte* nevű völgy szántókkal és réttel (1318: in valle *Apathrethe* nuncupato, VO. 116), ennek ellenére a lokalizálása bizonytalan (ezt említhette meg latinul a hamis 1082-es összeírás is: ad pratum abbatis, VO. 23). Egy birtokcsere kapcsán kerül elő 1355-ben a *Büdöstó*-nak nevezett völgy (1355: *Bidusstow*, VO. 140) a vár keleti tövében, amely a csak a következő században említett *Sárszeg* nevű városrészben volt (Hungler 1988: 75; Karlinszky 2014).

A város körüli erdők használatára és birtoklására több 14. századi oklevél is vonatkozik. Ezek közül kiemelkedő jelentőségű az *Ispánság-erdő* (1332/1335: circa silvam *Ispansag*, VO. 121; 1392: silvam *Spansagerdew* vocatam, VO. 163), melynek keleti részét *Két-erdő*-nek (1318: silva *Ketherdeu* nominata, VO. 116) is nevezték (Veress D. 1994). A város déli határában, Szentmiklósszege közelében úgyszintén több birtokot, földet említenek, például a fajszi határban *Badacsont* (1318: in loco *Badochun*, VO. 116). Dülöszerű városszéli földbirtokrész a vámosi határban lévő *Lom* nevű hely (1304: in *Loom*, VO. 102), ami később más neveken – *Lom harasztja*, *Mogyorós*, *Kő-tető* (VO. 284, VOS. 448) – is előfordul a forrásokban. Mezőgazdaságilag értékes területek a már említett *Bogárfölde* a jutasi határban (1321: *Bogarfelde*, lásd még 1368/1374: *Bugarmolna*, 1369: molendinum [...] *alolchapo*, VOS. 199, 277, 279) és a veszprémvölgyi apácák birtoka, *Korlátmalma-földe* (1382: *Korlathmolnafelde*, VOS. 338, lásd még 1352: *Korlatmolna*, VO. 133). A veszprémvölgyi apácák birtokaként a zárda ellátását segítette három kisebb falu is a monostor környékén, melyek azonban a középkori városnak még a határán kívül estek (ma a városhoz tartoznak): *Tekeres*, *Kemecse*, *Tótmező* (1382: *Kemeche*, *Thotmezew* et *Tekerus*, VOS. 324).

A földterületek elhelyezkedését sok esetben utakhoz vagy domborzati objektumokhoz viszonyították, ilyen módon ezek nevei is szép számban fennmaradtak. Utak: *Magyalhegy út* (1332/1335: circa viam *Mogalhegwth* vocatam, VO. 121), *Közép út* (1332/1335: circa viam *Kwzepwth*, VO. 121), *Árkos út* (1332/1335: circa viam *Arkuswth*, VO. 121), *Pap útja* (1304: circa viam, que vulgo *Popwta* vocatur, VO. 104), *Lom út* (1304: iuxta viam publicam *Loomwt* dictam, VO. 102), *Borhordó út* (1382: ad quandam magnam viam *Borhordouth* nominatam, VOS. 323), *Kőhordó út* (1323: ad viam *Keuhordovth* dictam, VOS. 210). Domborzati objektumok: *Magyal-hegy* (1332/1335: infra montem *Mogolheg*, VO. 121), *Les-hegy* (1320: ad montem *Leusheg* vocatum, in montem *Lesheg*, Zv. Okl. 1: 152), *Monmulatow* völgy (1332/1335: in quadam valle infra *Mon-*

mulatow, VO. 121), *Ifjúmező* hegy (1332/1335: *mons Ifyumezeu dictus*, VO. 121), *Mogyorós* (1332/1335: *rubetum Monorous vocatum*, VO. 121), *Vadas* hegy (1347: *in monte Wodas dicto*, VOS. 261); a veszprémvölgyi apácák birtokrészeivel kapcsolatosan említve: *Tekeres-völgy* (1382: *Tekerusvelgh*, VOS. 323), a *Keurusuth* nevű völgy (1382: *ad quendam vallem Keurusuth vocatam*, VOS. 324), *Mezesku* (1382: *duas metas terreas mezesku nominatas*, VOS. 324) és *Komlóaszó-völgy* (1382: *iuxta vallem Komlazowelg vocatam*, VOS. 321).

A 14. századból adatolható nevek tehát a város települési egységeinek kialakulását, benépesülését, további fejlődését mutatják; másrészt a váralja települések közötti nem lakott területeken és a város határában elhelyezkedő földek, erdők, domborzati képződmények, utak megnevezésének a kibővülését (vagy legalábbis ezek megjelenését a forrásokban).

4.4. A 15. század. Csak jóval az Árpád-kor után, a 15. században adatolható a két keleti váralja település, *Sárszeg* és *Szentiván* neve, bár mindkettő korábbi alakulású.

A kettő közül *Szentiván* bizonyíthatóan már a 11. században lakott volt, de névadó templomáról, a Keresztelő Szent János-egyházról csak 1318-ból valók az első adatok (Karlinszky 2014: 15), a városrész nevének első írásos említése pedig 1490-ből: *in vico Zenth Iwan* (VO. 294). Olyan nézetek is vannak, hogy *Szentiván* egyenesen a legkorábbi városrész lehetett, amennyiben temploma azonos azzal a Szent János-egyházzal, melynek kegyuraságát bizonyos Raguel asszony 1209 előtt adta a veszprémi püspököknek (Zsoldos 2010: 15, VO. 32). Koraiságát látszik megerősíteni a területen ismert kora Árpád-kori temető is (Zsoldos 2010: 16). A városrész az újabb kutatások szerint a mai Cserhát városrész területén, a Vártól délkeletre, Szenttamásfalva keleti szomszédságában feküdt (Solymosi 2000: 155; Karlinszky 2014).

Sárszeg területén az 1239-ben alapított Katalin-zárda földjeiből voltak egyes darabok (Hungler 1988: 127), a helynév első adata 1484-ből éppen az ottani földek eladása kapcsán került elő: „*in vico Sarzegh appellato*” (VO. 272). A városrész neve azonban már fél évszázaddal korábban is megjelent egy személynévben (1438: *Gregorium dictum Saarzegy*, VOS. 392). *Sárszeg* a mai Buhim-völgynek feleltethető meg, a keleti váralján, ezt a meredek völgyet a fekvése és a Séd nagyobb árterülete (melyre a városrész nevében a vízfolyás akkori neve avagy szakaszneve, a *Sár* is utal, 1329: *in fluvio Saar Vesprimii*, VO. 117) megtelepülésre valószínűleg kevésbé tette alkalmassá, elsősorban a magasabb fekvésű részei lehettek kezdetben lakottak, és ez indokolhatja a városrész feltételezett későbbi kialakulását is (Gutheil 2008: 192).

A 15. század végéről adatolható az első magyarul megnevezett utca, a *Jutasi utca* a Margitszeg városrészben (1492: *Jutassi utca*, VO. 297). Egyes neveknek újabb névváltozatai jelennek meg (lásd például 1304: *Loom* és 1487: *Lomharasthia*, VO. 102, 284; 1321: *Bogarfelde* és 1476: *Bogarfalwa*, VOS. 199, VO. 259). Új birtok létesülését jelzi *Barabás földje* (1427: *Barrabaszewlde*, VOS. 378) és a jutasi határban levő *Póka földje* (1475: *Pokafeldew*, VO. 256) név. Egyéb új nevek is regisztrálhatók: domborzati nevek (1483: *Monoros alio nomine Kvthethw*, VOS. 448; 1424: *Kweshegmal*, VO. 198; 1424: *Mezewmagasoldala*, VO. 198; 1484: *Sarzeghegye*, VO. 272; 1424: *Zewlevelgh*, VO. 197), egyéb területek (1473: *Zekes*, VOS. 429; 1416: *Thelek*, VO. 190), kút (1484: *Bodonkuth*, VO. 272), malom (1495: *Maius*, Számadáskönyv 4, 7).

4.5. A 16. század. A törökök megjelenésével a 16. század második felétől a források száma megcsappant, 1696-ig összeírás sem készült a területről, így ebből a másfél évszázadból alig maradtak fenn településföldrajzi adatok. A 16. század elején megjelenik három újabb belterületi név: két utcanev, az egyik Szentmiklósszegén (1524: *Zenthmykloswezaya*, Urbarium 82), a másik az egyelőre csak jelzői tagjában magyarul közölt *Felső utca* (1531: *Platea felses*, Pákay 1942: 51), továbbá a várban levő *Közép híd* (1524: sub ponte *Kewzephyd* vocato, Urbarium 82). Ezekon kívül néhány újabb határresznévvel találkozunk (1516: *Haath*, VO. 334; 1524: *Kyszyman*, *Naghzyman*, Számadáskönyv 258; 1524: *Kemechyreth*, Urbarium 82; 1512: *Korlath*, Számadáskönyv 160; 1502–1503: *Lesalya*, Számadáskönyv 83), melyek szinte kivétel nélkül másodlagos nevek, azaz egy-egy korábbi név az alapjuk (*Zimány* → *Kis-Zimány*, *Nagy-Zimány*; *Kemecse* → *Kemecsi-rét*, *Les* → *Les alja*; *Korlátmalma-földe* → *Korlát*). Az ezután kezdődő időszakban inkább a pusztulás, semmint az építkezés került előtérbe, a káptalan jelentése szerint 1538-ban csak 38 ép ház volt Veszprémben, 1552-ben könnyűszerrel foglalták el a törökök a várat (Hungler 1988: 135).

5. Mivel egy-egy név keletkezését és így a névrendszer egészének az alakulását sokféle tényező határozza meg a földrajzi körülményektől a birtok-, gazdaság- és településtörténeti összetevőikig, ezért fontos hangsúlyozni, hogy a névtani elemzés csak a történettudományi területek bevonásával lehetséges. Mindezeket figyelembe véve az ómagyar kori veszprémi helynevek a következő fontosabb helynévtani és kronológiai tanulságokkal szolgálnak.

A középkori várost alkotó váralja települések egy-egy egyházi intézmény körül jöttek létre a 11–13. század folyamán, nevüket pedig a templomukról kapták, a legkésőbb benépesült *Sárszeg* kivételével. Viszont az oklevelezési gyakorlatból, illetve a helynév típusából (patrocíniumi nevek) fakadóan magyar megnevezéseik (*Szentiván*, *Szentkatalinasszonyszege*, *Szentmiklósszege*, *Szenttamásfalva*) a latinnál jóval később, csak a 15. századtól dokumentálhatók. A belterületi nevek másik jellegzetes csoportja a településrésznevek mellett az utcanevek. Az első fennmaradt veszprémi utcanev a latinul 1275-ben, magyarul 1492-ben adatolt *Jutasi utca*. Emellett az egyik vásártér saját tulajdonnévvel rendelkezik: a *Beszédkő*-t mint a kisebbik piac nevét 1318-ban említik.

A város meghatározó vízfolyásának és az egyik legrégebbi városrész víznyerő helyének a nevei – *Veszprém vize* és *Koma kútja* – már a 13. században bizonyíthatóan léteztek.

Az építménynevek jellegzetes csoportját képviselik a korai névanyagban, a 14. századtól kezdődően a Veszprém vizén létesült, a város gazdasági életében kiemelkedő szerepet játszó, többségükben a tulajdonos nevét viselő vízimalmok (*Bogár malma*, *Korlát malma*, *Kont malma*, *Kőmalom*, *Majos malma* ~ *Majos*, *Miske malma*, *Obud*). A püspöki és káptalani városrészek határait jelölő sziklák nevét szintén rögzítették az oklevelek (*Csete-kő*, *Beszéd-kő*, **Nagy-kő*, a későbbi *Ördögrágtakő*). Egyéb építmények említése ritkább és esetleges, tulajdonnévi státuszuk bizonytalan (ház: *Hosszú-kő*, híd: *Közép híd*).

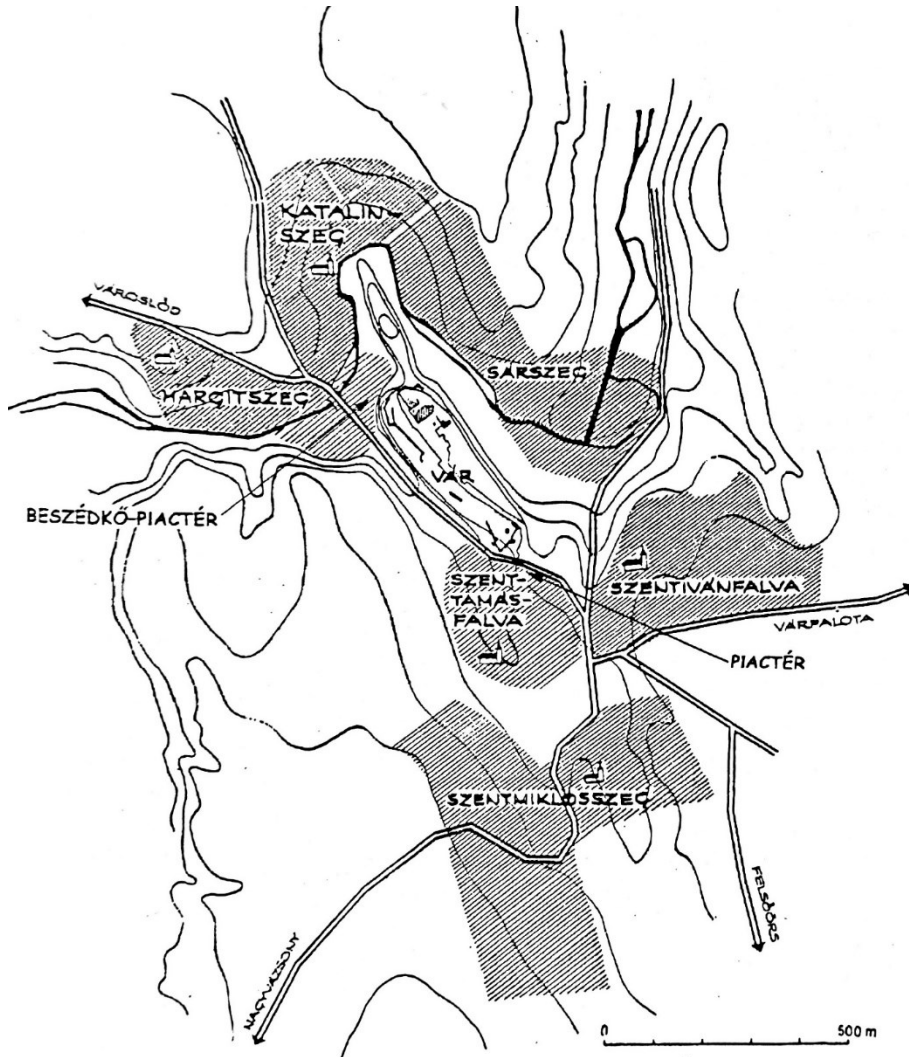
A *via*, *strata* latin földrajzi köznevekkel megjelölt fontosabb városi utakról, melyek az országos és a környékbeli utakhoz igazodtak, a késő Árpád-kori oklevelektől kezdve találunk említéseket. Azok az utak, amelyek az út irányát annak a településnek a

nevével jelölték meg, ahová vezettek, kivétel nélkül latinul szerepelnek. Ezek egy részének nincsen későbbi magyar nyelvű említése, helynévi értékük, illetve pontos morfológiai szerkezetük sem rekonstruálható. Nagyobb részüknek lehetett magyar neve az ómagyar korban is, mivel tudjuk őket későbbi magyar nyelvű adatokkal azonosítani (*Faj-szi út, Szabadi út, Vámosi út* stb.), illetve azonosíthatók, lokalizálhatók, bár az utak nyomvonala az évszázadok során változhatott. A más szemantikai tartalmú útnevek viszont magyar szórványként, kétrészes névként jelennek meg a 13. század utolsó harmadától (*Árkos út, Borhordó út, Pap útja* stb.), köztük az út irányát mikronévvvel megjelölők is (*Kecskeaszó út, Lom út* stb.).

Domborzati és határrésznevekkel Veszprém lakott részein, illetve a határában szintén a 13. század második felétől találkozunk. Mivel a város változatos domborzatú, tagolt területen fekszik, nem meglepő a természeti neveken belül a domborzati nevek meghatározó szerepe, amit az alaptagként álló földrajzi köznevek sokfélesége is jelez (*aszó, hát, hegy, kő, mál, ség, tető, völgy*). A határrésznevek azt mutatják meg, hogy a lakosság miként vette birtokba, vonta művelés alá a területeket. Ebbe a csoportba nagyrészt erdők, kisebb részben szántók és rétek tartoznak. A helynevekben megjelenő két leggyakoribb földrajzi köznév az *erdő* és a *földe*, sok esetben a birtokosra utaló jelzővel (*Ispánság-erdő, Barabás földje* stb.), emellett előfordulnak más földrajzi köznevek is (*alja, haraszt, mező, telek: Les alja, Lom harasztja, Ifjú-mező, Telek*), illetve egyrésztes nevek is tagjai a csoportnak – például ez az öt erdőnév: *Badacson, Berény, Les, Lom, Zimány* – melyek éppen a legkorábbi kronológiai rétegbe tartoznak, a 13. századból és a 14. század elejéről adatolhatók.

A bemutatott névanyag jól illusztrálja azt a jelenséget, hogy egyes nevekből újabb és újabb nevek jöhetnek létre, a névrendszer támaszkodik a már meglévő nevekre, gazdagodásának, az újabb nevek alkotásának forrásai tehát gyakran a korábbi nevek. Ugyanannak a földrajzi objektumnak lehet több, szerkezeti változással létrejött változata: *Sár ~ Sár vize, Szenttamás ~ Szenttamásfalva, Bogárfölde ~ Bogárfalva* stb. A térbeli közelség, viszonyítás névbokrok kialakulását eredményezi: például a *Sár* víznév megjelenik *Sárszeg* városrész nevében, az pedig alapjául szolgált a *Sárszeg hegye* domborzati névnek. Az előzményként szolgáló neveket azonban a források nem mindig tartották fenn. Mindenképpen gazdagabb névállománnyal számolhatunk a fennmaradtnál, mivel néhány helynév előzményeként feltételezhetünk elsődleges neveket. Például a *Büdöstó* a forrásokban völgyként jelenik meg, de földrajzi köznévi alaptagjából egy állóvizet jelölő alapnévre következtethetünk; hasonlóképpen a *Kecskeaszó út* előzményeként minden bizonnyal számolhatunk a *Kecskeaszó* völgy nevével is.

6. A város, illetve azon keresztül egy konkrét nyelv- és névhasználó közösség névkincsének a történeti szempontú tanulmányozása általánosabb tanulságokkal is járhat a helynevek kronológiai és rendszertani jellegzetességeit illetően, de ilyen következtetések levonására hasonló elvek szerint feldolgozott ómagyar kori mikronévi anyaggal való összehasonlító vizsgálat nyújthat lehetőséget, akár hasonló, városias településre vonatkozóan.

1. ábra. Veszprém középkori települési vázlata (Solymosi 2000: 155)

Hivatkozások

- Bába Barbara szerk. 2015: *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei.* (A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 35.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Benkő Loránd 1947: *A Nyárádmente földrajzinevei.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.

- Bíró Ferenc 2002: *Nyelvi-tipológiai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Kara.
- Bíró Ferenc – Kalcsó Gyula 2004: *Köröstarcsa helyneveinek tára és rendszere*. Eger: Eszterházy Károly Főiskola Bölcsészettudományi Kara.
- Bogyay Tamás 1994: A Karoling-kori Veszprém problémája. In V. Fodor Zsuzsa szerk.: *Veszprém kora középkori emlékei. Felolvasóülések az Árpád-korból 2*. Veszprém: Veszprém Megyei Jogú Város Önkormányzata, Laczkó Dezső Múzeum, 6–13.
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima 1*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gutheil Jenő 2008: *Az Árpád-kori Veszprém*. (Monográfiák és forráskiadványok Veszprém történetéből 1.) Harmadik kiadás. Veszprém.
- Györffy György 1977: *István király és műve*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Hoffmann István 2013: *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafü helynevei*. (A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 30.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István 2015: Adalékok a mikrotoponimiák kronológiai jellegzetességeihez. *Acta Academiae Agriensis XVII*. Eger, 93–103.
- Hoffmann István – Rác Anita – Tóth Valéria 2018: *Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a nyelvtörténet forrásai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hungler József 1986: *A török kori Veszprém*. (Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 4.) Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár.
- Hungler József 1988: *Veszprém településtörténete*. Veszprém: Eötvös Károly Megyei Könyvtár.
- Inczeffi Géza 1970: *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Juhász Péter 2017: Egy legenda nyomában: Priwina és Kocel. Hol kereshetjük Mosaburgot? In Keresztes Gábor szerk.: *Tavaszi szél – Spring Wind. III. kötet*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 444–454.
- Kálnási Árpád 1996: *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen: KLTE.
- Karlinszky Balázs 2014: Középkori határjárások a Cserháton. *Veszprémi Szemle* 2014/1, 3–18.
- Kat. = *Habsburg Birodalom — Kataszteri térképek (XIX. század)*. [Elérhetőség: <http://mapire.eu/hu/map/cadastral>]
- Kázmér Miklós 1957: *Alsó-Szigetköz földrajzinevei*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 95.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kováts Dániel 1997: Változatok és változások Sárospatak helynévkincsében. In B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály szerk.: *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei I–II*. Budapest–Miskolc: Magyar Nyelvtudományi Társaság – ME BTK, 301–305.
- Kováts Dániel 2008: *Sátoraljaújhely helynevei és történeti topográfija*. Sátoraljaújhely.
- Kiss Gábor – Zágórhidi Czigány Balázs 2006: Egy mikrotáj történeti helynévanyaga (Vasvár keleti határa az Árpád-korban). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 2, 129–159.
- KMTL = Kristó Gyula főszerk. 1994: *Korai magyar történeti lexikon. 9–14. század*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Kralovánszky Alán 1984: Újabb adatok Veszprém és Székesfehérvár településtörténetéhez. *Veszprém Megyei Múzeumi Közlemények* 17, 189–207.
- Lőrincze Lajos 1947: *Földrajzineveink élete*. Budapest: Néptudományi Intézet.
- MEV 1 = Dreska Gábor – Karlinszky Balázs szerk. 2014: *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1437–1464. A Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár.
- MEV 2 = Dreska Gábor szerk. 2019: *Monumenta ecclesiae Vesprimiensis 1465–1479. A Veszprémi Főegyházmegeyi Levéltár középkori oklevelei*. Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár.
- MRT 2 = Éri István – Kelemen Márta – Németh Péter – Torma István 1960: *Magyarország régészeti topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ÓmOlv. = Jakubovich Emil – Pais Dezső szerk. 1929: *Ó-magyar olvasókönyv*. Pécs: Danubia. [Hasonmás kiadás: Budapest: Holnap Kiadó, 1995.]
- Pákay Zsolt 1942: *Veszprém vármegye története a török hódoltság korában a rovásadó összeírás alapján (1531–1696)*. (Veszprémvármegyei Füzetek 7.) Veszprém.
- Palla Ákos 1956: A veszprémi puteus leprosorum. *Orvostörténeti Közlemények* 2, 72–79.
- Rainer Pál 2008: Veszprém városa a magyar középkor végén. In Kilián László – Rainer Pál szerk.: *Veszprém reneszánsza*. Veszprém: Művészetek Háza, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 25–35.
- Solymosi László 2000: Veszprém korai történetének néhány kérdése. In Kredics László szerk.: *Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém: MTA Veszprémi Területi Bizottsága, 129–148.
- Szabó T. Attila 1937: *Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés- és helynévtörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. (Tudományos Füzetek 91.) Kolozsvár.
- Számadáskönyv = Kredics László – Madarász Lajos – Solymosi László 1997: *A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Liber divisorum capituli Vesprimiensis. Chronica / Krónika (1526–1558). Beneficiati et beneficia / Javadalmások és javadalmak (1550, 1556)*. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 13.) Veszprém.
- Urbarium = Kredics László – Solymosi László 1993: *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma*. (Új Történelmi Tár 4.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Veress D. Csaba 1994: *Veszprémfajsz története*. Veszprém.
- VMFN 4 = Balogh Lajos – Ördög Ferenc – Varga Mária szerk. 2000: *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 194.) Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- VeszprHtLex. 1. = Ila Bálint – Kovacsics József 1964: *Veszprém megye helytörténeti lexikona I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VO. = Gutheil Jenő 2007: *Veszprém város okmánytára 1002–1523*. A veszprémi egyházmegye múltjából 18. Veszprém: Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár.
- VOS. = Érszegi Géza – Solymosi László 2010: *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár.

Zv. Okl. = Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula szerk. 1886–1890: *Zala vármegye története. Oklevéltár. I. kötet (1024–1363), II. kötet (1364–1498)*. Budapest.

Zsoldos Attila 2010: Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26, 11–21.

A KÁRPÁT-MEDENCEI SZLÁVSÁG NYOMAI A 11. SZÁZADI ÍROTT FORRÁSOKBAN*

PÓCZOS RITA

1. A Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport egyik fontos célkitűzése, hogy a magyar írásbeliség legkorábbi emlékeit, a 11. századi okleveleket, az azokban fellelhető nyelvi forrásanyagot feltárja és újraértékeli. A különböző szempontú elemzések közül kiemelt feladatunk a helynévi szórványok etimológiai vizsgálata: ezeknek a neveknek az eredetét a nyelvtörténészek és történészek a tudományos kutatások kezdete óta igyekeznek megfejteni, hiszen régiségük miatt a Kárpát-medence korai népességtörténeti elképzeléseinek fontos, értékes bizonyítékának tekinthetők. A rendelkezésre álló források, kutatási eszközök bővülésével, a névfejtésekben használt tudományos módszertan fejlődésével időről időre szükségessé válik a korábbi etimológiai magyarázatok felülvizsgálata, korrekciója, az elmúlt évtizedekben ezt az elektronikus adatbázisok, illetve a helynév-rekonstrukciós eljárás megjelenése tette újra lehetővé.

2. Dolgozatomban példaként azokat a korai helynévi szórványokat tekintem át, amelyekkel kapcsolatban a szláv eredeztetés lehetősége felmerült. A vizsgálat korpuszául a Szent István kori (tehát a legkorábbi, a 11. század első évtizedéből való) oklevelek mellett azok a 11. századi nyelvemlékek szolgáltak, amelyek a közelmúltban monografikus feldolgozást kaptak, azaz helynévi adataik etimológiai újraértékelése megtörtént.

2.1. Szent István kori források

Első királyunk, Szent István uralkodásának három évtizedéből mindössze 10 oklevél maradt fenn, a diplomatika ezek közül ma négyet tekint hitelesnek, azonban ezek is csupán másolatban léteznek. A hat hamis oklevél nyelvtörténeti forrásértékével Szőke Melinda foglalkozik (vö. Szőke 2016, 2018, 2021), a vizsgálatba ezeknek a szórványait (egyelőre) nem vontam be.

A négy hitelesnek tartott oklevél az évezred első évtizedére datálható, ezek a következők: a Pannonhalmi monostor alapítólevele (1002/1213), a Veszprémi püspökség alapítólevele (1009/+1257), a Pécsi püspökség alapítólevele (1009/+1205–1235/1343 előtt/1350/1404) és a Veszprémvölgyi monostor adománylevele (1001 előtt/1109). Ezeket a dokumentumokat (különösen az első három latin nyelvű oklevelet) eredetijük közel azonos keletkezési ideje mellett számos hasonló diplomatikai jegy jellemzi, így célszerű őket együtt, egy alfejezetben bemutatni. Az közös tárgyalást indokolja az is, hogy egyenként meglehetősen kevés szórványt tartalmaznak, együttesen is csupán mintegy félszázat.

A Pannonhalmi monostor kiváltságlevele 14 helynévi szórványt tartalmaz, ezek közül kettővel kapcsolatban merült fel, hogy szláv névadás eredményeként keletkeztek. A *Murin* és *Wisetcha* helynevek azonban mint hapax legomenon értékelendők, későbbi

* Készült az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében.

forrásokban egyikük sem szerepel, így mind hangalakjuk, mind azonosításuk kétséges, emiatt az eredetük magyarázata is meglehetősen ingatag. A *Murin* név végződése miatt kapott szláv magyarázatot,¹ a *Wisetcha* pedig talán a *visokъ* 'magas' melléknév származéka, amennyiben a későbbi *Hegymagas* helynévvel azonosítható (Kristó 2000: 14, 19).

A Veszprémi püspökség adománylevelében 20 helynévi adat maradt fenn, ezek közül csupán kettőt, a *Visegrád* (*Vyssegrad*) és *Veszprém* (*Wesperen*) neveket eredezteték a szláv nyelvekből. Előbbi nagy biztonsággal magyarázható szláv közszói származékként (vö. or.-e. szl. *вышеградъ* ~ *вышеградъ* 'magaslaton lévő vár' fn., or. R. *вышегородъ* 'ua.' fn., szb.-hv. *Višegrād* hn., cseh *Vyšehrad* hn., le. *Wyszogród* fn; FNESz.), utóbbi pedig szláv személynévi származékként (vö. cseh R. *Bezprēm* szn., le. R. *Bezprzem* szn., *Bezprzym* szn.; FNESz.). Míg a *Visegrád* szláv névadás eredményeként értékelhető, a *Veszprém* helynév jellegzetes magyar eljárással, formáns nélküli személynévből jött létre, ezért ez nagyobb valószínűséggel tekinthető magyar eredetű helynévnek.

A Pécsi püspökség alapítólevelének 12 szórványa közül három magyarázható szláv nyelvből: a *Lupa* víznév, a *Zemogny* településnév, illetve az *Ozora*, amely víznévként is, településnévként is értelmezhető a forrásban. A *Zemogny* helynév olvasata ugyan bizonytalan, de a szláv származtatás mellett más magyarázata nem született (vö. *Землен* < **Zeml'ьnъ* (*gradъ*) [tkp. földes, földből készült (vár)], FNESz., Hoffmann 2011), a *Lupa* a későbbiekben nem adatolható, magyar, szláv és óeurópai magyarázata is felvetődött, azonban egyik sem igazán meggyőző erővel (Szentgyörgyi 2012; Póczos 2015). Az *Ozora* településnevet hagyományosan magyar személynévi származékként magyarázza a szakirodalom (vö. szl. *Ozor* szn.; FNESz.; 1174: *Azarias*, 1294/1393: *Ozorias* szn.; ÁSz.), de szláv közszói eredeztetése is lehetséges, az előbbinél talán kisebb valószínűséggel (vö. **ezer-*, **ezor-* 'mocsár, tó'; vö. Póczos 2017: 122–123).

A Veszprémvölgyi monostor görög nyelvű alapítólevelében 18 helynévi adat található, ezek közül nyolccal kapcsolatban merült fel a szláv származtatás lehetősége: *Gerencsér* (*Γριντζήρι*), *Paloznak* (*Πωλοσνίκου*), *Kenese* (*Κνήσα*), *Veszprém*, *Szombat* (*Σομβώτου*), *Padrag* (*Παδρόβου*), *Csitény* (*Τζίτουμ*), *Zalesi* (*Ζαλέση*). A *Paloznak* településnevet a kutatások csak a szlávból magyarázzák (vö. szb.-hv. *Poloznik* [tkp. 'a szőlőlugasnál, szőlőskertnél települt falu]; FNESz.), a többi helynév azonban a magyarból is megfejtethető. *Veszprém* neve kapcsán láthattuk, hogy a szláv személynévi alapszóból jellegzetes magyar névadási minta alapján jött létre a helynév, ugyanígy alakulhatott a veszprémvölgyi oklevél *Padrag*, illetve *Csitény* szórványa is (vö. 1109: *Podruc* szn., ÁSz., < óe. szl. *podrugъ* 'felebarát' szóra vezethető vissza; FNESz., Pais 1939: 14–15; illetve 1138/1329: *Cetin* szn., 1288: *Cheten* szn.; ÁSz.). A *Gerencsér*, a *Kenese* és a *Szombat* helynevek megfejtethők egyrészt szláv közszóból (szl. **Gьrньčare* [tkp. 'fazekások'], FNESz.: *Nyitragerencsér*, Pais 1939: 14; ósszl. **kьnъzъ* 'fejedelem' fn., FNESz.: *Balatonkenese*, Pais 1939: 16–17, Hoffmann 2010: 91–93; óe. szl. *sqbota* ~ *sqbotъ*; TESz.), másrészt viszont ezek a közszavak jövevényszóként átkerültek a magyar nyelvbe is, így a magyar közszói alaptól magyar névadással is létrejöttek belőlük helynevek

¹ Ez az adat nagyon bizonytalanul ugyan, de talán azonosítható a Somogy megyei *Mernyé*-vel (PRT. 1: 318), amelyet a FNESz. formáns nélküli, szláv eredetű személynévből származtat (vö. szb.-hv. *Mrnja* szn., FNESz.: *Merenye*, *Mernye*).

(vö. Pais 1939: 9–11). Tovább bővíti a magyarázati lehetőségeket, hogy *Szombat* és *Kenese* alakú személynevek is adatolhatók a 11–12. századtól (+1082/[XIII]: *Zumbot* szn., +1135/+1262/1566: *Zombot* szn., ÁSz.; [1174–1178]/1418: *Kenesa* szn., 1138/1329: *Knesu* szn., 1213: *Knesius* szn. ÁSz.), amelyek szintén szolgálhattak a névadás alapjául.

Az oklevél *Zalesi* adatának mind az olvasata, mind a lokalizációja számos problémát vet fel, többféle magyarázata is van, ezeket legutóbb Szőke Melinda foglalta össze (2019: 95–100). A névfejtések közül csupán egy, de sokak által elfogadott lehetőség a szláv *za* 'mögött, túl' + *lěsь* 'erdő' szerkezetből történő levezetés, de olvasattól és azonosítástól függően a magyar *sarló* -s képzős származékaként is értelmezhető.

2.2. A Tihanyi apátság alapítólevele (1055)

Az első, eredeti formában fennmaradt oklevelünk a Tihanyi apátság alapítólevele. Ez a forrás a magyar nyelvtörténet egyik legfontosabb dokumentuma, így a most tárgyalandó oklevelek közül ez a leginkább kutatott nyelvemlék. Szórványainak eredeztetési lehetőségeit a nyelvtörténészek monográfiákban és számos tanulmányban mutatták be, legutóbb Hoffmann István (2010) és Szentgyörgyi Rudolf (2012a) szentelt önálló kötetet az alapítólevél név- és nyelvtörténeti elemzésének.

A TA. mintegy 80 helynevet tartalmaz, ezek közül tízzel kapcsolatban merült fel a szláv eredet lehetősége: *Tihany* (*tichon*), *Balaton* (*balatin* ~ *bolatin*), *Kenéz* (*knez*), *Lupa* (*lupa*), *Gamás* (*gamas*), *Ólyves megyéje* (*uluues megaia*), *berkenye* (*brokina rea*), *Martos* (*mortis*), *Kesztölc* (*ca(s)telic* ~ *kaztelic*), *Szernye halma* (*serne holma*) (Hoffmann 2010: 23–32). E helynevek közül kettő, a *Balaton* és a *Kesztölc* egyértelműen szláv névadás eredménye, sem a magyarból, sem más nyelvből nem fejthetők meg (vö. szl. *blato* 'mocsár' Hoffmann 2010: 46–50, FNESz., **kostelъ* 'vár, erősség, erődtemplom', Hoffmann 2010: 130–132, FNESz.). Az *Ólyves megyéje* és a *Szernye halma* viszont tipikus magyar birtokos jelzős szerkezetek, bennük a grammatikai struktúrát jelző toldalék (-je, -a) is megtalálható, így ezeket csakis magyar névadás eredményeként értékelhetjük akkor is, ha egyik elemük szláv gyökerű jövevényszó (*megye*, vö. óe. szl. *mezda* 'út', szlk. *medza* 'mezsgye, határ', TESz.; illetve *Szernye*: vö. szl. *šerna* 'öz', Hoffmann 2010: 187–188, FNESz.: *Szernye-mocsár*; ez utóbbi azonban személynevekkel is összefüggésbe hozható, vö. Hoffmann 2010: 188–189; Fehértói 2006: 166).

A *Gamás* és a *Martos* nevek nagy valószínűséggel formáns nélküli személynévből jöttek létre metonimikus úton, tehát magyar névadással, az alapjukul szolgáló személynévvvel kapcsolatban merült fel a szláv eredet lehetősége is (vö. FNESz.: *Gamás*, *Martos*; Fehértói 2006: 163–164; Hoffmann 2010: 95–96, 111–117). Szintén születtek próbálkozások mindkét név esetében magyar közszói származtatásra is (vö. m. N. *gamó*, ill. *mart* köznevek, Hoffmann TA. i. h., FNESz.: *Martos*; TESz.: *gamó*).

A *Tihany* és a *Knez* helyneveket szintén többféleképpen magyarázták: mindkettőt eredeztették szláv közszóból (vö. szl. **tichъ* 'csendes', Kristó 2000: 23; szl. **knez* 'vezér, fejedelem', TESz., Kristó 2000: 23, Fehértói 2006: 165), a kutatások többsége, így a legújabb vizsgálatok is valószínűbbnek tartják azonban, hogy e helynevek szláv eredetű személynévből jöttek létre magyar névadással (Hoffmann 2010: 43–46, 91–93).

A *berkenye* szórvány vélhetően nem helynévként, hanem határjelölő fa megnevezéseként, tehát közszóként szerepel az oklevélben. Bár szláv eredetű jövevényszórol van

szó, az átvételt konkrét helyhez nem köthetjük, ezért a helynevekhez hasonló népszerűségi történeti forrásértéket ennek a szórványnak nem tulajdoníthatunk. A *Lupa* név etimológiai bizonytalanságairól a Pécsi püspökség alapítólevele kapcsán a korábbiakban szóltam.

2.3. A Százdi apátság alapítólevele ([1067 k.]/1267)

Az 1067 körülre datált Százdi apátság alapítólevelének a szórványanyagát Kovács Éva vizsgálta meg a közelmúltban (2018). Az oklevélben 61 kelet-magyarországi helynév szerepel, melyek közül mindössze négyvel kapcsolatban merült fel a szláv eredeztetés lehetősége, ezek a *Szalacs (Zoloch)*, *Bodrog (Budrug)*, *Makra (Macra)*, *Dusnoki (Dusnuky)* helynevek (Kovács 2018: 21–23).

A *Szalacs* helynevet a szakirodalom egyrészt a szl. *solъ* 'só' főnév *-ačъ* képzős származékaként, tehát szláv névadói tevékenység eredményeként magyarázza (vö. le. *Solacz* helynév, FNESz. *Szalacs*; Kovács 2018: 75), másrészt viszont legalább ilyen valószínűséggel felvethető a formáns nélküli személynévből történő keletkezés, azaz a magyar névadás lehetősége is (vö. 1213/1550: *Zoloch* szn. ÁSz. 838; FNESz. *Szalacs*, Rác A. 2007: 250, Kovács 2018: 75).

A *Bodrog* víznevet a kutatók általában a magyar *bodor* lexémával hozzák kapcsolatba (FNESz. *Bodrog*, TESz. *bodor*, Kovács 2018: 77), de felvetődött az összl. **bъd* 'gödör' közszo névalkotó szerepe is, egyes vélemények szerint pedig preszláv ősiségű víznévről van szó (FNESz., Kovács 2018: 78).

Az oklevél *Macra* adatának nem csupán etimológiai magyarázata, de a denotátuma is bizonytalan: egy Arad megyei hegyvonulattal és egy Szatmár megyei településsel is azonosítható, az utóbbival talán nagyobb valószínűséggel (vö. Kovács 2018: 79–80). A magyar nyelvterületen több hasonló hangalakú helynév is található, ezeket egyrészt az összl. **mokrъ* 'nedves, nyirkos' jelentésű lexémával szokás kapcsolatba hozni (FNESz. *Makra*, Reszegi 2011: 169–170), másrészt viszont latin eredetű személynév rövidült alakjából is magyarázhatók (+1275/1275>1412: *Macrabus*, 1283: *Macrabeus*, ÁSz. 506, Kovács 2018: 80), nagyban gyengíti azonban ezt az eredeztetést, hogy ilyen formájú személynévet az Árpád-korból nem tudunk kimutatni.

A szakirodalom a *Dusnok(i)* településnevet magyar névadás eredményének tartja, melynek alapja a szláv eredetű magyar *dusnok* közszo (TESz.; FNESz.; Kovács 2018: 94), a név oklevélbeli alakja (*Dusnuky*), illetve megfelelő szláv párhuzamok alapján azonban (cseh *Dusníky* hn., le. *Duszniki Zdrój* hn., FNESz.) felvethető a közvetlen szláv névadás lehetősége is (Solymosi 1997; Kovács É. 2018: 96).

2.4. A Garamszentbenedeki apátság alapítólevele (1075/+1124/+1217)

A Garamszentbenedeki apátság alapítólevele interpolált oklevél: a 11. század végén keletkezett iratba a 13. században újabb szövegrészeket toldottak be. A legújabb kutatások szerint ez a dokumentum 98 olyan nevet tartalmaz, amelyek az eredeti, 11. századi szövegben is szerepelhettek (vö. Szóke 2015; DHA. 1: 204–218), ezek közül 17 szórvánnyal kapcsolatban vetődött fel a szláv névadás lehetősége, ezek a következők: *Csongrád (Cernigradenses ~ Cernigradensium)*, *Esztergom (Strigoniensi)*, *Kalocsa (Colocensi)*, *Kesztölc (Kestelci)*, *Komárom (Camarun)*, *Kompa (Compa)*, *Kurca (Curice ~*

Curicea, *Ladomér* (*Radmera*), *Naszály* (*Nazal*), *Pográny* (*Pagran*), *Rikácsi* (*ártánd*) (*Rikachi Artand*), *Taszár* (*Tazzar*), *Tepla* (*Tapla*), *Torna* (*Tornowa*), *Zsemlér* (*Semlar*), *Zsikva* (*Sikua*), *Zsitva* (*Sitoua*) (Szóke 2015: 43–49).

A felsorolt helynevek közül kizárólag szláv magyarázata van a *Csongrád* településnévnek (**Čьrnьgradъ* 'fekete, azaz földszántókból álló vár'; FNESz., Szóke 2015: 162–163), a *Keszthely* településnévnek (ld. TA.), a *Kompa* víznévnek (az összl. **kъpa*, vö. le. *kъpa* ~ *кеpa* 'bokrokkal benőtt folyami sziget' fn., szb.-hv. *Kupa* hn., mac. *Kapanica* hn. (Šmilauer 1970: 99, FNESz., Szóke 2015: 179), a *Kurca* víznévnek (vö. szb.-hv. *kùrica*, szln. *kùrica* 'jérce'; FNESz., Szóke 2015: 181), a *Naszály* hegynévnek (vö. le. *nosal* 'nagy orrú ember' fn., le. *Nosal* hn.; FNESz., Szóke 2015: 186), a *Pográny* településnévnek (szl. R. **Pogor'ane* 'hegyvidéklakók', vö. cseh *Pohořany* hn. (FNESz., Szóke 2015: 190), a *Tepla* víznévnek (összl. *teplъ* 'meleg'; vö. szlk. *Teplá*, cseh *Teplá* hn., szb.-hv. *Topla*, szln. *Topla* hn.; Šmilauer 1970: 180, FNESz. *Liptótepla*, *Topla*, Szóke 2015: 200–201), a *Torna* víznévnek (összl. **тьrnъ* 'tüske, tövis, kökény' vö. szln., szlk. *Trnava* hn.; FNESz., Szóke 2015: 203), valamint a *Zsitva* víznévnek (összl. *žito* 'gabona'; vö. fszorb. *Žitava*, hn. szlk. *Žitava* 'Zsitva' hn.; FNESz., Szóke 2015: 208).

Szláv alapszóból, szláv névadás eredményeként és szláv eredetű, formáns nélküli személynévből, magyar névadás eredményeként is magyarázható a *Kalocsa* (*Colocensi*) településnév (vö. összl. *kališće* 'pocsolya' fn., mac. *Kališta* hn., szb.-hv. *Kališće* hn., cseh *Kaliště* hn., Šmilauer 1970: 87, Szóke 2015: 175; illetve 1273: *Kolocha* szn., ÁSz. 467, FNESz.) és a *Komárom* (*Camarun*) településnév (vö. összl. **komarъ* 'szűnyog' fn., cseh *Komárno* hn., szlk. *Komárov* hn., fszorb. *Komorow* hn., FNESz., Šmilauer 1970: 92, Szóke 2015: 179; illetve 1275>1375: *Kamar* szn., ÁSz. 444). A korábban kizárólag szláv alapszóra visszavezetett *Zsemlér* településnévvel (vö. szlk. *žemliar* 'zsemlesütő' fn., FNESz., Szóke 2015: 207) kapcsolatban legutóbb Hoffmann István vetette fel a személynévi áttétel, így a magyar névadás lehetőségét (2017: 143).

Az *Esztergom* (*Strigoniensi*) településnevet szláv párhuzamok segítségével értékelhetjük szláv jövevénynévként (vö. cseh *Střehom* hn., le. *Strzegom* hn., FNESz., Szóke 2015: 166), de korábban a bolgár-török *estrogin küpe* 'börpáncél' közszóval is összefüggésbe hozták (ez utóbbi előtagja szintén szláv eredetű lehet, vö. szb.-hv. *strgun* 'tímár, cserzővarga', FNESz.). A *Rikács* (*Rikachi Artand*)² településnevet a kutatások egyrészt az összl. **rěka* 'folyó' főnévre vezették vissza (Kniezsa 1974: 460), másrészt a magyar *rikácsol* ige tövével hozták kapcsolatba (TESz.), de egyik sem igazán meggyőző magyarázat (vö. még Rácz A. 2007: 234; Szóke 2015: 191).

A *Taszár* (*Tazzar*) helynevet hagyományosan szintén szláv átvételként tárgyalja a szakirodalom (< **Tesari* 'ácsok', FNESz.: *Teszér*, Szóke 2015: 200), mivel azonban a foglalkozásnév jövevényszóként is átkerülhetett a magyar nyelvbe, felvetődött a magyar metonimikus névadás lehetősége is (esetleg akár személynévi áttételen keresztül is). Legutóbb Tóth Valéria vizsgálata meg a *Taszár* helynevet névrekonstruktív eljárással, melynek eredményeként a szláv névadást valószínűsítette, de a többi lehetőséget sem zárta ki egyértelműen (Tóth V. 2019).

A fentebb már tárgyalt, szláv eredetű nevet viselő *Zsitva* egyik forrásának, a *Zsikvá*-nak (*Sikua*) a neve vélhetően magyar hangtörténeti változással alakult (Hoffmann

² Az *Ártánd* névrész utólagos, 13. századi betoldás lehet (DHA. 1: 215; Szóke 2015: 190).

2019: 69), a víz nevéből pedig metonimikus úton, bizonyára már magyar névadók révén jött létre a *Zsikva* (*Sikua*) településnév (FNESz.; Hoffmann 2019: 62). A *Ladoméra* (*Radmera*) víznév és az oklevélben nem szereplő, de az Árpád-korban adatolható *Ladomér* viszonya inkább fordított irányú lehet, a személynév > településnév > víznév fejlődési irányt valószínűsíthetjük. A személynévi etimon minden bizonnyal szláv eredetű, a településnév és a víznév metonimikus, formáns nélküli keletkezése azonban a magyar nyelvben is megtörténhetett (Póczos 2004: 118; Szőke 2015: 181–182).

3. Összegzés

	Összes szórvány	Korábbi szláv etimológia	Biztos szláv etimológia	Több lehetőség
1001 előtt/1109	18	8	1	4
1002/1213	14	3		3
1009/+1257	20	2	1	
1009/+1205–1235//1404	12	3	1	2
1055	77	10	2	1
[1067 k.]/267	61	4		4
1075/+1124/+1217	98	18	9	6

A fenti táblázatban számszerűsítve szerepelnek a vizsgált szórványok újraértékelésének az eredményei. A legszembetűnőbb természetesen az, hogy annyira alacsonyak ezek a számok, olyan kevés adatunk van ebben a korszakban, hogy csupán ezekre alapozva aligha végezhető megbízható népességtörténeti kutatás. A másik tanulsága ezeknek a számoknak viszont az, hogy egyáltalán nem mutatkozik olyan változási tendencia, amit a négy Szent István kori oklevél és a TA. alapján például Kristó Gyula látott (1993), hogy a korábbi oklevelekben lényeges több az idegen eredetű (szláv és török) helynév, és idővel ezeket kiszorítják a magyar eredetű nevek.³ Arányait tekintve a legtöbb biztos szláv etimológiával bíró helynevet épp a 11. század végére datált garamszentbenedeki alapítólevélben találjuk. Ennek oka bizonyára nem a kronológiai, sokkal inkább a földrajzi viszonyokban keresendő: a GA. szláv eredetű helynévi adatainak döntő többsége egy jól körülhatárolható területre, a Duna vonalától északra lokalizálható.

Várhatóan valamelyest árnyalni fogja ezt a képet, ha elkészül a még vizsgálat alatt álló 11. századi oklevelek névadatainak az újraértékelése is: a részlegesen hamis, több

³ Kristó a névfejtések során számos módszertani hibát vétett, ezek közül legjelentősebb talán az, hogy a helynevek mögé olyan névalkotói csoportot feltételezett, amelyek nyelvéből a helynév alapszava végső fokon megfejthető (pl. egy török jövevényszóból megfejthető nevet török névadói tevékenység eredményének tekintett), ezek kritikájához ld. Hoffmann–Tóth 2016.

kronológiai réteget is tartalmazó Bakonybéli összeírásé (1086/1100 k.),⁴ illetve a Pannonhalmi monostor kiváltságlevelének névadataival részben átfedést mutató Pannonhalmi összeírásé (1093 k.), valamint a Szent István korára hamisított okleveleké.

A többféleképpen is magyarázható nevek etnikai rekonstrukciós célú felhasználhatósága meglehetősen korlátozott: csak kivételes esetekben, nagyon alapos mikrofilológiai vizsgálatokkal tudjuk valószínűsíteni egyik vagy másik magyarázatot, és általában még ilyenkor sem vethetjük el teljesen a többi lehetőséget (ahogyan azt például Tóth Valéria (2019) említett vizsgálata is mutatja a *Taszár*-féle helynevek kapcsán, vagy Hoffmann István kutatásai a Bakonyalja illetve a Zsíkva vidékének névállományban; 2017, 2019). A korai név adatok ilyen jellegű újraértékelése azt mindenesetre egyértelműen megmutatja, hogy aligha követhető az a korábbi gyakorlat, hogy a többféleképpen megfejtendő nevek magyarázatai közül önkényesen választunk ki egyet, arra építve a népeségtörténeti következtetéseket.

Hivatkozások

- ÁSz. = Fehértói Katalin 2004: *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest: Akadémiai.
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima I*. Budapest: Akadémiai.
- Fehértói Katalin 2006: Az 1055. évi Tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. *Névtani Értesítő* 28, 161–170.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Budapest: Akadémiai.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Hoffmann István 2011: Dunaföldvár régi *Zemony* nevééről. In Csiszár Gábor – Darvas Anikó szerk., *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest: Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék. 155–61.
- Hoffmann István 2017: Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc szerk.: *„ahogy a csillag megy az égen...” Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely: ELTE BTK Savaria Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 137–150.
- Hoffmann István 2019: Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15, 49–88.
- Hoffmann István – Tóth Valéria 2016: A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. *Századok* 150, 257–318.
- Kovács Éva 2018: *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 48.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

⁴ A Bakonybéli összeírás monografikus feldolgozására ugyan egyelőre nem került sor, de Pelczéder Katalin több tanulmányt is publikált a közelmúltban a nyelvemlék vizsgálatáról (2015, 2019a és különösen 2019b, melyben a szláv vonatkozások állnak az elemzés középpontjában).

- Kristó Gyula 1993: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15, 200–205.
- Kristó Gyula 2000: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
- Pais Dezső 1939: *A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 50.) Budapest.
- Pelczéder Katalin 2015: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 151–164.
- Pelczéder Katalin 2019a: A Bakonybéli összeírás első hozzátoldásának nyelvtörténeti forrásértéke. In Haader Lea – Juhász Dezső – Korompay Klára – Szentgyörgyi Rudolf – Terbe Erika – Vladár Zsuzsa szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet III.* Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság, ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet. 280–289.
- Pelczéder Katalin 2019b: A szláv–magyar nyelvi kontaktus vizsgálata a Bakonybéli összeírás szláv eredetű szórványainak tükrében. In É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. Budapest: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar. 217–236.
- Póczos Rita 2004: A Garam és az Ipoly víznévrendszerének nyelvi rétegei. *Helynévtörténeti tanulmányok* 1, 105–127.
- Póczos Rita 2015: A Pécsi püspökség alapítólevelének helynévi szórványai: *Lupa, Kapos.* *Helynévtörténeti Tanulmányok* 11, 69–83.
- Póczos Rita 2017: A Pécsi püspökség alapítólevelének szórványai: *Ozora, Győr.* *Helynévtörténeti Tanulmányok* 13, 117–141.
- PRT. = Erdélyi László – Sörös Pongrác 1912–1916: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története* 1–12. Budapest: Szent István Társulat.
- Rác Anita 2007: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* (A Magyar Névarchívum Kiadványai 12.) Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Reszegi Katalin 2011: *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Šmilauer Valdimír 1970: *Průručka slovanské Toponomastiky. Handbuch der slawischen Toponomastik.* Praha: Academia.
- Solymosi L. 1997: Dusnok neveink előfordulásai a középkori Magyarországon. In Kiss G. – Zaicz G. szerk., *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 372–386.
- Szentgyörgyi Rudolf 2012: A tihanyi alapítólevél *Lupa* szórványáról. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 8, 7–36.
- Szentgyörgyi Rudolf 2014: *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Szöke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szöke Melinda 2016: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12: 45–58.
- Szöke Melinda 2018: Szempontok a Bakonybéli alapítólevél kronológiai rétegeinek megállapításához. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 14: 73–87.

-
- Szőke Melinda 2019: Szent István Pécsváradi oklevelének *Sorlogys* helynevééről és ami körülötte lehetett. *Névtani Értesítő* 41, 91–106.
- Szőke Melinda 2021: Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59: 27–38.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tóth Valéria 2019: Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. *Helynévtörténeti tanulmányok* 15, 21–48.

A DITRANZITÍV FORRÁSKONSTRUKCIÓJÚ SZERKEZETEK A *-NAK/-NEK* RAG GRAMMATIKALIZÁCIÓJÁBAN¹

POMÁZI BENCE

1. Bevezetés

A tanulmány a *-nak/-nek* rag másodlagos grammatikalizációs folyamataival foglalkozik, azon belül is különösen a folyamat lehetséges paramétereivel. A tanulmány egy bizonyos szerkezettypusra koncentrálna, amelynek a szerkezeti sémáját a ditranzitív konstrukció (vö. pl. Goldberg 2006: 9; Hilpert 2014: 31–35) adja. A tanulmány fókuszában tehát az olyan igei bővítményszerkezet áll, amelyben az ige egy alannal, egy tárggyal és egy *-nak/-nek* ragos névszóval kifejezett részeshatározóval bővül. A tanulmányban az alábbi két kutatási kérdésre keresem a választ a ditranzitív forráskonstrukciójú szerkezetekkel kapcsolatban: 1) Hogyan lehet megállapítani egy rag különböző funkcióinak az absztrakciós fokát? 2) Mik lehetnek a *-nak/-nek* rag jelentéskiterjesztődésének grammatikalizációs paraméterei?

A tanulmány az alábbi részekből áll. A 2. részben az elméleti keretet mutatom be, vagyis a grammatikalizációkutatás ide vonatkozó főbb megállapításait. Ebben a részben szó esik az elsődleges és a másodlagos grammatikalizációs folyamatokról, valamint a különböző grammatikalizációs paramétekről, főként a Lehmann (1995) által felállított paramétekről. A 3. rész a *-nak/-nek* rag grammatikalizációjának eddigi kutatási eredményeit mutatja be többféle szempontból. Bemutatom a nyelvtörténeti szakirodalomban eddig feltárt jelentéselvonódási útvonalakat, illetve a funkcionális kognitív nyelvészet ide tartozó eredményeit. A 4. részben a saját vizsgálat módszeréről számolok be, majd az 5. részben az eredményeket közlöm. A tanulmány összegzéssel zár. A kutatás funkcionális kognitív nyelvelméleti keretben készült.

2. Elméleti keret: a grammatikalizáció

A kutatás a grammatikalizációs kutatások sorát erősíti, tehát egy nyelvváltozási folyamatot mutat be. A grammatikalizáció olyan nyelvváltozási folyamat, amelyben egy lexikális természetű nyelvi elem grammatikai elemmé válik, vagy egy már grammatikai jelentésű nyelvi elem jelentése lesz még grammatikaibb (Dér 2008; Heine–Claudi–Hünemeyer 1992: 2). Ez alapján a két irány alapján beszélhetünk elsődleges és másodlagos grammatikalizációs folyamatokról (Traugott 2002: 26–27): az előbbi az elsődleges, az utóbbi a másodlagos grammatikalizációhoz tartozik. A kezdeti (nyelvtörténeti) kutatások főként az előbbire, azon belül is az alaki változásokra koncentráltak (Narrog–Heine 2012: 3). Ezt a magyarban jól lehet mutatni az agglutináció folyamatának leírásával,

¹ Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

tehát azokkal a leírásokkal, amelyek megmutatják, hogyan lesz egy önálló lexémából (primer raggal kapcsolódva) előbb névutó, majd esetrag.

A kutatásokban később pragmatikai fordulat köszöntött be, és nagyobb hangsúlyt fektettek a nyelvhasználatban megmutatkozó változásokra. Az alaki változások leírása mellett a jelentéskiterjesztődésre is figyelem irányult. A grammatikalizációs folyamatokban a változások szakaszaira ösvényként vagy láncként szokás hivatkozni (vö. pl. Dér 2008). Az ösvény terminus szemléletesebben mutatja be azt, hogy a folyamat nem bontható egymástól jól elválasztható szakaszokra. Ezzel szemben a lánc jobban kivethető lépésekre utal. Craig (1991: 456) a láncszemek belső szerkezetét az alábbi módon szemlélteti: [FORRÁS ösvény EREDMÉNY] [FORRÁS ösvény EREDMÉNY]... Ebben a nézetben tehát kisebb léptékű grammatikalizációs folyamatokat feltételez Craig, amelyben az ÖSVÉNY metafora az egyes láncszemekben belül jelenik meg.

2.1. Elsődleges grammatikalizáció

Az elsődleges grammatikalizáció tehát az a folyamat, amelyben egy lexikális kategóriából funkcionális kategória lesz (Traugott 2002: 26). Ezek a folyamatok bemutathatók morfológiai és fonológiai változásokban is, azonban a változások a használatban figyelhetők meg. Diewald (2006) nem tipikus kontextusnak hívja azokat a környezeteket, amelyekben az új jelentések megjelenhetnek, ezzel azt húzza alá, hogy az új funkciók elsősorban a használatban jelennek meg. A nyelvi elem környezetének fontosságára Bybee (2010: 110) is felhívja a figyelmet, amikor arról ír, hogy a nyelvi változás során megváltozik a nyelvi elem disztribúciója is, tehát az a környezet, amelyben az adott nyelvi elem előfordul. A szakirodalom beszámol arról, hogy a grammatikalizációs folyamat során a korábban függetlenebb nyelvi elem függőbbé válik egy másik nyelvi elemtől (Bybee–Perkins–Pagliuca 1991: 110). Ezek arra a lehetőségre irányítják a figyelmet, hogy a grammatikalizációt konstrukcióspecifikusan vizsgáljuk, tehát az egyes nyelvi elemek grammatikalizációjának vizsgálatánál érdemes figyelmet fordítani azokra a nagyobb konstrukciókra, amelyekben előfordulnak.

2.3. A másodlagos grammatikalizáció

A másodlagos grammatikalizáció egy grammatikai elem jelentésének kiterjesztődése. A másodlagos grammatikalizációs leírások tehát főként szemantikai folyamatokat írnak le. A 2.2.-ben leírtakkal összhangban itt is megjelenik a konstrukciós nézőpont. A már meglévő grammatikai természetű nyelvi elemek, például esetjelölők felvehetnek új funkciókat úgy, hogy újfajta alaptagokkal kapcsolódva jelennek meg (König 2012: 2).

A funkcionális kognitív nyelvleírás szerint az új jelentések az elsődleges (és további) jelentés(ek) kiterjesztődésével jönnek létre (Lewandowska-Tomaszczyk 2007: 148). A jelentés kiterjesztődése kognitívan motivált, amihez a motivációt az elsődleges jelentés adja. A *-nak/-nek* rag esetében ez nem is egyszerű kérdés, hiszen a történetileg elsődleges jelentés és a prototipikus jelentés – a legtöbb magyar esetraggal ellentétben – nem esik egybe. A történetileg elsődleges jelentés helyviszonyt konstruál meg (pl. *falnak megy*), míg a prototipikus jelentés kettős szemantikai tartományként jelenik meg a datívuszi és a genitívuszi jelentésesomópontoknál. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy nincsen meg a jelentéstani motiváció a történetileg elsődleges jelentés és a prototipikus

jelentések között. Az ADÁS jelenete eredendően a térben való valahova eljuttatást is magában foglalja: az ÁTADOTT DOLOG onnantól lesz a CÍMZETTÉ, hogy azt megkapta, és nála van. A későbbi, absztraktabb jelentések pedig ebből alakulhattak ki.

A továbbiakban a tanulmányban a történetileg elsődleges jelentésből vezetem le a grammatikalizációs folyamatokat. Norde (2012: 4) is kiemeli, hogy figyelembe kell venni a forrásszó szemantikai tulajdonságait is. Példaként megjegyzi, hogy a térvizonyjelölő nyelvtani elemek forrásszerkezete általában valamilyen testrészt vagy a környezetben előforduló térelemet jelölő szó szokott lenni.

Traugott (2002) beszámol olyan folyamatokról, ahol a grammatikalizáció magasabb fokú. Itt a folyamaton végighaladó nyelvi elem „még grammatikaibb státuszt” ér el. Correia Saavedra (2019: 18) viszont felhívja a figyelmet arra is, hogy a szakirodalomban azt is megkérdőjelezzük, hogy egyáltalán létezik-e külön elsődleges és másodlagos grammatikalizáció.

2.4. A grammatikalizáció paraméterei

A szakirodalomban a legnagyobb hatású paraméterrendszert Lehmann állította össze. Lehmann (1995) a grammatikalizáció paramétereit dolgozza ki, ezeket főként az elsődleges grammatikalizációra vonatkoztatja. Célja, hogy meg lehessen állapítani, egy adott szinkron állapotban egy nyelvi jel hol tart a grammatikalizációs folyamatban. Kulcsfogalma az autonómia: „minél szabadabban lehet használni egy nyelvi jelet, annál inkább autonóm” (Lehmann 1995: 109). Ugyanitt megjegyzi, hogy a grammatikalizáció és az autonómia ellentétes értékek: minél kevésbé autonóm egy nyelvi elem, a grammatikalizációja annál magasabb fokú. Ez értelemszerűen az esetragoknál minimális autonómiát jelent, illetve az elsődleges grammatikalizációs folyamat végbemenetelét. A magas autonómiához 3 aspektust társít Lehmann: a súlyt, ami megkülönbözteti az osztálya tagjaitól (és egy szintagmába helyezhetővé teszi); a kohéziót, amely szisztematikus kapcsolati hálót jelent más nyelvi elemekkel; illetve a variabilitást, amely szintén a magasabb autonómiával függ össze. A magasabb fokú grammatikalizációval együtt jár az alacsonyabb variabilitás és súly, illetve a magasabb fokú kohézió.

Lehmann ezeket a szempontokat vizsgálta a paradigmatis és a szintagmatikus tengelyen, és ez alapján állította fel a grammatikalizáció fokának megállapításához alkalmazott paramétereket. Ezt mutatja az 1. táblázat.

tengely szempont	paradigmatikus	szintagmatikus
súly	integritás	hatókör
kohézió	paradigmaticitás	kötöttség
variabilitás	paradigmatikus variabilitás	szintagmatikus variabilitás

1. táblázat. A grammatikalizáció paraméterei Lehmann (1995) alapján.

A magyar elnevezések Dér (2008)-at követik. Az egyes paraméterek a következőket jelentik (Lehmann 1995: 112–143). A paradigmatis integritás a nyelvi jelnek

olyan tulajdonságai, amelyek segítik megkülönböztetni más jelektől. A hatókör annak a grammatikai konstrukciónak a mérete, amely segít a nyelvi elemet megformálni. A paradigmaticitás azoknak a formai és szemantikai jegyeknek az összessége, amelyek a nyelvi elemet egy paradigmába tartozónak utalják, illetve az egész paradigmának a kohézióját adják. A kötöttség az a „bensőségség” (Dér 2008: közvetlenség), amellyel azokhoz a nyelvi jelekhez kapcsolódik egy nyelvi jel, amelyekkel szintagmatikus kapcsolatban van. Ennek előrehaladott állapota az agglutináció vagy az, amikor a lexéma részévé válik egy affixum (l. a magyar határozószókat). A paradigmatiszós variabilitás azt a szabadságot jelenti, amellyel a nyelvhasználó kiválasztja az általa használt nyelvi jelet. A szintagmatikus variabilitás annak a lehetőségnek a mértéke, hogy hogyan lehet mozgatni az adott nyelvi elemet egy kontextusban.

Ezek a paraméterek jellemzően változnak a grammatikalizációs folyamatban. A kötöttség és a paradigmaticitás nő, a többi paraméter csökken a folyamat előrehaladtával. Lehmann-nál például az integritás csökkenésének egyik jele a fonológiai kopás (Lehmann 1995: 112), ám a kategóriaváltás enélkül is bekövetkezhet (gondolhatunk a magyar nyelvben a friss keletkezésű személyjeles névutókra is). A kritika itt abban fogalmazódik meg, hogy bizonyos változások már csak a grammatikalizációs ösvény végén jellemzőek, míg mások hamarabb.

A lehmanni paramétereket többen kritikusan nézik át. Norde (2012: 11–12) megjegyzi, hogy egy adott grammatikalizációs folyamatban nem kell mindegyik paraméternek érvényesülnie. Észrevételezi, hogy a kötöttség inkább a másodlagos grammatikalizációhoz tartozó jelenség, illetve hogy a fonetikai erózió sem jellemző például a funkciószókra, amelyek önálló lexémák maradnak.

Mások más vagy kevesebb elemből álló paraméterrendszert dolgoznak ki. Traugott (2002: 27) olyan folyamatokat tekint át, ahol a grammatikalizáció fokmérői a morfológiai kötöttség, a fonetikai erózió és a jelentésvesztés. Ő Norde-dal szemben felhívja a figyelmet a funkcionális kategóriák kifejezéseinek még kötöttebbé válására a fonetikai erózióval. Az alábbi angol segédigék klitikummá válásával támasztja ezt alá: *will* › *'ll*, *would* › *'d*, *have* › *'ve*.

Killie (2014) kifejezetten a másodlagos grammatikalizáció lehetséges paramétereire koncentrált. Ilyenek a paradigmatiszósulódás, a kötelezővé válás és a szubjektifikáció. A paradigmatiszósulódás a valamilyen paradigmába való illeszkedést jelenti; a kötelezővé válással kapcsolatban Diwald (2011)-gyel összhangban különbséget tesz a belső kötöttség és a külső kötöttség között. A belső kötöttség nyelvi eredetű, tehát a nyelvi elem használatát a nyelvi rendszer teszi kötelezővé, míg a külső kötöttségnél szerepet játszik a beszélői választás is. A szubjektifikáció pedig a beszélői perspektíva megerősödése. Erre példaként az angol *while* lexémát hozza, amely időhatározószóból időhatározói kötőszóvá, majd megengedő kötőszóvá grammatikalizálódott, amely sorozatból az utolsó lépcsőfokban a legerősebb a beszélői perspektíva megjelenése.

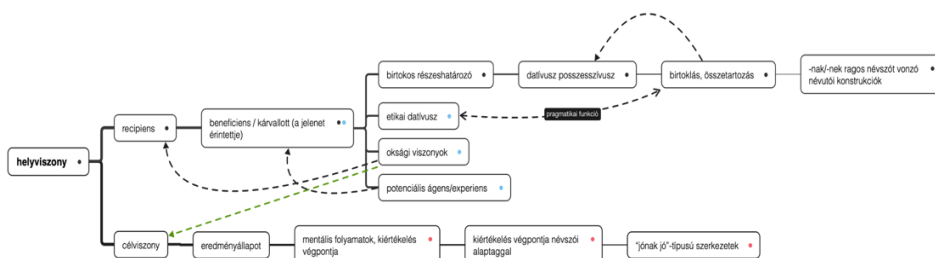
3. A *-nak/-nek* rag grammatikalizációja az eddigi szakirodalomban

A *-nak/-nek* rag különböző funkcióinak történeti forrásokban való megjelenéseit a TNyt. is felsorolja. A TNyt. *-nak/-nek*²-ként utal a birtokos jelző ragjára, minden más funkcióra pedig *-nak/-nek*¹-ként (Korompay 1991: 311–315). A helyviszony kifejezéséből eredeztetni a részeshatározói viszony kifejezését, majd beszámol az állapothatározói,

a datívusz possesszívuszi (vagyis a birtoklást kifejező létige birtokosi bővítménye) funkciókról. Az egyéb funkciókra elvont vonzatokként utal a TNyt.

Tolcsvai Nagy Gábor (2005) a funkcionális leírásnak megfelelően mutatja be a jelentés elvonódását a helyviszonyjelöléstől a birtokos viszony jelöléséig. A legkonkrétabb jelentés az, amikor a rag egy érintkezéses helyviszonyt konstruál meg, amelyben egy mozgásos folyamat végén egy mozgásra képes entitás érintkezik egy másik entitással (erre példa a *falnak megy*). Ettől elvontabb az irányulós viszony megkonstruálása, amely még mindig egyfajta téri viszony, de a folyamat végén a fizikai érintkezés elmarad (*nyugatnak tart*). A harmadik lépés a hagyományos leírás szerinti részeshatározó, datívusz, amely legtipikusabban egy tranzakciós folyamat címzettjét dolgozza ki (pl. *könyvet ad a fiúnak*). Ez történhet a metaforikus térbeliségben is (pl. *megbocsát valakinek*), vagy kommunikációs folyamat címzettjét is kidolgozhatja a *-nak/-nek* ragos névszó (*üzenetet küld az apjának*). A bemutatott jelentéselvonódásban az utolsó lépcsőfok a birtokost kifejező *-nak/-nek* ragos névszó (*a fiúnak a könyve*), amely az elemzés alapján szintén téri leképezéssel értelmezhető.

A rag grammatikalizációját korpuszadatok elemzésével bemutattam egy korábbi tanulmányban (Pomázi 2021). Az elemzés újdonsága az, hogy nem egyirányú, lineáris folyamatként mutatja be a grammatikalizációt, így nem egy grammatikalizációs láncot, hanem térképet rajzoltam fel (l. 1. ábra). Az ábra a grammatikalizációs folyamatokban mutatkozó elágazásokat is szemlélteti, így bemutatva azt, hogy a folyamat nem egy irányban szisztematikusan előrehaladva történik meg az összes funkcióval. Továbbá az újonnan megjelenő funkciók a rendszerben már benne levő funkciókra is képesek visszahatni. A jelen tanulmányban azt szeretném feltárni, hogy melyek lehetnek a rag másodlagos grammatikalizációjának lehetséges paraméterei.

1. ábra. A *-nak/-nek* rag grammatikalizációs térképe

4. Módszer

A vizsgálat valós nyelvi adatokkal dolgozik és korpusz alapú. A korpuszadatokat a Magyar Generatív Történeti Szintaxis adatbázisából (Ómagyar korpusz) nyertem (l. Simon–Sass 2012). A korpuszban *-nak* és *-nek* végű névszókra kerestem az annotált, normalizált részből. A szűkített keresésre a kezelhetőség miatt volt szükség, a rag igei személyranggal való homonímiája a teljes, annotálatlan korpuszból nyert konkordancialistát gyakorlatilag kezelhetetlenné tette volna. Az így lehívott lista 10 106 *-nak/-nek* ragos névszót adott. Ebből – a teljes adatmennyiségre vetítve – egy reprezentatívnek tekinthető 400-as elemszámú véletlen listát készítettem Excel-függvény segítségével. Az adatokat

a *-nak/-nek* ragos névszók mondatban betöltött funkciói szerint kézileg elemeztem. Mivel a tanulmány a ditranzitív forráskonstrukciójú szerkezetekkel foglalkozik, ennek szempontjából a legfontosabb funkció a datívuszi volt. A 389 adatból 89 töltött be datívuszi funkciót a mondatában.

Ezek közül kerestem ki a ditranzitív konstrukciókat. A konstrukciós nézőpont gyümölcsözőnek tűnik a másodlagos grammatikalizáció paramétereinek felállításában. A konstrukció e szerint a felfogás szerint (Goldberg 2006) egy ige és annak az argumentumstruktúra-szerkezete. A ditranzitív konstrukcióban három argumentum helyezkedik el az ige körül, a legtipikusabb konstrukciós séma az alábbi: *ad vki*_{ÁGENS} *vkinek*_{RECIPIENS} *vmit*_{TÉMA}. A konstrukció az OKOZOTT MOZGÁS vagy az ADÁS konstrukciója, amelyben az ÁGENS egy olyan szereplő, aki képes az adásra, a RECIPIENS olyan személy, aki képes a fogadásra, a TÉMA pedig egy mozgatható, átadható dolog.

Ha szigorúan vesszük a ditranzitív konstrukciót, akkor az adatok között az egyetlen ilyen típus valóban az *ad vki vkinek vmit* szerkezet, azonban én a konstrukciós sémának megfelelő összes konstrukciót kigyűjtöttem, vagyis az összes olyan háromargumentumú konstrukciót, amelyben az ige körül egy alany, egy tárgy, illetve egy *-nak/-nek* ragos részeshatározó van. A célzott keresések eredményeit az adatok mellett CK jelzéssel jelölöm.

5. Eredmények

A 2. táblázat összefoglalja, hogy milyen szerkezeteket gyűjtöttem ki az adott konstrukciós séma alapján. Zárójelben az előfordulásuk száma van feltüntetve azoknak, amelyek többször is előfordultak a mintában.

<i>mond vkinek vmit (19)</i>	<i>lel vkinek vmit (2)</i>	<i>megüzen vkinek vmit</i>
<i>ad vkinek vmit (7)</i>	<i>prédikál vkinek vmit</i>	<i>megbocsát vkinek vmit</i>
<i>tesz vkinek vmit (5)</i>	<i>felel vkinek vmit</i>	<i>szerez vkinek vmit</i>
<i>(meg)hirdet vkinek vmit (3)</i>	<i>mutat vkinek vmit</i>	<i>kijelent vkinek vmit</i>
<i>parancsol vkinek vmit (2)</i>	<i>vall vkinek vmit</i>	<i>enged vkinek vmit</i>
<i>ajánl vkinek vmit (2)</i>	<i>hagy vkinek vmit</i>	<i>elozza vmijét vkinek (?)</i>

2. táblázat. A ditranzitív konstrukciós sémájú szerkezetek

Összesen tehát 49 előfordulás mutatta a keresett konstrukciós mintázatot. Az *elozza vmijét vkinek* melletti kérdőjel azt jelenti, hogy az a többihez képest más szerkezet, hiszen ez az, amit a szakirodalom birtokos részeshatározónak nevez (vö. Elekfi 1993). Ebben a szerkezetben a *-nak/-nek* ragos névszó egyszerre értelmezhető (itt) a jelenet kárvallottjaként, illetve birtokosként is. A *tesz vkinek vmit* szerkezet pedig előfordult a *bizonyoságot tesz vkinek* szerkezetben is.

Több szerkezet megjelenik passzív konstruálási módban is. Ezek az *adatik vkinek vmi*, *megbocsátatik vkinek vmi*, *alkotván vagyon vkinek vmi*. Ezek jelentőségeiről a későbbiekben lesz szó. Külön kell szót ejteni az alábbi szerkezetekről:

(1) Dicsőség *Atyának, Fiúnak és Szentléleknek* (9 db)

(2) Legyen dicséret *Atyaistennek*

Az (1)–(2)-ben olvasható szerkezetek jellemzője az erős szituációs és szerkezeti kötöttség. A megnyilatkozások vallásos környezetben (illetve az Ómagyar korpusz sajátosságából fakadóan a vallásos irodalomban) fordulhatnak elő, és alaki változatosságot a rögzültségük miatt nem mutatnak.

A vizsgálathoz az alábbi három kutatási kérdést tettem fel: 1) Lehet-e mozgásos a szerkezet igéje? 2) Lehet-e mozgatható a tárgy? A szerkezet konstrukciós módja olyan-e, amelyben szerepelhet mozgatható tárgy? 3) Van-e ige? A kérdések összhangban vannak azzal a megállapítással, hogy a forrásszó szemantikai tulajdonságai alapvető fontosságúak a paraméterek megállapításánál (Norde 2012: 4), ez a *-nak/-nek* raggal kapcsolatban a mozgásos folyamat végén történő érintkezéses viszonyt kidolgozó forrásfunkciót jelenti.

Jelentés szerint az alábbi csoportok állíthatók fel:

1. célbajuttatást jelentő szerkezetek: *ad vkinek vmit*;
2. kedvező(tlen) helyzetbe hozás: *lel vkinek vmit, ajánl vkinek vmit/vkit, tesz vkinek vmit, megbocsát vkinek vmit, mutat vkinek vmit* (az alábbi szerkezetben: *szolgálatot mutat Ferencnek*), *enged vkinek mit* (az alábbi szerkezetben: *a Szentlélek ajándékait a barátainak engede*);

3. (felszólításra irányuló) kommunikációs aktus: *parancsol vkinek vmit, mond vkinek vmit, (meg)hirdet vkinek vmit, prédikál vkinek vmit, felel vkinek vmit, vall vkinek vmit, megüzen vkinek vmit, kijelent vkinek vmit, hagy vkinek vmit* (az alábbi szerkezetben: *testamentumba hagyá a békességet a világnak*), *szerez vkinek vmit* (az alábbi szerkezetben: *[az Újtestamentumot] szerzettem volt az ő atyjuknak*).

Az elemzések előtt néhány szót kell ejteni az adatokról. A 2. csoportba azokat a szerkezeteket soroltam, amelyekben a figyelem előterében az áll, hogy az igéi konstrukció *-nak/-nek* ragos szereplője kedvező vagy kedvezőtlen helyzetbe kerül. Így kerülhetek bele az olyan szerkezetek is, amelyek igéi nem tipikus aktív, cselekvő igék (3):

(3) vigasságot leltél *magadnak*

Az ADÁS konstrukcióját dolgozzák ki az alábbi példák:

(4) Jézus a kenyeret adta *azoknak*, kik övele valának

(5) *teneked* adom mind e hatalmat (CK)

(6) mikoron [Szent Ferenc] adná magát *imádságnak* egy néminemű helyen (CK)

A (4)-ben a klasszikus ditranzitív konstrukciót láthatjuk, amelyben az ÁGENS (Jézus) valóban egy adásra képes személy, a RECIPIENSEK képesek a fogadásra, illetve a TÉMA, a kenyér mozgatható dolog. Az (5)-ben a TÉMA-ként megjelenő *-t* tárgyragos komponens már nem a fizikai térben adható dolog, téri leképezésű ugyan a szerkezet, de nem a háromdimenziós tér az a kognitív tartomány, amelyben ez a viszony értelmezhető. A (6)-ban pedig sem a *-nak* ragos RECIPIENS nem képes fogadásra, sem a *-t* ragos TÉMA nem

adható dolog. Továbbá az *adja magát vminek* állandósult kifejezés 'tevékenységet elkezdvé abba belemerül' jelentésben, ezt szintén érdemes külön kezelni.

Itt tehát azt láthatjuk, hogy a ditranzitív konstrukciós sémával rendelkező szerkezetekben a konstrukció komponenseinek szemantikai tulajdonságai megváltoznak. Ez egy lehetséges paramétere lehet a grammatikalizációnak, hiszen az alapvetően téri tartományban értelmezhető jelenet mellett a metaforikus térbeliségben értelmezhető jelenetet is ki tud dolgozni az adott séma.

A mondást, kommunikációs aktust kifejező szerkezetekben a megnyilatkozás címzettjét jelölik a *-nak/-nek* ragos névszók, tehát szintén nem egy átvehető dolog tranzakcióját írja le a szerkezet, hanem egy üzenet átadását.

A *-nak/-nek* ragos komponens kidolgozhatja a konstrukció BENEFICIENSÉT is, tehát a jelenet kedvezményezettjét (7) vagy kárvallottját (8):

(7) hallgassad végzetét Szentléleknek mind ajándékai közt, kiket Krisztus ő *barátainak* engede

(8) ő *lelkének* kediglen veszedelmet leljen

Az elvontságnak ebben a magasabb fokában tehát a jelenetbe való mélyebb bevonódás kifejezése is megjelenik. Az eddigiekben tehát azt láttuk, hogy a komponensek szemantikai tulajdonságai hogyan utalnak a jelentés absztrahálódásának egyre előrehaladottabb voltára.

Egy másik lehetséges szempont a konstrukciós átrendeződés: az aktív helyett a passzív konstruálási mód.

(9) első szent jószág az ártatlanság, ki adatik *embernek* az megkeresztelésbe

(10) nem én adhatom tinektek, de *kiknek* alkotván vagyon

(11) és valaki mondand valami beszédet ember fiának ellene, megbocsáttatik, *annak* kedig, ki az Szentlélek ellen káromlást mondand, meg nem bocsáttatik

A konstrukciós átrendeződés azzal jár, hogy ami az aktív konstruálású forráskonstrukcióban *-t* ragos komponensként, tehát a mondat szintaktikai vázában tárgyként fordul elő, a passzív konstruálásban nominatívuszban áll alanyként. A forráskonstrukció tematikus szereplői közül pedig ebből kikerül az ÁGENS.

A passzív konstrukció a nézőpontoszerkezet átrendeződésével is együtt jár:

(12) a. vki hálát ad *Istennek*

b. hála adassék *Istennek*

c. hálás *Istennek*

A (12a) aktív konstruálású, ebben a figyelem előterében az a figura áll, aki a jelenet (mentális) ágense, tehát aki hálát ad. A (12b) passzív konstruálása ugyanannak a tartalomnak, itt a figyelem előterében a TÉMA, a *hála* áll. A szerkezetből az ige is kikerülhet, mint a (12c) esetében. Az ige nélküli szerkezetek egy még magasabb absztrakciós fokot képviselnek, hiszen a rag eredetileg egy mozgásos folyamat végpontját jelöli ki. Az ilyen

szerkezetek (*hálás vkinek, köszönet vkinek, dicséret vkinek*) alapja az, hogy ezeket a lelki vagy mentális tartalmakat, érzelmeket valaki felé ki lehet fejezni, ennek a forráskonstrukciója lehet a ditranzitív sémájú szerkezet.

Valószínűsíthető, hogy az állandósult szerkezetek szintén egy magasabb absztrakciós fokot képviselnek.

(13) küldjed el őtet az én atyámnak házához, mert vagyon énnekem őt atyámfia, hogy tegyen bizonyosságot *azoknak*.

A (13)-ban a *bizonyosságot tesz* szókapcsolatot, minthogy kollokáció, egységként érdemes kezelni. A *-nak* ragos elem magának a bizonyosságtételnek a fogadója, a szerkezet absztrahálódottságához pedig hozzátessz az is, hogy a szerkezet igéje funkciói szerepben van.

6. Összegzés

A tanulmányban a ditranzitív forráskonstrukciójú szerkezeteket vizsgáltam a *-nak/-nek* rag másodlagos grammatikalizációjával kapcsolatban. A tanulmány fő kérdése az volt, hogy ezekben a szerkezetekben milyen paraméterek utalhatnak a rag jelentésének absztrakciós fokára, vagyis mik lehetnek egy magyar esetrag másodlagos grammatikalizációjának a paraméterei egy jól körülhatárolt nyelvi anyagban.

A vizsgálatban konstrukciós nézőpontot érvényesítettem, tehát kiindulópontként azt határoztam meg, hogy a másodlagos grammatikalizáció paramétereit a rag disztribúciójának részletes tanulmányozásával lehet megállapítani. A tanulmányban az alábbi szempontok relevanciáját tártam fel: 1) Fontos az ige természete. Ez összhangban van a konstrukciós kiindulóponttal, illetve azzal, hogy az etimológiailag elsődleges jelentése a ragnak egy mozgásos folyamat térbeli végpontját jelöli ki, így az ettől való nagyobb eltérés nagyobb absztrakciós fokra utal. 2) Fontos a sematikus figurák természete. Lényeges, hogy a RECIPIENS képes-e a fogadásra, az ÁGENS az adásra, a TÉMA pedig valóban átadható dolog-e. 3) Az elvontság fokára utalhat a nézőpontoszerkezet, illetve az aktív vagy passzív konstruálási mód. Lehetséges paraméter lehet 4) ha a dinamikus jelentésű helyett statikus jelentésű igéhez kapcsolódik a rag, illetve 5) a szerkezet eligétlenedése.

A vizsgálat a magyar esetragok másodlagos grammatikalizációjának kutatásához tesz hozzá adalékokat. A másodlagos grammatikalizáció lehetséges paramétereinek felállítása egy betöltendő kutatási rés, a jelen kutatás ennek az első lépése lehet a *-nak/-nek* rag kapcsán.

Hivatkozások

- Bybee, Joan – Pagliuca, William – Perkins, Revere D. 1994: *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World*. Chicago–London: The University of Chicago Press.
- Correia Saavedra, David 2019: *Measurements of grammaticalization: Developing a quantitative index for the study of grammatical change*. Doktori disszertáció.

- Craig, Colette 1991: Ways to go in Rama: A case study in polygrammaticalization. In Traugott, Elisabeth Closs – Heine, Bernd eds.: *Approaches to grammaticalization*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 455–492.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Diewald, Gabriele 2006: *Context types in grammaticalization as constructions. Constructions, Special Volume I*.
- Diewald, Gabriele, 2011: Pragmaticalization (defined) as grammaticalization of discoursefunctions. *Linguistics* 49/2, 365–390.
- Elekfi László 1993: Eltűnőben van-e a magyar birtokos részeshatározó? In Horváth Katalin – Ladányi Mária szerk.: *Állapot és történet – szinkronia és diakronia – viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE BTK, Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 35–45.
- Goldberg, Adele 2006: *Constructions at work. The natures of generalization in language*. Oxford: Oxford University Press.
- Heine, Bernd – Claudi, Ulrike – Hünnemeyer, Frederike 1991: *Grammaticalization: a conceptual framework*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hilpert, Martin 2014: *Construction grammar and its application to English*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Killie, Kristin 2014: Secondary grammaticalization and the English adverbial *-ly* suffix. *Language Sciences* 47, 199–214.
- Korompay Klára 1991: A névszóragozás. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 284–318.
- König, Christa 2012: The grammaticalization of adpositions and case marking. In Heine, Bernd – Narrog, Heiko eds.: *The Oxford handbook of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press, 511–521.
- Lewandowska-Tomaszczyk, Barbara 2007: Polysemy, prototypes, and radial categories. In Geeraerts, Tim – Cuyckens, Hubert eds.: *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press, Oxford – New York. 139–169.
- Norde, Muriel 2012: Lehmann’s parameters revisited. In Davidse, Kristin – Breban, Tine – Brems, Lieselotte – Mortelmans, Tanja eds.: *Grammaticalization and language change*. John Benjamins. 73–110.
- Pomázi Bence 2021: Grammatikalizációs ösvények a *-nak/-nek* rag jelentéshálózatában. *Magyar Nyelv* 117/4, 446–465.
- Simon Eszter – Sass Bálint 2012: Nyelvtológia és kulturális örökség, avagy korpuszpépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*, 243–264.
- TNyt. = A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005: A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. In Kertész András – Pelyvás Péter szerk.: *Tanulmányok a kognitív szemantika köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 43–70.

A TERMÉSZETES NEM (SEXUS) JELÖLÉSE A GRIMM-MESÉK FINN FORDÍTÁSAIBAN

PUKÁNSZKY ALEXANDRA

1. A természetes nem kifejezése

A világ nyelvei nagy változatosságot mutatnak abból a szempontból is, hogyan fejezik ki a beszélőnek vagy a beszéd tárgyának nemét. Bizonyos nyelvekben (például az indoeurópai nyelvek jelentős részében) a főnevek nyelvtani nemekbe (*genus*) sorolódnak. Élőlények esetén a grammatikai nem a legtöbb esetben egybevág a biológiai vagy természetes nemmel (*sexus*), mivel a nyelvek a valóság nyelvi leképezésére törek-szenek. Ugyanakkor nem minden esetben tükrözik vissza a természetes nemet, gyakran inkább tekinthetők tartalom nélküli nyelvtani formának (Huszár 2009: 33–34; Huszár–Kegyés 2014: 181; H. Varga 2016: 300).

Az élőlényeket jelentő főnevek szemantikailag motiváltak a természetes nem kifejezésére, mivel az fontos meghatározója a jelentésüknek. A természetes nem kifejezhető a) lexikálisan, b) ún. közös nemű főnevekkel (*genus commune*), valamint c) változó nemű főnevekkel (*mobilia*) is.

A lexikális módon való kifejezés az ún. lexikális-természetes nem: ezek olyan nemspecifikus főnevek, melyek nem tartalmazznak nemre utaló grammatikai elemet, azonban egyértelműen nőnemű vagy hímnemű egyedek jelölésére használatosak. Ez nem csupán a nyelvtani nemeket nem ismerő, hanem a nemileg explicit nyelvekben is gyakori, elsősorban rokonságnevekben (pl. an. *brother* 'fiútestvér' ~ *sister* 'lánytestvér', *uncle* 'nagybácsi' ~ *aunt* 'nagynéni'; ném. *der Bruder* 'fiútestvér' ~ *die Schwester* 'lánytestvér', *der Vater* 'apa' ~ *die Mutter* 'anya'; ol. *il padre* 'apa' ~ *la madre* 'anya', *il marito* 'férj' ~ *la moglie* 'feleség'; or. *мать* 'anya' ~ *отец* 'apa', *брат* 'fiútestvér' ~ *сестра* 'lánytestvér'; fi. *isä* 'apa' ~ *äiti* 'anya', *setä* 'nagybácsi' ~ *täti* 'nagynéni'; m. *húg* ~ *öcs*, *nővér* ~ *báty*) és az állatvilág egyedeinek megnevezésében (pl. an. *bull* 'bika' ~ *cow* 'tehén', *cock* 'kakas' ~ *hen* 'tyúk'; ném. *der Hengst* 'csődör' ~ *die Stute* 'kanca'; or. *nemyx* 'kakas' ~ *курица* 'tyúk', *бык* 'bika' ~ *корова* 'tehén', m. *gúnár* ~ *liba*, *gácsér* ~ *kacsa*) (H. Varga 2016: 300–301).

A közös nemű főnevek szemantikailag semlegesek, tehát elméletileg mindkét természetes nemre vonatkozhatnak. Nyelvtani nemeket ismerő nyelvek esetén a valamely nemre utaló esetvégződések nem kizárólagos megkülönböztetők, pl. lat. *parēnt* 'szülő' (hímnemű alak), or. *коллега* 'kolléga' (nőnemű alak). Ugyanakkor gendernyelvészeti szempontból nem tekinthetők semlegesnek, mivel a gyakorlatban elsősorban férfiakra vonatkoznak. Ezt a jelenséget *generikus maszkulinum*-nak nevezzük, az elméletben mindenkire vonatkoztatható alapalak a férfiakat biztosan magában foglalja, azonban a nőket nem feltétlenül. Leginkább foglalkozásnevek és munkahelyi beosztást jelölő szavak tartoznak ide, pl. an. *driver* 'sofőr', *doctor* 'orvos'; m. *kolléga*, *orvos*, *polgár*. Ilyen esetekben – amennyiben elengedhetetlen a jelölése – a női nemre való utalást általában elő-

vagy utótagokkal tudjuk kifejezni (pl. an. *driver* ~ *lady driver*, m. *kolléga* ~ *kolléganő*) (Huszár 2009: 97; H. Varga 2016: 301–305; Vasvári 2014: 136).

A változó nemű főnevek a nemeket ismerő nyelvek körében gyakoriak. Az ide tartozó szavak esetén a főnévi fő nagyrészt változatlan marad, csupán a névelő és/vagy a végződés fejezi ki a biológiai nemre való utalást. Kialakulásukban a nyelvi takarékoságnak lehetett szerepe,¹ hiszen külön lexémák helyett nyelvtani eszközök segítségével fejezhető ki a természetes nem szerinti különbség. Rokonságnevek mellett személynevek, családi állapottól függő megszólítások, valamint magasabb rendű állatfajták nevei tartoznak ide, pl. lat. *filius* 'fia' ~ *filia* 'lánya', *Julius* ~ *Julia*; ol. *il collega* 'kolléga' ~ *la collega* 'kolléganő', *Valentino* ~ *Valentina*, *il lupo* ~ *la lupa* 'farkas'; sp. *señor* 'úr' ~ *señora* 'asszony' ~ *señorita* 'kisasszony', or. *npodabeu* 'eladó' ~ *npodavuuua* 'eladónő', *nebeu* 'énekes' ~ *nebuua* 'énekesnő' (H. Varga 2016: 305–306).

2. A nem kifejezése a finn nyelvben

A finn nyelv nemileg implicit nyelv (nincsenek nyelvtani nemek benne), de a természetes nemet lexikai eszközök segítségével ki lehet fejezni összetételi elő- és utótagok, illetve szuffixumok segítségével, valamint fontos nyelvtipológiai vonása a finn nyelvnek, hogy léteznek benne mindkét nemre vonatkozó összetételi előtagok (*nais-*, *mies-*) (Huszár 2009: 36; Kegyesné 2003: 61–65).

A biológiai nemet jelölő lexémák esetén a szó jelentése magában hordozza a férfira vagy nőre való utalást, anélkül, hogy külön grammatikai elemmel jelölni kellene, pl. *nainen* 'nő', *tyttö* 'lány', *äiti* 'anya', *sisar* 'lánytestvér'; *mies* 'férfi', *poika* 'fiú', *isä* 'apa', *veli* 'fiútestvér'. Érdekesség, hogy míg a férfiakra vonatkozó „alapszavak” finnugor (vagy ismeretlen) származásúak (*isä* 'apa', *poika* 'fiú', *veli* 'fiútestvér', *sulhanen* 'vőlegény'), addig a női párjaik indoeurópai eredetűek (*äiti* 'anya', *tytär* 'lány(a)', *sisar* 'lánytestvér', *morsian* 'menyasszony') (Engelberg 2018: 17; Laakso 2003: 8).

Az összetételi tagokkal való jelölés történhet mind elő-, mind utótagokkal. A *mies-* 'férfi' előtag meglehetősen ritka, és egyre inkább eltűnőben van, a *Suomen kielen perussanakirja* [A finn nyelv értelmező szótára] (1990–1994, a továbbiakban: PS) mindössze három ilyen előtagú szót tartalmaz (*miesopettaja* 'férfi tanár', *miespalvelija* 'férfi szolgáló', *miespappi* 'férfi pap'). Az előtag emellett 'ember' jelentésben is megjelenik bizonyos összetételekben: *mieshukka* 'emberveszteség', *miespolvi* 'nemzedék', *miesvoima* 'emberi erő', *miestappo* 'gyilkosság, emberölés'. Ugyanakkor ezek részben helyettesíthetők nemsemleges szinonimákkal, pl. *miespolvi* ~ *sukupolvi* (*suku* 'rokonság'), *miesvoima* ~ *ihmisvoima* (*ihmis-* 'ember-'), *miestappo* ~ *tappo* / *murha*. A *nais-* 'nő' előtagú szavak szintén egyre ritkábbak, többségük ma már nem használatos. Az 1950-es foglalkozásnévtárban (Ammattihakemisto) még több ilyen típusú foglalkozásnév szerepelt (pl. *naispuutarhuri* 'női kertész', *naiskonstaapeli* 'női parancsnok'), azonban 1990-ben már csak egy: *naistarkistaja* 'női ellenőr' (Maticsák 2001: 10).

¹ „A nemet jelölő morfológiai jelek kialakulásában a nyelv takarékosága és fejlődése nyilvánul meg, hiszen nem kell külön szavakkal jelölni a hím- és nőnemű egyedeket, a természetes nem különbsége ilyen finom nyelvtani eszközökkel is kifejezésre juttatható” (H. Varga 2016: 305).

Utótagként a leggyakoribb a *-mies* 'férfi' elem, különösen foglalkozásnevek esetén. Ennek oka, hogy évszázadokon át férfiak töltötték be ezeket a pozíciókat, ők üzhették ezeket a foglalkozásokat. A 20. század második felében bekövetkezett társadalmi változás, a nők munkába állása a nyelvben is tükröződött, a *-mies* utótag ekkor kezdett háttérbe szorulni. Kiváltására, mindkét nemre vonatkozó alakok létrehozására több megoldás is született. Felválthatta ún. nemsemleges, nemre utaló elemet nem tartalmazó alak (pl. *johtomies* [szó szerint: 'vezető + férfi'] > *johtaja* 'vezető', *vuokramies* ['bérlő-férfi'] > *vuokralainen* 'bérlő', *kielimies* ['nyelv + férfi'] > *kielentutkija* 'nyelvész'). Eltűnhetett az utótag, pl. *pomomies* > *pomo* 'főnök', *poliisimies* > *poliisi* 'rendőr', ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy ez elsősorban idegen eredetű alakoknál lehetséges, ahol az utótag azt a célt szolgálta, hogy a szó jobban beilleszkedjen a finn nyelv morfoszintaktikai rendszerébe (pl. fi. *pomomies* < or. *pomoščnik*, ahol a *-ník* férfira utaló szuffixum). Ilyen esetekben a *-mies* utótag nélküli alak használata azért lehetséges, mert maga a szó nem létezett korábban a finn nyelvben (pl. a *kalamies* 'halász' szónak nem tűnhet el az utótagja, mert a *kala* 'hal' létezik a finnben). A harmadik lehetőség a *-nainen* utótagú szóalakok létrehozása, pl. *lakimies* 'jogász' [szó szerint 'jog + férfi'] ~ *lakinainen* 'jog + nő', *tiedemies* 'tudós' [szó szerint 'tudomány + férfi'] ~ *tiedenainen* 'tudomány + nő'. A *-nainen* utótag ugyanakkor jelentősen ritkább, mint a *-mies*. Ennek az az oka, hogy míg a *-mies* utótagot tartalmazó alak szemantikai értelemben nemsemlegessé válhatott, mindkét nemre egyformán alkalmazható lett, addig a *-nainen* végződésük csak nőkre vonatkozhatnak. Nemcsak foglalkozásnevekben fordul elő, hanem tulajdonság kifejezésére is (pl. *maailmanainen* 'világlátott nő' [szó szerint: 'világ + nő'], *puuhanainen* 'szervező nő' [szó szerint: 'munka, feladat + nő'], *voimanainen* 'erős nő, amazon' [szó szerint: 'erő + nő']). A *-mies* utótag a mai napig használatos bizonyos esetekben, elsősorban nehéz fizikai munkát igénylő foglalkozások (pl. *kaivosmies* 'bányász' [szó szerint 'bánya + ember']) vagy politikai pozíciók esetén (pl. *valtioneuvosmies* 'államfő' [szó szerint 'állam-fő + férfi']) (Engelberg 2018: 86; Karlsson 1974: 26; Maticsák 2001: 86; Niemikorpi 1998: 34–35).

A *-nainen* utótag sosem volt igazán gyakori, inkább a *-tar/-tär* nőnemképző dominált helyette. Ez a képző a balti eredetű *tytär* 'lány, vkinek lánya' szóból (vö. litv. *dukte*, ld. még norv. *dotter*, ném. *Tochter*; SSA 3: 349) agglutinálódott, méghozzá meglehetősen korán, mivel létezik illeszkedő alakpárja is. Ősi eredete ellenére csak a 18. század végén kezdték el használni az irodalmi nyelvben. Titulusokat fejez ki (a magyar *-nő* összetételi utótaggal, illetve a *-né* képzővel feleltethető meg²), pl. *kuningatar* 'királynő/né', *kreivitär* 'grófnő/né', *tsaaritar* 'cárnő/né'. Mindemellert népi mitológiai alakok jelölésére használatos folklórszövegekben, népmesék és népdalok szövegeiben, pl. *jumalatar* 'istennő', *aallotar* 'a hullámok istennője', *runotar* 'múzsa'. A keleti nyelvjárásban jelenthette valakinek a lányát vagy feleségét (pl. *Hiltunen* ~ *Hillutar*), azonban ez ma már igen ritkán használt, régies forma. Előfordult a *-lainen/-läinen* képző női párjaként, 'egy terület női lakója' jelentésben, pl. *norjalainen* 'norvég' ~ *norjatar* 'norvég nő'. Nőkre utaló foglalkozásnevekben a 19. század első felében kezdték használni, általában

² A *-né* képzővé válása feltehetőleg a 18. században indulhatott meg, ekkortájt vette kezdetét a *nő* és a *né* jelentéskörének szétválása is, amit a nyelvújítás erősített meg (Bárczi 1976: 257–258).

művészeti vagy tipikusan női foglalkozásnevek esetén, legtöbbször a *-ja/-jä* képzőhöz kapcsolódva, pl. *laulajatar* 'énekesnő', *näyttälijätär* 'színésznő', *hoitajatar* 'ápolónő', *siivojatar* 'takarítónő', valamint 'szerető, csábító' jelentésű pejoratív alakokban, pl. *ra-kastajatar*, *seikkailijatar*, *viettelijätär*. A képző egészen a 20. század közepéig nagyon produktív volt (az 1950-es években még 77 foglalkozásnévben szerepelt), de a szerepe később visszaszorult, ma már csak elvétve találkozhatunk ilyen alakokkal (Engelberg 2018: 59; Hakulinen 1979: 181–182; Häkkinen 2020: 92–98; Ikola 1971: 91–92; Lepäsmä–Lieko–Silfverberg 1996: 55–56; Maticsák 2001: 9).

Közismert tény, hogy a nyelv érzékenyen reagál a társadalmi, gazdasági, kulturális stb. változásokra; ezek a változások leginkább a szókészletben szembetűnőek. A 20. század egyik legfontosabb társadalmi változása a nők helyzetének átalakulása volt: a kétkeresős családmodell megjelenése, a nők mind magasabb foglalkoztatottsága és a karriercélok megjelenése, a születésszabályozási módszerek elterjedése, valamint a háztartási tevékenységek és a gyermeknevelés társadalmasítása jelentősen megváltoztatta a hagyományos társadalmi berendezkedést és az ehhez kapcsolódó nemi szerepeket. Az ezek nyomán megjelenő egyenjogúsági törekvések és feminista mozgalmak eredményeként az 1980-as évektől egyre nagyobb figyelmet kapott a gendersemleges nyelvhasználatra való törekvés. Ez a nyelvhasználat a szexizmustól mentes, ún. inkluzív – befogadó, azaz a nemek szempontjából méltányos – nyelvhasználatot jelenti, melynek célja a biológiai vagy társadalmi nemek szempontjából elfogult, megkülönböztető vagy lealacsonyító szóhasználat kerülése a nemi sztereotípiák csökkentése, a társadalmi változások előmozdítása és a nemek közötti egyenlőség elérése érdekében. Ennek hatására a nemekre utaló elő- és utótagok használata háttérbe szorult, azokat igyekeznek mindinkább nemsemleges alakokkal kiváltani (EP 2018; Huszár 2009: 97; Rosta–Ádám 2014: 25–37; Tomka 2011: 79, 86–87).

Kutatásom célja annak vizsgálata, hogy a finn társadalom változásai hogyan tükröződnek a nyelvben. Korábban a finn bibliafordításokat vizsgáltam a nemekre vonatkozó szóhasználat változásainak szempontjából (ld. Baksa 2019), a jövőben pedig céloom a mai finn nyelv vizsgálata is. Jelen kutatás a Grimm-mesék finn fordításainak szóhasználatára fókuszál. Azért esett a választásom a Grimm-mesékre, mert úgy véltem, hogy ezek a konzervatív bibliai szövegekhez képest rugalmasabbak, könnyebben változóak, így inkább megjelenhetnek a szóhasználatában a köznyelv változásai. Emellett – a Bibliához hasonlóan – sok nemre utaló szót tartalmaznak, továbbá egy forrásnyelvből fordították (a németből), melyben vannak nyelvtani nemek, így ezzel is jól összevethetőek.

3. A nemekre vonatkozó szóhasználat a Grimm-mesék finn fordításaiban

Munkámban az 1946-ban megjelent, Kaarlo Merikoski fordította Grimmin kauneimmat sadut (A legszebb Grimm-mesék) és az 1999-ben megjelent, Raija Jänicke és Oili Suominen fordította Grimmin sadut (Grimm mesék) szókészletét vizsgáltam. Azokat a meséket vontam be a vizsgálatomba (összesen huszonkettőt), amelyek mindkét fordításban szerepeltek, ezáltal lehetőségem nyílt összevető vizsgálatokra is.

Előnyös, hogy a két fordítás között kellően sok idő telt el, illetve megjelenésük időben nagyjából egybeesik a két általam korábban vizsgált 20. századi bibliafordítás megjelenésének idejével (1938 és 1992). Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a fordító

személyének is nagy hatása van az elkészült szövegre: egyfelől a fordító neme, másfelől a genderérzékenysége is meghatározó, a szóhasználat vizsgálatakor és a változások értelmezésekor tehát nem hagyható figyelmen kívül az emberi tényező sem (Huszár–Kegyess 2014: 180–191).

A mesékből összegyűjtött szavak két nagyobb csoportba sorolhatók: az első a „nemváltó” szavak csoportja, ezeknél a nemekre utaló utótag vagy megjelenik, vagy eltűnik. Ide tartoznak azok a szavak, ahol a) a férfiakra utaló elem eltűnik, b) a férfiakra utaló elem megjelenik, c) a nőkre utaló elem megjelenik, valamint ide soroltam d) a gyermekekre és utódokra vonatkozó szavakat is. A második csoportba a nemet nem váltó szavak kerültek: itt nem tűnt el vagy jelent meg nemre utaló elem, ugyanakkor a szóhasználat változása a vizsgálat szempontjából releváns.

3.1. Nemváltó szavak

a) Elsőként a nemsemlegessé vált szavak azon csoportját mutatom be, ahol a férfiakra utaló elemek eltűntek. Az ide tartozó, *-mies* ’férfi’ vagy *-herra* ’úr’ utótagú szavak visszaszorulása sok helyen megfigyelhető.

1946	1999	német	magyar ³
<i>matkamies</i>	<i>kulkijaparka</i>	<i>der Wandersmann</i>	<i>vándor</i>
<i>pikkumies</i>	<i>kääpiö</i>	<i>der Zwerg</i>	<i>törpe</i>
<i>sotamies</i>	<i>sotilas</i>	<i>der Soldat</i>	<i>katona</i>
<i>raatiherra</i>	<i>neuvonantaja</i>	<i>der Ratsherr</i>	<i>tanácsos</i>
<i>maaherra</i>	<i>käskynhaltija</i>	<i>der Statthalter</i>	<i>helytartó</i>
<i>ratsumies</i>	<i>husaari</i>	<i>der Husar</i>	<i>huszár</i>

1. táblázat. Nemsemlegessé vált szavak: a férfira utaló elem eltűnik belőlük

A *-mies* utótag eltűnése egybeesik a bibliafordításokban azonosított tendenciával. A bibliafordításokban is szerepel a *maaherra* (1938) > *käskynhaltija* (1992) ’helytartó’ és a *sotamies* (1938) > *sotilas* (1992) ’katona’ változás (Baksa 2019: 7–9). A *kääpiö* ’törpe’ szó az 1946-os Grimm-fordításban még többségben van, néhány esetben azonban a *pikkumies* szerepel, ez azonban az 1999-es fordításból teljesen eltűnt.

b) A fenti változásnak az ellenkezője, azaz a férfira utaló elem megjelenése szintén előfordul, ám lényegesen kevesebb példa van rá, mindössze három adat sorolható ide. *A prinssi* > *kuninkaanpoika* ’királyfi’ változás – egyetlen kivételtől eltekintve – minden egyes alkalommal (43 ízben) végbement. Ez első látásra meglepő lehet, ám a német nyelvű eredeti szöveg vizsgálata magyarázatot ad rá: a németben ’királyfi’ jelentésben a *Königssohn* ’király-GEN+fia’ szerepel, az 1999-es fordításban használt *kuninkaanpoika* ’király-GEN+fia’ megjelenése tehát az eredeti szöveghez való erősebb ragaszkodásnak tulajdonítható. Az egy kivétel esetén pedig az eredeti szövegben is *Prinz* szerepel, ez indokolhatja a *prinssi* használatát.

³ A magyar megfelelőket Benedek Elek 1904-es fordítása, a Grimm testvérek összegyűjtött meséi alapján közöltem.

A másik két példa mindössze egy-egy alkalommal fordul elő a szövegekben.

1946	1999	német	magyar
<i>prinssi</i>	<i>kuninkaapoika</i>	<i>der Königssohn</i>	<i>királyfi</i>
<i>vanha ihminen</i>	<i>vanha mies</i>	<i>alter Mann</i>	–
<i>omistaja</i>	<i>isäntä</i>	<i>der Herr</i>	<i>gazda</i>

2. táblázat. „Nemváltó” szavak: a férfira utaló elem megjelenik bennük

c) Ugyancsak az eredeti szöveghez való ragaszkodással indokolható a „nemváltó” szavak következő csoportjában a nőre utaló elem megjelenésének legtipikusabb példája, a *prinsessa* > *kuninkaantytär* ’királykisasszony/királylány’ megváltozása is. A német nyelvű eredetiben ebben az esetben – egy kivétellel – *Königstochter* ’király-GEN+lánya’ szerepel, ennek a *kuninkaantytär* ’király-GEN+lánya’ feleltethető meg. A kivételes esetben a németben *Prinzessin* szerepelt, ebben az esetben az 1999-es fordítás is a *prinsessa* szót használta. Szintén az eredeti szöveget vizsgálva kaphatunk magyarázatot a *kaupustelija* > *maalaiseukko* ’parasztasszony’ változásra, utóbbi jobban megfelel az eredeti *Bauersfrau* jelentésének. (A *kaupustelija* jelentése: ’házaló, utcai árus, kofa’ – eleve nem illett ide.)

1946	1999	német	magyar
<i>prinsessa</i>	<i>kuninkaantytär</i>	<i>die Königstochter</i>	<i>királykisasszony</i>
<i>leski</i>	<i>leskivaimo</i>	<i>eine Witwe</i>	<i>özvegy asszony</i>
<i>kaupustelija</i>	<i>maalaiseukko</i>	<i>eine Bauersfrau</i>	<i>parasztasszony</i>

3. táblázat. „Nemváltó” szavak: nőre utaló elem megjelenik

d) Az utódok megnevezése esetén szembetűnő a *-poika* ’fia, fiú’ utótag használatának csökkenése. Ez az utótag vagy eltűnik, vagy helyette a *pentu* vagy *penikka* ’(állat)kölyök’ szavakat használja a későbbi fordítás. Nem tartozik teljesen a „nemváltó” szavak köréhez, ám érdekes a *kananpoika* ’kiscsirke’ > *kukonpoika* ’kiskakas’ változás: az 1999-es fordítás feltehetően az eredeti szöveghez ragaszkodva – melyben a *Hähnchen* ’kiskakas’ szerepelt – használja utóbbit.

1946	1999	német	magyar
<i>kissanpoika</i>	<i>kissa</i>	<i>das Kätzchen</i>	<i>macska</i>
<i>sammakonpoika</i>	<i>sammakko</i>	<i>der Lorch</i>	–
<i>poika</i>	<i>ketunpenikka</i>	<i>das Füchlein</i>	<i>rókafi</i>
<i>sudenpoika</i>	<i>sudenpentu</i>	<i>der junge Wolf</i>	<i>farkaskölyök</i>
<i>karhunpoika</i>	<i>karhunpentu</i>	<i>der junge Bär</i>	<i>bocs</i>
<i>kananpoika</i>	<i>kukonpoika</i>	<i>ein Hähnchen</i>	<i>kiskakas</i>

4. táblázat. „Nemváltó” szavak: az ’utód’ jelentésű szavakból eltűnik a nemre utaló elem

3.2. Nemet nem váltó szavak

a) A nemet nem váltó szavak csoportja esetén elsőként a férfiakra vonatkozókat ismertetem. A legjellegzetesebb az *ukko* 'öreg, öregember (itt 'férj')' > *mies* (itt szintén 'férj') változás, mely kivétel nélkül minden esetben megtörtént. A *neuvonantaja* 'marsall; tanácsos' jelentésben minden esetben megváltozott (> *marsalkka*), ám egy alkalommal 'tanácsos' jelentéssel az 1999-es fordításban is megjelenik.

1946	1999	német	magyar
<i>ukko</i>	<i>mies kulta</i>	<i>lieber Mann</i>	–
<i>neuvonantaja</i>	<i>marsalkka</i>	<i>der Marschall</i>	<i>marsall</i>
<i>aatelismies</i>	<i>rikas mies</i>	<i>ein reicher Mann</i>	<i>gazdag ember</i>
<i>raatimies</i>	<i>raatiherra</i>	<i>die Herren des Rats</i>	<i>tanács</i>
<i>laulaja</i>	<i>pelimanni</i>	<i>ein Spielmann</i>	<i>koldus</i>

5. táblázat. Nemet nem váltó szavak: férfiakra utalnak

b) A nőkre utaló, nemet nem váltó szavak közül az egyik legjelentősebb az *emo* > *äiti* változás. Előbbi az *emä* 'anya; anyaállat' szó -o/-ö denominális nomenképzős alakja (Ikola 1971: 87). Manapság leginkább 'anyaállat' jelentésben használatos, az 1999-es fordításban is ilyen jelentésben fordul elő, mindössze egy alkalommal: *vuohi-emo* 'kecskemama'. A *mummo* szintén eltűnt a későbbi fordításból, helyette 'vénasszony' jelentésben *eukko*, 'nagy mama' jelentésben pedig az *isoäiti* használatos. Az *eukko* szó 'feleség, asszony' jelentéssel az 1946-os fordításban is előfordult, ám néhány kivételtől eltekintve az 1999-es fordításban *vaimo* 'feleség' szóra változott. A *puoliso* 'házastárs' férjre és feleségre vonatkozóan is előfordult mindkét fordításban, ám 'feleség' jelentésben az esetek körülbelül felében szintén a *vaimo* váltotta fel ('férj' jelentésben azonban minden esetben megmaradt). Érdekes adat, hogy – míg a *kasvatusisä* 'mostohaapa' minden esetben megmaradt – az 1946-os fordításban 'mostohaanya' jelentésben *äitipuoli* vagy *kasvatusäiti* szerepel, az 1999-es fordításban viszont már csak az *äitipuoli* szót használják. A *haltijatar* 'tündér' > *tietäjänainen* 'tudós asszony' változás oka az eredeti szöveghez való ragaszkodás lehetett, abban ugyanis *die weise Frau* 'bölc asszony' szerepel.

1946	1999	német	magyar
<i>emo</i>	<i>äiti</i>	<i>die Mutter</i>	<i>édesanya</i>
<i>mummo</i>	<i>eukko</i>	<i>die Alte</i>	<i>asszony</i>
<i>mummo</i>	<i>isoäiti</i>	<i>die Großmutter</i>	<i>nagyanya</i>
<i>eukko</i>	<i>vaimo</i>	<i>die Frau</i>	<i>feleség/asszony</i>
<i>haltijatar</i>	<i>tietäjänainen</i>	<i>die weise Frau</i>	<i>búbajos asszony</i>
<i>siilirouva</i>	<i>siilimuori</i>	<i>die Frau</i>	<i>sünné (asszony)</i>
<i>kasvatusäiti</i>	<i>äitipuoli</i>	<i>die Stiefmutter</i>	<i>mostoha</i>
<i>puoliso</i>	<i>vaimo</i>	<i>die Frau</i>	<i>feleség</i>

6. táblázat. Nemet nem váltó szavak: nőkre utalnak

4. Összefoglalás

A férfiakra vonatkozó, főként foglalkozást jelentő szavak esetén beigazolódott az a feltevés, hogy a társadalmi változások hatására megjelenő nemsemlegesség irányába történő elmozdulás nyelvi trendjei megjelennek a szóhasználatban, hasonlóan a bibliafordításokhoz. A nőnemre utaló grammatikai elemeket tekintve a Grimm-mesék esetében nem volt azonosítható egyértelmű változási tendencia, ugyanakkor ezeknél a bibliafordításokban is az első kettő (1642 és 1776) és az utolsó kettő (1938 és 1992) között volt jelentős változás, a Grimm-fordítások pedig időben az utolsó két bibliafordítással esnek egybe (Baksa 2019: 14).

A forrásnyelvvél történő összevetés hasznosnak bizonyult, mivel magyarázattal szolgált azokra az „anomáliákra”, melyek ellentmondanak a feltételezett trendek. A fordítások vizsgálatakor nagyon körültekintően kell eljárni, hiszen a fordító célja, stílusa nagyban befolyásolja az eredményt. A Grimm-mesék fordításainak vizsgálatakor a szóhasználat változása sok esetben azzal indokolható, hogy a későbbi (1999-es) fordítás jobban ragaszkodik az eredeti német szöveghez (*ratsumies* > *husaari* ~ *der Husar*; *prinssi* > *kuninkaanpoika* ~ *der Königsohn*; *prinsessa* > *kuninkaantytär* ~ *die Königstochter*; *kaupustelija* > *maalaiseukko* ~ *eine Bauersfrau*; *kananpoika* > *kukonpoika* ~ *ein Hähnchen*; *ukko* > *mies kulta* ~ *lieber Mann*; *neuvonantaja* > *marsalkka* ~ *der Marschall*; *aatelismies* > *rikas mies* ~ *ein reicher Mann*; *laulaja* > *pelimanni* ~ *ein Spielmann*; *haltijatar* > *tietäjänainen* ~ *die weise Frau*). A *-mies* és *-herra* utótagú foglalkozásneveknél azonban a legtöbb esetben feltehetőleg nem ez játszik szerepet a változásokban, különösen a bibliafordításokkal való egybeesésekkel összevetve, hanem a társadalmi változások hatására megjelenő nemsemlegesség irányába történő elmozdulás. Ugyanakkor annak megválaszolása, hogy az azonosított lexikai változások a valódi nyelvhasználatot tükrözik vagy inkább a fordító nyelvhasználatát, további vizsgálatokat igényel általánosabb korpuszon.

Hivatkozások

- Baksa Alexandra 2019: A nemek kifejezése Lukács evangéliumának finn fordításaiban. *Folia Uralica Debreceniensia* 26, 5–16.
- Bárcki Géza 1975: *A magyar nyelv életrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Engelberg, Mila 2018: *Miehiä ja naisihmisiä – suomen kielen seksismi ja sen purkamisen*. (Tasa-arvoasiain neuvottelukunnan julkaisuja 18.) Helsinki.
- EP 2018 = *Európai Parlament: A nemek szempontjából semleges nyelvhasználat az Európai Parlamentben*. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187101/GNL_Guidelines_HU-original.pdf
- Häkkinen, Kaisa 2020: Jeesusken muorista Stadin friidun. Naisten nimitykset suomen kirjakielissä. In Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna toim.: *Ёмас сьмыи нэ кве во ртур э тпост самыи патум — Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg* (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 275.). Helsinki: 89–102.
- Hakulinen, Lauri 1979: *Suomen rakenne ja kehitys*. Neljäs painos. Helsinki: Otava.
- Huszár Ágnes 2009: *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Kiadó.

- Huszár Ágnes – Kegyes Erika 2014: Átváltva vagy nem. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* IX/2, 179–195.
- Ikola, Osmo 1971: *Nykysuomen käsikirja*. Helsinki, Weilin + Göös.
- Karlsson, Fred 1974: Sukupuoliroolien kielellisistä heijastumista. *Sananjalka* 16, 24–33.
- Kegyesné Szekeres Erika 2003: Nemek, nyelvek, kultúrák. In Tóth Szergej szerk.: *Nyelvek és kultúrák találkozása. A XII. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásainak válogatott gyűjteménye*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 61–65.
- Laakso, Johanna 2003: Is Finno-Ugrics gender-neutral? *Wiener elektronische Beiträge des Instituts für Finno-Ugristik*. <http://www.epa.hu/00000/00027/00003/pdf/>
- Lepäsmä, Anna-Liisa – Lieko, Anneli – Silfverberg, Leena 1996: *Miten sanoja johdetaan*. Suomen kielen johto-oppia. Helsinki: Finn Lectura.
- Maticsák Sándor 2001: A nemek hiánya a magyarban és a finnben. In Pusztay János szerk.: *Specimina Fennica 10. Kaukovertailuja* 3, 85–101. Szombathely.
- Niemikorpi, Antero 1998: Suurifrekvenssinen mies. In Heikkinen, Vesa – Mantila, Harri – Varis, Markku toim.: *Tuppisuinen mies. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä ja kulttuurista*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 32–48.
- Rosta Andrea – Ádám Szilvia 2014: *Női élethelyzetek*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija toim.: *Suomen sanojen alkuperä 1–3*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, 1992, 1995, 2000.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- H. Varga Márta 2016: A „nem” (sexus, genus) fogalma. *Nyelvtudományi Közlemények* 112, 299–322.
- Vasvári, Louise O. 2014. Problémás nyelvi nem a nem nélküli magyar nyelvben. *Társadalmi Nemek Tudománya Interdiszciplináris eFolyóirat* 4/1, 130–166. <https://ojs.bibl.u-szeged.hu/index.php/tntef/article/view/33717>

BEZZEG AZ ÉN IDŐMBEN...

ADALÉKOK A BEZZEG SZÓ TÖRTÉNETÉHEZ ÉS HASZNÁLATÁHOZ

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

A diskurzusjelölők vizsgálatakor feltűnt, hogy a *bezzeg* szót manapság gyakran használják ún. megmondóműfajokban, azaz olyan szövegtípusokban, például fórumhozzászólásokban, tweetekben, posztokban és kritikákban, amelyek a beszélőnek a vélekedését fejezik ki. E szövegtípusok példáinak egy része a *Bezzeg az én időmben...* szerkezet volt, ám nem korlátozódtak kizárólag erre a formulára az adatok, úgyhogy kíváncsivá tett, milyen előzményei vannak a mai bezzegelésnek. Vajon mondhatjuk-e, hogy bezzeg régen a *bezzeg* is más volt? A tanulmányból bezzeg kiderül, ugyanis a szó történetét és használati köreinek változását, az elem diskurzusjelölővé válását mutatom be, egyúttal azt is igyekszem feltérképezni, hogy milyen szövegtípusokban fordult elő gyakran a szó régen, illetve melyekre jellemző újabban, s mi lehet mindezeknek az oka.

2. A *bezzeg* etimológiája

A *bezzeg* etimológiájáról még ma sem tudunk biztosat mondani. Az Ómagyar Mária-siralom *bezzeg* adatát (*Ó igaz Simeonnak bezzeg szava ére*) Pais Dezső (1953) és Méyszöly Gedeon (1982) is 'való, biztos, bizonyos' jelentésű melléknévnek tekintette, s Bárczi Géza Magyar szófajti szótára (SzófSz. 19) is a melléknévi 'igaz' jelentését közli a szónak. Balázs János szerint (1953) azonban az idézett szöveghelyen a szó nem melléknév, hanem nyomósító határozószó, s jelentése 'valóban, igazán, biztosan'. Ezt az értelmezést erősíti a csak egy adatról ismert *beze* 'igazán, valóban, bizony' nyomatékosító határozószó is, amely az etimológiai szótárak szerint valószínűleg összefügg a *bezzeg* szóval, s annak tövéből *-e* latívuszraggal keletkezhetett. Továbbá a Nyelvtörténeti szótár adatai (NySz. 1: 226–227) is mind a *bezzeg* szó nyomatékosító határozószói eredetét támasztják alá. Ha a *bezzeg*-et az Ómagyar Mária-siralomban határozószónak tekintjük, akkor a mondat szerkezete a következő lehetett: *Ó, az igaz Simeonnak bezzeg ért a szava*. E mondat értelmének megfejtéséhez Balázs János (1953: 430–431) a *Nem ér a nevem, káposzta a fejem* gyermekmondókát hívta segítségül, amiben a névmágia figyelhető meg: akinek a neve nem ér, az nem létezőnek tekintendő. Ezt a gondolatot továbbvive az Ómagyar Mária-siralom fordítója Simeont egyfajta jósnak tartotta, akinek a kimondott szava varázserővel bírt, s ezért teljesedett be, azaz „ért”. Ez az értelmezés a szóban forgó sorokat egyúttal a babonás hiedelem egyik legrégebbi irodalmi nyomává is teszi (uo.).

Balázs Jánostól eltérően Pais Dezső a *bezzeg*-et deverbális névszónak vélte. A szó jelentésfejlődésével egyetemi előadásán is foglalkozott. Az 1948–1949. tanév második félévében az órán elmondottakat tanítványa, későbbi munkatársa, Hexendorf Edit számos megjegyzéssel egészítette ki. A *bezzeg* névszó jelentésfejlődését ő úgy képzelte el, hogy a szó eredetileg 'mozgató' jelentésű volt, majd kétféle jelentést vett fel: egyrészt

'nyugtalanító', másrészt 'serkentő' értelemben volt használatos. A 'nyugtalanító' jelentésből fejlődött a 'bántó' jelentés, míg a 'serkentő'-ből először a 'biztató', majd a 'biztos, elhihető, igaz' jelentés, illetve a nyomósító szói értelem származott (1953: 434). Azt sem tartotta kizártnak, hogy az Ómagyar Mária-siralomban a szónak a 'nyugtalanító'-féle jelentésárnyalata van, „a latin azonban a 'biztos' mellett szól” (uo.). Pais a *bezzeg* helyébe tett *biztos* szót a *szava* jelzőjének tekintette. Szerinte a határozószóvá vagy indulatszóvá válás úgy mehetett végbe, hogy mondatként vagy mondat állítmányaként egy másik mondat elé rakták vagy közbeékeltek, s az ilyen fordulatok implikaturaként belekerültek „a kifejezendőnek a lényegét tartalmazó mondatba” (uo.).

Az Ómagyar Mária-siralom *bezzeg* adatának értelmezése körüli vitás kérdések ellenére az újabb kutatások elfogadják a szó határozószó voltát. Ezt támasztja alá az ősi *-k lativusrag zöngés -g változatát mutató szöveg, amely vélhetően nyomatékosító határozórag, a későbbi szófaji alakulás, a szó mondatbeli szerepe, valamint a -ség képzőt felvevő képessége is. Ez utóbbit mutatja például a Königsbergi Töredék Szalagjainak *Bezzug fegut* adata is (vö. D. Máta 1991: 407, Juhász 1991: 506).

Az etimológiai szótárak mindegyike (TESz., EWUng., EtSzt., ÚESz.) olyan megszilárdult ragos alakulatnak tartja a *bezzeg*-et, amelynek a töve ismeretlen eredetű. A TESz. szerint (1967: 292) – a *bizony*-hoz hasonlóan – határozószóvá összetett mondatok főmondatát alkotó névszói állítmányként fejlődhetett (vö. *bizony az, hogy...*). A *bizony* és *igen* határozószókból, illetve a *bíz* igéből és a *meg* határozószóból alakvegyüléssel való keletkezésmód a TESz. szerint kevésbé valószínű (1967: 292), s az EWUng. (1993: 102) és az ÚESz. szerint sincs összefüggése a szónak a *bizik*-kel.

A *bezzeg* a népetimológia szerint „ördögi” szónak tekinthető, többek közt Sylvester János is Belzebub büvkörébe vonta a *bezzeg*-et. Fejtegetése szerint: „Belzebub, magyarul legyeknek bálványja. Innen vélem, hogy jó ez a szó, *bezzeg*, mintha ezt mondanók *beelzeb*” (Császár 1899: 408). Ez a népetimologizáló „ördögiség” és „rútság” a szólásokból is visszaköszön. Margalits Ede Magyar közmondások és közmondásszerű szólások művében (1897: 60), illetve Erdélyi János Magyar közmondások könyvében (1851: 35) olvasható a *Rút, mint a bezzeg* közmondás. Erdélyi a *bezzeg megjártam* szerkezetet hozza példaként, amiben a *bezzeg* 'rútul' értelemben áll, s szerinte innen lett a közmondás. Erdélyi közli még az *Ez ám a bezzegje!* és a *Bezzeg sajt!* mondásokat is. Az előbbinél (uo.) figyelemfelkeltő indulatszóként határozza meg a *bezzeg*-et, ami azt jelzi, hogy fontos dologról lesz szó. A *Bezzeg sajt!* pedig a dolog nehezét fejezi ki, Erdélyi magyarázatát idézve: a sajt nehéz, a túró könnyű (i. m. 344).

3. A *bezzeg* mint diskurzusjelölő

A *bezzeg* etimológiája körüli bizonytalanságok ellenére az azonban biztos, hogy a határozószói eredetű *bezzeg* szófajváltáson ment keresztül, módosítószó lett, s közben képessé vált a beszélő attitűdjének a jelzésére. A kései ómagyar korra már valódi modális elem, azaz diskurzusjelölő lett, ahogy azt például az Érsekújvári kódex *Ó, te gonosz bálvány, te vádolásodnak miatta sokak vettetnek halálra. Én Uramra mondom, hogy te engem bevádolandsz, bezzeg ottan a te fejedet betöröm!* adata (ÉrsK. 307) is mutatja (Haader 1995: 512), amelyben a *bezzeg*-nek nyomósító, bizonygató jelentése van.

A *bezzeg* a régi magyar nyelvtanokban a mondatszók között jelenik meg. Szenczi Molnár Albert (1610: 158, CorpGr. 252) az *énye*, *hiβem*, *imè*, *béh* példák mellett a *bezzeg*-et is az akaratkifejező mondatszók (interjectiones), azon belül is a csodálkozást jelölők (admirantis) közé sorolta. Pereszlényi Pál pedig a valami szépség megcsodálását kifejező indulatszók közt szerepeltette a *bezzeg*-et (1682: 174, CorpGr. 538). A mondatszók kapcsán később Kelemen József mutatott rá arra, hogy a csodálkozást kifejező indulatszóknak számos árnyalata van: „az örömmel, kellemes érzéssel járó csodálkozástól, a csodálkozó tetszésnyilvánítástól, dicsérettől, elismeréstől, helyesléstől a kellemetlen érzéssel járó, elítélést, helytelenítést, rosszallást tartalmazó megütközésig” (1970: 53). A *bezzeg*-ben a csodálkozásnak egyfajta negatív értékítélettel való keveréke figyelhető meg.

A *bezzeg* diskurzusjelölői használata – ahogy fentebb az Érsekújvári kódex adata is mutatta – már a 16. századtól adathozható. Heltai Gáspár 1552-ben megjelent Dialógusában a megszólítások, a kommunikációs formulák, a helyzetmondatok és különböző mondástípusok mellett épp a *bizony*, *bezzeg*, *lám*, *ím*, *no* diskurzusjelölők igazolják, hogy a mű átmenetet képvisel az írott és beszélt nyelvi szövegek közt, ahogy arra Farkas Judit elemzése (2010) is rámutatott. Farkas szerint a Dialógust szövegtípológiai összetettség jellemzi: az informális és heterogén beszélgetések formális szituációs kontextusba ágyazódnak, a szöveg erősen retorizált, a beszélgetők (Antal és Demeter) közt pedig erkölcsi státuszon alapuló hierarchia viszony áll fenn. Ebben a sajátos szövegszerveződésben a *bezzeg*-nek is fontos szerepe van. A *bezzeg* hatóköre Heltainál hol diskurzusszinten, hol pedig mondatszinten valósul meg (Farkas 2010: 6–7), s az elem számos dolgot kódol a műben. Kifejezi például a találkozás pillanatában létrejövő, a szituációra vonatkozó reagálást:

- (1) *Ha ha, ió attyámfia Demeter, te vagy è?* DEM. **Bezzeg** én vagyok... (L7b)

Általánosítás jelölőjeként is megjelenik. Például:

- (2) DEM. *Bezzeg nagy viβafordultság, és nagy vakfág vagyok most a kereβtyéneknél (...)* ANT. **Bezzeg** nagy vagyok... (F8b, G1a)

A beszélő megerősítésének a kifejezésére is használatos:

- (3) *..à hitfágos beβéd nagy es ondoc dolog az Isten elót.* ANT. **Bezzeg** nagy dolog. (M2a)

És Farkas szerint (uo.) olykor árnyaló partikulaként áll az elem. Például:

- (4) *Most kedig chac étel es italba, es ió lakásba vagyok minden mesterfég, es minden igyekezet, (...)* **Bezzeg** nyaualyafságos emberek ezec, kic ez ondoc βertelenfégbe estenec. (D7ab)

B. Gergely Piroska úgy vélekedik, hogy „Heltai írói nyelvének legfőbb ihletője és táplálója az élő, beszélt, népi nyelvhasználat” (2000: 41, idézi Farkas 2010: 1). Ezt a

korabeli kolozsvári beszélt nyelv és Heltai fabulái közt meglévő szóhasználati párhuzamok bemutatásával igazolja, felhasználva az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SzT.) adatait. Az SzT. *bezzeg* szócikke (1975: 890–891) alapján a szó az alábbi jelentéskörökben volt használatos:

- (5a) határozószóként 'bizony' jelentésben:
***Bezzeg** ne(m) adom s nem akarom adno(m) meg aztis banom az mit attam semmit per nelkwl ne(m) adok* (1567)
- (5b) melléknévként 'igaz(i)' értelemben:
*zola ezenkeppen Igiarto Georgy a' Beregzazy lukach zolgalo leania Attianak Jeozte Imreh Biro, fogadom Nem te Akaratodbol Irtak az feleletet Akit ellene(m) leaniod be Ada Monda erre a' leany Atthia **Bezzegh** Jstenre mondom en Akaratombol Irtak, meegh my mondank, **bezzegh** ighen oda mondad azt io Atiamfia* (1586)
- (5c) 'persze' jelentésben ellentétes értelmű tagmondat nyomósító szava:
*Mond Leorinch **Bezzeg** engemet eccher sem hittal, Nem Mondas abba Igazat hogi oda Nem Mernek Menny, Mert Ely Merek en oda Menny howa te* (1573)
- (5d) 'ugyan, ugyancsak' értelemben állítás nyomósítására:
*Eleget zol vgmond **Bezzek** kaar vgy mond hogy effele parnath Jlyen roz dizno zaggattia* (1568)
- (5e) 'de bizony' jelentésben:
*Janos kenez ... talalkozyk Balint Tivadarra (!), Mond neky Jgh zolgals Te hogy az Boron Jzol, Thywadar azt mongya **Bezzegh** zolgalok* (1570)

A szótörténeti tár legkorábbi példái már a *bezzeg* gazdag használati körét mutatják. Az idézett példákából látható, hogy a *bezzeg* diskurzusjelölővé válását az is segíthette, hogy gyakran fordult elő mondással kapcsolatos szerkezetekben (*monda, vgmond Bezzek, azt mongya Bezzegh*), így könnyebben hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implikaturaként a szó jelentésévé váltak. Ezáltal a *bezzeg* nyomatékosítást, megerősítést is képessé vált jelölni. A mondás kitüntetett szerepét bizonyítják azok a diskurzusjelölők is (például a *másszóval*), amelyeknél ez volt maga a forrásszerkezet, a *másszóval*-nál a *más szóval mondva/szólva* → *más szóval* → *másszóval* volt a grammatikálizálódás menete (Dér 2005: 259–262), de például a *hát* diskurzusjelölőnél is hasonló folyamat ment végbe (Schirm 2021).

A módosítószók mondattani arculata kapcsán H. Molnár Ilona (1959: 473–474) is kiemeli, hogy azok nem helyettesíthetők be határozószókkal vagy határozós szerkezetekkel, csak úgy írhatók körül, ha a „szerkezetet kiegészítjük az *állít, vél, gondol* stb. igék valamelyikével, tehát egy olyan elemmel, amely a beszélő szubjektumát is bekapcsolja a mondatba” (i. m. 474). A *bezzeg* kapcsán H. Molnár a következő példát hozza: *Nem szólt egy szót sem. Én bezzeg megmondtam a magamét!* Ami körülírva így hangozna: *Nem szólt egy szót sem. Kiemelem viszont, hogy én megmondtam a magamét* (uo.).

A parafrázis jól mutatja, hogy a *bezzeg*-gel a beszélő a másikéval ellentétes attitűdjét kívánja hangsúlyozni.

A *bezzeg* azon túl, hogy beszélői attitűdöt jelöl, a mondat információs szerkezetének a feltérképezésében is segíthet: a topik és a komment közötti határt az ún. *bezzeg*-próbával is megállapíthatjuk (vö. Kálmán 2001: 41): ahová a *bezzeg* betehető, ott van vége a topiknak, és ott kezdődik a komment, ahogy azt az alábbi példák is mutatják, amelyekben kontrasztív topik található.

- (6a) [_{KTOP}Szegeden] **bezzeg** [_Fsütött a nap.]
 (6b) [_{KTOP}Sokan] **bezzeg** [_Fmár tegnap megérkeztek a nyelvtörténeti konferenciára.]
 (6c) [_{KTOP}A nyelvtörténetet] **bezzeg** [_Fkevesen szeretik a diákok közül.]

A 15. század végétől 1772-ig tartó időszakot felölelő Történeti Magánéleti Korpuszban (Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017) 75 adat volt a *bezzeg*-re: közülük 54 levélből, 21 pedig perekből származott. Mind a levelek, mind pedig a perek olyan szövegek, amelyekben igen fontos szerepe van a beszélői attitűd kifejezésének. Lássunk mind a két szövegtípusból egy-egy példát, az elsőben (7a) bizonyosságot fejez ki a *bezzeg*, a másodikban (7b) pedig az ellentétet nyomatékosítja:

- (7a) *Vallya az Fatens hogy az el múlt napokon Borsos Janos Fia az Fatenshez menvén, ki is az Fatens praesentiájában ezen szokkal kezdett beszélleni, nekem ugy mond: **bezzeg** jól vagyon dolgom, mert Tiszt Emberrel, Kapitannyal lakom,* (TMK, Bosz. 87. 1739)
 (7b) *Kenyérevőd elhiszem elég vagyon, de **bezzeg** küldöttem én nyakadba eleget, szintén úgy félek már Szivem nem csak az lamentatióktul, de sok bajoskodásidtul is,* (TMK, Kár. 128. 1712)

A 75 adat közül 14 diskurzusjelölő-társulás volt: 12 *de bezzeg*, 1 *ugy mond bezzeg* és 1 *no, bezzeg* fordult elő. A *de bezzeg* társulások nagyobb száma azt mutatja, hogy ebben a korszakban a levelekben és a perekben előszeretettel használták a szerkezetet az ellentét nyomatékosítására.

4. *Bezzeg* az irodalom, avagy a *bezzeg* az irodalomban

A *bezzeg* diskurzusjelölői funkcióját és retorikusságát a szépirodalomban nem csupán Heltai Gáspár használta ki, hanem többek közt Pázmány Péter is. A Magyar Remekírók sorozatban megjelent Pázmány Péter művei című kötetben (Tarnóc 1983) 107 adat van a *bezzeg*-re. Pázmány a *bezzeg*-ekkel azok erőteljes érzelmi telítettsége és retorizáltsága miatt sikeresen vonja be a prédikációiba a befogadókat. Például:

- (8a) **Bezzeg** aranyüdő volt, mikor ezek a törvények és jó szokások virágoztak; **bezzeg** nem csuda, hogy akkor a hadak győzedelmesek voltak: de különben fordult most a világ.

- (8b) *Itt immár **bezzeg** én is az lapicka alá nyújtom kezemet, mert az grammatikát nem jól tanultam volt; ezután tudom, mint kell az deákból magyarrá fordítani az ti mondástokat;*
- (8c) ***Bezzeg** ha egy csepp keresztyén vér volna az kálvinista prédikátorokban, ha az igazság szereteti úgy szívökbe avott volna, amint tettetik, így kellene nekik is bánniok az régi hiten való, igaz katolikusokkal.*

Pázmány szövegeire a nagyfokú retorizáltság, a mondanivaló átgondoltsága és minden apró részletének tudatos megformálása jellemző. A *bezzeg*-gel kiválóan tudta érzékeltetni az attitűdjét: a méltatlankodást, az iróniát, a szemrehányást, az ellentétes érzületet és a fokozást. A (8a)-ban a *bezzeg* az állítást nyomatékosítja, a (8b)-ben bizonygatást jelöl, a (8c)-ben pedig az ellentétet hangsúlyozza, egyúttal neheztelést, illetve iróniát is kifejez.

Az írói szótárakból (AranySz., BalSz., CsokSzkt.III., JuSz., Psz., ZrSz.) is az látszik, hogy a pragmatikai információk közül a nyomatékosítás és a beszélő ellentétes véleménye beépült a szó jelentésébe, így a *bezzeg* a szépirodalomban 'bizony, de bizony, ugyan bizony, ugyanacsak, különösen, mennyire' jelentéssel állítás (9a), ellentét (9b) vagy gúny nyomósítására (9c), 'annál inkább' értelemben szembeállításra (9d), valamint 'nagyon' jelentésben (9e) fokozásra is használatossá vált, ahogy azt az alábbi példák is mutatják.

- (9a) ***Bezzeg** nagy bolondság volt az balgataban, Cupidót ki írta gyermekábrázatban (BalSz. 58), **Bezzeg** hasznos tanács, itt ülve henyélni (ZrSz. 165)*
- (9b) *Remény és falevél elhervad És tetszhalott a Pán, a Pán! De **bezzeg** éled ám a város! (JuSz. 112), **Ím** vissza én se' mentem, Te is bilincsbe estél. De **bezzeg**, a' ki Lillát Elhagyta – ah! ha látnád – Elhagyta ám magát is (CsokSzkt. III: 157)*
- (9c) *Mi a manó, hát a földön heversz? Neked **bezzeg** jó ágyad lehetett. (PetSz. I: 352)*
- (9d) *Az útas keble megtelik... de **Bezzeg** fogy a vándor cipó! (AranySz. I: 207)*
- (9e) *Mindig abban jártam, fáradék is **bezzeg**, Hogy magyar népemnek hirt-nevet szerezzek (AranySz. I: 207)*

Az írói szótárak nem csupán a *bezzeg* gazdag használati köréről, hanem az elemgyakoriságáról is közölnek információt. A fentebb idézett írói szótárak adatai szerint a *bezzeg* Balassi Bálintnál 7-szer, Zrínyi Miklósnál 4-szer, Csokonai Vitéz Mihály költeményeiben 22-szer, Petőfi Sándornál 13-szor, Arany Jánosnál 32-szer, Juhász Gyulánál pedig 4-szer fordult elő. Ezek az adatok más diskurzusjelölökhöz (például a *hát*-hoz [vö. Schirm 2021] vagy a *vajon*-hoz) viszonyítva azt mutatják, hogy a *bezzeg* viszonylag ritka volt a költeményekben. Ám ritkasága ellenére a költők kiválóan tudták a *bezzeg*-gel a lírai beszélő belső világát tükröztetni.

A *bezzeg* különféle jelentéseit az értelmező szótárak is többnyire szépirodalmi példákkal szemléltetik. A Magyar nyelv nagyszótára a *bezzeg*-nek partikulaként 2 fő használati körét tünteti fel. Egyrészt kötőszószerűen használatos, gyakran neheztelés vagy gúny kifejezésére is: szembeállító ellentétes (értelmű) mondatban, tagmondatban az ellentét nyomatékosítására. Például: *Nem kell neki bor; galuska, De bezzeg kell a 'Juliska* (Vörösmarty). Másrészt érdeklődés fokozására: állítás (valamely körülményének) nyomatékosítására is alkalmas. Például: *De mi lesz a vége? s mi előbb a kezdet? Van mit nagyon erről tanakodni bezzeg* (Arany). Ezen a használati körön belül az Nszt. még további két alcsoportot különít el: a (fokozó) hozzátoldás nyomatékosítását és valamely következmény kiemelését. A Nagyszótár a *bezzeg* partikula és főnév gyakoriságát együttesen 100 és 999 közti adatszámra teszi (2011: 222).

Az ÉKsz.² 2-es gyakorisági mutatóval (= 2001–10000. közti rangsorbeli hely) gyakorinak tartja a szót (i. m. 130), ugyanúgy, ahogy az ÉrtSz.+ is közepesnél gyakoribbnak titulálja (i. m. 113).

Az eddig bemutatott szótári adatok írott forrásokra támaszkodtak, kérdés, mi a helyzet a különböző beszélt nyelvi szövegtípusokban a szó gyakoriságát és használati köreit illetően.

5. A bezzegelő beszéd napjainkban

A *bezzeg* beszédbeli használatának a feltérképezéséhez a saját, 1943 percnyi beszélt nyelvi anyagot tartalmazó korpuszomat hívtam segítségül, amit korábban a diskurzusjelölők és a szövegtípusok kapcsolatának a feltárására állítottam össze (részletesen l. Schirm 2021). E korpusz olyan szövegekből áll, amelyek intézményességükben és céljukban is különböznek egymástól: intézményes, félintézményes és félspontán szövegtípusok is találhatóak benne. Az intézményes szövegtípus 20 tanóra 897 percnyi szövegéből állt. A félintézményes szövegeket háromféle alkorpusz anyagai (nyelvi interjúk, televíziós politikai vitaműsorok és call centeres beszélgetések) alkották. A nyelvi interjúk alkorpusz a Szögedi Szociolingvisztika Interjú (SZÖSZI) 545 percnyi felvételéből állt. Televíziós politikai vitaműsorokból 130, míg call centeres beszélgetésekből 241 percnyi anyag került a korpuszba. A félspontán szövegtípust pedig stand-up comedy előadások 130 percnyi felvétele képviselte. Az 1943 percnyi anyagban mindössze egyetlen *bezzeg* fordult elő. Ez az egy adat a SZÖSZI alkorpusz B144-es interjújából származott, amelyben a *bezzeg* a beszélő dicsekvését fejezte ki:

- (10) *De a nagyfatert sē szerettem nagyon, me<r><t> nem volt, nem nem őő vót olyan, hogy őő közvetlen. Tehát... Bezzeg engöm a kisunokák úgy érzöm, nagyon szeretnek. Három unokám van.* (B144)

A többi diskurzusjelölő igen nagy számban képviseltette magát a korpuszban: hát-ból például 2011 volt, így azonnal felmerül a kérdés, hogy napjainkra hová tűnt a *bezzeg*, egyáltalán eltűnt-e, vagy mi történt vele? Hiszen Heltainál még gyakori volt, Pázmány prédikációiban szintén, ám a fentebb bemutatott beszélt nyelvi korpuszban már szinte nem jelent meg. Az eltérő gyakoriság mögött a szövegtípusok jellegzetességei állnak. A vizsgált szövegek többsége (az interjúk és a riportok) ugyanis a beszélt sajtónyelvet képviselték, és ezek a műfajok túl formálisak ahhoz, hogy sok *bezzeg* jelenjen meg bennük.

Ezzel szemben Heltai Dialógusa, Pázmány prédikációi, valamint az írói szótárak példái mind olyan írott szövegek, amelyek a beszédet imitálják, s az a céljuk, hogy az olvasók minél jobban bevonódjanak a szerző által megteremtett fiktív szituációba. Napjainkban is vannak ilyen szövegtípusok, főként az írott beszélt nyelvben. Ilyenek például a fórum-hozzászólások vagy a Twitter-bejegyzések. A Twitter egy közösségi mikroblog-szolgáltatás, amely eleinte maximum 140, 2017 novemberétől viszont már 280 karakterben teszi lehetővé a felhasználóknak, hogy rövid bejegyzéseket vagy egymásnak szóló üzeneteket írjanak. A Twitter szövegei, az ún. tweetek az írott beszélt nyelvi szövegek skáláján az sms-ek és a posztok közt helyezkednek el. A tweetek többsége helyzetjelentésszerű, erősen kontextusfüggő, az állandó közlési kényszert kielégítő üzenet, amelyekben azt közlik a tweetelők, hogy éppen mit csinálnak, hogyan érznek, mit gondolnak. Például:

- (11a) *ja hat masfel perc alatt visszahessegettem, szóval nem történt semmi gaz :D de hetvegen, amikor raerek, akkor **bezzeg** nincs kedvük elszokni :D*
- (11b) *Nov2-től maszkozunk. De **bezzeg** amikor 1 hónap on belül 2x is lebetegedtem nem volt maszkolás. Aztán egyes tanároknak annyi józan esze sincs, hogy ne zárja be óra 5-kor az ablakot a 90 perces órán*
- (11c) *Aztán itt van ez a „garbage collection”. Hát, kérem szépen, attól, hogy egy objektumra nem hivatkoznak, attól az még nem szemét. **Bezzeg** akkor jó volt, amikor szénné hívtátok a metódusait, és dolgozott exception nélkül!? Szóval legyen GC helyett mondjuk „retirement nomination”*

A maximum 280 karakteres tweetekben nem csupán a *bezzeg*, hanem mindenféle diskurzusjelölő (pl. *ja, hát, szóval, na, kérem szépen, mondjuk*) gyakori (Schirm 2012). Ennek az az oka, hogy az üzenetek a karakterkorlátból adódóan in medias res kezdődnek, nincs bevezetés. A diskurzusjelölők ebben a kommunikációs térben a bejegyzést író személy kontextusába és érzelmi állapotába való belehelyezkedést segítik. Közös háttértudást feltételezve csak utalnak a szituációra, s közben jelzik a beszélő attitűdjét, ami a *bezzeg* esetén általában az ellentét, az ironia vagy a fokozás. Sőt, a *bezzeg*-nek már Heltainál megfigyelhető szituációra reagálás szerepe is domináns a tweetekben.

Ez a szituációba való belehelyezkedés figyelhető meg az 1. képen látható, a Kétfarkú Kutya Párttól származó politikai propagandaplakátnál is.¹

¹ <https://vastagbor.atlatszo.hu/wp-content/uploads/sites/3/2015/08/ERREBEZZEGVAN-PENZ.jpg> [letöltve: 2022. február 22.]

1. kép. Politikai propagandaplakát

Az óriásplakátoknál a befogadás körülményeiből adódóan még kevesebb szó jelenhet meg. Kutatások szerint (Móricz–Téglássy 1999: 106) átlagosan 7 plusz/mínusz 2 szó, illetve elem fér bele egy plakát megfigyelési időtartamába. Az üzenet korlátozott hossza ellenére is helyet kapott benne a *bezzeg*, az elem ugyanis kiválóan imitálja az élőbeszéd-szerűséget, egyúttal jelzi a plakát készítőjének az ellentétes érzületét, azt az információt is sugallva, hogy vannak olyan, a propagandaplakátoknál fontosabb dolgok, amelyekre viszont nincs pénz.

Mivel a *bezzeg* igen tömören képes közvetíteni a beszélő vélekedését, olyan szövegekben a leggyakoribb, amelyekben fontos szerepe van a befogadóra való emocionális hatásnak, a meggyőzésnek, a címzett bevonásának s a személyes vélemény minél erőteljesebb kifejezésének.

A *bezzeg* nem tűnt el napjainkra, amit az is mutat, hogy a Magyar Nemzeti Szövegtárban (MNSz2) (Oravec–Váradi–Sass 2014) 10 194 találat van rá. Az alkorpuszokra lebontott keresés megerősíti a saját korpuszomon tapasztaltakat. Az MNSz2-ben a *bezzeg* legkevésbé a beszélt nyelvi szövegekben van jelen: a 10 194 *bezzeg*-ből mindössze 163 adat származott a beszédből. Szintén ritkán fordult elő a tudományos és a hivatalos alkorpuszban, előbbire 169, utóbbira 181 adat volt. A személyes-fórum, sajtó és szépirodalom alkorpuszok nagyságrendileg azonos arányban, 1291, 1454, 1510 adattal jelentek meg a találatok közt. A legnagyobb számban a *bezzeg* a személyes-közösségi alkorpuszban fordult elő: 6146 találat adódott rá. S bár ezek egy kis része – a közösségi média anyagának természetének megfelelően – duplikátum, s a gyakorisági adatok inkább csak tendenciaként értelmezendők (Szabó 2020: 12), még így is markáns a *bezzeg*-nek az alkorpuszok közül a személyes-közösségiben való dominanciája. Lássunk ebből az alkorpuszból néhány találatot!

(12a) *Számítógép függőség* – „Hajnali kettőig nyomkodta a gombot??? A rossebb megette, **bezzeg** ha másnap hajnal ötre kapálni kéne menni, már fél 9-kor lefeküldne aludni!”

- (12a) *Századjára is átbeszélve az együtt elkövetett gyerekcsínyeket és kamaszkori pletykákat hogy vártuk, kinek lesz előbb pasija, és a véget nem érő sms-ezések, mert „bezzeg a mi időnkben” még nem volt internet, meg számítógép, legalábbis felénk nem volt elterjedt dolog. (mintha tényleg 80 éves mama lennék xD)*
- (12c) *Szerintem egyik senem...:((De azért bezzeg a mai fiatalok mi...:(pfuh, nagyon fel tudom húzni magam.*

A példák közt jellegzetes típus volt a *bezzeg ha* (12a), valamint a *bezzeg (a)mikor* szerkezet, de a *bezzeg a mi időnkben* (12a), *bezzeg a mai fiatalok* (12c) formulák is megjelentek az adatok közt.

6. Összegzés, kitekintés

Összegzésképpen megállapíthatjuk, hogy a megszilárdult, ragos névszói alakulatként álló *bezzeg* szófajváltáson ment keresztül, módosítószó lett, s közben képessé vált a beszélő attitűdjének a jelzésére, s a 16. századtól már diskurzusjelölőként is funkcionált. Grammatikalizálódásában a mondást kifejező szerkezetek kiemelt szereppel bírtak. A *bezzeg* jelentésévé váló általánosítás, szituációra történő reagálás, megerősítés, nyomatékosítás, ellentét kifejezése és fokozás napjainkban leginkább azokban a szövegtípusokban (pl. fórumbejegyzésekben, véleménykifejtő posztokban, tweetekben, kommentekben) érhető tetten, amelyeknél az élőbeszédszerűség imitálása, a címzett bevonása és meggyőzése a legfőbb kommunikációs szándék. A *bezzeg* arányainak és szerepeinek, a mondatbeli pozícióinak és funkcióinak, a diskurzusjelölő-társulásokban való megjelenésének a különféle szinkrón és diakrón szövegekben való további vizsgálata, valamint egy-egy szövegtípuson belüli arányának változása *bezzeg* tartogathat még a történeti szempontú szövegvizsgálat számára új eredményeket.

Hivatkozások

- AranySz. = Beke József 2017: *Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete*. Budapest: Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter.
- Balázs János 1953: Az Ómagyar Mária-siralom egy helyének értelmezéséhez. *Magyar Nyelv* 49/3–4, 427–431.
- BalSz. = Jakab László – Bölcskei András 2000: *Balassi-szótár*. Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- B. Gergely Piroska 2000: Szóhasználati párhuzamok Heltai Gáspár fabuláinak és a korabeli Kolozsvárnak beszélt nyelvéből. *Magyar Nyelvjárások* 38, 41–50.
- CorpGr. = Toldy Ferenc 1866: *Corpus grammaticorum linguae Hungaricae veterum. A régi magyar nyelvszók Erdősitől Tsétsiig*. Pest: Eggenberger.
- Császár Elemér 1899: Délibábos nyelvészet a XVI. században. *Magyar Nyelvőr* 28/9, 408–409.
- CsokSzkt.III. = Jakab László – Hlavacska Edit 2017: *Csokonai-szókincstár III. Csokonai költeményeinek szótára I–II*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

- Dér Csilla Ilona 2005: Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 247–264.
- D. Máta Mária 1991: A határozószók. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 401–432.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Budapest: Akadémiai.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*. Pest: Kisfaludy Társaság. Reprint kiadás, 2018, Budapest: Tinta.
- ÉrtSz+. = Eöry Vilma főszerk. 2007: *Értelmező szótár+ I–II. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomköri csoportok*. Budapest: Tinta.
- EtSzt. = Zaicz Gábor főszerk. 2021: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Második, javított, bővített kiadás. Budapest: Tinta.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*. Budapest: Akadémiai.
- Farkas Judit 2010: Beszélt nyelvi jelenségek Heltai Gáspár Dialógusában. In Illés-Molnár Márta – Kaló Zsuzsa – Klein Laura – Parapatics Andrea: *Félúton 5*. Budapest: L’Harmattan – ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, 1–16.
- Haader Lea 1995: Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai, 506–665.
- Heltai Gáspár 1552: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogus*. Hasonmás kiadás. Stoll Béla, 1951, Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat.
- H. Molnár Iona 1959: A módosító szók mondattani arculatának kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 55/4, 470–480.
- Juhász Dezső 1991: A módosítószók. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 501–513.
- JuSz. = Benkő László szerk. 1972: *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest: Akadémiai.
- Kálmán László (szerk.) 2001: *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan I*. Budapest: Tinta.
- Kelemen József 1970: *A mondatszók a magyar nyelvben*. Budapest: Akadémiai.
- Margalits Ede 1897: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: Kókai Lajos.
- Mészöly Gedeon 1982: *Népünk és nyelvünk. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat.
- Móricz Éva – Téglássy Tamás 1999: *Kreatív tervezés a reklámban*. Budapest: Közgazdaságtudományi Egyetem.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2011: *A magyar nyelv nagyszótára IV*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.

- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvelmélektől a nyelvújításig* I. Budapest: Hornyánszky.
- Oravecz Csaba – Váradi Tamás – Sass Bálint 2014: The Hungarian Gigaword Corpus. In Calzolari et al. szerk.: *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC' 14)*. European Language Resources Association, 1719–1723.
- Pais Dezső 1953: Bezzeg, bizony. *Magyar Nyelv* 49/3–4, 432–435.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica Lingvae Ungaricae. A magyar nyelv grammatikája*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva, 2006, Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság
- PSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre szerk. 1973: *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete* I. Budapest: Akadémiai.
- Schirm Anita 2012: A Twitter szövegei a diskurzuselemzés szemszögéből. In Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. Budapest: Inter Kultúra – Magyar Szemiotikai Társaság – PRAE.HU Kft. – Palimpszeszt, 245–250.
- Schirm Anita 2021: *Diskurzusjelölők szövegeken innen és túl*. Budapest: Loisir.
- Szabó Veronika 2020: Korpusznyelvészeti adalékok az infinitívuszt tartalmazó szerkezetek tanításához. *THL2, A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata* 16/1–2, 7–36.
- Szenczi Molnár Albert 1610: *Novae grammaticae Ungaricae: libri duo. Új magyar grammatika: két könyvben*. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. Szerkesztette Zsilinszky Éva, 2004, Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- SzófSz. = Bárczi Géza 1994: *Magyar szófejtő szótár*. Második kiadás. Budapest: Trezor.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk. 1975: *Erdélyi magyar szótörténeti tár I*. Bukarest: Criterion.
- Tarnóc Márton szerk. 1983: *Pázmány Péter művei* (Magyar Remekírók). Budapest: Szépirodalmi.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Budapest: Akadémiai.
- ÚESz. = *Új magyar etimológiai szótár* I. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, http://uesz.nytud.hu/uesz_1.pdf [letöltve: 2022. február 22.]
- ZrSz. = Beke József szerk. 2004: *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest: Argumentum.

Elektronikus korpuszok

- Magyar Nemzeti Szövegtár – <http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/index.html>
 Történeti magánéleti korpusz – <http://tmk.nytud.hu/>
 Twitter – <https://twitter.com/>

DIAKRÓN VÁLTOZÁSOK AZ IDŐ METAFORIKUS KONCEPTUALIZÁCIÓJÁBAN A MANYSI NYELVBEN¹

SIPŐCZ KATALIN

„Kérdés azonban, hogy miképp mérhetjük a jelent, mikor nincs kiterjedése. Nem a kiterjedését mérjük, hanem a folyamatosságát, hiszen ami elmúlt belőle, az nem mérhető, mert már nincsen. De honnan érkezik, miféle irányból, s hová illan a mérni igyekvő kéz elől? Honnan? Hát a jövőből. Merre? A jelenen át. Hová? A múltba. Tehát abból, ami még nincs, azon keresztül, aminek nincs kiterjedése, abba, ami már nincs.”

(Szent Ágoston: Vallomások)

1. Az idő nyelvészeti vizsgálata

Az idő különféle tudományterületek tárgya, reál- és humántudományoké egyaránt (a fizika különböző területei, filozófia, pszichológia, kultúrtörténet stb.), köztük a nyelvtudományé is. A nyelvészetben belül számos megközelítésből vizsgálható az idő, hisz a nyelvi idő kifejezés rendkívül sokrétű és változatos. Az idő nyelvi kifejeződésének a legkutatottabb területe kétségtelenül a grammatikai idő (*Tense*), mely az esetek többségében igei kategória, szorosan összefonódva más igei kategóriákkal: aspektus, mód, újabban evidencialitás is: TAM(E). Tipológiai szempontból rendkívül változatos a kép, vannak nyelvek, melyekből hiányzik a grammatikai idő, és ahol megtalálható, ott sem feltétlenül kötődik (csak) az igehez, hanem akár nominális inflexiók kategória is lehet. Időviszonyt kifejezhetnek esetragok és névutók is, többnyire helyjelölő jelentést is hordozva (*alatt, után* stb.). Valamint nem grammatikai elemek, szavak is rendelkezhetnek időhöz kapcsolódó jelentéssel: határozószavak (*most, aztán* stb.) és lexikális szavak (*nap, óra* stb.). Tolcsvai Nagy négyféle időjelölést különböztet meg: az időtartam lexikai konceptualizációját (*idő, múlt* stb.), az időviszony konceptualizációját (*előtte, utána* stb.), az időjelekkel történő időjelölést, valamint az időjelölést az ige szemantikai szerkezetében. (Tolcsvai Nagy 2013: 72–73) Ezek alapvetően megegyeznek az előbb felsorolt nyelvi idő kifejezési eszközökkel.

1.1. Az idő vizsgálata a kognitív metaforaelmélet keretében

Az idő kifejezésére irányuló nyelvészeti vizsgálódások az utóbbi időkben gyakran a kognitív metaforaelmélet keretében történtek. A Lakoff és Johnson (1980) nevéhez

¹ Jelen tanulmány a Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata című, K129186 számú NKFIH pályázat keretében készült a Szegedi Tudományegyetemen.

kapcsolható elmélet a metaforák és metonímiák újszerű felfogását és vizsgálatát indította el, melyekben a metaforák/metonímiák kognitív folyamatok, fogalmak közötti kapcsolatteremtések eredményei, s a hétköznapi nyelvhasználat szerves részei.² A metaforák forrás- és céltartományaik által többnyire absztraktabb fogalmi területek nyelvi kifejezését és megértését teszik lehetővé (pl. AZ ÉLET UTAZÁS, AZ ELMÉLETEK ÉPÍTMÉNYEK stb.). Lakoff és Johnson elmélete az elmúlt négy évtizedben számos részletet illetően módosult és kiegészült, mindez azonban nem változtat a tényen, hogy a kognitív felfogás a nyelvészetben ráirányította a figyelmet a nyelvhasználat alapvetően metaforikus természetére (Lakoff & Johnson 1980, 1999; Lakoff & Turner 1989; Kövecses 2005).

A kognitivisták szerint a fogalomalkotás (konceptualizáció) és a fogalmi metaforák összefüggésben vannak a beszélők környezetével és kultúrájával. Ebből következik, hogy a nyelvek metaforikus természete egyaránt eredményez univerzális és kultúrspecifikus jegyeket (Kövecses 2005: 167–200). Lakoff és Johnson egyik ismert példája volt AZ IDŐ PÉNZ fogalmi metafora (Lakoff & Johnson 1980: 7–9, 161–167; Lakoff & Johnson 1999: 145–151), mely számos nyelvben hasonló metaforikus kifejezésekkel jelentkezik (vö. angol *You are wasting my time.* ~ magyar *Csak elpocsékolod (elveszted) az idődet.* ~ finn *Haaskaat kallista aikaasi.* 'Elpocsékolod a drága idődet.'; angol *I've invested a lot of time on it.* ~ magyar *Sok időt fektettem bele* stb.). Maguk a szerzők is megjegyzik, hogy AZ IDŐ PÉNZ metafora nem lehet univerzális és nagyon régi, hiszen csak olyan kultúrákban alakulhatott ki, ahol a pénzhasználat is általánossá vált. Nem található meg ez a fogalmi metafora például az inari számi nyelvben (Idström 2010), és nincs nyoma a manysiban sem. Sok, természeti életmódot folytató közösség nyelvéből hiányzik az IDŐ ilyen típusú konceptualizációja.

A metaforák univerzalitása és kulturális kötöttsége számos kutatás témája lett. Kövecses szerint a különböző nyelvi közösségek környezete és mindennapi tapasztalatai a metaforák forrás- és céltartományainak különbözőségében is tükröződnek, gyakran az egyébként univerzálisnak tekinthető fogalmi metaforák metaforikus kifejezéseinek eltérései kulturális és környezeti tényezőkkel magyarázhatók (Kövecses 2005: 167–200). Könnyen elképzelhetjük, hogy egészen más forrástartományokat használ fel metaforikus és metonimikus kifejezéseiben egy modern városi környezetben élő közösség, mint egy természetben élő társadalom, ily módon a kifejezések egészen más alapokon nyugszanak akár ugyanazon céltartomány esetén is. Dirven holland és az abból leszármazott afrikaans nyelvek metaforáit hasonlította össze, és megállapította, hogy a természetmetaforák alapvető különbségeket mutatnak a két nyelvben, és e különbségek a beszélők eltérő természeti környezetével vannak összefüggésben (Dirven 1994). A manysi nyelvben is használatos a meglehetősen általános AZ IDŐ REPÜLŐ TÁRGY fogalmi metafora, azonban ennek konkrét megvalósulása, AZ IDŐ REPÜLŐ NYÍL metafora már tipikusan a manysik vadászó életmódjához kötődik.

A kognitív irányzathoz kapcsolódó kulturális nyelvészet (Baranyiné 2017; Sharifian 2017) a nyelv és a kulturális konceptualizáció viszonyát vizsgálva közelíti meg a

² A továbbiakban – számos szakirodalomhoz hasonlóan – a fogalmi metaforákat általánosabb értelemben használom: a megállapítások egyaránt vonatkoznak a fogalmi metaforákra és metonímiákra. Az egyes nyelvi példák esetében ugyanakkor jelzem, hogy metaforán vagy metonímián alapul-e az adott kifejezés.

metaforákat. A nyelvi rendszer és a nyelvhasználat számos aspektusa kapcsolódik kulturális konceptualizációhoz, melynek központi fogalmai a **kulturális kategória**, **kulturális séma** és **kulturális metafora** (Sharifian 2017: 11–18). A kulturális kategóriák voltaképpen kulturálisan megszerkesztett fogalmi kategóriák, melyek egy adott kulturális közösségre jellemzően reprezentálódnak (pl. érzelmek, rokonsági viszonyok, színek, események, növény- és állatvilág stb. egy adott kulturális közegben). A kulturális sémák a kognitív sémák (esemény-sémák, érzelemsémák, képi sémák) kulturálisan megszerkesztett alosztályai, és a kulturális metaforák pedig ezeken a sémákon alapulnak.

Az obi-ugor nyelvekben az „olvadó/fagyott hús hosszúságú üst (idő)” kifejezés azt reprezentálja, hogy a (régebbi) manysi és hanti nyelvhasználat az IDŐ fogalmát a főzés, ételkészítés kulturális kategóriájához kapcsolta. A főzés a legtöbb nép, így az obi-ugorok esetében is kulturálisan megszerkesztett fogalmi kategória, melyhez kulturális sémák kapcsolódnak, így a manysiknál és hantiknál is saját sémái vannak a főzésnek. E sémának fontos eleme például a hidegben az étel tárolása, főzéshez való felolvasztása, mely jellemzően hosszú folyamat. Ebben a kulturális közegben az obi-ugor nők nyilván tisztában voltak azzal, hogy mennyi ideig tart, amíg egy üstnyi fagyott hús felenged és főzésre alkalmassá válik. A főzés és az idő ilyen típusú összekapcsolása tehát kulturális sémákon alapul, és ez a kulturális tapasztalat, ti. a fagyott hús felolvasztása a főzéshez, alkalmassá válik absztraktabb fogalmak megragadására, jelen esetben az idő hosszának kifejezésére.

1.2. Az idő metaforái

A metaforikus kifejezések különösen gyakoriak a kézzel nem fogható, nem látható jelenségek, az absztrakt fogalmak nyelvi megjelenítésében. Ilyen terület az IDŐ is, melyről alapvetően csak metaforikus módon lehet beszélni. Az ember voltaképpen a világ eseményeit érzékeli, melyek mérhetőek, megszámlálhatóak, összehasonlíthatóak időtartamukat és megtörténésük idejét tekintve, valamint általános tapasztalat, hogy a lezajlott események nem térnek vissza. Ezek azok a tapasztalatok, melyek az IDŐ konceptualizálódásának alapját képezik (Lakoff & Johnson 1999: 151). A továbbiakban felsorolásszerűen mutatom be az időhöz kapcsolódó leggyakoribb fogalmi metaforákat főbb típusaik szerint csoportosítva. Ezek számos nyelvben sokféle metaforikus kifejezést eredményeznek, írásomban magyar nyelvi példákkal illusztrálom a felsorolt fogalmi metaforákat. (A magyar nyelv idő-metaforáival több írás is foglalkozik, vö.: Pátrovics 2015, 2018, Szamaras 2006, Szili 2021, közülük az utóbbi a grammatikai eszközöket, azaz az idővonatkozást kifejező esetragokat és névutókat is vizsgálja.) Az idő metaforikus kifejezéseiben az idő anyagiasul, megszemélyesítődik, valamint térben történő irreverzibilis mozgásként konceptualizálódik.

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA

Az absztrakt fogalmak esetében gyakoriak az ún. ontológiai metaforák,³ melyekben az absztrakció valamiféle konkrét formában jelenik meg. A szubsztanciák lehetnek

³ A konceptuális metaforák fő típusai az ontológiai, strukturális és orientációs metaforák. Az ontológiai metaforák az elvont célfogalmakat általános kategóriákba sorolják be (tárgyak, anya-

anyagok, tárgyak, természeti képződmények, jelenségek stb. AZ IDŐ SZUBSZTANCIA kognitív metafora tükröződik abban, ha *sok, kevés, hosszú, rövid idő*ről beszélünk, hisz a szubsztanciák rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy mérhetőek. Ily módon a szubsztancia mennyisége, mérete, mozgása áll párhuzamban az eltelt idő mennyiségével (*sok idő*), hosszával (*hosszú idő*) és múlásával (*közeledik valaminek az ideje*). A szubsztanciák megszámlálhatók (vö. *két nap, öt év*), továbbá birtokolhatók, ezért mondhatjuk, hogy *van/nincs időm*. A TARTÁLY sémához kapcsolódik az IDŐ az olyan típusú kifejezésekben, mint *eltölti az idejét valamivel, kitöltötte az idejét*, de idesorolhatók a belső helyviszonyragot vagy névutót tartalmazó *kifut az idejéből, belefér az időbe, időn belül/kívül* stb. típusú kifejezések is. Ezek esetében AZ IDŐ TARTÁLY, továbbá AZ ESEMÉNYEK ANYAGOK A TARTÁLYBAN (vö. Kövecses 2006: 209), Szili megfogalmazásában A CSELEKVÉSEK TÁRGYAK, AMELYEK KITÖLTIK AZ IDŐTARTÁLYT (Szili 2021).

Az ontológiai metaforák által az idő dologszerűvé válik, így strukturális metaforákkal tovább konkretizálódhat: az *elfolyik az idő* esetében a folyóvízhez, a *leperreg az idő* esetében homokhoz, a *tengernyi idő* kifejezéssel pedig a tengerhez kapcsolja a nyelv az IDŐ fogalmát. A továbbiakban felsorolandó fogalmi metaforák zöme AZ IDŐ SZUBSZTANCIA fogalmi metafora strukturális metaforákhoz kapcsolódását reprezentálja.

AZ IDŐ ESZKÖZ

AZ IDŐ ESZKÖZ fogalmi metafora található az olyan szerkezetekben, mint *idővel elmúlik/meggyógyul/megjavul, mit kezdjek az időmmel* stb. E kifejezésekben az 'idő' szó eszközhatározóként (a különféle nyelvekben általában instrumentáliszraggal vagy hasonló funkciójú adpozícióval) jelenik meg, és az idő mint eszköz funkciója lehet például a javítás, gyógyítás.

AZ IDŐ PÉNZ

Fentebb már volt szó AZ IDŐ PÉNZ metaforáról, mely a nyugati kultúrkör nyelveiben nagyon általános, de számos beszélőközösség nyelvéből hiányzik. Ez a fogalmi metafora teszi lehetővé, hogy az időről olyan módon beszélhetünk, mint a pénzről, azaz *időt megtakaríthatunk, beoszthatunk, félretehetünk, elpocsékolhatunk* stb. Amely nyelvekből hiányzik ez a fogalmi metafora, azokban is előfordulhatnak hasonló gondolkodáson alapuló időre vonatkozó kifejezések, melyek az idő értékességét tükrözik, tehát AZ IDŐ ÉRTÉK, AZ IDŐ ÉRTÉKES ÁRU, AZ IDŐ KORLÁTOZOTT FORRÁS-típusú fogalmi metaforákon alapulnak (vö.: *sajnálja valamire az idejét, ellopta az időmet* stb.) AZ IDŐ PÉNZ metafora tulajdonképpen az általánosabb AZ IDŐ ÉRTÉK metafora egy specifikus változata.

Kutatások szerint vannak olyan természeti népek, melyek egyáltalán nem konceptualizálják ilyen módon az IDŐT, és mindez összefüggésben van az adott közösség időattitűdjével, azaz az időhöz való viszonyulásával. Antropológiai kutatások szólnak olyan népekről, ahol az idő ilyen értelmű értékessége nem figyelhető meg, és körükben

gok, tartályok stb.), a strukturális metaforákban a forrástartomány rendszerezettsége alapján fejlődik ki a céltartomány (pl. AZ IDŐ MOZGÁS), és az orientációs metaforák pedig a célfogalmakat egymással összefüggővé, összevethetővé teszik (pl. A HOSSZÚ SOK, A RÖVID KEVÉS, vö. *hosszú idő / rövid idő*) (Kövecses 2005: 48–52).

a „valakinek nincs elég ideje valamire” fogalma nem ismerős és nyelviileg nincs is rá kifejezés (Bańcerowski 2008: 140; Lakoff & Johnson 1999: 145–151; Pátrovics 2015).

AZ IDŐ MOZGÁS

AZ IDŐ MOZGÁS fogalmi metafora szintén strukturális és ontológiai metafora összefonódása (az idő anyagiasul, és egy mozgó tárgy/élőlény tulajdonságait nyeri el). Ez talán a legtöbbet vizsgált, időhöz kapcsolódó fogalmi metafora. A mozgás többféle módon történhet: mozoghat az idő (pl. *közeledik a születésnapja, a jövő hét*), és mozoghat a megfigyelő (pl. *túl van már a hatvanon, beléptünk az új évezredbe*). Az idő mozgása az első esetben a jövőből visszafelé történik, a másik esetben pedig a múltból a jövő felé. Eltérés lehet a mozgás dimenzióját illetően is, vannak nyelvek, ahol horizontális, és vannak, amelyekben vertikális mozgást jelenítenek meg a beszélők. A horizontális szemlélet jellemzi az európai nyelveket, a vertikális irányultság megfigyelhető pl. a kínaiiban (Yu 2012). Megjegyzendő, hogy a magyarban is vannak olyan idő kifejezések, melyek vertikálisitást tükröznek, ilyenek pl. a *le/fel* igeekötők bizonyos használatai (*ledolgozza a 8 órát, fennmarad* stb.), vagy akár az újabban használatos *3 óra magasságában* típusú kifejezések (Boroditsky 2000, 2011; Evans 2005; Lakoff & Johnson 1999: 141–144; Szili 2021).

AZ IDŐ REPÜLŐ TÁRGY/ÉLŐLÉNY

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA, AZ IDŐ ÉLŐLÉNY és AZ IDŐ MOZGÁS fogalmi metaforák altípusa AZ IDŐ REPÜLŐ TÁRGY/ÉLŐLÉNY metafora, mivel a mozgás történhet repülés formájában, a repülő dolog pedig változatos lehet, és a metaforákban nincs is feltétlenül megnevezve (*az idő elrepült, az idők szárnyán, szállnak a percek* stb.).

AZ IDŐ TÉR

AZ IDŐ MOZGÁS metafora az alapja a nyelveket általánosan jellemző tér és idő kategória összekapcsolódásnak is, hiszen a mozgás térben történik (vö. *időben előrehaladva*). A téri fogalmak időre vonatkoztatása tükröződik például a lokális esetragok, adpozíciók időt jelölő használatában is (*ebben a pillanatban, egy nap alatt, 2 után, 5 körül* stb.), de a téri melléknévek is ezt a szemléletet mutatják (*hosszú/rövid idő*). Feltételezhető, hogy a téri jelentés az elsődleges, és az időre vonatkozó használat ebből alakult ki. Ezt alátámasztja a térre és időre egyaránt használatos nyelvi elemek etimológiája (a téri használat az ősbib és eredetibb), továbbá megfigyelhető, hogy a tér → idő változás gyakori, ezzel szemben a fordítottja nem jellemző. A nyelvelsajátítás folyamata is megerősíti a téri kategóriák elsődlegességét (Szamarasz 2006). Ugyanakkor megemlítendő, hogy az idő szolgálhat a tér (távolság) megnevezésére, és ez is általánosan jellemzi a nyelveket: *több napos út, egy órányi távolság*.

AZ IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY

Az idő rendkívül változatos megszemélyesítése figyelhető meg a nyelvekben. A legáltalánosabb, mikor csupán egyszerű, élőlényekre jellemző tulajdonságok jellemzik az idő múlását, ezek gyakran AZ IDŐ MOZGÁS metaforával érintkeznek (*elrohant az idő, eljárt felette az idő, az idő nem jön vissza* stb.), de nem minden esetben (pl. *az idő nem vár*). A metaforákban szereplő élőlény/személy lehet pozitív szereplő, gyakran gyógyító, segítő (*az idő nekünk dolgozik, az idő majd megtanítja, az idő minden sebet begyógyít*

stb.), és lehet negatív is, többnyire valamiféle szörnyeteg vagy ellenség (*megrágtá az idő vasfoga, nem kíméli az idő, az idő a legfőbb ellenségem* stb.).

A felsorolt idő-metaforák tekinthetők a legáltalánosabbaknak, közöttük vannak univerzálisak (pl. AZ IDŐ SZUBSZTANCIA, AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ TÉR), és vannak olyanok, melyek erősebb nyelv- és kultúrspecifikus jegyekkel jellemezhetők. Az univerzális fogalmi metaforákat is gyakran egy-egy nyelvhez/nyelvcsooporthoz köthető speciálisabb metaforikus kifejezések reprezentálhatják.

2. A manysi időmetaforák

Írásom további részében a manysi nyelv időmetaforáit mutatom be. Az előző részben felsorolt gyakori fogalmi metaforák meglétét, illetve hiányát elemzem, továbbá kitérek a vizsgált metaforák használatának változására, lehetséges eltűnésére, valamint arra, hogy jelentek-e meg a manysi nyelvben újabb keletkezésű időmetaforák. Választ keresek arra a kérdésre, hogy a manysi nyelv veszélyeztetettsége, a nyelvváltás erős folyamata hatással van-e a manysi nyelvhasználatnak az időhöz kötődő fogalmi metaforáira.

2.1. A nyelvi adatok

A vizsgálatomhoz felhasznált források két idősíkot képviselnek, s több mint egy évszázadot fognak át. Egyrészt régebbi és újabb gyűjtésű folklórszövegekből származnak (Munkácsi 1892, 1896; Kálmán 1976), másrészt a *Lūimā Sēripos* nevű manysi nyelvű újságból, valamint három manysi anyanyelvű adatközlőtől. A folklórszövegek régebbi részét a 19. század végén gyűjtötte Munkácsi Bernát (Munkácsi 1892, 1896), az újabb részét pedig az 1960-as években jegyezte le Kálmán Béla (Kálmán 1976). A szövegek tartalmaznak mitológiai énekeket, meséket, a Kálmán-lejegyzések között a folklórszövegeken túl vannak versek és egyszerű narratív szövegek is. Az újságok nyelvi adatait a *Lūimā Sēripos* két számából gyűjtöttem (2019/12, 2020/19). A *Lūimā Sēripos* 1989 óta jelenik meg, kéthetenkénti rendszerességgel. A kezdetben csak kétoldalmi fekete-fehér sajtótermék a 2010-es évekre már 16 oldalas színes kiadvánnyá bővült, és 2012 óta az interneten is elérhetők a lapszámok. Az újság első oldalain a Hanti–Manysi Körzetet érintő politikai és közéleti hírek szerepelnek, a további oldalakon pedig változatos tematikájú írások következnek, melyek valamilyen módon kapcsolódnak a manysik életéhez, illetve a manysik érdeklődésére tarthatnak számot. Nyelvezete tükrözi az újság szerkesztőinek nyelvhasználatát, akik évek óta bizonyos mértékig nyelvújító tevékenységet is végeznek, az újabb jelenségek manysi nyelvű elnevezéseit részben ők hozzák létre. Anyaggyűjtésemet anyanyelvű adatközlők nyelvi adataival egészítettem ki. Három, középkorú manysi nő töltötte ki az interneten hozzájuk eljuttatott kérdőívemet, melyben manysi és orosz nyelvű időkifejezések fordítására, a folklórszövegekből gyűjtött időmetaforák értelmezésére kértem őket. Az adatközlők más manysi emberekhez hasonlóan a hétköznapi életben főképpen orosz nyelven kommunikálnak, de családi környezetben és részben munkájuk során manysi anyanyelvüket is használják.

2.2. A manysi időmetaforák

AZ IDŐ SZUBSZTANCIA

Az idő a manysiban is anyagiasul, ezáltal mérhetővé válik. Vö.:

- (1) *mośsa-ke astal ūnl-i*
kevés-DIM csendben ül-3SG
'Egy keveset csendben üldögél.' (Kálmán 1976: 150)
- (2) *taw Tōrəm Mā muzej-t ōs sāv tāl rūpit-i*
ő T. M. múzeum-LOC és sok év dolgozik-3SG
'Sok éve dolgozik a Tórum Maa nevű múzeumban.' (LS 2020/9: 11)
- (3) *xosa tē-s man wāt'i tē-s*
hosszú eszik-PST.3SG vagy rövid eszik-PST.3SG
'Hosszú ideig evett vagy rövid ideig evett.' (Kálmán 1976: 52)

A *tōwli* 'elég, kitelik, eltelik, megtelik, jóllakik' ige időre vonatkozó használata arra utal, hogy a magyarhoz hasonlóan a manysiban is kapcsolódik az idő a TARTÁLY sémához (4). Az ige 'betelik'-féle jelentésére vö.: *am ti tēn-utəl tāulwäsəm* 'jóllaktam ezzel az étellel', *tāulem āñtēp sāli* 'teli agancsú rénszarvas' (Munkácsi & Kálmán 1986: 668).

- (4) *am 78 tāl-əm tōwl-əs*
én 78 év-1SG telik-PST.3SG
'betöltöttem a 78. évemet' (LS 2020/9:19)

AZ IDŐ ÉRTÉK

Más természeti népek nyelvéhez hasonlóan a manysiban sem található meg AZ IDŐ PÉNZ metafora az erős orosz nyelvi hatás ellenére sem. Sem az újabb forrásokban, sem adatközlőimnél nem került elő ilyen típusú kifejezés, az erre vonatkozó kérdésemre az adatközlők egyértelműen megállapították, hogy a manysiban nem lehet az időről oly módon beszélni, mint a pénzről. Ez kiegészíthető továbbá azzal, hogy alapvetően szűkös szókincse van a pénzhasználatnak, pénzzel való tevékenységeknek a manysi nyelvben. (Az oroszban használatos AZ IDŐ PÉNZ fogalmi metafora, vö.: *попрать время* 'időt pazarolni', *экономить время* 'időt megspórolni').

Ugyanakkor létezhetnek a manysiban olyan kifejezések, melyek az idő értékességét tükrözik, az alábbiak az adatközlőktől származnak: *śōs at sāliti* 'nem sajnálja az időt', *śōs at xūltəs* 'nem maradt idő', *śōs at ōñšēyəm* 'nincs időm' (lit. 'időt nem birtokol'), *śōs / pora naskāssi y xoltuŋkwe* 'időt eltékozolni' (lit. 'időt feleslegesen elveszíteni'). E kifejezések AZ IDŐ ÉRTÉK fogalmi metafora mellett AZ IDŐ SZUBSZTANCIA metaforát is képviselik.

AZ IDŐ MOZGÁS

AZ IDŐ MOZGÁS metafora univerzálisnak tartható, természetesen a manysi nyelvben is megtalálható, és itt is összekapcsolódik más fogalmi metaforákkal (AZ IDŐ TÉR, AZ

IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY). Az írott forrásokban általában a *joxti* 'jön, érkezik' igével jelenítődik meg a mozgás, de az adatközlők adatai egyéb igéket is tartalmaztak, vö. *mini* 'megy', *mołamtaxti* 'siet', *totxati* id., *nujxati* id. (< *nujyi* 'nyúz, lehánt, leránt') stb.

- (5) *mā ũntte-ne jis joxt-s*
föld ũltet-NMLZ kor jön-PST.3SG
'A föld megteremtésének ideje eljött.' (Munkácsi 1892: 128)
- (6) *pil wāt-ne pora-te xuh joxt-i*
bogyó szed-NMLZ idő-3SG mikor jön-3SG
'amikor a bogyószedés ideje eljön' (LS 2020/19: 7)

E metafora a manysiban tipikusan úgy jelenik meg, hogy az idő mozog, s a megfigyelő pedig statikus. Nem találtam példát a megfigyelő mozgását reprezentáló kifejezésekre. A mozgás horizontális és előre mutató irányú, miképpen ezt az alábbi kifejezések is szemléltetik:

- (7) *janəysāt tāl juwl'e xult-əm pora-t*
100 év hátra marad-PTCP.PST idő-LOC
'100 évvel ezelőtt' (LS 2020/19: 15)
- (8) *pus tal min-am-e jujipalt*
egész év megy-PTCP.PST-3SG után
'egy egész év eltelte után' (Kálmán 1976: 146)

AZ IDŐ REPÜLŐ TÁRGY/ÉLŐLÉNY

A mozgás a manysiban is történhet repülés formájában. A számos nyelvben általános *repül az idő*-féle metaforák nem jellemzőek, az írott forrásokban a 'repül' ige az idővel összefüggésben nem szerepelt. Két adatközlő azonban megadott ilyen típusú kifejezéseket, de ezek a hétköznapi nyelvhasználatban feltehetőleg nem általánosak: *uj lāyləl tuja mini, wās tōwləl tuja mini* 'a nyár jávorlábbal megy, kacsaszárnyal úszik', *šōsət ta tilamlasət* 'az idő elrepült' (lit. „az idők elrepültek), *šōsanuw akwtop towləηət, ta tilamlasət* 'az időnk, mintha szárnya lenne, elrepült' (lit. „az időink, mintha szárnyasak (lennének), elrepültek”).

A régebbi források tartalmazzák AZ IDŐ REPÜLŐ NYÍL fogalmi metaforát, mely – mint fentebb említettem – egy univerzálisnak tekinthető metafora nyelvspecifikus, s egyben kultúrspecifikus változata (9, 10). Az újabb szövegekből ez hiányzik, adatközlőim sem ismerték az ilyen típusú időkifejezéseket, melyekben tehát az idő rövidege a kilőtt nyílvessző rőptének rövidegével fejeződik ki.

- (9) *kēr-eη nāl pält ũt*
vas-ADJ nyíl hosszú éjszaka
'vasnyíl hosszúságú éjszaka' (Munkácsi 1896: 89)
- (10) *nal-əη nāl palit xōtal*
nyél-ADJ nyíl hosszú nap
'nyeles nyíl hosszúságú nap' (Munkácsi 1896: 119)

AZ IDŐ TÉR

AZ IDŐ TÉR fogalmi metafora természetesen a manysi nyelvet is jellemzi. Megfigyelhetjük egyrészt a térjelölő esetragok és adpozíciók (11) időre vonatkozó használatát: *ti pora-t* [LOC] 'ebben az időben', *2021 täl-t* [LOC] '2021-ben', másrészt a téri viszonyt jelölő melléknévek is megjelennek az időre vonatkoztatva (l. még 3. példamondat).

- (11) *xantə ēkwa tārwit pora-t ōlās, xōntl-əm*
 hanti asszony nehéz idő-LOC él-PST.3SG háborúzik-PTCP.PST
wārmal' patta-t sāw nusa wā-s.
 dolog vminek_az_alja -LOC sok szenvedés lát-PST.3SG
 'A hanti nő nehéz időben élt, a háború során sok szenvedést látott.' (LS 2019/12)

Az idő és a távolság a manysi nyelvben is összekapcsolódik, és ez számos kultúrspecifikus kifejezéssel jelentkezik a folklórszövegekben:

- (12) *kit xōtəl ūri ke ōl-s,*
 két nap távolság ha van-PST.3SG
akw xōtəl ūri-äy ness pun-iləm
 egy nap távolság-TRA csak rak-SG.1SG
 'ha két napnyi volt a távolság, azt csak egy napnyi távolságúvá teszem' [oly gyorsan haladunk] (Munkácsi 1896: 131)
- (13) *poł-əm wōj saxr-əm at-ən pūt sis palit-ne*
 fagy-PTCP.PST zsír ég-PTCP.PST szag-2SG üst idő távolság-LAT
taw ta tot-aw-e
 az PTCL visz-PASS-3SG
 'a fagyott zsír [olvasztásakor] az odaégett [zsír] szaga oly távolságra vitetik el, amekkora utat egy ebéd [üst] elkészülte alatt utazni lehet' (lit. „a fagyott zsír égett szaga üst idő távolságra vivődik el”) (Munkácsi 1896: 130)

AZ IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY

Az idő olyan típusú megszemélyesítése, melyekben a megszemélyesített idő jószágos vagy ellenséges lényként jelenne meg (vö. 1.2), nem jellemző a manysira. Az idő perszonalizációja csupán az élőlényekre jellemző igék használatában jelentkezik ('megjön', 'megy', 'siet' stb. – vö. AZ IDŐ MOZGÁS metaforikus kifejezéseit).

AZ IDŐ FŐZÉS⁴

Találhatók az obi-ugor – azaz manysi és hanti – folklórszövegekben olyan időki-fejezések, melyek meglehetősen speciálisak, és az időmetaforákat tárgyaló szakirodal-makban nem szerepelnek. Vö.:

⁴ A főzés folyamatának más fogalmi területekhez való kapcsolata nem ritka. A GONDOLKO-DÁS FŐZÉS például a GONDOLATOK ÉTELEK fogalmi metafora almetaforája, vö. *érlelődik benne a gondolat, kifőzi a tervet* stb. (Kövecses 2002: 85).

- (14) *jāḡk-əḡ xul, tūjt-əḡ xul pūt sis*
 jég-ADJ hal hó-ADJ hal üst idő
sūp-tal=ḡelm-tal tox ti ūnl-i
 száj-CAR=nyelv-CAR úgy PTCL ül-3SG
 'míg egy jeges hal, míg egy havas hal megfőhet, [annyi ideig] szó nélkül (száj és nyelv nélkül) úgy ül' [lit. „fagyott hal, havas hal (hosszúságú) üst időt száj és nyelv nélkül úgy ül”] (Munkácsi 1892: 80)
- (15) *pōl-əm xul pūt mañtəḡ*
 fagy-PTCP.PST hal üst közben
 'amíg a fagyott hal megfő' [lit. „fagyott hal (hosszúságú) üst(idő) alatt”] (Munkácsi 1892: 111)
- (16) *tol-ne xul xosa pūt sis*
 olvad-PTCP.PRS hal hosszú üst idő.alatt
 'amíg az olvadó hal megfő' [tkp. „olvadó hal hosszúságú üst(idő) alatt”] (Munkácsi 1892: 139)

E kifejezések voltaképpen a meglehetősen általános ESEMÉNY AZ IDŐTARTAM HE-
 LYETT metonímián alapulnak (vö. például *végigülte az előadást, átaludta a filmet* stb.),
 azaz a főzés egy-egy szakaszának megnevezése fejezi ki az időtartamot. Világosan kul-
 turális kötöttséget mutató metonímiáról van szó, melynek segítségével a kulturális nyelv-
 vézet (l. 1.1) alaptényezői is jól megragadhatóak. Megjegyzendő, hogy ilyen típusú,
 főzéshez kapcsolódó időkifejezések a régebbi folklórszövegekre jellemzők, az újabb
 nyelvhasználatnak nem részei. Ebből következően annak eldöntésére, hogy ezek a kife-
 jezések mennyire voltak a mindennapi nyelvhasználat részei, azaz „hétköznapiak”-e,
 nincs lehetőség. A három manysi adatközlőtől nyert információim alapján a mai nyelv-
 használók nem ismerik és nem értik ezeket a kifejezéseket. Mindenesetre a régebbi folk-
 lórszövegekben nem ritkák, és nem csak a manysiból, hanem a hanti nyelvből is
 adatoltak, tehát mindkét obi-ugor nyelvben ismertek voltak. Hanti példa Reguly Antal
 feljegyzéséből: *pātəm χul χou put-sis χou oll, lol χuli χou put-sis χou oll* 'míg egy fagyos
 hal megfőhet, annyi ideig fekszik (tkp. van), míg egy nem fagyott hal megfőhet, annyi
 ideig fekszik'. (Osztyák hősénekek I., 60–62. lap, 512–513. sor.)⁵ Újabb lejegyzésű példa
 is akad a hanti esetében, az adatközlőnek egy, még a 40-es években tanult medveéneké-
 ben található az alábbi példa: *tatman(ə) pūtu sīsət(ə) keša, tatəm anə(ju) sīsət(ə) keša(γa)*
 'kimert üst (kihülésének) jó idejére, kimert edény (kihülésének) jó idejére'. A lejegyző
 lábjegyzetben ezt fűzi hozzá: „kb. fél órára” (Lázár & Sipos 2008: 39).⁶

Munkácsi a manysi szövegekhez írt jegyzeteiben a fenti kifejezésekkel kapcsola-
 latban megjegyzi: „A voguloknál az óra-féle időmérték, egy fagyos hal felfőttének tar-
 tama.” Hozzáteszi, hogy Ahlquist a *pūt* 'üst' szót egyszerűen „stunde”-val fordította
 (Munkácsi 1892: 233). Egy másik jegyzetében pedig így pontosítja az időtartamot: „...a
 fagyos hal felfőttének – vagy talán még helyesebben fölfogva: »fölenedésének« – ideje
 a voguloknál óraféle időegység...” (Munkácsi 1892: 274). A kifejezésekben szereplő *pūt*
 'üst' szónak, mely metonimikusan 'főtt étel' jelentéssel is bír (Munkácsi & Kálmán 1986:

⁵ A példát köszönöm Csepregi Mártának.

⁶ A példát köszönöm Sipos Máriának.

485), szintén metonimikus jelentés-kiterjesztéssel kialakult egyfajta „üstidő”-féle időtartam jelentése is. A tárgyalt idő kifejezés bizonyos fokú elterjedtségére utalhat, hogy az „üstidő” megjelenik a folklórszövegekben távolság megnevezésében is (vö. 13. példamondat).

Megjegyzendő, hogy AZ IDŐ és a FŐZÉS ilyen jellegű kapcsolata sem csak a manysi nyelvben adatolt. Varga (2015) egy írásában említi a Történeti Magánéleti Korpusz egy idő kifejezését, a *tyúkmonysültig* ~ *tyúkmonysüttig* ~ *tikmonysüttig* elemet. A korpusz 16–18. századi leveleket, boszorkányperes szövegeket dolgozott fel, és sok olyan kifejezést tartalmaz, melyek a korábbi magyar nyelvemlékekben nem szerepelnek. Az említett példa hasonló idő kifejezés, mint a fentebb bemutatott manysi példa. Ugyanúgy egy hétköznapi tapasztalaton alapult, a tyúktojás megsültének rövidségén, és e tapasztalatot tehát a középkori magyar nyelvhasználatban az időtartam megnevezésére használták.

3. A nyelvvesztés folyamatának tükröződése a vizsgált fogalmi metaforákban

Ha a manysi nyelv időmetaforáit a források két időbeli típusát tekintve vetjük össze, megállapítható, hogy a régebbi források gazdagabbak a metaforikus kifejezésekben. Az újabb szövegekből és az adatközlők által nyújtott adatokból hiányoznak azok a metaforák/metonímiák, melyek nyelv-, illetve kultúrspecifikusnak tekinthetők (AZ IDŐ REPÜLŐ NYÍL és AZ IDŐ FŐZÉS). Eltűnésük összefüggésben lehet a megváltozott életkörülményekkel, az íjjal és nyíllal történő vadászat eltűnével, és az ételkészítés folyamatának a modernebb időkben való megváltozásával. Az ilyen kulturális metaforák helyébe azonban nem léptek újabbak, sem általánosak, mint például AZ IDŐ PÉNZ, sem a manysik életmódjához, kultúrájához kapcsolódó specifikusak. Azok az időmetaforák, amelyek a mai forrásokban is fellelhetők, tipikusan a nyelvek legtöbbjét jellemző általános fogalmi metaforák, mint AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ TÉR és AZ IDŐ SZEMÉLY/ÉLŐLÉNY.

A fogalmi metaforák szegényedése a nyelvvesztés folyamatának tünete lehet, hiszen a nyelvvesztés törvényszerű velejárója a nyelvi szinterek szűkülése, ez pedig a metaforikus forrás- és céltartományok szűkülését is eredményezi.

fogalmi metafora	régebbi források	újabb források
AZ IDŐ SZUBSZTANCIA	+	+
AZ IDŐ MOZGÁS	+	+
AZ IDŐ TÉR	+	+
AZ IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY	(+)	(+)
AZ IDŐ ÉRTÉK	-	(+)
AZ IDŐ REPÜLŐ NYÍL	+	-
AZ IDŐ FŐZÉS	+	-

1. táblázat. A manysi időmetaforák jelenléte a forrásokban⁷

4. Összegzés

Írásomban az IDŐ fogalmi metaforáit vizsgáltam a manysi nyelvben. E fogalmat, más absztrakt fogalmi területekhez hasonlóan, a nyelvek fogalmi metaforákkal jelenítik meg, ezek vizsgálata a kognitív nyelvészeti kutatások kiemelt területe. Az idő metaforikus kifejezései különböző fogalmi metaforák reprezentációi. Egyes kifejezések univerzális alapúak, mások pedig kapcsolódnak a beszélőközösség kultúrájához, környezetéhez, életteréhez. A manysi nyelvben is megtalálhatók a legáltalánosabb, univerzálisnak tartható időmetaforák, mint AZ IDŐ MOZGÁS, AZ IDŐ TÉR, AZ IDŐ SZUBSZTANCIA és AZ IDŐ ÉLŐLÉNY. Van, hogy az univerzális fogalmi metafora kultúrspecifikus változata használatos (l. az IDŐ REPÜLŐ TÁRGY fogalmi metaforának AZ IDŐ REPÜLŐ NYÍL változata), és létezik kulturálisan specifikus fogalmi összekapcsolódás is (AZ IDŐ FŐZÉS). AZ IDŐ FŐZÉS is univerzális alapú (ESEMÉNY AZ IDŐTARTAM HELYETT), de maga a főzés, valamint a főzés jellemzői, annak folyamata, alapanyagai stb. érthető módon specifikus természetűek. A manysi nyelvnek az időhöz kapcsolódó metaforikus kifejezései tehát sajátosságosan ötvözik a nyelv univerzális és egyedi jellegét, miképpen ezt a nyelvi rendszer számos más területén is láthatjuk. Továbbá megállapítható, hogy hiányoznak a manysiból AZ IDŐ PÉNZ, AZ IDŐ ESZKÖZ és AZ IDŐ (POZITÍV VAGY NEGATÍV) SZEMÉLY fogalmi metaforák. Végezetül írásom bemutatta, hogy a nyelvvesztés folyamat a fogalmi metaforák szegényedésével jár együtt a manysi nyelv metaforikus időkifejezéseit tekintve.

⁷ AZ IDŐ ÉLŐLÉNY/SZEMÉLY fogalmi metafora esetében a (+) jelölés a metafora korlátozott mértékű, csak a mozgásigékre szorítókozó használatára utal. AZ IDŐ ÉRTÉK esetében a régebbi korpusz nem tartalmazott vonatkozó nyelvi adatokat, ugyanakkor nem zárható ki, hogy a 'nincs időm, nem maradt időm'-féle kifejezések használatosak voltak akkoriban is. Megjegyzendő, hogy az újabb írott források sem mutattak ilyen kifejezéseket, idetartozó adatokat csak az adatközlők szolgáltattak, ezért használok a (+) jelölést.

Rövidítések

ADJ	melléknévképző
CAR	fosztóképző
LAT	latívusz
LOC	lokatívusz
NMLZ	cselekvésnévképző
PASS	passzív
PL	többes szám
PRS	jelen idő
PST	múlt idő
PTCL	partikula
PTCP	participium
SG	egyes szám
TRA	transzlatívusz

Hivatkozások

- Bañcerowski Janusz 2008: *A világ nyelvi képe. A világgép, mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Baranyiné Kóczy Judit 2017: Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr* 140, 404–425.
- Boroditsky, Lera 2000: Metaphoric structuring: Understanding time through spatial metaphors. *Cognition* 75/1, 1–28. [http://doi.org/10.1016/S0010-0277\(99\)00073-6](http://doi.org/10.1016/S0010-0277(99)00073-6)
- Boroditsky, Lera 2011: How languages construct time. In S. Dehaene & E. M. Brannon eds.: *Space, time and number in the brain*. London: Academic Press, 333–341.
- Dirven, Rene 1994: *Metaphor and nation. Metaphors Afrikaners live by*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Evans, Vyvyan 2005: *The Structure of Time. Language, meaning and temporal cognition*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company
- Idström, Anna 2010: What Inari Saami idioms reveal about the time concept of the indigenous people of Inari. *Yearbook of Phraseology* 1/1, 159–178.
- Kálmán Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kövecses Zoltán 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- Kövecses, Zoltán 2006: *Language, mind and culture: a practical introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1980: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Johnson, Mark 1999: *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to western thought*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George & Turner, Mark 1989: *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago and London: University of Chicago Press.

- Lázár Katalin & Sipos Mária szerk. 2008: *Anna Liszkova énekei*. (Schmidt Éva Könyvtár 4.) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet – MTA Zenetudományi Intézet.
- LS: *Lūimā Sēripos*. Mansi language newspaper. Khanty-Mansiysk (<http://www.khantyyasang.ru/>)
- Munkácsi Bernát 1892: *Vogul népköltési gyűjtemény I*. Budapest: MTA.
- Munkácsi Bernát 1896: *Vogul népköltési gyűjtemény IV*. Budapest: MTA.
- Munkácsi Bernát & Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pátrovics Péter 2015: Nyelvi időkép és idő-attitűdök. *Magyar Nyelv* 111, 433–448.
- Pátrovics Péter 2018: Gondolatok az idő nyelvi képéről. In Balázs Géza – Mínya Károly – Pólcz Ádám szerk.: *Az idő szemiotikája*. Budapest: Magyar Szemiotikai Társaság, 223–231.
- Sharifian, Farzad 2017: *Cultural Linguistics: cultural conceptualizations and language*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Sipőcz Katalin 2021: AZ IDŐ FŐZÉS metafora a manysi nyelvben. *Folia Uralica Debreceniensia* 28, 333–339.
- Szamarasz Vera Zoé 2006: Az idő téri metaforái: a metaforák szerepe a feldolgozásban. *Világosság* 8–9–10, 99–109.
- Szili Katalin 2021: Az idő kifejezésének kérdéséhez a magyar nyelvben, különös tekintettel a tér és idő fogalmának összefüggésére. *Argumentum* 17, 399–417. DOI: 10.34103/ARGUMENTUM/2021/20.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013: *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Yu, Ning 2012: The metaphorical orientation of time in Chinese. *Journal of Pragmatics* 44, 1335–1354.
- Varga Mónika 2015: Az időviszonyítás egy sajátos esetéről a Történeti Magánéleti Korpusz alapján: tyúkmonysüttig. *Édes Anyanyelvünk* 2015/3, 16–17.

ADALÉKOK A NEGATÍV EMOTÍV FOKOZÓK IDŐBELI SZEMANTIKAI VÁLTOZÁSÁHOZ¹

SZABÓ MARTINA KATALIN² – GUBA CSENGE –
SZABÓ KRISTÓF

1. Bevezetés

Kutatásunkban a magyar nyelv ún. negatív emotív fokozóit vizsgáljuk. Ezek a fokozók lexikai szinten negatív szemantikai tartalommal rendelkeznek, ugyanakkor képesek más szavak módosítóiként funkcionálni, és ilyenkor ezt a tartalmat részben vagy egészben elveszíteni (Szabó–Bibok 2019). Ilyen például az *iszonyú* és a *rettenetesen* szó az *iszonyú szép* és a *rettenetesen okos* kifejezésekben. Ezek a szavak tehát funkciójukat tekintve a *nagyon* lexémához hasonlatosak. Ebben a dolgozatban azt szeretnénk megmutatni, hogy eddig milyen megállapításokra jutottunk a számítógépes nyelvészeti módszerekkel és eszközökkel végzett korpuszvizsgálataink alapján a negatív emotív fokozók történeti fejlődését illetően. A munka során a vizsgált szavak gyakorisági és aktuális szemantikai sajátosságait, valamint a velük kollokálódó szavak szentimentértékét elemeztük, és ezek figyelembevételével igyekeztünk megismerni a fokozóvá válás időbeli tendenciáit. Külön figyelmet fordítottunk arra, hogy mutatkozik-e ezzel kapcsolatosan valamilyen összefüggés azzal, hogy az adott negatív emotív fokozó toldalékos vagy nem (pl. *átkozott* és *átkozottul*); másképpen, segítheti-e a fokozóvá válás folyamatát a szó morfológiai sajátága. A vizsgálati korpuszunkat magunk gyűjtöttük egy nagy méretű elektronikus formájú történeti korpuszból, és a gyűjteményt számítógépes nyelvészeti módszerrel és eszközökkel elemeztük, majd az eredményeket vizualizáltuk.

2. A negatív emotív fokozók grammatikalizációjáról

Bolinger (1972), Méndez-Naya (2008) valamint Chang és Shao (2020) alapján a fokozók azok a szavak, amelyek képesek egy skálán felfelé vagy lefelé módosítani a melléknevek, igék és határozószók jelentését. A fokozók csoportja az egyik leggyorsabban változó elemkészlete a nyelvnek, és számos olyan nyelvi elem létezik, amely képes fokozóként funkcionálni (Dressler–Barbaresi 1994).

A fokozók csoportjának több altípusa van (Stoffel 1901 – idézi Bolinger 1972; Ito–Tagliamonte 2003; Quirk és mtsai. 1985), részletesebben l. Szabó–Guba (2022). Közülük az időbeli nyelvi változás szempontjából különösen érdekesek a negatív emotív fokozók (a továbbiakban csak: NEF-k). A NEF-kat érintő szemantikai változási folyamat során a „kezdetben igen expresszív jelentésű fokozó kifejezések” fokozatosan elveszítik

¹ Köszönjük a dolgozat névtelen bírálóinak, hogy értékes megjegyzéseikkel hozzájárultak a munkánkhöz.

² Szabó Martina Katalin kutatásait a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH OTKA posztdoktori kiválósági programja (NKFI azonosító: 132312), valamint az International Research Fellowship Program of Japan Society for the Promotion of Science (JSPS, Postdoctoral Fellowships for Research in Japan (Standard)) támogatta.

lexikai jelentésüket, azaz deszematizálódnak (Lorenz 2002 – idézi Dér 2013a: 71). Eközben ugyanakkor grammatikalizálódnak is, hiszen új grammatikai szerephez jutnak: fokozóvá válnak (Dér 2013a).

Dér Csilla (2013b) és Varga Mónika (2017) egyaránt felhívja a figyelmet arra, hogy a grammatikalizációnak számos meghatározása van. Dér (2013b) alapján „a legáltalánosabb elgondolás szerint (...) grammatikalizáció az, amikor a lexikai egységek grammatikai funkciót kezdenek szolgálni, illetve további grammatikai funkciókat vesznek magukra”. E változás mindig lexikai (kevésbé grammatikai) szerkezetből indul ki, és egy nyitott lexikai (vagy grammatikai) osztályból (Varga 2017). Varga (2017) szerint – Hopper és Traugott (2003), valamint Traugott (2012) alapján – „a folyamat eredményeként a forrásszerkezet fokozatosan egy új, grammatikai(bb)/pragmatikai(bb) funkciót betöltő elemmé válik (...)”. Legalább két mechanizmus kapcsolódik tehát össze a grammatikalizációs folyamatban: egy strukturális és egy szemantikai. A grammatikalizációs folyamatban a speciális szemantikai változás és a kategóriaváltás invariáns jegyek, sorrendjük azonban vitatott (Dér 2008 és Dér 2013 alapján Varga 2017). A NEF-k kapcsán érdemes azonban felhívni a figyelmet arra, hogy azok – a kialakult fokozó szerepük ellenére – szótári szinten nem veszítik el elsődleges szemantikai tartalmukat, hiszen a negatív emotív jelentés megfelelő kontextusban (sőt gyakorta magában a fokozó szerepben is) előhívható. Így például a *borzasztóan vékony* annak ellenére, hogy benne a *borzasztóan* fokozó szereppel bír (vö. *nagyon vékony*), egyben kifejezésre juttathatja a beszélő szubjektív értékelő véleményét is. Ugyanakkor a vizsgált szónak lehetséges olyan használata is, amikor ez a negatív tartalom semmiképpen sem játszhat szerepet a jelentés megkonstruálásában, így a pozitívan értékelő megnyilatkozások esetében, pl. *borzasztóan jól éreztük magunkat*. Ahogyan Dér (2013a: 76) fogalmaz, „a régebbi jelentések nem tűnnek el a grammatikalizáltabbak mellett, hanem a szinkroniában mellettük élnek”.

A fentebb elmondottakkal összefüggésben e grammatikalizációs folyamatot Partington (1993: 184) alapján kontinuumként képzelhetjük el, ahol a végpontban elhelyezkedő elemek kizárólagosan a fokozó funkciót töltik be, ettől a ponttól távolodva pedig olyan elemeket találunk, amelyek a fokozó szerepükben is őrzik valamelyest elsődleges szemantikai tartalmukat. A szemantikai változással együtt a pragmatikai szerep is megnövekszik, hiszen az újabb funkcióban kifejeződik a beszélő szubjektív, értékelő véleménye is egy bizonyos szinten (Kugler 2014).

Dér (2013a) és Andor (2017) amellett érvelnek, hogy a változási folyamat tetten érhető a vizsgált fokozók kollokációs mintázataiban. Pontosabban abban, hogy a fokozók milyen gyakorisággal szerepelnek negatív, semleges és pozitív elemek módosítóiként (részletesebben l. Szabó–Bibok 2019). Andor (2017) például szóasszociációs vizsgálatok segítségével mutatja meg, hogy bizonyos negatív emotív elemek hívószóként dominánsan pozitív válaszokat eredményeznek, addig más szavakkal jellemzően negatív tartalmú konstrukciókat hoztak létre az adatközlők. (Hasonló vizsgálatokról és eredményekről l. még: Szabó 2018, Szabó–Ilyés–Nyíri 2018.)

A fentebb elmondottakon túl érdemes szót ejteni a NEF-k grammatikalizációja kapcsán jelentkező pragmatikalizációról is. Varga (2017) alapján a szakirodalom egy része külön kezeli a grammatikalizációt a pragmatikalizációtól, ahogy a lexikalizációtól is, ezek viszonya azonban vitatott az egyes szerzők szerint (Dér 2008a: 110; Lightfoot 2012:

438–439). A jelen dolgozatnak nem célja, hogy ezt a problémát körüljárja, azonban megemlítjük, hogy a negatív emotív elemek fokozó szerepbe kerülve sajátos pragmatikai szerepre tesznek szert, hiszen – mint már több ízben említettük – gyakorta rámutatnak a beszélői attitűdre a közölt tartalom iránt (vö. pl. *rohadt hideg víz*; Szabó 2018). Ugyanakkor ez a pragmatikai érték fokozatosan csökken az újabb kollokációs mintázat hatására: mivel egyre gyakrabban kapcsolódik össze ellentétes, azaz pozitív töltetű elemekkel az adott NEF, annak affektív értéke homályosodik. E csökkenő affektív értékre hívja fel a figyelmet Kugler (2014: 137) is, amikor Nemesi (1998) alapján a következőt említi: „bár intenzifikáló szerepüket hatásosságuknak köszönhetik, minél kiterjedtebbé válik az alkalmazásuk (...), annál értelmetlenebbek is lesznek az érzelmi működésünk szempontjából” (l. még Varga 2019: 55).

Amint arra a fentebbi áttekintés is rámutat, egyre több szerző foglalkozik a NEF-kkel (pl. Tolcsvai Nagy 1988; Péter 1991; Partington 1993; Paradis 2000a, 2000b, 2001, 2008; Wierzbicka 2002; Jing-Schmidt 2007; Laczkó 2007; Kugler 2014; Dragut–Fellbaum 2014; Szabó 2018; Szabó–Bibok 2019). Ugyanakkor alig találni olyan dolgozatot, amely nagyobb történeti korpusz alapján, NLP módszerekkel vizsgálná őket (pl. Hamilton és mtsai. 2016; Varga 2019). Közülük Varga Mónika (2019) fontos kapcsolódó megállapításokat tesz doktori disszertációjában a negatív fokozó elemek időbeli nyelvi változásáról. A szerző a „szubjektív viszonyulást jelölő, intenzitást, értékelést kifejező elemek” használatának rendszerszerűségeit kutatja magyar nyelvű boszorkányperek szövegeiben. Megállapítása szerint a forrásban inkább az általánosabb nyomatékosító elemek a jellemzőek, például az *igen (megbetegül)*, *erős (gyanú)*, *nagy (nyavalya)*; „a *szörnyű, rettenetes, irtóztató* típusú értékelő-nyomatékosító elemek között a korpuszban kevés olyan előfordulás van, amely egy peren belül számottevő, mintázatot alkotónak tekinthető” (Varga 2019: 55). Azt is megállapítja, hogy a vizsgált szavak alapvetően jól meghatározható témakörök kapcsán fordulnak elő a szövegekben; jellegzetesen ilyenek a betegség/rontás, a tünetek és a fájdalom súlyossága, illetve „félelmet, zavart keltő” jelenségek, személyek. Figyelemre méltó vizsgálati tapasztalat, hogy a *szörnyű ~ szörnyen* szavak korai delexikalizálódást mutatnak, ugyanis gyakran jelennek meg semleges tartalmú szavak módosítóiként, „puszta” nyomatékosítást kifejezve (Varga 2019). A szerző rámutat arra is, hogy ez nincs összhangban Dér (2013a) szinkrón anyag alapján tett következtetéseivel. A boszorkányperek anyaga mellett magánlevelezéseket vizsgálva ugyancsak arra a megállapításra jut, hogy a vizsgált elemek alapvetően negatív témák (tragikus események, történések) kapcsán jelennek meg; ugyanakkor itt nem ritkán „kevésbé szélsőséges vagy rendkívüli helyzetek leírásakor is” megjelennek, amelyet a szerző a delexikalizálódási folyamatnak tulajdonít (Varga 2019: 60).

A jelen dolgozat a negatív emotív fokozók fentebb tárgyalt, korpuszalapú történeti vizsgálatához szeretne adalékuul szolgálni.

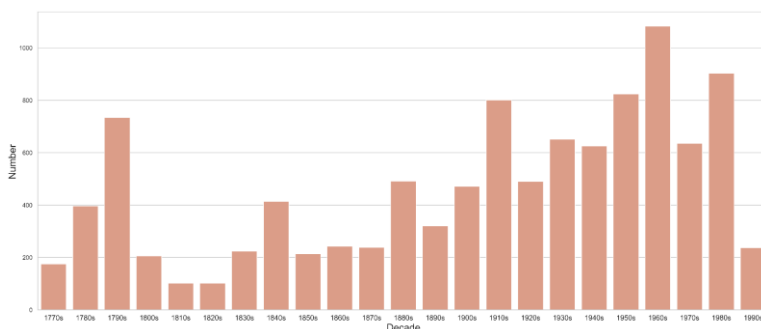
3. A vizsgálati korpusz létrehozása

Annak céljából, hogy jobban megismerhessük a NEF-k időbeli szemantikai és pragmatikai változásának folyamatát, kimerítő jelleggel összegyűjtöttük a Magyar Történeti Szöveggyűjtő (MTSZ; Sass 2017) vonatkozó nyelvi adatait. Az MTSZ 3 millió szöveget tartalmaz az 1772 és 2010 közötti időszakból. A szövegek különböző stílusúak és műfajúak.

A releváns adatok összegyűjtéséhez előzetesen összeállítottunk egy szótárt a magyar nyelv NEF-ival (összesen 230). E szótár alapján minden egyes, a szótárban szereplő fokozót lekérdeztünk a szövegtárból, és az eredményeket (amelyek mondatok voltak) egy önálló adatbázisba rendeztük, a metaadatokkal (évszám és domén) együtt. A munka során összegyűjtött adatok között voltak azonban problémásak (pl. hiányzó szóköz, duplum), ami miatt az egész adatbázist végig kellett nézni, és kézzel javítani. Az így létrejött, tisztított adatbázis összesen 10 580 mondatot tartalmaz.

A korpusz doménekre vonatkozó metaadatai alapján a legtöbb adatunk szépirodalomból (regény – 20%, novella – 7%, líra – 6%) származik. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy az összesített tokenszámok doménenkénti kinyerésére nem volt lehetőségünk, így nem tudtuk pontosan kiszámolni a NEF-k azokhoz viszonyított arányait az egyes alkorpuszokban. Olyan megállapításokat tehát nem tudunk tenni, hogy milyen a vizsgált szavak doménenkénti gyakorisági megoszlása.

A következő ábra az összegyűjtött adatok időbeli megoszlását mutatja (a korpusz sajátságai miatt itt sem valódi frekvenciát, csupán adatmennyiséget prezentálunk):

1. ábra. Az adatok megoszlása az évtizedek között

4. A korpusz automatikus feldolgozása

Mivel a korpusz nyers szövegekből áll, és nem tartalmaz további információt az adatok nyelvi jellemzőiről (például azok szintaktikai sajátságairól), a vizsgált jelenség pedig alapvetően kontextusfüggő, jelentős mennyiségű gépi és kézi munkára volt szükség a nyelvi adatok feldolgozásához.

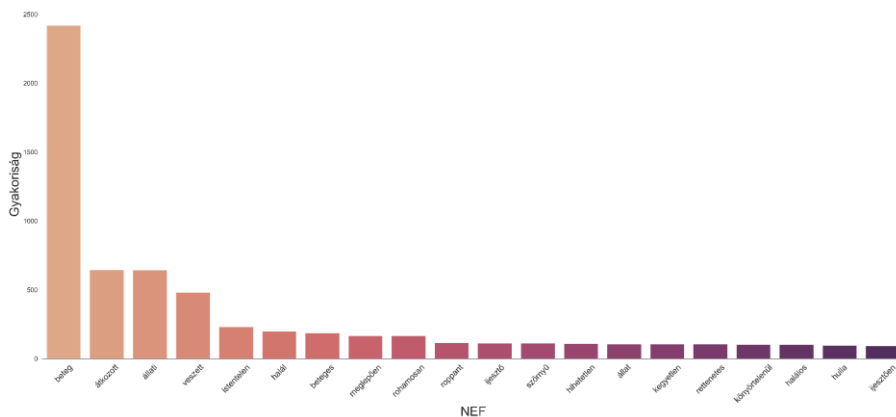
Az összegyűjtött adatokat alapvető számítógépes nyelvészeti feldolgozásnak vetettük alá (tokenizálás, lemmatizálás, morfológiai elemzés, szófaji egyértelműsítés és dependenciaelemzés) a magyarul készített eszköz (Zsibrita–Vincze–Farkas 2013) segítségével. Ehhez a gyűjteményünket TXT formátumú és UTF-8 karakterkódolású nyers adatokként adtuk az elemzőnek. A jelen vizsgálatban ezek közül a szófaji egyértelműsítés volt az egyik leghasznosabb információ, ugyanis – többek között – arra voltunk kíváncsiak, hogy a NEF-k milyen szófajú elemekkel kollokálódnak, és látunk-e valamilyen időbeli tendenciát ezekből a kollokációs sajátságokból.

Elvégeztünk egy szentimentelemzést is azokon a szavakon, amelyek a vizsgált elemeket közvetlenül követik. Másképpen, megállapítottuk, hogy a vizsgált szavak milyen értékkel tartalmat hordoznak (pozitívát vagy negatívát), illetve hordoznak-e egyáltalán szentimentértéket. A kollokátumok vizsgálatától azt reméltük, hogy látni fogunk valamilyen időbeli változást azok szentimentértékét illetően, és az rámutathat a NEF-k grammatikalizációs, illetve deszemantizációs folyamataira. A szentimentelemzést egyszerű szótárillesztéses megoldással végeztük, és egy doménfüggetlen szentimentszótár általunk bővített verzióját használtunk, amely így összesen 10 478 (7507 negatív és 2971 pozitív) szót tartalmazott (Szabó 2015). A szótárat a magyarulnc segítségével tokenizált és lemmatizált szavakra illesztettük, ami alapján a korpusz szavaihoz pozitív, negatív vagy semleges értéket rendeltünk.³

Az automatikus elemzéseket és vizualizációkat Python nyelven végeztük el, kivéve a magyarulnc elemzést, amelyhez Javát használtunk.

5. Eredmények

A 230 lekérdezett szóalakból összesen 186 szerepelt az MTSZ-ben, a maradék nem fordult elő. A következő ábra a 20 leggyakoribb NEF-t mutatja. Fontos azonban megjegyezni, hogy ezek az adatok pusztán szóalalapú egyezések, tehát nem szűrtük ki kézzel azokat az eseteket, ahol a vizsgált elemek valóban NEF-i szerepben állnak.

2. ábra. A 20 leggyakoribb NEF

A *beteg* szó, amely messze a leggyakoribb volt a korpuszban a vizsgált szavak közül, meglepő lehet a NEF-k szótárában, azonban adatolható annak fokozói használata, pl.

³ Itt jegyeznénk meg, hogy a munka során az írásváltozatokkal nem volt módunk foglalkozni, ugyanis az további, jelentős mennyiségű kézi- és kutatómunkát igényelt volna, amelyre ebben a kutatási szakaszban már nem volt lehetőségünk. Ugyanakkor mindezt feltétlenül szükségesnek tartjuk elvégezni a munka következő lépéseként.

- (1) a. Ez **beteg** jó sci-fi sorozat lett, nagyon ott van minden téren. [mafab.hu]
 b. ez **beteg** nagy lett, de persze natalie portmant nem übereli senki :) [sorozatguru.info.hu]

Tekintettel arra, hogy a *beteg* NEF-ként egészen újnak és ritkának tűnik az interneten, nem meglepő, hogy a vizsgált anyagban – a szó gyakori előfordulása ellenére – egyszerűen sem áll ebben a szerepben.

A többi szót illetően azt látjuk, hogy az *állati*, az *átkozott* és a *veszett* viszonylag gyakoribb, a továbbiak arányaikban jelentősen ritkább előfordulásúak.

A kollokátumok szentimentértékét elemezve azt látjuk, hogy az eseteknek csupán a 16%-ában követi valamilyen szentimentértékkel bíró szó a NEF-t, az esetek többségében (84%) a kollokátum semleges. Ha a szentimentértékeket külön-külön vizsgáljuk, azt látjuk, hogy 11%-ban negatív és 5%-ban pozitív szentimentértékű szót módosítanak a NEF-k. Ez a vizsgálati tapasztalat összhangban áll a NEF-k már tárgyalt történeti fejlődésével (l. fentebb, 2.), mely szerint a fokozóvá válás folyamatát, amelyen a NEF-k keresztül mennek, kontinuumként képzelhetjük el, ahol a végponttól, azaz a „tisztá” fokozói funkciótól távolodva olyan elemeket találunk, amelyek a fokozó szerepükben is őrzik valamelyest elsődleges szemantikai tartalmukat (Partington 1993: 184). A negatív tartalmat – legalább részben – őrző fokozó szavak pedig a kongruencia tendenciája alapján könnyebben kollokálódhatnak azonos értéktartalmú szavakkal azok módosítóiként. Ahogy Kugler (2014: 133) fogalmaz, a kongruencia, másképpen értékbeli egyeztetés okán „a legtermészetesebb és ezért a legkönnyebben feldolgozható szerkezetekben azonos polaritású kifejezések kapcsolódnak össze; vagy másként: a kifejezések összekapcsolásának ebben az esetben feltétele az, hogy értékjelentésükben egyezzenek”. A szerző Péter (2008), valamint Imrényi (2012, 2013) alapján a *könnyen / jól megoldotta* kapcsolatokat hozza példaként a jelenség igazolására. Amennyiben a kifejezés tagjai között kongruencia van, úgy a szerkezet feldolgozása kisebb mentális erőfeszítést igényel. Azonban ha nincs, a szerkezet nagyobb mentális erőfeszítéssel dolgozható fel. A kongruencia hiánya miatt fellépő szemantikai komplexitás pedig akár jelöltebb formát is eredményezhet, mint például az ún. korlátozó kifejezések esetében; pl. *nehezen / rosszul oldotta meg (*megoldotta)*. Mindezek alapján elmondható, hogy egy kevésbé deszematizálódott NEF és egy pozitív szentimentértékű szó kapcsolata esetében a beszélő ellentétes értékeket rendel egymás mellé, és e nehezen összeegyeztethető értékek integrálásához az interpretáció oldalán nagyobb mentális erőfeszítés szükséges. Mindebből arra következtethetünk, hogy a pozitív kollokátum gyakoribb megjelenése az adott NEF negatív tartalmának elhomályosodására mutathat.

A továbbiakban rátérünk az elemzési eredmények részletesebb ismertetésére néhány konkrét NEF példáján keresztül. Azt szeretnénk feltárni, hogy milyen arányban kollokálódhatnak a vizsgált szavak főnévvel, igével, határozószóval és melléknévvel, továbbá hogy ezek a kollokátumok milyen szentimentértékűek. Azért fókuszálunk az említett szófajokra, mert a NEF-k módosítóként ezekkel kollokálódhatnak (Szabó–Guba 2022). Azt feltételeztük tehát, hogy ha az adatokat e feltételek mentén szűkítjük, sok irreleváns adatot ki tudunk szűrni a vizsgálati körből.

5.1 *átkozott* és *átkozottul*

Az *átkozott* szóra 647, az *átkozottul*-ra pedig összesen 41 találat volt a korpuszban.

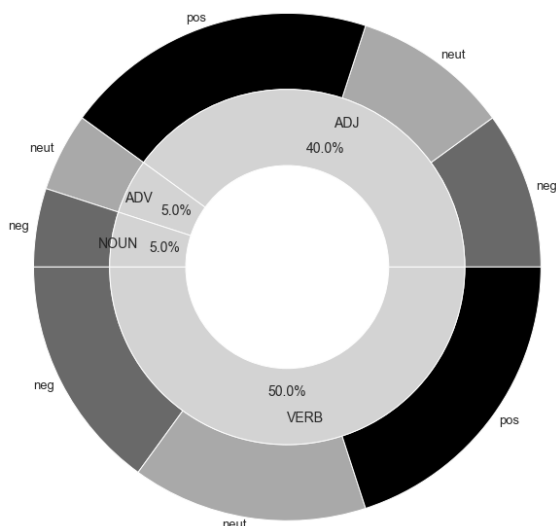
Az 1862-ben megjelent A magyar nyelv szótára (a továbbiakban CzF.) kötetben még nem szerepel az *átkozott* szó fokozó értelmű használata. Az *átkozottan* alak magyarázatánál az egyik példánál⁴ fokozóként funkcionál a szó, de a magyarázatában nem utalnak erre a funkcióra a kötet szerkesztői.

A magyar nyelv értelmező szótára (a továbbiakban ÉrtSz.) melléknévként nyolc jelentését különbözteti meg az *átkozott* szónak, ezekből három jelentés túlzást fejez ki. A szótár az *átkozott* szócikk alatt mutatja be a szó *átkozottul* alakjának jelentéseit is. A szótár szerinti 4. jelentésnél a következő definíció áll: „Sok bosszúságot, felháborítóan kellemetlen érzést okozó <dolog>; gyalázatos”. Tehát ebben az esetben még határozottan kapcsolódik a szó az elsődleges lexikai jelentéséhez, és példának olyan eseteket ad meg a szótár, ahol az *átkozott* főnév előtt áll, szitokszói minőségben: *az az [átkozott] töltőtoll; [átkozott] história! ... A átkozottul szóra a „szinte elviselhetetlenül”* jelentésében a következő példát írja: *„átkozottul csíp ez a paprika”*. A szótár a fokozás kapcsán a következőket említi: az *átkozott* az előbbieken kívül alkalmazható „indulatosan túlzó fokozás kifejezésére”, azaz ’szerfölött nagy’ jelentésében olyan esetekben, mint pl. *átkozott lármát csaptak*. Fontos tehát észrevenni, hogy a fokozás itt is összefonódik a negatív emotív szemantikai tartalommal a szótári szócikk szerzője szerint. Az *átkozottul* alak fokozói használatánál erre a negatív tartalomra nincs explicit utalás a szócikkben (’szerfölött nagy mértékben’), a hozott példa azonban itt is negatív: *„átkozottul megvénültél huszonnégy év alatt”* (Petőfi).

Ezek kívül fontos megemlíteni, hogy az ÉrtSz. külön jelentésként mutatja be azokat az eseteket, amikor az *átkozott* és az *átkozottul* határozóként van használva túlzás kifejezésére. Ennek bemutatására a szótár pozitív és negatív szentimentértékkel bíró példákat is közöl: *[átkozott] rossz szerszám, [átkozott] jó kedve van*.

Tekintsük első lépésben az *átkozott* szóra kapott adatokat! Az alábbi ábra belső körén a vizsgált szófajok megoszlási arányát láthatjuk, míg a külső körön e négy szófaj adatait osztottuk tovább azok szentimentértéke szerint pozitív, negatív és semleges alcsoportokra.

⁴ „*Átkozottan balul folynak dolgaink*” (1862: 359)

3. ábra. Az *átkozott* szót követő szavak gyakorisági megoszlása azok szófaja és szentimentértéke szerint

Az adatokból azt láthatjuk, hogy a vizsgált szó az esetek túlnyomó többségében főnevet módosít (81,8%). E főnevek között a legtöbb szó – legalábbis a szótáras elemzés alapján – semleges szentimentértékű (67,2%), amelyet gyakoriságában a negatív érték követ (11,6%). A főnevek között a pozitív érték arányait tekintve kimondottan ritka (3%).

Az adatokat kézzel megvizsgálva, az *átkozott* szó esetében az látszik, hogy leggyakrabban szitokszóként fordul elő, pl.

- (2) a. *Amaz **átkozott** Kígyó melly a' buja Évát, és a' Nagy torkú Ádámot almába való harapásra reá vette* (Friedrich von der Trenck – Könyörgés [1794])
 b. *Ez az én feleségem, **átkozott** asszony!* (Gaal József – Egy zenebarát kínszemvedései, Aigner, Budapest [1882])

Ezzel összefüggésben legtöbb esetben főnevet módosít, amelyek nagy része negatív szentimentértékű, legalábbis az adott doménben, még ha azokat a doménfüggetlen szótárunkkal nem is találtuk meg, pl. *fúria, kígyó, eretnekség, nyavalya, kaloda* stb. Ha a NEF pozitív szóval áll, akkor is rendre szitokszói szerepű, pl. *szerelem, rajongó* stb. Amennyiben melléknevet módosít, ott is hasonló tendenciát látunk, pl.

- (3) *Az az **átkozott** nedves dohány sehogy sem akar égni.* (Mikszáth Kálmán – Ami a lelket megmérgezi, Akadémiai Kiadó, Budapest [1956])

Azaz nem fokozóként szerepel itt sem. Mindezek mellett van néhány kétséges adat, ahol véleményünk szerint lehet fokozóként is értelmezni, azonban nem kizárólag fokozó a funkciója, hanem egyben minősít is, pl.

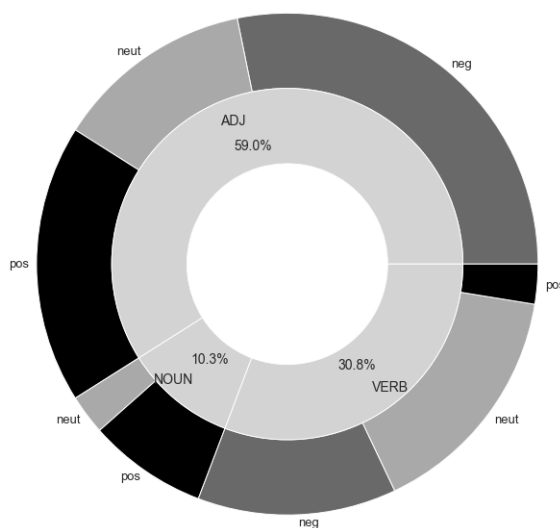
- (4) *Az én **átkozott** jó szívem, gondolta, az én **átkozott** lány szívem.* (Grendel Lajos – Áttételek, Madách Kiadó, Pozsony [1986])

Végezetül, egyetlen olyan esetet találtunk, ahol értelmezésünk szerint tisztán fokozóként szerepel a szó, és annak fényében, hogy mennyire ritka a korpuszban a vizsgált szó NEF-i előfordulása, számunkra meglepően korai ez az adat:

- (5) ***Átkozott** kemény lehet ez a te pázsittok, hiszen te pirosat izzadsz.* (Vajda Péter – Dalhon. 3., Eggenberger, Pest [1841])

Az adatok rávilágítanak, hogy a grammatikalizáció indikátorai a melléknévi kollokátumok lehetnének. Ebben a szerkezetben detektálható ugyanis a korpuszban – legalább részben – a fokozó funkció. Azonban azok jelentősen ritkábbak a főnévi kollokátumoknál.

Tekintsük most az *átkozottul* adatait!

4. ábra. Az *átkozottul* szót követő szavak gyakorisági megoszlása azok szófaja és szentimentértéke szerint

Amint fentebb említettük, az *átkozottul* szó jelentősen ritkább az *átkozott* szónál; mindösszesen 41 találat volt rá a korpuszban. A szófajok és szentimentértékek megoszlására vonatkozó eredmények szembeötlően eltérnek az *átkozott* szó eredményeitől. Mindenekelőtt a szófajok aránya kiegyenlítettebb, és gyakoriságuk szerint eltérő sorrendben követik egymást. Ez nyilván nem meglepő a vizsgált szavak morfológiai sajátosságai okán.

Ebben az esetben a legtöbb kollokátum melléknévi szófajú (59%), amelyet az igék követnek (30,8%). A főnévi kollokátumok ritkaságát vártuk a fentebb említettekkel összefüggésben.

A szentimentértékeket összesítve a következő eredményeket kaptuk: a legtöbb esetben semleges szót (pl. *kicsi, nagy, kemény, kevés*) módosít az *átkozottul*, ugyanakkor ez a szám nem éri el a szentimentértékkel rendelkező kollokátumok számát: 35,9%-ban negatív (pl. *rossz, éheznek, beleavatkozik, czudar, ügyetlen, megalázó*), 17,9%-ban pozitív szóval (pl. *szép, jó, modern*) kollokálódik a vizsgált elem. Érdeemes azt is megjegyezni ugyanakkor, hogy az itt semlegesként azonosított szavak legtöbbször rendelkezhet szentimentértékkel, ugyanis az adott kontextusban, egy adott szó módosítóiként ezek a szavak lehetnek értékelő jelentésűek (vö. pl. *kemény ág, kevés jövedelem* stb.) (a jelenségről részletesebben l. Szabó 2018).

A korpuszadatok kézi vizsgálata alapján az is megállapítható, hogy a szó az összes előfordulásához arányítva gyakran szerepel fokozó szerepben. Emellett a pozitív szentimentértékű szerkezeti alaptagok gyakorisága kifejezetten a grammatikalizálódás folyamatát igazolja a számunkra (l. 2. fejezet, fentebb), pl.

- (6) *És vannak benne átkozottul dicső színészserepek.* (Ady Endre – A boszorkányok, Akadémiai Kiadó, Budapest [1966])

Mindezeken túl, az *átkozottul* első adata NEF-ként korainak tekinthető: 1848-ból származik:

- (7) *„átkozottul éhezem, és ha ön...”* (Dobsa Lajos – Az 1848. évi francia forradalom, Beimel, Pest [1848])

Az, hogy ilyen jelentős eltérést tapasztaltunk az *átkozott* és az *átkozottul* gyakoriságát illetően fokozó szerepben, valamint kollokálódási sajátosságai között, rámutathat a toldalék szerepére a grammatikalizációs, illetve deszemantizációs folyamatokban. Azt feltételezhetjük tehát, hogy a toldalékolt alakok gyorsabban haladnak a korábban már tárgyalt időbeli nyelvi változási kontinuumon. Ezt azonban egyelőre csupán olyan hipotézisnek tekintjük, amelyre a jelen korpuszvizsgálat alapot ad; bizonyítására további korpuszelemzést tartunk feltétlenül szükségesnek.

5.2 *borzalmasan és borzasztóan*

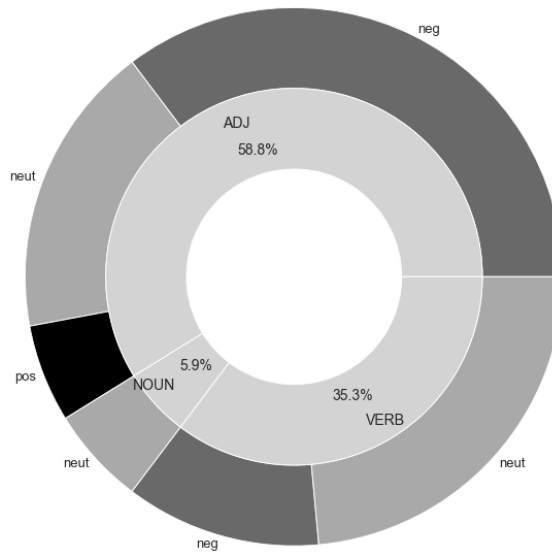
Kíváncsiak voltunk, miről tanúskodik a korpusz, ha olyan NEF-kat vizsgálunk, amelyek etimológiailag azonos elvont töre vezethetőek vissza (CzF: 762), emellett ugyanakkor nincs a fentebb bemutatotthoz hasonló toldalékbeli különbség közöttük. Ehhez a *borzalmasan* és a *borzasztóan* szavakat választottuk.

A CzF.-ben a *borzalmasan* szó egyáltalán nem szerepel, a *borzasztóan* szóra viszont több példát is hoz a szótár. Először a '[b]orzasztó módon, irtózatosan' jelentésében mutatja be a „*Borzasztóan forgatta szemét.*” és a „*Borzasztóan ordított kinjában*” példákon keresztül, majd megjegyzi, hogy „[a] köz nyelvszokás néha csekélyebb dolgok

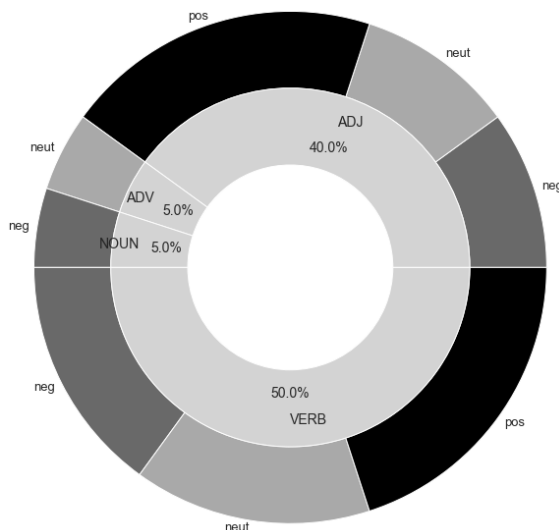
nagyítására is használja”. Erre példaként a „*Borzasztóan piszkos, mocskos*” szókapcsolatot hozza. Összességében azt látjuk tehát, hogy fokozó szerepében is negatív töltetű elemekhez kapcsolódik.

Az ÉrtSz. két jelentését különbözteti meg a *borzalmasan* szónak (mindkettőt a *borzalmas* szócikk alatt): az egyik a negatív emotív tartalomra utal (‘[r]endkívül kellemetlen; kint, gyötrelmet okozó’, pl. „*[borzalmas]an fáj a fogam*”), a másik a fokozó funkcióra (‘igen nagy mértékű, méretű; nagyfokú’, pl. „*[borzalmas]an rendetlen, szerelmes*”). Tehát láthatjuk, hogy ebben a szótárban már grammatikalizálódott NEF-ként is szerepel a *borzalmasan*. A *borzasztóan* esetében a ’rendkívüli mértékben, igen-igen nagyon’ jelentést adja meg a szótár (pl. „*[borzasztó]an szereti az édességet*”).

Tekintsük a vizsgált szavak kördiagramjait!

5. ábra. A *borzalmasan* szót követő szavak gyakorisági megoszlása azok szófaja és szentimentértéke szerint

6. ábra. A *borzasztóan* szót követő szavak gyakorisági megoszlása azok szófaja és szentimentértéke szerint

Ha a két fenti ábrát összevetjük, a szófajok arányában a legjelentősebb eltérés az, hogy amíg a *borzalmasan* melléknévvel kollokálódik a legtöbb esetben (58,8%), addig a *borzasztóan* igével (50%). Ugyanakkor mindkét szó esetében igaz, hogy a melléktörzsek és az igék a leggyakoribb szófajok. Talán fontosabb a szentimentérték-beli eltérés a két szó eredményeiben. Azt látjuk, hogy a *borzalmasan* szó az esetek túlnyomó többségében semleges szavakkal kollokálódik (összesen 76,5 %), és a szentimentértékkel rendelkező szavak közül a pozitív kimondottan ritkák (5,9%). A *borzasztóan* kollokátumainak azonban mindösszesen 35%-a semleges; a szavak 40%-a pozitív (pl. *tetszik, nyugodt, szép, örül, okos*) és 25%-a negatív (pl. *megijed, rossz, szomorú*). A pozitív szavak magas aránya – ahogy arra már korábban is utaltunk (l. többek között 2. fejezet) – a deszeman-tizációs folyamat indikátora lehet.

Az adatok kézi vizsgálata alapján megállapítható, hogy a *borzalmasan* a *borzasztóan* szóval összehasonlítva arányaiban ritkábban fordul elő fokozó szerepben, ami alátámasztani látszik a fentebbi megközelítésünket, pl.

- (8) a. „**Borzasztóan** okos embernek látszott: szolga volt, de úgy írt, olvasott, mint egy püspök.” (Babits Mihály – A gólyakalifa, Athenaeum, Budapest [1939])
 b. „Azóta mi **borzasztóan** nyugodtak vagyunk.” (Vasvári Pál – A márciusi ifjúság, Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest [1956])

Érdeemes azonban azt is megjegyezni, hogy a fenti vizsgálati tapasztalat azzal a sajátsággal is összefüggésben állhat, hogy a vizsgált szavaknak nem azonos a relatív töve (*borzalmas* és *borzasztó*), valamint alapszava (*borzalom* és *borzaszt*), amelyeknek már a

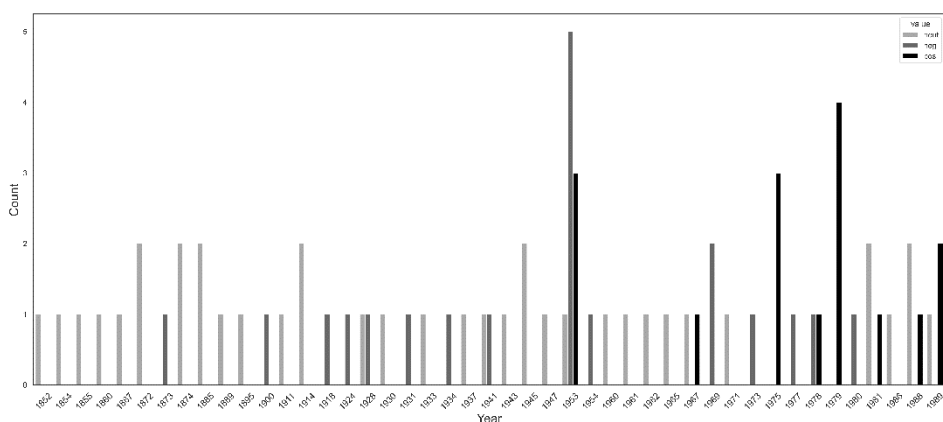
szófaja sem egyezik meg. Mindez ugyancsak szerepet játszhat a származékok szemantikai különbségében.

5.3 irtó

Végezetül egy olyan szó elemzési eredményeinek prezentálását választottuk, amely szemléletesen mutatja be a NEF-k időbeli változási folyamatát.

Az *irtó* szavunk a CzF. idevágó szócikkében még csak eredeti jelentésében szerepel: „Oly eszközről mondjuk, melyek által irtás véghez vitetik [...]”. Az ÉrtSz. a fenti jelentés mellett már megjeleníti fokozóként is '[s]zörnyen, roppantul, irtózatosan' (pl. *[irtó] erős; [irtó] nagy vihar*) valamint '[n]agyon' jelentésben (pl. *[irtó] jól mulatunk*). Az *irtó* szó A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (a továbbiakban TESz.) alapján az *irtóztató* rövidülésével emfatikus beszédhelyzetben keletkezett (II. 236).⁵

Tekintsük az alábbi diagramot, amely az *irtó* NEF gyakorisági adatainak időbeli változását mutatja, a kollokátumok szentimentértéke szerinti bontásban!

7. ábra. Az *irtó* szó gyakorisági adatainak időbeli változása, a kollokátumok szentimentértéke szerinti bontásban

Amint látjuk, amíg kezdetben a semleges kollokátumok a gyakoriak, valószínűleg a nyelvi változási folyamattal összefüggésben egyre gyakoribbá válnak a negatívak is, majd a folyamat előrehaladtával megjelennek és elszaporodnak a pozitívak, amelyek végül többségbe is kerülnek.⁶ A szentimentértékkel rendelkező kollokátumok a fokozóvá válási folyamatra mutathatnak, míg a pozitív szavak arányának növekedése a deszematizálódás indikátora lehet.

6. Összefoglalás

Dolgozatunkban a fokozókról, azon belül is a NEF-ről szóló rövid szakirodalmi áttekintés után bemutattuk, hogyan hoztuk létre a 10 580 adatot tartalmazó vizsgálati

⁵ Köszönjük a dolgozat névtelen bírálójának, hogy az információra felhívta a figyelmünket.

⁶ A negatív kollokátumok kiugróan magas számát az 1953-as évben egyéni nyelvhasználati sajtóság okozza: az összes negatív példa egyetlen szerzőtől származik.

korpuszt, ismertettük annak nehézségeit, korlátjait és az adatok feldolgozásának a mi-kéntjét. Ezt követően elemeztünk néhány példát a korpuszból, megvizsgálva, hogy azo-kat milyen arányban követik különböző szófajú és szentimentértékű szavak.

Az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált NEF-k időbeli nyelvi változását jól tükrözik azok kollokációs (szófaji és szentimentértékbeli) sajátosságai. Ezek előfordulási arányaiból tudunk következtetni arra, hogy a vizsgált szó a nyelvi változási folyamatban hol tart egy adott időszakban. Rámutattunk továbbá arra, hogy a toldalék megléte a vizsgált NEF-n befolyásolhatja a változási folyamat sebességét, valamint hogy ha két NEF azonos elvont főre vezethető vissza, ez a sajátosság közel sem eredményez hasonló nyelvi fejlődési utat.

Hivatkozások

- Andor, József 2017: A lexikai fokozás polaritásváltásairól. In Gecső Tamás, Szabó Mihály szerk.: *Az ellentét nyelvi és nonverbális kifejezésének lehetőségei*. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta Könyvkiadó, 11–17.
- Bolinger, Dwight 2013 [1972]: *Degree words*. (Vol. 53.) Mouton: The Hague / Walter de Gruyter.
- Bonelli, Elena Tognini 2000: Corpus classroom currency. *Darbai ir dienos* 24, 205–243.
- Boucher, Jerry D. – Osgood, Charles E. 1969: The Pollyanna hypothesis. *Journal of Verbal and Learning Behavior* 8, 1–8.
- Chang, Yuxuan – Shao, Bin 2020: Literature Review on Negative Emotive Intensifiers in English. *Higher Education of Social Science* 18/2, 55–59.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 1867–1872. Pest: „Athenaeum” Irodalmi és Nyomdai Társulat.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció = Nyelvtudományi Értekezések* 158. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dér Csilla Ilona 2013a: *Iszonyatosan/rettenetesen/őrületesen jó!* A fokozószók grammatikalizációjáról. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata*. Székesfehérvár–Budapest: Kodolányi János Főiskola – Tinta, 71–76.
- Dér Csilla Ilona 2013b: Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VII. Szeged, SzTE, 2013, 17–28.
- Dragut, Eduard – Fellbaum, Christiane 2014: The Role of Adverbs in Sentiment Analysis. In Petruck, Miriam RL and de Melo, Gerard eds.: *Frame Semantics in NLP: A Workshop in Honor of Chuck Fillmore*. Baltimore: Association for Computational Linguistics, 38–41.
- Dressler, Wolfgang. U. – Barbaresi, Merlini L. 1994: *Morphopragmatics: diminutives and intensifiers in Italian, German, and other languages*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Budapest: Akadémiai.

- Hamilton, William L. – Clark, Kevin – Leskovec, Jure – Jurafsky, Dan 2016: Inducing domain-specific sentiment lexicons from unlabeled corpora. In *Proceedings of the conference on empirical methods in natural language processing. conference on empirical methods in natural language processing*, NIH Public Access, 595–605.
- Imrényi András 2012: A magyar mondat mint multiplex hálózat. In Balázs Géza – Kovács László – Szőke Viktória szerk.: *Hálózat kutatás – Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest: Inter – Magyar Szemiotikai Társaság – Bolyai Műhely Alapítvány – Eötvös, 36–42.
- Imrényi András 2013: A magyar mondat viszonyhálózati modellje = *Nyelvtudományi Értekezések*. 164. Budapest: Akadémiai Kiadó. 146–154.
- Ito, Rika – Tagliamonte, Sali 2003: *Well weird, right dodgy, very strange, really cool: Layering and recycling in English intensifiers*. *Language in Society* 32/2, 257–279.
- Jing-Schmidt, Zhuo 2007: Negativity bias in language: A cognitive-affective model of emotive intensifiers. *Cognitive Linguistics* 18, 417–443.
- Kugler Nóra 2014: A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a *félelmetesen jó*? *Magyar Nyelvőr* 138/2, 129–139.
- Laczkó Mária 2007: Napjaink tizenéveseinek beszéde szóhasználati jellemzők alapján. *Magyar Nyelvőr* 131, 173–184.
- Lorenz, Gunter 2002: Really worthwhile or not really significant? A corpus-based approach to the delexicalization. In Ilse Wischer and Gabriele Diewald eds: *New Reflections on Grammaticalization*. (Typological Studies in Language 49.) John Benjamins, 143–161.
- Méndez-Naya, Belén 2008: Special issue on English intensifiers. *English Language & Linguistics* 12/2, 213–219.
- Nemesi Attila László 1998: Társalgási divatkifejezések a benyomáskeltés szolgálatában. *Magyar Nyelvőr* 122, 24–35.
- Paradis, Carita 2000a: Reinforcing adjectives: A cognitive semantic perspective on grammaticalization. In R. Bermúdez-Otero, D. Denison, R. Hogg, & C. B. McCully eds.: *Generative theory and corpus studies*. (Topics in English linguistics 31.) Mouton de Gruyter, 233–258.
- Paradis, Carita 2000b: It's well weird. Degree modifiers of adjectives revisited. In J. M. Kirk ed.: *Corpora galore: Analyses and techniques in describing English*. (Language and computers; Vol. 30) Rodopi, 147–160.
- Paradis, Carita 2001: Adjectives and boundedness. *Cognitive Linguistics* 12/1, 47–65.
- Paradis, Carita 2008: Configurations, construals and change: Expressions of degree. *English Language and Linguistics* 12/2, 317–343.
- Partington, Alan 1993: Corpus evidence of language change: The Case of the Intensifier. In Mona Baker – Gill Francis – Elena Tognini-Bonelli eds.: *Text and Technology: In honour of John Sinclair*. Amsterdam: John Benjamins, 177–192.
- Péter Mihály 1991: *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Péter Mihály 2008: A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* 104, 1–11.
- Quirk, Randolph – Greenbaum, Sidney – Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan 1985: *A comprehensive English grammar*. London – New York: Longman.

- Sass Bálint 2017: Keresés korpuszban: a kibővített Magyar történeti szövegtár új keresőfelülete. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 267–277.
- Stoffel, Cornelis 1901: *Intensives and Down-toners: A study in English adverbs*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchhandlung.
- Szabó Martina Katalin 2015: Egy magyar nyelvű szentimentlexikon létrehozásának tapasztalatai és dilemmái. In Geccső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Nyelv, kultúra, társadalom*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 177.) 278–285.
- Szabó, Martina Katalin 2018: *A szentimentérték módosulásának a problémája a magyar nyelv szövegek szentimentelemzésében, különös tekintettel az értékvesztésre és az értékváltásra*. Doktori disszertáció. Szegedi Tudományegyetem.
- Szabó Martina Katalin – Bibok Károly 2019: Értékvesztésre és értékváltásra képes lexémák újabb vizsgálata. *Argumentum* 15 (Special issue II), 639–649.
- Szabó Martina Katalin – Guba Csenge 2022: *An Analysis of Negative Emotive Intensifiers in Hungarian Tweets*. Kézirat.
- Szabó Martina Katalin – Ilyés Virág – Nyíri Zsófi 2018: A negatív emotív elemek szóaszociációs adatbázisa. In Dombi Judit – Farkas Judit – Gúti Erika szerk.: *Aszimmetrikus kommunikáció – aszimmetrikus viszonyok*. Bicske: SZAK Kiadó, 1173–1192.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976. + Mutató. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1988: A mai magyar nyelv normarendszerének egy jelentős változásáról az „ifjúsági nyelv” kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 112, 398–406.
- Varga Mónika 2017: A grammatikalizáció néhány esetéről boszorkányperekben. In Géccseg Zsuzsanna eds.: *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, 101–120.
- Varga Mónika 2019. Varga, M. (2019). *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. Doktori disszertáció. ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola.
- Wierzbicka, Anna 2002: Australian cultural scripts – bloody revisited. *Journal of Pragmatics* 34, 1167–1209.
- Zsibrita János – Vincze Veronika – Farkas Richárd 2013: magyarlanc: A toolkit for morphological and dependency parsing of Hungarian. In Galia Angelova, Kalina Bontcheva, Ruslan Mitkov eds.: *International Conference on Recent Advances in Natural Language Processing*. Shomen: INCOMA Ltd. 763–771.

Források

- Magyar Történeti Szövegtár [nytud.hu]
 Magyar Filmadatbázis [mafab.hu]
 SorozatGURU [sorozatguru.info.hu]

AZ EVIDENCIALITÁS ALAKULÁSÁNAK EGY LEHETSÉGES FORGATÓKÖNYVE AZ URÁLI NYELVEKBEN¹

SZEVERÉNYI SÁNDOR

1. Bevezetés

Egy korábbi tanulmányomban (Szeverényi 2020) a szamojéd nyelvekben azt vizsgáltam meg, hogy vajon az evidencialitás kulturális magyarázatát (Bernárdez 2017) alátámasztják-e az északi-szamojéd nyelvek komplex evidenciális rendszerei. Akkor megállapítottam, hogy a beszélő perspektívájának kiemelt jelentősége van a megnyilatkozás során, a megnyilatkozó nézőpont jelentősége – pl. a felelősségvállalás a megnyilatkozás igazságtartalmáért – abban is megmutatkozik, hogy nézőpont-eltolódással járó függő beszéd nem alakult ki, hiszen az indirekt idézés a referenciális központ mozgatásával jár. Ez pedig kedvez a komplex evidencialitás kialakulásának, amelynél szintén fontos, hogy a beszélő a megnyilatkozó perspektívát a legtöbb szituációban megtartsa. Említett tanulmányom végén megfogalmaztam egy hipotézist, amely az uráli nyelvek (elsősorban) mondattani változásaira vonatkozik. E hipotézis lényege, hogy a szamojéd és finnugor nyelvek evidencialitása közötti jelentős különbség kéz a kézben jár más grammatikai rendszerek közötti különbségekkel.

Jelen dolgozat alapvető célkitűzése, hogy a szamojéd nyelvek kapcsán tett megállapításokat a teljes uráli nyelvcsaládra kiterjesszem. Cél, hogy egy lehetséges forgatókönyvet felvázoljon annak tükrében, hogy a környezeti, kulturális és más külső hatások milyen szerepet játszhatnak/játszhattak az evidenciális eszközök fejlődésében, alakulásában. Teszem mindezt a rendelkezésre álló szakirodalom és saját kutatási eredményeink alapján.² A felvázolandó „egy” lehetséges forgatókönyv valójában „sok”, igazából a magyarázattípus lesz egyféle: ez pedig etnoszintaktikai jellegű.

Jelen tanulmány témájánál és jellegénél fogva erősen vázlatos lehet csak jelenlegi formájában és terjedelmében, eredményei pedig – mivel indirekt következtetéseket rejt magában – csak hipotetikusak lehetnek.

2. Előzetes fogalmak, elméleti háttér

Az evidencialitás érzékeny a kulturális, környezeti hatásokra, ezért fontos, hogy áttekintsük azokat a külső tényezőket, amelyek hatással lehetnek nyelvtani szerkezetek változásaira. Nyelv és kultúra, nyelv és környezet, valamint nyelv és gondolkodás lehet-

¹ A kutatás az Evidencialitás az uráli nyelvekben NKFI pályázat támogatásával valósult meg (K 139218) a Szegedi Tudományegyetemen. Köszönöm mindkét lektornak az alapos munkát és kritikát, sokat megfogadtam belőlük, de persze mindig van, amivel a szerző nem ért egyet. A felelősség természetesen engem terhel. Az egyik lektor megjegyzései egy teljesen új tanulmány megírását teszik szükségessé, jelen írás korlátait túlfeszítik.

² Szibériai uráli nyelvek etnoszintaktikai vizsgálata (NKFI, K 129186, 2018–2022).

séges összefüggéseivel számtalan tudományág számtalan irányzata foglalkozott az elmúlt több mint 200 évben. Ennek vázaltszerű összefoglalása sem lehetséges – még akkor sem, ha vizsgálatunkat a grammatikára, nyelvtani szerkezetekre szűkítjük. Arra viszont elegendő, hogy a legfőbb kapcsolódási pontokat, relációkat megmutassuk, elméleti kerettől függetlenül. Ehhez leginkább Busser (2015) tanulmánya szolgál vezérfonalként.

2.1. Környezeti paraméterek

Busser (2015) a nyelvi szerkezetek változását befolyásoló külső („extralinguistic”) tényezőket csoportosítja. A következő paraméterek egyrészt a kategorizálást könnyítik meg, elmélettől és módszertantól függetlenül. Másrészt az egyes nyelvészeti tudományterületek közül több esetben is felmerül ezen paraméterek relevanciája és egy-egy magyarázat esetében nem feltétlenül zárják ki egymást.

Kulturális tényezők

Kultúrán jellemzően kulturális gyakorlatot értenek, vagyis azon tudatos magatartások és hiedelmek összességét, amelyek egy meghatározott közösség koherens társadalmi identitásának kifejezéséhez kapcsolódnak. Humboldt, Boas, Sapir és Whorf munkássága óta foglalkoztatja a kultúra és a nyelvtan kapcsolata a nyelvészeket és antropológusokat. A grammatika alakulását befolyásoló kulturális hatások vagy a konkrét nyelvtani sajátosságok tényleges vizsgálata azonban soha nem volt része egy koherens kutatási területnek, hanem a nyelvészet főként funkcionális, kognitív és leíró megközelítéseinek peremén létezett, legalábbis egészen az etnoszintaxis első, sporadikus megjelenéséig az 1970-es években.

Társadalmi tényezők

A társadalmi tényezők a társadalom szerkezetéhez és szerveződéséhez kapcsolódnak, vagyis jellemzően kívül esnek a társadalom egyes tagjainak tudatos ellenőrzésén, ellentétben a kulturális tényezőkkel, amelyek hiedelmek és ritualizált viselkedések eredményei. A nyelvre gyakorolt társadalmi és kulturális hatások közötti különbségtétel bizonyos mértékig mesterséges. Busser példának Gal munkáját említi (1978), aki a nemet kulturális konstrukciónak tekintette, mert a társadalmi nemi alapú szerepek értelmezésében a szabad választásnak erős összetevője van. Másrészt viszont sok társadalomban a biológiai nem és a hozzá kapcsolódó társadalmi státusz nem olyan, ami felett az egyének nagyon befolyással lennének. Gal tanulmánya arra is rámutat, hogy a nyelvi változást gyakran társadalmi és kulturális tényezők összetett kölcsönhatása befolyásolja: nem, életkor, társadalmi státusz, vidék-város dichotómia, tágabb történelmi és politikai kontextus stb. A különböző területek homályossága és összetettsége ellenére az interakciók során jelentős számú egyértelmű eset van, amikor az egyének vagy társadalmi csoportok tudatos kontrollján kívül eső társadalmi tényezők befolyásolják a nyelvi változást. A nyelvjárási változatosság például nem jellemzően az adott közösségek szándékos döntéseiből fakad, hanem olyan meglehetősen elvont jelenségek is befolyásolják, mint a közösség elszigeteltségének foka, valamint a közösség mérete, szerkezete és sűrűsége.

A különböző társadalmi tényezők grammatikai szerkezetre gyakorolt hatását a szociolingvisztika, a dialektológia és – kisebb mértékben – a nyelvészeti antropológia egyaránt dokumentálja, mind a jól ismert nyugati nyelvek, mind a világ más részein élő

kisebb nyelvek esetében. A tipikus kutatás tárgyát képező tényezők közé tartoznak a regionális különbségek, életkor, nem, etnikai hovatartozás, társadalmi rétegződés, műfajok és sajátos társadalmi környezet, társadalomstruktúra, hatalmi viszonyok, kontaktus, amely, ha tartósan fennáll, elkerülhetetlenül nyelvi érintkezéshez is vezet. Míg a nyelvi érintkezés hagyományos kutatása elsősorban a lexikális kölcsönzésekre összpontosított, ma már bőséges mennyiségű kutatás számol be arról, hogy a nyelvi struktúrák, minták nyelvi érintkezés útján történő kölcsönzése gyakori. Absztrakt szinten megérthetjük a nyelvi érintkezés paramétereit és azok grammatikára gyakorolt hatását (Aikhenvald 2006). A folyamatban szerepet játszó konkrét társadalmi tényezők sokfélesége azt jelenti, hogy eltart egy ideig, mire valóban átfogó képet kapunk róluk. Aikhenvald csak felületesen említi a lakosság számát, az urbanizáció fokát, a házassági szokásokat, a kereskedelmet, a hadviselést, az életmódot és a foglalkozást, a munkamegosztást és a vallást.

Vannak elméletek, elemzések, melyek szerint bizonyos globális társadalmi folyamatok befolyásolják az adott társadalomban beszélt nyelvek grammatikai szerkezetét. Trudgill (2011) amellett érvel, hogy a nyelvtani változás egyik fő tényezője egy társadalom viszonylagos stabilitása, társadalmi sűrűsége és elszigeteltségének foka. Feltételezése szerint a kicsi, viszonylag stabil, viszonylag magas társadalmi sűrűségű társadalmakban aránytalanul nagyobb valószínűséggel alakulnak ki összetett morfoszintaktikai rendszerek.

Földrajzi tényezők

A földrajznak, a geofizikai környezetnek a nyelvtan különböző területeire lehet hatása. A térérzékelés központi szerepet játszik a környezetünkkel való interakciónk során, és ezért kiemelkedően jelen van a világ legtöbb nyelvének nyelvtanában. Busser három fő területet említ.

A térbeli környezet és a nyelvi szerkezet kapcsolatának hagyományos grammatikai kutatása elsősorban a térbeli deixis felé irányult. Egy nyelv nyelvtana sem teljes a demonstratív paradigmájának alapos leírása és az irányt jelölő (pl. bizonyos mozgás) igék áttekintése nélkül. Lehetetlen kimerítő áttekintést adni az ezen a területen végzett munkákról, és ez itt nem is lenne különösen hasznos: a deixissel kapcsolatos munkák jellemzően csak a deiktikus kategóriák nyelvtani viselkedésével foglalkoznak, és legtöbbször alig veszik figyelembe a külső térbeliséget, a valóságot, amely e kategóriák létrehozásához vezetett. A földrajzi kontextus szerepével a teret és mozgást kifejező nyelvtani kategóriák alakulásában az elmúlt egy-két évtizedben foglalkoztak.

A kutatások egy másik vonulata a földrajzi jellemzőknek a nyelvi sokszínűségre, komplexitásra és a nyelvek globális szerkezetére gyakorolt – akár közvetlen, akár a kultúra által közvetített – hatására fókuszál. Nichols (1992) a földrajzi területek különféle tulajdonságai és a nyelvek vagy nyelvcsoportok grammatikai tulajdonságai közötti lehetséges kapcsolatokat tárgyalja. Bevezeti a terjedési zónák és a maradékszónák fogalmát, mint két olyan geofizikai típust, amelyek sajátos hatással vannak a nyelvi diverzifikációra. Az előbbieket gyors nyelvi terjedés területei, amelyeket gyakran egy vagy néhány nyelv vagy nyelvcsalád ural; az utóbbiak általában igen változatos, nagy nyelvi összetettségű területek.

Természeti (biológiai) tényezők

A nyelvi és biológiai diverzitás közötti összefüggések vizsgálata, párhuzamba állítása egészen Darwin evolúciós elméletéig nyúlik vissza. Nyelv és természeti környezet közötti összefüggések vizsgálata megjelenik a nyelv(ek) történetének kutatásában és a biológiai és nyelvi diverzitás közötti lehetséges összefüggések vizsgálatában egyaránt.

Humán biológia

Kutatásunk szempontjából kevésbé releváns, és az uralisztikában is csak újabban jelent meg ez a terület. Busser a genetika és nyelvészet kapcsolatát is megemlíti. Itt a környezet-indukált emberi migrációra és egyfelől az abból következő etnikai diverzitásra, másfelől pedig a szintén a migrációs folyamatokhoz köthető nyelvi diverzitásra kell gondolni.

A nyelv metapercepciója

A mi esetünkben szintén kevésbé releváns, hogy a nyelvi szerkezetre gyakorolt egyik gyakran figyelmen kívül hagyott hatás maga a nyelvészeti kutatások végzése, és tágabb értelemben a nyelvérzékelésünk. Ez hatással lehet magának a nyelvnek a szerkezetére és a szerkezetről alkotott felfogásunkra is. Az előbbire akkor kerül sor, ha az előíró jellegű nyelvészeti kutatás vagy a társadalmi nyomás bizonyos nyelvtani, lexikai vagy fonetikai korlátozások bevezetéséhez vezet.

Jelen kutatás nem egy kidolgozott elméleti kerethez kapcsolódik, hanem az etno-szintaxis, ökon nyelvészet, antropológiai nyelvészet határán mozog, elsődleges célja, hogy a fentebb említett tényezők lehetséges hatását kimutassa nyelvtani szerkezetekben, mind ezt történeti kontextusban.

2.2. Rekonstrukció

Tanulmányunk másik lényeges pontja a grammatikai (al)rendszerek rekonstrukciójának kérdése. Anélkül, hogy teljes szakirodalmi áttekintést adnánk, a nyelvtani rekonstrukcióval kapcsolatban két elvi kérdést kell megválaszolni:

- a) Az alapnyelvről alkotott fogalmunk, az alapnyelv alkalmazott definíciója mint prekonceptió milyen mértékben befolyásolja rekonstrukciónkat?
- b) A családfamodell alkalmazása milyen mértékben befolyásolja a rekonstrukciónkat?

Ebben a munkában az alapnyelv és családfamodell hagyományos definíciójából indulunk ki, azaz az uráli alapnyelvet rekonstruált, egységes posztulátumként értelmezzük, amelynek rendelkeznie kell a természetes nyelvek tulajdonságaival. Továbbá a családfamodellünk szerint a legkorábbi állapot az uráli alapnyelv lehetett, amelyből a mai leányelvek levezethetők.

2.3. Evidencialitás és uralisztika

2.3.1. Az evidencialitás fogalma

Az evidencialitás az információ forrásának (illetve annak típusának) a nyelvi jelölése: a szakirodalom (mondat)szemantikai kategóriaként vagy nyelvtani (morfológiai)

kategóriaként kezeli. Ahogy egy friss tanulmányban megjegyzi Verhees (2019: 128), „az evidencialitás vizsgálatának állandó kérdése nem az, hogy nyelvtani vagy szemantikai-funkcionális kategóriának tekintjük-e, hanem sokkal inkább az, hogy hogyan tudunk értelmes, empirikus különbséget tenni a grammatikai evidenciálisok és az információforrásra való hivatkozás egyéb eszközei között.”³ Ez a megközelítés az uráli nyelvek átfogó leírásánál kikerülhetetlen, ugyanis az uráli nyelvcsalád az evidencialitás szempontjából heterogén.

Az evidencialitás szorosabb definícióját számtalan helyen megtaláljuk, számtalan formában. Én most a Brugman és Macaulay tanulmányában (2015) foglaltakat említem. A szerzők szerint az evidencialitást univerzálisan két tényező definiálja:

- (i) Az információ forrásának jelölése.
- (ii) A jelölő elem a nyelvtani rendszer tagja.

Ezekon kívül felsorolnak hét olyan tényezőt, amelyek korábban felmerültek a szakirodalomban mint az evidencialitás általános fogalmához tartozó tényezők. Ezekről azonban megállapítható, hogy noha jellemző jelenségek, nem általánosak:

- (iii) Az evidencialitásnak van episztemikus jelentéstartalma/kiterjesztése.
- (iv) Illokúciós jelentés, ami az elkötelezettség fokát jelöli.
- (v) A miratív (váratlan, meglepő esemény, jelenség) jelentés.
- (vi) A beszélői deixis, vagyis az evidenciális origo jelentősége.
- (vii) Az evidenciálisok használata lehet kötelező vagy opcionális.
- (viii) Komplementaritás más jelölőkkel.
- (ix) Az igazság-feltételeesség.

„Mennyiségi” szempontból is lehet a nyelveket csoportosítani – és a tipológiában leginkább ez a csoportosítás alapja – aszerint, hogy hány információforrás-típust/evidenciatípust jelöl külön a nyelv. A többválasztásos (legalább 3) nyelveket Aikhenvald (2004) tipológiájában B, C és D alaprendszernek nevezi el (itt ezeket nevezzük komplex rendszereknek). Plungian (2010) tipológiájában a „basic” és az „elaborated” terminusok használatosak: a hármas rendszerek („basic”) alapkategóriái a direkt, az inferenciális és a tudósított („reported”) információ – ez az ún. kecsua-típus. Ennél egyszerűbbek a kettős rendszerek („generalized”, Aikhenvaldnál „A”), ahol indirektív/mediatív megkülönböztetés vagy első- és másodkézbeli szembenállás van (balkáni típus). Végül a komplex rendszerek („elaborated”) azok, ahol a hármas rendszerek további alkategóriákkal, paraméterekkel egészülnek ki (pl. részvételiség [„participation”), feltételezés [„assumption”), általános tudás stb.).

2.3.2. Az evidencialitás kulturális magyarázata

Bernárdez (2017) kulturális magyarázatának lényegét – mely részben már Aikhenvald (2004) munkájában is megtalálható – korábban említett írásomban ismerttettem (Szeverényi 2020). Itt az érthetőség érdekében a lényeget foglalom össze nagyon rövi-

³ „A persistent issue in the study of evidentiality is not whether we should consider it a grammatical or a semantic-functional category, but rather how we can make a meaningful, empirical distinction between grammatical evidentials and other means of referring to an information source.”

den: (komplex) evidencialitás rendszer izolált környezetben élő kis csoportoknál, közösségeknél nagyobb valószínűséggel alakul ki a következő tényezők mellett, és ezek a tényezők a komplex evidenciális rendszerek fennmaradását is elősegítik:

- Ott, ahol a környező világ elérése nehézségekbe ütközik földrajzi, éghajlati viszonyok miatt (pl. Amazónia esőerdei népei).
- Ott, ahol nem alakult ki írásbeliség, a nyelv csak szóban létezik.
- Ott, ahol nagyon szorosak a kapcsolatok a csoporton belül és a szomszédos csoportok között.

A komplex evidenciális rendszerű nyelvet használó közösségek jellemzően kis méretűek, ahol a közösség minden tagja – többé-kevésbé – ismeri a közösség többi tagját, és a közösség tagjai jellemzően megbíznak egymásban. Ennél fogva az őszinte beszéd, az igazmondás (annak hite), a kimondott állítás tartalmáért való felelősség a közösség viselkedésének fontos alapelve. Jellemző, hogy ezekben a rendszerekben az evidencialitás nem feltétlenül valószínűséget vagy bizonyosságot fejez ki elsődlegesen. Ez azt is mutatja, hogy az evidencialitás érzékeny a kulturális és környezeti változásokra. Fontos azonban megjegyezni, hogy mindez nem tekinthető univerzálisnak.

3. Az uráli nyelvek csoportosítása

A téma aktualitását a szakirodalom mennyiségi kettőssége is indokolja. Egyfelől az elmúlt években óriási mértékben bővült az evidencialitás nyelvspecifikus és tipológiai szakirodalma egyaránt, ennek ékes példája az Alexandra Aikhenvald által szerkesztett Oxford Handbook of Evidentiality (2018). Átfogó, tisztázó általános munkák közül az előbb említett Verhees tanulmányt (2019) és Brugman és Macaulay tanulmányát (2015) tartom fontosnak kiemelni. Másfelől viszont, noha megnöttek az uráli nyelvek evidencialitását vizsgáló munkák (néhány példa a teljesség igénye nélkül: obi-ugor nyelvek – Sipőcz 2014, Csepregi 2014; udmurt – Kubitsch 2022; szamojéd nyelvek – Wagner-Nagy 2018, Burkova 2022; magyar – Kugler 2015), az uráli nyelveket áttekintő munka kevés született, és nem haladják meg egy könyvfejezet terjedelmét és mélységét (elsősorban Skribnik–Kehayov 2018).

Skribnik és Kehayov (2018) tanulmánya alapján a következőképpen foglalhatjuk össze az uráli evidencialitásról való tudásunkat:

Az evidenciálisok (vagyis az evidencialitás morfológiai jelölői) forrásai heterogének, vagyis egyfelől az egyes nyelveken belül is többféle forrás lehetséges, és azon nyelvek között, amelyekben kialakultak evidenciálisok, szintén nagy különbségek lehetnek. Alapvetően három kategóriához kötődnek az evidenciálisok: a Volga-Káma vidék nyelveiben jellemzően bizonyos múlt idők vettek fel evidenciális funkciót; az udmurt, az obi-ugor és szamojéd rezultatívot, igeneveket alkalmaznak (igenevek verbalizációja általánosnak tekinthető); szintén az igenévi eredet jellemző a balti és néhány finnségi nyelvben; ugyanakkor a nominalizáció különböző formái is lehetségesek. A szamojéd nyelvekben felmerül a főnév grammatikalizációja, és szintén a szamojéd nyelvek kapcsán (és csakis itt) merül fel egy alapnyelvi evidenciális rekonstrukciója (Guszev 2017). Az uráli evidenciálisok heterogenitása összhangban van a nyelvcsalád eurázsiai, viszonylag periférikus helyzetével.

Skribnik és Kehayov következtetése szerint noha hiányoznak a régi nyelvi források, de a proto-indoeurópaihoz hasonlóan úgy tűnik, hogy néhány évezreddel ezelőtt az evidencialitás nem volt kódolva az alapnyelvben.

Röviden összefoglalva az uráli nyelveket, az alábbiak szerint csoportosíthatjuk elhelyezkedés, morfológiai evidencialitás megléte, annak besorolása, az evidenciálisok legvalószínűbb eredete és funkciója szerint:

area	nyelvek	avid.	kategória	eredet	kategóriák
Skand.:	finn, számi, (vót)	-	-		
Baltikum:	észt, lív	+	A3	átvétel	REP
Volga-Káma:	mari, permi	+	A2	átvétel	IND
	mordvin	-	-		
Ny-Szibéria:	obi-ugor	+	A1/A2	belső inn.	IND
ÉNy-Szibéria:	szamojéd	+	B3/C3	belső inn.	REP, INF, SZEN
Kárpát-medence:	magyar	-	-		

Az jól látható, hogy az uráli nyelvek evidencialitása mutat területi megfeleléseket, de vannak kivételek. Ilyen például az mordvin, amelyben „elvárható” lenne egy permi és mari szintű evidencialitás, illetve a baltikumi kis finnségi nyelvek sem egységesek, és nem mindegyik obi-ugor nyelvváltozatban alakult ki morfológiai evidencialitás. A kétválasztásos rendszerekben („A”) az alapvető distinkció az információhoz való hozzáférés közvetett vagy közvetlen volta (obi-ugor, permi, mari) (IND = indirekt), vagy a mástól hallott információ jelölése (balti-finn) (REP = reportatív). A szamojéd nyelvek alapkategóriái pedig a mástól hallott információ (REP), az indirekt kategória (IND = inferenciális), valamint a közvetlenül, de nem vizuális forrásból szerzett értesülés (SZEN = nem vizuális érzékelés).

4. Evidencialitás, rekonstrukció, nyelvtörténet, kontaktushatás, tipológia

Összehasonlító történeti nyelvészeti szempontból tehát az a kérdés: beszélünk-e evidencialitás *előtti* nyelvi állapotról, vagyis voltak-e az alapnyelvben evidenciálisok vagy más, az információra forrására utaló nyelvi eszközök? A válaszunk erre kettős lehet az evidencialitás kettős definíciójából fakadóan. Grammatikai jelölőt nem rekonstruálunk finnugor vagy uráli alapnyelvre. Szemantikailag viszont nem lehet kizárni, hogy a nyelvben léteztek már az alapnyelv időszakában olyan nyelvi eszközök, amelyekkel jelölni lehetett az információ forrását – s amennyiben a kulturális magyarázat tükrében vizsgáljuk a kérdést, ez nem lehet életszerűtlen elképzelés, és így az sem elképzelhetetlen, hogy ezek a jelölők valamilyen mértékben grammatikalizálódtak. Az alábbiakban amellet tudok csupán érvelni, hogy az uráli nyelvek evidencialitás tekintetében sokszínű volta összeegyeztethető egy egységes alapnyelv koncepciójával. Ugyanis az evidencialitás grammatikai rendszerét más grammatikai (rész)rendszerektől érzékenyebbnek írja le a szakirodalom, hiszen használatukhoz gyakran kötődnek kulturális, viselkedési konvenciók. Továbbá, ahogy Aikhenvald írja (2004: 361), „ha egy kategória korrelál viselkedési elvárásokkal, kulturális konvenciókkal, akkor könnyen hathat rá areális diffúzió” – tehát az egyik kulcskérdés, hogy kontaktushelyzetben mi történhet az evidenciális jelölőkkel és magával a rendszerrel. Az Aikhenvaldtól idézett állítás némileg ellentétben

áll azzal az általánosan ismert nyelvtörténeti megfigyeléssel, hogy morfológiai elem átvétele a lexikon elemeihez képest sokkal lassabban és ritkábban történik meg. Vagyis jogosan felmerül a következő kérdés: mi történik abban az esetben, ha két különböző evidencialitással rendelkező nyelv hosszabb-rövidebb ideig tartó kontaktusba kerül? A kérdéssel leginkább Aikhenvald foglalkozott (2002, 2018). Aikhenvald megkülönböztet direkt és indirekt diffúziót. Az evidenciális jelölő lehet átvett (direkt diffúzió), ez a kevésbé jellemző. Gyakoribb eset, amikor az evidenciálisok alakja eltérő, de jelentésük, funkciójuk hasonló vagy megegyezik (indirekt diffúzió vagy kategóriák diffúziója), egyfajta kiegyenlítődés megy végbe (Aikhenvald 2002: 3–7). Ebben az esetben az átvevő nyelv a saját nyelvi rendszerén belül reanalizál elemeket, szerkezeteket és társít hozzájuk evidenciális funkciót, az átadó nyelv mintájához hasonlóan (Aikhenvald 2004: 249). A diffúzió akkor történik meg, ha a két kapcsolatban levő nyelv evidencialitásának komplexitása között nincs nagy különbség. Ez jól szemléltethető például a Baltikum (balti- finn és balti nyelvek) vagy a Volga–Káma vidék (törökségi, finnugor nyelvek) nyelveinél, ahol az evidenciálisjelölő(k) használata opcionális és ezek a jelölők (evidenciális és nem evidenciális, illetve akár az indirekt evidencia jelölésén belül az egyes altípusok) nem alkotnak rigid rendszereket.

Az bizonyos, hogy ha két olyan nyelv kerül tartós kapcsolatba, melyek között az evidenciális rendszer komplexitását tekintve nagy különbségek vannak, nincs arra példa, hogy egy evidenciális rendszer kontaktus hatására legalább két vagy több szintet „ugorjon” kontaktushelyzetben. Ilyen esetben sokkal jellemzőbb az, hogy a komplex evidenciális rendszer egyszerűsödik vagy akár eltűnik. Ez azért is jobban dokumentálható, mivel a komplex evidencialitással bíró nyelvek tipikusan kis nyelvek, nem államnyelvek. A domináns nyelvek hatására az evidenciális rendszer egyszerűsödhet.

Az északnyugati amazóniai keleti tukano nyelvek (tariana, tukano) bonyolult (öt-választásos) evidenciális rendszere hatott a hup és yuhup nyelvekre – ez remek, de ritka példa. A nadahup nyelvekre a reportatív specifikáció jellemző, s a tukano hatására alakultak ki további, nem vizuális érzékeléssel és következtetéssel kapcsolatos kategóriák (Epps 2007: 557). Aikhenvald írja, hogy a keleti tukano nyelvek rendszere belső innováció eredménye, nem kontaktusból fakad. Egyszerűbb rendszerek, stratégiák kialakulására több és jobban ismert nyelvek ismertek, ezek közül számunkra a Baltikum és a Volga–Káma vidék releváns.

Egyszerűsödésre vagy eltűnésre számtalan esetről beszámoltak már Dél-Amerika indián nyelvei esetében. Szibériából is tudunk említeni példákat: egy korábbi munkámban azt mutattam ki (Szeverényi 2022), hogy az oroszul jól beszélő nganaszanok kevésbé használják az evidenciálisokat. Gruzdeva (2001) hasonlóról számol be a nyivh esetében, Iljina (2020) pedig azt mutatta ki régi szövegek alapján, hogy a jukagír nyelvben a mainál bonyolultabb evidencialitás létezhetett. Ezek a példák azonban már a veszélyeztetett nyelvek esetét is illusztrálják: a nyelv eltűnése, visszaszorulása az evidencialitás egyszerűsödésében, eltűnésében is jelentkezik. Továbbá arra a nagyon fontos jelenségre mutat rá, hogy az evidencialitás külső hatásra relatív gyorsan tud változni.

Lefordítva mindezt az uráli nyelvek helyzetére: a Baltikumban és a Volga–Káma vidékén indirekt diffúzió figyelhető meg, ahol a nyelvi kontaktus kulturális hatást is jelentett egyben.⁴ Szibériában viszont nem tudunk olyan nyelvekről és kultúrákról, amelyek hatottak volna az obi-ugorok egyszerű, a szamojéd nyelvek komplexebb evidencialitására, így a kulturális magyarázat (vagyis a környezeti hatás és nem más közösség hatása) továbbra is indokolt.

Mindezek alapján teljesen jogosan *nem* merül fel a kérdés: a finnugor és uráli alapnyelvre tudunk-e rekonstruálni evidenciálisokat, hiszen az egyes nyelvi rétegek, alapnyelvek, leánnyelvek közötti hosszú idő alatt nagyon sok minden történhetett. Ebből viszont az következik, hogy ha az alapnyelvre nem is tudunk rekonstruálni evidenciális(oka)t, a mai leánnyelvekben viszont többféle megoldást is találunk, akkor meg kell vizsgálnunk azt a kérdést is, hogy az alapnyelv és a mai nyelvi állapotok között meg lehet-e állapítani további rétegeket, összefüggéseket.

Ha a morfológiai markerek felől közelítünk, akkor a következőket tudjuk:

Volga–Káma	kontaktus eredménye (?)	*0 > ... > "A"
Nyugat-Szibéria	környezeti hatás (?)	*0 > ... > "A"
Baltikum	kontaktus eredménye	*0 > ... > "A"
Kárpát-medence	?	*0 > ... > 0
Finn, számi	?	*0 > ... > 0

A *0 azt jelenti, hogy a legkorábbi állapotra nem rekonstruálunk evidenciálisot, a 0, ill. A pedig azt, hogy a mai állapotban nem találunk/találunk (grammatikai) evidenciálisot, a „...” pedig azt, hogy a két állapot között nagyon sok minden történhetett, a két végpont között (*0 és A, ill. *0 és 0) nem tudunk összefüggéseket megállapítani. A mai szamojéd nyelvek komplex rendszere és az uráli alapnyelv feltételezett jellemzői között nagy a szakadék. A proto-szamojéd alapnyelv esetében már több fogódzónk van, Guszev rekonstruál is egy alapnyelvi evidenciális jelölőt, de más külső magyarázat a rendszerek kialakulására a szakirodalomban eddig nem merült fel (Guszev 2006: 69). A hagyományos családfamodell, az egységes alapnyelv koncepciója összeegyeztethető az evidencialitás kulturális magyarázatával – mely szerint bizonyos környezeti, kulturális tényezők hatására komplex(ebb) evidenciális rendszerek alakulhatnak ki nyelvekben, másfelől a nyelvi kontaktussal is. Akár a Volga–Káma-vidékről, akár a Baltikumról beszélünk, a nyelvi kontaktus egyben kulturális hatást is jelent, a kettőt szétválasztani nem mindig lehetséges.

A Brugman–Macaulay-tanulmányban jelzett általános, de nem univerzális tulajdonságai az evidencialitásnak azok, amelyekről többnyire keveset tudunk a kisebb uráli nyelvek alapján. Ha ezeken a területeken történne előrelépés, akkor a történeti összefüggésekről is biztosabban nyilatkozhatnánk. Azt talán mondani sem kell, hogy ezek elsősorban funkcionális alapú, gyakran pragmatikai természetű kategóriák, míg korábban az uráli

⁴ Ebben az esetben a törökségi nyelvek lennének az átadó nyelvek. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a permi nyelveknél az evidencialitást nem mindenki tartja törökségi hatásnak (pl. Honti 2001, illetve Szabó Ditta előadásai).

nyelvek kutatásában eddig az egyes evidenciális jelölők viselkedésére, eredetére koncentráltak inkább. Sok nyelv esetében azonban – a nyelvvesztés, az életmódváltás stb. miatt – már nem lesz lehetőség a pontos funkciók feltárására. Az igazság-feltételeesség a szamojéd nyelvek kapcsán merül fel leginkább, de erről valószínűleg nem fogunk már sok mindent megtudni a fentebb említett okok miatt. Az udmurt nyelvben folytak részben ilyen kutatások (Kubitsch 2022). Különösen fontos területnek tűnik az episztemikus jelentéstartalom vizsgálata. Az uráli nyelvek kutatásában az illokúciós jelentés (elkötelezettség foka) vizsgálata szintén gyerekcipőben jár, de történtek már lépések, főleg az udmurt területén. A mirativitás az obi-ugor nyelvekben kapott eddig külön figyelmet, kisebb mértékben az udmurt vizsgálatában. Sokkal több ismeretre lenne szükség a komi, mari kapcsán, a mordvin szinte teljesen hiányzik.

A morfológiai evidenciálisok szinte mindenhol másodlagos funkcióként alakultak ki, vagy homályos az eredetük, de viszonylag jól levezethetők nomenképzőkből, időjelekből és participiumokból. Vagyis – talán a szamojéd nyelveket leszámítva – nincsenek „tisztá” evidenciálisok.

Tipológiai szempontból is vannak nyitott kérdések, a kulturális magyarázatnak számos area és nyelv ellentmond. Nézzünk meg néhány nagyobb földrajzi-nyelvi areát areális-tipológiai szempontból, elsősorban ott, ahol „elvárható” a morfológiai evidencialitás kialakulása. Néhány tendenciaszerű megfelelés megfogalmazható a kulturális magyarázat ismeretében:

area	evidenciális rendszer	megjegyzés
(Szub)arktikum	?	Nincsenek megfelelő leírások, pl. csukcs, eszkaleut nyelvek.
Afrika	-	Logoforikus rendszerek, kiterjedt függő idézés
Dél-Amerika	+	Andok és Amazónia jól kutatott és leírt, de vannak kivételek
Ausztrália	-/?	Vegyes képet mutat. Alulkutatott területnek számít.
Csendes-óceáni térség	+	?
Új-Guinea	+	vegyes

Afrika tipikusan olyan terület, amely esetében azt várnánk, hogy evidenciális rendszereket találunk, de nem így van. Afrikában alig van olyan nyelv, amelyben morfológiai evidenciális rendszer alakult volna ki. Az afrikai nyelvek kapcsán felmerül a logoforikus elemek és a függő idéző szerkezetek megléte, mint amelyek „blokkolnák” az evidenciális rendszerek kialakulását (ezen összefüggések vizsgálata további kutatást igényel). Pápua Új-Guinea, Ausztrália és az Arktikum sok nyelvében találunk többé-kevésbé bonyolult rendszereket, de számos ellenpéldát is – ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy összességében nincs elegendő információ a legtöbb nyelv esetében.

5. Összefoglalás

Az evidencialitás fejlődése a tipológiai ismeretek és etnoszintaktikai jellemzők alapján tendenciaszerűen jósolható. A jósolhatóság pillérei nyelven belüli rendszerek közötti korrelációk (pl. idéző szerkezetek, logoforikus rendszerek, egyéb funkciók, grammatikalizációs folyamatok, nyelvtípus stb.), illetve nyelven kívüli jelenségekkel való korrelációk (l. kulturális magyarázat, kontaktushatás). A változások tempója lehet relatíve gyors. Mindezek alapján – Skribnik és Kehayov konklúzióját alapul véve – két hipotézist fogalmazhatunk meg.

A gyenge hipotézisnek nevezhető megállapítás szerint (Skribnik–Kehayov 2018) az alapnyelvben az evidencialitásnak nem volt morfológiai jelölője, de megfogalmazható egy erősebb hipotézis is: nem jelenthető ki, hogy morfológiai evidencialitás az alapnyelv időszakában nem létezhetett. Erősen függ attól a környezeti, kulturális, nyelvi közegtől, amelyben az alapnyelv létezhetett. Sőt a kulturális magyarázat és az alapnyelvhez köthető környezeti-kulturális körülmények alapján az sem zárható ki, hogy az uráli/finugor alapnyelvben is léteztek evidenciálisok, amelyek aztán eltűntek, átalakultak az évezredek során – ennek bizonyítása azonban nem lehetséges.

Tovább folytatva ezt a gondolatmenetet, indirekt módon azt a következtetést is levonhatjuk, hogy az az elmélet, amely szerint a magyar nyelvben létezhetett evidenciális stratégia (vö. pl. Pomozi 2014, Mohay 2018, Tolcsvai Nagy 2017) nem elképzelhetetlen: a steppei kultúrkörbe belépő ős- vagy előmagyar közösséget kulturális és nyelvi hatások is érték, s ezen a területen nem volt semmi akadálya annak, hogy az indirekt információ jelöltté váljon, ráadásul erre az egyik múlt időt használta volna fel, s az sem elképzelhetetlen, hogy a honfoglalást követően a Kárpát-medencében ezek a funkciók szintén külső hatásra eltűntek (a múlt idők – különösen a befejezettek – használata tipológiailag egyébként gyakori az indirekt evidencialitás kifejezésére).

A kulturális, környezeti tényezők tükrében érvelni lehet emellett, hogy az uráli/finugor alapnyelvre rekonstruált szintaktikai jellemzők kiindulópontként szolgálhatnak mind a nyugati finugor nyelveket jellemző – alárendelő összetett mondatokkal kifejezett – függő idéző szerkezetek kialakulásához és ezzel együtt a komplex evidenciális rendszerek hiányához, míg a szamojéd ágbán jobban konzerválódtak a feltételezett alapnyelvi sajátosságok, amelyek megmaradását a környezeti hatások és a komplex evidenciális rendszerek kialakulása erősítette meg. Átmenetet jelentenek az obi-ugor nyelvek. A nyugati finugor nyelvekben jellemzően nem alakult ki evidenciális rendszer, ellenben alárendelő összetett mondatokkal kifejezett, személyeltolódással függő idézés igen. Ebben szerepet játszhattak természetesen nyelvi kontaktusok is. Az evidencialitás szempontjából a Baltikumot és a Volga–Káma vidékét kell megemlíteni, ahol a kontaktus, környezeti-kulturális hatás és belső fejlődés aránya, szerepe a mai napig nem tisztázott. Az eredetileg – a mai lakóhelyüktől – délebbre élő szamojédok nyelvében, az alapnyelvben nem lehetett olyan komplex rendszer, mint a mai északi szamojéd nyelvekben. Erre utal, hogy egységes rendszer nem rekonstruálható, esetleg az auditív grammatikalizációja történetileg meg az alapnyelv időszakában, de ez sem valószínű.

Hivatkozások

- Aikhenvald, Alexandra Y. 2002: *Language contact in Amazonia*. New York: Oxford University Press.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2004: *Evidentiality*. New York: Oxford University Press.
- Aikhenvald, Alexandra Y. 2018: Evidentiality and language contact. In Aikhenvald, A. Y. szerk.: *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford – New York: Oxford University Press, 148–172.
- Bernárdez, Enrique 2017: Evidentiality – a cultural interpretation. In Farzad Sharifian szerk.: *Advances In Cultural Linguistics*, Singapore: Springer, 433–460.
- Brugman, Claudia M. – Monica Macaulay 2015: Characterizing evidentiality. *Linguistic Typology* 19 (2): DOI 10.1515/lingty-2015-0007
- Burkova, Svetlana 2022: Nenets. In: Marianne Bakró-Nagy – Johanna Laakso – Elena Skribnik szerk.: *The Oxford Guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press, 674–708.
- Busser, Rik De 2015: The influence of social, cultural, and natural factors on language structure. In Rik De Busser and Randy J. LaPolla eds.: *Language structure and environment*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1–28.
- Csepregi, Márta 2014: Evidentiality in Dialects of Khanty. *Linguistica Uralica* 50/3, 199–211.
- Epps, Patience 2007: Grammatical borrowings in Hup. In: Yaron Matras and Jeanette Sakel szerk.: *Grammatical Borrowing in Cross-Linguistic Perspective*. Empirical Approaches to Language Typology [EALT] Vol. 38. 552–565.
<https://doi.org/10.1515/9783110199192.551>
- Gal, Susan 1978: Peasant men can't get wives: Language change and sex roles in a bilingual community. *Language in Society* 7/1, 1–16. DOI: 10.1017/S0047404500005303
- Gruzdeva, Ekaterina Yu. 2001: Imperative sentences in Nivkh. In: V. S. Xrakovskij (szerk.), *Typology of imperative constructions*, Munich: Lincom Europa, 59–77.
- Guszev 2006 = Гусев, Валентин Ю. 2006: О сохранении архаичных форм в неассертивных контекстах: материал самодийских языков. In *Проблемы типологии и общей лингвистики: международная конференция посвященная 100-летию со дня рождения проф. А.А. Холодовича*, Нестор—История, Санкт-Петербург. 41-5.
- Guszev, Valentin 2017: On the etymology of auditive in Samoyedic. *Finnisch-ugrische Mitteilungen* 41, 131–151.
- Цјина = Ильина, Л. А. 2020: Грамматикализованная сенсорная эвиденциальность как типологическая особенность языков Северной Азии. *Языки и фольклор коренных народов Сибири*. 2 (40), 78–88.
- Kubitsch, Rebeka 2022: The Semantic Profile of the Past Evidential in Udmurt in Contemporary Texts. In de Saussure, Louis – Baranzini, Laura szerk.: *Aspects of Tenses, Modality, and Evidentiality*. Brill. 262–287.
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

- Mohay Zsuzsanna 2018: *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők közép-magyar kori funkcióinak vizsgálata*. Doktori disszertáció. Budapest: ELTE.
- Nichols, Johanna 1992: *Linguistic Diversity in Space and Time*. Chicago: University of Chicago Press. DOI: 10.7208/chicago/9780226580593.001.0001
- Plungian, Vladimir A. 2010: Types of verbal evidentiality marking: an overview. In Diewald, Gabriele – Smirnova, Elena eds: *Linguistic realization of evidentiality in European languages*. Berlin: Walter de Gruyter, 15–58.
- Pomozsi Péter 2014. A magyar múltidőrendszer térben és időben az evidencialitás tükrében. In Fazakas Emese, Juhász Dezső, T. Szabó Csilla, and Terbe Erika szerk.: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A 7. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus két szimpóziumának előadásai, Budapest–Kolozsvár: Nemzetközi Magyaráságtudományi Társaság*. 76–92.
- Sipőcz Katalin. 2014. A manysi evidenciálisról. *Folia Uralica Debreceniensia* 21, 121–141.
- Skribnik, Elena – Kehayov, Petar 2018: Evidentials in Uralic Languages. In Aikhenvald, A. Y. ed.: *Oxford Handbook of Evidentiality*. Oxford – New York: Oxford University Press. 525–555. DOI 10.1093/oxfordhb/9780198759515.013.25
- Szeverényi Sándor 2020: Az evidencialitás kulturális magyarázatának lehetséges történeti vonatkozásai az északi szamojéd nyelvekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 27: 283–306.
- Szeverényi, Sándor 2022, megjelenés előtt: Evidentiality and reported speech under contact: Devices of cohesion in Nganasan personal narratives. In Ragagnin, Elisabetta – Bayarma Khabtagaeva eds.: *Endangered languages in Northern Asia*. A vol. of the series "Languages of Asia". Brill.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017: A múltak átalakulása. Jelentéstani és narratív lehorgonyzó módosulások a magyar múlt időkben a 18. század után. *Magyar Nyelv* 113, 10–26.
- Trudgill, Peter 2011: *Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society*. London: Penguin.
- Verhees, Samira 2019: Defining evidentiality. *Voprosy Jazykoznanija* 6, 113–133. DOI: 10.31857/S0373658X0007549-2
- Wagner-Nagy, Beáta 2018: *A Grammar of Nganasan*. Leiden: Brill.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK ANONYMUS GESZTÁJÁNAK HELYESÍRÁS-TÖRTÉNETI ELEMZÉSÉHEZ

AZ *U, V* HANGÉRTÉKEI A GESTA HUNGARORUMBAN¹

TÓTH VALÉRIA

1. Bevezetés

A magyar írásbeliség első évszázadainak nyelvemlékeit a nyelvtörténeti kutatásokban régtől fogva megkülönböztetett figyelem övezi. Ez ráadásul nemcsak a hiteles és eredeti formájában megőrződött forrásokra igaz, hanem sorra kerülnek be a nyelvtörténet forrásanyagai közé az ún. bizonytalan kronológiai státuszú (tehát a hamis, az interpolált, a másolatban fennmaradt) oklevelek is köszönhetően annak, hogy az utóbbi évtizedben egyre inkább kikristályosodni látszik az a módszertani eljárás, amellyel ezt a forrástípust is eredményesen vallatóra lehet fogni (lásd ehhez főleg Szőke 2015). Anonymus gesztája az oklevelekhez hasonlóan a szórványemlékek közé tartozik, ugyanakkor azoktól eltérően nem jogi irat, hanem sajátos célú elbeszélő munka, megítélésem szerint valójában szépirodalmi alkotás. Nyelvtörténeti forrásértékét mérlegelve emellett három további körülménnyel is feltétlenül számolnunk kell. A Gesta Hungarorum keletkezési ideje kapcsán egyrészt több lehetséges időpont is megjelölhető: a jelenlegi ismeretanyagunk alapján ezek közül kettő mellett szólnak nyomósabb (nyelvi és nem nyelvi) érvek, az 1217 körüli és az 1160–70-es évekbeli keletkezés mellett (a lehetőségek összefoglalásához lásd Tóth 2021: 6–7). A geszta nyelvtörténeti megítélését tovább bonyolítja másrészt az, hogy Anonymus munkája nem eredetiben maradt az utókorra, hanem a 13. század második felében, végén készült másolatban (Benkő 1996: 224). Ezáltal pedig a szövege több kéz nyomát is magán viselheti, és ebből adódóan kronológiai tekintetben is több rétege lehet. Mindezek mellett azt is szem előtt kell tartanunk, hogy Anonymus a magyar honfoglalás történetét írja meg, s munkáját minden létező eszközzel igyekszik hitelesnek feltüntetni. Ennek érdekében nyelvi szempontból is archaizál (részben bizonyára általa ismert oklevelekre támaszkodva, amelyek egyébként a geszta névigényének kielégítésében is a forrásai lehettek). Ez az archaizáló törekvése megmutatkozik például a tővégi magánhangzók nagyfokú használatában: noha Anonymus korában egyes szavak végén még éppenséggel állhattak véghangzók, ezek jelenléte olyan mértékű, mint amit a gesztában tapasztalunk, nyilvánvalóan nem lehetett.² Ezek a tényezők persze nem vonják kétségbe a gesztának mint nyelvemléknek a jelentőségét, és nem lehetetlenítik el a nyelv-

¹ A tanulmány az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

² Nem véletlen, hogy például a Halotti beszédben sincs egyetlen tővéghangzós szóalak sem, noha ezek természetesen toldalékok előtt megjelennek (még olyan esetekben is, ahol ma már csonka tő áll a toldalék előtt: *halalut, rezet*). Néhány véghangzós adat ugyanakkor a korszak okleveleiben fel-feltűnik: az 1211. évi Tihanyi összeírásból például *Kék* település nevének *Keku* [kékü]

történeti célú hasznosítását, de a feldolgozása – részben éppen e filológiai jellemzőkből adódóan – nagyobb körütekintést követel meg a vizsgálatot végző kutatótól.

Ilyen megfontolásokból kiindulva igyekszem az alábbiakban néhány olyan módszertani elvet megfogalmazni, amelyek vezérfonalként szolgálhatnak számunkra Anonymus gesztájának helyesírás-történeti elemzésekor. Ehhez egy konkrét jelenség, az *u* és a *v* betűk gesztabeli hangértékeinek részletes vizsgálata szolgáltatja a nyelvi forrásanyagot. Nemrégiben hasonló célú elemzést végzett Kis Tamás a Halotti beszéd és könyörgés kapcsán (2018): írásának jó néhány szempontját magam is alkalmazom az alábbiakban. A geszta és legkorábbi szövegemlékünk helyesírásában ráadásul bizonyos rokon vonásokra, tendenciákra a közelmúltban egy-egy mikrovizsgálatban rá is mutattam, részben a két forrás műfaji jellemzőiben ragadva meg a hasonlóságok okát (lásd ehhez Tóth 2021). Ilyen összefüggésben pedig talán nem alaptalan az az előzetes várakozásunk, hogy az *u*, *v* hangértékei kapcsán is jó esélyekkel megfogalmazhatunk további fontos észrevételeket.

Vizsgálataim alapján a Gesta Hungarorumban 1456 szórványadat szerepel. Ennek az adatállománynak végeztem el a részletes hang- és helyesírás-történeti elemzését, mégpedig a geszta szövegének hasonmás kiadására (Pais–Györffy 1975) támaszkodva (az elemzés adatbázisa itt érhető el: <https://helynevtortenet.github.io>; az Anonymus fül alatt; ezt persze az elvégzett vizsgálatok fényében folyamatosan pontosítom is). A mostani analízishez is ez az állomány szolgált alapul.

2. Az *u*, *v* betűk hangértékei Anonymus gesztájában

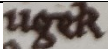

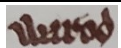

A geszta magyar nyelvű szórványainak helyesírás-történeti vizsgálata során az *u* és a *v* betűknek 882 előfordulását vettem figyelembe, melyek egy része betűkapcsolat (kettős betű, digráf) elemeként szerepelt. Ez a szám nem fedi le a geszta valamennyi *u*, *v* betűjelét, ugyanis nem számoltam azokkal az esetekkel, ahol nem lehet eldönteni azt, hogy az *u*-t vagy *v*-t tartalmazó (pl. *uu*, *eu*) betűkapcsolat egyetlen hangot vagy hangok kapcsolatát jelöli-e. Az Anonymus-i *heuyou* adatban például [*χévjou*] és [*χëüjou*] olvasatok is feltehetőek; de azt sem könnyű megítélni, hogy a *buduuar* helynév miként tagolódik: az *uu* kapcsolat egyike az előtag, a másika pedig az utótag része-e, s ez esetben a név olvasata [*buduvár*], vagy pedig az *uu* kettős betű az utótag szókezdő mássalhangzóját jelöli, s ekkor az adat olvasata [*budvár*].³ (Az olvasati variánsok körüli bizonytalanságot

alakja vagy a *Ruozlicou* [*ruozliku*], *Hoyoholmu* [*χojóχolmu*] helynevek idézhetőek többek között erre példaként.

³ Az olvasatok megadásakor itt és a továbbiakban a *β* – *v*, *á* – *a*, *ë* – *e* kapcsán a következőképpen járok el. A labiodentális *v* és a bilabiális *β* ügyében nemrégiben Kis Tamás igazolta meggyőző fonológiai és hangtörténeti érveléssel azt, hogy az ómagyar kori fonémarendszer labiális réshangja minden valószínűség szerint a labiodentális *v* volt. Konklúzióját érdemes hosszabban is idéznünk. „Az ómagyar *β* több feltételezett tulajdonsága (pl. a vokalizációra való képessége stb.) ugyanis nem a *β* bilabiális képzéséből származik, hanem a feltételezett hang szonoráns approximáns voltából. Viszont mivel a [*u*] szintén rendelkezik ugyanezekkel a tulajdonságokkal – lévén ez a hang is szonoráns approximáns (ráadásul ez is labiális hang) –, igazából nehezebb a labiodentális *v*-nél a világ nyelveiben jóval ritkább, az *f* zöngés párjaként sokkal körülményesebben értelmezhető, nem homorgán bilabiális *β* meglétét bizonyítani, mint visszatérni ahhoz a korábbi

egyébként egyik vagy másik adatban éppen az alább következő vizsgálatok fényében oszlatjuk el.)

Az elemzéshez végső soron alapul vett előfordulások hangértékek szerinti megszólását az 1. ábrán foglalom össze. Mindegyik jelölési formára mutatok egy-egy példát az eredeti szövegből, ezzel is érzékeltetve, hogy az *u* és a *v* betűformák egyértelműen és jól azonosíthatók a gesztában, elkülönítésük jobbára semmilyen nehézséget nem jelent.

		mgh-t jelöl		msh-t jelöl	összesen
		rövid mgh	hosszú mgh		
<i>u</i>		647	9	47	703
<i>v</i>		28		18	46
<i>uu</i>			34		34
<i>vv/w</i>				9	9
<i>ou</i>			60 (diftongus)		60
<i>eu</i>			30 (diftongus)		30
összesen		675	133	74	882

1. ábra. Az *u* és a *v* betűk (és digráfjaik) fő hangértékei Anonymus gesztájában

Az *u* és a *v* betűk magánhangzók (rövid és hosszú magánhangzók, ez utóbbiak között diftongusok), illetve mássalhangzók jelölésére egyaránt használatosak a gesztában. Különösen feltűnő ugyanakkor az *u*-val szemben a *v* jelölés meglehetősen ritka jelentkezése: Anonymus jól láthatóan az *u* jelet használta elsősorban mind a magánhangzók, mind a mássalhangzók jelölésére.

2.1. Az *u* jel gesztabeli szerepkörét a 2. ábra táblázata foglalja össze. A rövid magánhangzós hangértékek esetében elképzelhetőnek gondolom ugyan bizonyos esetekben a nyíltabb magánhangzós ([o], [ö], [ó], [ő]) olvasatot is, a nagyobb összefüggések feltárása érdekében azonban e vizsgálat keretében csak a betűk elsődleges (tehát zártabb: [u], [ü], [ú], [ű]) hangértékét veszem figyelembe. (Az említett helyesírás-történeti adatbázisban azonban természetesen ezek a variánsok is szerepelnek.) Tekintettel vagyok ugyanakkor a pozicionális kérdésekre: az *u* betű ugyanis szóeleji, szóbeljeji és szóvégi hang jelölésére is feltűnik a geszta magyar nyelvű szórányaiban.

felfogáshoz, hogy a magyar nyelv önálló életének hangrendszerében mindvégig egy labiodentális *v*-vel kell számolnunk, amely *v* approximáns fonémából a zörejhangok zöngésségi korrelációjának kiteljesedése miatt obstruens fonémává vált. Azok a jelenségek, amelyek alapján a β egykori magyar nyelvbeli meglétére szokás következtetni (Occam borotvájáról sem megfélekedve), a β hang feltevése nélkül, labiodentális *v*-vel is megmagyarázhatók.” (2019: 82). A magyarázatot elfogadva, írásomban mindvégig a *v* hang meglétével számolok. Emellett – minthogy az itteni vizsgálat szempontjából nincs jelentősége – a labiális *a* és az illabiális *á*, illetve a zárt *ē* és a nyílt *e* között e helyütt nem teszek különbséget: az előbbieket egységesen *a*-ként, az utóbbiakat pedig *e*-ként olvasom.

	[u]	[ú]	[ü]	[ű]	[v]	
<i>u-</i>	1		28		8	37
<i>-u-</i>	262		180		26	468
<i>-u</i>	102	2	74	7	13	198
	365	2	282	7	47	703

2. ábra. Az *u* betű hangértékei Anonymus gesztájában
(pozíciók szerinti megoszlásban)

Az *u* betűjel domináns hangértéke jól láthatóan a rövid magánhangzó: [u] vagy [ü] jeleként szerepel az összes előfordulás 92%-ában, és szóbelseji, illetve szóvégi helyzetben (tövéghangzóként) egyaránt gyakori (pl. *ecilburgu* [ecilburgu], *bolotun* [bolotun], *esculeu* [eskül^ü], *Edumen* [edümén]; valamint *sat(or)holmu* [sátorcholmu], *bulhadu* [bulxádu], *zeremsu* [szerem(c)sü], *zerelmu* [szerelmü], *eculsu* [ekül(c)sü] stb.). Szó elején az *u* betű – általános gyakoriságához képest – ritkán jelenik meg: csupán az *umusouer* [umusouér], illetve az *ugek* [ügyek], *urcun* [ürküny], *ursuur* [ürsúr] és *usubuu* [üsübü] többszöri említésében találjuk meg ebben a pozícióban. A példákat bőséggel lehetne még sorolni, minthogy azonban ebben nyelvtörténeti, helyesírás-történeti szempontból semmi rendkívüli nincs, a gazdagabb illusztrációtól eltekintek, s azokban a hangjelölési ügyekben hozok több (ha szükséges, akár valamennyi) példát, amelyeknél az adatoknak fontos szerep jut a tendenciák megfogalmazásában.

Hosszú magánhangzó, [ú], [ü] jeleként az *u* betű csak szó végi helyzetben és ott is csak kivételesen fordul elő: kétszer *bulsu* [bulcsü], hétszer pedig *usubu* ~ *vsubu* [üsübü] nevében. Mindkét személynévi adatnak vannak a név végén *uu*-s digráffal álló variánsai is, sőt ez az írásváltozat mutatkozik mindkét esetben a jellemzőbbnek (lásd ott).

Mássalhangzós, [v] hangértékben az *u* az esetek mintegy 7%-ában szerepel a geszta magyar nyelvű szórányaiban. Az előfordulások több mint felében szó belseji helyzetben jelentkezik, gyakran *-(o)va* végű (víz)nevekben: *botua* [botva], *buldua* [buldva], *moroua* ~ *morua* [mor(o)va], *sytua* [zsitva], *zoguea* [zogyva], *zoua* [szova], *ursoua* [ursova]; de előfordul más struktúrákban is: intervokális helyzetben (*keuee* [keve], *zouol(v)n* [zovol(y)un]) csakúgy, mint mássalhangzó után állva (*curtueltou* [kürtvél(y)-töu], *hymusuduor* [hímüsdvor]). Szó végén mindannyiszor *Kijev* nevében láthatjuk: *kyeu*. Szó elején pedig például a *uarod* [várod], *uereucea* [ver^üca], *ue(r)t(us)* [vértüs], *uoyos* [vojos] helynevekben, illetve a *ueluc* [velük] személynévben szerepel az *u* betűjel [v] hangértékben.

2.2. A *v* betű használata a gesztában mindent összevetve kivételesnek mondható: az ebben a vizsgálatban számba vett összes *u*, *v* előfordulásnak mindössze 5%-át teszi ki, és szó végi helyzetben egyáltalán nem jelentkezik, szó belsejében is csak elvétve. Emellett a hangértékei is szűkebbek annál, mint amit fentebb az *u* betű esetében tapasztaltunk: csakis rövid magánhangzó és a [v] hang jeleként használja Anonymus.

	[u]	[ü]	[v]	
v-	1	23	18	42
-v-	3	1		4
	4	24	18	46

3. ábra. A v betű hangértékei Anonymus gesztájában (pozíciók szerinti megoszlásban)

A v jel használatának fő terepe tehát kétségtelenül a szó eleji pozíció: a 46 előfordulásból 42 esetben itt jelentkezik, magánhangzós és mássalhangzós hangértékben közel egyforma számban. A *velec* ~ *veluc* [velek ~ velük], *vlcou* [ʔvlkou], *voÿta* ~ *vÿyta* [voÿta ~ vujta] nevekben mássalhangzót jelöl; az *vgosa*[m] [ugocsa], *vrcun* ~ *vrcund* [ürkün ~ ürkünd], *vgek* [üggek], *vrsuuru* [ürsüuru], *vsubu* ~ *vsubuu* [üsübü] nevekben pedig (jobbra palatális) magánhangzót. Érdeemes azonban kiemelni azt is, hogy a szókezdő helyzetben álló v-s jelölések igen gyakran u-s lejegyzéssel váltakozva fordulnak elő. A szó eleji helyzetben látható v jelölés 42 esetén – ahogyan a példák mutatják – 12 különböző névforma osztozik (ezt az okozza, hogy egyik-másik név sok, olykor akár 10-nél is több előfordulással szerepel), s igencsak feltűnő, hogy ezek közül csupán ötnek nincs u-val írott alternánsa (a *vlcou*, *voÿta*, *vÿyta*, *vgosam*, *vrcund* adatokban szerepel kizárólag v-s kezdőbetűvel). Ez is a v jelölés periférikus helyzetére mutat a gesztában: még a használatában kiemelt pozícióknak számító szókezdeten is jobbra csak variánsként jelentkezik. A lehetséges okokra az írásom végén visszatérek.

A v betű szó belseji jelentkezése a szó eleji előfordulásánál is kivételesebb, és csakis magánhangzós hangértékben dokumentálható: mindössze a *zouol(v)n* [zovól(y)un], *hong(v)n* [honguny], *Zvardu* [szuárdu] és a *Tvhutü* [tüχ/γütüm] adatokat idézhetjük erre példaként. Közülük ráadásul az első két névbe utólagos (a sor fölé írt) betoldás eredményeként (esetleg más kéztől) került be a v betű.⁴

2.3. Az *uu*, *vv* (*w*) betűkettőzések Anonymus munkájában kétféle szerepben fordulnak elő, ám e szerepek a két kettőzött betű között határozott megoszlást mutatnak: az u-s kettőzés hosszú magánhangzót, a v-s kettőzés pedig mássalhangzót jelöl.

Szembeötlő továbbá, hogy a vv- csakis szókezdő pozícióban látható (ahogyan ez jellemző az egybetűs v jelre is): *wag* [vág], *warod* [várod], *wereuecca* [ɔ: wereuceca] [verëücca], *portam wacil* ~ *wazil* [vac/szil].⁵ Megjegyzem mindamélt, hogy *Várad* és *Veröce* nevének lejegyzésében u-s jelöléssel is találkozunk. Az -*uu* ezzel szemben viszont szó végi helyzetben jelentkezik, és csupán a *bulsuu* [bulcsú] 12 és az *usubuu* ~ *vsubuu* [üsübü] 22 adatában dokumentálhatjuk.

⁴ Érdeemes megemlítenünk, hogy az itt idézett *zouol(v)n* alak a geszta 34. capit.-nak 27. sorában szerepel. Ugyanennek a fejezetnek a 26. sorában ugyanakkor a nevet *zouolun* formában találjuk meg. Talán ez is amellet szólhat, hogy a v betoldása más kéztől származhat.

⁵ A gesztában szereplő *Havas* erdőnek három alkalommal egyértelmű *houos* lejegyzése (a 9. és a 12. cap.-ban) mellett van egy negyedik előfordulása is (a 11. cap.-ban), amelyben a két magánhangzó közötti betűt esetleg w-ként is azonosíthatjuk. Ez az esetleges *howos* lejegyzés azonban annyira kirí a geszta helyesírásából, hogy – ha számolunk is a reális létezésével – jó esélyekkel ismét csak a másoló számlájára írhatjuk.

	[ú]	[ű]	[v]	
-uu	12	22		34
vv-			9	9
	12	22	9	43

4. ábra. A kettőzött betűk (*uu*, *vv* ~ *w*) hangértékei Anonymus gesztájában (pozíciók szerinti megoszlásban)

A betűk lehetséges hangértékei alapján elvileg fölvehetjük az *ursuur* ~ *vrsuur* lejegyzések esetében is az *uu* hosszú magánhangzós [ú] olvasatát: [ürsúr]. Ezt egyetlen körülmény teszi némileg bizonytalaná: az tudniillik, hogy a névnek előfordul *vrsuuru* lejegyzése is, márpedig a tövégi magánhangzó megléte az *uru* szó végén – legalábbis ebben az adatban – nyilvánvalóan a többesj magánhangzó rövid voltára mutat, vagyis olvasata [ürsüuru]-ként adható meg. Ez persze egyáltalán nem zárja ki az *ursuur* ~ *vrsuur* lejegyzések mögötti [ürsúr] hangzást, hiszen efféle hangalaki variánsok egyidejű léte a legtermészetesebb jelenség a nyelv történetének bármely időszakában. Ugyanakkor ezeket az adatokat a kétségkívül fennálló bizonytalansági tényezők miatt – a korábban említett, többféleképp értékelhető adatokhoz hasonlóan – nem vettem figyelembe a vizsgálatban.

2.4. A digráfok között külön kell szólnunk a diftongust jelölő többjegyű betűkről. Anonymus gesztájában csak két ilyen digráf szerepel: az *ou* és az *eu* betűkapcsolat (tehát mindkettő *u*-s digráf), melyeknek a hangértéke is egyértelmű: [ou], illetve [ëü] diftongust jelölnek (vagy adott esetekben persze hosszú monoftongust, de ahogyan korábban, itt is csak az elsődleges hangértékeket vettem figyelembe). Az 5. ábra táblázatában az előfordulások gyakoriságát – a névbeli pozíciójukra is figyelemmel – láthatjuk.

	<i>ou</i> [ou]	<i>eu</i> [ëü]	
név elején	12	14	26
név belsejében	23	10	33
név végén	25	6	31
	60	30	90

5. ábra. Az *ou*, *eu* digráfok hangértékei Anonymus gesztájában (pozíciók szerinti megoszlásban)

E kettős betűk mindegyikéről elmondható az, hogy szó eleji pozícióban csak egykét (személy)névben jelentkeznek, ám minthogy ezek némelyike jó néhányszor szerepel a történetben, a fenti – az összes előfordulást rögzítő – számok ezt valamennyire elfedik: *ound* [ound] (sok említéssel), *ousad* [oucsád]; illetve *eudu* [ëüdü], *eusee* [ëüsé] (sok említéssel).

Név (vagy szó) belsejében és név (vagy szó) végén jellemzőbb mindkét betűkapcsolat használata diftongusos hangértékben, s közöttük belső keletkezésű nevek és (rendszerint egyfajta hangtani adaptáción átment) jövevénynevek egyaránt találhatók. Név belsejében jelölt az *ou* digráf diftongust a következő helynévi példákban: *iouxas*

[jouszás], *couroug* [kourougj], *humusouer* [umusouér];⁶ *Colgoucy* [kalgouci], *nougrad* [nougrád], *ponoucea* [ponyouca]; de személynevek is említhetők e helyütt: *zoloucu* [szolouku], *moglout* [moglout], *morout* [morout], *menumorout* [menümorout]. Az *eu* kettős betű név belseji jelentkezését pedig az alábbi névadatokkal illusztrálhatjuk: a személynévi szerepben álló *eleud* [elëüd], *emeud* [emëüd], illetve a helynévi funkciójú *erdeuelu* [erdëüelü],⁷ *beuldu* [bëüldü], *uereucea* [verëüca] adatokkal.

A név végén álló *ou*, *eu* betűkapcsolatok által jelölt diftongusok nyelvtörténeti háttere meglehetősen színes: köztük alapnyelvi eredetű szavak, belső keletkezésű folyamatos melléknévi igenévi származékok és jövevényszavak, jövevénynevek vokalizációs folyamatai egyaránt meghúzódnak: pl. *curtueltou* [kürtvél(y)tou], *souyou* [soujou]; *esculeu* [eskülëü], *tekereu* [tekerëü], *ferteu* [fertëü], *zecuseu* [szeküsëü]; *vlcou* [vlkou], *purozlou* [puroszlou]. A példák nagy részében tehát – azok történetének valamely szakaszában – a diftongus létrejöttében a vokalizáció játszott szerepet. (Talán csak a *gelou* [gyelou] látszik ez alól kivételnek, lásd erről alább.)

Az adatok egy részében ugyanakkor hosszú monoftongus is feltételezhető. Különösen indokolt ez azokban a nevekben, amelyeknél az etimológiai előzmény alapján nem vagy kevésbé tételezhető fel diftongus. Az *ős* szóból alakult *Őse* (*eusee*) esetében például erre a finnugor feltehető alapszó *i*-s kezdete alapján joggal gyanakodhatunk (EWUng., TESz., de lásd ehhez pl. a Halotti beszéd *isemucut* [isemüküt] adatát is). A jelölismódja eltér ugyan az ugyanezen alapszót tartalmazó *Ősbő* (*usubuu*) adatának *u*-s jelölésétől, de az a hangállapot (és fonotaktikai szerkezet), amit a két névforma képvisel, ugyancsak eltérő: az *usu+buu* [üsü+bü] adatban ott van a tövéghangzó, s a többelseji magánhangzó nyilvánvalóan rövid; az *eus-ee* [ös-é] adatban viszont a tövéghangzó eltűnése és a többelseji magánhangzó (az előbbitől akár független) megnyúlása utáni hangállapot látható.

Gyalú vagy *Szalók* nevében pedig a jelölés kettősége alapján gondolhatunk hangalaki variánsokra: a *gelou* [gyelou] és a *zoloucu* [szolouku] forma mögött diftongusos hangzást, a *Gelu* [gyelú] és a *zolocu* [szolóku] forma mögött pedig monoftongust feltételezve. Az *ou* jelölés hangértékét ugyanakkor némileg elbizonytalaníthatják az olyan adatok, mint *Botond* nevének említései: a számos *botond* ~ *bothond* adat mellett ugyanis egy-egy *boutond* (42. cap.) és *bouton* (53. cap.) is feltűnik. Látva viszont a *botondu* és a *botundius* alakokat (vagyis az *u* többféle helyzetben és szerepben való megjelenését), az is elképzelhető, hogy ezekben az adatokban az *ou* jelölés íráshiba lehet. Emellett még azt sem tartom kizártnak, hogy a facsimile alapján leginkább *u*-ként azonosítható betű valójában nem *u*, hanem *n*, amelynek az alveolárisok (*t*, *d*) előtti helyzetben való betoldódása nem ritka jelenség (pl. *Iklad* > *Ikland*, *Bozita* > *Bozinta* helynevek; vö. Katona 2020: 156–157). Ez esetben persze a [bonton(d)] alak nyilvánvalóan nem része az itteni problémakörnek. (Bizonytalan helyzete miatt nem is számoltam vele a vizsgálatok során.)

2.5. Minthogy az eddigiekben a jelölés állt a középpontban, összegzésként a hangérték felől közelítve fogalmazok meg a fentiek alapján néhány tanulságot. Az [u], [ü] hangokat szó elején szinte egyenlő arányban jelöli az *u* és a *v* betű (az előbbi 29, az utóbbi 24 előfordulással), szó belsejében és szó végén viszont négy kivételtől eltekintve mindig

⁶ Ha az összetett név elemeit külön tekintjük, az *ou* kettős betű szó végi pozícióban áll.

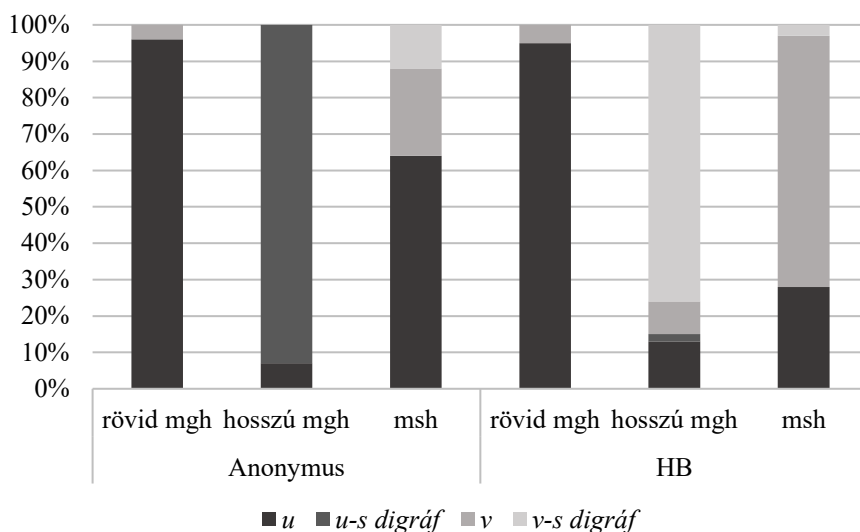
⁷ Ha az összetett név elemeit külön tekintjük, az *eu* kettős betű szó végi pozícióban áll.

u áll ezekben a hangértékekben (442, illetve 176 esetben). A [v] hangot szó elején általában *v*-vel és *vv*-vel jelöli Anonymus (18 és 9 esetben), de néhányszor *u* jelölés is előfordul (8 példa idézhető rá). Szó belsejében viszont kivétel nélkül (esetleg egy kivétellel: *howos*) *u* betű áll [v] hangértékben (26 adatban). Szó végén szintén csakis az *u* betű használatos ebben a szerepben (13 adat: igaz, ezek egyetlen név, a *kýeu* többszöri említései csupán). A hosszú magánhangzók ([ú], [ű]) kizárólag szó végi helyzetben szerepelnek a gesztában, általános jelük az *uu* kettős betű, s csupán szórványosan tűnik fel egy-egy *u*-s jelölés az [ú] és az [ű] jeleként. A diftongusok közül a gesztában csak az [ou] és az [ëü] diftongus van jelen, jelük kizárólag az *ou* és az *eu* digráf. Abban, hogy a *v*, *w* jelöléssel itt egyáltalán nem találkozunk, és a gesztában általában is csak ritkán, Kniezsa István régies jegyeket lát, s úgy véli, hogy Anonymus helyesírása inkább mutat a 12. század közepére, mint a végére (1952: 81–83).

Anonymus helyesírásának archaikus voltát nyilván nem egy-egy jegy alapján és nem önmagában vizsgálva ítéelhetjük meg. A geszta bizonyos helyesírási jelenségeit egy korábbi írásomban összevettem egyrészt a 12–13. század fordulójáról származó nyelvemlékeknek, másrészt a 12. század közepére datálható okleveleknek a helyesírásával. A vizsgálat eredményeként arra a megállapításra jutottam, hogy pusztán a geszta helyesírása alapján nem hozhatunk megnyugtató döntést abban a kérdésben, hogy a munka mikor keletkezett. Ugyanakkor az összevetés nyilvánvalóan nem volt haszontalan, és nemcsak azért, mert a negatív eredménynek is lehet tudományos értéke, hanem azért is, mert egyes hangjelölési ügyekben megfigyelhettünk a – vélhetően kortárs – nyelvemlékek között rokon vonásokat (Tóth 2021). Mivel pedig ezek közül a rokon vonások közül egyesek a Halotti beszéd és könyörgés helyesírásával harmonizáltak, az *u*, *v* jelölések ügyében is érdemes élnünk a két nyelvemlék összevetésének lehetőségével. Emellett az összevetés további, a helyesírás-történet lényegét érintő megállapítások megfogalmazását is elősegítheti.

3. Az *u*, *v* jelek szerepköreinek összevetése a gesztában és a Halotti beszédben

Ebben az egységben nagyon röviden azt mutatom be, hogy milyen arányban vettek részt az *u* és a *v* betűk (valamint a velük alkotott kettős betűk) a rövid magánhangzók, a hosszú magánhangzók (és velük azonos értékű, azaz szintén hosszú magánhangzónak minősülő diftongusok), illetve a [v] mássalhangzó jelölésében Anonymus gesztájának és a Halotti beszéd és könyörgésnek a hangjelölését összevetve (utóbbihoz Kis Tamás fentebb említett írásának tanulságai szolgáltak kiindulásul, 2018), és hogy ebből milyen helyesírás-történeti konzekvenciák adódhatnak. E vizsgálat során – melynek eredményeit a 6. ábra összegzi – a pozicionális kérdéseket figyelmen kívül hagytam, a jelölés főbb sarokpontjai ugyanis ilyen módon talán jobban érzékeltethetők.

6. ábra. Az *u* és a *v* betűknek (és digráfjaiknak) a szerepe Anonymus gesztájában és a Halotti beszédben

A diagram legfontosabb tanulsága az, hogy a rövid magánhangzók jelölésében a két nyelvvelékben lényegében teljesen azonosak a tendenciák: az *u* dominanciája mellett a *v* alig 4-5%-ban tűnik fel ilyen szerepben. Ebben azonban jószerével ki is merül a két forrásban alkalmazott közös megoldások köre.

A hosszú magánhangzót (itt vettem figyelembe a diftongusokat is) Anonymus *u-s* digráfjal jelöli az esetek 93%-ában, és egybetűs *u* jelet használ 7%-ban, *v-s* jelöléssel a hosszú magánhangzók jelölésében tehát nem él. A Halotti beszéd és könyörgés lejegyzője változatosabb megoldásokat használt ugyan, de egyértelműen a *v-s* jelölést részesítve előnyben: *v-s* digráf jelöli a hosszú magánhangzót az előfordulások 76%-ában, egybetűs *v* jelet találunk 9%-ban, illetve egybetűs *u* jel látható az adatok 13%-ában, egy ízben pedig *u-s* digráf (2%) jelöl hosszú magánhangzót. Megjegyzendő továbbá, hogy a geszta diftongusait minden esetben *u-s* digráf adja vissza, a Halotti beszédben ellenben egy kivétellel a *v-s* digráfok a szokásosak diftongusok jeleként.

A [v] hangérték ügyében az *u* és a *v* jel (vagy jelcsoport) használatában homlok-egyenes eltérő arányokat figyelhetünk meg: az arányszámok szinte teljesen megegyeznek ugyan, csak éppen fordított előjellel. A geszta szövegében a [v] hangot 64%-ban *u* betű jelöli, 24%-ban *v* betű, és 12%-ban pedig *vv* digráfot találunk ebben a szerepben. A Halotti beszédben ellenben 69%-ban *v* betű jelöli a [v] hangot, 28%-ban *u* betű, egy ízben (3%) pedig *v-s* digráf (*vv*).

Amíg tehát a Halotti beszéd és könyörgés lejegyzője jó fonetikai érzékkel és helyesírási tudatossággal igyekezett különbséget tenni az *u* és a *v* jelek hangértékei között (erre egyébként Kis Tamás előtt Benkő Loránd is rámutatott; vö. 1980: 72), Anonymus gesztájában az *u* jel (a digráfokat is számba véve) 94%-os fölényben van a *v* jellel (és egyetlen, *vv* digráfjával) szemben. Mindez pedig azt jelenti, hogy az *u*, *v* betűk használatában a két itt vizsgált nyelvvelék között nem (vagy csak alig) mutatkozik jelölésbeli

hasonlóság. Azt azonban, hogy mindez azzal lehet összefüggésben, hogy a geszta korábban keletkezett, mint a Halotti beszéd (ahogyan Kniezsa István és mások is vélik), nyilvánvalóan nem jelenthetjük ki, hiszen ennek igazolására nemcsak további és több szinten végzett, körültekintő helyesírás-történeti elemzések szükségesek (ennek lehetséges metódusához lásd Tóth 2021: 22–23), hanem nyelvtörténeti vizsgálatainkat szélesebb (tehát a hangjelölésen jócskán túlmutató) bázisra is kell helyezni. Ebből az összevetésből kiindulva azonban néhány következtetést és azok révén néhány módszertani alapelvet mindenképpen megfogalmazhatunk.

4. Konklúziók, tanulságok

1. *A nyelvemlékek – így Anonymus gesztája – egyes betűinek hangértékeit akkor tisztázhatjuk megnyugtatóan, ha azt szélesebb helyesírás-történeti kontextusba ágyazva értékeljük.*

A korai ómagyar kor helyesírásában van néhány olyan betű, amely magánhangzó és mássalhangzó jelölésére egyaránt szolgált: az *i, j, y* mellett ezek közé tartozik még az *u* és *v* betű (valamint ezek *uu, vv* digráfjai, illetve ez utóbbi *w* ligatúrája) is. Az *u* és a *v* betűk egészen a 16. századig egymás paleográfiai (írásképi) változatainak számítanak, ami a latin betűs írásrendszert alkalmazó európai nyelvek közös jellegzetessége volt (vö. ehhez Korompay 2018: 86; Kis 2018: 63). A két betű funkciómegoszlása a korai ómagyar kor első évszázadaiban még bizonyosan nem indult meg,⁸ de a Halotti beszédben már egyértelmű jelei mutatkoznak, amit a következő helyesírási „szabály”-ként rögzíthetünk: a [v] jele a *v*; az [u], [ü] jele az *u*; az [ú], [ű] jele a *vv, uv* (Kis 2018: 67–68).⁹ Anonymus gesztája a Halotti beszédnél minden kétséget kizáróan korábbi helyesírási stádiumot képvisel: az *u* jel használatának világos dominanciája mellett azonban szó eleji helyzetben a *v* jel használata mássalhangzós ([v]) hangértékben már határozottan megfigyelhető, sőt az is feltűnő, hogy a *v* betű (és *vv* digráfja) csak ebben a pozícióban használatos [v] hang jeleként a gesztában. Ebből pedig talán arra következtethetünk, hogy a *v* betű elsőként szókezdő pozícióban kezdett paleográfiai *u* változatától a [v] hang jeleként elkülönülni.

2. *Egy-egy szórványemlék (oklevél, geszta) helyesírás-történeti jellemzésekor a bennük lévő magyar nyelvű szórványok mellett a latin nyelvű alapszöveg betű – hang kapcsolataira is figyelmet kell fordítanunk.*

A latin szöveg hangjelölése nemcsak az egyes magyar szórványok olvasati kérdéseiben lehet a segítségünkre, hanem általában is hozzájárul a nyelvemlék helyesírásáról alkotott kép megrajzolásához. Azt, hogy mindez miként valósítható meg, az alábbiakban egy-egy példával illusztrálok: az elsőre konkrét esetet említek, a másodikra pedig elvi lehetőséget fogalmazok meg.

⁸ A Tihanyi alapítólevélben (1055) ennek például még nyoma sincs, az *u, v* (és digráfjaik) 94 előfordulása között a *v* csak két adatban jelentkezik: *kerekv, gisnav*, minden más esetben *u* (vagy ritkán *u-s* digráf) áll magánhangzós és mássalhangzós hangértékben egyaránt (Szentgyörgyi 2010: 25).

⁹ Ténylegesen egyébként majd csak évszázadok múlva az ún. katolikus helyesírás (Káldi, 1626) szabályozza a két betű használatát: az *u*-t magánhangzó, a *v*-t mássalhangzó jeleként meghatározva, s ezáltal az addig kisebb vagy nagyobb mértékben meglévő vagyalosságot megszüntetve (Korompay 2018: 82, illetve a 96–97. oldal 2. táblázata).

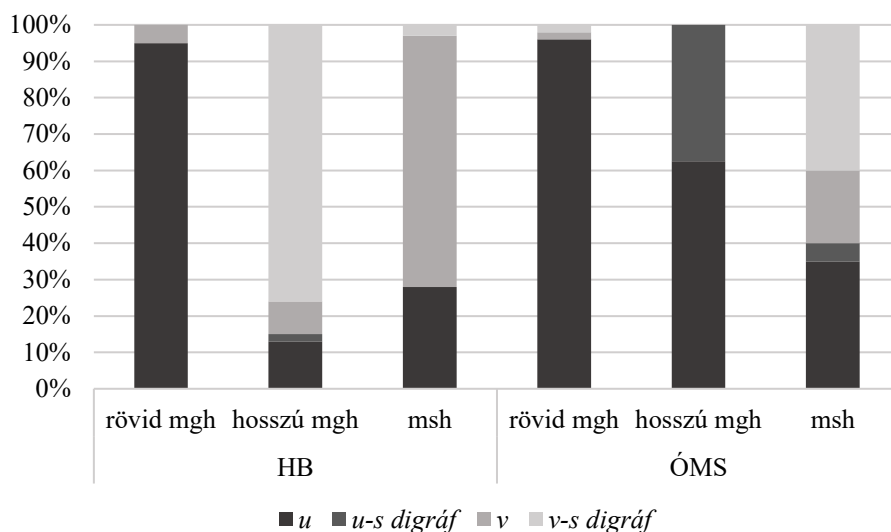
A *saruuar* szórványadatra a betűk hangértéke alapján kétféle olvasati lehetőség kínálkozik: a [saruvár] és a [sárvár] hangalak. Az előbbi, tehát az *uu* betűkapcsolat [u+v] hangértéke mellett szólhat esetleg az a körülmény, hogy a latin alapszövegben szintén több ízben látjuk az *uu* betűkapcsolatot egymás mellett álló [u] és [v] hang jelölésére: pl. *fluuius* (minden esetben így írva), *iuuentutis*, de még a fordított, tehát [v+u] hangértékben álló *uu* (pl. *uulgariter*, *auunculi*, *paruum* stb.) is támogatja azt az olvasatot, amely szerint az *uu* külön [u] és [v] hangot jelöl.

Fentebb láthattuk, hogy a geszta magyar nyelvű szórványainak lejegyzésében az *u* és a *v* betűjel alkalmazása milyen mértékű a különböző hangértékekben és a különböző pozíciókban. A geszta latin szövegét (illetve ehhez a szemponthoz most csak az első 20 fejezetet) megnézve még hangsúlyosabbnak látszik az *u* betű dominanciája, és még szórványosabban jelentkezik a *v* betű (az első 20 cap.-ban az előfordulások több mint 98%-át az *u* betű adja), s a *v* graféma megfigyelhető [u] és [v] hangértékben egyaránt: pl. *Vnde*, *Dvx*, *Tvnc*, *Vbi*; illetve *vel*, *Venientes*, *Vestiti* (nagy kezdőbetűs írásmóddal a mondatkezdő szavakra utalok). Ez pedig azt mutatja, hogy a latin anyaszöveg, ha lehet, még távolabb áll az *u* és a *v* HB.-ben látható funkcióhasadásától, mint amit a magyar szórványok alapján az előzőekben összefoglaltunk. Ez talán azzal is kapcsolatban lehet, hogy a latin szövegezt az íráshagyományok, a szokások, a megtanult formulák, sőt még a forrásként felhasznált oklevelek is erőteljesebben befolyásolhatták, mint az egyedi magyar szavak, nevek lejegyzését.

3. *A helyesírás-történeti jelenségek között jó néhány olyan akad, amelyek pontos feltáráshoz és váltoásaik nyomon követéséhez nagyobb időintervallumot átfogva érdeemes a vizsgálatainkat végezni.*

Az egyazon betű paleográfiai változatainak számító *u* és *v* grafémák funkcionális elkülönülési folyamatát nyilvánvalóan akkor rajzolhatjuk meg kronológiai tekintetben is kellő alaposággal, ha az adott korszak (jelen esetben a korai ómagyar kor) több nyelvemlékének helyesírási jellemzőit felmérve fogalmazzuk meg észrevételeinket. Maguk az egyes nyelvemlékek is bírhatnak ugyanakkor más-más műfaji sajátosságokkal (oklevél, geszta; szónoki beszéd, vers stb.), s ennek szintén lehetnek következményei a helyesírás terén is (lásd erről Tóth 2021). Mindamellert bizonyosan nem lenne haszontalan az *u*, *v* helyzetét néhány kulcsfontosságú, mérföldkőnek számító nyelvemlékünkben is elemezni. A Tihanyi alapítólevél (1055), a Zobori oklevelek (1111, 1113), a Székesfehérvári keresztetek javainak megerősítő oklevele (1193), a Tihanyi összeírás (1211); illetve az Ómagyar Mária-siralom (1250 k./1300 k.) például kellően tág időszakot fog át ahhoz, hogy vizsgálatuk – az eddig áttekintett források, Anonymus gesztája és a Halotti beszéd és könyörgés tanulságaival együtt – fontos új eredményeket igérjen.

Mindezek során persze az emberi tényezőt sem szabad figyelmen kívül hagynunk. A lejegyzők, az írnokok között is lehettek ugyanis akár jelentős különbségek is a helyesírási tudatosságukat (ha úgy tetszik, igényességüket) illetően, ezért az egyes források helyesírási jellemzőinek kronológiai rendbe állítása nem feltétlenül hozza meg az előzetesen várt eredményt. A Halotti beszédben tapasztalható „meglepően következetes, nagy anyanyelvi (fonológiai) tudatosságra valló betűhasználat” (Kis 2018: 71) az első magyar nyelvű vers, az Ómagyar Mária-siralom hangjelölésében például egyáltalán nem figyelhető meg (lásd ehhez a 7. ábrán a két nyelvemlék nagyon eltérő „mintázatát”).

7. ábra. Az *u* és a *v* betűknek (és digráfjaiknak) a szerepe a Halotti beszédben és az Ómagyar Mária-siralomban

4. A nyelvemlékek műfaji sajátosságait, létrejöttük céljait azért fontos a helyesírás-történeti vizsgálataik során is figyelembe venni, mert ezek a körülmények bizonyos tekintetben és mértékig szintén hatással lehetnek a helyesírásukra.

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája azzal a céllal íródott, hogy benne a magyar honfoglalás – évszázadokkal a szerző saját koránál régebbi – történetét megörökítse. E törekvését pedig csak úgy valósíthatta meg kortásai előtt kellő hitelességgel, ha történetét helyekkel és személyekkel benépesítette. Arról, hogy ehhez milyen módszereket használt Anonymus, itt nem szólok (de lásd ehhez Benkő 1998; Tóth 2022), csak arra utalok, hogy a gesztában szereplő személyek igen jelentős része nem valós történelmi és valószínűleg nem is mondai személy, hanem Anonymus fantáziájának terméke, akiket jobbra ténylegesen létező helynevek alapján keltett életre. Az így megteremtett hősök neveiben pedig a saját korában már nem feltétlenül létező fonotaktikai struktúrákkal élt, az írásmódjukban is archaikus színezetet alkalmazva. Jól mutatja ezt például *Szalók* esete, akinek a neve a gesztában *zolocu* ~ *zoloucu* variánsokban, azaz tövéghangzóval szerepel. Anonymus korában a *Szalók* személynévként (pl. [1093–95]: *Zoloc* szn., DHA. 301), nemzetségnévként (1214: *comitem Henricum de genere Zolouc*, ÁSz. 834) és annak birtokaként településnévként is létezett (1271: *Zlouk*, Cs. 3: 251, a mai Nemesszalók), és szinte bizonyos, hogy ez utóbbi szolgált a vezér nevéhez alapul, mert a történet szálai arra a vidékre vezetnek, ahol ez (és egy másik *Szalók*) település is feküdt. Ami viszont számunkra itt érdekes: az adatok között elvétve sem találunk tövégi magánhangzós alakot. Ez a konkrét eset persze nem elsősorban a maga egyediségében fontos, hanem az általánosabb tanulságai miatt: a geszta tövéghangzói Anonymus korában nagy valószínűséggel nem voltak már reális nyelvi tények, azok P mester archaizáló törekvésével

függenek össze, ezáltal pedig a jelölésükben is a számára forrásként szolgáló írott dokumentumok jelölései irányíthatták. A mostani vizsgálatunk szempontjából ennek azért nincs különösebb jelentősége, mert a rövid [u], [ü] magánhangzók jelölése általában sem mutat hosszú időn keresztül sok változatosságot: alapvető jelük az *u* betű.

5. *A helyesírási kérdések mérlegelésekor az írásváltozatokban feltűnő adatokra érdemes külön is figyelmet fordítani, mert nemcsak helyesírási, hanem hangtörténeti, sőt még akár fonológiai jelenségekre is utalhatnak.*

Anonymus gesztájában jó néhány, variációban szereplő névadat található. Közülük némelyek labiális–illabiális változatokat rejthetnek (pl. *Zemplén* neveként a *zelum* ~ *zemlin* alakok), mások létrejöttében pedig a kétnyíltszótagos tendencia játszott szerepet (pl. a *Zsitva* vagy *Töhötöm* ~ *Tétény* nevében: *sytua* ~ *sytuua*, *tuhtum* ~ *tuhutum*).

Fonológiai tanulságokat is hordozhatnak azok az adatok, ahol a név elején *b* ~ *v*, *u* ~ *w*, *u* ~ *v* váltakozást látunk. A *boÿta* ~ *voÿta*; *uereucea* ~ *wereuecca* [ɔ: *wereucea*], *uarod* ~ *warod*; *ueluc* ~ *veluc* variánsokat látva ugyanis arra is gondolhatnánk, hogy a különböző lejegyzések kiejtésbeli eltérést rejtenek. Elképzelhető ugyanis, hogy az ómagyar kori [v] fonémának az alapvariáns labiodentális approximáns mellett labioveláris allofónja is létezett,¹⁰ s ezt az ejtésbeli különbséget – már ha egyáltalán az ómagyar beszélők ezt érzékelték – jelezheti az első betű ingadozó írásmódja az említett példákban. Ennek mindazonáltal igen csekély a valószínűsége.

Hivatkozások

- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Benkő Loránd 1996: Anonymus élő nyelvi forrásai. In Kovács László – Veszprémy László szerk.: *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest: Balassi Kiadó, 221–247.
- Benkő Loránd 1998: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen* I–II. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1993–1995.
- Katona Csilla 2020: *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. (A Magyar Névtárhívum Kiadványai 51.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kis Tamás 2018: Megjegyzések a Halotti beszéd *u* és *v* betűinek hangértékéről. *Magyar Nyelvjárások* 56, 57–74.
- Kis Tamás 2019: *Az ómagyar bilabiális β kérdéséhez*. (A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 93.) Debrecen.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

¹⁰ A [v] feltehető fonológiai változási folyamatát a labioveláris zöngés szemivokális approximánstól (mint szonoráns hangtól) a labiodentális obstruensig lásd Kis 2019: 78–82. A fent említett lehetőséget Kis Tamás a HB. *vogmuc* ~ *uogmuc*, *vimagguc* ~ *uimagguc* adatai kapcsán vetette fel (2018: 71).

- Korompay Klára 2018: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 83–98.
- Pais Dezső – Györffy György 1975: *Anonymus: Gesta Hungarorum*. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Pais Dezső. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképet tervezte Györffy György. Budapest: Magyar Helikon.
- Szentgyörgyi Rudolf 2010: A Tihanyi alapítólevél szövege. In Hoffmann István: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 21–41.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. (A Magyar Névtörténeti Kiadványai 33.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976.
- Tóth Valéria 2021: Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához. *Magyar Nyelvjárások* 59, 5–26.
- Tóth Valéria 2022: Barangolások Anonymusszal – avagy szempontok a magyar nyelv történeti forrásainak értékeléséhez. *Magyar Tudomány* 183, 977–991.

PRAGMATIKAI MARKEREKRŐL 18. SZÁZADI REGISZTEREKBEN: ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉS¹

VARGA MÓNIKA

1. Bevezetés, témamegjelölés

A nyomatékosító és a bizonytalanságot jelző elemek összefoglaló néven *pragmatikai markerek*-ként ismeretesek (Culpeper–Kytö 2010: 361 szóhasználatát követve; a terminológiáról: 2.1.). Az idesorolható lexémák számos szófaji kategóriába tartozhatnak különféle szerkezeti jellemzőkkel, így a közös funkció, azaz a beszélő által közölt üzenet és az annak kontextusa közötti viszony meghatározása alapján értelmezhetők (Culpeper–Kytö 2010, Fraser 2010 és hivatkozásaik, részletesebben: 2.1.). A kategória elemeit napjainkban is igen nagy változatosság és változékonyság jellemzi (például Kugler 2014, 2015; Dér 2013), történeti sajátosságaik pedig – főként az ómagyar korszak után (vö. a mód- és fokhatározókról D. Máta 1991, 1992, a módosítószókról Juhász 1991, 1992) – viszonylag feltáratlannak számítanak.

Tanulmányomban középmagyar kori, azon belül a 18. század első feléből származó forrásokat vetek össze a pragmatikai markerek használata szempontjából. A kutatás fő kérdései a következők:

- a nyomatékosítás, intenzifikálás – amit az átélés, involvált szövegalkotás motíválhat – jellemzi-e inkább az egyes forrásokat és kontextusokat, vagy a pontatlanság, bizonytalanság, gondolva az emlékek felidézésével járó nehézségekre;
- milyen hatással van a pragmatikai markerek használatára, az egyes formák és funkciók megoszlására az, ha a források eltérő regiszterekbe tartoznak (2.2.);
- milyen tartalmak, témakörök körül figyelhető meg leginkább a személyes attitűdöt jelölő markerek megjelenése (utóbbi szemponthoz összevetésként kínálnak a boszorkányperes tanúvallomások; Varga 2019a, 2019b).

A teljesebb kép kialakítása érdekében az adatok gyűjtése kétféle módszerrel történik, egyrészt egy-egy szűkebb terjedelmű részlet kvalitatív elemzésével, másrészt (a szűkebb minta eredményeire is építve) egy néhány elemre korlátozódó, átfogó keresés a forrásanyagokban a használatbeli változásra fókuszálva.

Az elemzéshez olyan szerzőt választottam, akitől önéletírás és magánlevelezés egyaránt fennmaradt: Károlyi Sándor írásairól lesz szó részletesen (kiegészítve a felesége, Barkóczy Krisztina leveleivel). Az eltérő regiszterek szerepének felvetése azzal indokolható, hogy a pragmatikai markerek megjelenése többek között az interakciós, interperszonális jelleggel függ össze (2.2.). Előzetesen ugyanakkor nem nyilvánvaló,

¹ A tanulmány az NKFI FK 135186. számú pályázat (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) támogatásával készült. Ezúton köszönöm a lektoroknak a kéziratához fűzött javaslatokat.

hogy inkább egységes – a beszélőre, íróra jellemző –, vagy pedig változatos, akár szélsőséges kép rajzolódik-e ki a vizsgált forrásokból a szövegtípus, regiszter hatására.

A tanulmány a következőképpen épül fel: a kategóriameghatározást és a vizsgálati szempontok bemutatását követi a problémafelvetés a regiszter szerepéről (2.), majd a kétféle adatgyűjtés módszerének leírása és eredményei (3.). Az adatokat fő funkcióik és kontextusaik, valamint a regiszterek alapján tárgyalom, kitérve arra, mely elemek tekinthetők egymás variánsainak (4–5.). Az elemzést a boszorkányperes tanúvallomásokra vonatkozó kitekintés zárja (6.).

2. A pragmatikai markerekről – előljáróban

Az alábbiakban bemutatom a vizsgált jelenséget, utalva a terminológiára, a funkciók további lehetséges felosztására s a jelen kutatásban előtérbe kerülő szempontokra.

2.1. Kategóriameghatározás

A *pragmatikai marker* kifejezés gyűjtő jellegű megnevezés (Culpeper–Kytö 2010), ugyanis a bizonytalanságot, illetőleg a nyomatékot, fokozást kifejező nyelvi elemek igen sokfélék. A *marker* elnevezést az indokolja, hogy a kategória tagjai különféle szófajokba tartozhatnak, változatos formai, szerkezeti jellemzőkkel bírhatnak,² így elsősorban a pragmatikai funkciójuk szerint csoportosítja őket a szakirodalom, megkülönböztetve a kevésbé elmosódottságot, bizonyosságot jelölő, nyomatékosító elemeket (*booster*), illetőleg a bizonytalanságot, homályos, elmosódott jelleget kifejező *hedge*-eket. Jelen tanulmány is ezt követi, megtartva a *pragmatikai marker* terminust is.³

A vizsgált kategória elemei az üzenet és kontextusa közötti viszonyt jelzik, szerepük van a személyközi dinamikában, a megnyilatkozó érzelmeinek, attitűdjeinek közvetítésében, beleértve udvariasságot is (Culpeper–Kytö 1999: 294, 2010). Mind a bizonytalanság, mind a nyomaték mentén feloszthatók a kifejezések és szerepeik további alcsoportokra, nem éles határokkal. A *hedge*-en belül ilyen az állításhoz való beszélői viszonyulást jelző „pajzs” (*shield*, például: *I guess ’úgy vélem, azt hiszem’*), valamint az approximátor (*mintegy, körülbelül* stb.), ami a lexikai jelentésre hatva jelzi azt, hogy az adott elem nem prototipikus tagja a kategóriának, illetve valamilyen számszerű, értékre vonatkozó pontatlanságot érzékeltet a propozícióban (Culpeper–Kytö 1999: 296; Fraser 2010; Mihatsch 2010). További kategóriának számítanak a szóválasztás szerinti homályosság jelölői (Overstreet 2011; Cheng–O’Keeffe 2015); a 18. században ilyen

² A terminológia változatosságát és változékonyságát mutatja, hogy Foolen (2011) éppen a magyarban leginkább *diskurzusjelölő*ként ismert csoportot nevezi *pragmatic markers*-nek, a specifikus elméleti állásfoglalás hiánya mellett azzal indokolva, hogy a terminus mindkét része – a *marker* a szófajt és a morfológiai-fonológiai jellemzőket tekintve, a *pragmatic* pedig a közvetítés (írott szöveg vs. beszélt diskurzus) módjára nézve – semleges. Jelen tanulmány a tipikusan diskurzusjelölőnek tartott elemekkel nem foglalkozik.

³ Jóllehet számos magyarítási kísérlet ismert a *hedge* terminussal kapcsolatban (*pontatlanság-jelölő, kertelés, homályosító, kárpitózó*), egyik sem kifogástalanul és maradéktalanul fedi le a kérdéses kategóriát – egyszerre jelezve a bizonytalanság kifejezését és az enyhítés, tompítás funkcióját –, így jelen tanulmány az egyértelműség kedvéért az angol kifejezés használatánál marad.

például az *egyetmás*. A *booster* szerepén belül megkülönböztethetők a bizonyossági markerek és intenzifikáló, fokozó elemek (Culpeper–Kytő 1999, 2010). Traugott (2020: 2–3) áttekintése felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegszintű állásfoglalás (*stance to text*) – amelybe többek között episztemikus, evidenciális és értékelő elemek tartoznak (vö. Gray–Biber 2015) – és az általa *pragmatikai marker*ként emlegetett (a magyarban hagyományosan diskurzuszjelölőként kezelt) kategória átfedéseket mutat.

2.2. Vizsgálati szempontok, problémafelvetés

A pragmatikai marker kategóriájának történeti vonatkozásai éppúgy relevánsak, mint a szinkrón jellemzői (például Kugler 2015; Dér 2013), így e kutatás egyik távlati célja az, hogy kapcsolódási pontokat tárjon fel a jelenkori és a történeti források nyelvhasználatára között ezen a téren. Cél emellett az innovációk és terjedésük azonosítása a középmagyar korszakon belül is, beleértve azt is, hogy az egyes források és egyéb tényezők szerint milyen kifejezőmódok jellemzők a (fő) funkciókra, azaz a nyomatékosításra, illetőleg a bizonytalanság, pontatlanság jelzésére. További szempont, hogy melyek a többé-kevésbé szinonim variánsok egy-egy funkció esetében, és milyen típusú együttállásokkal (alaptagokkal, „módosított elemekkel”) jellemzők az egyes formák. Előjáróban annyi feltételezhető, hogy inkább a formálódó rendszeren belüli mozgásokat, váltakozásokat lehet majd feltárni, semmint szigorúan értett versengést.

Jelenleg nem cél sem a teljesebb állapotfelmérés bemutatása a korszakról, sem az ómagyar kori innovációk (a módosító szó szófajába belépő elemek, például a *nyilván*, a *bizony*, a *bátor* 'bárcsak', 'ám legyen' stb.; Juhász 1992: 817–821) terjedésének meghatározása, ahogy a funkcióváltás és átjárhatóság kérdéskörének tárgyalása sem – e problémákhoz további 16–18. századi források bevonása (is) szükséges (az utóbbi témakörrel kapcsolatos esettanulmány: Varga 2022).

Ezúttal a regiszter szerepének bevonása kerül előtérbe a pragmatikai markerek használata szempontjából. A regiszter olyan változatok csoportjaként írható le, amely egy bizonyos használati szituációval asszociálódik: a szituációs kontextus, a nyelvi jellemzők és a két komponens közötti funkcionális viszony alapján írható le (Biber–Conrad 2009). Skaláris fogalomról van szó, többek között a formális–informális jelleget tekintve. Jelen kutatás ahhoz a hipotézishez csatlakozik, mely szerint a skála informális végéhez közelebb álló regiszterekben homogénebb lehet bizonyos változók variánsainak megoszlása, míg a skála formális végéhez közelebb álló (vagy több alregiszterből álló) regiszterek több egyéni variációt mutathatnak (a tagadás kapcsán Gugán 2018; a vonatkozó névmási kötőszó eltagosodása kapcsán Dömötör 2021). Amennyiben a formálisabb vagy több alregiszterből álló regiszterekre innovatívabb nyelvhasználat jellemző, azt az motiválhatja, hogy a szerzők nagyobb közönséghez juthatnak el, így céljuk lehet például a hatáskeltés, az olvasók lenyűgözése, ez pedig nagyobb teret enged a kreativitásnak, egyéni nyelvhasználati mintáknak, amelyek idővel általánosabbá válnak (emellett a formálisabb szintér nagyobb fokú nyelvhasználati tudatosságot is igényelhet; Gugán 2020).

Ezúttal olyan megnyilatkozó kerül az elemzés előtérbe, akitől több regisztert képviselő szöveg maradt fenn: Károlyi Sándor önéletírását és feleségének szóló magánleveleit vizsgálom, kitekintésként a feleség, Barkóczy Krisztina Károlynak szóló leveleit is bevonva. Utóbbit az indokolja, hogy nyelvhasználatuk intuitíve, illetőleg olyan

jelenségek vizsgálatakor, mint például a tagadás (Gugán 2017) vagy az igenévhasználat (Varga 2021), igen hasonlóan bizonyult (az e mögötti motivációk részletes meghatározása túlmutat a tanulmány keretein). Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy a pragmatikai markerek esetében is ez figyelhető-e meg.

A regisztert tekintve a választott források, vagyis az önéletírás és levelek egyaránt ego-dokumentumok (van der Wal–Rutten 2013 és hivatkozásaik), azaz egyes szám első személyből kiinduló szövegalkotás jellemzi őket, ugyanakkor különböznek az interakció, illetőleg a felidézés távlatára (napokra-hetekre vs. évtizedekre) szerint. Felvetődik továbbá, hogy a 18. században az önéletírás stilizáltabb, retorizáltabb-e, vagy pedig a levelezéshez hasonló közvetlenséggel merít-e az élőnyelvből.

Az elemzés egyik központi kérdése az, hogy szerző szerint egységesebb, vagy pedig a regiszter alapján eltér a pragmatikai markerek használata a vizsgált forrásokban. Ezt a kérdést az indokolja, hogy a tárgyalt jelenség az interakciós jelleggel is összefügg. Ez a forráscsoportok közül inkább a levelezések sajátossága, ugyanakkor az önéletírásban is megkonstruálható fikción, a külvilághoz, például az olvasóhoz szólva (Károlyi is tesz időnként olyan megjegyzéseket, mint „*ki-ki megítélheti*”, „*megítélheti* arrul, hogy”, „*az ki kívánja tudni* miképen lött, *megláthatja és bővön megértheti*”) vagy épp egy másik időszakbeli önmagát megszólítva. Mindkét szövegtípus tartalmazhat további személyekkel felidézett kommunikációt, vagy akár a szerző gondolatmenetéből részleteket. Nem eleve adott tehát, hogy az önéletírás milyen interakciókat és mennyire rétegzett diskurzust tartalmaz, így a pragmatikai markerek használata szempontjából is feltárást igényel.

3. Források, feldolgozás

Az adatgyűjtést tekintve a variáció nagy korpuszokon végzett kvantitatív vizsgálatához ideális lenne viszonylag kevés számú, könnyen számszerűsíthető jellemzőt kiválasztani, ugyanakkor szükséges, hogy azok a kérdéses jelenség minél nagyobb részét magukba foglalják (vö. Gray–Biber 2015: 223). Ezúttal a teljesebb kép felvázolásához kétféle módszert alkalmaztam, egyrészt szűkebb terjedelmű (kb. 80 ezer karakterből álló) szövegmintákon végeztem kvalitatív elemzést. Ez arra irányult, hogy milyen elemekkel fejeződhet ki bármiféle elmozdulás a semleges, objektív szövegalkotástól a bizonytalanság vagy a meggyőződés irányába, a szóválasztástól kezdve a körülírásig. Másrészt – a szűkebb mintákból feltárt eredményekre is építve – kiválasztott elemekre korlátozódo keresést végeztem a teljes forrásokban, a használatbeli váltakozást, együttállásokat kimutatva. Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina 1704, illetve 1698 és 1724 között íródott levelezése bárki számára elérhető, kereshető és további forrásokkal vethető össze morfológiailag elemzett formában a Történeti magánéleti korpuszból (TMK, Dömötör et al. 2017; Novák et al 2018; a kisebb terjedelmű szövegminta Kár. 1–39. levelet tartalmazza). Károlyi 1723 előttként keltezhető önéletírása Szalay László közlésében szintén elérhető (a Magyar Elektronikus Könyvtárból), feldolgozása zajlik az épülő Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz számára. (Az I–X. szakaszt dolgoztam fel.)

4. Elemzés

Az alábbiakban a kétféle gyűjtés eredményeit mutatom be: elsőként egy általánosabb képet adva a szövegmintákról, majd az ezen alapuló lexikai keresések adatait hasonlítom össze források szerint. A számszerű előfordulások, részesedések tárgyalását követi az adatok kontextusba helyezése – az egyes markerek jellemzése aszerint, hogy milyen témakörben jelennek meg, illetőleg milyen együttállások jellemzik őket.

4.1. Kvalitatív vizsgálat: elmozdulás a semlegességtől

Elsőként a közel egyező terjedelmű szövegmintákból gyűjtöttem ki azokat az elemeket, szövegrészeket, amelyek a semleges szövegalkotáshoz képest bármilyen érzelmi vagy a tudással, meggyőződéssel, bizonytalansággal, vélekedéssel kapcsolatos „jelöltséget” mutatnak. Az önéletírásban ez 238 adatot jelent (mintegy 13 333 szövegszóra; 1000 szavanként 18 előfordulás), a magánlevelekben pedig 312 adatot (1000 szavanként mintegy 23 előfordulást). A minták alapján tehát összességében nincs jelentős különbség a két forrás között. A kérdés nem problémamentes annyiban, hogy nem feltétlenül diszkrét elemekben jelenik meg valamiféle állásfoglalás, értékelő attitűd, hanem nagyobb egységekből is összeadódhat (Hunston 2007: 27, 45–46). A kinyert szövegrészek igen változatosnak bizonyultak a hedge és a nyomaték, fokozás tekintetében, a személyes attitűd pedig a szóválasztástól kezdve a körülírásokig megjelenhetett.

A szókincsen belül sem beszélhetünk egységes kategóriákról, a hangutánzó, indulatszói eredetű elemek éppúgy ide tartoznak (például a tehetetlenséghez kapcsolatos negatív érzelmeket magába sűrítő *püff*), mint az összetettebb frázisok (például az *eb anyája*, illetve ugyanitt a *tatárok lelke*):⁴ „Megitélheted, mi haszna. ... *de reliquo püff*” (Kár. 30.), „mit akar az *eb anyája*, *törökje*, *tatárok lelke* tudja” (Kár. 22.), „Elég az, hogy az Fejedelem körül valók mind *felzürték zavarták* az régi dispositiókat” (Kár. 31.), „Én bizony kimondom, mind az Fejedelemnek, mind az többinek, csak az sok *terefere beszéd*, végzés semmi” (Kár. 32.).

Az önéletírásból vett mintára kevésbé jellemzőek a hasonló érzékletes, nagymértékben személyes vélekedést, viszonyulást közvetítő szóhasználatok. Ezzel együtt nem teljesen példátlan: „*előhasu nagyságos urat*” (KárÖnél. 32). Az *előhasu* a vemhes állatok jelzője, ezúttal azonban – nem hízelgő, de annál szemléletesebb – képszerű jellemzése egy olyan személynek, akihez Károlyi igen nagy valószínűséggel negatívan viszonyul.

A körülírással történő, indirekt attitűdjelölés a levelekre és az önéletírásokra egyaránt jellemző – különféle témakörökkel és érzelmi viszonyulással: „Leveleimnek tébolygásit valóban sajnálom, *elmémmel megfogni nem tudom*, honnat esik” (Kár. 38.); „Bercsényi uram hadaimmal Nyitra felé nyomult, mi Antal ural *ágon ülő madár formán maradtunk*” (Kár. 34.).

Az önéletírásban a megnyilatkozó felidézett lelki állapotát (az abban beálló változást) szemléltetik az alábbi körülírások: „*elhültem beléje* hogy a Dunán túl való nép

⁴ Az adatokat a kiadványok alapján betűhűen közlöm, a hivatkozás a forrás rövidítése, valamint az önéletírás esetében lapszám, a levelezések esetében tételszám szerint történik, ugyanis utóbbiak elérhetők a TMK-ból, a rövidítés és a tételszám beírásával pedig az egyes levelek teljes egészükben visszakéreshetők.

egészlen elvonddott s oszlott tölem” (KárÖnél. 93), „ha szintén nem irom is, kiki bölcsen megítélheti, *mennyire kellett megindulnom*” (KárÖnél. 27).

Előfordul, hogy mások érzelmeire is hasonlóan reflektál a beszélő – jelezve a tapasztalat közvetettségét (*látatott*) vagy anélkül: „azonnal az benn valók *szíve látatott gyengülni*” (KárÖnél. 9), „annyival inkább *csüggedezett szíve* az hadnak” (KárÖnél. 87).

Nem példátlanok a kevésbé szűk referenciájú elemekkel jelölt, így kifejezetten intuitív módon azonosítható személyes viszonyulások sem (vö. Hunston 2007: 27). Előfordulnak az állítást, illetve az azzal kapcsolatos érzelmeket, indulatokat nyomatékosító elemek is, mint az *éppen*. A TESz. szerint elsődleges jelentése az ’alig, aligha’, másodlagos az ’egészen, pontosan (ügy)’ (az *ép* melléknév módhatározószói alakja, az *épen* ragos alak ’teljesen, egészen’ jelentéséből indulhatott ki a nyomatékosító használat, vö. *éppen ügy, éppen annyira* – ebből válhatott időhatározó szóvá is). Az alábbi példákban egyaránt értelmezhető a ’teljesen’ és az ’éppen most ~ mostanra’ jelentés is. Például: „adósoknak reám való gyakor járási *épen* [’éppen’] *megutáltatták velem* az szatmári lakást” (KárÖnél: 25); levelekben: „*épen* [’éppen’] *észre vettem magamban* hogj ideje volna Édesem már egjszer melléd feküdnöm” (Kár. 1.).

A levelekben – talán a közös tapasztalatokra is építve – jellemzőnek tűnnek a nyomatékosító, sematikusabb jelentésű *ám, ugyan, csak* elemekkel kifejezett megoldások, amelyek ugyanakkor közvetíthették az író személyes bevonódását, attitűdjét (hiszen az nemcsak diszkrét elemekben fejeződhet ki, illetve össze is adódhatott a kontextusból). Az *ugyan* és az *ám* már a korai ómagyarban is nyomatékot, bizonyosságot jelölő elemek (Juhász 1991: 512); az *ám* a rámutatás majd bizonyítás mellett megengedést is kifejez (a TESz. szerint is). A feldolgozott források alapján is főként valamiféle megengedésre, a szövegelőzményben vagy a situációs kontextusban feltételezhető kontrasztra épül a személyes viszonyulás: „azokat pedig a levelekbül kézre kerítvén, *ám rabságra küldém*, maga 50 katonámon ellenségre nem adtam volna azt a kettőt” (Kár. 26.), „Tovább értethetek-e? Szívem leveled levelemmel vagy sem, Isten tudja. *Mesterkedem ugyan* benne” (Kár. 35.), „Két vagy három napot *ugyan* Édesem barátságodért *elvonhatok*” (Kár. 28.), „mivel ennek *csak meg kell lenni* ime!” (Kár. 22.). A jelenség vizsgálata több forrás bevonását igényli.

A nyomatékosítás, az állítás melletti elköteleződés hangsúlyozása vagy az esemény, cselekvés intenzitása ugyanakkor a szerkesztésmód által, például részleges ismétléssel is megvalósult mindkét forrásban: *nem voltak, nem azok, s nem is lesznek* rebellisek (KárÖnél. 30); *az ellenség három felől mind jobban jobban szaporodott és áradott* (KárÖnél. 87); a levelekben például: *Ebnek kell, eb vágyott soha is reá* (Kár. 38.).

Hasonlóan intenzitást jelöl a *kinálva kinálták* (Kár. 30.), „naponként hol zsákmanyrul hol portáru *szöktön szökött, fogyton fogyott*” (KárÖnél. 87) típusú igeneves szerkezet is.

4.2. Pragmatikai markerek és regiszterek: lexikai keresések

A fent más aspektusból bemutatott minták leggyakoribb, tipikusabb markereit kiválasztva végeztem kereséseket a források teljes terjedelmében, bevonva Barkóczy Krisztina leveleit is. A lexikai keresések arra irányultak, hogy a nyomatékosítás vagy a

pontatlanság, bizonytalanság jellemzi-e inkább az egyes forrásokat és kontextusokat, illetőleg milyen hatással van az egyes formák és funkciók megoszlására az, hogy a források eltérő regiszterekbe tartoznak. A két kérdés az eredmények alapján összekapcsolódik.

A lekérdezett elemeket szemantikai-pragmatikai alapon csoportosítva mutatom be. A hedge-ek a levelekben és az önéletírásokban egyaránt teret kapnak – különböző mértékben. Mindkét regiszterre jellemzők, jóllehet e funkció az önéletírásban kiemelkedőbb, összefüggésben a felidézéssel járó pontatlansággal:

marker/forrás	Kár.	KárÖnél.	Bark.
<i>mintegy</i>	4	11	17
<i>circiter + circa</i>	16	29	1
<i>egynéhány</i>	25	13	27
<i>némely</i>	9	16	16
<i>bizonyos/ ebből hedge</i>	101/10	34/27	94/4
<i>jobbára</i>	16	7	17

1. táblázat. A hedge szerepű elemek megoszlása regiszter és szerző szerint (adatszám)

Ahogy a továbbiakban látni fogjuk, az önéletírás alapvetően a hedge-ekkel korrelál, a nyomatékosító elemek háttérbe szorulnak. Az is megerősíti ezt a felvetést, hogy a kontextustól függően hedge vagy nyomatékosító szerepű *bizonyos* az önéletírásban elsődlegesen bizonytalanságot, pontatlanságot jelöl, míg a levelekben éppen fordítva (lásd még 5.1.). Jóllehet az önéletírás terjedelme kevesebb mint a fele a levelekének,⁵ terjedelmi különbségekkel nem magyarázható előfordulásbeli eltérések is kimutathatók regiszter szerint. A levelek sajátosságainak mutatkoznak a bizonyossági markerek, illetőleg az interakcióhoz, állítások érvényességéhez kapcsolódó reflexív viszonyulást jelző elemek, mint a *hihető, igazán, valóban*.⁶

⁵ A terjedelmi eltérések hatását az úgynevezett normalizált gyakoriság (*normalized frequency*) alapján küszöbölhetjük ki, ahol a példányszámot a forrás szószámával osztjuk, majd %-ba átváltjuk (vö. Cheng–O’Keeffe 2015: 365–366). A terjedelem forrásonként: KárÖnél. = 435E n (6-tal osztva) mintegy 72 500 szó; Kár. 935E n = 155 833 szó; Bark. 960E = 160 000 szó – a kötetek szó- és karakterszáma magasabb, azonban a jegyzetek és a függelékek nélküli, megközelítő értékkel kell számolnunk.

⁶ A normalizált gyakoriságot csak akkor tüntetem fel, ha az önéletírásban is előfordult az adott elem.

marker/forrás	Kár.	KárÖnél.	Bark.
<i>bizony</i>	103 (0,066%)	5 (0,007%)	112 (0,07%)
<i>bizonyosan</i>	23 (0,015%)	3 (0,004%)	33 (0,021%)
<i>hihető</i>	22	0	16
<i>igazán</i>	14 (0,009%)	3 (0,004%)	19 (0,012%)
<i>valóban</i>	35	0	8
<i>nyilván</i>	5	0	6

2. táblázat. A bizonyossággal és az interakcióval kapcsolatos markerek megoszlása regiszter és szerzők szerint (adatszám, „normalizált gyakoriság”)

Az intenzitást, nyomatékot kifejező markerek esetében hasonlóképpen a levelek mutatnak kiemelkedő értékeket. Az egyes közel szinonim használatú elemek eloszlása ugyanakkor elemenként és szerzőként nézve sem egyenletes az adott regiszteren belül – Barkóczy Krisztina például az *igen* javára még kevésbé preferálja a *nagyon*-t, mint Károlyi a leveleiben (szemben az önéletírással):

marker/forrás	Kár.	KárÖnél.	Bark.
<i>nagy</i> (Adv)	18 (0,011%)	6 (0,008%)	18 (0,011%)
<i>nagyon</i>	29 (0,018%)	5 (0,006%)	4 (0,002%)
<i>felette</i>	24 (0,015)	4 (0,005%)	26 (0,016)
<i>igen</i> (Adv)	154 (0,099%)	8 (0,011%)	339 (0,212%)

3. táblázat. A polaritás szempontjából semleges jelentésű fokozó elemek megoszlása regiszter és szerzők szerint (adatszám, „normalizált gyakoriság”)

A negatív polaritású fokozók használata szintén a magánlevelezésre jellemző, nem egyenletes eloszlással – a *szörnyű* ~ *szörnyen* főként Barkóczy Krisztina leveleire jellemző, a többi elem azonban hasonló előfordulásokat mutat Károlyi leveleiben is (a *csoda* ~ *csodál* kezdetű kifejezések idetartozásáról lentebb – 5.3. – még lesz szó):

marker/forrás	Kár.	KárÖnél.	Bark.
<i>rettenetes(en)</i>	17	0	23
<i>szörnyű-en</i>	2	0	37
<i>iszony*</i>	2	0	3
<i>irtóz*</i>	13	0	15
<i>csoda(/ál*)</i>	60 (0,038%)	4 (0,005%)	57 (0,035%)

4. táblázat. A negatív polaritású fokozók megoszlása regiszter és szerzők szerint (adatszám, „normalizált gyakoriság”)

Néhány nyomatékosítással összefüggő elem az önéletírásban is viszonylag gyakori. A *feles* (pl. *feles tatárral, feles embert, feles hintóslovakat*) 39 előfordulása a *sok*-hoz képest (90 adat) arányaiban jelentősebb, mint a levelezésekben (ennek oka további

vizsgálatot igényel). A *nem kevésé, nem kicsiny* sajátságos markerek annyiban, hogy a nyomatótkot a tagadás által közvetett módon fejezik ki:

marker/forrás	Kár.	KárÖnél.	Bark.
<i>feles</i>	6	39	12
<i>egész Adv</i>	40	20	12
<i>egész(l)en</i>	82	28	56
<i>nem kevés(sé)</i>	9	17	42
<i>nem kicsiny</i>	2	3	12
<i>kiváltképpen</i>	4	6	9

5. táblázat. A mindkét regiszterben rendszeresen használatos nyomatótkosító, fokozó elemek megoszlása regiszter és szerzők szerint (adatszám)

Az önéletírásban viszonylag kevés tipikus nyomatótkosító, fokozó elem használatos rendszerességgel, amelyek mégis, azok a levelezésekre is jellemzők. Az utóbbi regiszter tehát jóval változatosabb a bizonyossággal és egyéb nyomatótkosítással kapcsolatos markerek elfordulásait tekintve. Pusztán az elemek megjelenési gyakoriságát tekintve is a regiszter szerinti különbség az elsődleges; a házaspár (Barkóczy és Károlyi) egymásnak szóló levelei hasonló tendenciákat jeleznek a pragmatikai markerek használatában, Károlyi önéletírása ettől elkülönül.

A továbbiakban a marker csoportok tárgyalása következik: az eredmények a közvetlen forrásokból valamelyest kitekintve, a középmagyar korszak szempontjából is értelmezhetők, a későbbi vizsgálatok számára is támpontként szolgálnak majd.

5. Pragmatikai markerek kontextus szerinti megoszlása: kvalitatív elemzés

A fentiekben kimutatott előfordulásokat több okból is szükséges kvalitatív módon is elemezni, terjedelmi okokból csak néhány eredményt kiemelve egyrészt annak kapcsán, milyen szerepei lehetnek egy-egy markernek, másrészt az esetleges témakörökkel kapcsolatos korrelációkat, harmadrészt – ahol erre lehetőség van, a regiszter szerinti különbségeket. A markerek csoportjait a fő funkciók – a bizonytalanság, illetőleg a nyomatótkosítás jelzése – szerint tárgyalom, jelezve az átmeneti (kontextusfüggő) kategóriát is.

5.1. Hedge-ek

Az approximátorok („közelítő”) – a kategóriába tartozás szerinti, illetőleg a számmossággal, összefüggő módosítás (Fraser 2010; Wiltrud 2010) – közül a *mintegy*, az *egynéhány* és a *circiter/circa* kapcsolódik mennyiséghez, időpont jelöléshez (*mintegy napkeltekor*). E funkciók mind az önéletírásból, mind a levelekből kimutathatók, az utóbbiban azonban többletként jelentkezik az állítás óvatosabb megfogalmazása: „látván illy szives magha ki adását, és *mások után mint egj bennem tött bizodalmtát*” (Kár. 17.).

A *némely* az önéletírásban többször elhallgatásra enged következtetni, méghozzá olyankor, amikor a megnyilatkozó negatív, ellenséges attitűdjét fejezi ki – jellemzően személyek felé, akik kilétével jobban tisztában lehetett, mint amennyire az előfordulások sugallják: *némely alkalmatlan emberek* (KárÖnél. 22), *némely bal jóakaróim* (KárÖnél.

34), *némely balitéletű mocskos nyelvű emberek* (KárÖnél. 40). Ez a fajta, szándékos pontatlanságot jelölő használata a *némely*-nek a levelekben nem jellemző.

5.2. Átmeneti jelleg, kontextusfüggő markerek

A *bíz*ik többől képzett formák, mint a *bizonyos*, *bizonyosan*, *bizonyában* stb. már az ómagyar korszakban is módosítószó szerepű lehetettek, nyomatékosítást jelezve, vö. 'akiben/amiben meg lehet bízni, kétségtelen' (a TESz. címszava; Juhász 1992: 817). A középmagyar korszakban már kimutatható az a kettősség, hogy egyes kontextusokban továbbra is booster szerepű, másokban viszont hedge-ként értelmezendő 'közelebről meg nem határozott' jelentésben. Károlyi Sándor önéletírására leginkább az utóbbi funkcióban jellemző (a 34 előfordulásból 27 egyértelműen ilyen), például: *bizonyos ideig*, *bizonyos számú*, *bizonyos casus*; míg boosterként 'biztos, kétségtelen' jelentésben két előfordulás egyértelmű, ebből az egyiket idézve: *bizonyos s valóságos határt*. Előfordul ugyanakkor, hogy a szituáció pontos ismerete híján mindkét értelmezés lehetséges (5 adat), például: *futamodék bizonyos hire az tatárnak* – nem nyilvánvaló, hogy a hír megbízható voltát hangsúlyozza a szerző, vagy pedig azt jelzi, hogy közelebbi információja nincs a hírről.

A levelekben ugyanakkor a *bizonyos* inkább nyomatékot jelez (63 esetben a 101-ből, Barkóczy Krisztina esetében hasonló arányban), például: *Már bizonyos, hogy az ellenség Jenőtől Halmágnak indult* (Kár. 107.). A kontextus alapján kétesélyes marad például a következő: *Golyi Sigmond ezen levelet bizonyos embertől küld* (Kár. 47.); azaz 'megbízható' személytől küldik a levelet, vagy olyantól, akiről nincs más információja a levélírónak (a tagadottakkal együtt 28 adat). Barkóczy Krisztina írásaiban 'megbízható' jelentésben használatos ilyen helyzetekben, például: *Szadmári Uram ezen levelet bizonyos embertől küldje!* (Bark. 200.); *De ők osztozhatnak rajta, mert nem volt oly bizonyos emberek véllé* (Bark. 267.).

A *nem kevés(sé)* az – inkább a megnyilatkozó számára nem kedvezőnek tartott – körülmények, események, állapotok leírásakor jellemző: *nem kevés lármák estek* (KárÖnél, 11), *nem kevés kárával* (KárÖnél. 110); *nem kevéssel leszen vala* ['lett volna'] *nagjób zürzavar* (Kár 56.). Emellett a beszélő / író egyértelműen negatív érzéseinek, viszonyulásait is nyomatékosíthatja, illetve intenzitását jelölheti a *nem kevés(sé)* 'nagyon', egyúttal ugyanakkor enyhítést, távolságtartást is jelezve a tagadott forma által: *nem kevéssé ütköztem meg*, *nem kevéssé búsulván*, *mely nem kevés szegyet ütött a fejemben* (KárÖnél. 46, 55, 47, 92). *nem kevéssé szomorodtam meg* (Kár. 134.).

5.3. Nyomatékosító, fokozó elemek

A nyomaték jelzésének realizációi kapcsán a fentebb jelzett arányok alapján kevésbé várhatók regiszter szerinti különbségek – az *egész(len)* kivételével a levelek sajátosságairól beszélhetünk. Míg a hedge-ek viszonylag behatárolt jelentésű alaptagokkal jelentek meg, addig a fokozó, nyomatékosító elemek változatosabbak ezen a téren. A forrásokban megfigyelhető témakörök önmagukban nem vagy kevéssé befolyásolják a booster megjelenését (azaz nem felelősek a regiszter szerinti különbségekért), hiszen az önéletírás és a levelek nagyrészt olyan közös tartalmakat dolgoznak fel, mint a hadi és más országos ügyek, a gazdálkodás, illetőleg a közvetlen és tágabb környezetben tör-

tént egyéb események, körülmények leírása, valamint a személyes egészségi és lelki állapotról tudósítás. Éppen ezért a kontextusokat az alaptagok általános fogalmi kategóriái szerint tárgyalom, beleértve, hogy az alaptag milyen szerkezeti egységet fed le.

Három fő csoportot különítettem így el: a történés–cselekvés (1.), a tulajdonság–állapot–mód (2.), valamint az interakció–attitűd (3.), utóbbiba sorolva azokat az eseteket, amikor a nyomatékosítás, fokozás magára az állításra, tagmondatra terjed ki, a kommunikációhoz kapcsolódó személyes vélekedést jelezve. Ez lehet implicit abban az értelemben, hogy nincs a megnyilatkozóhoz közvetlenül lehorgonyozva a vélekedés – jöllehet a kontextusból kiderül, hogy az ő nézőpontja érvényesül, például: *Igazán Isten ostora rajtad, az mi bolondságokon töröd fejedet s magadat* (Kár. 136.); *Én rollam tudom ros szo Udvarnál nincsen, igazán nem is lehet* (Kár. 74.); és lehet explicit módon a beszélőhöz lehorgonyozva az igealakon keresztül: *igen örömmel értem, hogy Baloghné asszonyom mellé ment* (Kár. 241.); *Igen bánom, hogy jóakaróim oda érkezett leveleit fel nem küldted, Szívem* (Kár. 173.). A nyomatékosító, fokozó elemek közül mindhárom kontextusban használatos az *egész(l)en, az igazán, az igen, valamint a felette*.

A közel szinonim jelentésű elemek között nem teljes az átjárhatóság arra nézve, hogy milyen kontextusban, milyen típusú alaptagokkal használatosak. A *felette* és az *igen* általános mindhárom kontextusban: már az ómagyar korszakban is az *igen* az egyik leggyakoribb fokhatározó (D. Máta 1992: 652; első szövegemlékbeli előfordulásai is 'nagyon, rendkívül' jelentésűek; TESz.). Attitűdöt jelöl többek között a *felette köszönöm* és az *igen jól esett* (Kár. 65., 90., 133., 160. stb., Bark. 262., 314.); cselekvéshez kapcsolódik az *Égetést nem felette tött*, (Kár. 146.) és az *igen gyülekezik*; míg tulajdonságot, állapotot, módot a *felette nagy, felette szűken*, vagy épp az *igen alkalmazatos, igen jól viseli magát*. Ehhez képest a *nagyon* Károlynál legalábbis az előzőeknél szűkebb használatú: jellemzően interakció–attitűd és cselekvés–történés mentén jelenik meg (*nagyon remél, csudálom, recommendál, okozza, használ, bízik*), míg tulajdonságot, állapotot és módot inkább a 'nagyon' jelentésű, azaz határozószói szerepű *nagy* jelöl – *nagy jó, nagy bátran*, míg a *nagyon jó* kivételes – ez utóbbi cselekvést és teljes állítást nem módosít.

A vizsgált forrásban a *valóban* is szűkebb használatú, tulajdonságot alig módosít (kivételes: *Itt az üdő valóban szép és jó*. Kár. 90.), attitűdöt azonban többször jelöl: „*Valóban bánom, hogy Mikes urfihoz nincsen szerencsém*” (Kár. 174.); *Kronsfeld valóban haragszik tisztire* (Kár. 120.); ahogy cselekvést, állapotot is: „*Hanem Erdélynek valóban megesett, Szívem*” (Kár. 149.); „*de az katona is, hogy már zöldül az erdő, valóban szökik*” (Kár. 89.). — A *hihető* csak attitűdöt jelöl és az egész állítást módosítja: *Hihető Cziczzerli és nem Miczerli lesz belőle* (Kár. 224.).

5.4. Negatív polarítású fokozók

A negatív jelentéstartalom átértékelődésével kifejezett intenzitás a két levelezés közül inkább Barkóczy Krisztinához kötődik, legalábbis nála gyakrabban fordulnak elő a vizsgált elemek. A kontextust és az alaptagot illetően a nyomatékosítókéhoz hasonló kategóriák érvényesülnek: mind az interakció–attitűd, mind a cselekvés–esemény, mind pedig a tulajdonság–állapot–mód kontextusaival használatosak a *rettenetes(en/~ül)* és az *irtóz-* kezdetűek, illetőleg Barkóczy leveleiben a *szörny-* kezdetűek is. Főként az inter-

akció és a személyes attitűd jelzése során mutatható ki az, hogy a markerek negatív polaritása módosul, inkább intenzitásként, fokozásként értelmezhető (jelenkori anyagon például Dér 2013; Kugler 2014).

A 18. századi a magánlevelekben maga az alaptag is gyakran negatív érzelmi töltetű, például: *rettenetes szörnyű lehetetlenségnek* (Kár. 134.); *rettenetes irtóztató romlott* figurával (Kár. 153.); *rettenetesül döglök* (Kár. 74.); *rettenetesen megrosszult* (Bark. 262.); *szörnyen reménykednek* 'rimánkodnak'; *rettenetesen reménykedik* (Bark. 78.), *iszonyú vétek* (Bark. 24.); *szörnyű sírással* (Bark. 308.). Máskor azonban a módosított részek tartalma nem nyilvánvalóan negatív, hanem az adott kontextustól függ, miként értelmezhető, így az alaptag semlegesnek számít, például: *irtóztató fergetegek* (Kár. 201.); *rettenetes simplex* (Kár. 81.); *szörnyen meglátogatott* (Bark. 308.); *szörnyű hirtelen megbetegedvén* (Bark. 12.); *szörnyű esős idő* (Bark. 51.); *szörnyű bojtos* (Bark. 183.). Jóllehet a negatív polaritású fokozók alapjelentésében megtalálható érzelmi érték napjaink nyelvhasználatában is aktiválódhat (Kugler 2014: 134), már az utóbbi példák is átértelődést, a nagy intenzitás kifejezésének előtérbe kerülését mutatják.

További esetekben az alaptag negatív tartalma ellenére sem a fokozók eredeti jelentése lehetett az elsődleges, már csak a beszélői vélekedés személyes jellege alapján is elsősorban intenzitást jelölnek: *Irtóztató a búsulása* (Bark. 315.); *Iszonyú bártortalan* (Bark. 232.); *rettenetes dirib-darab* (Bark. 90.); nem lesz jó paripának, *rettenes ostoba* (Bark. 277). Sajátságos szóhasználat is hangsúlyossá teheti a beszélő attitűdjét, például ahogyan a – feltehetően többszörös vagy hangsúlyozott – kérést (*rá*)esésként említi: „Nem maradhatok az méltóságos püspöktül, *rettenetesül reám esett*, menjek fel” (Kár. 158.). A változást a leginkább azok az egyelőre ritka előfordulások mutatják, ahol az alaptagok a fentebbieknél pozitívabb töltetűek, például: „Laczinak *rettenetesül commendálnák* [’ajánlnák’] ezt az ároktői vénasszonyt” [= gyógyítót keresnek számára] (Kár. 26.); *rettenetesen vágyot oda* (Bark. 30.); *rettenetes készüllettel* (Kár. 33.); *szörnyen kél* (Kár. 324.). Az utóbbi két esetben a beszélő nem pozitívan viszonyul az eseményekhez, ami továbbra is aktiválhat az intenzitás mellett negatív tartalmat, míg máskor a beszélő összességében pozitív történést ír le, azaz a *szörnyű* ezúttal is nagy intenzitást jelöl: „A mátkája is *szörnyű utánnajárást teszen*, hogy a tanulásra kedvet csinálhatna neki.” (Bark. 276.).

A *csoda ~ csodál* Károlyi leveleiben a személyes csodálkozás mellett időnként értetlenséget, esetleg rosszallást is sugallva jelenik meg: „*eleget czudálom*, hogj az harcizrul informaiom készön [=késön] ment” (Kár. 59.); „*Inkáb csudálom* hogj változtathatták megh hogj Calvinistát választván eléb, az ottan marad” (Kár. 246.); illetve ennek hiányát jelzi: „*nem csuda*, hogy nem vehetted levelemet” (Kár. 151.). Barkóczy Krisztinánál használatos az inkább negatív érzelmi telítettség markereként is: „csak Kis Mihályt untam meg. Örökké a többit vádolja, aki mindenik job nálla. *Csudálatos erkölcsű portéka*” (Bark. 315.), „*csudálatos* az orvoslást akkorra halasztani, mikor elhatalmazik a nyavalya, *amely nekem elég szívem fájdalmával vagyon*” (Bark. 184.). A boszorkányperekben is inkább negatív attitűd kapcsolódik a *csoda* alapszavú markerekhez (például: *csudálatos képpen nyomoroghván*; Bosz. 411.; Varga 2019a).

6. Összegzés, kitekintés

A pragmatikai markerek használata Károlyi Sándor írásaiban a regiszter szerint mutat mintázatokat, ezzel együtt a semlegességtől való elmozdulás többféleképpen – körülírás, szóválasztás, ismétlés által – egyaránt megvalósulhatott. Az átfogó keresés megoszlást igazolt a markerek funkcióin belül: a bizonytalanság, óvatosság, elhallgatás: inkább önéletírás sajátossága, míg a bizonyosság, nyomaték, fokozás a levelezésre jellemző (Barkóczy Krisztina írásait is beleértve). A különböző típusú alaptagokkal való együttállások a többé-kevésbé szinonim markerek esetében éppúgy jeleznek váltakozást (*nagyon okozza*, de: *nagy jó*), ahogy regiszterek szerint is (*mintegy*, *némely*).

Kitekintésként érdemes felhívni a figyelmet a negatív polaritású fokozók használatának hasonló tendenciáira a boszorkányperes tanúvallomásokban és a magánlevelekben. A polaritás semlegessé válhat az intenzitás előtérbe kerülésével, főként az interakció, attitűd, illetve tulajdonságok kapcsán (különösen Barkóczy leveleiben). Eltérés is mutatkozik ugyanakkor a források között: a negatív polaritással fokozott események, körülmények a levelekben önmagukért hangsúlyozva, személyesebb attitűdöt kifejezve jelennek meg, míg a tanúvallomásokban a gyanút támasztja alá az, ha a tanúk hangsúlyozottan rendkívüli jelenségekről számolhattak be (Varga 2019a). A negatív fokozás mellett a tanúvallomások pragmatikai markereit az határozza meg, hogy a hatóság rákérdezett az információk forrására (*tud, lát, hall*), a tanúk pedig reflektáltak ezekre, nyomatékosítva tapasztalataikat (*testi szemeivel látta, füleivel hallotta*) és még inkább meggyőződésüket: *nyilván, világosan, bizonyosan tudja*. Ezzel együtt magára a (sokféle módon aktualizálódó) boszorkányvádra gyakran a kérdésekben is hedge-ek vonatkoznak: *boszorkánysághoz illő, célzó, közelítő*. Az elbizonytalanítás pedig a tanúk beszámolójának is szerves része: a *mintegy*, a *circiter* és a *némely* éppúgy rendszeresen előfordul, mint a *bizonyos* vagy a 'nagyon' jelentésű *igen* és a már felsorolt nyomatékosítók. A tanúk tudásának korlátai szintén teret kapnak: *semmit hozzajok nem tud sem hallot*, sőt a vád határozott elhárítása is, például: *jamborsagnal egjebet hozza* [a vádlotthoz] *nem tud* (Bosz. 58.). Ez utóbbi viszonyulás is visszatérő a jegyzőkönyvekben, a hatóság jóváhagyta őket; ez is mutatja, hogy nem a kérdésekből, hanem az egyes beszámolókból bontakozhatott ki a tanúk attitűdje és a vád is (Varga 2019b, 2019c).

A boszorkányperes tanúvallomások jogi és kulturális beágyazottságuk miatt tehát az élnyelvközeleli regiszter finomhangolását igényelték. Más regiszterek mellett az önéletírások is további vizsgálatot igényelnek a pragmatikai markerek szempontjából, lehetőleg olyan szerzőket bevonva, akikről levelezés is elérhető (például Bethlen Miklós vagy Bethlen Kata), árnyalva az utóbbi forráscsoport eddig kialakult képét.

Hivatkozások

- Aijmer, Karin – Rühlemann, Christoph eds.: 2015: *Corpus Pragmatics*. Cambridge: University Press.
- Andersen, Gisele – Aimer, Karin eds.: 2011. *Pragmatics of Society*. Mouton: De Gruyter.
- Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Budapest: Akadémiai.

- Benkő Loránd főszerk.: 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1. Budapest: Akadémiai.
- Biber, Douglas – Conrad, Susan 2009: *Register, Genre, and Style*. Cambridge: University Press.
- Culpeper, Jonathan – Kytö, Merja 1999: Modifying Pragmatic Force. Hedges in Early Modern English Dialogues. In Jucker, Andreas H. – Fritz, Gerd – Lebsanft, Franz eds.: *Historical Dialogue Analysis*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 293–312.
- Culpeper, Jonathan – Kytö, Merja 2010: Pragmatic markers. *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge: University Press, 361–97.
- Cheng, Winnie – O’Keeffe Anne 2015: Vagueness. In Aijmer, Karin – Rühlemann, Christoph eds.: 360–79.
- Dér Csilla Ilona 2013: *Iszonyatosan/rettenetesen/őrületesen jó!* A fokozószők grammatikálizációjáról. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla szerk.: *Az interkulturális kommunikáció elmélete és gyakorlata*. Budapest: Tinta, 71–6.
- Dömötör Adrienne 2021: A vonatkozó névmás innovatív formájának regiszterfüggő terjedése a középmagyarban. In Dömötör Adrienne szerk.: 63–85.
- Dömötör Adrienne szerk., Gugán Katalin – Varga Mónika társszerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében*. Budapest: Akadémiai.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Foolen, Ad 2011: Pragmatic markers in a sociopragmatic perspective. In Andersen, Gisele – Aimer, Karin eds.: 217–42.
- Fraser, Bruce 2010. Pragmatic Competence: The Case of Hedging. In Kaltenböck, Gunther – Mihatsch, Wiltrud – Schneider, Stefan eds.: 15–35.
- Gray, Bethany – Biber, Douglas 2015: Stance Markers. In Aijmer, Karin – Rühlemann, Christoph eds.: 219–48.
- Gugán Katalin 2017: Diakrón rondó: tagadás – *hogy*-törlés – igemódosítók – tagadás. In Szécsényi Tibor – Németh T Enikő szerk.: *Stratégiák és struktúrák: Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára* Szeged: JATEPress, 71–80.
- Gugán Katalin 2018: Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In É. Kiss Katalin – Hegedüs Attila – Pintér Lilla szerk.: *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli biblia nyelve*. Budapest–Piliscsaba: PPKE BTK. 57–75.
- Gugán Katalin 2020: Regiszterfüggő változatok a középmagyarban. (*kézirat*)
- Hunston, Susan 2007: Using a corpus to investigate stance quantitatively and qualitatively. In Englebretson, Robert ed.: *Stancetaking in Discourse. Subjectivity, evaluation, interaction*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 27–48.
- Juhász Dezső 1991: A módosítószók. In Benkő Loránd főszerk.: 501–13.
- Juhász Dezső 1992: A módosítószók. In Benkő Loránd főszerk.: 815–38.
- Kaltenböck, Gunther – Mihatsch, Wiltrud – Schneider, Stefan eds.: *New approaches to hedging*. Bingley: Emerald Group.
- KárÖnél = Szalay László 1865: *Gróf Károlyi Sándor önéletírása*. Pest: Heckenast.

- Kugler Nóra 2014: A nyelvi polaritás kifejezésének egy mintázata, avagy milyen a félelmetesen jó? *Magyar Nyelvőr* 138, 129–39.
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta.
- D. Mátai Mária 1991: A határozószók. In Benkő Loránd főszerk.: 401–32.
- D. Mátai Mária 1992: A határozószók. In Benkő Loránd főszerk.: 570–661.
- Mihatsch, Wiltrud 2010: The Diachrony of Rounders and Adaptors: Approximation and Unidirectional Change. In Kaltenböck, Gunther – Mihatsch, Wiltrud – Schneider, Stefan eds.: 93–123.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Overstreet, Maryann 2011: Vagueness and hedging. In Andersen, Gisele – Aimer, Karin eds.: 293–317.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
- Traugott, Elizabeth Closs 2020: Expressions of stance-to-text: discourse management markers as stance markers. *Language Sciences* 82, 1–14.
- van der Wal, Marijke – Rutten, Gijsbert 2013: Ego-documents in a historical-sociolinguistic perspective. In van der Wal, Marijke – Rutten, Gijsbert eds.: *Touching the Past: Studies in the Historical Sociolinguistics of Ego-documents*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1–17.
- Varga Mónika 2019a: Elváltozék csodaképpen – Kommunikációról és írásról boszorkányperekben. In Haader Lea et al. szerk.: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet* III. Budapest: MNYT, ELTE MNyFI, 340–54.
- Varga Mónika 2019b: Az evidencialitás kifejezéseiről boszorkányperekben: következtetés, értékelés és újraértékelés. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1, 99–127.
- Varga Mónika 2019c: *Tudományos asszonyok, kanboszorkányok* és módszertani szempontok a boszorkányperek pragmatikai vizsgálatához. *Magyar Nyelvőr* 143, 326–58.
- Varga Mónika 2021: Sajátos jelentéstartalom és mellérendelés: innováció és változási tendenciák. In Dömötör Adrienne szerk.: 154–175.
- Varga Mónika 2022: „Alkalmas ideig gyötörte” – Pragmatikai markerek funkcióinak alakulásáról 16–18. századi regiszterekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 9/1: 133–153.

Tartalom

Előszó	5
Forgács Tamás: Büky László köszöntése	7
Bácsi Enikő: Kötőmód a középmagyar kori misszilisekben	11
Bajzát Tímea Borbála: A (pre)modális tartományokkal összefüggő főnévi igeneves mintázatok klaszterezésének lehetősége a történetiség perspektívájában	25
Dér Csilla Ilona: Ó, hogy azt csak a Szerelmek 'S' a' lány szellők hajtsák! Az indulatszókat követő, illetve a nélkülük álló <i>hogy</i> kötőszós inszubordinált mondatok megjelenéséről	45
Dömötör Adrienne: Élőnyelv, hivatalos nyelv – egy változás terjedése középmagyar kori perszövegekben	59
Forgács Tamás: Frazeológiai egységek visszaszorulásának és kiveszésének okairól	71
Gréczy-Zsoldos Enikő: Legényd Katónak, a Gömör-kódex fő másolójának palóc nyelvjárási jegyei	85
Gugán Katalin: „félő, az isten is el ne hagyjon” – Pleonasztikus tagadás a középmagyarban	95
Havasi Zsuzsanna: Kísérlet egy boszorkányperes kérdéstipológia kialakítására	113
Horváth Katalin: Emberöltő. Az <i>ölt</i> ige szócsaládja és jelentésszerkezete	135
Horváth László: A <i>támadott</i> : <i>támadt</i> kettősség történetéhez	149
Juhász Dezső: Fűves kertecske avagy vigasztaló szók. Dialektusok és idiolektusok egy 16. századi német könyv magyar fordításaiban	159
Juhos Meri: Az esetragok jelölése Urbanus Rhegius Sieluin vahvistos című 16. századi művében	175
Kalcsó Gyula: A középmagyar ablatívuszi határozórag-rendszer a korpuszadatok tükrében	183
Katona Csilla: A zobori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvtörténeti források	193
Kelemen Ivett: Magyar minta az északi lapp helyesírás-történetben	203
P. Kocsis Réka: Kódexeink marginálisai mint olvasmánytörténeti fogódzók	215
Kocsis Zsuzsanna: Hogyan nevezzelek? Egy misszilisírnok azonosításának lehetőségei és korlátai	229
Korompay Klára: Irányelvek és szempontok ómagyar szövegek olvasóbarát kiadásához	241

Maticsák Sándor: J. G. Georgi 18. századi cseremiszi nyelvi anyaga	253
Mohay Zsuzsanna: „nagy fogyatkozásban estenek volt” – A -t + <i>vala/volt</i> múlt idő a középmagyar kori boszorkányperekben dimenzionális nyelvészeti megközelítésben	271
M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes: Írás- és alakváltozatok a Margit-legendában	293
Pelczéder Katalin: Veszprém ómagyar kori helyneveinek kronológiai jellegzetességei	315
Póczos Rita: A Kárpát-medencei szlávtság nyomai a 11. századi írott forrásokban ...	331
Pomázi Bence: A ditranzitív forráskonstrukciójú szerkezetek a <i>-nak/-nek</i> rag grammatikalizációjában	341
Pukánszky Alexandra: A természetes nem (sexus) jelölése a Grimm-mesék finn fordításaiban	351
Schirm Anita: <i>Bezzeg az én időmben...</i> Adalékok a <i>bezzeg</i> szó történetéhez és használatához	361
Sipőcz Katalin: Diakrón változások az idő metaforikus konceptualizációjában a manysi nyelvben	373
Szabó Martina Katalin – Guba Csenge – Szabó Kristóf: Adalékok a negatív emotív fokozók időbeli szemantikai változásához	387
Szeverényi Sándor: Az evidencialitás alakulásának egy lehetséges forgatókönyve az uráli nyelvekben	403
Tóth Valéria: Módszertani megjegyzések Anonymus gesztájának helyesírás-történeti elemzéséhez. Az <i>u, v</i> hangértékei a Gesta Hungarorumban	417
Varga Mónika: Pragmatikai markerekről 18. századi regiszterekben: összehasonlító elemzés	431